

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИМ
МАҚАН ЕСБОЛАТОВ АТЫНДАҒЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НӨМІРДЕ:
В НОМЕРЕ:**

- ◆ Мемлекет және құқық –
Государство и право –
State and law
- ◆ Азаматтық құқық –
Гражданское право –
Civil law
- ◆ Еңбек құқығы –
Трудовое право –
Labor law
- ◆ Әкімшілік құқық –
Административное право –
Administrative law
- ◆ Қылмыстық құқық, криминология, қылмыстық-атқару құқығы –
Уголовное право, криминология, уголовно-исполнительное право –
Criminal law, criminology, penal enforcement law
- ◆ Қылмыстық процесс, криминалистика,
жедел-ізвестіру қызметі –
Уголовный процесс, криминалистика,
оперативно-розыскная деятельность –
Criminal procedure, criminalistics,
operational investigative activities
- ◆ Халықаралық құқық –
Международное право –
International law
- ◆ Оқытушыларға көмек –
В помощь преподавателю –
To help the teacher
- ◆ Жас мамандар сөз алады –
Слово молодым –
A word to the young

**УЧЕНЫЕ ТРУДЫ
АЛМАТИНСКОЙ АКАДЕМИИ
МВД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ИМЕНИ МАКАНА ЕСБУЛАТОВА**

**4 (73)
2022**



Жауапты редактор

саяси ғылымдарының докторы, заң ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент)
А.М. Сайтбеков

Редакция алқасы:

Ж.Р. Дильбарханова (з.ғ.д., профессор),
А.Т. Байсеитова (з.ғ.д., қауымдастырылған профессор),
Р.А. Ромашов (з.ғ.д., профессор, Ресей Федерациясы),
Л.Ч. Сыдыкова (з.ғ.д., профессор, Қырғыз Республикасы),
С.И. Шелухин (PhD докторы, АҚШ),
С.М. Селиманова (з.ғ.д., профессор, Өзбекстан Республикасы),
Г.Р. Рүстемова (з.ғ.д., профессор),
А.А. Аубакирова (з.ғ.д., доцент),
И.А. Шалқарова (Ким) (з.ғ.к., қауымдастырылған профессор).

«Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері» мерзімді ғылыми басылымы Қазақстан мен шетелдердің құқық қорғау органдарының ғалымдары мен практикалық қызметкерлерінің ғылыми зерттеулерінің нәтижелерін ашық баспада жариялау мақсатында дайындалған. Мерзімі – тоқсанына 1 рет.

Журнал заң ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялауға арналған басылымдар тізіміне енгізілген (Қазақстан Республикасы БЖҒМ Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті төрағасының 2021 жылғы 11 ақпанындағы №2 бұйрығы).

Жауапты хатшы:

А.Г. Кан (з.ғ.к.)

Беттеу:

Г.З. Исова

Ұсынылған материалдардағы деректер үшін автор жауап береді.

Қолжазбалар авторға қайтарылмайды.

Журналға сілтеме жасау міндетті.

Редакцияның мекенжайы:

Қазақстан Республикасы ПМ

М. Есболатов атындағы Алматы академиясының
ғылыми-зерттеу және редакциялық-баспа жұмыстарын ұйымдастыру бөлімі

050060, Алматы қ., Өтепов көшесі, 29

тел.: 337-80-86

вебсайт: apa.gov.kz

e-mail: gylymi_bolim@mail.kz

Басуға 28 желтоқсан 2022 ж. жіберілді.

Пішімі 60x84 ¹/₁₆. №1 баспаханалық қағаз

Ризографтық басылым. Есептік баспа табағы 43.8

Таралымы 200 дана.

© Қазақстан Республикасы ПМ

М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, 2022 ж.

Журнал 2011 жылдың қыркүйек айында

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде қайта тіркелді.

№11677-Ж тіркеу куәлігі.

Ответственный редактор

доктор политических наук, кандидат юридических наук,
ассоциированный профессор (доцент)
А.М. Сайтбеков

Редакционная коллегия:

Ж.Р. Дильбарханова (д.ю.н., профессор),
А.Т. Байсеитова (д.ю.н., ассоциированный профессор),
Р.А. Ромашов (д.ю.н., профессор, Российская Федерация),
Л.Ч. Сыдыкова (д.ю.н., профессор, Кыргызская Республика),
С.И. Шелухин (доктор PhD, США),
С.М. Селиманова (д.ю.н., профессор, Республика Узбекистан),
Г.Р. Рустемова (д.ю.н., профессор),
А.А. Аубакирова (д.ю.н., доцент),
И.А. Шалкарлова (Ким) (к.ю.н., ассоциированный профессор).

Научное периодическое издание «Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан» образовано в целях публикации в открытой печати результатов научных исследований ученых и практических работников правоохранительных органов Казахстана и зарубежных стран. Периодичность – 1 раз в квартал.

Журнал включен в перечень изданий, рекомендованных для публикации основных научных результатов научной деятельности по юридическим наукам (приказ председателя Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки МОН Республики Казахстан №2 от 11 февраля 2021 г.).

Ответственный секретарь:

А.Г. Кан (к.ю.н.)

Верстка:

Г.З. Исова

За достоверность опубликованных материалов редакция ответственности не несет.
Рукописи не возвращаются и не рецензируются.
Ссылка на журнал обязательна.

Адрес редакции:

Отдел организации научно-исследовательской и редакционно-издательской работы
Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова
050060, г. Алматы, ул. Утепова, 29
тел.: 337-80-86

вебсайт: ara.gov.kz

e-mail: gylymi_bolim@mail.kz

Подписано в печать 28 декабря 2022 г.

Формат 60x84 ¹/₁₆. Бум. тип. №1.

Печать на ризографе. Уч.-изд. л. 43,8

Тираж 200 экз.

© Алматинская академия МВД
Республики Казахстан им. М. Есбулатова, 2022 г.
Журнал перерегистрирован
в Министерстве информации и коммуникаций
Республики Казахстан в сентябре 2011 года.
Регистрационное свидетельство №11677-Ж.

Executive Editor

doctor of political sciences, candidate of law,
associate professor (associate professor)

A.M. Saitbekov

Editorial Board:

Zh.R. Dilbarkhanova (doctor of law, professor),

A.T. Baiseitova (doctor of law., associate professor),

R.A. Romashov (doctor of law, Professor, Russian Federation),

L.CH. Sydykova (doctor of law, Professor, The Kyrgyz Republic),

S.I. Sheluhin (PhD, USA),

S.M. Selimanova (Doctor of Law, Professor, Republic of Uzbekistan),

G.R. Rustemova (doctor of law., professor),

A.A. Aubakirova (doctor of law., associate professor),

I.A. Shalkharova (Kim) (candidate of law., associate Professor).

The scientific periodical «*Scientific works of the Almaty Academy of the Ministry of internal Affairs of the Republic of Kazakhstan*» was established in order to publish in the open press the results of scientific research of scientists and practitioners of law enforcement agencies of Kazakhstan and foreign countries. Periodicity – 1 time per quarter.

The journal is included in the list of publications recommended for publishing the main scientific results of scientific activity in the legal sciences ((Order of the Chairman of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 2 dated February 11, 2021).

Executive Secretary:

A.G. Kan (candidate of law)

Layout:

G.Z. Isova

The editors are not responsible for the accuracy of the published materials.

Manuscripts are not returned or reviewed.

A link to the journal is required.

Address of edition:

Department of organization of research and editorial and publishing work

Almaty Academy of the Ministry of internal Affairs of the

Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov

050060, Almaty, ul. Utepova, 29

tel.: 337-80-86

website: apa.gov.kz

e-mail: gylymi_bolim@mail.kz

Signed to the press on December 28, 2022.

Format 60x84 1/16. Boom. type. no. 1.

Print on the risograph. Uch. - ed. l. 43,8

Edition of 200 copies.

© Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs

Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, 2022

The journal was re-

registered in the Ministry of Information and Communications of the

Republic of Kazakhstan in September 2011.

Registration certificate No. 11677-Zh.

**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ГОСУДАРСТВО И ПРАВО
STATE AND LAW**

МУХАМЕДЖАНОВ Э.Б., БАЙЖОМАРТОВА К.А. Истоки становления избирательного права в Казахстане.....	10
АЛИМОВА Э.А., ЗАБИХ Ш.А., ЗАБИХ К.Ж. Проблемы юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Республике Казахстан: новые архивные документы.....	17
САГИНАЕВ М.Е., БАЙЗАКОВ А.Т. К вопросу о целях и задачах Римского публичного права в трудах Антонио Гуарино.....	26
ИБРАЕВА А.К., БЕКИШЕВ А.К. Адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау мәселелерінің теориялық аспектісі	34
DANIYAROV S.D., TOKTYBAEV A.A., TURGUMBAEV M.E. Integrity as a general legal presumption	42

**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
CIVIL LAW**

АМАНГЕЛЬДЫ А. Зияткерлік меншік құқығындағы жеке мүліктік емес құқықтар	47
ZABIKH Sh.A., ZABIKH K.ZH. Legal regulation of civil aviation activities in Kazakhstan during the pandemic and emergency situations	56
КАРАШЕВА Ж.Т., ОМАРОВА А.Б., КУСАИНОВА А.К. Сравнительный анализ правового регулирования отношений по возмездному оказанию услуг65	
ХАМЗИН А.Ш., ЖЕТПИСОВ С.К., КЫДРАЛИНОВА А.К. Миграция в Казахстане: изменение этнического состава, состояние демографической ситуации, мобильность трудовых ресурсов (социально-правовой аспект)	74
КАНАТОВ А.К., КАРАЖАНОВ М.Д., ТЕМИРГАЗИН Р.Х. К проблеме защиты прав и законных интересов детей в условиях чрезвычайного положения (законотворческий кликбейт)	91

**ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ
ТРУДОВОЕ ПРАВО
LABOR LAW**

КОШПЕНБЕТОВ Б.М. Қашықтан жұмыс істеуді құқықтық реттеудің кейбір мәселелері.....	108
АШЫРАЛИЕВА Б.С., АПАХАЕВ Н.Ж., КАЛИЕВА Г.С. Особенности правового регулирования трудовых отношений дистанционных работников: национальный опыт	118
ИСАМАДИЕВА Г.Е., БЕКМАГАМБЕТОВ А.Б., КАПБАСОВА Г.А. Онтология нормативно-правового регулирования особенности системы страхования производственного травматизма в Израиле	126

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ
АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО
ADMINISTRATIVE LAW

УАЙСОВ Б.Ж., УМУРЗАКОВА А.А.	
Полиция сервистік моделінің мүмкіндігі мен ерекшелігі.....	134
ТОКСАНОВА М.Б.	
Полиция и школа – новый подход	139
ЕРЛАНУЛЫ К., ТАЙЖАНОВА Л.Ж., САРБАЕВ С.С.	
Электрические средства передвижения: проблемные вопросы в квалификации правонарушений органами внутренних дел.....	145

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ, КРИМИНОЛОГИЯ, ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ ҚҰҚЫҒЫ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО, КРИМИНОЛОГИЯ,
УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, PENAL ENFORCEMENT LAW

САИТБЕКОВ А.М.	
Features of the formation of anti-corruption culture of police officers	152
ДЖАНСАРАЕВА Р.Е., ДҮЗБАЕВА С.Б., ЖАҚЫШ А.Ж.	
Әйелдерге қатысты отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының виктимологиялық ерекшеліктері	158
АКИМЖАНОВ Т.К., ПРИХОДЬКО И.С., БИЛАХАН Қ.А.	
Опыт зарубежных стран по закреплению категории «проступок» в уголовном законодательстве.....	165
БЕКМАГАМБЕТОВ А.Б., ТАБУЛДЕНОВ А.Н., ИСМАГУЛОВА А.Т.	
Политика противодействия торговле людьми в контексте теории криминологии закона и моделирования двухуровневого законодательного инструментария	177
КУЛМУХАНБЕТОВА Б.А., АЙМУХАМБЕТОВА К.М., КАБЖАНОВА Ш.М.	
Кәметке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғатын қылмыскердің тұлғасы	183
АБУГАЛИЕВ Қ.Н., ТЕССМАН С.А.	
Жыныстық қылмыстар сипаттамасы және оның шет мемлекеттер заңнамасындағы ерекшеліктері	191
ДҮЙСЕНБАЕВА Г.Ж., МОЛДАБЕКОВА З.С., АБИЖАНОВ С.М.	
Парақорлық қылмыстарының алдын алудың кейбір мәселелері	197
АХМАДИЕВ А.Б., БАЛГОЖИНА М.Е.	
Қазақстан Республикасы ҚК-нің 217-бабында бекітілген әрекет белгілеріне қылмыстық-құқықтық талдау	202
МӘЛКОВ Д.Б., ДЖАНСАРАЕВА Р.Е., МӘЛКОВА Ш.Б.	
Қылмыс құрбандарының құқықтарын қорғауды нормативтік реттеудің кейбір сұрақтары..	212
АЙДАРОВА А.А., САБИТОВ С.М., КҮМІСБЕКОВ С.К.	
Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіндегі адам саудасы түсінігін анықтау мәселелері	218
ЖУМАТАЕВ С.С., ТЛЕШАЛИЕВ Н.Д., БАТЫРБАЕВ Ә.К.	
Алаяқтыққа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық аспектілері	225
ШЕГЕБАЕВА А.Р., АПАХАЕВ Н.Ж.	
Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы тұрудың тиімділігін арттырудың кейбір құқықтық шаралары туралы	235
ДҮЙСЕНБАЕВА Г.Ж., АХМЕТОВА Д.А., БАТЫРБАЕВ Ә.К.	
Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша сыбайлас жемқорлық қылмыстарының қылмыстық-құқықтық сипаттамасы.....	240
ҚАБЫЛБЕКОВА А.С.	
Қазақстан заңнамасындағы экстремизм ұғымдары	247

KAZBEKOVA A.B., SANAKOIEV D.B. The institute for the resolution of conflicts of interest in the light of reforming the procurement system: legal analysis.....	253
САМАТОВА Г.Б., ТЛЕШАЛИЕВ Н.Д., АБИЖАНОВ С.М. К вопросу о криминализации и декриминализации деяния на примере уголовного и административного права	264
KUMAKBAEVA M.S., BEKISHEV A.K. Some problems of prevention of violent crimes committed while intoxicated	278
ИЗБАСОВА А.Б., МАЛИКОВ С.Б., АБДУКАДЫР Ш.Г. Уголовно-правовые аспекты экономической преступности на рынке ценных бумаг	287
МУРАТОВА А.Ж., ТАУБАЕВ Б.Р., ТҰРЫСБЕК Р.Б. Жануарларды қылмыстық-құқықтық қорғаудағы шет мемлекеттердің халықаралық тәжірибесі.....	295
ДҮЗБАЕВА С.Б., ЖАНИБЕКОВ А.К. Современные тенденции и законодательная конструкция пробационного контроля в Республике Казахстан и зарубежных странах.....	302
АМАНГЕЛДЫКЫЗЫ А., ЦОЙ А.Н. Қазақстан Республикасында әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық реттелуі.....	308
ҚҰРМАНҒАЛИ М.Ш., БИСЕНОВА М.К. БҰҰ жүйесінің адамды бас бостандығынан айыруға қатысты ортақ ұстанымындағы (2021) жаһандық түрме сын-қатерлері.....	313
АТАХАНОВА Г.М., АГИБАЕВА К.Ж., СОВЕТХАН Ш.Д. Жануарларға қатысты қатыгездіктің алдын алу мәселелері.....	323
ТЛЕПБЕРГЕНОВ О.Н., РАХМЕТОВА Т.А. Ұлттық сананы сауықтыру мен қылмыстан сақтандырудың құқықтық байланысы	329

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА, ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІ
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS, OPERATIONAL
INVESTIGATIVE ACTIVITIES**

БАЛЫМОВ Е.К., САГЫНТАЕВА А.А. Вопросы обеспечения конституционных прав граждан при применении задержания в уголовном судопроизводстве.....	337
БЕРСУГУРОВА Л.Ш., ДЮСЕМБАЕВА А.С., ШАРИПОВА А.Б. Об эффективности реализации норм уголовно-процессуального права.....	342
ҚАЛЫБЕКОВ М.Ө. Экстремистік материалдарды таратумен байланысты қылмыстарды тергеу	353
ШАРИПОВА А.Б., АХМАДИЕВА С.Н., РАХЫМБЕРЛІ Е.М. Понятие, роль и содержание принципа состязательности сторон в уголовном процессе (проблемные аспекты состязательности сторон с участием стороны защиты и государственного обвинителя, органов досудебного расследования)	360
ХАН В.В. Дихотомия «иррациональное/рациональное» как теория познания принципов уголовного процесса.....	367
АЛИМКУЛОВ Е.Т., МУХАМАДИЕВА Г.Н., АРЫН А.А. Частная детективная деятельность в уголовном процессе	376
МАЛИКОВА Ш.Б., ТЛЕПБЕРГЕНОВ О.Н., НАЗАРОВА А.Т. Экспертиза следов шин автотранспортных средств на месте совершения преступления	382
ИЗБАСОВА А.Б., КАН А.Г., КАРАКУЛОВА К.М. Установление давности изготовления документов при помощи судебно-технической экспертизы документов.....	388

ЖҰМАҒАЗИН Т.Б. Соблюдение конституционных прав и свобод граждан при осуществлении досудебного расследования	397
БАЙГЕЛЕНОВА А.К., ХАН В.В. Қазақстан Республикасында тергеу органының сотқа дейінгі тергеп-тексеруде анықтау және жедел-ізвестіру қызметі органдарымен өзара іс-қимылы	404
АЛДИЯРОВ Е.Т., МЫРЗАБАЕВА Д.Р. Қазақстан Республикасы полициясы қызметіндегі сотқа дейінгі тергеп-тексеру нысандары	413

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW**

SHAKIROV K.N., ARYN A.A., OTARBAYEVA A.B. Examination of normative legal acts and their draft in the eaeu countries: comparative legal analysis	422
ЖАҚСЫЛЫҚБАЕВА Ә.А., СУЛЕЙМЕНОВА С.Ж., АУБАКИРОВА А.А. Халықаралық ұйымдар шеңберіндегі криптоактивтерді құқықтық реттеу	431

**ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК
В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ
TO HELP THE TEACHER**

TLEUBAEV S.B., IBRAGIM A.M., BIMOLDANOV YE.M. The use of speechwriting technologies for the formation of language competencies of law enforcement officers	438
БЕЛХОЖАЕВА Д.Ж. Оқытушы және ғалым: мәртебесі мен мүддені үйлестіру мәселесі.....	443

**ЖАС МАМАНДАР СӨЗ АЛАДЫ
СЛОВО МОЛОДЫМ
A WORD TO THE YOUNG**

НУРАКЫНОВ Ж. Киберқауіпсіздік қауіптерінің мәселелерін зерттеу (интернет алаяқтық мысалында)	452
ӘБІЛҚАСЫМ А.Қ. Отбасылық-тұрмыстық қатынас саласындағы қылмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың шетелдік тәжірибесі: ұлттық тәжірибеде қолданудың болашағы	459
БАЙГЕЛЕНОВА А.К. Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процесте құқығы жоқ адамға жол берілмейтін нақты деректерді тану туралы мәселелері.....	465
КОПЛУБАЕВ М.Т. Methodological features of the study of organized crime phenomenon	471
АБЗЕЛОВ А.А. К вопросу о соблюдении разумных сроков предварительного расследования и производства экспертиз по уголовным делам в Республике Казахстан.....	477
«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІІМ МАҚАН ЕСБОЛАТОВ АТЫНДАҒЫ АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ» ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ЖАРИЯЛАНЫМДАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР	483
ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ В ЖУРНАЛЕ «УЧЕНЫЕ ТРУДЫ АЛМАТИНСКОЙ АКАДЕМИИ МВД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ИМЕНИ МАКАНА ЕСБУЛАТОВА»....	486

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

STATE AND LAW

Э.Б. Мухамеджанов¹, К.А. Байжомартова¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Республика Казахстан

ИСТОКИ СТАНОВЛЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА В КАЗАХСТАНЕ

Данная статья посвящена истокам становления избирательного права в Казахстане. Выборы рассмотрены как базовый институт демократии. С их помощью народ, как источник власти, делегирует ее должностным лицам и государственным органам. Сравнительный анализ этих законов позволяет заключить, что все они имеют базовую схожесть в части основополагающих принципов избирательного права. В тоже время в них есть и отличия, которые, в первую очередь связаны с национальными особенностями того или иного государства.

Ключевые слова: Конституция, выборы, избирательное право, история становления избирательного права, должностное лицо, законодательные акты.

Қазақстанда сайлау құқығының қалыптасу бастаулары

Бұл мақала Қазақстанда сайлау құқығының қалыптасуының бастауларына арналған. Сайлау демократияның негізгі институты ретінде қарастырылады. Олардың көмегімен халық биліктің қайнар көзі ретінде оны лауазымды адамдарға, мемлекеттік органдарға береді. Бұл заңдарды салыстырмалы талдау олардың барлығында сайлау құқығының іргелі қағидаттары тұрғысынан негізгі ұқсастықтары бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, оларда ең алдымен белгілі бір мемлекеттің ұлттық ерекшеліктеріне қатысты ерекшеліктер бар деп білеміз.

Түйінді сөздер: Конституция, сайлау, сайлау құқығы, сайлау құқығының қалыптасу тарихы, лауазымды адам, заң актілері.

The origins of the formation of suffrage in Kazakhstan

This article is devoted to the origins of the formation of suffrage in Kazakhstan. Elections are considered as a basic institution of democracy. With their help, the people, as a source of power, delegate it to officials and state bodies. A comparative analysis of these laws allows us to conclude that they all have a basic similarity in terms of the fundamental principles of electoral law. At the same time, there are differences in them, which are primarily related to the national characteristics of a particular state.

Keywords: constitution, elections, electoral law, suffrage, history of the formation of electoral law, official, legislative acts.

После январских событий 2022 года в Казахстане повысилась политическая активность граждан. От представителей гражданского общества поступают разные предложения по совершенствованию деятельности органов государственной власти, а также по вопросам их избрания.

Известно, что в новейшей истории выборам государственных органов и должностных лиц всегда уделяется большое внимание. Это объясняется тем, что выборы являются базовым институтом демократии. С их помощью народ, как источник власти, делегирует ее должностным лицам и государственным органам.

Во всех демократических странах вопросы выборов регламентируются соответствующим законодательством. Сравнительный анализ этих законов позволяет заключить, что все они имеют базовую схожесть в части основополагающих принципов

избирательного права. В тоже время в них есть и отличия, которые, в первую очередь связаны с национальными особенностями того или иного государства.

Учитывая, что Республика Казахстан является сравнительно молодым государством, но с большой национальной историей, то возникает вопрос, какие национальные особенности имеет Конституционный закон о выборах Республики Казахстан.

Если анализировать данный законодательный акт с точки зрения истории, то в нем вряд ли, что-то можно найти присущее традиционному казахскому обществу времен его образования. Это объясняется тем, что формы государственного устройства, формы правления, тогда и сейчас, фактически несопоставимы.

В тоже время надо отметить, что институт выборов, который лежит в основе избирательного права для Казахстана не является новым. Он имел широкое применение еще *во времена кочевой жизни и ханской власти*. Тогда он регламентировался нормами обычного права. Согласно им, фундаментом ханской власти были выборы. Претендовать на ханскую власть могли только представители «белой кости» (ак-суйек или торе). Они считались потомками Чингиз хана и носили титул султанов. Из их числа избирались ханы жузов и представители крупных племен и их подразделений [1, с. 164].

Из источников тех лет видно, что до середины XVIII в. в выборах ханов принимали участие широкие слои населения. Но в последующем круг избирателей стал сужаться и, был представлен десятью представителями от каждого рода, которых отбирали знатные бии [2, с.142-143].

Отмеченный порядок получения титула хана порождает ассоциацию с демократией, атрибутом которой являются выборы. Так ли это?

Если данный вопрос рассматривать в исторической ретроспективе, то институт выборов «хана» вряд ли можно будет соотнести с демократией. Прежде всего, потому, что претендовать на избирание ханом могли только потомки Чингиз хана, т.е. торе. Кроме того, такие выборы, зачастую, заканчивались кровопролитием, устранением других претендентов. Так, например, Джанибек-хан убил своих двух братьев, а его сын Бердибек-хан, убил большую часть своих родственников [3].

Начавшийся в 30-х годах XVIII века и завершившийся в середине XIX века процесс вхождения казахских жузов и их территорий в состав Российской Империи привнес в жизнь казахского общества большие перемены.

Несмотря на создание на территории нынешнего Казахстана новой системы управления, в самой России, вплоть до начала XX века, не было какого-либо общегосударственного органа, который бы избирался народом при помощи выборов. Но на уровне губерний существовали выборные губернские и уездные земские учреждения. Эти учреждения (земства) представляли собой органы местного самоуправления.

По итогам административной реформы 1822 года на территории Среднего жуза была упразднена ханская власть, а вместо нее была введена должность волостного управителя. Аналогичные изменения произошли в 1824 году в Младшем жузе, а в 1845 году – в Букеевской орде. В Старшем жузе ханская власть была упразднена еще ранее правителями Ташкента [2, с.148].

В соответствии с «Уставом о сибирских казаках» занятие должности волостного управителя основывалось на выборе более авторитетного султана, который был поддержан родовыми подразделениями и их предводителями.

Впоследствии в Положении об управлении Семипалатинской областью от 19 мая 1854 г к выборам на эту должность кроме султанов были допущены и другие почетные казахи – тарханы, бии, батыры. Они избирались народом.

4 апреля 1861 года было утверждено положение Сибирского комитета об изменении порядка выборов волостных управителей в казахской степи и в Семипалатинской области. Данное положение еще больше расширило социальную основу для получения должности волостного управителя. К выборам на эту должность уже стали допускаться лица не султанского происхождения, имеющие чины, медали, зажиточные казахи и т.п.

Дальнейшее развитие система выборов волостных управителей получила 21 октября 1868 года, когда было принято Временное положение об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях. Согласно этому документу волостным, на срок в три года, мог быть выбран любой, кто пользуется уважением и доверием народа, не опорочен по суду, достигший 25 лет. Выборы осуществляли выборщики из расчета 50 киби-ток - 1 выборщик [5].

Указом-положением от 6 августа 1905 года и Указом от 11 декабря 1905 года в России был учрежден «российский парламент» – Государственная дума. По этим документам дума должна была стать общегосударственным представительным совещательным органом, под контролем правительства, а ее решения могли получить законную силу только после утверждения их царем. Выборы же в нее должны были проходить многостепенным образом и по куриям.

Что же касается участия в выборах кочевого населения, проживавшего на территории нынешнего Казахстана, то оно должно было производиться на основании особых правил (примечание к статье 1 Указа положения о выборах в Государственную думу от 6 августа 1905 года).

Такие правила были разработаны Советом (Комитетом) Министров 22 февраля 1906 года, а затем одобрены и подписаны Николаем II.

Согласно этому документу территория, где проживали казахи, была поделена на три части. В первую часть вошли Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области, во вторую – Внутренняя (Букеевская) орда, а в третью– Туркестанский край. Такое деление было целесообразным, поскольку каждый из этих регионов отличался друг от друга и по административному делению, и по местонахождению, и по образу жизни и быту населения.

Следующий этап становления и развития избирательного права в Казахстане приходится на *советский период с 1917 по 1991 годы*.

Учитывая, что этот этап развития избирательного законодательства получил достаточно полное описание в учебниках «Советское государственное право», а также в юридических энциклопедиях и научных исследованиях, считаем вполне уместным, не останавливаясь на нём подробно [6, с.117-119].

Следует лишь отметить, что советское законодательство о выборах до 1936 года практически исключало их свободу, так как установило открытую классовую дискриминацию, предоставив право избирать и быть избранным только тем, кто «добывает средства к жизни производительным и общественно полезным трудом», а также солдатам и нетрудоспособным. Этого права были лишены лица, использующие наемный труд, живущие на проценты с капитала, частные торговцы, священнослужители, служащие и бывшие агенты полиции. Даже рабочие и крестьяне, составлявшие основу советского государства, не обладали равным избирательным правом. Так, рабочие и другие жители городов избирали на губернский съезд Советов от городских советов одного представителя от одной тысячи избирателей, а крестьяне от губернских советов – от пяти тысяч. Многоступенчатая система выборов практически лишала простых граждан возможности реально влиять на состав высших органов власти. В то же время, несмотря на эти недостатки, многие положения советского избирательного права были действительно демократичными для своего времени. К такому выводу можно прийти на основе анализа избирательного законодательства передовых стран того периода, которые впоследствии на разных этапах своего демократического развития заимствовали некоторые положения советского избирательного права. Так, в советском избирательном праве отсутствовал ценз пола, т.е. и мужчины, и женщины имели равные избирательные права, не было имущественного, образовательного цензов, был установлен низкий возрастной порог (18 лет) для реализации активного избирательного права, к выборам допускались иностранные граждане[7, с. 117-119].

Нововведения, коснувшиеся совершенствования избирательного законодательства, вследствие принятия Конституции СССР 1936 года и Конституций союзных республик, были по форме демократичными. Они сняли ограничения, связанные с социальным происхож-

дением граждан, т.е. к выборам допускались все граждане СССР, за исключением несовершеннолетних, а также осужденных судом с лишением избирательных прав (последнее ограничение было отменено в 1958 году); голосование проводилось в специально оборудованных местах и тайно; в целях упорядочения процедуры выборов составлялись списки избирателей. Однако все эти изменения в избирательном законодательстве фактически не коснулись сути – выборного процесса, т.е. избиратель был обречен на безальтернативные выборы одного кандидата, сохранялся классовый подход в выборе кандидатур на выдвижение в депутаты. В такой ситуации все демократические законоположения советского избирательного права, закрепленные в Конституции, теряли всякий смысл и имели в основном декоративный характер.

В 1977 году была принята новая Конституция СССР, а в 1978 году – Конституция Казахской ССР. С принятием этих документов избирательная система не изменилась. Избирательный процесс имел те же недостатки. Новым было только то, что Конституцией СССР были детально регламентированы принципы избирательной системы, и порядки проведения выборов на союзном, республиканском и местном уровнях. По-прежнему выборы проводились без альтернативных кандидатов. Хотя эффективность таких выборов была достаточно высока, однако избирательные кампании проходили, как правило, формально, а итоги выборов были заранее предрешены.

Новый этап в развитии избирательного законодательства наступил в 1985 году, когда ясное понимание кризисной ситуации, в которой оказалось общество к апрелю 1985 г., привело руководство КПСС к выводу о необходимости кардинальной реформы политической системы и перестройки советского общества.

В том же году в СССР началось реформирование всех сфер жизни советского общества.

Преобразования в правовой сфере начались с внесения в 1988 году изменений и дополнений в Конституцию СССР 1977 года и проведения после этого выборов в высшие законодательные органы Союза ССР и союзных республик.

Суть изменений, внесенных в конституционное законодательство Союза ССР и союзных республик, состояла в реформировании избирательного права. В процедуру выборов был введен институт альтернативности кандидатов, т.е. была предоставлена возможность выдвигать в каждом территориальном избирательном округе несколько кандидатов на одно место в Верховном Совете (парламент). Впервые, на избирательные участки были допущены наблюдатели и журналисты, а отличительной чертой выборной кампании стала гласность.

Аналогичные процессы происходили во всех союзных республиках, в том числе и в Казахстане.

Изменившаяся политическая ситуация в республике привела к тому, что 28 января 1993 года Верховный Совет принял первую Конституцию независимого Казахстана. Согласно этой Конституции не позднее 1 июля 1994 года необходимо было принять ряд конституционных законов, в том числе Закон о выборах депутатов Верховного Совета и местных представительных органов.

9 декабря 1993 года на 11 сессии Верховного Совета XII созыва был принят Кодекс о выборах Республики Казахстан.

С этого момента начинается *первый этап становления избирательного права суверенного Казахстана*. Отныне выборы в Казахстане стали альтернативными, и граждане получили право в случаях нарушения норм избирательного законодательства обращаться в суд. Но самое главное – у избирателей появилось убеждение, что от их участия в выборах реально зависит формирование высших структур власти в государстве.

Кодекс о выборах регулировал не только правовые отношения, возникающие при подготовке и проведении выборов Президента Казахстана, депутатов Верховного Совета, местных представительных органов, но и создавал гарантии, обеспечивающие свободу волеизъявления гражданам Казахстана. Данный Кодекс состоял из Общей и Особенной частей.

В Общей части содержались общие положения о выборах Президента, депутатов Верховного Совета, местных представительных органов. Кроме того, в этой части были закреплены общие демократические принципы избирательного права и гарантии свободы выборов,

названы избирательные органы и их система, определен вид избирательной системы и др.

В Особенную часть Кодекса были включены специфические положения, касающиеся выборов Президента, депутатов Верховного Совета, местных представительных органов.

В Кодексе о выборах в отличие от прежнего законодательства был изменен порядок регистрации кандидатов в Президенты и депутаты Верховного Совета.

Кодекс возлагал на кандидатов обязанности по сбору подписей избирателей в поддержку своей кандидатуры. Для кандидата в Президенты РК надо было собрать 1 процент подписей от общего числа избирателей по республике. Для кандидата в депутаты Верховного Совета – не менее 3000 подписей избирателей, проживающих в соответствующем избирательном округе, а для кандидатов в депутаты местных представительных органов – в количестве 3 процентов избирателей, проживающих на территории соответствующего избирательного округа (ст.ст.60, 74, 88 Кодекса).

Кроме того, Кодекс впервые ввел в практику выборов Президента и депутатов Верховного Совета внесение избирательных залогов: для кандидата в Президенты – в размере десяти (ст.74), а для кандидата в депутаты Верховного Совета – в размере пяти (ст.60) их заработных плат (окладов).

Учитывая, что организацию подготовки и проведения выборов в республике, стали осуществлять избирательные органы, в Кодексе было установлено, что ЦИК РК – это постоянно действующий орган. Ее персональный состав избирался Верховным Советом по предложению Президента Республики. Изменения в состав Центральной избирательной комиссии могли вноситься Верховным Советом по представлению Президента Республики. ЦИК РК имела свой аппарат (ст.9).

Таким образом, ЦИК РК впервые стала совершенно самостоятельным государственным органом, образуемым на паритетных началах Президентом и Верховным Советом РК.

В соответствии со статьями 11, 13 и 15 Кодекса территориальные, окружные и участковые избирательные комиссии образовывались совместно соответствующими местными представительными и исполнительными органами.

В Кодексе предусматривалось проведение выборов Президента Республики по мажоритарной системе абсолютного большинства, а депутатов Верховного Совета и местных представительных органов – по мажоритарной системе относительного большинства (ст.ст.18, 20, 22).

Часть кандидатов в депутаты Верховного Совета выдвигалась и избиралась по государственному списку, который формировал Президент РК. Данный список являлся важной отличительной особенностью выборного процесса, закрепленного Кодексом.

Другая часть кандидатов в депутаты Верховного Совета по территориальным избирательным округам выдвигались общественными объединениями, а также гражданами путем самовыдвижения при наличии поддержки избирателей, проживающих на территории соответствующего избирательного округа. Поддержка удостоверялась сбором подписей путем заполнения подписных листов (ст.31).

Кандидат в депутаты Верховного Совета, избираемый по государственному списку, считался избранным, если набрал большее количество голосов по отношению к другим кандидатам (п.3 ст.21).

Кандидаты в депутаты Верховного Совета, выдвигаемые по государственному списку, избирались по территориальным избирательным округам, охватывающим территорию соответствующих областей и городов республиканского подчинения (ст.23).

Выборы депутатов проводились по одномандатным избирательным округам, как правило, с равной численностью избирателей. Избирательные округа образовывались Центральной избирательной комиссией, а при выборах местных представительных органов – территориальными избирательными комиссиями (ст.ст.23, 24).

Правом выдвижения кандидатов на пост Президента Республики, а также в депутаты Верховного Совета и местных представительных органов наделялись общественные объединения, а также граждане – в порядке самовыдвижения (ст.30), что являлось реализацией положения статьи 117 Конституции РК, принятой 28 января 1993 года. Кандидаты в Президен-

ты и депутаты Верховного Совета выдвигались высшими республиканскими органами общественных объединений, а в депутаты местных представительных органов местными общественными объединениями большинством голосов их членов (ст.ст.60, 74, 88).

Согласно Кодексу в целях обеспечения равных условий в ходе выборов для всех кандидатов было предусмотрено исключительно государственное финансирование выборов и запрещено какое бы то ни было прямое или косвенное участие зарубежных юридических или физических лиц, а также лиц без гражданства в финансировании выборов в Казахстане (ст.40).

В Кодексе также была предусмотрена ответственность за нарушение законодательства о выборах. (статья 58 Кодекса).

Таковы общие черты законодательного акта, по которому предстояло проводить выборы в новый постоянно действующий Верховный Совет и местные представительные органы – маслихаты (собрания депутатов).

7 марта 1994 года в соответствии с Кодексом о выборах 1993 года состоялись выборы депутатов Верховного Совета Республики XIII созыва.

Обновление законодательства о выборах и прошедшая на его основе избирательная кампания 1993-1994 гг. в значительной мере способствовали демократизации избирательного процесса и раскрепощению, как избирателей, так и граждан, которые непосредственно боролись на этих выборах за депутатский мандат.

Однако Кодекс о выборах 1993 года, также как и Конституция РК 1993 года, не был лишен недостатков, которые были вызваны сложностью и противоречивостью начального этапа становления казахстанской государственности.

Конкретизация недостатков Кодекса о выборах и противоречия его нормам Конституции, применительно к прошедшим в марте 1994 года выборам, были даны в постановлении Конституционного Суда РК от 6 марта 1995 года.

В данном постановлении отмечалось, что «введенная Центризбиркомом методика подсчета голосов... по существу изменила установленную Кодексом о выборах избирательную систему. Тем самым Центризбирком нарушил ст. 60 Конституции, превысив свою компетенцию». Этим постановлением были поставлены под сомнение итоги выборов и легитимность самого парламента [7, с.674-684].

6 марта 1995 года Верховный Совет Республики Казахстан XIII созыва был распущен.

В последующем парламентский кризис и другие вопросы, не получившие полноценного решения в Конституции 1993 года, создали предпосылки к проведению в стране новой конституционной реформы, которая ознаменовалась принятием на республиканском референдуме 30 августа 1995 года новой Конституции Казахстана [8, с.674-684].

В настоящее время в Республике Казахстан создано современное законодательство, в целях соответствия национального права новейшим вызовам времени, происходит постоянное обновление нормативно-правового массива, осуществляется регулярная систематизация нормативных правовых актов, в целом адекватно отражающих актуальные потребности социальной жизни. [9, с.11]. Принятие новой Конституции повлекло за собой полное изменение политико-институциональной системы и привело к реорганизации избирательной системы и избирательного законодательства.

В заключении следует отметить, что избирательное законодательство Казахстана на всем протяжении своего существования имело поэтапное эволюционное развитие и служило основой для мирных, демократических преобразований. В мире еще не создана совершенная избирательная система. Даже старейшие государства, имеющие вековые демократические традиции, обнаруживают недостатки в ходе организации и проведения новых избирательных кампаний. Поэтому в дальнейшем избирательное законодательство нашей страны будет совершенствоваться.

Список использованных источников

1. Озбекулы С. Право кочевой цивилизации казахов: Монография– Алматы: Мектеп, 2002. – 164 с.
2. Марков Г.Е. Кочевники Азии: Структура хозяйства и общественной организации: Монография. – М.:КРАСАНД, 2014. – С. 142-143.
3. Сабитов Ж. «Степная демократия» и «Выборы в великой степи» // Власть интернет-журнал. <https://vlast.kz> (дата обращения: 14.10.2022).
4. Далаева Т.Т. Административное управление История Казахстана Степной край // Вестник КазНПУ– Алматы, 2015.
5. Курс советского государственного права. – М.: ВШ, 1971. – С.328-343; Юридический словарь, – М.: Госюриздат, 1953. – С. 224-227.
6. Юридический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С.117-119.
7. Караев А. Конституционный контроль: Казахстан и зарубежный опыт: Учебное пособие. – Алматы: КазГЮУ, 2002. –С.189-206.
8. Маами К.А., Рогов И.И.,Малиновский В.А. Республика Казахстан: хроника утверждения конституционализма: Учебное пособие.– Алматы, 2005. – С. 674-684.
9. Булекбаева Р.У., Әбділда Д.Ә. Проблемы совершенствования конституционно-правового регулирования экономических отношений в Республике Казахстан // Ученые труды Алматинской Академии МВД Республики Казахстан. –4(69) 2021– Алматы, 2021.

Сведения об авторах

Мухамеджанов Э.Б. – Университет мировых языков и международных отношений имени Абылай хана, доктор юридических наук, профессор.

Байжомартова К.А. – заведующая кафедрой международного права университета мировых языков и международных отношений имени Абылай хана, к.ю.н., PhD, ассоциированный профессор.

Мухамеджанов Э.Б. – Абылай хан атындағы Әлем тілдері және халықаралық қатынастар университеті, заң ғылымдарының докторы, профессор.

Байжомартова К.А.– Абылай хан атындағы Әлем тілдері және халықаралық қатынастар университеті халықаралық құқық кафедрасының меңгерушісі, з.ғ.к., PhD, қауымдастырылған профессор.

Mukhamedzhanov E.B. – Abylai Khan University of world languages and international relations, doctor of law, professor.

Baizhomartova K.A. – head of the Department of international law, Abylai Khan University of world languages and international relations, candidate of law, PhD, associate professor.

Э.А. Алимова¹, Ш.А. Забих², К.Ж. Забих³

¹Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова,
Алматы, Республика Казахстан

²Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

³Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем,
Алматы, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: НОВЫЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ

В данной статье авторами рассмотрены проблемы по юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Республике Казахстан на основе исследований в архивах страны в рамках реализации Указа Президента РК Касым-Жомарта Токаева по полной реабилитации жертв политических репрессий. Изучаются новые архивные документы и следственные дела, хранящиеся в государственных архивах страны, которые проливают свет на судьбы казахской интеллигенции, в том числе деятелей «Алаш» и других личностей, которые в начале XX века, сложное время для страны, стояли на защите интересов своего народа и боролись за независимость. За годы Советской власти миллионы людей стали жертвами произвола тоталитарного государства, подверглись репрессиям за политические и религиозные убеждения, по социальным и национальным признакам. Многие следственные дела в отношении данных лиц еще не рассекречены и хранятся в различных архивах, а имена жертв политических репрессий не реабилитированы, не дана правовая оценка многим событиям того времени. Поэтому в данной работе изложены результаты исследований ученых и дана правовая оценка событиям того времени, а также деятельности казахских лидеров на основе изучения новых архивных документов и следственных дел.

Ключевые слова: закон, политика, репрессия, Советская власть, независимость.

Қазақстан Республикасындағы саяси репрессия құрбандарын құқықтық және саяси оңалту мәселелері: жаңа мұрағат құжаттары

Бұл мақалада авторлар Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы Жарлығын іске асыру шеңберінде ел мұрағаттарындағы зерттеулер негізінде Қазақстан Республикасындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын құқықтық және саяси ақтау проблемаларын қарастырады. Еліміздің мемлекеттік мұрағаттарында сақталатын жаңа мұрағаттық құжаттар мен тергеу істері зерттелуде, олар қазақ зиялыларының, оның ішінде «Алаш» қайраткерлерінің және басқа да тұлғалардың тағдырына ерекше назар аударылады. XX ғасырдың басы ел үшін қиын кезең болды және қазақ көшбасшылары өз халқының мүдделерін қорғауда, сондай-ақ ел тәуелсіздігі үшін күресті. Кеңес өкіметі жылдарында миллиондаған адамдар тоталитарлық мемлекеттің озбырлығының құрбаны болды, саяси және діни сенімдері үшін, әлеуметтік және ұлттық белгілері бойынша қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл адамдарға қатысты көптеген тергеу істері әлі құпиясы ашылмаған және әртүрлі мұрағаттарда сақталған, ал саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдері ақталмаған, сол кездегі көптеген оқиғаларға құқықтық баға берілмеген. Сондықтан бұл жұмыста ғалымдардың зерттеу нәтижелері баяндалып, сол кездегі оқиғаларға, сондай-ақ жаңа мұрағаттық құжаттар мен тергеу істерін зерделеу негізінде қазақ көшбасшыларының қызметіне құқықтық баға берілді.

Түйінді сөздер: құқық, саясат, қуғын-сүргін, Кеңес өкіметі, тәуелсіздік, мемлекет.

Problems of legal and political rehabilitation of victims of political repression in the Republic of Kazakhstan: new archive documents

In this article, the author examines the problems of legal and political rehabilitation of victims of political repression in the Republic of Kazakhstan on the basis of research in the archives of the country within the framework of the implementation of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev on the full rehabilitation of victims of political repression. New archival documents and investigative files stored in the state archives of the country are being studied, which shed light on the fate of the Kazakh intelligentsia, including Alash figures and other personalities who at the beginning of the twentieth century, a difficult time for the country, stood up for the interests of their people and fought for independence. During the years of Soviet power, millions of people became victims of the arbitrariness of the totalitarian state, were subjected to repression for political and religious beliefs, on social and national grounds. Many investigative cases against these individuals have not yet been declassified and are stored in various archives, and the names of victims of political repression have not been rehabilitated, a legal assessment of many events of that time has not been given. Therefore, this article presents the results of scientists' research and gives a legal assessment of the events of that time, as well as the activities of Kazakh leaders based on the study of new archival documents and investigative cases.

Keywords: law, politics, repression, Soviet power, independence, state.

Введение

В начале двадцатого века миллионы судеб были искалечены тоталитарным режимом: расстрелы, гонения и заключения в тюрьмы по надуманным причинам безвинных людей, навешивание на них различных ярлыков, как: «враг народа», «националист», «контрреволюционер» и прочие. В рамках реализации поставленных Президентом Республики Казахстан Касым-Жомартом Токаевым задач по полной реабилитации жертв политических репрессий городская комиссия провела работу по изучению, подготовке заключения и рекомендаций по реабилитации жертв политических репрессий [1].

За годы Советской власти миллионы людей стали жертвами произвола тоталитарного государства, подверглись репрессиям за политические и религиозные убеждения, по социальным и национальным признакам. 1920-1950 гг. в истории Казахстана – это трагический период насильственной коллективизации и конфискаций, репрессий, голода и войны; миллионы людей безвинно были арестованы, сосланы или расстреляны. Только в период коллективизации в Казахстане конфискации подверглись 696 частных хозяйств, из них 619 были выселены за пределы округов проживания. Анализ архивных источников показывает, насколько «безжалостно проводилась ломка укладов и разрушение существовавшей системы жизнеобеспечения казахов, отлучение их от корней национальной культуры, расстрелы непокорных, уничтожение элиты нации в лице представителей движения Алаш и Алаш-Орды, а чуть позже почти всей партийно-советской номенклатуры республики, все это составные части единого процесса установления и укрепления тоталитарной 95 советской системы, осуществленной путем большевистской аграрной революции в Казахстане, одновременно с индустриализацией и так называемой культурной революцией» [2].

Статистические сведения о сокращении численности казахов в результате конфискации и коллективизации свидетельствуют о том, что пострадала большая часть населения и наблюдалось массовое переселение людей в Китай, Монголию, Афганистан, Иран и Турцию, а коллективизация и конфискация 1928 года привела к голоду 1931-1932 годов, вследствие которого, по разным оценкам, в Казахстане погибло от 1,3-1,75 до 2,2 миллиона человек [3]. В целом в 1920-1931 гг. на территории Казахстана произошло 372 восстания, причинами которых были тяжелые последствия проводимой политики, сопровождавшиеся интенсивным изъятием земель, упадком традиционного типа хозяйствования, проведением насильственных мер по коллективизации, что вызвало недовольство народа. Политика переселения в казахский край продолжалась: местное население тогда насчитывало около 6 млн человек, переселено 5,6 млн человек. Упадок традиционного типа хозяйствования, обнищание народа, коллективизация привели к снижению уровня жизни всего народа и неизбежно голоду.

На территории Казахстана располагалось несколько исправительно-трудовых лагерей системы ГУЛАГа, в том числе крупнейшие – Карлаг, АЛЖИР, Долинка, Степное и другие. Был репрессирован без суда и следствия двойками и тройками ПП ОГПУ весь цвет нации. Казахи, как и другие народы, в те годы потеряли свою интеллигенцию, которая в этот период вышла на политическую арену, провозгласив историческое право казахов на самоопределение и на свою территорию. Передовая казахская интеллигенция не ограничивалась только культурными требованиями, она открыто выдвигала идею обретения свободы и создания автономного национального демократического государства. Это была талантливая плеяда высокообразованных казахских лидеров – А. Байтурсынов, А. Букейханов, М. Дулатов, Жаканша Досмухамедов, Халел Досмухамедов, Жакып Акпаев, Алимхан Ермеков, Мустафа Шокай, Бакытжан Каратаев, Барлыбек Сыртанов, Мухамеджан Тынышпаев, Бахтигерей Кулман и многие другие. Они не просто критиковали сложившуюся в стране систему, но и предлагали пути политического развития, разработку новых законов, выражающих интересы казахского народа. Посредством силы печатного слова казахские лидеры вели пропагандистскую работу среди своего народа, выражая общие интересы, а не какой-либо ее части, и, руководствуясь объективными законами национально-освободительного движения, при этом они действовали легитимно.

Процесс реабилитации жертв политических репрессий в СССР начался только в 1953–54 гг. В 1988 году постановлением Политбюро ЦК КПСС процесс реабилитации был продолжен. 4 ноября 1988 года Верховный суд Казахской ССР реабилитировал 14 представителей казахской интеллигенции, в том числе Ахмета Байтурсынова, Жусупбека Аймаутова, Мыржакыпа Дулатова, Халела Габбасова и Магжана Жумабаева, расстрелянных как «враги народа». 14 апреля 1993 года в Казахстане был принят Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» [4]. Таким образом, процесс реабилитации жертв сталинских репрессий проводился в длительном временном отрезке. Это говорит о его важности и, в то же время, о незавершенности, так как репрессии были массовыми и их жертвы исчисляются десятками тысяч безвинных граждан. Так, было уничтожено почти 25 тысяч представителей казахской интеллигенции.

С установлением на территории Советской власти произошла коренная ломка всего тысячелетнего уклада жизни казахов, ориентация на русификацию и вестернизацию, что стало глубинными трендом нового этапа модернизации общественного сознания казахского народа. Произошла хозяйственная, демографическая и культурно-историческая катастрофа, почти наполовину сократилась численность казахского народа за годы преследований, конфискации, выселения баев, кулаков и середняков, голодомора начала 1930-х гг., которые стали суровым испытанием для всего народа. Все это привело к тяжким демографическим, экономическим, культурным и психоэмоциональным последствиям.

Сегодня, на основе полученного доступа к фондам Архива Президента РК, Центрального Государственного архива РК, Архива департамента полиции г. Алматы, Государственного архива г. Алматы, архива Управления комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК по г. Алматы, архива департамента Комитета Национальной Безопасности РК по г. Алматы, в том числе и к закрытым фондам, ученые-эксперты получили уникальную возможность работы с новыми, ранее не изученными архивными данными, которые еще раз подтвердили масштабность и глубину репрессий. Проводится работа по формированию баз данных репрессированных и выявлению нереабилитированных лиц, созданию карт мест захоронений, изданию сборников документов и т.д.

Исторически СССР был аграрной страной, численность крестьян составляла 120,7 млн человек, или 82% населения страны. По данным переписи 1926 г., в республике 70% крестьянских хозяйств (семей) проживало в аулах-кыстау (зимовках), более 24% вели целиком земледельческое хозяйство, в 33,2% зафиксировано скотоводческо-земледельческое хозяйство, 38,3% занимались скотоводством. При этом расстояние маршрутов кочевания резко сократилось. По меркам прежних лет оно уже тогда стало малым – до 10 км (34%), до 25 км (15,2%), 26 – 50 км (9%), 51 – 100 км (7%), а свыше 100 км (4,2%). Число хозяйств, кочую-

щих круглый год, составило всего 6% [5]. Поэтому XV съезд ВКП(б), известный как съезд коллективизации (декабрь 1927 г.), поставил задачу в краткие сроки к весне 1932 г. сельское хозяйство страны превратить из единоличного в коллективное – колхозное. Целью коллективизации, проводившейся в Казахстане, было оседание кочевников и их концентрация во вновь создаваемых колхозах. 26 июля 1928 года на совещании в Крайкоме ВКП(б) рассматривались вопросы создания комиссии, проведения предварительной кампании, методах и сроках конфискации баев и полуфеодалов – крупных скотоводов из коренного населения, которые сохранили полуфеодалные, патриархальные и родовые отношения и своим имущественным статусом, и общественным влиянием препятствовали советизации аула.

На заседании бюро Казкрайкома 18 августа 1928 года было принято решение о создании комиссии по конфискации, которую возглавил Е.Ерназаров. В состав данной комиссии вошли Н. Нурмаков, Г. Токтабаев, У. Джандосов и другие. 27 августа 1928 года был принят декрет ЦИК и СНК Казахстана «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов». На его основе началась конфискация скота у байских хозяйств с выселением самих баев с семьями в другие округа Казахстана и за его пределы, преимущественно по принципу максимального отдаления округов друг от друга. Было принято решение, что выселяться будут из восточного в западный, с севера – на юг: «1. Провести в Казахской ССР, за исключением ККАО и Адаевского окр. и хлопководческих районов бывшей Сыр-Дарьинской губ., выселение тех наиболее крупных скотоводов из 99 коренного населения, которые, сохраняя полуфеодалные, патриархальные и родовые отношения, своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула. Примечание 1: К крупным скотоводам относятся: в кочевых районах скотоводы, имеющие в переводе на крупный скот свыше 400 голов скота; в полукочевых районах – свыше 300 голов скота; в оседлых районах – свыше 150 голов скота, причем в отдельных случаях для последних районов (оседлых) Совету Народных Комиссаров Казахской АССР предоставляется право понижать указанную норму до 100 голов. Примечание 2: Скотоводы, имеющие количество голов скота меньше установленных примечанием первым норм, но подпадающие по своему положению под признаки, указанные в настоящей статье, могут быть выселяемы в каждом отдельном случае по постановлению Совета Народных Комиссаров Казахской АССР. 2. Лица, подлежащие выселению, согласно ст. 1 настоящего постановления, и их семьи лишаются права проживания и ведения хозяйства в районах их прежней хозяйственной деятельности. 3. При выселении указанных в ст. 1 настоящего постановления лиц и их семей все их имущество, связанное прямо или косвенно с сельским хозяйством, в чем бы оно ни заключалось и где бы оно ни находилось, подлежит конфискации, за исключением необходимого для ведения трудового хозяйства минимума скота и с.-х. инвентаря. Предметы домашнего обихода, не входящие в состав принадлежностей сельского хозяйства (платье, белье, домашняя утварь и т. п., а также предметы питания), конфискации не подлежат. 4. Лица, по своему положению принадлежавшие ранее к привилегированным группам, как то: султанские и ханские потомки, а также бывшие несменяемые волостные управители, получившие особые награды от бывшего царского правительства, связанные с антисоветской деятельностью, но не подпадающие под действие ст. 1 настоящего постановления, подлежат выселению из районов прежней их деятельности с конфискацией имущества» [6]. В совместной директиве Казкрайкома ВКП(б) и Совнаркома от 25 декабря 1931 г. ставилась задача «охватить плановыми 100 мероприятий по оседанию» в 1932 г. все оставшиеся кочевые и полукочевые трудовые хозяйства и процесс оседания завершить в 1933 г.

Коллективизация и оседание кочевого населения на земле были взаимосвязаны, поэтому Сталин решительно настаивал на окончательном устранении кочевой экономики. Для казахов насильственное оседание скотоводов-кочевников и полукочевников стало трагическим. В 1930 году было переведено на оседлость 87136 хозяйств, а в 1933 году 242208 хозяйств. Сам механизм оседания понимался упрощенно: стягивались сотни хозяйств в одно место, а затем организовывались стационарные поселки по типу деревень и все это сопровождалось насильственной коллективизацией, то есть осевших кочевников и полукочевни-

ков сразу стопроцентно оформляли в колхозы. При этом создавались колхозы-гиганты, объединявшие сотни хозяйств в радиусе до 200 и более километров.

Трагедия коллективизации состоит в том, что она раскидала казахов по многим странам мира. Пролистывая архивные материалы, сложно проследить судьбы тех людей, которые бежали за границу. Потомки этих людей проживают в различных государствах, например, в Китае ныне их проживает 1070 тыс., в Монголии – 137 тыс., в Турции – 120 тыс. Также казахские диаспоры имеются в Афганистане, Иране, в странах Западной Европы и в Северной Америке. Всего за пределами Казахстана в данное время проживает около 4,5 млн казахов, в том числе в 14 государствах бывшего СССР и 25 странах дальнего зарубежья. В республике произошло снижение численности не только казахов, но и представителей других национальностей: украинцев – с 859,4 до 658,1 тыс.; узбеков – с 228,2 до 103,6 тыс.; уйгуров – с 62,3 до 36,6 тыс. Из 6,2 млн жителей республики в 1931 – 1933 годы погибло от голода около 2,1 млн человек.

Конфискация проводилась ускоренно, насильственными методами. Это вызывало недовольство баев и их окружения, аткаминеров, аульная беднота поддерживала баев. Часто баи пытались избежать конфискации, распределяя свой скот среди бедноты, национальная интеллигенция также выступала в защиту конфискованных, о чем свидетельствуют новые архивные данные. Проводимая политика по насильственной коллективизации вызвала массовое недовольство населения и в разных уголках республики вспыхивали антисоветские восстания. Безусловно, власть не могла смириться с народными волнениями, поэтому организовала работу по выявлению и уничтожению организаторов.

В докладной записке на имя Ф. Голощекина о предварительных итогах конфискации байских хозяйств по Кустанайскому округу отмечается, что «старая алашордынская интеллигенция» занимается агитацией, направленной на срыв конфискации. Их агитация сводилась к тому, что якобы экспроприация подрывает экономическую мощь аула, направлена против казахской нации, а не против баев. К баям в случае сопротивления применялись меры административного воздействия, а иногда и сугубо военные методы подавления, было арестовано 148 человек [7]. По данным Центркомиссии по конфискации, выселению и принудительному изъятию скота и имущества подверглись 696 крупных собственников, бывших волостных управителей и потомков ханских и султанских родов, представлявших опасность для режима. Из них 80,75 % от общего числа прошли по 1-ой группе конфискации, по 2-ой – 19,25 %. На самом деле их было более тысячи (1053 хозяйства), причем по 1-ой категории были экспроприированы 65,71 %, а по 2-ой – 34,29 %. Конфискация и выселение обрекали баев и опытную, грамотную часть населения кочевых и полукочевых районов Казахстана на физическое вымирание. К примеру, был подвергнут погрому казахский аул, уничтожена его хозяйственно-организаторская, образованная и авторитетная верхушка традиционного аула. У баев было изъято 144 474 головы скота (в переводе на крупный), 58,6 % было передано в пользование 25 061 маломощному хозяйству, а остальной скот перераспределен между колхозами [8].

В целом, из архивных источников складывается картина жестоких репрессий многочисленных зажиточных групп общества, включая крупных баев и их потомков, бывших волостных, аткаминеров, кулаков, сбежавших из России от преследований, бывших фабрикантов, раскулаченных, владельцев больших домов, садов, земель, мельниц, торговцев, занимавшихся контрабандой из Китая, рядовых торговцев, сыновей попов, офицеров Белой армии, сыщиков, середняков, имамов, ишанов, мулл, крестьян-шаруа, уклоняющихся от налогов, сдачи хлеба и мясозаготовки.

Среди крупных антисоветских восстаний можно отметить такие, как: Мангышлакское восстание (адаевское восстание), Батпакаринское, Сарысу-созакское, Тахта-Купырское, Балкаш-Шокпарское и другие. В этих народных волнениях участвовало около 80 тысяч человек. Ни один народ не испытали такого излома демографической ситуации, как казахский. В результате восстаний только в 1931 году казахский край покинули около 281230 крестьянских хозяйств, 5551 участник восстаний был осужден за выступления против

Советской власти и 883 человека из их числа были расстреляны. В настоящее время члены рабочей группы городской комиссии тщательно изучают документы, хранящиеся в архиве Департамента полиции города Алматы, то есть архивные уголовные дела на нереабилитированных 2301 человека, в числе которых участники антисоветских восстаний.

При анализе архивных документов была поставлена задача не только выявить численность баев, кулаков и шаруа, участников антисоветских восстаний, деятелей «Алаш», а также лиц, причастных к движению «Алаш», подвергшихся репрессиям, но и уточнить их ФИО, возраст, местожительство, статус, род занятий или профессию, уровень грамотности, партийность, семейный состав, численность семьи. Кроме того, на основе изученных материалов создается база данных по категориям, включающим сведения об аресте (дата, где и кем арестован), статья приговора и т.д. Необходимо отметить, что в разных архивных источниках встречаются одинаковые фамилии баев, кулаков, торговцев, лишенцев г. Алматы. В ходе исследования архивных дел городской комиссией выявлено 67 человек различных округов Казахстана, которые входили в Бостандыкский район, позже расформированный. Они принадлежат к разным социальным стратам (баи – 4 чел., духовенство – 4 чел., декхане – 45 чел., торговцы – 2 чел., батраки – 2 чел., 10 человек без указания). Только по Алматинской области городской комиссией изучены уголовные дела вновь выявленных 23 нереабилитированных участников восстания, в их числе жертвами Каратальского восстания являются Имангалиев Максут, Махаметчинов Сеитджапар, Бакеев Боза, Торгаутов Уваткан, Болтаев Ахметжан, Болтаев Мукуш, Баймагамбетов Абдульда (Абдильда), Космагамбетов Байганды, Масакбаев Кдырбай, Мамыртаев Сади (Сады), Космагамбетов Абдрахман. Все они были арестованы и решением Тройки при ПП ОГПУ КазССР приговорены по печально известной статье 58 УК РСФСР к различным срокам тюремного заключения, некоторые приговорены к высшей мере наказания – расстрелу. Однако среди них есть и те, которые были объявлены в розыск, поэтому сложно проследить их судьбы, так как в архивах не сохранилась полная информация об участниках восстаний[9].

Казахстан относился к регионам, которые Президиум ВЦИК объявил «неблагополучными по бандитизму». Исходя из этого, судебные тройки ПП ОГПУ Казахстана получили право применять ВМН (высшую меру наказания, то есть расстрел). Анализ новых дел показывает, что наиболее часто в приговорах применялись следующие пункты ст. 58 Уголовного Кодекса РСФСР: ст. 58–2 (организация вооруженного восстания или вторжение в контрреволюционных целях на советскую территорию вооруженных банд, попытка захвата власти); ст. 58–10 (антисоветская агитация и пропаганда). Также обращают на себя внимание жестокие репрессивные меры, направленные против целых групп, осужденных внесудебными органами («Двойки» и «Тройки» ПП ОГПУ в Казахстане).

Часто выселение происходило в наиболее отдаленные округа страны, например, из Алма-Атинского округа выселяли в Уральский округ и наоборот. Или же искусственно подтягивалось число голов конфискуемого скота к установленным нормам (400 голов крупного скота для кочевых регионов, 300 – для полукочевых, 150 – для оседлых), для этого объединяли самостоятельные хозяйства отца и его взрослых самостоятельных семейных сыновей, несмотря на то, что все они платили ЕСХН. Налицо полный произвол властей и униженное, бесправное положение зажиточных казахов, у которых конфискуется скот и ждет срочное их выселение, где семья бая может достигать минимум 30-40 человек. При этом им оставляется 20-30 голов скота, которые они вынуждены срочно продавать по дешевой цене, чтобы на полученные деньги всей большой семьей выехать в течение суток из родных аулов к месту ссылки. В связи с этим Казкрайком вынужден был отправить «телеграфное указание председателя СНК КАССР всем окрисполкомам о пресечении мер по искусственному объединению хозяйств с целью их конфискации: окружные комиссии по проведению конфискации, вопреки смыслу декрета и инструкции к нему, по указаниям Краевой комиссии искусственно объединяют несколько хозяйств в одно с целью подведения под действия декрета по количеству скота. Имеются случаи, когда благодаря такому подходу в одной семье объединяются 60-45 чел., что в жизни совершенно не встречается. Считаю такой подход недопустимым,

противоречащим всем ранее данным директивам» [10]. Таким образом, был нанесен непоправимый экономический урон, баи и кулаки теряли свои хозяйства, сокращалось поголовье скота, население впадало в бедность и несправедливость. Вместе с тем, сами власти видели и признавали причины, масштабы потерь незаконно конфискованного скота у населения со всеми вытекающими последствиями.

О характере и масштабах негативных последствий ярко свидетельствует Решение Президиума КазЦИК «О постановлении Президиума ВЦИК по вопросу о массовом применении в Семипалатинской губернии конфискации в порядке применения ст. 629 УК», по которому было принято решение по Семипалатинской губернии: «1. Освободить из-под стражи всех осужденных и привлеченных к следствию середняков и малоимущих с немедленным возвращением владельцам конфискованного скота и другого имущества. 2. Поручить Прокурору Республики приостановить исполнение приговоров в отношении зажиточных элементов населения с освобождением их из-под стражи и с передачей скота и 104 другого имущества на хранение владельцам до окончательного разрешения дел в высших судебных органах республики» [11]. В архивах есть документы, подтверждающие, что детям конфискованных и выселяемых баев не позволяли учиться в школах и вузах, исключали даже с последнего года обучения, не позволяли сдавать выпускные экзамены перед выездом на выселение из округа [12]. В этих условиях баи – образованная элита казахского общества, имевшая высшее образование, в том числе и в российских вузах Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, пытаются защитить себя. Они пишут письма и жалобы в Казкрайком и вплоть до Всесоюзного старосты М.И. Калинина, имеется коллективное письмо жителей Семипалатинской губернии И.В. Сталину. Но чаще всего эти просьбы оставались без ответа.

К сожалению, доносы в тот исторически сложный период становятся распространенным явлением, их пишет на систематической основе целая сеть осведомителей под псевдонимами. Пытаясь спастись от выселения и конфискации, а в начале 1930-х годов и от голода, часть преследуемых баев, кулаков и шаруа, участники восстаний, лица, причастные к «Алаш» или родственники деятелей «Алаш» стремятся уйти за границу в Китай, Монголию, Узбекистан, Россию, но не всем это удавалось. Есть примеры, когда перешедших за границу вновь сдавали советским властям либо задерживали на границе при переходе, все они подвергались аресту, вновь выселялись, конфисковывали скот, приговаривались вновь к выселению или к расстрелу. В архивах Москвы содержатся документы, рассказывающие о районах миграции казахов-голодобеженцев: так, по данным ГАРФ, РГАЗ и других архивов, география их миграции простиралась от Камчатки до Северного края (Архангельск), от Владивостока до Днепропетровска и Запорожья, не считая города и районы Сибири, Нижней и Средней Волги и Зауралья, Узбекистана, Киргизии, Туркмении, Таджикистана, далее Китая, Афганистана и Ирана. Более одного миллиона человек оказались в числе голодобеженцев. Из них лишь чуть более 400 тыс. возвратились позже в республику. Сколько их погибло в местах миграции, установить невозможно [13].

Заключение

Переоценка и переосмысление своей истории – это задача не только исторической науки, но комплекса гуманитарных дисциплин, в том числе с применением информационных технологий, которые соприкасаются с вопросами отечественной истории 1920-30-х гг. Изучение вопросов специфики национальной философии, ментальности, демографии, социологии, психологии корнями уходят также и в период 1920-30-х гг. Так, например, психологи утверждают, что голод, политические репрессии, война, пережитые поколениями наших прадедов и дедов, заложили комплекс психоэмоциональных установок и убеждений, которые до сих пор отражаются на современном поколении казахов и других народов, наследующих тот или иной сценарий психологического поведения. Поэтому переосмысление трагических страниц истории и культуры нашего народа на основе новых архивных источников, комплексный междисциплинарный подход к их изучению имеет широкое научное теоретическое и практическое значение.

Прошлый XX век был для нашего народа временем трагедий и потрясений, казахский народ понес небывалый демографический удар. Его раны не заживают более века». По словам Президента Республики Казахстан Токаева К.: «...мы обрели свободу благодаря героической борьбе наших предков. На их долю выпало множество трудностей и испытаний» [14]. Представители казахской интеллигенции били по этому поводу тревогу, так как масштабы трагедии были настолько велики, что голод 1930 – 1932 гг. вошел в историю как «великий джунт», величайшая трагедия казахского народа. Поэтому городская комиссия продолжает работу по выявлению жертв политических репрессий и возвращает имена народу. История не терпит лжи и нельзя стереть из памяти народа голод, лишения, унижения и попрание прав безвинных людей.

Список использованных источников

1. Указ Президента Республики Казахстан К. Токаева от 24 ноября 2020 года №456 «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» // Казахстанская правда. – 24. – 11. – 2020.
2. Трагедия казахского аула. 1928–1934. Том 1. 1928 – апрель 1929: Сборник документов. – Алматы, 2013. – С. 7.
3. Там же. С. 8.
4. Научное заключение рабочей (экспертной) группы Министерства образования и науки РК «О полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане» от 23.04.2020. – Алматы, 2021. – С. 55.
5. Трагедия казахского аула. 1928–1934. Том 1. 1928 – апрель 1929: Сборник документов. – Алматы, 2013. – С. 7.
6. ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 21. Д. 15. Л. 4–7.
7. АП РК Ф. 141. Оп.2, Д.198, л.13. С. 367.
8. Жакишева С.А. Баи-полуфеодалы на рубеже 20-30-х гг XX века: историко-источниковедческий анализ проблемы: автореф. дисс... канд.ист.наук. – Алма-Ата, 1996. – С. 6.
9. Реабилитация жертв политических репрессий в Казахстане: документы, материалы /Сборник материалов городской комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. -Алматы: Алматы калалық әкімдігі, 2021. –390б.
10. ЦГА РК. Ф. 135. Оп. 1. Д. 1. Л. 6.
11. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2007. Л. 37.
12. ЦГА РК. Ф. 135. Оп 1. Д. 157. Л. 25.
13. Трагедия казахского аула. 1928–1934. Том 1. 1928 – апрель 1929: Сборник документов. – Алматы, 2013. – С. 9.
14. Токаев К. Независимость превыше всего» //Казахстанская правда. – 06 января 2021г. <https://24.kz/ru/news>(дата обращения: 17.10.2022).

Сведения об авторах

Алимова Эльвира Абдикапбаровна - и.о.начальника кафедры общеюридических дисциплин Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент), полковник полиции.

Забих Шолтан Арапбайкызы – доктор юридических наук, кафедра гражданского права и гражданского процесса, трудового права, юридический факультет, Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Забих Кадыржан Жасуланулы – кандидат юридических наук, старший преподаватель Казахстанского университета инновационных и телекоммуникационных систем.

Алимова Эльвира Абдикапбаровна – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының жалпы заң пәндері кафедрасы бастығының м.а., PhD докторы, қауымдастырылған профессор (доцент), полиция полковнигі.

Забих Шолпан Арапбайқызы – заң ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультеті, азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы.

Забих Қадыржан Жасұланұлы – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университетінің аға оқытушысы.

Alimova Elvira Abdikapparovna – Acting Head of the Department of General Legal Disciplines Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, PhD, associate professor (associate professor) Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, police colonel.

Zabikh Sholpan Arapbaykyzy – Doctor of Law, Department of Civil Law and Civil Procedure, Labor Law, Faculty of Law, Al-Farabi Kazakh National University.

Zabikh Kadyrzhan Zhasulanuly – candidate of legal sciences, Senior Lecturer, Kazakhstan University innovation and telecommunication systems.

М.Е. Сагинаев¹, А.Т. Байзаков²

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
²Негосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования
«Санкт-Петербургский гуманитарного университета профсоюзов»,
Алматы, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ О ЦЕЛЯХ И ЗАДАЧАХ РИМСКОГО ПУБЛИЧНОГО ПРАВА В ТРУДАХ АНТОНИО ГУАРИНО

В статье будут рассмотрены основные цели и задачи римского публичного права, отраженные в работах выдающегося итальянского юриста - романиста Антонио Гуарино. В своих работах, посвященных римской юриспруденции, профессор Гуарино изучал не только римское частное право, но и понятие, содержание римского публичного права. Так как проблемы римского публичного права мало освещены с современной юридической науке, то работы профессора Гуарино становятся для нас актуальными.

Так как римское публичное право решало разные задачи, то целью нашего исследования является анализ проблемы ограничения властных полномочий органов власти. Для реализации поставленной цели, мы ставим следующие задачи: изучить реформу уголовного права, которая выступает основным элементом в ограничении власти римских магистратов; рассмотреть понятие и содержание эдиктов магистратов, которые являются не только программой деятельности магистрата, но и средством ограничения его власти; раскрыть роль римского народного трибунала в области ограничения власти римских магистратов и защиты прав граждан.

Ключевые слова: римское публичное право, дискреционные полномочия, эдикты, народный трибунал.

Мақсаттар мен міндеттер туралы сұраққа Антонио Гуарино жазбаларындағы римдік қоғамдық құқық

Мақалада көрнекті итальяндық заңгер-романист Антонио Гуариноның еңбектерінде көрсетілген римдік қоғамдық құқықтың негізгі мақсаттары мен міндеттері қарастырылады. Профессор Гуарино римдік заң ғылымына арналған еңбектерінде римдік жеке құқықты ғана емес, сонымен бірге римдік қоғамдық құқықтың тұжырымдамасын, мазмұнын зерттеді. Рим қоғамдық құқығының проблемалары қазіргі заң ғылымымен аз қамтылғандықтан, профессор Гуариноның жұмысы біз үшін өзекті болып отыр.

Римдік қоғамдық құқық әртүрлі міндеттерді шешкендіктен, біздің зерттеуіміздің мақсаты билік органдарының билік өкілеттіктерін шектеу мәселесін талдау болып табылады. Қойылған мақсатты іске асыру үшін біз мынадай міндеттерді қоямыз: рим магистраттарының билігін шектеудің негізгі элементі болып табылатын қылмыстық құқық реформасын зерттеу; магистратура қызметінің бағдарламасы ғана емес, сонымен бірге оның билігін шектеу құралы болып табылатын магистратура жарлықтарының түсінігі мен мазмұнын қарастыру; римдік магистраттардың билігін шектеу және азаматтардың құқықтарын қорғау саласындағы Рим халықтық трибунатының рөлін ашу.

Түйінді сөздер: римдік қоғамдық құқық, дискрециялық өкілеттіктер, жарлықтар, халықтық трибунал.

To the question of goals and objectives roman public law in the writings of Antonio Guarino

The article will consider the main goals and objectives of Roman public law, reflected in the works of the outstanding Italian lawyer - novelist Antonio Guarino. In his works on Roman jurisprudence, Professor Guarino studied not only Roman private law, but also the concept and content of Roman public law. Since the problems of Roman public law are poorly covered in modern legal science, the works of Professor Guarino become relevant for us.

Since Roman public law solved various problems, the purpose of our study is to analyze the problem of limiting the powers of the authorities. To achieve this goal, we set the following tasks: to study the reform of criminal law, which is the main element in limiting the power of Roman magistrates; to consider the concept and content of the edicts of magistrates, which are not only the program of the magistrate's activities, but also a means of limiting his power; to reveal the role of the Roman People's tribunate in limiting the power of Roman magistrates and protecting the rights of citizens.

Keywords: Roman public law, discretionary powers, edicts, people's tribunate.

Введение. Перед тем как начать наше исследование, мы должны сделать оговорку о том, что в статье под римским публичным правом будет пониматься совокупность нормативных - правовых актов, которые регулировали деятельность римского государства. Такое уточнение имеет важное значение по той причине, что в науке романистики под римским публичным правом понимается также учебная дисциплина, которая преподается в итальянских университетах.

Законы римского государства, являясь формой выражения воли господствующего класса, решали различные задачи в сфере государственного управления. Римский публично - правовой порядок был направлен на поддержание и эффективную эксплуатацию инфраструктуры; на централизованный сбор финансовых, людских и иных ресурсов; на оборону государства; на совершенствование управления покорёнными провинциями. Среди данных целей и задач римского публичного права профессор Антонио Гуарино выделяет очень важную задачу, на решение которой римский правопорядок обращал особое внимание, - это вопрос ограничения властных полномочий государственных органов. Учитывая тот факт, что в науке римского права вопросы о целях и задачах римского публичного права мало освещены, то данный фактор определяет актуальность темы, которая имеет и практическое значение. Изучив методы римского публичного права в вопросе ограничения полномочий органов государственной власти, мы сможем разработать практические рекомендации по совершенствованию в сфере конституционного законодательства РК.

Исходя из актуальности темы исследования, нашим объектом является римское публичное право, которое имело цели и задачи для решения различных проблем римского государства. Предметом нашего исследования является проблема ограничения властных полномочий, а также правовые механизмы, которые были направлены на решение данной цели.

Так как римское публичное право решало разные задачи, то целью нашего исследования является анализ проблемы ограничения властных полномочий органов власти. Для реализации поставленной цели, мы ставим следующие задачи: 1. изучить реформу уголовного права, которая выступает основным элементом в ограничении власти римских магистратов; 2. рассмотреть понятие и содержание эдиктов магистратов, которые являются не только программой деятельности магистрата, но и средством ограничения его власти; 3. раскрыть роль римского народного трибуната в области ограничения власти римских магистратов и защиты прав граждан.

Основная часть.

1. *Эффективное уголовное законодательство - надежный механизм ограничения полномочий римских магистратов.* В предыдущих наших публикациях, мы отмечали, что *ius publicum* регулировало, в первую очередь, вопросы организации органов государственной власти. Особое внимание уделялось сфере *coercitio*, то есть дискреционным полномочиям магистратов, которые могли ими злоупотреблять. Так как срок полномочий магистратов имели

временные ограничения, то за превышение должностных полномочий их ожидало судебное преследование. Данный фактор обеспечивал стабильное функционирование органов государственной власти в римском государстве.

В пик расцвета республиканской эпохи, в Риме были разработаны механизмы по ограничению дискреционных полномочий магистратов. И эти механизмы в большинстве случаев имели прямое отношение к репрессивному аппарату, который ранее не существовал [1, с. 55].

Началом к формированию репрессивного аппарата в *iuspublicum* стал Закон Валерия *deprovocatione ad populum* от 300 года до нашей эры, который предоставил обвиняемым магистратам обращаться за апелляцией к римскому народу (за исключением диктатора). Это не означало, что в Риме существовал народный суд. Также стоит отметить, что магистраты порой сами определяли - какие действия считаются *crimina*, а какие - нет. Как правило, апелляция приговоренного рассматривалась в Центуриатных комициях, в которых собирались все боеспособные римские граждане от 17 лет и до 60 лет.

Далее, Закон *Porciae de provocatione* не только закрепил статус Закона Валерия, но и существенно дополнил его по следующим пунктам: 1. право на апелляцию получают и жители римских провинций; 2. римские легионеры и другие военнослужащие также имели право подавать апелляцию (если не были совершены военные преступления); 3. смертная казнь не должна сопровождаться уничтожительным процессом - поркой по спине (*lex detergocivium*) [2, с. 43].

Кратко рассмотрев Законы Валерия и Порция, профессор Гуарино формулирует два важных вывода. Во - первых, римские магистраты *cum imperio* (консулы, преторы и другие ординарные магистраты) должны были не только соблюдать процедуру *provocatio ad populum*, но и осуществлять свои дискреционные полномочия максимально прозрачным образом, то есть призывая в помощники членов Центуриатных комиций. Как справедливо замечает профессор Гуарино, что данная практика способствовала не только ограничению дискреционных полномочий магистрата, но и развивала судебный процесс в сфере уголовного права.

Во-вторых, магистраты *sine imperio* (народные трибуны) старались ограничивать власть магистратов *cum imperio* в сфере уголовного преследования за совершение тяжких и особо тяжких преступлений, а также обязывали их применять *apellatio ad populum*, если лицо обвинялось в совершении тяжкого или особо тяжкого преступления. Апелляции не подлежали уголовные дела, где мерой принуждения был штраф или временное тюремное заключение (чаще всего лицо освобождалось под залог). Лишь только в отношении *perduellio* - государственной измены (где расследование вела коллегия *duoviriproduellionis*) плебейские трибуны не вмешивались. Возможно, что это было связано с боязнью быть обвиненным в соучастии в совершении государственной измены, за совершение которой применялась смертная казнь.

Что касается преступлений небольшой или средней тяжести, которые не были в компетенции магистратов *cum imperio*, то данные виды правонарушений рассматривались *treviricapitales* (вмешательство народных трибунов в их деятельность была минимальной). Коллегия *treviricapitales* имели право применять наказание в виде тюремного заключения, но порой они злоупотребляли данной мерой [3, с. 98].

2. *Эдикты римских магистратов - необходимый элемент в ограничении власти римских магистратов.* Эдикты магистратов являлись программами римских магистратов, в которых содержалась их план действий на один год. Эдикты, имевшие силу на протяжении всего года - назывались *perpetua*. Но также магистраты могли принимать так называемые *edicta repentina*, которые могли решать текущие и неотложные задачи. Не беря во внимание эдикты преторов по делам иностранцев, то в римской юриспруденции существовали четыре основных типа эдиктов: а) эдикты городских преторов, в которых содержались исковые формулы для разрешения споров между римскими гражданами; б) эдикты курульных эдилов, в которых содержались правовые инструменты для разрешения торговых споров между римскими гражданами; в) провинциальные эдикты, которые регулировали вопросы управления римскими провинциями - не исключено, что провинциальные эдикты содержали элементы преторских эдиктов, которые призваны разрешать споры между жителями провинций; г) эдикты квесторов, которые разрешали споры между римскими гражданами и жителями провинций (их полномочия совпадали с компетенцией курульных эдилов). *Quattuorviri iure dicundo* и префекты муниципий применяли эдикты городских преторов и по делам иностранцев.

Профессор Гуарино справедливо замечает, что эдикты магистратов (*perpetua* или *repentina*) были направлены на ограничение полномочий римских магистратов и не связывали их со опубликованной программой действий: их план действий на год мог быть видоизменен в зависимости от ситуации, но при этом публиковался соответствующий декрет. Римская общественность имела право контролировать ход исполнения эдиктов магистратов. В знаменитом Законе *lex Cornelia de edictis praetorum* было установлено, что "*ut praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent*", то есть претор (магистрат) не имел права разрешать правовые споры на свое усмотрение, если такой подход не был определен в эдикте. Но, к сожалению, Корнелиев закон не содержал санкций в отношении преторов, которые его нарушали. В данной ситуации преторы могли изменить свои эдикты в зависимости от ситуации - данный Закон не имел большого успеха [4, с. 370].

По большей части содержание преторских (магистратов) эдиктов не менялась и порой эдикты были тесно связаны с личностью магистрата. Со временем эдикты магистратов стали предусматривать всё больше технических приемов и оговорок, но никто из магистратов не старался в корне изменить содержание эдиктов - как это было с законами Рима. Оговорки в эдиктах не были выдумкой римских магистратов, но служили ориентиром для решения различных правовых казусов. Если оговорка была своевременной и отвечала требованиям времени, то магистрат мог ее включить в свой эдикт. Если для решения какого-либо дела требовалось применить оговорку, не предусмотренную эдиктом, то магистрат мог воспользоваться правом издать *decretum* или *edictum repentinum*, - тем самым применить данную оговорку согласно принципу *ad hoc*. Поэтому очень редко случалось то, что многие правовые оговорки были отклонены магистратом: новые оговорки не отменяли предыдущие, но они существовали вместе в одном и том же эдикте. Но требования времени и социальный прогресс сами определяли - какую оговорку следует применить в данном случае.

Технически, термин «*edictum*» означал «оговорку», которая присутствовала в актах магистратов (*edictum devadinio, edictum demancipiis vendundis*). Со временем данным термином стали называть все акты римских магистратов (преторов, эдилов и квесторов). Конечно, хотя эдикты магистратов внесли свой большой вклад в правовой прогресс, но в имперский период право магистратов утратило свою роль.

Что касается техники составления эдиктов магистратов, то она базировалась на принципах процессуального права. Магистрат составлял так называемую формулу, следуя которой любой римский гражданин мог обратиться к магистрату для защиты своих прав и интересов в конкретных случаях. Если формула вносила какие-либо новшества, то в своём эдикте магистрат упоминал в краткой форме предшествующую формулу. Благодаря эдиктам магистратов и их формулярной структуре зарождается новый вид гражданского процесса - *per formulas*. Данный вопрос уже не входит в предмет статьи.

3. *Народный трибунал - эффективный механизм в системе сдержек и противовесов в римской юриспруденции.* Процесс формирования института народного трибунала можно назвать революционным: мы имеем полное основание так утверждать, учитывая политическую и экономическую ситуацию в римском государстве. Создание народного трибунала было ответом на правовой произвол правящего класса и тяжелое экономическое положение римского населения.

Официальная историография связывает создание народного трибунала с так называемой сецессией римского плебса, случившейся в 494 году до нашей эры. Первоначально численность народных трибунов достигала двух человек, но со временем данная коллегия стала насчитывать десять членов. Избирались народные трибуны в специально созданных народных собраниях, где участвовали только римские плебеи - Плебейские комиции.

Народные трибуны обладали двумя важнейшими полномочиями: *auxilium, intercessio*.

Auxilium заключался в непосредственной помощи народного любому римскому плебею, против которого ведется уголовное преследование. *Intercessio* является правом народного трибуна заблокировать принятие законов и решений Сената, если они нарушали интересы римского плебса. Каждый народный трибун обладал неприкосновенностью и его *summacoercendipotestas*, позволяла привлекать к ответственности любого римского гражданина, который по-

святит жизнь народного трибуна. За воспрепятствование народному в осуществлении его полномочий был предусмотрен штраф, а за покушение на его жизнь - смертная казнь.

Auxilium, intercessio, sacrosanctitas, coercitio, находившие в руках народных трибунов, стали результатом острого противостояния между римскими патрициями и плебеями. Создание римского народного трибуна не было связано с гениальностью и прогрессивностью римского правопорядка, как об этом писал Макиавелли, но благодаря устоявшимся традициям в сфере государственного права, народный трибуна становится важнейшим институтом, не допускавшим злоупотребления со стороны римской государственной власти.

Применение вышеперечисленных полномочий зависело от правовой ситуации: *auxilium* имел место тогда, когда гражданину нужна была помощь в сфере частного права; *intercessio* - в сфере публичного права, когда государство вело уголовное преследование в отношении гражданина.

То есть, используя механизм *auxilium* народные трибуны обладали полномочиями в сфере частного права. Изначальной функцией народного трибуна являлся контроль над правильным взиманием арендной платы и налогов. Также, народные трибуны регулировали цены на хлеб [5, с. 47].

Также, в помощь народным трибунам были избраны плебейские эдилы, которые являлись помощниками трибунов в выполнении их контрольных функций. Дион Кассий уточняет, что плебейские эдилы лишь впоследствии были наделены самостоятельной функцией контроля над продовольственным рынком, почему греки и стали называть их «рыночными надзирателями».

Из функций контроля над рынком проистекают и полицейские обязанности трибунов. Известно, что они исполняли свою должность только публично, а их постоянное должностное место находилось на Форуме, и в случае обмана со стороны продавца, кредитора, или даже сенатора и консула, - каждый потерпевший имел право призвать трибуна, который имел право арестовать и наложить штраф на правонарушителя. Позже, функции охраны правопорядка были переданы плебейским эдилам. По словам римского юриста Павла, эдилы и трибуны контролировали деятельность начальников ночной стражи, привлекая при необходимости общественных рабов (**D.1.15.1**). Наконец, плебейские трибуны руководили работой коллегии рыночных судей, которые разбирали дела, связанные с продажей «под копьём», то есть те же рыночные тяжбы, связанные с крупными торговыми сделками через **mancipium** [5, с. 49].

Если использование *auxilium* не принесло ничего революционного для укрепления правовой системы Рима, то *intercessio* внесло большие изменения в римскую юриспруденцию. Так, благодаря деятельности народных трибунов и применению *intercessio* были приняты знаменитые Законы XII Таблиц; Закон Канулея, отменивший запрет на браки между патрициями и плебеями; Закон Секстия и Лициния, который позволил плебеям занимать должность консула; *plebiscita* были признаны полноправным источником римского права, для принятия которого необязательно было получать одобрение Сената.

Оценивая роль народного трибуна в системе конституционного строя римского государства, профессор Гуарино отмечает, что данный институт обеспечивал надежное правовое и политическое равновесие в республиканском Риме, - не допуская произвола со стороны органов государственной власти. При помощи права вето (*iusintercessionis*) народный трибуна имел возможность заблокировать любое решение Сената или римских магистратов, которые противоречили интересам римского народа. Одно лишь вето народного трибуна могло парализовать деятельность государственного аппарата поэтому данный фактор служил могучим рычагом, обеспечивавшим паритет между влиятельными политическими группировками, которые имели большое влияние в государстве.

Какое отношение имеет институт народного трибуна для правовой системы Республики Казахстан? Самое прямое. По нашему мнению, институт народного трибуна можно и необходимо использовать для совершенствования института Уполномоченного по правам человека. Какая между ними связь? Многие исследователи рассматривают народный трибуна как важнейший инструмент системы сдержек и противовесов, а также конституционный механизм, обеспечивающий равноправие народа и защита от злоупотребления со стороны

государственных органов. При этом они отмечают, что идеи народного трибунала были воплощены в современной фигуре «защитника народа», или «Омбудсман». Сам Омбудсман зародился в Швеции, который позже широко распространился в разных странах мира. Как отмечает Н. Ринальди в своем резюме «*Значение плебейского трибуна для современной проблематики, связанной с защитой народа*», что, к сожалению, роль Омбудсмана как защитника народа невелика, так как они могут сделать не больше, чем другие лица [5, с.143]. Так почему же защитнику народа не удастся реализовывать те задачи, которые стоят перед ним? Н. Ринальди справедливо замечает, что народных трибунов избирал сам римский народ, а современного омбудсмана – органы исполнительной власти (Президент, Премьер - Министр).

Поэтому мы полагаем, что необходимо пересмотреть процедуру избрания Уполномоченного по правам человека и критерии его отбора. Так, согласно статье 5 Закона РК «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» от 29 декабря 2021 года «*Уполномоченный избирается на должность сроком на пять лет Сенатом Парламента Республики Казахстан по представлению Президента Республики Казахстан*» [6]. Мы полагаем, что Уполномоченный по правам человека должна утверждаться Мажилисом Парламента по представлению общественных организаций, специализирующихся в сфере защиты прав человека. Для укрепления правового статуса и обеспечения его независимости от государственной власти, мы полагаем, что законодательство Республики Казахстан должно предусмотреть неприкосновенность Уполномоченного по правам человека и исключить право Сената освобождать Уполномоченного от должности по представлению Президента. Стоит отметить, что наличие механизма по освобождению Уполномоченного от должности создает зависимость Омбудсмана от государственной власти, и создаёт возможность избавиться от неугодного кандидата. Если проводить аналогию с порядком избрания народных трибунов, избиравшиеся специальным народным собранием - Плебейскими комициями, то необходим иной порядок избрания Уполномоченного по правам человека. Получив мандат от народного собрания, народные трибуны практически не зависели от римской государственной власти, - Сенат и магистраты не имели правовых рычагов влияния на народных трибунов.

Каков же должен быть механизм назначения Уполномоченного по правам человека? Какой орган государственной власти обладать таким полномочием? По нашему мнению, таким органом должен быть Мажилис Парламента Республики Казахстан и его постоянные комитеты. Итак, процесс избрания Уполномоченного должен происходить по следующей схеме: общественные объединения - комитеты Мажилиса - утверждение кандидата Мажилисом. Общественные объединения выдвигают и передают свою петицию (решение) в постоянный комитет по социально - культурному развитию, который, согласно статье 29 п. 15 Закона «О комитетах и комиссиях Парламента Республики Казахстан», имеет право «вносить на рассмотрение Палаты предложения о принятии декларации, обращений и заявлений по общим и отдельным вопросам внутренней и внешней политики» [8]. Общественные объединения своим решением выдвигают кандидатуру на пост Уполномоченного по правам человека, а комитет по социально - экономическому развитию, согласно статье 12 Конституционного Закона Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», имеет право организовать парламентские слушания. По результатам парламентских слушаний Мажилис утверждает кандидатуру на пост Уполномоченного по правам человека посредством постановления.

Мы полагаем, что Уполномоченный по правам человека не должен быть подотчетным ни одному государственному органу, но при этом Уполномоченный по правам человека должен предоставлять отчет о проведенной работе вновь избранному Уполномоченному. После сложения полномочий Уполномоченного по правам человека лицо, занимавшее данный пост, может быть привлечено к юридической ответственности за совершенные должностные правонарушения.

Во - вторых, мы полагаем, что кандидат на должность Уполномоченного по правам человека должен выдвигаться общественными объединениями и другими НПО, специализирующиеся в сфере защиты прав человека. Данное предложение полностью согласовывается с Концепцией правовой политики Республики Казахстан до 2030 года, где сказано, что «*Концепция «Слышащего государства» в полной мере отвечает международным стандартам в*

части консультации с заинтересованными сторонами при проведении регуляторной политики в той или иной области. Общепринятой тенденцией является создание большего количества эффективных площадок для коммуникации с общественностью, охватывая заинтересованные группы лиц, международные и неправительственные организации. По итогам проведения таких консультаций составляются краткое обобщение мнений, выраженных по предлагаемым мерам, а также подробные комментарии.» [8]. Таким образом, будет обеспечена реализация концепции «Слышащего государства», где должны большую роль играют ГПО, но будет заложен эффективный механизм, благодаря которому казахстанское общество будет непосредственно участвовать в государственной жизни (а также ограничивать государственную власть). С учетом сказанного, можно сделать вывод о том, что активное участие НПО и общественных объединений в избрании Уполномоченного по правам человека станет компромиссом между гражданским обществом и государственной властью в нашей стране. А также, данная мера будет способствовать повышению авторитета общественных организаций в Республике Казахстан.

Ранее отмечалось, что подготовка и публикация эдиктов являлись эффективным средством ограничения дискреционных полномочий государственных органов. И основываясь на данном тезисе, мы полагаем, что вновь избранный Уполномоченный по правам человека обязан издать собственную программу деятельности (эдикт), в которой будут изложены не только принципы деятельности, но и конкретные случаи, которые будут в обязательном рассмотрены Уполномоченным по правам человека. Далее, после рассмотрения обращения гражданина, чьи права и интересы были нарушены, Уполномоченный по правам человека должен иметь право от имени потерпевшей стороны обращаться в суд. Перед началом процесса Уполномоченный должен вручить специальный документ (наподобие преторской «формулы»), в которой должны быть следующие позиции: 1. Суть нарушенных прав и свобод гражданина; 2. доводы ответчика; 3. фактические данные, доказывающие позиции сторон в споре; 4. рекомендации для вынесения более справедливого и верного решения. Как мы видим, такой акт Уполномоченного будет похожим на знаменитые преторские формулы, которые содержали аналогичные вопросы (*intentio, exceptio, demonstratio, addiudicatio - condemnatio*).

Заключение. В ходе проведенных исследований мы пришли к следующим выводам:

- Одной из важнейших целей римского публичного правопорядка было ограничение дискреционных полномочий римских магистратов, осуществлявших исполнительную и судебную власть. Основными способами ограничения их власти были следующие механизмы: эффективная система уголовного преследования; обязательное издание программы деятельности на период осуществления властных полномочий (эдикты); институт народного трибунала, обладавшего правом интерцессии, то есть возможностью блокировать решения Сената и высших магистратов, чьи решения противоречили интересам римских граждан;

- Эффективная система уголовного преследования являлась надежным фундаментом римского публично - правового строя, в котором важнейшим элементом, направленным на ограничение дискреционных полномочий магистратов являлась возможность обжаловать приговор суда в народных собраниях. Стоит отметить, что такой процессуальный порядок действовал в эпоху Республики, а с установлением режима единоличной власти, римская уголовная система стала носить более репрессивный характер. Но при этом приговор судей можно было обжаловать путем обращения к римским императорам;

- Народный трибунал играл большую роль в системе сдержек и противовесов в римской государственной системе. Обладая правом вето, народные трибуны довольно эффективно ограничивали дискреционные полномочия римских магистратов. Краткий анализ института народного трибунала доказывает, что народный трибунал возможно использовать для совершенствования такого важного государственного института, как Уполномоченный по правам человека;

- Эдикты римских магистратов были направлены на ограничение полномочий римских магистратов и не связывали их со опубликованной программой действий: их план действий на год мог быть видоизменен в зависимости от ситуации, но при этом публиковался соответствующий декрет. Римская общественность имела право контролировать ход исполнения

эдиктов магистратов. В знаменитом Законе *lex Cornelia de edictis praetorum* было установлено, что «*ut praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent*», то есть претор (магистрат) не имел права разрешать правовые споры на свое усмотрение, если такой подход не был определен в эдикте. Мы вполне уверены, что в законодательстве Республики Казахстан об Уполномоченном по правам человека также должна быть предусмотрена обязанность Уполномоченного публиковать официальный программный документ, в котором будут отражены - в каких конкретных правовых случаях Уполномоченный будет принимать жалобы граждан.

- В качестве обоснования участия общественных организаций в выборах Уполномоченного по правам человека, мы приведем цитату Ю.М. Антоняна: "*Взаимодействие государственных органов и общественных формирований окажется эффективной в том случае, если она будет представлять собой не набор случайных мероприятий, а продуманную совокупность строго упорядоченных мер, разработанных на основе строгого учета конкретных условий, своеобразия обстановки и задач борьбы с правонарушениями* [9, с. 29].

Список использованных источников

1. Antonio Guarino. *Lezioni del diritto romano pubblico*. - Napoli, 1941. - 110p.
2. Antonio Guarino. *Il profilo del diritto romano*. - Napoli, 1994. - 245 p.
3. Antonio Guarino. *L'ordinamento giuridico romano*. - Napoli, 1900. - 510 p.
4. Antonio Guarino. *La storia del diritto romano*. - Napoli, 1998. - 540 p.
5. Ринальди Н. Значение фигуры плебейского трибуна для современной проблематики, связанной с защитой народа // Древнее право. – 1997. – № 1 (2). – С. 143-144.
6. Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2021 года № 90-VII «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения напр.: 09.10.2022).
7. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 октября 1995 года № 2529 «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» // Интернет - ресурс: <https://online.zakon.kz/>(дата обращения напр.: 09.10.2022).
8. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674 «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» // Интернет - ресурс: <https://adilet.zan.kz/rus/>(дата обращения напр.: 09.10.2022).
9. Аташов Ы.С., Елеусинов А.А. Система государственных органов и общественных формирований в предупреждении терроризма как особо опасного проявления экстремизма // Ученые труды Алматинской академии МВД РК. - 2020. - № 1 (54). - С. 27-31.

Сведения об авторах

Сагинаев М.Е. – преподаватель кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби, м.ю.н.

Байзаков А.Т. – преподаватель кафедры Юриспруденции Негосударственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Санкт-Петербургский гуманитарного университета профсоюзов».

Сагинаев М.Е. – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.

Байзақов А. Т. – «Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақтар университеті» Мемлекеттік емес білім беру мекемесінің жоғары кәсіптік білім беру Құқықтану кафедрасының оқытушысы.

Saginaev M.E. – teacher Departments of Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law of Al-Farabi Kazakh National University.

Baizakov A.T. – lecturer of the Department of "Jurisprudence " of the Non-governmental Educational Institution of Higher Professional Education "St. Petersburg Humanitarian University of Trade Unions".

А.К. Ибраева¹, А.К. Бекишев²

¹Қазақстан Республикасы ПМ Малкеджар Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты,
Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

²Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы, Алматы,
Қазақстан Республикасы

АДАМНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН САҚТАУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Бұл мақалада адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау мәселелерінің теориялық аспектілеріне, адам құқықтары аясындағы ұғымдық аппараты нақтылау қажеттігі туралы мәселелер қарастырылған.

Авторлар адам құқықтарын қорғау демократиялық құқықтық мемлекеттің басты ішкі қызметіне айналуы тиіс екендігіне, бұл мәселе мемлекет пен адам мүдделерінің арасындағы басымдылықтарды бөлуді жаңаша қарастырушы негізгі идея екендігіне, адам құқықтарын қорғау механизмін жүйелілік қағидасы бойынша талдай отырып, бұл жүйеде кемшіліктер, карама-қайшылықтар, қайталаулар орын алып отырғандығын, сайып келгенде, ұғымдардың әртүрлі түсіндірулеріне тап болып, олардың шын мағыналарын анықтау қажет екендігін, олардың әрқайсысының мәні мен мазмұнын анықтау үшін көзқарастарға талдау жүргізген.

Түйінді сөздер: адам құқықтары, құқық қорғау, сақтау, кепілділіктер, қамтамасыз ету, басты құндылық, ұғымдық аппарат, тұлғаның егеменді бастаулары.

Теоретический аспект проблем соблюдения и защиты основных прав и свобод человека

В данной статье раскрываются вопросы, касающиеся теоретических аспектов проблем соблюдения и защиты основных прав и свобод человека, о необходимости уточнения понятийного аппарата в области прав человека.

Авторы отмечают, что защита прав человека должна стать главной внутренней функцией демократического правового государства, что является основной идеей, по-новому рассматривающей распределение приоритетов между интересами государства и человека, анализируя механизм защиты прав человека по принципу системности, отмечая, что в этой системе имеются недостатки, противоречия, повторы, что в конечном итоге приводит к различным трактовкам понятий, что необходимо определить их истинные значения, провести анализ взглядов для определения сущности и содержания каждого из них.

Ключевые слова: права человека, защита прав, соблюдение, гарантии, обеспечение, главная ценность, понятийный аппарат, суверенные начала личности.

Theoretical aspect of the problems of observance and protection of fundamental human rights and freedoms

This article reveals the issues concerning the theoretical aspects of the problems of observance and protection of fundamental human rights and freedoms, the need to clarify the conceptual apparatus in the field of human rights.

The authors note that the protection of human rights should become the main internal function of democratic legal state, which is the main idea, which considers the distribution of priorities between the interests of the state and the individual in a new way, analyzing the mechanism of human rights protection on the principle of consistency, noting that there are shortcomings, contradictions, repetitions in this system, which ultimately leads to different interpretations of concepts, it is necessary to determine their true meanings, to analyze views to determine the essence and content of each of them.

Keywords: human rights, law enforcement, protection, guarantees, provision, main value, conceptual apparatus, sovereign principles of personality.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев жыл сайын Қазақстан халқына арнаған жолдауларында адам құқықтары мәселесіне кеңінен тоқталып, ерекше мән береді. 2020 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына арнаған жолдауында: «Адам құқығын қорғау жөнінде жаңа шаралар қабылдау өте маңызды. Мен үшін бұл мәселенің мәні зор. Біз азаматтарымыздың құқықтарын қорғауға, заң үстемдігін қамтамасыз етуге міндеттіміз», -деп адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелерінің өзекті екендігін атап өткен болатын [1].

Елімізде тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуына ерекше көңіл бөлініп келеді. Конституциямыздың 1-бабында адам құқықтарын сақтау нормасы бекітіліп, 30 бап түгелдей азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, мүдделеріне арналды. Бұл дегеніміз, демократиялық қоғамда адам құқықтары мен бостандықтары ең басты құндылық екенін білдіреді.

Қазіргі кезде адамның құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қорғаудың әрекетті, әсерлі механизмін құру аса маңызды мәселеге айналып отыр. Қандай органдар адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмін құрайды? «Тәжірибе мен қызметтеріне арналған, жан-жақты қамтушы құжаттардың бар екендігіне қарамастан, БҰҰ жүйесінің ішінде де, одан тыс жерлерде де жұмыстарды талдау «Адам құқықтары жөніндегі ұлттық мекеме» деген терминнің келісілген анықтамасының жоқ екендігін көрсетті. БҰҰ-ның бұл саладағы бастапқы қызметінің тұжырымдамалық негізі жеткілікті дәрежеде икемді болды және адам құқықтарын қорғауға тікелей немесе жанама қатыстары бар ұлттық деңгейдегі кез келген мекемені қамтыған болатын. Сот билігіне, әкімшілік трибуналдарына, заң шығарушы органдарға, үкіметтік емес ұйымдарға, заң кеңселеріне және әлеуметтік қамсыздандыру бағдарламаларына ұлттық комиссияларға, омбудсмен институтына қажетті құрылымдар сияқты тиісті көңіл бөлінді» [2, 27-49 бб.].

Кейінірек бұл ұғымның мазмұны тарылды: конституцияға немесе заңға сәйкес немесе декретпен құрылған және қызметтері адам құқықтарын қолдау және қорғау болып белгіленген орган. Біздер зерттеп отырған проблеманың маңыздылығына қарамастан, адам мен азамат құқықтарын қорғау механизмін құрайтын ұғымдарға байланысты шатасу, қарама-қайшылық, ұқсастық орын алып келеді. Адам құқықтарын қорғау механизмін зерттеуде теоретиктер «сақтау», «қорғау», «кепілділік», «қамтамасыз ету» терминдерін жиірек қолданады. Терминдер мен ұғымдарды түсінуде бір ортақ пікірге келмейінше, бұл проблеманы объективтік зерттеу мүмкін емес. Заң шығарушылық деңгейдің өзінде де олардың қолданылуы бірмағыналы емес әрі қарама-қайшылықты. Заң ғылымында «сақтау» және «қорғау» ұғымдары не ұқсас ретінде қолданылды, не оларға дербес мағыналар беріледі. Терминдердің бірмағыналылығы, терминологияны реттеу, олардың синонимдігін, көпмағыналылығын жою заңдарды қолданудың анық біркелкілігіне көмектескен болар еді. Ұғымдарды араластыру конституция және басқа да нормативтік актілер деңгейлерінде де кездеседі. Заң шығарушылықта бұл идеяларды іске асыру аса қиын, өйткені бұл Қазақстан Республикасының Конституциясынан бастап, барлық нормативтік актілерге редакциялық өзгерістер енгізуді қажет еткен болар еді. Сайып келгенде, ұғымдардың әртүрлі түсіндірулеріне тап болып, біз олардың шын мағыналарын анықтау қажет екендігін, ол үшін бізге олардың әрқайсысының мәні мен мазмұнын анықтауға көзқарастарды талдаудың қажет екендігін анықтадық.

В. Даль, С. Ожегов, А.В. Стремоухов «қорғау» мен «сақтау» ұқсас ұғымдар деп санайды [3, 24 б]. Бұл көзқарасты ММУ авторлары да қолдайды: «аталған ұғымдардың араларындағы айырма заңдылықты күзету (қорғау) оның бұзылуымен байланысты, ал қамтамасыз ету – мұндай бұзылушылықтардың алдын алумен және заңды нығайтумен байланысты. Заңдылықты сақтау жүйесі заң шығарушылық пен заң қолданушылықта құқық пен заңды бұзушылықты ашуды, оларға дереу тыйым салуды, құқық пен заңды қорғау

құралдарын іске қосуды және құқық пен құқықтық тәртіпті қалпына келтіруді, құқықпен заңды бұзуға кінәлі лауазымдық тұлғаларды жауапкершілікке тартуды қамтиды».

В.Д. Ардашкин: «Құқық қорғау дегеніміз – бұл ең алдымен: 1) жауапкершілік институты; 2) қорғау институты; 3) алдын алу институты; 4) процессуалдық қамтамасыз ету институты сияқты «көтеруші құрылымдарды» біріктіретін мемлекеттік мәжбүрлеу» деп санайды [4, 9 б].

В.И. Бутылин: «Құқықтарды сақтау деп мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың құқықтарды бұзушылықты болдырмауға, оларды тудыратын себептерді жоюға бағытталған және тұлғаға өзінің құқықтары мен бостандықтарын іске асыру процесінің қалыпты өтуіне жәрдемдесуші іске асырылып отырған өзара байланысты шараларын түсінеді [5, 12-16 бб].

Мемлекеттік қорғау механизмі мынандай элементтерді: мемлекетті қорғау институтын реттеуші құқық нормаларын; мемлекеттік қорғау органдарының жүйесін; мемлекеттік қорғау құралдарын біріктіреді.

В.А. Лебедев Ресейдегі адам құқықтарын қорғаудың түрлеріне мыналарды жатқызады. Азаматтардың құқықтарын мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қорғауы; азаматтардың құқықтарын қоғамдық бірлестіктердің қорғауы; өзіне мына төмендегілерді біріктіретін адамның өз құқықтарын өзінің қорғауы: 1) мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына арыздану; б) азаматтардың құқықтарын бұзатын лауазымдық тұлғалардың әрекеттеріне (әрекетсіздіктеріне) шағымдану; в) бұқаралық ақпарат құралдары мен құқық қорғау ұйымдарына, қоғамдық бірлестіктерге шағымдану; 2) азаматтардың өз құқықтарын көпшілік алдында қорғаулары; д) адам құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық ұйымдарға арыздану [6, 143 б].

Азаматтардың мемлекеттік билік жүйесіндегі арыздануларының құқықтық тегі сан қырлы. Бұл мемлекет органдары мен азаматтардың араларындағы қоғамдық қатынастарды іске асырудың бір түрі болып табылатын әркімнің субъективтік құқығы. Азаматтың әрбір қанағаттандырылған арызы (шағымы, өтініші) – бұл оның бұзылған құқығы мен заңды мүддесін қорғау ғана емес, сонымен бірге кемшіліктерді түзету, бұзушылықтарға тыйым салу, яғни әрбір азаматтың пікірін іс жүзінде ескеру, оның облыстың, аймақтың істеріне араласуының түрі. Бұл құқық конституциялық болып табылады. Ол тікелей демократияның көрінісі. Бұл адамның оның құқықтарына байланысты мәселелерін қарау және шешім қабылдауға жедел және әсерлі қатысу мүмкіндігі. РФ азаматтардың шағымдарын мағынасын, мазмұнын қарау тәртібін қамтитын принциптердің қатарына Л.А. Нудненко мен Н.Ю. Хаменева мыналарды жатқызады:

1. адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау;
2. азаматтардың шағымдарын қараудың міндеттілігі, деркезділігі мен әділдігі;
3. жариялылық;
4. арыз-шағымдарды тудыратын себептерді жою;
5. азаматтардың шағымдарының қаралуы мен шешілуінің деркезділігі және сапасын бақылау [7, 44 б].

В.И. Абрамов құқықтық шындықта адам құқықтарын «сақтау» және «қорғауды» екі ұғымның өзара байланысты, бүтін мен бөлік сияқты өзара қатыстылығына қарамастан, теңестіруге болмайды деп санайды [8, 64-69 бб]. Құқықтар мен мүдделер үнемі сақталады, ал олар бұзылғанда қорғалынады. Қорғау- сақтаудың бір сәті, оның түрлерінің бірі.

М.С. Башимов: «Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауда Парламенттің заңшығарушылық қызметінің үлкен маңызы бар» дейді. Ол одан әрі қарай: «Қазақстан Республикасы Парламентінің адам құқықтарын қорғау саласындағы өкілеттіліктері туралы айтқанда билік тепе-теңдігін сақтаудың құқықтық рәсімдерінің әлсіз екендігін, осының нәтижесінде Қазақстан Республикасы Парламентінің атқарушы бақылау функциялары жеткілікті дәрежеде еместігін атап көрсету қажет»,–дейді [9, 27 б].

М.С. Башимовтың көзқарасын қолдай келіп, В.А. Лебедев «Құқықтар мен бостандықтарды мемлекеттік қорғауды іске асырушы органдардың жүйесінде заң шығарушы

органдардың қызметін атап өту керек. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына заң кепілдігінің негізін салушылар нақ солар болулары тиіс» – деп жазды [10, 250 б]. Бұл авторлар адам құқықтарын қорғайтын механизмге Парламентті енгізеді.

Қамтамасыз ету, сақтау, бақылау, қадағалау, адам құқықтарына кепілдік ұғымдарына байланысты айтылған пікірлерді талдай келе, біз ұғымдық аппаратты анықтап алуымыз керек. Құқықтар мен бостандықтарды сақтау, реттестіруді статистикалық қызмет орындайды, яғни статистикалық тұрғыдан қамтамасыз ету болып табылады [11, 69 б].

Кең мағынада сақтау – бұл құқықты іске асыру үшін жағдай туғызу, ал бұзылған құқықтарды қорғау – оларды сақтаудың құрамдық, тар бөлімі; құқықтарды заңсыз бұзушылық пен шектеулерге қарсы тұру, егер бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алу, сонымен бірге олардың алдын алуға немесе тойтартуға мүмкіндік болмаған жағдайда келтірілген зиянның орынын толтыру. Н.И.Матузовтың пікірінше, заңмен күзетілуші мүдделердің субъективтік құқықтардан айырмасы – ең алдымен оларға тиісті тұлғалардың тікелей заңды міндеттері қарсы тұрмайтындығында, олардың нақтылы тізімі мен заңды кепілдіктерінің жоқ екендігінде [12, 112-113 бб]. «Сақтау – бұл субстанциялық, институттық құбылыс та, қорғау – қызметтік, аспаптық құбылыс» [8, 69 б].

Құқықтық сақтау механизмі реттестірушілік және қорғаушылық құқықтық нормалардың көмегімен іске асырылады. Қорғау болса, тек қана қорғаушылық құқықтық нормаларға негізделінеді. Құқықтық күзеттің мән-мәнісі, біріншіден, құқықтық реттестіруден, екіншіден, құқықтар бұзылған жағдайда арнайы органдардың оларды қорғау әрекеттерінен тұрады. Демек, құқықтарды күзету өз бастауын субъективтік құқықтың пайда болған кезінен алатын және құқықтық қорғауды қоса қамтамасыз етуді қажет ететін саты болып табылады [12, 80 б].

Қорғау болса, құзіретті органдардың немесе адамның өздігінен (өзін-өзі қорғау) бұзылған құқығын қалпына келтіру мақсатында заңда белгіленген тәртіппен құқығын іске асырудың (міндеті тұлғаға байланысты) мәжбүрлі тәсілі. Нақ осы қорғау сатысында бұзушылық жойылуға, құқық қалпына келтірілуіне тиіс. Сөйтіп, қорғауға реттестірушілік-динамикалық қызмет жүктелген, ол динамикалық тұрғыдан құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету ретінде көрініс табады [13, 11 б].

Е.А. Лукашева қорғаудың осылайша түсіндірілуіне қосылады: «Жалпы мағынада қорғау тұлғаның құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін заңсыз бұзушылық пен шектеуге қарсы тұру, бұл бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алу, сонымен бірге мұндай бұзушылықтар мен шектеулердің алдын алуға немесе тойтарыс беруге мүмкіндік болмаған жайдайда, келтірілген зиянның орынын толтыру» [14, 508 б].

Құқықтарды қорғау құқықтарды заңсыз шектеу мен (немесе) айырудың алдын алуға және (немесе) тыйым салуға бағытталған әрекет немесе әрекеттер жиынтығы [15, 11 бб].

Қорғау – бұл субъективтік құқықтарды, сот қорғауын, заң шығарушылық, экономикалық, ұйымдық-техникалық және басқа да тәсілдер мен іс-шараларды, сонымен бірге азаматтық құқықтарды өзі қорғауды қоса, еркін және лайықты іске асыруды қамтамасыз ету үшін қолданылатын шаралардың кешенді жүйесі. Құқықтарды қорғау құқықтарынан заңсыз айырудың немесе оларды заңсыз шектеудің алдын алуға және (немесе) тыйым салуға бағытталған әрекет немесе әрекеттердің жиынтығы.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау туралы айтқанда біз тек олардың бұзылған жағдайларына ғана көңіл аударып отырмыз. Қорғау – бұл сот қорғауын, азаматтардың құқықтарын қорғаудың заңдық, экономикалық, ұйымдық-техникалық және басқа да құралдары мен шараларын, сонымен бірге оларды өзі қорғауды біріктіретін субъективтік құқықтардың еркін және лайықты іске асырылуларын қамтамасыз ету үшін қолданылатын кешенді шаралар жүйесі. Құқықтарды қорғау құқықтарды заңсыз шектеу және (немесе) олардан заңсыз айырудың алдын алу және (немесе) тыйым салуға бағытталған әрекет немесе әрекеттер жиынтығы.

Осындай ұстанымдарға сүйене отырып, Парламентті адам құқықтарын қорғайтын органдар қатарына жатқызуға болмайды, өйткені құқықтар тек оларды бұзған кезде ғана

қорғалынады. Парламент мұндай жағдайларды кездестірмейді және мұндай форматта жұмыс істемейді. Ол азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін тиісті негіз қалайды. Ол құқық аясында жұмыс істейді, оның міндеті құқықтар мен бостандықтарды және оларды күзету мен қорғау жолдарын белгілейтін заңдарды жетілдіруге келіп тіреледі.

Қазақстан Республикасының Парламенті адам құқықтарын белгілеуші басты орган. Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабына сәйкес Парламент жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілеріне, азаматтық құқықтар мен бостандықтар, заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершілігіне байланысты маңызды қоғамдық қатынастарды реттестіруші, негізгі принциптер мен нормаларды белгілейтін заңдар қабылдауға құқылы.

Парламент заң шығарушылық қызмет атқарады және адам мен азамат құқықтарын сақтау мен қорғауды қамтамасыз етуші мемлекеттік институттар жүйесінде басты рөл атқарады.

Негізгі құқықтар мен бостандықтарды конституциялық бекіту осы құқықтардың одан әрі қарай дамуын қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының Парламенті заңдар қабылдау арқылы азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының іске асырылуын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен бірге оларға Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленбеген басқа да құқықтар береді.

Парламент нақтылы адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен айналыспайды және Парламентке тікелей жүгіну құқығына тек заңшығарушылық бастама құқығының субъектілері ғана иелік етеді. М.С. Бейбітов тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының басымдылығының конституциялық қағитдасынан Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің негізгі заңға сәйкес егерде сот қолданылуға тиісті заң немесе құқықтық актіні Конституцияда бекітілген адам мен азамат құқықтарына қысым жасайды деп тапқан жағдайда, оларды Конституцияға қайшы келеді деп табу туралы өтінішін қарау жөніндегі құқық қорғаушылық қызметі туындайды деп жазады [16, 225 б]. Оның пікірінше, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қызметі нақтылы норма бақылау түрінде – Конституциялық Кеңестің соттардың егерде, біріншіден, заң азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына тиетін болса, екіншіден, заң сотта қаралған немесе басталған нақтылы іске байланысты қолданылған немесе қолданылуға тиіс болса, қолданылуы негізгі конституциялық заңдар бойынша өтініштерін қараған жағдайларда әсерлі іске асырылады [16, 226 б].

Кейбір ғалымдар адам құқықтарын қорғау механизміне бақылау жүйесін жатқызады. В.Е. Чиркин көптеген мемлекеттерде нақтылы әрекет етіп отырған төртінші билік идеясын дамытады. «Мемлекеттік биліктің ерекше тармағы: 1) бақылау қызметін іске асырушы және мұны іске асыруда ешқандай басқа билікке немесе органға бағынбайтын бөлек мемлекеттік органдардың болуын; 2) биліктің әрбір тармағы мемлекеттік биліктің белгілі қызметінің белгілі ұйымдастырушылық-құқықтық трансформациясымен байланысты; 3) бұл тармақтың органдарының жүйесі сатылы және (немесе) бөлуге болатындай, бірақ олар әруақытта жалпы қызметтері бойынша біріктірілген; биліктің кез-келген тармағының қызметінде қызметтік тұтастық бар; 4) биліктің кез келген тармағының органдарының жүйесінің қызметі, ведомстволық емес, жалпы мемлекеттік сипатты болуын қарастырады. Бақылау билігі мемлекеттің бақылаушылық қызметіне байланысты, бірақ бұл билікті түрліше органдар іске асырады. Соған байланысты ол жиынтық, шоғырланушылық сипатта [17, 348 б]. Бақылау органдары мамандандырылған және мамандандырылмаған болып жіктелінеді. Бақылау нысандары тұрғысынан алғанда конституциялықты, заңдылықты бақылау органдары және мемлекеттік органдардың, кәсіпорындар мен мекемелердің қызметінің тиімділігін, қажеттілігін және адалдығын тексеруші органдар болып бөлінеді. Жұмыс әдістеріне қарай өз өкілеттіліктерін сот процесі арқылы іске асыратын және тексерулер мен тергеулер жүргізетін органдарға бөлінеді. М.С. Башимов атқарушы биліктің азаматтардың арыз-шағымдары және мәлімдемелерімен жұмыс істеуші органдар қатарына Үкіметті, бюджеттің орындалуы жөніндегі Есеп комитетін, Премьер-Министрдің кеңсесін жатқызады, – олар бақылаушылық қызмет атқарды. «Баяндалынған ұстанымдар атқарушы билік органдарының азаматтардың

құқығын қорғау аясындағы бақылау қызметтері көп қырлы сипатты, жеке адамның құқықтарын қорғау механизмдерінің арасында жеткілікті орын алады. Бақылау азаматтардың өздерінің өтініштерін қарауға міндетті органдарға арыздану жолымен де, тиісті нормативтік және жеке актілер қабылдау, түрліше бақылау – қадағалау шараларын өткізу, тәртіптік, кейде әкімгершілік жазалау шараларын қолдану жолымен де іске асырылады [11, 27-28 бб]. Содан соң ол прокуратура органдарының, үкіметтік емес ұйымдар түріндегі қоғамдық бақылаудың қызметтерін белгілейді. Сөйтіп, адам құқықтарын қорғау механизміне тағы да бір тәсіл – адам құқықтарының сақтауын бақылау қосылды. Пікірінің дұрыстығын дәлелдей отырып, М.С. Башимов былай деп жазады: «Бақылау – бұл әлеуметтік басқарудың маңызды элементі, және оның тек тексерушілік, кейбір бұзушылықтар табылған кезде мүмкін болатын санкциялары бар бақылау әрекеттеріне жатқызуға болмайды. Конституция нормаларының, заңдардың, басқа да нормативтік актілердің орындалуын бақылау – мемлекеттік және қоғамдық органдардың жалпы және әмбебап қызметі [11, 39 б].

Құқық қорғаушылық қызметтің әдісі ретінде бақылау үш элементті біріктіреді:

1. Заңның, басқа нормативтік актінің немесе жеке тапсырманың, өкімнің т.б. іс жүзінде орындалуын тексеруді бақылаудың ерекшелігі сол, тексеру қабылданған шешімдер мен әрекеттердің қажеттілігі тұрғысынан жүргізілетіндігінде емес. Мұндай өкілеттіліктер бақылаушы органдарға берілген.

2. Заңның, құқықтық ұйғарымның, тапсырманың, өкімнің орындалуының жолдары мен құралдарын тексеруді. Бұл элементтің маңыздылығы сол, бақылаудың бұл тұсы нәтижелерге жету мен заңдылықты сақтаудың жолдарын бағалауға мүмкінді береді.

3. Бақылау нәтижесінде шаралар қабылдау. Қабылданатын шаралар әртүрлі болулары мүмкін. Материалдық-техникалық, қаржылық, ұйымдастырушылық, тәртіптік, әкімшілік және басқа да ықпал жасау шаралары.

Қадағалау – құқық қорғаушылық қызметтің басқа әдісі. Оның бақылау элементтерінен ерекше, бақылаудың төл мазмұнын құрайтын құрамдас бөліктері бар:

Заңның, басқа құқықтық актінің, өкімнің, ұйғарымның орындалуын және органның әрекетін олардың заңға сәйкестілігі тұрғысынан тексеру. Бұл арада қажеттілігі туралы әңгіме болуы мүмкін емес.

Сөйтіп, адам құқықтарын сақтау адам құқықтарын қорғауға қарағанда мағынасы кеңдеу ұғым, соңғысы тек оларды бұзған жағдайда орын алады. Ал адам құқықтарын күзету мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың құқық бұзушылықтың алдын алуға, оларды тудырушы себептерді жоюға бағытталған және тұлғаның өз құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың қалыпты процесіне көмектесуге бағытталынған өзара байланысты шараларын біріктіреді.

Адамның құқықтарын әртүрлі мемлекеттік органдар жариялайды, қорғайды, кепілдік береді, қамтамасыз етеді. Адам құқықтарының барлық элементтері мен регламенттеу жолдарын біріктіретін және оларды іске асыру үшін жағдайлар туғызушы категория адам құқықтарын қорғау ұғымы болып табылады.

Тұлғаның егеменді бастауларын, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық ретінде тану құрайды. Атап айтқанда:

- әлеуметтік дамудың бүіл қоғамның және оның жеке әрбір мүшесінің жақсы өмір сүруіне қол жеткізуге, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге, тұлғаның шығармашылықпен дамуына жағдай туғызуға бағытталғандығы;

- қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді.

- «азаматқа тиым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі, ал мемлекетке рұқсат етілмегеннің бәріне тыйым салынады», - деген қағиданың үстемдік етуі:

- бір-бірімен өзара әрекеттесуші субъектілер және оларды құрушылардың заң жүзіндегі теңдігі мен тәуелсіздігі [18, 47 б].

- адам құқықтары бұзылған кезде адам құқықтарын сақтау мемлекеттік реттестірудің түрліше формаларын біріктіреді. Бұл бақылау, қадағалау, бұзылған құқықты қалпына келтіру, заңдық жауапкершілік тарту.

Заң әдебиеттерін талдау адам құқықтарын қорғау механизмін құрайтын іргелі ұғымдардың мазмұны мен көлемінде елеулі қарама-қайшылықтарды ашуға мүмкіндік берді. Құқық нормаларын қолданудағы мұндай қайшылықтарды жою мақсатында «адам құқықтарына кепілдік», «қамтамасыз ету», «қорғау» және «сақтау» ұғымдарының құқықтық тегін талдау арқылы бұл ұғымдар арасын шектеп, адам құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы ұғымдық аппарат тұжырымдалды. Мұндай біріздендіру адам құқықтарын қорғау механизміндегі категориялық қатарының кейбір элементтерін анықтап қана қоймай, сонымен бірге мемлекеттік аппарат қызметінің мазмұнын анықтай түсуге алып келеді. Осы ұсыныстар Қазақстан Республикасының заңнамасында көрініс табуы тиіс.

Құқықтық мемлекеттің дамуы құқықтық жүйенің трансформациясы сияқты жаһандық өзгерістерді ғана емес, сонымен бірге, бір қарағанда кішігірім бірақ кем емес маңызды әрекеттерді де талап етеді. Ең алдымен бұл құқықтағы қайшылықтарды жою, құқықтық терминдердің дәлдігі мен тұжырымдалуын қамтамасыз ету арқылы оларды нормативтік құқықтық актілерде одан әрі қолдану мақсатында жүзеге асырылатын заңдағы ресми сенімділікті қамтамасыз етуге қатысты. Алдына қойылған міндеттерді шешудің тиімділігі елдегі ұғымдық аппараттың қаншалықты сапалы жасалғанына байланысты. Алайда оның сапасының зерттелетін құбылыстарды объективті түсінуге кедергі болатынын, олардың объективті қабылдау деңгейі төмендейтінін, оларды тиісті тілдік тұжырымдарда тиісті деңгейде көрсету мүмкіндігі алынып тасталатынын ескеру қажет, бұл құқықтық акт мәтінінің мәнін нақты және бір мәнді түсінудегі маңызды алшақтық.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Нұр-Сұлтан 1 қыркүйек 2020ж. <http://akorda.kz> <http://akorda.kz> (жүктеу мерзімі: 19.10.2022).
2. Национальные учреждения по правам человека. ООН. – Нью-Йорк и Женева, 1995.-149с.
3. Стремоухов А.В. Правовая защита человека. Теоретический аспект: дисс. д-ра юрид.наук: 12.00.01. - СПб., 1996. - С.24.
4. Ардашкин В.Д. Правоохранительный механизм: понятие научный инструментарий// Охранительный механизм в правовой системе социализма / Под ред. Н.В.Витрука. – М., 1989. –С.9.
5. Бутылин В.Н. Институт государственно-правовой охраны конституционных прав и свобод граждан// Журнал российского права. –№12. –2001.– С. 12-16.
6. Лебедев В.А. Конституционно-правовая охрана и защита прав и свобод человека и гражданина в России. – М.:МГУ, 2005. – 250 с.
7. Нудненко Л.А., Хаменева Ю.Ю. Новый закон об обращениях граждан//Государство и право. –2007. – №3. – С.15-19
8. Абрамов В.И. Соотношение понятий «охрана», «защита», «гарантированность»// Государство и право.– 2006. –№6. – С. 64-69.
9. Башимов М.С. Институт омбудсмена (уполномоченного по правам человека). – Астана, 2003. – 310 с.
10. Лебедев В.А. Конституционно-правовая охрана и защита прав и свобод человека и гражданина в России. – М.:МГУ, 2005. – 250 с.
11. Башимов М.С. Институт омбудсмена (уполномоченного по правам человека). – Астана, 2003. – 310 с.
12. Матузов Н.И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – С.112-113.
13. Тресцова Е.В. Обеспечение имущественных интересов несовершеннолетних // Защита прав ребенка в современной России/ Отв. ред А.М.Нечаева. – М., 2004. – 80 с.
14. Общая теория прав человека / Рук. авт. колл. и отв. редактор Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 509 с.
15. Авдеев Д.А. Охрана, защита, обеспечение прав и свобод человека и гражданина //Российское правовое государство. Итоги формирования и перспективы развития. – Воронеж, 2004. -Ч.1. –С.11.
16. Бейбитов М.С. Институт конституционного контроля в Республике Казахстан. – Алматы, 2005.– 288 с.
17. Чиркин В.Е. Государствоведение. – М., Юристь, 2000. – 382 с.
18. Мордовец А.С., Магомедов А.А., Симентьева Л.В., Чинчиков А.А. Права человека в деятельности органов внутренних дел. – Саратов, 1994. – С. 47.

Авторлар туралы мәліметтер

Ибраева Айгул Касымбековна – Қазақстан Республикасы ІІМ Малкеджар Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты жалпы заң пәндері кафедрасының бастығы, з.ғ.к., полиция полковнигі.

Бекишев Асхат Кенжебекович – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы киберқауіпсіздік және ақпараттық технологиялар кафедрасының бастығы, философия докторы (PhD), полиция майоры

Ибраева Айгул Касымбековна – начальник кафедры общеюридических дисциплин Ак-тюбинского юридического института имени Малкеджара Букенбаева МВД РК, к.ю.н., полковник полиции

Бекишев Асхат Кенжебекович – начальник кафедры кибербезопасности и информационных технологий Алматинской академии МВД РК им. Макана Есбулатова, доктор философии (PhD), майор полиции

Ibraeva Aigul Kasymbekovna – Head of the Department of General Legal Disciplines of the Malkejar Bukebayev Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Law, Police colonel.

Bekishev Askhat Kenzhebekovich – Head of the Department of Cybersecurity and Information Technologies of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the RK named after Makana Esbulatova, Doctor of Philosophy (PhD), Police Major.

S.D. Daniyarov¹, A.A. Toktybaev¹, M.E. Turgumbaev¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

INTEGRITY AS A GENERAL LEGAL PRESUMPTION

The article explores issues related to the consideration of the category of "integrity" as a general legal presumption and legal principle. By analyzing the legal literature, the legal prerequisites for fixing the category of "integrity" as a general legal presumption were identified.

The article notes the need to develop evidence-based approaches and measures to further combat and prevent corruption, by analyzing the international legal experience of foreign states in this area, introducing the principles of integrity, analyzing the most advanced technologies to counter unfair practices, developing a methodology for conducting an internal analysis of corruption risks, etc.

The article was prepared as part of the implementation of the grant funding project (AP14871865) "Political and legal problems of building integrity in the Republic of Kazakhstan".

Key words: integrity, presumption of integrity, anti-corruption culture, anti-corruption education, anti-corruption behavior.

Қазақстанның құқықтық жүйесіндегі «парасаттылық» ұғымы туралы

Мақалада «парасаттылық» санатын жалпы құқықтық презумпция және құқық қағидасы ретінде қарастыруға байланысты мәселелер зерттелген. Құқықтық әдебиеттерді талдау арқылы жалпы құқықтық презумпция ретінде «парасаттылық» санатын бекітудің құқықтық алғышарттары анықталған.

Мақалада аталған саладағы шет мемлекеттердің халықаралық-құқықтық тәжірибесін талдау, парасаттылық қағидаттарын енгізу, адал емес тәжірибелерге қарсы іс-қимыл бойынша неғұрлым озық технологияларды талдау, сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне ішкі талдау жүргізу жөніндегі әдістемені әзірлеу және т.б. арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мен оның алдын алу жөніндегі ғылыми негізделген тәсілдер мен шараларды әзірлеу қажеттігі атап өтіледі.

Мақала «Қазақстан Республикасында парасаттылықты қалыптастырудың саяси-құқықтық мәселелері» (AP14871865) жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Түйінді сөздер: парасаттылық, парасаттылық презумпциясы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық.

Добропорядочность как общеправовая презумпция

В статье исследованы вопросы, связанные с рассмотрением категории «добропорядочность» как общеправовой презумпции и правового принципа. Посредством анализа юридической литературы выявлены правовые предпосылки закрепления категории «добропорядочность» в качестве общеправовой презумпции.

В статье отмечается необходимость в разработке научно обоснованных подходов и мер по дальнейшему противодействию и превенции коррупции, посредством анализа международно-правового опыта зарубежных государств в данной сфере, внедрения принципов добропорядочности, анализа наиболее передовых технологий по противодействию недобросовестных практик, разработки методики по проведению внутреннего анализа коррупционных рисков и др.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования (AP14871865) «Политико-правовые проблемы формирования добропорядочности в Республике Казахстан».

Ключевые слова: добропорядочность, презумпция добропорядочности, антикоррупционная культура, антикоррупционное воспитание, антикоррупционное поведение.

The term "integrity" is widely used in philosophy, economics, ethics, and a number of other sciences. Meanwhile, legal science has not developed a uniform idea of the content of the concept of integrity.

Approaching the study of the nature and essence of the concept of "integrity", first of all, it should be noted that integrity is a multi-valued concept that has different meanings depending on the context in which it is used.

Note that the word "integrity" consists of two parts:

- good (from Latin - bonum, French - bien, German - Gut, English - good) - a concept that has long occupied philosophers and thinkers, and

- decency (from lat. - probitas, honestas) - honesty, inability to lie, immoral, antisocial acts, which has long been considered in Russian literature as a synonym for nobility [1].

Representatives of philosophical science consider integrity as a sufficient level of everyday moral existence of a person. This level - according to Yu.Sh. Sagittarius - is due to "concrete historical and situational features of life, as well as the way of thinking" [2, p. 181].

G. Hegel applied this term to the people, arguing that it is the integrity that the German people are so proud of, as well as to the family, which, in his opinion, means "care for the state in which it is" [3, p. 146, 336].

S.V. Gulenina notes that integrity "demonstrates the fact that its bearer has mastered the necessary social and moral norms of behavior," and she calls virtue and righteousness as synonyms for this term [4, p. 115].

In the science of management, integrity means a respectful attitude towards people, partners, organization personnel, customers, competitors. "Integrity means the formation of relationships based on trust and honesty, constant concern for the preservation of one's own honor" [5, p. 60].

Economists operate with the term "trade integrity", applying it primarily to relationships involving consumers [6] and including this term in a broader concept - professional ethics.

As can be seen from the foregoing, the term "integrity" is quite often found in various branches of science, succinctly combined with the moral and philosophical image of a person, determining the nature of his economic and social sphere of life.

Jurisprudence has also not bypassed the use of this term: integrity is used as a principle, category or, in some cases, a presumption.

Even in the Soviet period, the issue of legislative consolidation of the provision on integrity was raised: at the constitutional level - on the integrity of Soviet citizens; on the branch - the principle of integrity of citizens, "the presumption of their innocence in relation to various types of offenses" [7, p. 155]. Modern researchers agree with this opinion: for example, G.I. Zvono, considering the terms "integrity", "reasonableness", "fairness", complains that the legislator does not give them a legal definition, thereby moving the participants in competitive relations from the field of law to the sphere of morality and morality. As the researcher rightly notes, this does not take into account the fact that "moral norms change over time, and concepts ... can have different content among representatives of different peoples and religions within the same country at the same time" [8, p. 166].

V.A. Eugenzicht considered integrity as a presumption that is inherent in every person and which cannot be questioned, in connection with which he noted that "as soon as integrity is not refuted, in view of the fact that the distributor of information discrediting the honor and dignity of the subject of information will not prove their correspondence to reality, - his honor and dignity must be protected" [9, p. 66].

E. Markvart, speaking about integrity, argues that it can mean "both actually existing traditions and customs that have developed in business, and business morality" [10, p. 21].

The term integrity is quite often found in the constitutions of foreign countries: the Maldives, Finland, Bangladesh and others.

In the legal literature, as mentioned earlier, quite often there is a judgment that one should put an equal sign between integrity and conscientiousness [11].

According to other authors, the concepts of conscientiousness and integrity are not identical [12, p. eleven].

However, the decisive factor in this dispute is the use of this term by the legislator in a number of legal acts, which, in our opinion, makes the possibility of endowing the term integrity with the status of an independent principle of law unshakable.

It should be mentioned that tax law widely uses such an important due diligence criterion as “the integrity of the counterparty”, which means that in tax legal relations there is a kind of presumption of integrity: taxpayers are obliged to independently report to the tax inspectorates information about the objects of taxation they have, independently calculate in accordance with the rules established by tax legislation, the amount of tax due to the state and independently pay this tax to the budget [13, p. 51].

Another example of the use of the principle of integrity is the sphere of public civil service, where this principle is enshrined in various codes of ethics and official conduct.

Despite the obviousness of the use of integrity as a principle of law governing legal relations, it does not have the status of a general legal principle, which the principles of legality, justice, humanism and a number of others have. Meanwhile, integrity as a principle containing a moral component needs to be elevated to the status of a general legal one.

It should be noted that raising integrity to the rank of a general legal principle will not entail duplication in content and legal nature of the already existing term of good faith.

The conducted historical and legal analysis showed that "integrity" as a philosophical and legal category has gone through several concepts of formation and development:

- 1) archaic (the origin of "integrity"),
- 2) classical (use of the category "integrity" in the family hereditary aspect),
- 3) normative regulation of the term "integrity"),
- 4) modern (inclusive, interdisciplinary use of the category "integrity" in various spheres of society and the state).

A systematic analysis of the essence and content of the category "integrity" revealed the main features associated with a certain term, and also formulated its definition.

Integrity is a complex concept that combines such values as honesty, legality, incorruptibility, reliability, while the integrity system implies openness and transparency of activities. A fundamentally important role in the formation of a system of integrity is played by the partnership of the state and citizens, the unification of their efforts in combating corruption, and ensuring the maximum involvement of society in this work.

The main signs of integrity are: social orientation, the presence of a legal culture and education in the subject, the interdependence of law and morality and morality, the priority of public interests over personal ones, responsibility for illegal actions, etc.

Thus, integrity is a category enshrined in the rule of law, based on a high level of legal awareness and legal literacy, allowing the individual to exercise his rights, freedoms, legitimate interests, as well as the duties assigned to him in accordance with the accepted standard of behavior in society and the state.

The analysis of the legal literature showed the presence of the following main positions of scientists regarding the definition of the category of "integrity" as a general legal presumption:

- 1) the definition of the category of "integrity" as a general legal presumption and having a legal basis (V.A. Eugenzicht and others);
- 2) consideration of the category of "integrity" as a legal principle and the need to enshrine it in sectoral legislation (L.Yu. Mtikharyan and others);
- 3) the definition of the category of "integrity" as "traditions, customs, business morality that have developed in business circulation" and the possible prospect of recognizing it in the status of a general legal presumption with the further development of this institution (E. Markvart and others);
- 4) the impossibility of considering the category of "integrity" as a general legal presumption (G.I. Zvono and others).

Despite the different interpretation of the category of "integrity" and its legal form, all scientists agree on the high importance of integrity in modern society, its fundamental role in the prevention of corruption.

The analysis of the previous legislation showed that even in the Soviet period the question of legislative consolidation of the provision on integrity: at the constitutional level – on integrity of

citizens; on the branch - the principle of integrity of citizens, "the presumption of their innocence in relation to various types of offenses."

An analysis of international legislation, as well as individual foreign states, indicates that the term "integrity" is normatively enshrined in the basic laws (constitutions) of such countries as: the Maldives, Finland, Bangladesh and many others.

An analysis of the current national legislation revealed all the legal prerequisites for fixing the category of "integrity" as a general legal presumption. At the same time, it should be noted that the elevation of integrity to the rank general legal presumption will not entail duplication in content and legal the nature of the already existing term of good faith, enshrined in civil law.

List of sources used

- 1 Brockhaus F.A., Efron I.A. Encyclopedic Dictionary. St. Petersburg: Brockhaus-Efron. 1890 – 1907 // URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/13532.
- 2 Sagittarius Yu.Sh. Ontological structure of morality in the context of the meaning of human life: diss. ... doc. philosopher. Sciences. – Orenburg, 2000. - 336 p.
- 3 Hegel G. V. F. Political works. – M.: Nauka, 1978. - 439 p.
- 4 Gulenina S. V., Strelets Yu. Sh. Power of conscience: ethical and psychological content of the meaning of human life. – Orenburg: GOU OGU, 2004. - 215 p.
- 5 Management of an organization in a competitive environment: a textbook for students of higher educational institutions. Izhevsk, IzhGTU publishing house, 2017. - 261 p.
- 6 Directive No. 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of the European Union. Adopted in Strasbourg on May 11, 2005 // Official Journal of the European Union. 06/11/2005. L. 149/22.
- 7 Problems of judicial law / N. N. Polyansky, M. S. Strogovich, V. M. Savitsky, A. A. Melnikov; Ed. V. M. Savitsky. – M.: Nauka, 1983. - 223 p.
- 8 Zvono G.I. Legal regulation of the audit services market in the Russian Federation: diss. ... cand. legal Sciences. – M., 2012. - 196 p.
- 9 Eugenzicht V. A. Presumptions in Soviet civil law. – Dushanbe: Irfon, 1976. - 190 c.
- 10 Markvart E. Comparative analysis of the regulation of unfair competition in Germany, the European Union and the Russian Federation: diss. ... cand. legal Sciences. – M., 1998. - 187 p.
- 11 Chirkov S. A. On the issue of presumptions in pension law and their role in the implementation of pension provision // SPS Consultant Plus. 2017.
- 12 Tsvetkova M.V. Civil law protection of the rights to means of individualization from unfair competition: author. diss. ... cand. legal Sciences. – M., 2011. - 119 p.
- 13 Porokhov E. V. Theory of tax liabilities: Textbook. allowance. – Almaty, 2001. – 168 p.

Information about the authors

Daniyarov Sanzhar Daurenovich – Al-Farabi Kazakh National University, 2nd year doctoral student.

Toktybaev Asset Abirbekovich – Kazakh National Agrarian University, Candidate of Law, Associate Professor.

Turgumbaev Maulen Erlanovich – Al-Farabi Kazakh National University, PhD.

Данияров Санжар Дауренович – Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, докторант 2 курса.

Токтыбаев Асет Абирбекович – Казахский Национальный Аграрный университет, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор.

Тургумбаев Маулен Ерланович – Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, доктор PhD.

Данияров Санжар Дәуренұлы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2 курс докторанты.

Тоқтыбаев Әсет Әбірбекұлы – Қазақ Ұлттық аграрлық университеті, заң ғылымдарының кандидаты, доцент.

Тұрғымбаев Мәулен Ерланұлы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, PhD докторы.

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

CIVIL LAW

А. Амангельды^{1,2}

¹Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,

²Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАР

Мақалада зияткерлік меншік құқығы саласындағы мүліктік емес жеке қатынастардың мәні Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша ашылған. Осыған байланысты, осындай институттардағы мүліктік емес жеке құқықтар, авторлық құқық сияқты зияткерлік меншік құқығы, сабақтас құқықтар, патенттік құқық, селекциялық жетістіктерді қорғау, интегралдық микросхема топологиясы және ноу-хау туралы ҚР заңнамасы талданды. Жеке мүліктік емес құқықтардың болуы немесе болмауы зияткерлік меншік құқығы объектісінің түріне байланысты. Мысалы, азаматтық айналымға қатысушыларды дараландыру құралдарына, тауарларға, жұмыстар мен қызметтерге, сондай-ақ сабақтас құқықтардың кейбір объектілеріне (атап айтқанда: фонограммалар, эфирлік кабельдік хабар тарату ұйымдарының хабарлары) жеке мүліктік емес құқықтар жоқ.). Осыған байланысты зияткерлік меншік құқығының барлық объектілерінде шығармашылық сияқты ерекшелік болмайды деген қорытынды жасалады. Мақалада сондай-ақ бейнелеу өнері объектілеріне тән ұстану құқығы және қол жеткізу құқығы сияқты нақты құқықтар атап өтіледі, сондықтан бұл құқықтардың сипаты талданады, өйткені олар авторлық құқық объектілеріне айрықша (мүліктік) немесе жеке мүліктік емес құқықтар ретінде жіктелмейді.

Түйінді сөздер: авторлық құқық, атқа құқығы, шығарманың мызғымастық құқығы, жариялау құқығы, кері шақыру құқығы, қайта өндеуге құқық, автор (өнертапқыш, селекционер).

Личные неимущественные права в праве интеллектуальной собственности

В статье раскрыта сущность личного неимущественного права в сфере права интеллектуальной собственности по законодательству Республики Казахстан. В связи с этим проанализированы личные неимущественные права в таких институтах права интеллектуальной собственности, как авторское право, смежные права, патентное право, законодательство РК об охране селекционных достижений, топологий интегральных микросхем и ноу-хау. Наличие или отсутствие личных неимущественных прав зависит от вида объекта права интеллектуальной собственности. Например, на средства индивидуализации участников гражданского оборота, товаров работ и услуг, а также на некоторые объекты смежных прав (а именно: фонограммы, передачи организаций эфирного кабельного вещания) отсутствуют личные неимущественные права. В связи с этим делается вывод, что не все объекты права интеллектуальной собственности обладают таким признаком как творчество. В статье также освещаются такие специфические права как: право следования и право доступа, присущие для объектов изобразительного искусства, поэтому анализируется природа этих прав, так как они не отнесены ни к исключительным (имущественным), ни к личным неимущественным правам на объекты авторского права.

Ключевые слова: право авторства, право на имя, право на неприкосновенность произведения, право на обнародование, право на отзыв, право на переработку, автор (изобретатель, селекционер).

Individual non-property rights in intellectual property rights

The article reveals the essence of personal non-property rights in the field of intellectual property rights under the legislation of the Republic of Kazakhstan. In this regard, personal non-property rights in such institutions of intellectual property law as copyright, related rights, patent law, the legislation of the Re-

public of Kazakhstan on the protection of selection achievements, topologies of integrated circuits and know-how are analyzed. The presence or absence of personal non-property rights depends on the type of object of intellectual property rights. For example, there are no personal non-property rights for the means of individualization of participants in civil circulation, goods, works and services, as well as for some objects of related rights (namely: phonograms, broadcasts of on-air cable broadcasting organizations). In this regard, it is concluded that not all objects of intellectual property rights have such a feature as creativity. The article also highlights such specific rights as: the right to follow and the right of access inherent in objects of fine art, therefore, the nature of these rights is analyzed, since they are not attributed to either exclusive (property) or personal non-property rights to objects of copyright.

Keywords: the right of authorship, the right to name, the right to inviolability of the work, the right to publication, the right to recall, the right to processing, the author (inventor, breeder).

Аталған зерттеу интеллектуалдық шығармашылық қызмет саласындағы жеке мүліктік емес құқықтарға арналды. Интеллектуалдық меншік құқығын объективті және субъективті мағыналарда қарастыруға болады. Субъективті мағынада интеллектуалдық меншік құқығы субъектінің ерекше (мүліктік) және жеке мүліктік емес құқықтардан тұрады.

Жеке мүліктік емес құқықтар тұлғаның субъективті құқығы болып табылады, аталған құқықтар иесіздендірілмейді, тапсырылмайды, берілмейді, азаматтық-құқықтық келісімдердің заты бола алмайды, басқаша айтқанда айналым мүмкіндігі жоқ. Барлық материалды емес игіліктер өзінің нақты көрсетілген жеке сипатына сәйкес иеліктен айрылмайды. Жеке мүліктік емес құқықтар объектілерінің иеліктен айыппауы – ол қандай-бір әрекеттер көмегімен (құқықты и құқықты емес) оларды бөтен ету, өзінен қашықтату мүмкіндіктің болмауы [1, 230 б.].

Жеке мүліктік емес құқықтар тұлғамен оның өліміне дейін байланысты болып қалады, алайда оның өлімінен кейін оларды жоқ болып қалады деп айтуға болмайды, олар заңды фактіге өзгереді. Аталған мақаланың мәнмәтінінде жеке мүліктік емес құқықтары арасында атқа құқық, авторлыққа құқық, шығарманың мызғымастық құқығы, жариялау құқығы, кері шақыру құқығы қызығушылық танытады.

РФ азаматтық заңнамасы бойынша «материалдық емес игіліктер» түсініктемесіне игіліктердің өзі, сонымен қатар жеке мүліктік емес құқықтар да біріктірілген [2, 413 б.]. Қазақстан Республикасында (одан әрі - ҚР) жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтар азаматтық құқықтардың объектілер болып табылады.

ҚР Азаматтық кодексінің 963 бабына сәйкес интеллектуалдық шығармашылық қызмет нәтижелерінің авторлары осы нәтижелерге қатысты жеке мүліктік емес және мүліктік құқықтарға ие болады. Жеке мүліктік емес құқықтар, оның мүліктік құқығына қарамастан, авторға тиесілі болады және оның мүліктік құқығы басқа тұлғаның интеллектуалдық шығармашылық қызметінің нәтижелеріне ауысқан жағдайда өзінде сақталып қалады.

РФ азаматтық заңнамасында басқа көзқарас орын аған. Онда интеллектуалдық құқықтар болып құқықтардың үш түрі түсініктеме алады: 1) ерекше, 2) жеке мүліктік емес және 3) басқа құқықтар. Соңғылары болып өтінім беру құқығы, қорғау құжатын алу құқығы, қатынау құқығы, қадағалау құқығы болып түсіндіріледі, оларды мүліктік немесе жеке мүліктік еместерге жатқызуға қиын, сондықтан «басқа құқықтар» деген сөзтіркесі қолданылған. Ал ҚР-сында интеллектуалдық меншік құқығы жеке мүліктік емес және ерекше (мүліктік) құқықтардан тұрады.

Автор – ол кімнің шығармашылық еңбегімен интеллектуалдық меншік объектісі құрылған, интеллектуалдық шығармашылық қызмет нәтижесін құрушы, және авторлар ғана жеке мүліктік емес құқықтарға ие. Егер нәтиже екі немесе одан да көп адамның бірлескен авторлығымен жасалса, олар тең авторлар болып танылады. Тұтастай алғанда туындының тең авторлары болып танылатын адамдар тобы интеллектуалдық меншіктің жекелеген объектілеріне қатысты заң актілерімен шектелуі мүмкін (ҚР АҚ 963 б. 3 т.).

Жеке мүліктік емес құқықтар тұлғамен өте кең байланысты, аталған құқықтарда, біздің пікірімізше жеке тұлғаның дербестігі жүзеге асырылады, ол субъективті азаматтық құқық. Және өз сипаттамасы бойынша жеке мүліктік емес құқықтар абсолютті құқықтар болып

табылады, ол тұлғаның өзінің жеке мүліктік емес құқықтарға толық монополиясы мен үстемділігін білдіреді. Жеке мүліктік емес құқықтардың абсолюттігі «уәкілетті тұлғаға жеке мүліктік емес құқықтарды бұзудан тартынудан міндетті белгілі емес тұлғалар шеңбері» [3, 887 б.].

Егер ерекше абсолютті мүліктік құқық және жеке мүліктік емес құқықты салыстыратын болсақ, онда ең абсолютті құқық – ол жеке мүліктік емес құқық, барлық мүліктік құқықтардан абсолютті: затты және ерекше құқықтардан. Мүліктік құқықтардан ерекше, жеке мүліктік емес құқықтардың заңды қорғауы мерзімсіз, және ол интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтардың мерзімінің өтуі кезінде көрінеді, тұлғалар жеке мүліктік емес құқықтарды бұзуға құқылары жоқ, ол қылмыстық құқық нормаларымен жазаланады. ҚР Қылмыстық кодексінің 198 бабы 1 тармағына сәйкес авторлық және (немесе) сабақтас құқықтар объектілерін заңсыз пайдалану, сол сияқты авторлық құқық және (немесе) сабақтас құқықтар объектілерінің контрафактілік даналарын өткізу мақсатында иемдену, сақтау, алып өту немесе дайындау не авторлықты иемденіп алу немесе тең авторлыққа мәжбүрлеу - сексен айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сексен сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға жазаланады [4].

Жеке мүліктік емес құқықтың мазмұнына не? Біздің пікірімізше, интеллектуалдық меншік құқығы саласында жеке мүліктік емес құқығының мазмұны интеллектуалдық меншік құқығының субъекті мен объектісіне байланысты. Әрине, жеке мүліктік емес құқықтың субъектісі болып, шығармашылық еңбегімен интеллектуалдық меншік объектісі жасалған жеке тұлға болады, алайда интеллектуалдық меншік объектілерінің барлығына емес жеке мүліктік емес құқықтар пайда болады. Олар болып монограмма, эфирдік кабельді теледидар хабар тарату, барлық басқа жекелеу құралдары.

Авторлық құқық саласында кейбір жеке мүліктік емес құқықтарды қарастырайық.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 977-бабының 1-тармағының 1-тармақшасына, сондай-ақ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 15-бабы 1-тармағының 1-тармақшасына сәйкес автор туындының авторы деп тануға және оны пайдаланған кезде, сол туындыға (авторлық құқық) басқа тұлғалардың авторлығын тануды қоспағанда, осындай тануды талап етуге құқығы бар [5]. Авторлық құқығы автордың сәйкес интеллектуалдық қызмет нәтижесінің авторы екенін тануды талап ету мүмкіндігін білдіреді [3, 705 б.].

Авторлық құқығы классикалық мағынада келесі белгілермен сипатталады:

1. Ол автордың тұлғасынан бөлінбейді: шығарманың жазышысына ғана тиесілі, иеліктен шығарылмайды, бас тартуға болмайды;
2. Ол абсолютті құқық болып табылады, өйткені оған аталған уәкілетті бұзудан бас тартуға барлығына міндетін корреспонденцияланады;
3. Ол бүкіл өмір бойы әрекет етеді және автордың өлімінен кейін тоқтатылады. Кейін ол заңды факт ретінде болады, және онымен барлығы келісу керек. Автордың өлімінен кейін авторлық танылады және заңмен қорғалады, бірақ субъективті құқық ретінде емес (өйткені субъекті жоқ), ал тану мен қорғауды қажет ететін қоғамдық мүдде ретінде.
4. Авторлық құқықтың басқа құқық авторларына айқын мәні бар, өйткені басқа құқықтар одан туынды [6, 175 б.].

А.П. Сергеевпен берілген жоғары аталған сипаттамаға бірнәрсе қосу қиын.

Қазіргі кезде, ағылшын құқығы нормаларын қолдану тәжірибесі көп таралуын алды. В. Калятин, Англия құқығы бойынша авторлықты зерттеуді келтіре отырып, ағылшын авторлық құқығының концептуалды ерекшеліктері авторлыққа үміт ететін тұлғалар шеңберін ұлғайтуға және маңыздысы «шығармашылықтан» «процестің ұйымдастыруына» әкеледі [7, б. 21]. АҚШ авторлық құқығында автор ерекше фигура болып табылады. Шығарманың қолдануын бақылау нақты тұлғаны қорғауға сүйену керек. Сонымен қатар, аталған құқықтар ғылым мен өнерді дамытуды көтермелеу үшін ұсынылады, басқаша айтқанда қандай-бір бизнес саласында күш қолдану жеткіліксіз, оларды аталған мақсаттарға жолдау қажет, ол ағылшын құқығынан авторлыққа үміт ететіндердің шеңберін кішірейтеді [7, 24 б.]. Егер басында шығарма автормен оның құрамына басқа тұлғаларды қосу

мақсатымен жасалған болса, ал кейін аталған шығармаға басқа авторлармен қосымшалар енгізілсе, немесе ол қайта өндірілген болса, ондай жағдайда аталған тұлғалар тең авторлар болмайды, оларға өздерінің жасалған бөліктеріне құқығы сақталады. Сонымен, бұрын жасалған бағдармалық модульге жаңа өнім қосу аталған шығарманы жасаған тұлғаларда тең авторлыққа әкелмеді [7, 24 б.].

Шарт бойынша шығарма жасаған тұлға, барлық жағдайда жалданған тұлғалардың санатына кірмейді. Бірақ ескі жұмыстарға 1909 жылғы Авторлық құқық туралы заңын қолдануға болады, ол бойынша шығарманы тапсырушыға жасаған көптеген тұлға шығарманы жалдау арқылы жасаған тұлғаларға теңестіріледі. Сәйкесінше, егер қолданудың цифрлық тәсілі туралы сөз болса, шығарманың қай кезде жасалғаны тексеру қажет, одан автор мен тапсырушының статустарының айырмашылығы болады. Заңды мұрагер болып шарт бойынша толық немесе бөлшекті құқыққа ие болған тұлға бола алады, мысалы авторлық құқықтың құрамына кіретін бөлек ерекше құқық. Құқық иеленуші шығарманың толық авторлық құқығының иесі сияқты, аталған құқық шеңберінде сондай қорғау мен өтеу тәсілдеріне ие [7, 26 б.].

Осыдан, ағылшын құқығында тең авторлық Қазақстанға қарағанда басқаша анықталады, авторлық құқық та көптеген ақиқат әрекеттерге байланысты.

Келесі жеке мүліктік емес авторлық құқық туындыны өз атынан, бүркеншік атпен немесе жасырын атпен пайдалану құқығы (авторлық атқа құқық) болып табылады.

Азаматтық-құқықтық сала жалғыз ғана қайда азаматтық айналымда лақап атпен немесе жасырындық атты қолдануға мүмкіндік берілген. Шығарманың дербестігі өз туындысына өзгерістер мен толықтырулар енгізуге және оның атауын қоса алғанда, туынды жарық көргенде, көпшілік алдында орындалғанда немесе өзге түрде пайдаланылғанда автордың келісімінсіз кімнің болса да өзгерістер мен толықтырулар енгізуінен туындыны қорғау құқығы (туындыға қол сұқпаушылық құқығы). Автордың келісімінсіз оның туындысын шығарғанда безендірулер, алғысөздер, соңғысөздер, түсініктемелер немесе қандай да болсын түсіндірмелер беруге тыйым салынады.

Автор қайтыс болғаннан кейін туындыға қол сұғылмаушылықты қорғауды өсиетте көрсетілген адам, ал ондай нұсқаулар болмаған жағдайда – автордың мұрагерлері, сондай-ақ мұрагерлері заңнамалық актілерге Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 977-бабының 1-тармағының 3) тармақшасына және Қазақстан Республикасы Заңының «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» 15-бабының 1-тармағының 3) тармақшасына сәйкес авторлық құқықты қорғау жүктеледі.

А.Н. Жданова мен О.Г. Ершованың пікірінше, қазіргі уақытта заң шығарушы шығарманың оның тұтастығын бұзатын өзгерістерді арнайы таратты (қысқартулар мен қосымшалар, туындыны қолданғанда безендірулер, алғысөздер, соңғысөздер, түсініктемелер немесе қандай да болсын түсіндірмелер) енгізу, автордың азамат ретінде жеке мүліктік емес құқықтарды бұзатын туындыны өзгерту. Аталған баптың нормаларында екі құқықбұзушылық бар, олар жалпы және арнайы құрамы бар құқықбұзушылықтар ретінде сәйкеседі, соңғысы болған кезде автордың жеке мүліктік емес құқықтарды қорғаудың қосымша тәсілдерін көздейді (бұдан әрі қолдануға тыйым салу, залалды өтеу және басқалары) [8, 30-36 б.].

Процессуалдық көзқараста қиындықты мүлде басқа аспекті тудырады. Өзінің құқықтық табиғаты бойынша туылған қарым қатынастар міндеттемелер болып табылады. Іс мән жайларын дәлелдеу міндеті жақтар арасында бас деликтілік қағидаға сәйкес бөліну қажет, ол жағдайда талап қоюшы ауқымы мен залал мөлшері фактісін, ал жауап беруші – кінәлі емес екені туралы фактілерін дәлелдеу қажет деп болжауға логикалы болушы еді. Жоғарыда айтылғанның негізінде, шығарманың түпнұсқасына өзгерістер енгізу барысында автордың қандай құқығы бұзулғанын анықтау үшін, оның негізінде жаңа шығарма жасалды ма дегенді анықтау қажет [8, б б.]. Шығарманың мызғымастық құқығы мен қайта өңдеуге құқықтың ара қатынасын зерттеу аспектісінде шығарманың тұтастығы мен автордың абыройы мен ар намысын қорғау арасында айырмашылығы бар екенін есепке алу керек. Шығарманың мызғымастық құқығы мазмұны бойынша автордың абырой мен ар намысын қорғау құқығын енгізе алмайды. Сол уақытта шығарманың мызғымастық және қайта өңдеу құқығын ажырату

барысында талас пайда болған жағдайда қайта өңдеу нәтижесінде жаңа туынды жасалды ма екенін анықтау қажет [8, б б.].

С.А. Судариков, туынды шығарма қорғалады, егер ол қайта өндірушінің шығармашылық еңбегінің нәтижесі болса деп белгілейді. Туынды шығармаға авторлық құқық қайта өңделген шығарманы тек заңды қолдану жағдайында пайда болады. Туынды шығармаға авторлық құқық қайта өңделген шығарманың қорғалатыны немесе қорғалмайтынына тәуелсіз болады. Автор басқа тұлғаларға сол қайта өңделген шығармаларды қайта өңдеуге кедергі жасамау керек [9, 92 б.].

ҚР АҚтз 2 бабы 33) тармақшасына сәйкес, туындыны өңдеу – түпнұсқа туындыны бір жанрдан екінші жанрға өзгерту. Бұл ретте түпнұсқа туындыны сахналау, қою және аранжировка жасау туындыны өңдеу түрлері болып табылады [5].

Бұл жағдайда туынды шығарманың авторында белгілі ерекшелігі бар: жеке мүліктік емес құқық пайда болады, мысалы, шығарманың түпнұсқасының аударымын жасаған аудармашы, одан тәуелді, ал аударымның өзі – ол авторлық құқықтың бөлек объектісі.

Сонымен, абырой мен ар намысын қорғау сияқты жеке мүліктік емес құқығы, шығарманың мызғымастығы, бірақ сол кезде, автор или құқық иеленуші, шығарманы қолдануға ерекше құқыққа ие бола отырып, өз қарауы бойынша өз шығармасын басқа тұлғаға қайта өңдеуге немесе аударымға беру мүмкін, оның нәтижесіне аударым мен қайта өңдеудің авторы өзінің жеке мүліктік емес құқықтарына ие болады.

Келесі жеке мүліктік емес құқық белгісіз бір топ тұлғаларына шығармаға қол жеткізуіне жол ашу құқығы, халыққа жария ету құқығы. Ерекшелік болып жұмыс берушінің қызметтік тапсырысын немесе қызметтік міндеттерді орындау тәртібінде жасалған шығармалар. Бұған қоса, автор шығарманы халыққа жариялау туралы шешімінен ондай шешіммен келтірілетін залады өтеу шартында бас тарту құқығы бар. Егер шығарма халыққа жарияланған болса, автор оның қайта шақырту туралы жария етіп хабарлау міндетті. Сонымен қатар, автор өз есебі арқылы айналымнан алуға құқылы. Аталған ережелер ҚР АҚ 977 бабы 2 тармағы мен ҚР АҚтз 15 бабы 2 тармағына сәйкес қызметтік шығармаларға қолданылмайды.

ҚР АҚ 977 бабы 3 тармағына сәйкес автордың біреумен келісімі немесе автордың жеке мүліктік емес құқықтарын жүзеге асырудан бас тартуы туралы арызы маңызсыз болады. Біздің пікірімізше, бұл мүмкін емес, өйткені жеке мүліктік емес құқықтар – бұл жеке тұлғаның құқықтық қабілеттіктің бөлігі және құқықтық қабілеттіктен ешкім шектеле алмайды.

Сонымен, ғылым, әдебиет және өнер шығармаларының авторы жеке мүліктік емес құқықтардың бес нысанына ие: 1) авторлықтың құқығы, 2) атқа құқық, 3) ар намысын қорғауға құқық, 4) жариялау құқығы, 5) қайта шықыртуға құқығы. Қызметтік шығармаларды жасау жағдайлары кірмейді, өйткені соңғы жеке мүліктік емес құқықтың екеуі жұмысшы-авторға тиесілі емес, сондықтан жұмыс беруші қызметтік шығармаларды жариялау немесе жарияламау шешімін қыбалдайды, сәйкесінше оларды кері шақырту немесе шақыртпауды.

Авторлардың жеке мүліктік емес құқықтардың өзгешелігі ерекшеліктердің кейбіреуінде көрінеді.

Туынды шығарманың авторының жеке мүліктік емес құқықтарының өзгешелігін белгілеу қажет, олар қоторые представляют собой жинақтар, анықтамалар, энциклопедилар және басқалар.

ҚР АҚтз 2 бөлігі 22 тармақшасына сәйкес құрамдас туынды - материалдарды іріктеп алу және (немесе) орналастыру бойынша шығармашылық қызметтің нәтижесін білдіретін туындылар мен басқа да материалдардың жинағы (энциклопедия, антология, деректер базасы).

Ондай шығармаларда интеллектуалдық меншік құқығы материалдарды іріктеу мен орналастыруда көрініс табады [9, 89 б.]. Алайда ондай іріктеу шығармашылық құрамында болу керек.

Сонымен қатар, мысалы заңды, нормативтік құқықтық актілерді, мемлекеттің рәміздерін дайындаған жеке тұлғалардың жеке мүліктік емес құқықтардың ерекшелігі бар,

өйткені олар авторлық құқықтардың объектілері болып табылмайды, сәйкесінше оларға жеке мүліктік емес құқықтар пайда болмайды.

ҚР интеллектуалдық меншік туралы заңнамасындағы маңызды айырмашылық болып, ҚР АҚТЗ сәйкес деректер қоры құрамдас шығармаларға жататыны, басқаша айтқанда авторлық құқықтың объектісі болады, ал РФ АК деректер қоры сабақтас құқықтарға жатады, және деректер қорына жариялаушыда жеке мүліктік емес құқықтар бар.

Күрделі шығармаларға жеке мүліктік емес құқықтар туралы айтсақ, мысалы аудиовизуалдық шығармалар, тең авторлықтың мәселесі әрдайым өзекті. Ондай шығармалар бірнеше жеке тұлғалардың шығармашылық еңбегімен және күшпен жасалады. Мында бөлінетін немесе бөлінбейтін тең авторлық болу мүмкін.

Бөлінбейтін бірлескен шығарма – ол бөлінбейтін бүтін шығарма болып табылады. Бөлінетін бірлескен шығарма – ол бірнеше бөліктердің қалыптастығынан тұратын өздерінің мәні бар шығарма [9, б. 89].

Кейбір пікірлер құқық иесі продюсер болу керектігіне келеді [10, б. 169].

Өнер шығармаларына (сурет, мүсін) жеке мүліктік емес құқықтардың ерекшелігін атап өту қажет, олар нақты не жеке мүліктік емес, не ерекше мүліктік авторлық құқыққа жатқызылмаған – қол жеткізу құқығы мен қадағалау құқығы.

ҚР АҚТЗ көрсетілген құқықтарды бұндай шығармалардың авторларына қосымша қорғауды жасау арқылы ерекше бекітеді.

ҚР АҚТЗ 17 бабы 1 тармағына сәйкес бейнелеу өнері шығармасының авторы туындының меншік иесінен өз туындысының көшірмесін жасау құқығын жүзеге асыруға мүмкіндік беруін талап етуге құқылы (қол жеткізу құқығы). Бұл орайда туындыны меншік иесінен туындыны авторға жеткізіп беруді талап етуге болмайды [5].

ҚР АҚТЗ 17 бабы 2 тармағына сәйкес бейнелеу өнері туындысының түпнұсқасын жария түрде (аукцион, бейнелеу өнерінің галереясы, көркемдік салоны, дүкен және сол сияқтылар арқылы) қайталап сатқан әрбір жағдайда мұндай бейнелеу өнері туындысын меншіктену құқығынан бірінші рет айырылғаннан кейін автордың немесе оның мұрагерлерінің сатушыдан қайталап сату бағасының бес проценті мөлшерінде сыйақы алуға құқығы бар (қадағалау құқығы). Авторды тірі кезінде аталған құқықтан айыруға болмайды және ол заң бойынша немесе қалдырған өсиеті бойынша авторлық құқық мерзімінде тек қана автордың мұрагерлеріне көшеді [5].

С.А. Судариковтың пікірінше, қадағалау құқығында жеке мүліктік емес құқықтың элементтері, сонымен қатар ерекше құқықтың элементтері бар. Бір жағынан, қадағалау құқығы иеліктен шығарылмайды, ол жеке мүліктік емес құқыққа сай, және иеліктен шығару заңнамаға автордың өз құқығынан міндетті бас тартуға жол бермеу үшін енгізілді. Басқа жақтан, жүру құқығының әрекет ету мерзімі, ерекше құқығының әрекет ету мерзіміне сәйкес [9, 130 б.]. Ал қол жеткізу құқығы С.А. Судариков жазғандай, ол өнертапқыш өнер шығармасының авторының оның иесінен өзінің шығармасын көрсету мүмкіндігінің құқығы, мысалы, фото- және видеожазу [9, 130 б.].

Біздің көзқарасымыз бойынша, рұқсат құқығы жеке мүліктік емеске тартылады, ал қадағалау құқығында меншік құқығының белгілері көп.

Сонымен, біз ғылым, әдебиет және өнер шығармаларының авторларының жеке мүліктік емес құқықтарының ерекшелігін қарастырдық.

Маңызды түрде жеке сабақтас мүліктік емес құқықтар келтірілген. Тек орындаушыда ғана (әнші, биші, музыкант, пианист, балеринада және басқаларында) жеке мүліктік емес құқықтар бар, ал атқа құқық және беделін қорғау құқығы орындаушыда.

Жеке мүліктік емес құқықтардың басқаларына сай орындаушының аталған құқықтары мерзімсіз қорғалады, иесінен алынбайды және басқаларға берілмейді.

Оған қоса, ҚР АК 986 бабы 5 тармағына сәйкес фонограмма шығарушы және (немесе) орындаушы өз құқықтары туралы жариялау үшін орындау жазбасының, фонограмманың әрбір данасында және (немесе) ол сақталатын әрбір қорапта орналасатын және үш элементтен:

- 1) қоршауға алынған латынша «Р» әрпінен;
- 2) айрықша сабақтас құқықтар иесінің есімінен (атауынан);

3) орындау жазбасының, фонограмманың бірінші жарияланған жылынан тұратын сабақтас құқықтарды қорғау белгісін пайдалануға құқылы [11].

РФ АК ұқсас норма бар. Ресей ғалымдарының түсініктемесі бойынша аталған құқықтардың режимі авторлар мен орындаушылардың жеке мүліктік емес құқықтардың режимінен айырмашылығы бар. Аталған құқықтар мерзімсіз қорғалынбайды, азаматтың өмірі бойынша немесе фонограмманы жасаған заңды тұлғаның аяқталуына дейін. Сонымен, мұрагерлер емес, не заңды тұлғаның құқықтық мұрагері (реорганизация жағдайында) мұра берушінің жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауға мүмкіндік алмайды. Ол фонограмма шығармашылық бастаманан айырылды және оған құқықтарды ұсыну ақша салудың қорғауымен байланысты, ол фонограммаға жеке құқықтарға ізін қалдырады [3, 706 б.].

Сонымен, сабақтас құқықтар саласында жеке мүліктік емес құқықтар орындаушыда ұсынылған.

Патенттік құқық саласында өнертапқыштарда жеке мүліктік емес құқықтар пайда болады. ҚР АК 994 бабына сәйкес:

«1. Өнертабыстың, пайдалы модельдің, өнеркәсіптік үлгінің авторына авторлық құқық тиесілі болады.

2. Авторлық құқық және өнертабысқа, пайдалы модельге, өнеркәсіптік үлгіге басқа да жеке құқықтар қорғау құжатына негізделген құқықтардың туындаған кезінен бастап пайда болады.

3. Өнертабыс, пайдалы модель, өнеркәсіптік үлгі авторына заң актілері арнайы құқықтарды, әлеуметтік сипаттағы жеңілдіктер мен артықшылықтарды бекітіп бере алады.

4. Өтінімде автор ретінде көрсетілген тұлға өзгеше дәлелденгенше автор болып есептеледі. Дәлелдемелер ретінде құқық пайда болғанға дейін орын алған фактілер мен мән-жайлар ғана тартылуы мүмкін» [11].

Патенттік құқықтың объектілері тең авторлық арқылы жасалына алады. Ондай өзара қатынасы олардың арасындағы келісіммен белгіленеді. ҚР АК 995 бабы 2 тармағына сәйкес өнертабысты, пайдалы модельді, өнеркәсіптік үлгіні жасауға шығармашылық емес жәрдем (техникалық, ұйымдастырушылық немесе өзге де көмек, құқықтарды ресімдеуге жәрдемдесу және т.б.) тең авторлыққа әкеп соқпайды. Тең авторлық бөлінетін бола алады. Мысалы, шығарманың формуласы негізгі және тәуелді тармақтардан тұрады, басқаша айтқанда бір күрделі шығармада бірнеше туынды, сол уақытта негізгіден тәуелді шығармалар бар. Сонымен қатар, тең авторлық бөлінбейтін де бола алады. Оған қоса, өндірістік үлгіге тең авторлық бөлінбейтін. Біздің пікірімізше, патенттік құқық объектісінің авторында авторлыққа құқық, атқа құқық сияқты жеке мүліктік емес құқықтар бар, ал жария етуге құқығы жоқ. Біздің көзқарас авторлық құқықтан айырмашылық, егер автор патентті алуға өтінімді бергенге дейін өзінің шығармасын, пайдалы модельді немесе өндірістік үлгіні жарияласа, жаңа болу шартымен мәселе туындайды. ҚР Патенттік заңының 6 бабы 4 тармағына сәкес Париж конвенциясына қатысушы мемлекет аумағында ұйымдастырылған [12], ресми немесе ресми деп танылған халықаралық көрмеде өнертабыстың экспонат ретінде көрсетілуін қоса алғанда, өнертабысқа қатысты ақпаратты арыз берушінің (автордың) немесе одан бұл ақпаратты тікелей немесе жанама түрде алған кез келген адамның көпшілікке жария етуі, өнертабысқа өтінім ол ашылған немесе көрмеге қойылған күннен бастап алты айдан кешіктірмей берілген болса өнертабыстың патентке қабілеттілігіне әсер ететін мән-жай деп танылмайды. Бұл орайда осы фактіні дәлелдеу міндеті арыз берушіге жүктеледі [13]. Кейбір елдерде өнеркәсіптік үлгі авторлық құқық объектісі болып табылады [14].

Өнертапқышта, біздің пікірімізше, патенттік құқық объектісінің мызғымастық сияқты жеке мүліктік емес жоқ, бірақ бұрмалаудан, мазмұнына құқығы бар, егер беделін қорғау құқығы жоқ. Әрбір тұлған патенттелген өнер табысты оқып, оның базасында басқа өнер табыс жасау немесе жасаудың белгілі тәсілі, мысалы микроорганизмнің штаммы бойынша оны жаңа пайдалынысқа қолдануға мүмкін.

Еске түсірейік, ҚР Патент заңының 6 бабының 2 тармағына сәйкес өнімге (құрылғыға, затқа, микроорганизмнің штаммына, өсімдіктер немесе хайуанаттар клеткаларының көбеюіне), әдіске (материалдық объектімен іс-әрекетті материалдық құралдардың көмегімен жүзеге асыру процесіне), сондай-ақ белгілі өнімді немесе әдісті жаңа мақсатта немесе жаңа

өнімді белгілі бір мақсатта қолдануға жататын кез келген саладағы техникалық шешімдер өнертабыс ретінде қорғалады [13].

Авторда өндірістік үлгіге тек үш жеке мүліктік емес құқық айда болады, нақтылағанда: атқа құқық, авторлыққа құқық, мызғымастыққа құқық. Өндірістік үлгінің пайдалы модель мен өнер табыстан айырмашылығы ол заттың сыртқы келбеті (дизайны), бұйымның көркемдік-құрастырылымдық шешімі, сондықтан аталған патент құқығының объектісі авторлық құқық объектілеріне тартылады. Алайда, өндірістік үлгі ҚРда патенттік құқық объектілеріне жатқазалады, сәйкесінше, өндірістік үлгінің авторында патентті алуға өтінімді бергенше жариялауға құқығы жоқ. Оған себеп, жаңа болу мәселесі, өнер табысына және пайдалы модельге сәйкес, қорғаудың өзі де қорғау құжатын алудан бастап пайда болады.

Тағы бір ерекшелік, мысалы, өндірістік меншік құқығында, патентті, куәлікті алуға өтінімді беру, қорғау құжатын алуға құқығын (басқаша айтқанда өтінім берілді, бірақ тауарлық белгіге патент немесе куәлік алынған жоқ) басқа бәреуге беру болады, басқаша айтқанда олардың айналымы мүмкін.

Аталған мағынада селекционердің малдардың тұқымы мен өсімдіктің сортына қатысты жеке мүліктік емес құқықтар ұқсас, өйткені оның келесі жеке мүліктік емес құқықтары болады: авторлыққа құқық, атқа құқық, алайда селекционердің жетістікті жариялауға құқығы жоқ, өйткені оны жариялау өтінімді берген кезде өткізілетін сараптамада жаңа болудың белгісіне әсер етеді. Алайда, тең авторлық мүмкін және ол бөлінбейтін болады.

Сонымен қатар, селекционердің нәтиженің атын қою құқығын көрсету қажет, аталған құқық жеке мүліктік емес құқықтарға жатады [15, 316 б.].

Интегралдық микросхема топологиясының өңдеушісіне келетін болсақ, (одан әрі - ИМСТ), оның авторлыққа құқығы, атқа құқық, ИМСТ жариялауға құқығы бар, өйткені ҚР заңнамасы өңдеушіге аталған объектіні тіркеуге мүмкіндік береді, және ол міндетті емес, өйткені құқық құрудың күшіне сәйкес әрекет етеді, авторлық құқықтарға сай тіркеусіз бола алады. Алайда егер өңдеуші топологияны ашық түрде тіркеусіз қолданатын болса, онда кері шақыртуға құқығы болмайды және ерекше мүліктік емес құқықтардың мерзімі басталды деп есептеледі. Тең авторлық мүмкін және ол да бөлінбейтін болады.

Ноу-хаудың авторында атқа құқығы, авторлыққа құқығы, мызғымастыққа құқығы болады, алайда жариялауға және кері шақыртуға құқығы болмайды, өйткені жариялау аталған объектінің мәнін бұзады, ал ол жасырын, құпия режимде сақталады. Алайда қарсы пікірлер бар.

Ресей заң әдебиетінде ноу-хау авторына қатысты қандай бір басқа жеке мүліктік емес құқықтар көзделген жоқ, ол оның авторлыққа және өндірістің құпиялығына құқығы бар екенін білдіреді [3, 705 б.].

П.В. Степанов, ноу-хаудың интеллектуалдық қызмет нәтижесі ретінде ерекшеліктеріне автордың болмауы, сәйкесінше өндірістің құпиялығына авторлықтың құқығының болмауы деп жазады. Ноу-хауға қатысты авторлықты тануды мүмкін еместігі бірқатар жағдайлармен түсіндіріледі. Біріншіден, авторлық құқығын жүзеге асыру мәліметтердің жасырын режиміне сәйкес келмейді. Екіншіден, ноу-хау түсініктемесінің талдауы құпияның авторын барлық жағдайда анықталмайды. Ноу-хауға жатқызу мүмкін техникалық, экономикалық, ұйымдастыру мәліметтерінің жиынтығы, бір ғана кісімен емес, үлкен коллективпен жасалу мүмкін және барлық жағдайда емес оның қызметі шығармашылық сипаттамада болады [3, 832-833 б.].

Біз автордың пікірімен келісеміз. Өндірістің құпиялығы біреумен және кейде авторлық коллективпен жасалады, сондықтан шығармалық бастаманың және ноу-хауға авторлық құқықтың болмауы туралы бекіту болмайды.

А. Судариковтың пікірінше, құқық иеленуші жариялауға қажет емес деп санайтын интеллектуалдық қызмет нәтижесінің әртүрлісі жабық ақпарат болу мүмкін [9, б. 73]. және біз онымен келісеміз.

Мысалы, «Coca-Cola» компаниясы бәріне таныс өнімге жасырын режимді қолданды. Оған қоса, Калашникова, гильотина сияқты өнертабыстар ақылақ, адамгершілік қағидаларына сәйкес тіркелген жоқ, алайда өңдеушілердің атын барлығы біледі.

Көптеген құқық иеленушілер өздерінің интеллектуалдық шығармашылық қызмет объектілерін қоғамдық игілікке бермеу үшін жариялағысы келмейді.

Ол интеллектуалдық меншік құқығының дәстүрлі емес объектілерін реттеу саласында оларды жасаушыларында жеке мүліктік емес құқықтардың бөлігінде өзінің ерекшеліктері барын білдіреді.

Сонымен, өткізілген талдау жеке мүліктік емес құқықтар өзінің құрамымен жасалған интеллектуалдық меншік объектілерінің ерекшелігіне байланысты екенін туралы біздің пікірімізді растайды, өйткені шығармашылық нәтижесінің түрінен олардың құрушыларда қандай жеке мүліктік емес құқықтар пайда болатыны белгілі болады.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Слипченко С.А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица: монография. – Х.: ФОП Мичурина Н.А., 2011.
2. Гражданское право: учеб.: в 3 т. Т.1. / Под ред. А.П. Сергеева. – ТК Велби, 2008.
3. Российское гражданское право: Учебник: в 2 т. Т.1: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Статут, 2010.
4. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі// <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 14.10.2022)
5. Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы 1996 ж. 10 маусымдағы № 6-І Қазақстан Республикасының Заңы // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 10.10.2022).
6. Гражданское право: учеб.: в 3 т. Т. 3. – 4-е изд., перераб. И доп. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: ТК Велби, проспект, 2006.
7. Калятин В. Определение автора произведения в английском праве стран англосаксонской системы // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. – № 10. – 2017.
8. Жданова А.Н., Ершов О.Г. Соотношение на неприосновенность и права переработку произведения // Патенты и лицензии, интеллектуальные права. – №9. – 2017. – С. 30-36.
9. Судариков С.А. Право интеллектуальной собственности: учеб. – М.: Проспект, 2009.
10. Мамиконян Л.С. Аудиовизуальные произведения как объекты авторского права по законодательству Республики Казахстан: дисс. ... к.ю.н. – Алматы, 2007.
11. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекшебөлім) // <https://online.zakon.kz/Document/>(дата обращения: 05.10.2022)
12. Paris Convention for the Protection of Industrial Property of March 20, 1883, as revised at Brussels on December 14, 1900, at Washington on June 2, 1911, at The Hague on November 6, 1925, at London on June 2, 1934, at Lisbon on October 31, 1958, and at Stockholm on July 14, 1967, and as amended on September 28, 1979// <https://wipolex.wipo.int/ru/text/287556> 16.05.2022
13. Қазақстан Республикасының Патент заңы Қазақстан Республикасының 1999 ж. 16 шілдедегі № 427-ІЗаңы // <https://online.zakon.kz/Document/>(дата обращения: 10.10.2022)
14. Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works// http://www.wipo.int/treaties/ru/text.jsp?file_id=283698. 16.05.2022
15. Городов О.А. Право промышленной собственности: Учебник. – М.: Статут, 2011. – С. 316.

Автор туралы мәліметтер

Амангельды Айжан Амангельдықызы – Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, Қазақстан Республикасы ИМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының докторы.

Амангельды Айжан Амангельдықызы – профессор кафедрасы гражданско-правовых дисциплин Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра Академии МВД Республики Казахстан им. Макана Есбулатова, доктор юридических наук.

Amangeldy Aizhan Amangeldykyzy – professor of the Department of Civil Law Disciplines of the Eurasian Law Academy named after D. Kunaev, researcher of the Research Center of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan doctor of Law.

LEGAL REGULATION OF CIVIL AVIATION ACTIVITIES IN KAZAKHSTAN DURING THE PANDEMIC AND EMERGENCY SITUATIONS

In this article, the author examines the legal regulation of civil aviation during the coronavirus pandemic and emergency situations. It is known that the coronavirus pandemic weakened domestic economic activity in Kazakhstan, affected a number of sectors of the economy, and among them the aviation sector was particularly badly affected. Tens of thousands of jobs were closed in civil aviation and billions of money were lost from the transportation of passengers and cargo. Passenger traffic has significantly decreased, many international flights have been suspended and this has led to the destruction of business in this industry. Most airlines have completely suspended operations, and airports have switched to a different mode of servicing citizens. Issues related to the labor activity of employees have become relevant, there are many questions about the terms of payment for downtime. Therefore, there was a need for legal regulation of the aviation space and strengthening measures to ensure aviation security in Kazakhstan.

Keywords: civil aviation, law, transportation, business, aviation security, airline, passengers.

Пандемия және төтенше жағдайлар кезінде Қазақстанның азаматтық авиациясының қызметін құқықтық реттеу

Бұл мақалада автор коронавирустық пандемия мен төтенше жағдайлар кезіндегі азаматтық авиацияны құқықтық реттеуді қарастырады. Коронавирустық пандемия Қазақстандағы ішкі экономикалық белсенділікті әлсіретіп, экономиканың бірқатар секторларына әсер еткені және олардың арасында авиация саласы ерекше зардап шеккені белгілі. Азаматтық авиацияда ондаған мың жұмыс орындары жабылып, жолаушылар мен жүктерді тасымалдаудан миллиардтаған ақша жоғалды. Жолаушылар ағыны айтарлықтай төмендеді, көптеген халықаралық тасымалдар тоқтатылды және бұл осы саладағы бизнестің бұзылуына әкелді. Көптеген авиакомпаниялар жұмысын толығымен тоқтатты, ал әуежайлар азаматтарға қызмет көрсетудің басқа режиміне көшті. Қызметкерлердің еңбек қызметіне байланысты мәселелер өзектілікке ие болды, бос уақытты төлеу шарттары бойынша көптеген сұрақтар туындады. Сондықтан авиациялық кеңістікті құқықтық реттеу және Қазақстанда авиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шараларды күшейту қажеттілігі туындады.

Түйінді сөздер: азаматтық авиация, құқық, көлік, бизнес, авиациялық қауіпсіздік, авиакомпания, жолаушылар.

Правовое регулирование деятельности гражданской авиации Казахстана в период пандемии и чрезвычайных ситуаций

В данной статье автор рассматривает правовое регулирование гражданской авиации в период пандемии коронавируса и чрезвычайных ситуаций. Известно, что коронавирусная пандемия ослабила внутреннюю экономическую активность в Казахстане, поразила ряд секторов экономики и среди них особенно сильно пострадала сфера авиации. В гражданской авиации были закрыты десятки тысяч рабочих мест и потеряны миллиарды денег от перевозок пассажиров и грузов. Значительно снизился пассажиропоток, многие международные перевозки были приостановлены и это привело к разрушению бизнеса в данной отрасли. Большинство авиакомпаний полностью приостановили работу, а аэропорты перешли на другой режим обслуживания граждан. Актуальность приобрели вопросы, связанные с трудовой деятельностью работников, появилось много вопросов по условиям оплаты времени простоя. Поэтому возникла необходимость правового регулирования авиационного пространства и усилению мер по обеспечению авиационной безопасности в Казахстане.

Ключевые слова: гражданская авиация, право, перевозки, бизнес, авиационная безопасность, авиакомпания, пассажиры.

Introduction

The economic situation of any country directly depends on the ability of the transport and industrial complex to meet the demands of the domestic and foreign markets. In addition to its economic role, the development of transport has great political significance, since it symbolizes and embodies the country's status on the international market. It is also important to note the social significance of transport development. During the pandemic, air transport and the civil aviation sector were particularly affected. Coronavirus has affected a number of sectors of the economy, and among them air transportation is especially strong. Tens of thousands of jobs were closed and billions of revenues from passenger and cargo transportation were lost. Most airlines completely suspended operations, airport-related facilities were affected, as many commercial areas were empty. Many civil aviation workers have lost their jobs.

The relevance of this research topic, as well as scientific and practical significance, consists in the fact that the problems of legal provision of the airspace of Kazakhstan during the coronavirus pandemic, regulation of civil aviation and the activities of airlines, airports, airfields, as well as other subjects of civil aviation have been studied. Flights and transportation performed by Kazakh airlines to other states are qualified as international and are subject to various multilateral and bilateral international agreements. Services for the transportation of medicines, the delivery of passengers from dangerous regions to the country and others have become particularly relevant. Therefore, there was a need for legal regulation of new types of services provided in the field of civil aviation, as well as ensuring aviation security.

The results of the study are of practical importance and can be used in the activities of airlines, airports and other facilities related to civil aviation.

It is known that the coronavirus pandemic has spread to almost all countries, in 2020 the world economy shrank by 4.3 percent, which is more than two and a half times more than during the global financial crisis of 2009. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev dated March 15, 2020 No. 285 (hereinafter – the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan) in order to protect the life and health of citizens throughout the territory of the Republic of Kazakhstan declared a state of emergency two years ago. For the period of the state of emergency, the State Commission for Ensuring the State of Emergency under the President of the Republic of Kazakhstan was established. This commission is vested with the powers provided for by the Law of the Republic of Kazakhstan «On the State of Emergency» [1].

There are many questions about the protection of the rights of citizens who lost their jobs during the spread of the coronavirus both in Kazakhstan and in the world. Therefore, this article pays special attention to improving the labor legislation of the Republic of Kazakhstan.

Materials and methods

In this study, both universal methods and special studies were used: analysis, reference to historical and archival data, comparative analysis, dialectical-materialistic method of scientific cognition, etc. The analysis of specialized literature, regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan and international legislation was also carried out, statistics, information in Internet resources and others were studied.

Results of scientific research

In the modern world, transport has economic, political, social, cultural and defense significance. Transport provides mass industrial production, division of labor, domestic and international trade, contributes to the development of science, economics and culture. In economic terms, the importance of transport lies in the interaction of industrial enterprises, service sectors and the trade and consumer market. Transport networks have entered the international market with their important advantages – speed, accessibility and sociability. Air transport has become the most common and convenient means of transporting people and cargo, occupying the main role of human life. This is the fastest mode of transport for the transportation of passengers and cargo over short and long distances. With the help of air transport, global transport links between all States have expanded.

There is a national civil aviation in all countries of the world and its main goal is to provide international and domestic air transportation. Depending on the geographical scale of the country, the national civil aviation carries out transportation within the country and abroad. Civil aviation of the Republic of Kazakhstan provides internal communications and transportation of passengers and cargo throughout the territory of Kazakhstan. Domestic air services and transportation are regulated by Kazakh legislation and international treaties.

The Republic of Kazakhstan has the Law "On the Use of Airspace and Aviation Activities of the Republic of Kazakhstan" (hereinafter – the Law on Aviation) [2], which discloses the basic concepts used in the field of aviation. This Aviation Law defines the following concepts:

- aviation activity - all types of activities aimed at creating conditions and using the airspace by a person with the help of aircraft;

- aviation services - civil aviation services related to the organization and provision of air transportation of passengers, baggage, cargo, mail and the performance of aviation work for a fee or for hire;

- aviation personnel - individuals who have special and (or) professional training, carrying out activities for the implementation and maintenance of aircraft flights, air transportation and aviation works, aircraft maintenance, organization and maintenance of air traffic, air traffic control;

- international organizations in the field of civil aviation – international organizations operating in the field of civil aviation and adopting aviation rules aimed at ensuring safety, regularity, efficiency and regulation of other issues of air transport;

- passenger - an individual who is not part of the crew and is transported on an aircraft in accordance with an air carriage agreement or on other legal grounds;

- emergency rescue operations are a set of measures aimed at providing timely assistance to victims;

- an airline is a legal entity that has a valid certificate of an operator of civil aircraft;

- aviation security is the normal and safe activity of aviation, provided by the prevention and prevention of acts of unlawful interference in its activities. The legal basis of illegal interference in aviation activities is described. This is an illegal act or omission that encroaches on the normal and safe operation of aviation, has caused accidents with people, material damage, hijacking or hijacking of an aircraft or has created a threat of such consequences;

- aircraft - an aircraft heavier than air, driven by a power plant, the lifting force of which in flight is created mainly due to aerodynamic reactions on surfaces that remain stationary in these flight conditions.

This Law on Aviation considers aviation as an industry. These are all types of organizations whose activities are aimed at creating conditions and using the airspace by a person with the help of aircraft. Aviation of the Republic of Kazakhstan is divided into experimental, state and civil.

Civil aviation is aviation that is not part of experimental and state aviation and is used for the purposes of:

- transportation of passengers, baggage, cargo and mail (air transportation);

- performance of aviation works;

- conducting educational, sports, cultural and educational events, the development of technical creativity;

- meeting the personal needs of the aircraft operator;

- conducting search and rescue and emergency rescue operations, providing assistance in case of natural disasters.

It should be noted that the Law on Aviation considers the concept of "commercial aviation". Thus, "commercial aviation" is civil aviation used for these purposes for a fee or for hire. In civil aviation, the terms "individuals" and "legal entities" are used. Civil aviation owned by individuals or legal entities and used for these purposes not for a fee and not for hire is recognized as general aviation.

The Republic of Kazakhstan has full and exclusive sovereignty over the airspace located over the land and water territory of the Republic and its territorial waters. The airspace of the Republic of

Kazakhstan is owned by the State and is part of its State territory. Aircraft, airfields, airports, technical facilities and other property necessary for the organization, execution and maintenance of aircraft flights may be privately or publicly owned and may be used in free entrepreneurial activity, the formation of the market of aviation and transport services. Aeronautical devices of the air traffic control system, telecommunications networks, engineering networks related to the safety of aircraft flights belong to state ownership.

The Law on Aviation has defined the procedure for the use of airspace and aviation activities. The main goal is to protect human life and health, the environment, the interests of the state, ensuring the safety of aircraft flights and meeting the needs of the economy of the Republic of Kazakhstan and citizens in air transportation and aviation services. This law applies to all civil aviation within the Republic of Kazakhstan, to all civil aircraft of the Republic of Kazakhstan during their stay outside Kazakhstan, unless the laws of the host country of the aircraft require otherwise.

All legal entities and individuals of the Republic of Kazakhstan, as well as other states carrying out activities related to airspace, are users of airspace, the structure of airspace. For carrying out activities related to the use of airspace is clearly described, the following air traffic service areas are established in the airspace; areas of airfields and air hubs; air routes; routes and special aircraft flight zones; restricted areas and restricted areas; areas of landfills, areas of blasting operations, which together form the structure of the airspace of Kazakhstan.

In 2020, the whole world was gripped by the coronavirus pandemic and in connection with this, a state of emergency was declared throughout the territory of the Republic of Kazakhstan by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev and the State Commission for Ensuring the State of Emergency under the President of the Republic of Kazakhstan was established. This commission was vested with the powers provided for by the Law of the Republic of Kazakhstan "On the State of Emergency" [3].

In Kazakhstan, with the spread of the second wave of COVID-19 and with the tightening of restrictions, the urgent task of the Government of the Republic of Kazakhstan has become the preservation of economic and social stability in the country. According to a report by KPMG (one of the world's largest professional services networks and one of the Big Four audit companies along with Deloitte, Ernst & Young and PwC.), it was said that it is very likely that the coronavirus pandemic will lead to one of the deepest crises in Kazakhstan since the Second World War and the collapse of USSR. The scale of the current global economic crisis caused by it is still difficult to fully assess [4]. The crisis and the subsequent lockdown led to a sharp reduction in businesses in various industries, including civil aviation. In the field of civil aviation, the working capital of many companies that have developed and implemented an anti-crisis action plan has been optimized. Most enterprises have transferred their employees to online work. Airports have revised their commercial space management strategies, paying more attention to cargo transportation. During the coronavirus pandemic, the number of flights significantly decreased, as passengers did not fly to other countries. It is known that aircraft flights or other activities are carried out in accordance with international agreements of the Republic of Kazakhstan, including regular transportation of passengers, cargo and mail.

In the countries of the Central Asian Regional Economic Cooperation (hereinafter – CAREC), almost all regular international flights were suspended. Several countries have also imposed a ban on domestic air travel in an attempt to contain the spread of COVID-19. All the CAREC countries organized repatriation flights to deliver citizens who remained abroad, but these shipments were very limited compared to the usual volumes of air transportation. Domestic markets in CAREC began opening in May 2021, and most domestic flights have now resumed. However, in most of the CAREC countries, domestic traffic is still below pre-crisis levels. As of early October 2020, most international flights remained suspended and most of the CAREC passenger aircraft were still on the ground.

There are about 25 airlines operating in CAREC offering scheduled passenger services. There are several domestic airlines, but to generate revenue, most airlines in CAREC are mostly or completely dependent on the international market. In most of the CAREC countries, scheduled interna-

tional flights resumed in July, August and September. As of October, only two CAREC countries – Mongolia and Turkmenistan – had not resumed any scheduled international flights and were still using charter flights to transport their citizens returning to the country.

Let's look at the statistics: in 2022, there is an estimated reduction in the volume of airline traffic for CAREC by 40 million passengers. At the same time, the estimated reduction in airport traffic for CAREC was 46 million passengers. The estimated impact on passenger transportation revenue for CAREC in 2020 was US\$ 7 billion. The estimated number of jobs related to travel and tourism in CAREC that were at risk in 2020 (according to the IATA methodology) is 1 million jobs. The estimated reduction in the costs of international visitors for CAREC in 2020 is US\$ 11 billion. The estimated reduction in the contribution of travel and tourism to the GDP of the CAREC countries in 2020 is US\$ 27 billion. The estimated reduction in the number of visitors for CAREC in 2020 is 33 million visitors. The estimated reduction in air visitor arrivals for CAREC in 2020 was 5.5 million visitors. Estimated financial support required for CAREC airlines is US\$ 2 billion. These figures relate to the following 10 CAREC countries combined: Afghanistan, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Mongolia, Pakistan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. The Xinjiang Uygur Autonomous Region and the Inner Mongolia Autonomous Region of the People's Republic of China (PRC) are also part of CAREC, but the PRC is excluded from all data and analysis collected in this study [4].

In 2020, most airlines completely suspended operations, due to the suspension of flights on the territory of the Republic of Kazakhstan, the losses of civil aviation companies amounted to more than 350 billion tenge. The total losses of global aviation in 2020 exceeded \$ 126 billion compared to a profit of \$26 billion in 2019. Air Astana completed 2020 with a 53% drop in revenue and a 27% reduction in passenger traffic [5]. The company "Scat" (SCAT) in the same year transported 1.2 million passengers - only 55% of last year's figures. Aviation forces took out citizens who found themselves abroad, delivered humanitarian supplies. SCAT reduced its scheduled flights in 2020, but this airline was actively engaged in the delivery of humanitarian goods and the export of Kazakhstani citizens who found themselves in other countries during the pandemic. For example, on April 13, 2020, humanitarian cargo was delivered and 149 Kazakh students from Poland were returned, and on April 14, more than 150 tourists from Thailand were evacuated. According to various forecasts, the restoration of aviation traffic in 2019 may occur only in 2024.

In general, the blow to the aviation industry turned out to be strong: airlines, airports and other companies in the field of civil aviation suffered huge losses. The world's leading airlines lost up to 95% of passenger traffic, and the number of international flights fell by 90%. Some market participants, like Capital Jets, have closed their representative offices in Russia, others, like JetSuite in America. Some airlines have declared bankruptcy due to a decrease in demand for their services. The companies also began to actively offer services for the evacuation of residents and citizens to their countries of residence, to transport patients and medicines to hard-to-reach areas. According to the International Air Transport Association (IATA), in 2020, due to the coronavirus pandemic, the net profit of airlines decreased by \$84 billion. The revenue of air carriers will decrease by 50% from \$838 billion to \$419 billion compared to 2019. It was not possible to restore the previous indicators in 2021 [6].

Currently, 60 operating airlines operating regular and irregular flights, cargo flights, aviation operations, operators of ultralight and general aviation are registered in Kazakhstan. The total number of registered aircraft in the country is 788. The development of air transport and aviation in Kazakhstan is one of the main directions of state policy. The Head of state noted this in the program "National Plan – 100 concrete steps" in 2015, in the Address to the People of Kazakhstan "The Third modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness" in 2017 [7], as well as in the Address to the People of Kazakhstan "New development opportunities in the conditions of the Fourth Industrial Revolution" in 2018 [8]. Also, the current aviation legislation complies with all the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The reduction of the aviation industry had extremely serious socio-economic consequences, as millions of jobs were lost in the tourism industry, and many airlines went bankrupt or underwent

restructuring. The decline in transportation in the global aviation industry and other consequences of the coronavirus crisis in 2020 have increased the importance of air cargo transportation. Restrictive measures taken by many countries around the world have caused serious disruptions in supply chains, which negatively affected the global trade of the tourism industry. Drastic changes in the behavior and lifestyle of billions of people around the world have caused sharp fluctuations in consumption trends. For example, starting in the second half of 2020, there has been an unprecedented increase in demand for a wide range of industrial goods, as people began to spend most of their time at home trying to maintain social distance. Household utensils, equipment, furniture and other goods that are commonly used at home began to sell very quickly. The sudden surge in demand for these types of goods in online markets quickly began to deplete stocks, so many large suppliers of goods ordered the delivery of goods by air, that is, by aircraft. Thus, a significant part of the cargo that used to be usually shipped by sea began to be delivered by air cargo.

Many employees were transferred to the online mode of work, so there was a need for changes to the Labor Code of the Republic of Kazakhstan. A lot of questions have appeared, in particular, according to the legislation of Kazakhstan, the procedure for processing downtime and the terms of payment for downtime for reasons beyond the control of the employer and the employee are determined by labor, collective agreements and are set at no lower than the minimum wage (42,500 tenge). It should be said that the regulation of the work of employees related to civil aviation aviation personnel is provided for in Article 141 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan [9] and with the features provided for by the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Use of the Airspace of the Republic of Kazakhstan and Aviation activities" and other regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan establishing special norms for the duration of working hours and rest time, taking into account international standards and regulations in the field of civil aviation.

More than 70% of employees in 2020 were on leave without pay, and the losses of the country's aviation industry by the end of the same year amounted to 300 billion tenge. Of course, the Government of the Republic of Kazakhstan has taken all measures to improve the situation in the country. many citizens lost their jobs, and employers were forced to change the procedure for providing work. A lot of questions arose, in particular, according to the legislation of Kazakhstan, the procedure for registering downtime at work and the terms of payment for downtime for reasons beyond the control of the employer and the employee are determined by labor, collective agreements and are set at no less than the minimum wage (42,500 tenge). The payment for downtime may be higher than the minimum wage by agreement of the parties between the employee and the employer. It is worth noting that the collective agreements of some companies set the amount of payment for downtime exceeding the minimum wage.

Thus, it can be concluded that in relation to employees who are unable to perform their work duties due to the ban of the Chief State Sanitary Doctor of the Republic of Kazakhstan, downtime is indicated in the time sheet and payment is made in an amount not lower than the minimum wage. On the basis of paragraphs 2 and 3 of Article 79 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, the time worked and not worked by an employee is subject to accounting. All companies, pursuant to paragraph 3 of Article 79 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, had to provide symbols fixing the procedure for keeping records of working hours by an act of the employer, including during periods of downtime and during work. absence of an employee at the workplace for a good reason. Despite the fact that the employee does not have a previous job, the employer may need to hire him for another job during downtime. In accordance with labor legislation, in case of downtime, the employer has the right, without his consent, to transfer the employee for the entire period of downtime to another job that is not contraindicated for health reasons. In case of temporary transfer to another job, in case of downtime, the employee is paid for the work performed.

During the coronavirus pandemic, in order to avoid mass infection of workers at the workplace, the employer had the right to send employees at his own expense for preventive medical examinations. Of course, this was not done. On the contrary, there was a high incidence rate among those who worked normally.

For the duration of the emergency situation in Kazakhstan, the following measures and time restrictions were taken:

1) the protection of public order, the protection of particularly important state and strategic, special regime, security and specially protected objects, as well as objects that ensure the life of the population and the functioning of transport, has been strengthened;

2) the functioning of large retail facilities is limited;

3) the activity of shopping and entertainment centers, cinemas, theaters, exhibitions and other objects with a massive crowd of people has been suspended;

4) quarantine has been introduced, large-scale sanitary and anti-epidemic measures have been carried out, including with the participation of structural units of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan and internal affairs bodies operating in the field of sanitary and epidemiological welfare; belonging to the population;

5) it is prohibited to hold entertainment, sports and other mass events, as well as family, commemorative events;

6) there are restrictions on entry into the territory of the Republic of Kazakhstan, as well as on departure from its territory by all means of transport, except for personnel of the diplomatic service of the Republic of Kazakhstan and foreign states, as well as part of delegations of international organizations traveling to the Republic of Kazakhstan at the invitation of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan.

To date, the situation in the field of civil aviation has improved, but has not yet reached the desired level. For example, the number of passengers transported by domestic airlines for 8 months of 2022 amounted to 6.9 million people. In January-August 2022, 4.9 million people were transported on domestic lines (8 months of 2021 – 4.9 million people), on international lines – 2 million people (8 months of 2021 – 1.2 million people). The passenger traffic of Air Astana amounted to about 2.7 million passengers, FlyArystan - 2.1 million passengers and SCAT - about 1.8 million passengers. During the specified period, the number of passengers served at the country's airports amounted to 13.1 million people, which is 13% more than last year (2021 – 11.6 million people). Domestic flights are operated by 6 domestic airlines on 57 routes with a frequency of 617 flights per week. International flights are operated to 28 countries on 112 routes with a frequency of 490 flights per week. These are Turkey, UAE, Uzbekistan, Georgia, Tajikistan, Russia, Kyrgyzstan, Belarus, Germany, Egypt, South Korea, the Netherlands, Poland, Armenia, Great Britain, Maldives, Thailand, Azerbaijan, Qatar, Kuwait, Saudi Arabia, Mongolia, India, Iran, Montenegro, Greece, Italy, China [10].

However, it should be noted that there are some inconsistencies between international norms and domestic legislation. In the aviation legislation of Kazakhstan, these are all fundamental norms arising from international standards and practices recommended by ICAO, which are provided for in the annexes to the Chicago Convention. However, the validity period of the certificate issued by a foreign state, established by the ICAO standards [5], differed from the terms established by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

In the ICAO standard, this is the validity period of the certificate itself, in the Republic of Kazakhstan – until the end of the course period or the validity period of the medical certificate. The legislation of the Republic of Kazakhstan does not fully comply with the requirements for aviation personnel specified in the ICAO standards, including the age qualifications of crew members and the validity of certificates issued by another state. This may cause difficulties in law enforcement practice when attracting foreign persons as aviation personnel. For example, in the Republic of Kazakhstan there is no provision of the ICAO standard according to which the Contracting State issuing certificates to pilots does not allow their holders to perform the functions of a pilot of an aircraft engaged in international commercial air transportation if the certificate holders have reached the age of 60 or, in the case of flights with more than one pilot, 65 years of age.

Unlike the ICAO standard, the legislation of the Republic of Kazakhstan does not regulate the issues of remote control of an aircraft, contractual and broadcast automatic dependent monitoring.

The relevant concepts and definitions are not fixed; the mechanism for issuing permits for flights of unmanned aerial vehicles, control over them, the procedure for their use, and others are not defined.

The legislation of the Republic of Kazakhstan does not contain provisions regulating the issues of aircraft escort, the choice of an alternative airport for aircraft flights with extended time for alternative care, control of fuel consumption in flight, aircraft maintenance, the authority of a dispatcher using electronic flight tablets.

The Law "On Aviation" defines illegal interference in aviation activities as an illegal act that encroaches on the safe operation of aviation, leading to accidents with people, material damage, seizure or hijacking of an aircraft or threatening such consequences. However, annex 17 to the Chicago Convention contains a more detailed definition of acts of unlawful interference. The law does not sufficiently disclose the concept of "illegal interference in aviation activities", under which an illegal action is recognized, whereas in the legislation of other EAEU member states this concept also covers the threat of such an action, which should also be provided for by law.

Conclusion

The negative consequences of coronavirus infection in 2020 significantly worsened the economic situation in the field of civil aviation. In general, the global aviation industry is one of the most affected by the coronavirus pandemic and is experiencing the most severe crisis in its entire history. In order to prevent the spread of coronavirus in Kazakhstan, a large number of flights, including international flights, were reduced in international destinations. The Government of the Republic of Kazakhstan has taken enough measures to keep the cost of tickets, the cost of plane tickets remains expensive.

It is important to check the licenses issued for aircraft. It is necessary to check their condition and airworthiness. The next step for the aviation administration is to make sure that all certificates, all documentation that will be issued, are in electronic format. It is necessary to audit all the documentation that was issued for aircraft. If there are no certificates and approvals with ICAO, then such aircraft need to be decommissioned. And it is also important to work on improving Kazakhstan's legislation in the field of civil aviation, using international experience. Therefore, the legal regulation of air transport and the development of civil aviation remains a priority.

List of sources used

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 15, 2020 No. 285 "On the introduction of a state of emergency in the Republic of Kazakhstan". https://online.zakon.kz/document/?doc_id=32648341
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 15, 2010 No. 339-IV "On the Use of the Airspace of the Republic of Kazakhstan and aviation activities" (with amendments and additions as of 11/15/2020).
3. Law of the Republic of Kazakhstan dated February 8, 2003 No. 387-II "On the State of Emergency" (with amendments and additions as of 05/25/2020) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32648341).
4. The impact of COVID-19 on aviation and tourism in CAREC. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/677216/impact-covid-19-carec-aviation-tourism-ru.pdf>
5. The level of flight safety in Kazakhstan exceeds the world figure by 15%. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38020017&pos=6;-106#pos=6;-106.
6. Annex 1 to the Convention on International Civil Aviation on Personal Licensing (10th edition, July 2006), online: <https://www.theairlinepilots.com/forumarchive/quickref/icao/annex1.pdf>.
7. The National Plan - 100 concrete steps to implement the five institutional reforms of the Head of State Nursultan Nazarbayev (May 2015). https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31977084
8. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 10, 2018 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g
9. Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V (with amendments and additions as of 04.09.2022).
10. Passenger traffic in air transport continues to show growth – the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. <https://www.gov.kz/memleket/entities/aviation/press/news/details/436450?lang=ru>.

Information about authors

Zabikh Sholpan Arapbaykyzy – Doctor of Law, Department of Civil Law and Civil Procedure, Labor Law, Faculty of Law, Al-Farabi Kazakh National University

Zabikh Kadyrzhan Zhasulanuly – candidate of legal sciences, Senior Lecturer, Kazakhstan University innovation and telecommunication systems.

Забих Шолпан Арапбайқызы – заң ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультеті, азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы.

Забих Қадыржан Жасұланұлы – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университетінің аға оқытушысы.

Забих Шолпан Арапбайқызы – доктор юридических наук, кафедра гражданского права и гражданского процесса, трудового права, юридический факультет, Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Забих Кадыржан Жасуланұлы – кандидат юридических наук, старший преподаватель, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем.

Ж.Т. Карашева¹, А.Б. Омарова¹, А.К. Кусаинова¹

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ ПО ВОЗМЕЗДНОМУ ОКАЗАНИЮ УСЛУГ

Актуальность заявленной в статье проблемы обусловлена тем, что отношения по возмездному оказанию услуг пользуются большим спросом и занимают важное место на мировой экономической арене: начиная с торговли и заканчивая удовлетворением специфических потребностей людей. Поэтому, решающее значение имеет разрешение проблемы использования правовых институтов, регулирующих вопросы оказания услуг, как для отечественного гражданского права, так и для юридической науки в целом.

Цель статьи заключается в сравнительно-правовом анализе легальных правовых конструкций, регулирующих данные специфические правоотношения и их сравнение с зарубежными моделями. Ведущим методом к исследованию данной проблемы является метод сравнения и анализа, позволяющий рассмотреть данную проблему, как целенаправленный и организованный процесс в исторически-правовой ретроспективе, а также эволюционный путь договора по возмездному оказанию услуг, договора подряда и трудового договора в различных правовых системах.

Ключевые слова: договор подряда, трудовой договор, работа, услуга, экономическая сфера, правовые конструкции, возмездное оказание услуг.

Өтелмелі қызметтер бойынша қатынастарды құқықтық реттеуді салыстырмалы талдау

Мақалада айтылған мәселенің өзектілігі өтелмелі қызметтерді көрсету қатынастарының үлкен сұранысқа ие болуына және әлемдік экономикалық аренада маңызды орынға ие болуына байланысты: саудадан адамдардың нақты қажеттіліктерін қанағаттандыруға дейін. Сондықтан отандық азаматтық құқық үшін де, жалпы заң ғылымы үшін де қызмет көрсетуді реттейтін заң институттарын пайдалану мәселесін шешу өте маңызды. Мақаланың мақсаты – осы нақты құқықтық қатынастарды реттейтін құқықтық құрылымдарды салыстырмалы құқықтық талдау және оларды шетелдік үлгілермен салыстыру. Бұл мәселені зерттеудің жетекші әдісі - бұл мәселені тарихи-құқықтық ретроспективада мақсатты және ұйымдасқан процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін салыстыру және талдау әдісі, сондай-ақ қамтамасыз ету шартының эволюциялық жолы. қызметтер, еңбек шарты және әртүрлі құқықтық жүйелердегі еңбек шарты.

Түйінді сөздер: мердігерлік шарты, еңбек шарты, жұмыс, қызмет, экономикалық сала, құқықтық құрылыстар, өтелмелі қызмет көрсету.

Comparative analysis of legal regulation of relations on paid services

The relevance of the problem stated in the article is due to the fact that relations for the provision of services for a fee are in great demand and occupy an important place in the world economic arena: from trade to the satisfaction of the specific needs of people. Therefore, it is crucial to resolve the problem of using legal institutions that regulate the provision of services, both for domestic civil law and for legal science in general. The purpose of the article is a comparative legal analysis of legal legal structures that regulate these specific legal relations and their comparison with foreign models. The leading method for the study of this problem is the method of comparison and analysis, which allows us to consider this problem as a purposeful and organized process in a historical and legal retrospective, as well as the evolutionary path of a contract for the provision of services, a work contract and an employment contract in various legal systems.

Key words: work contract, labor contract, workservice, economic sphere, legal constructions, paid services.

На сегодняшний день в гражданском законодательстве услуги являются одной из самых распространенных категорий правового регулирования в мировом сообществе. Огромное разнообразие оказываемых видов услуг привело к правовому закреплению в главе 32 Гражданского Кодекса Республики Казахстан (далее по тексту – ГК РК) [1]. В романо-германской правовой системе договор возмездного оказания услуг относится к договору личного найма исходя из исторических предпосылок формирования гражданского законодательства в Федеративной Республике Германия (ФРГ) [2]. В данных правоотношения должны быть произведены разграничения между договором подряда и трудовым договором. Определенные критерии разделения этих двух правовых конструкций приводит немецкие ученые [3; 4]. В англо-саксонской правовой модели публицисты высказали точку зрения о том, что глубокий кризис занятости наносит ущерб социальной и экономической структуре общества и без соответствующих изменений, может привести к некачественному оказанию услуг на рынке [5, с. 13.]. Таким образом, необходимо изменить принципы построения контрактов и включить в их типологию новые модели и конструкции [6, с. 42]. Юридические контракты регулируют экономические и социальные отношения, в том числе между рабочими и начальниками, супругами, домовладельцами и арендаторами, а также производителями или продавцами и потребителями товаров. Таким образом, контракт определяет услуги и компенсацию, распределяет риски, помогает каждой стороне справиться с изменениями и предоставляет метод разрешения споров [7, с. 23].

Многие индивидуальные контракты содержат пункты, аналогичные стандартным контрактам, но они не совпадают с правами и обязанностями сторон [8, с. 78]. Целью данной работы является систематический анализ договоров по регулированию отношений по возмездному оказанию услуг, их компиляция в отечественное законодательство и эволюция данных моделей в исторической ретроспективе. В данном исследовании решались следующие задачи: во-первых, изучение дефиниции «услуга» и различных моделей правового регулирования возмездного оказания услуг; во-вторых, определение существенных признаков договоров подряда, оказания услуг, трудового договора; в-третьих, сравнительная характеристика отечественных институтов и конструкций зарубежных систем. Объектом исследования выступали гражданско-правовые отношения по возмездному оказанию услуг и трудовые правоотношения.

В предмет исследования включались такие категории как сущность дефиниции «услуга» и «результат», историческое развитие института возмездного оказания услуг, отличительные черты правового регулирования данных правоотношений по законодательству Республики Казахстан. Актуальность темы данной статьи обусловлена распространенными тенденциями к увеличению рассматриваемых правоотношений в рамках гражданско-правовых и трудовых договоров. Данное обстоятельство возможно по следующим причинам.

Во-первых, сегодня такие конструкции как договоры медицинского, туристического, образовательного оказания услуг все то, с чем человек сталкивается постоянно. Во-вторых, договор возмездного оказания услуг был введен не так давно в гражданское законодательство Республики Казахстан, что в свою очередь приводит к правовым коллизиям в судебных спорах. Новизна исследования представлена анализом источников как отечественного, так и зарубежного законодательства. Выстроена четкая система договоров с указанием специфических особенностей, схожими и различными чертами. Сформирован четкий взгляд на единую модель правоотношений по возмездному оказанию услуг.

В процессе исследования были использованы следующие: теоретические методы (анализ; синтез; конкретизация; обобщение; метод аналогий; моделирование); эмпирические (изучение опыта зарубежных стран на примере Англии, США, ФРГ, нормативно-правовая база данных государств). Главным методом в рассматриваемом исследовании являлся метод сравнительного исследования. Благодаря ему, возможно было проанализировать законодательную базу трех правовых институтов. Опытной-экспериментальной базой исследования являлось гражданское законодательство Республики Казахстан, а именно главы 32, 33 ГК РК [1], а также нормы Германского Гражданского уложения 1896 г. (далее по тексту - ГГУ) [9].

Исследование проблемы проводилось в три этапа:

1. На первом этапе исследовалась проблема понимания категории «услуга» и «результат» в теоретическом и практическом аспекте. Последовательно осуществлялся анализ методов и подходов к пониманию правовых конструкций «договора оказания услуг», «договора подряда», «трудового договора». Анализировались имеющиеся в юридической научной литературе работы схожей тематической направленности. В результате, были выделены проблемы, поставлены цели, и использовались методы для исследования.

Исследовалась нормативно-правовая база гражданского законодательства и специальных норм права, монографии ученых, диссертации, научные статьи отечественных и зарубежных публицистов, материалы судебной практики. Изучены правоотношения по возмездному оказанию услуг в сравнении с подрядными и трудовыми правоотношениями в отечественном и зарубежном законодательстве целью разработки единообразного понимания категории «услуга». Изучение рассматриваемых правоотношений, их особенностей и места в гражданском законодательстве. Научная новизна состоит в том, что проведено комплексное научное исследование теоретических и практических аспектов правового регулирования договора возмездного оказания услуг, по результатам которого сформулировано понятие услуги, определены пути совершенствования правового регулирования договора возмездного оказания услуг. Исходя из целей, задачами данной работы являются:

1) Сравнительно-правовой анализ дефиниции «услуга» в Гражданском Кодексе Республики Казахстан [1].

2) Изучение специфических черт конструкции договора возмездного оказания услуг, договора подряда и трудового договора.

3) Изучение правовых моделей, регулирующих отношения по возмездному оказанию услуг в романо-германской и англо-саксонской правовых семьях.

2. На втором этапе исследовалась модель исторического формирования конкретного правового института; выявлялся и обосновывался комплекс развития данных правовых моделей; была проведена сравнительная работа с законодательством зарубежных стран, анализировались, проверялись и уточнялись выводы, полученные в ходе работы. Изучались такие нормативно-правовые акты как: Гражданский кодекс Республики Казахстан [1]; Германское Гражданское уложение [9]; Торговый Кодекс Франции [10]; Гражданский Кодекс Российской Федерации [11]. В сравнительном анализе использовались следующие критерии:

1) предмет правового регулирования;

2) цель правового регулирования;

3) существенные условия договора;

4) признаки договора;

5) стороны договора.

3. На третьем этапе была завершена сравнительно-правовая работа, уточнены теоретические и практические выводы, обобщены и систематизированы полученные результаты. В юридической литературе практически не сравнивают конструкцию договора оказания услуг и трудового договора, хотя они и регулируют отношения по возмездному оказанию услуг.

Выделим следующие критерии для сравнения: во-первых, цель -вступление в трудовые правоотношения. В соответствии с действующим Трудовым кодексом Республики Казахстан [12] по трудовому договору работник выполняет работу (трудовую функцию) по соответствующей квалификации за вознаграждение и соблюдает трудовой распорядок, а работодатель обеспечивает условия труда, своевременно и в полном объеме выплачивает работнику заработную плату и осуществляет иные выплаты, предусмотренные трудовым законодательством Республики Казахстан [12], трудовым, коллективным договорами, соглашением сторон.

История правового регулирования отношений по возмездному оказанию услуг относится к древнейшим институтам частного римского права, но легального определения в римской юриспруденции выработано не было. В юридической публицистике отношения по возмездному оказанию услуг традиционно относят к институту личного найма. Хотя в римском праве не было поименованного договора на оказание услуг, именно договор личного найма является наиболее близкой к современным реалиям конструкцией. В римском праве договор

найма содержал три поименованных типа договора: наем; наем услуг; наем работ или подряд. Но ни одна из этих конструкций не была распространена в римском праве поскольку основными исполнителями услуг являлись рабы, которые осуществляли свои обязательства без встречного предоставления со стороны должника. Поэтому данные отношения не требовали правового закрепления, так как являлись в большей степени формальными. Позднее данные непоименованные договоры, стали обладать своей спецификой, а именно то, что договор на оказание услуг, ранее закрепленный как договора найма не только вещей и имущества, но и соответствующей деятельности.

Активное развитие данных правовых конструкций происходило в 60-х годах. Новые взгляды стали базироваться на разграничении договоров по оказанию услуг и договоров на выполнение работ. В советский период к данным правоотношениям добавились и новые правовые модели. На современном этапе правоотношений по возмездному оказанию услуг в Республике Казахстан нормативнозакреплены в статьях 683-687 ГК РК [1], а также специальными нормами, которые включают в себя положения о подряде. Правоотношения по возмездному оказанию услуг подразделяются на виды, это такие виды договоров как:

- 1) договоры оказания услуг связи;
- 2) договоры оказания медицинских услуг;
- 3) договоры оказания ветеринарных услуг;
- 4) договоры оказания аудиторских, консультационных, информационных услуг и т.д.

Таким образом, данные правоотношения в своем развитии прошли долгий путь от непоименованных договоров до целых конструкций, закрепленных в частном праве государств, реципировавших романо-германское право. Тем не менее, до сих пор эти правоотношения находятся в своем развитии и свидетельствуют о необходимости изучения данного явления. Отношения возмездного оказания услуг имеют сложный и разнообразный характер, соответственно существует множество правовых конструкций и моделей, позволяющих регулировать договорные отношения в рамках правового поля.

В теории гражданского права наиболее распространенными конструкциями, регулирующими порядок оказания услуг, являются: во-первых, договор оказания услуг, положения которого закреплены в Главе 33 ГК РК, во-вторых, договор подряда (Глава 32 ГК РК). Разграничение указанных договоров имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Объясним данный тезис на примере. Особой спецификой обладает «договор возмездного оказания медицинских услуг», он расположен в категории договоров по возмездному оказанию услуг, и результат данной услуги никак не влияет на сам процесс исполнения этого договора. Но, если отнести данный договор к категории договоров подряда, то все пациенты по результатам данного договора должны были быть здоровы, иначе работа признавалась бы ненадлежаще исполненной. Для предотвращения данных ситуаций в юридической литературе используют критерии сравнения для дифференцированности вышеуказанных правовых моделей. Сравнительный метод способствует, кроме того, совершенствованию системы правового регулирования, поскольку может служить основой для выработки предложений по применению норм о других договорах, если это не противоречит существу сравниваемого договора [13, с.10].

Выделим критерии сравнительно-правового анализа двух этих конструкций: во-первых, одним из наиболее дискуссионных вопросов в данной теме является представление субъектов деятельности о предмете данных договоров, а именно «услуги». В соответствии со ст.683 ГК РК под «услугой» понимают совершение определенного действия или определенной деятельности, которая не должна быть связана с созданием или улучшением вещи, существующая без овеществленной формы, которая является главным признаком результата работ в договоре подряда. Таким образом, такое явление как «услуга» неотделима от ее исполнителя и не может существовать самостоятельно, не используя исполнителя. В предмете договора подряда фигурирует направленность на выполнение работ в целях достижения определенного экономического результата, а также в признаке отделимости результата от работы.

Исходя из первого критерия сравнения проанализируем, что предметом договора подряда является не только выполнение работ, но и достижение результата. Данный результат должен быть отделен от самих работ, и может быть сдан, передан. Указанное обстоятельство отличает «работу» от «услуги», так как последнее не приводит к созданию вещественного результата. Схожесть предмета правового регулирования этих двух конструкций выражается в том, что к отношениям о возмездном оказании услуг применяются нормы о подряде в той части, в которой это не противоречит нормам о договоре взаимного оказания услуг и особенностям его предмета. Вторым критерием сравнения двух этих конструкций является возмездный характер оказываемых услуг/работ. Из содержания норм ГК РК следует, что общим признаком и договора подряда и договора оказания услуг является возмездность. В обоих случаях законодатель прямо указал на обязанность заказчика оплатить действия подрядчика или исполнителя по договору.

Третьим критерием сравнения является момент заключения договора. В данном вопросе также отражается схожесть этих моделей, так как обе конструкции являются консенсуальными договорами, и как следствие признаются заключенными с момента согласования существенных условий сторонами.

Четвертый критерий сравнения демонстрирует также общий признак этих двух договоров, так как они оба являются двусторонне обязывающими. Схожесть признаков данных договоров обуславливается тем, что раздел между подрядом и услугами лежит в плоскости двух важных квалификаций. Во-первых, чтобы квалифицировать договоры правильно, субъекту необходимо обозначить обязанности исполнителя, по любой из вышеназванных конструкций. Во-вторых, субъект должен определить материальный результат, если он есть, тогда субъект квалифицирует модель как договор подряда, если же такого результата нет, то как оказание услуг. Исходя из проведенного сравнительно-правового анализа двух правовых конструкций следуют следующие выводы:

1. Во-первых, по договору подряда субъект должен прийти к созданию результата, отделенного от самой работы. По договору возмездного оказания услуг исполнитель должен совершить только определенные действия, указанные в договоре, а на заказчике лежит обязанность их оплатить.

2. Во-вторых, оба договора имеют схожие признаки и являются возмездными, консенсуальными, двусторонне обязывающими.

3. В-третьих, от квалификации договора напрямую зависит достижение цели определенных правоотношений.

Целью договора по возмездному оказанию услуг является оказание определенной услуги или в случае с договором подряда выполнение определённой работы, в установленный срок и за определенную плату. Из анализа первого критерия видно, что в трудовых правоотношениях целью не является сам процесс оказания услуг или выполнение работ, а сама работа как отлаженный процесс.

Вторым критерием является субъектный состав данных правоотношений. По договору возмездного оказания услуг субъектом является исполнитель, который в рамках договора остается самостоятельным, так как его задачей является выполнение определенной услуги в срок. По трудовому договору работника включают в состав персонала работодателя, и он обязан следовать внутреннему трудовому распорядку, соблюдать должностные инструкции и следовать указаниям работодателя.

Третьим критерием для сравнения является несение бремени ответственности. За некачественную работу/ оказанную услугу исполнитель несет ответственность самостоятельно. В рамках трудового договора работодатель несет ответственность за работника.

Четвертым критерием для сравнения является оплата оказанной услуги. По трудовому договору она состоит из заработной фиксированной платы, выплачиваемой в определенные периоды времени или по факту работы. По договору оказания услуг выплачивается вознаграждение, которое зависит от индивидуальных условий договора. Исходя из сравнительного анализа данных правовых моделей констатируем, что данные правовые конструкции на

первый взгляд могут быть схожими, но способом их регулирования выступают разные правовые инструменты.

Наиболее широко определяли услугу Ю.Х. Калмыков и Е.Н. Романова [14, с.112], к обязательствам по оказанию услуг они относили любые по своей правовой природе договоры, которые совершаются на льготных условиях, либо с целью создания удобств для управомоченного лица: договоры бытового подряда и проката, розничной купли-продажи в кредит и т. д. Очевидно, что при подобном подходе понятием «обязательства по оказанию услуг» охватывается слишком широкий круг взаимоотношений разнопланового спектра, что само по себе размывает это определение. Самой распространенной точкой зрения на дефиницию «услуги» «как деятельности, не имеющей овеществленного результата», предложил О.С. Иоффе [15, с.74], который указывал на то, что в договоре услуг обязательство не должно иметь материальный, овеществленный результат.

До принятия Гражданского Кодекса в Республики Казахстан не было критериев деления правовых конструкций на модели по выполнению работ и по оказанию услуг, поэтому правоведы рассматривали «услуги» в рамках категории «работ». В действующем гражданском кодексе конечное действие результата выражается через овеществленное материальное выражение, которое является критерием деления «услуг» и «работ» в качестве объектов налогообложения по Налоговому Кодексу Республики Казахстан [16].

В соответствии с налоговым законодательством «работы» определяются как деятельность, результаты которой имеют материальное выражение и могут быть реализованы для удовлетворения потребностей юридических и (или) физических лиц, а услуги – деятельность, результаты которой не имеют материального выражения, реализуются и потребляются в процессе осуществления этой деятельности [16].

Исходя из приведенного тезиса, констатируем, что в законодательстве существует проблема единообразного понимания категории «услуга», что в свою очередь приводит к множественному толкованию не только самой этой дефиниции, но и, как результат, создает правовые коллизии на практике. Это является проблемой для современного гражданского права не только нашего государства, но и зарубежных стран, где право толкования предоставляется отдельным субъектам, а именно в США, Англии и др. Сложность создания и закрепления категории «услуга» заключается в следующем: во-первых, не существует единого подхода к толкованию услуг с точки зрения сочетания экономического и правового явления; во-вторых, с точки зрения ученых-экономистов «услуга» рассматривается одновременно как «вид деятельности», и как «вид экономического блага».

Поэтому, в рамках современной глобализации общества невозможно создать унифицированный единый подход к пониманию «услуги». Предлагаем обратиться к зарубежному опыту для разрешения данной проблемы. Так, понятие и сущность услуг исследуется через категорию «продукта», который также имеет под собой историческое формирование.

Одной из ранних моделей услуг считается модель Дж.Ратмелла [17, с. 95], который выявил проблему изучения нужд потребителей и мониторинга процесса потребления услуг. Так, Т. Хилл, давая определение услуги как «конкретный результат экономической полезной деятельности, проявляющейся либо в виде товара, либо непосредственно в виде деятельности», попытался охарактеризовать услугу таким общим понятием, как «деятельность» [18, с. 35].

Известный специалист по маркетингу П. Котлер определял «услугу» как «любое мероприятие или выгода, которые одна сторона может предложить другой и которые в основном неосязаемы и не приводят к завладению чем-либо» [19, с. 78].

Регулирование правоотношений по возмездному оказанию услуг в разных правовых семьях носят специфический характер. Рассмотрим правовые модели этих правоотношений в романо-германской правовой системе. В немецком праве «услуги» регулируются наиболее востребованными конструкциями такими как: договор личного найма, трудовой договор, который является разновидностью договора об оказании услуг, договор подряда.

Договор об оказании услуг в немецком праве направлен на оказание «независимых» услуг. Такая категория как «услуга» может быть физической либо интеллектуальной, вне за-

висимости от наличия профессиональных знаний и умений. Такая услуга оказывается с помощью конструкции договора личного найма, являющаяся аналогом договора по возмездному оказанию услуг в законодательстве Республики Казахстан. Основным критерием разграничения договора личного найма с договором поручения является возмездность, а с договором подряда (Werkvertrag) – независимость от результата [2].

В ГГУ был закреплён раздел «Отдельные виды обязательств»[9], вместе с договором подряда, туда включались и нормы трудового права, а также специфические виды договоров услуг. При этом глава «Подряд» включила наряду с изготовлением или изменением вещи также иной результат, достигнутый путем «выполнения работы или оказания услуги». Впоследствии главу разделили на две части: «Договоры подряда» и «Туристического обслуживания». Соответственно было сочтено целесообразным изменить прежнее название главы на «Подряд и подобные договоры» («Werkvertrag und ähnliche Verträge»). Тем самым появились отличные от договора подряда категории договоров, предметом которых была какая-то определенная услуга.

В юридической литературе отмечается, что такая специфика правового регулирования трудовых отношений обусловлена историческими особенностями развития немецкого права. Во времена принятия ГГУ (1896-1900 гг.) промышленное производство достаточно развивалось, и законодатели решили, что им необходимо создать инструмент более детального регулирования труда наемных рабочих. В связи с этим, можно было бы внести соответствующие дополнения в ГГУ либо принять специальный закон, как это было сделано применительно к некоторым другим профессиям в Торговом кодексе Германии [20]. Для разграничения регулирования отношений по возмездному оказанию услуг между гражданско-правовым договором и трудовым договором в юридической публицистике выделены следующие критерии:

1. Во-первых, степень личной зависимости, этот признак закреплён в абзаце 2 пункта 1 §84 ГГУ. Согласно данной норме, торговый представитель является «самостоятельным» лицом в том случае, если он в достаточной мере определяет свою деятельность, включая рабочее время. Если время, продолжительность и порядок выполнения работ определяет не исполнитель, а другая сторона в договоре, имеют место трудовые отношения.

2. Во-вторых, степень «включенности» исполнителя в производственный процесс работодателя. Если исполнитель осуществляет свою деятельность вместе с другими работниками, выполняющими аналогичные функции, а также подчиняется каким-либо планам, действующим на предприятии, и его труд в значительной степени организуется и контролируется, он является работником. Вместе с тем возможна ситуация исполнения договора об оказании услуг в кооперации с работниками предприятия-заказчика, когда услуги исполнителя самостоятельны, но тесно связаны с производственным процессом заказчика.

3. В-третьих, характер деятельности. Здесь можно выделить два аспекта: личный характер выполняемых работ и особенности деятельности. Для трудового договора гораздо большее значение, чем для договора об оказании услуг, имеет правило о личном выполнении работ (§613ГГУ). Рабочее место, должность невозможно уступить другому лицу или передать по наследству (исключено правопреемство). Возможность участия третьих лиц в исполнении договора говорит в пользу его гражданско-правового характера.

Типовые контракты в англо-саксонской правовой семье, могут быть сформированы неофициальными органами, например, в Англии стандартные формы договоров строительного подряда предлагаются Объединенным договорным трибуналом (JointContractTribunal) [21, с. 96]. Стороны свободны в определении прав и обязанностей. Поэтому, если стороны в своем соглашении или типовом контракте закрепили, что их отношения, связанные с выполнением работ, подчиняются нормам договора подряда, то суд, в рассматриваемом споре обязан применять эти нормы, хотя в фактических отношениях между субъектами отчетливо прослеживается договор найма. С другой стороны, суд может использовать дифференцированный подход к ситуации. В соответствии с ним, суд рассматривает и квалифицирует не целый договор, а отдельные нормы, права и обязательства. Как следствие, на практике мы имеем следующую ситуацию: к одному и тому же договору суд может применить различные си-

стемы норм, как договора подряда, так и договора найма, в зависимости от того, о каком обязательстве идет речь.

Официальные нормативно-правовые акты в виде закона, подзаконного акта или судебного прецедента применяются в случае, когда субъекты правоотношений не договорились об ином. Вместе с тем, и в этом состоит одна из характерных особенностей современного договорного права, в том числе Англии и США, возрастает объем и значение императивного регулирования. Прежде всего, это касается системы норм, направленных на защиту прав потребителей [22, с. 76].

В исследовании было продемонстрировано, что отношения по возмездному оказанию услуг могут регулироваться и трудовым договором, который имеет специфические черты и признаки с помощью которых его разделяют с другими гражданско-правовыми договорами. С точки зрения новизны исследовательского материала, в статье были проанализированы нормы законодательства разных государств. А именно, модели романо-германской и англосаксонской правовых семей. В результате, был сделан вывод о том, что в Федеративной Республике Германия, рассматриваемые нами отношения регулируются с помощью договора личного найма, а трудовые отношения не разделяются с данным договором, а имеют указания на определённые специфические признаки, благодаря которым можно сделать вывод какой договор сейчас действует.

В таких государствах как США и Англия действует типовой договор с индивидуальным для каждого субъекта условиями. Материалы данной статьи могут быть полезны для специалистов в области юриспруденции для сравнения и разработки новых уникальных конструкций, регулирующих современные модели оказания услуг. В процессе исследования возникли новые вопросы и проблемы, нуждающиеся в своем решении. Необходимо продолжить исследования по разработке унифицированного понимания «услуг» для более точного разграничения в смежных договорных конструкциях.

Список использованных источников

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (особенная часть) от 01 июля 1999 г. №409-1 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2022 г.)//[https://online.zakon.kz/document/\(дата обращения: 18.09.2022.\)](https://online.zakon.kz/document/(дата обращения: 18.09.2022.)).
2. Larenz, K. Textbook of the law of obligations.- Munich: Beck.-1986.
3. Schubert, C., Kurennoy, A.M. (2016). Handbook for German and Russian labor law. Bochum legal studies on civil law. Baden-Baden: Nomos publishing company.
4. Вальдхаузен Л. Актуальные проблемы юридического трудового права: Рассмотрение актуальных проблем трудоустройства юристов у легальных работодателей// https://www.researchgate.net/publication/350516979_Gegenwartsprobleme_des_anwaltlichen_Arbeitsrechts_Eine_Betrachtung_aktueller_Probleme_angestellter_Rechtsanwalte_bei_anwaltlichen_Arbeitgebern. (дата обращения: 22.09.2022.).
5. Ройг, М., Пьюитт, Дж. Меняющийся мир труда: последствия для общественного договора// https://www.un.org/development/desa/dpad/wpcontent/uploads/sites/45/publication/PB_94.pdf.-2021. – С.75-112. (дата обращения: 22.09.2022).
6. Смит, Дж. М. Договорное право: сравнительное введение. - Челтнем: Издательство Эдварда Элгара.-2017. - С.77-80.
7. Fleischer, J.L., Stein, S.G.M., Fradin, S.R., Lujan, J.-P. (2017). Contracts and Agreements. Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
8. Холл, Южная Каролина Подготовка заявка на строительство. - Хобокен: Уайли-Блэквелл.-2020.
9. Германское Гражданское уложение 1896 г.//<https://ru.wikisource.org/> (дата обращения: 29.09.2022.).
10. Торговый кодекс Франции 1807 г.//<https://jurkniga.ua/contents/>(дата обращения: 05.10.2022.).
11. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. №51-ФЗ//http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/. (дата обращения: 09.10.2022.).
12. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. №414-V(с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.09.2022 г.)//<https://online.zakon.kz/>(дата обращения: 11.10.2022.).

13. Жантуаров Б.С. Место договора франчайзинга в системе гражданско-правовых договоров по законодательству Республики Казахстан // Ученые труды Алматинской академии МВД РК. – 2020. – № 2(63). – С. 8-16.
14. Калмыков Ю.Х., Романова Е.Н. К понятию обязанности по оказанию услуг в гражданском праве. – М.: Статут, 2000.
15. Иоффе О.С. Советское гражданское право: Некоторые виды обязательств. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та.-1961. — С.30-117.
16. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2022 г.)//<https://online.zakon.kz/document/> (дата обращения: 20.10.2022.).
17. Ратмелл, Дж. Маркетинг в сфере услуг. Массаж: Издательство Уинтроп. –1974. – С.12-85.
18. Хилл, Т.П. О товарах и услугах. Обзор доходов и богатства. – 1977. – С.315–338.
19. Котлер, П. Основы маркетинга. Эдинбург: образование Пирсона. – 2005.
20. Торговый кодекс Германии//<http://www.gesetze-im-internet.de/hgb/index.html>. (дата обращения: 23.10.2022.).
21. Усенко А.С., Руденко Е.Ю. К вопросу о правовой природе корпоративного договора//В кн.: Вестник научно-технического творчества молодежи Кубанского государственного аграрного университета. Краснодар: Кубанский госагроуниверситет. – 2005. – С.123-145.
22. Байтин, М.И. Сущность права. Современное нормативно-правовое мышление на рубеже двух столетий. – М.: Право и государство. – 2005. – №4. – С.54-99.

Сведения об авторах

Карашева Жанар Толубекова – старший преподаватель кафедры гражданского права и гражданского процесса, трудового права КазНУ им. аль-Фараби, м.ю.н.

Омарова Айман Бекмуратовна – доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса, трудового права КазНУ им. аль-Фараби, к.ю.н.

Кусаинова Айнура Казбековна – старший преподаватель кафедры гражданского права и гражданского процесса, трудового права КазНУ им. аль-Фараби, доктор PhD.

Қарашева Жанар Толубековна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м.

Омарова Айман Бекмуратовна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасының доценті, з.ғ.к.

Кусаинова Айнура Казбековна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы.

Karasheva Zhanar Toleubekova – Senior Lecturer, Department of Civil Law and Civil Procedure, Labor Law, Al-Farabi Kazakh National University.

Omarova Aiman Bekmuratovna – PhD in Law, Associate Professor of the Department of Civil Law and Civil Procedure, Labor Law, Al-Farabi Kazakh National University.

Kusainova AynurKazbekovna – Doctor of PhD, Senior Lecturer, Department of Civil Law and Civil Procedure, Labor Law, Al-Farabi Kazakh National University.

А.Ш. Хамзин¹, С.К. Жетписов¹, А.К. Кыдралинова¹

¹Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Республика Казахстан

МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ИЗМЕНЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА, СОСТОЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ, МОБИЛЬНОСТЬ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ (СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Миграция в период с 1990 по 2022 годы существенно изменила этническую карту Республики Казахстан, что и натолкнуло на проведение исследования, так как доминирует в составе выбывающих переселенцев наиболее активная трудовая и репродуктивная часть национального потенциала Республики Казахстан. Актуализировалась проблема мощнейших миграционных перемещений в условиях растущей глобализации и многовекторного сотрудничества в рамках Евразийского экономического союза. Исследование выявило правовые, социально-экономические проблемы и угрозы национальной безопасности для Казахстана в результате огромного потока трудовой миграции из менее благополучных сопредельных стран постсоветской Центральной Азии, осуществляемой, в частности, на нелегальных основаниях. Важным является то, что миграция сопровождается нарушением конституционных прав, в результате эксплуатации, нелегальных передвижений, ксенофобии, торговли людьми, незаконным ввозом мигрантов.

Представленное исследование направлено на формирование представления о проблемных аспектах миграции через призму нарушения конституционных прав, необходимого для наиболее корректной оценки последствий и угроз оттока человеческих ресурсов из Казахстана. В статье авторы делают вывод о том, что на сегодняшний день миграционная ситуация является одним из ключевых факторов социальной напряженности в Республике Казахстан, серьезно влияющих на эффективность обеспечения национальной безопасности государства, обеспечение и защиту конституционных прав людей. В связи с этим, ситуация требует немедленных и продуманных решений, поскольку она может иметь долгосрочные последствия для экономического и социального развития Казахстана и сопредельных государств. Полагаем, что в Республике Казахстан имеются предпосылки для стабилизации миграционной ситуации, поскольку рассматриваемые процессы имеют социально-экономическую основу, в связи с чем решение вопроса напрямую зависит от эффективности деятельности властей, подготовки законодательства и уровня экономического благосостояния.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования (АР09261183).

Ключевые слова: миграция, трудовые ресурсы, демографическая ситуация, национальная безопасность, пандемия.

Қазақстандағы көші-қон: этникалық құрамның өзгеруі, демографиялық жағдайдың жай-күйі, еңбек ресурстарының мобилділігі (әлеуметтік-құқықтық аспект)

1990-2022 жылдар аралығындағы көші-қон Қазақстан Республикасының этникалық картасын айтарлықтай өзгертті, бұл зерттеу жүргізуге түрткі болды, өйткені көшіп-қонушылардың құрамында Қазақстан Республикасы ұлттық әлеуетінің неғұрлым белсенді еңбек және репродуктивті бөлігі басым. Өсіп келе жатқан жаһандану және Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі көпвекторлы ынтымақтастық жағдайында өте қуатты көші-қон қозғалыстары проблемасы өзекті болды. Зерттеу посткеңестік Орталық Азияның әл-ауқаты төмен көршілес елдерінен, атап айтқанда, заңсыз негіздерде жүзеге асырылатын еңбек көші-қонының орасан зор ағыны нәтижесінде Қазақстан үшін құқықтық, әлеуметтік-экономикалық проблемалар мен ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді

анықтады. Маңыздысы-көші-қон қанау, заңсыз қозғалыс, ксенофобия, адам саудасы, мигранттарды заңсыз әкелу нәтижесінде Конституциялық құқықтардың бұзылуымен бірге жүретіні.

Ұсынылған зерттеу адам ресурстарының Қазақстаннан кету салдарлары мен қауіптерін барынша дұрыс бағалау үшін қажетті конституциялық құқықтарды бұзу призмасы арқылы көші-қонның проблемалық аспектілері туралы идеяны қалыптастыруға бағытталған. Мақалада авторлар бүгінгі таңда көші-қон жағдайы мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тиімділігіне, адамдардың конституциялық құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғауға елеулі әсер ететін Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік шиеленістің негізгі факторларының бірі болып табылады деген қорытынды жасайды. Осыған байланысты, жағдай шұғыл және ойластырылған шешімдерді талап етеді, өйткені ол Қазақстан мен шектес мемлекеттердің экономикалық және әлеуметтік дамуы үшін ұзақ мерзімді салдарға әкеп соғуы мүмкін. Қазақстан Республикасында көші-қон жағдайын тұрақтандыру үшін алғышарттар бар деп санаймыз, өйткені қарастырылып отырған процестердің әлеуметтік-экономикалық негізі бар, осыған байланысты мәселені шешу билік қызметінің тиімділігіне, заңнаманы дайындауға және экономикалық әл-ауқат деңгейіне тікелей байланысты.

Мақала гранттық қаржыландыру жобасының (AP09261183) бөлігі ретінде дайындалған.

Түйінді сөздер: көші-қон, еңбек ресурстары, демографиялық жағдай, ұлттық қауіпсіздік, пандемия.

Migration in kazakhstan changes in ethnic composition, the state of the demographic situation, mobility of labor resources (socio-legal aspect)

Migration in the period from 1990 to 2022 significantly changed the ethnic map of the Republic of Kazakhstan, which prompted the study, since the most active labor and reproductive part of the national potential of the Republic of Kazakhstan dominates in the composition of outgoing migrants. The problem of the most powerful migration movements in the conditions of growing globalization and multi-vector cooperation within the framework of the Eurasian Economic Union was actualized. The study revealed legal, socio-economic problems and threats to national security for Kazakhstan as a result of a huge flow of labor migration from less prosperous neighboring countries of post-Soviet Central Asia, carried out, in particular, on illegal grounds. It is important that migration is accompanied by violation of constitutional rights, as a result of exploitation, illegal movements, xenophobia, human trafficking, illegal importation of migrants.

The presented research is aimed at forming an idea about the problematic aspects of migration through the prism of violations of constitutional rights, which is necessary for the most correct assessment of the consequences and threats of the outflow of human resources from Kazakhstan. In the article, the authors conclude that today the migration situation is one of the key factors of social tension in the Republic of Kazakhstan, seriously affecting the effectiveness of ensuring the national security of the state, ensuring and protecting the constitutional rights of people. In this regard, the situation requires immediate and thoughtful solutions, since it can have long-term consequences for the economic and social development of Kazakhstan and neighboring states. We believe that there are prerequisites for the stabilization of the migration situation in the Republic of Kazakhstan, since the processes under consideration have a socio-economic basis, and therefore the solution of the issue directly depends on the effectiveness of the authorities, the preparation of legislation and the level of economic well-being.

The article was prepared as part of the grant funding project (AP09261183).

Keywords: migration, labor resources, demographic situation, national security, pandemic.

Введение. Массовая миграция населения Республики Казахстан, в первую очередь, в Россию, Германию, Израиль, США и ряд других государств, была обусловлена последствиями неупорядоченной миграционной ситуации, существенно изменившее этнический состав населения.

Разрушение устойчивых хозяйственных связей между республиками бывшего СССР, привело к краху системы обеспечения сырьем и сбытом продукции, вследствие чего, большинство предприятий Казахстана вынуждено было остановить производство, что в совокупности стало решающим фактором для мотивации эмиграции населения задействованных на этих предприятиях.

Исследование мощнейших миграционных потоков представляет значительный интерес в правовом измерении, поскольку данное направление способствует формированию нацио-

нальной миграционной политики Республики Казахстан, совершенствованию нормативно-правового массива, регулирующего этот спектр проблем. Помимо этого, Казахстан, как и любое другое государство, тревожит ситуация систематических нарушений и злоупотреблений в области прав мигрантов, поскольку динамический процесс переселения всегда сопряжен со слабой правовой защищенностью их участников. И это происходит несмотря на то, что основным принципом регулирования миграции населения является обеспечение закрепленных в Конституции прав человека на свободный выбор места проживания, свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии, свободу выезда, свободу передвижения. Не оспаривается растущее воздействие миграции на демографическое и социальное развитие, экономический рост и национальную безопасность. На данный момент приоритетной задачей национальной политики нашего формирующегося правового государства, основанного на принципах реального гуманизма, подлинной демократии и социальной справедливости, должно быть обеспечение необходимой законодательной базы в целях контроля и анализа процесса миграции.

По состоянию на сегодняшний день миграционная ситуация стала одним из ключевых факторов социальной напряженности в Республике Казахстан, серьезно влияющих на эффективность обеспечения национальной безопасности государства. Тем более, что Казахстан в силу объективных социально-экономических успехов своего развития является преимущественно страной-реципиентом мигрантов из соседних республик и транзитной территорией для мигрантов в Россию и Европу. К примеру, сейчас Казахстан занимает 15-е в мире место по процессам эмиграции и иммиграции. Диаграмма № 1 показывает миграцию населения Казахстана за последние 10 лет. Анализ показывает, что сальдо миграции только за 2021 год, составило – 21217 человек.

Диаграмма № 1. Миграция населения Республики Казахстан за 2010-2021 годы

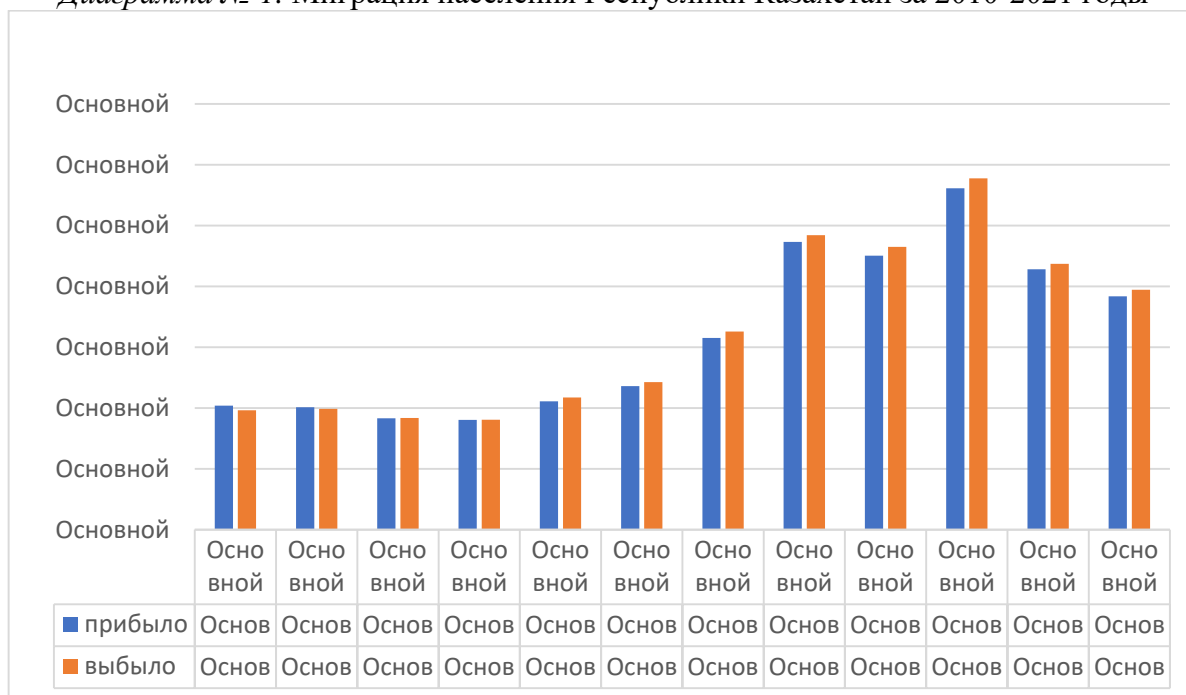
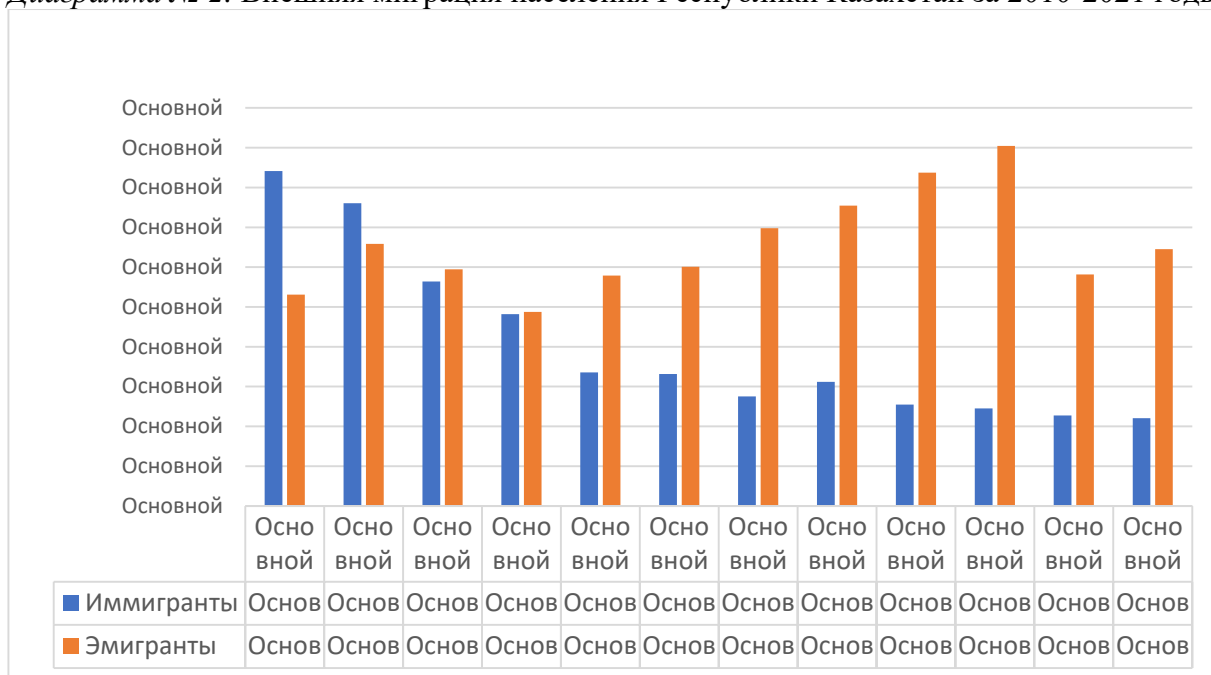


Диаграмма № 2 демонстрирует результаты внешней миграции населения Казахстана. Анализ показывает, что в Казахстане уменьшается число иммигрантов, в то время как число эмигрантов показывает рост.

Диаграмма № 2. Внешняя миграция населения Республики Казахстан за 2010-2021 годы

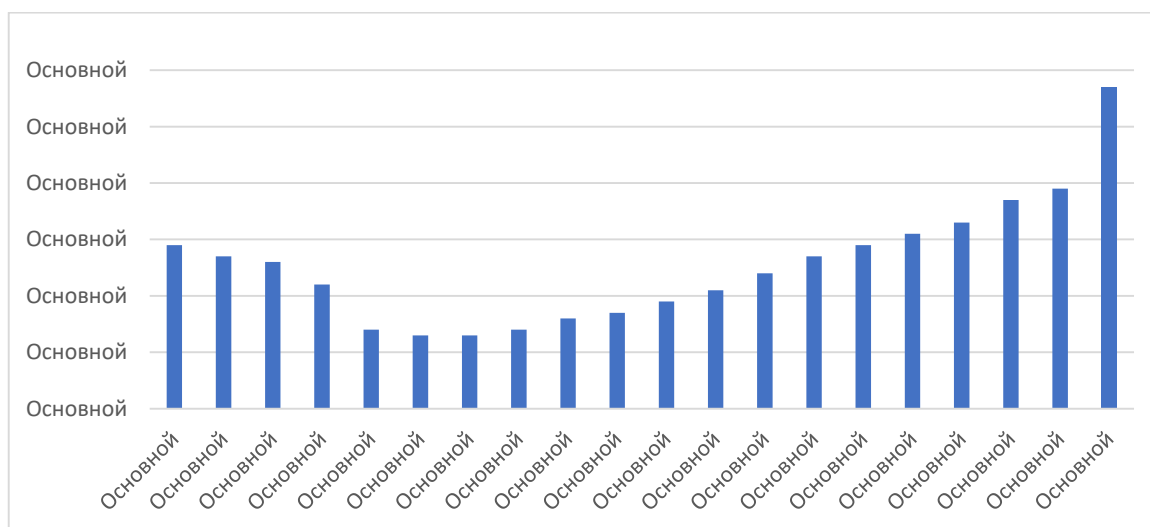


Важно указать и на такой аспект миграционной политики, как возвращение на историческую Родину этнических казахов. Так, по данным официальной статистики Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан с 1991 года по 2022 гг. на историческую родину вернулись миллион 96,9 тысячи этнических казахов, что составляет 5,6% от общей численности населения. Число этнических переселенцев трудоспособного возраста составляет 63,1%, 23% человек моложе трудоспособного и 13,9 % - пенсионеры [1].

Безусловно, колоссальны изменения в сфере внутренней миграции. По данным Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, только в 2021 году, из одного региона в другой переехали 756510 человек [2].

В период с 1991 по 2004 годы демографическая ситуация в Казахстане была наиболее напряженной. Обратив внимание на итоги переписи населения 1999 года, увидим, что общая численность населения Республики Казахстан была около 15 млн., сокращаясь дальше. За 10 лет (с 1989 по 1999 гг.) население Казахстана сократилось на 7,7 % [3]. (Диаграмма № 3)

Диаграмма № 3. Численность населения Республики Казахстан за 1992-2022 годы



На 1 июля 2022 года население Казахстана составило 19246300 человек [4]. Рост населения нашего государства, разумеется, позволяет делать оптимистические прогнозы на дальнейшее социально-экономическое развитие страны, однако при этом следует осознавать необходимость учета как общей численности, так и возрастного деления на трудоспособные группы, детей и пенсионеров, а точнее, учитывать изменения в возрастной структуре населения. В этой связи нужно указать, что влияние миграционных процессов и демографической ситуации в Республике Казахстан на обеспечение национальной безопасности, правовую защищенность граждан и социально-экономическое развитие страны, актуализируют создание новой Концепции миграционной политики. Однако, задача осложняется отсутствием точной статистики миграционных явлений, которые во многом протекают нелегально. И здесь мониторинг осведомленности населения является дополнительным статистическим ресурсом, позволяющим выявить латентные сферы миграционной политики. Ведь любое скрытое явление влечет как правило нарушение установленных правил. В данном случае, латентная часть миграции обусловлена ее нелегальным состоянием, в сфере которой и происходят различные нарушения и злоупотребления конституционными правами мигрантов.

Изложенное, позволяет обозначить цель исследования - определить основные тенденции в сфере миграции сквозь призму конституционных прав, выявить причины ухудшения демографической ситуации и рассмотреть возможные пути преодоления негативных тенденций и улучшения демографической ситуации и мобильности трудовых ресурсов в Казахстане, с помощью создания эффективной нормативной основы.

Обращая внимание на состояние изученности данных вопросов в правовой литературе, хочется отметить, что в настоящее время в Республике Казахстан исследование правового регулирования трудовой миграции и противодействия ее негативным последствиям проводятся фрагментарно, исследователи анализируют ее определенные аспекты.

В частности, Л.М. Джунисбекова [5], рассматривает правовое регулирование трудовой миграции постсоветских государств и делает вывод, что это последствие глобализационных процессов, которые обуславливают постоянное перемещение трудовых ресурсов. Важным моментом данного исследования является предложение автора о необходимости принятия Конвенции ЕАЭС о миграции, который позволит создать механизм защиты прав мигрантов. Идея создания единого правового документа, который заложит основы формирования юридического механизма защиты прав мигрантов не нова, к примеру некоторые авторы указывали на необходимость разработки Миграционного кодекса стран СНГ [6].

Аналогичной позиции придерживается исследователь Ghosh В [7] который проводит критический анализ недостаточного признания конституционных прав мигрантов в международных договорах и национальном законодательстве стран. Он приходит к выводу, что зачастую законодательства не проработаны и часто препятствуют доступу мигрантов к основным правам человека, что приводит к резко возросшей уязвимости мигрантов в определенных особых ситуациях.

Солидаризируясь с обозначенными идеями авторов, считаем рациональными их рассуждения, поскольку думается, что пока не появится правовая основа межгосударственного защитного механизма в сфере миграции, сложно говорить о создании подобного национального механизма, который, однако, необходим уже сегодня.

С учетом того, что процессы миграции актуализировались в международном масштабе в последние десятилетия, причиной которых явились военные конфликты в ряде стран (Сирия, Ирак, Афганистан, Украина) появилось большое количество зарубежных исследований направленных на изучение как правовых проблем миграции, так и отдельных ее аспектов. Например, М. Scott Migration/Refugee Law (2021 г.) [8], Collyer M. Migrants, migration and the security paradigm: Constraints and opportunities (2016 г.) [9], Sergio Carrera and Andrew Geddes The EU Pact on Migration and Asylum in light of the United Nations Global Compact on Refugees International Experiences on Containment and Mobility and their Impacts on Trust and Rights. Editors [10].

Особое внимание хотелось бы обратить на исследование Werner F. Menski «Rethinking Legal Theory in the Light of South–North Migration», который выводит феномен миграции с югана

север. При этом, автор ставит под сомнение ряд аксиом права, считая, что они создают препятствия в осмыслении новых тенденций в области миграции и их правовых последствий [11].

Однако при этом, процессы миграции в странах Центральной Азии, ее правовые и социально-экономические последствия изучены недостаточно, поскольку ее масштабы в сравнении с миграционными потоками из зон военного конфликта не сопоставимы.

Все вышеизложенное свидетельствует о чрезвычайной актуальности и недостаточной изученности проблем правового регулирования миграции и ее негативных последствий, а также о новизне настоящего исследования.

Методы. В качестве основных методов исследования в работе были применены следующие:

- структурно-функциональный метод для изучения функционального содержания миграционных процессов сквозь призму конституционных прав человека и различных социально-правовых последствий;

- системно-структурный метод для исследования конституционно-правовой модели регламентации отношений в сфере миграции как целостной системы, и понимания места рассматриваемой модели в рамках метасистемы высокого уровня (государства).

- историко-правовой анализ нормативных актов был использован для выявления особенностей правового регулирования миграционных отношений на каждом исследованном периоде;

- абстрактно-логический – для определения и систематизации мотивационных факторов миграции, а также таких негативных последствий ее недостаточной правовой регламентации, как нарушения конституционных прав мигрантов и различных злоупотреблений в данной сфере, принудительный труд и торговля людьми;

- сопоставительный метод анализа ряда положений законодательства в сфере миграции советского и постсоветского периодов наглядно продемонстрировал преемственность в правовом регулировании миграции;

- табличный и графический методы – для наглядного представления теоретических положений, полученных результатов исследования;

- анализ статистических данных позволил повысить степень достоверности выводов исследования.

Дискуссия.

Обзор демографической ситуации: ретроспективный анализ и современное состояние.

Быстрые изменения демографической ситуации в мире бросают небывалый вызов всем государствам. Остро стоят эти проблемы и перед Казахстаном как страной с низкой рождаемостью и высокой смертностью. Для Казахстана важно в стратегическом аспекте решение демографического вопроса. В этой связи, вопросы демографической политики находят выражение в государственных программах, которые направлены на поддержку семьи и материнства, тем более что такая поддержка имеет конституционное подкрепление (ст. 27 Конституции Республики Казахстан).

Обладая девятой по размерам территорией в мире, Казахстан продолжает оставаться малонаселенной страной. По численности занимает 64-ю позицию мирового рейтинга – немногим больше 19 млн., по плотности населения - 184-ю (7,1 человека на квадратный километр). Динамика численности населения республики с 1991 по 2022 год показывает, что большие темпы рождаемости компенсировали потери от высокого уровня эмиграции в 90-е. За последние 25 лет население у нас выросло на 10%. С 1995 по 2022 год увеличилась также продолжительность жизни казахстанцев - с 63,5 до почти 70 лет. Средняя продолжительность жизни у мужчин - 65,75 года и женщин - 75,06 года. Что касается рождаемости, за последние 5 лет рост составил 11%. В 2020 году в Казахстане родилось 426 824 ребенка, что на 24 514 больше, чем в 2019 году. А в 2021 родилось 296,5 тыс. детей, что на 8,4% больше, чем за прошлый год [4].

Угроза демографического кризиса сопровождало Казахстан на протяжении всей истории. Начало массовой миграции казахов с исторической родины берет начало с XVIII века, когда Казахстан стоял на грани демографической катастрофы. Джунгарское нашествие, начавшееся еще в XVII веке, привело к гибели 2/3 казахов [12, с. 7].

На снижение численности казахов оказали большое влияние две демографические катастрофы начала XX в. – в 1916-1921 и 1929-1933 годах. В результате насильственного изъятия земель, проводимого Переселенческим Управлением в Казахстане, в период с 1912 по 1914 годы происходит массовая миграция казахов в Китай. В период с 1902 – 1913 гг. численность казахского населения уменьшилась на 8 - 9 %, и составляло около 286 тыс. человек [13, с. 121]. В 1930 – 1932 гг. в Казахстане разразился массовый голод, и из 6,2 млн. казахов погибло около 2,1 млн. В ходе проведенной насильственной коллективизации в 1928 – 1932 гг., начались массовые переселения казахов, исчисляемые в 1 млн. 30 тыс., в Россию, Узбекистан, Туркменистан, Каракалпакию, Китай, Иран, Афганистан [13, с. 11]. Из них 616 тыс. откочевали безвозвратно, в том числе около 200 тыс. казахов ушли в Китай, Монголию, Афганистан, Иран, а 414 тыс. казахов, в последствии вернулись в Казахстан [14, с. 12].

Причинами еще одной демографической катастрофы явился распад СССР и тяжелый экономический кризис, который повлек рост безработицы и резкое обнищание населения. По оценкам Министерства труда Республики Казахстан, в 1995 году – 37% от всего населения можно было охарактеризовать как «группу в зоне бедности». По неофициальным данным уровень бедности в 1995 году составлял 70–80% [15, с. 51].

На сегодня, процесс миграции также показывает динамику роста, что обусловлено рядом причин политического, социального и экономического характера. Это неудивительно, поскольку миграционный тренд характерное явление для развивающегося государства, в связи с чем Казахстан будет еще не один десяток лет оставаться донором трудовых ресурсов. В частности, анализ позволяет утверждать, что в качестве основных *причин миграции* населения в Казахстане выступают:

- желание вернуться на свою историческую родину (последствия распада Советского Союза, начало 90-х годов);
- отдельные проявления бытового национализма, националистических настроений;
- «политизация» языковой карты на внутривнутриполитической арене, периодически всплывающая дискуссия о статусе русского языка;
- социально-экономическая нестабильность;
- крайне низкий уровень жизни населения (процесс миграции необходимо рассматривать вкрупне с такими явлениями как бедность и безработица).

Тем не менее социально-экономическая ситуация в Казахстане остается в русле критической стабильности. Данная тенденция делает оптимистичными прогнозы по поводу влияния социально-экономических факторов на демографическую ситуацию в стране, и имеющийся отток человеческих кадров нельзя рассматривать как критичный и невосполнимый. Кроме того, законодательные усилия по совершенствованию механизма конституционно-правового регулирования миграционной политики, положительно влияют на демографическую ситуацию в стране.

Возвращение на историческую родину – «қандасы».

В сфере миграции в Казахстане создана в целом отвечающая международным стандартам законодательная база, позволяющая возвращать на историческую родину қандасов.

Қандас («соотечественник», «однокровка») – термин, попавший в правовое поле в 2021 году (п. 13 ст. 1 Закона Республики Казахстан «О миграции населения»), пришел на замену использовавшегося ранее «оралман» («возвращенец»). Оба термина использовались для обозначения – этнических казахов-репатриантов, переселяющиеся в Казахстан из соседних стран (Китай, Монголия, Узбекистан, Россия, Киргизия, Иран, Афганистан, Пакистан и др.).

Законодательство, регламентирующее данный процесс, имеет фундаментальную основу в виде основополагающих принципов, направленных на правовую защищенность прибывающих в Казахстан соотечественников. В частности, миграционное законодательство Рес-

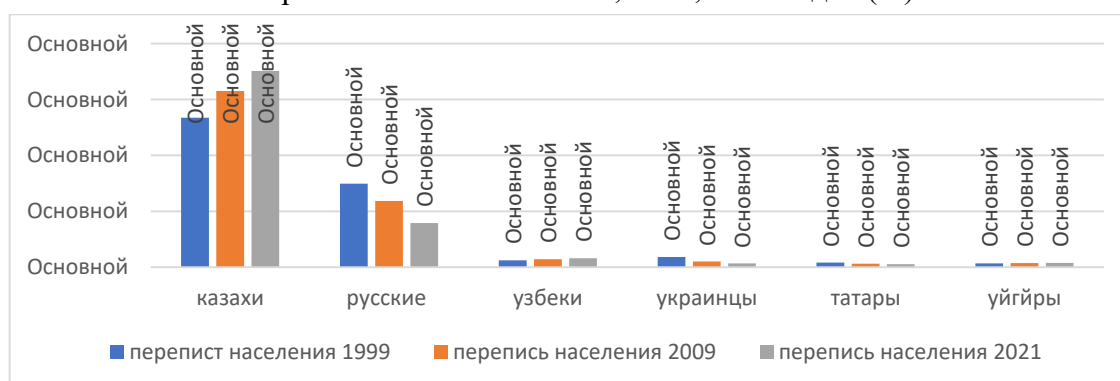
публики Казахстан, пронизано нормами, направленными на признание и гарантирование прав и свобод мигрантов в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, законами и международными договорами.

Конституция Республики Казахстан сформировала правовую основу для построения законодательной конструкции, которое регулирует статус мигрантов, уделяя особое внимание қандасам. Совокупность прав, свобод и обязанностей лиц, вернувшихся на историческую родину, как и иных лиц, оказавшихся в Казахстане в результате добровольной или вынужденной миграции, и конституционно-правовые гарантии их осуществления и защиты, нашли отражение в разделе II Конституции. Однако, изучение миграционных процессов, дает основания полагать, что действующее законодательство нуждается в корректировке для повышения эффективности правовой защищенности мигрантов и решения тех проблем, с которыми сталкивается наша страна.

Процесс возвращения этнических казахов на родную землю, представляет собой сложную, длительную по времени систему выверенных действий, нуждающуюся в строгом правовом регулировании на всех этапах. Поэтому полагать что процесс возвращения қандасов является одноразовой и краткосрочной возможностью восполнить образовавшийся вакуум в численности населения не представляется рациональным. Нельзя считать, что данная политическая и социально-культурная акция, которая проводится только для пополнения человеческих ресурсов, она несет важную смысловую нагрузку, поскольку государство, где население объединено на основе одного этноса эффективнее вырабатывает общую концепцию развития с учетом общегражданской стабильности и сохранения национальной самобытности. Сказанное позволяет утверждать, что этнические отношения имеют весьма чувствительные грани, поскольку они формируют экономические, социальные и политические взаимодействия, как внутри государства, так и между государствами и развивая их, государство должно затрагивать с законодательной осторожностью, тщательно регламентируя все процедуры. В связи с чем, требуется постоянное совершенствование проводимой государством политики в сфере этнических взаимоотношений, поскольку полиэтничный состав Республики Казахстан аккумулирует в себе не только позитивный потенциал, но и массу сложностей и вызовов, понимание и учет которых являются фундаментальной основой обеспечения разумного баланса в межэтнических отношениях, которое в свою очередь направлена на благополучие страны. Рациональность в данном вопросе обуславливается тем обстоятельством, что в Республике Казахстан проживают представители 130 национальностей, составляющие треть населения страны, несомненно, это нужно учитывать, определяя государственную политику.

Этническая карта Казахстана за последние десятилетия претерпела существенные изменения, и, если до массовой миграции 90-х годов, этническая структура населения части областей была представлена в основном славянскими этносами, в настоящее время в них преобладает титульный (казахский) этнос, это подтверждается данными переписи населения в 1999, 2009 и 2021 годах, приведенных в Диаграмме №4.

Диаграмма № 4. Этническая структура населения Республики Казахстан по переписям населения 1999, 2009, 2021 годов (%)



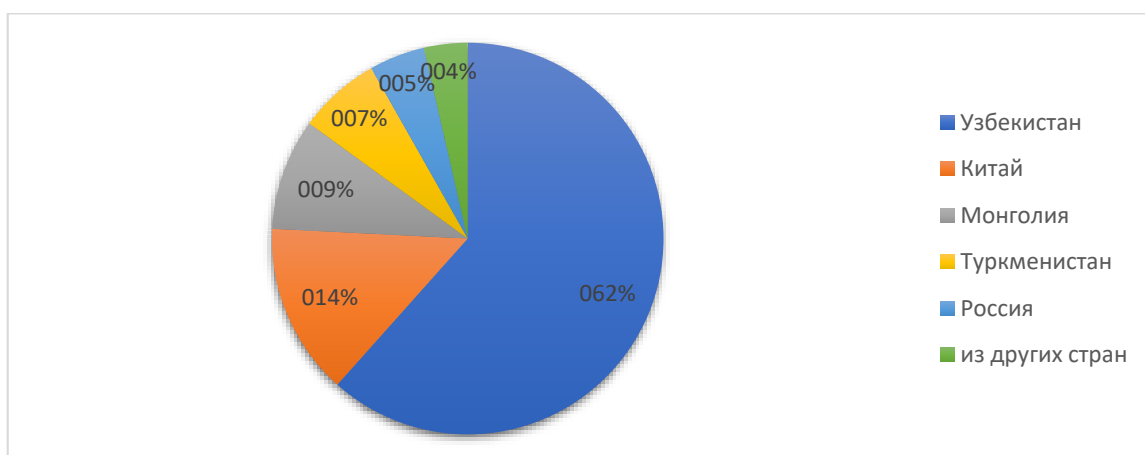
Г.С. Витковская отмечает, что «в период с 1989 по 1999 годы произошли изменения в демографической структуре страны - титульный (казахский) этнос переступил порог этнического доминирования, составив 54,3% от общей численности населения страны, существенно изменился численный этнический состав различных территорий республики. Прослеживается отсутствие роста или сокращение удельного веса населения всех этнических групп» [16, с. 130-132].

Полиэтничность важна для любого государства, поскольку несмотря на определенные угрозы (межнациональная рознь, религиозное различие, разность мышления, языковые проблемы и др.), оно несет преимущества в развитии общества в эпоху глобализационных и интеграционных процессов, когда гражданская идентичность становится приоритетнее этнонациональной. Полагаем, угрозы полиэтничности присутствуют в основном тогда, когда титульный этнос проигрывает в численности, однако его преобладание во всех регионах страны, приведет к минимизации языковых проблем, что в свою очередь нивелирует иные кризисные ситуации.

Республика Казахстан достигла значительных успехов в реализации полиэтничной политики, выработав механизмы равноправного взаимодействия представителей всех национальностей, проживающих в стране. Учет прогрессивного опыта стран западной демократии, на которые опирается Казахстан в этих вопросах, позволяет заимствовать многообразие практики по разрешению различных ситуаций с национальными меньшинствами, защиты их прав, сохранения национальной культуры и языка. Особое внимание, Республика Казахстан уделяет различным экономическим программам, направленным на поддержку представителей иных национальностей проживающих в стране, с целью равноправного их развития, одновременно увеличивая присутствие титульного этноса, с помощью координации программ поддержки қандасов с программами социально-экономического развития областей (регионов) Казахстана.

Так, за 2022 год в Казахстан переселились и получили статус қандасов 7415 этнических казахов. Как мы указывали выше, с 1991 года количество қандасов достигло 1 млн. 96,9 тысячи [1]. Ранжирование стран прибытия этнических казахов показаны на диаграмме № 5.

Диаграмма №5. Страны прибытия этнических казахов (%)



Более половины прибывающих қандасов – лица трудоспособного возраста - 62%, на долю детей приходится 24,1% и пенсионеров – около 13,9%. Продолжая анализ, важно отметить, что из числа қандасов трудоспособного возраста по уровню образования 11,4% имеют высшее образование, 40,3% среднее специальное образование, 47% общее среднее образование и 1,6% не имеют образования [17].

Приведенные данные свидетельствуют о том, что Казахстан создает необходимые условия социальной и правовой поддержки прибывающим на родину қандасам, поскольку если ранее прибывали лица трудоспособного возраста с детьми, то в последние годы увели-

чилось число пенсионеров, которые осознают уровень стабильности государственной поддержки: на переезд – единовременная выплата каждому члену семьи по 35 МРП; для покрытия расходов по найму (аренде) жилья и оплате коммунальных услуг от 15 до 30 МРП на семью [18].

В стране функционирует 14 центров временного размещения кандасов. Реализуемые в центрах программы адаптации предусматривают консультирование по правовым вопросам, государственному языку и по желанию – русскому языку, профессиональной подготовке и переподготовке квалификации. Всем кандасам обеспечена доступность медицинского обслуживания, образования и социального обеспечения. Более 66% трудоспособного возраста заняты в сферах производства, каждый четвертый занят в сельском хозяйстве.

Также создана и совершенствуется информационная база данных «Оралман» (<https://sb.egov.kz>), которая будет интегрироваться в создаваемую единую информационную систему социальной сферы, что и позволит оперативно оказывать полный перечень социальных услуг.

Расселение этнических иммигрантов по регионам происходит без учета территориального расчета производительных сил, имеет место вторичная миграция. Значительная часть кандас проживают в трудоизбыточных регионах – в Южно-Казахстанской, Мангистауской, Алматинской, Жамбылской областях в то время, как в северные регионы страны столкнулись с проблемой дефицита квалифицированных трудовых ресурсов.

Стоит признать, что низка эффективность имиджевой и информационно-пропагандистской работы среди представителей диаспоры в зарубежных странах, кандасы испытывают затруднения в получении профессионального образования, устройства детей в дошкольные и школьные учреждения. Финансирование программы осуществляется за счет и в пределах средств республиканского и местных бюджетов, а также иных источников, не запрещенных законодательством Республики Казахстан.

Полагаем, что реализация государственных мер в сфере миграционной политики Казахстана:

- позволит упорядочить процессы этнической, внутренней и внешней миграции и подчинить их интересам экономического развития регионов;
- приведет к повышению качества жизни значительной части этнических иммигрантов и внутренних мигрантов;
- будет стимулировать возвращение в страну граждан различных национальностей, выехавших из Казахстана;
- предупредит возможное возникновение социальных рисков, связанных с трудностями адаптации и интеграции, безработицей и стихийной миграцией;
- обеспечит дальнейшее развитие процессов национальной консолидации, укрепление социальной стабильности и улучшение демографической ситуации.

Миграция в государствах-участниках Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и ее конституционно-правовое регулирование.

Процесс миграции в странах Евразийского экономического союза обусловлен интересами стран-участниц в сфере занятости населения и эффективном участии трудового человеческого потенциала для устойчивого развития экономических показателей. В этой связи, страны-партнеры, взаимозаинтересованные в развитии миграционных процессов, пытаются создать бесконфликтные условия перемещения людей между странами, учитывающие правовую и социальную защиту мигрантов.

При этом, государства осуществляя функции по регуляции миграционного процесса, понимают, что эффективность регулирования напрямую зависит от четкого конституционно-правовое определение базовых категорий мигрантов, их конституционно-правового статуса. В этой связи, система нормативного обеспечения функционирования миграционной политики формируется, исходя из национальных интересов стран-участниц ЕАЭС.

Конституционно-правовое регулирование миграции в государствах ЕАЭС носит целенаправленный характер и осуществляется с помощью системы правовых средств, специфици-

ческих методов правового регулирования, которые обеспечивают достижение желаемых результатов.

Особенность развития конституционных правоотношений современного периода заключается в универсализации основных прав и свобод, распространении гарантий и мер защиты не только на граждан, но и на иностранных граждан и лиц без гражданства. Наблюдается общая тенденция сближения правового статуса граждан и иностранных граждан, лиц без гражданства, законно находящаяся на территории принимающего государства. Присоединившись к основополагающим международным документам по правам человека, государства ЕАЭС тем самым обязались соблюдать принципы прав человека, в том числе и принципа свободы передвижения и гуманного отношения к беженцам, искателям убежища и перемещенных лиц. Права человека мигранта входят в общую систему прав человека как объектов конституционно-правового регулирования. В конституциях государств ЕАЭС, как правило, закрепляются концептуальные основы правовой политики в области прав иностранных граждан.

Более детальная регламентация прав мигрантов происходит с помощью норм отраслевого законодательства, в первую очередь – миграционного, которое устанавливает основные направления государственной миграционной политики, определяет объем прав мигрантов, устанавливает компетенцию в сфере миграции соответствующих органов государственной власти.

Принимая законодательные акты в сфере миграции, государства ЕАЭС соблюдают принятые на себя обязательства по международным документам, которые устанавливают определенные стандарты в области прав мигрантов. Формы такого законодательства могут быть разными в зависимости от их правовых традиций, геополитических и исторических предпосылок и т.д. Государства могут предусматривать более широкие права, чем предусмотрено в международных договорах, но не могут использовать национальное законодательство для сужения обязательств, содержащихся в ратифицированных ими международных договорах. Более того, согласно нормам и обычаям международного права, даже в случае непринятия соответствующего национального законодательства, государство не освобождается от обязательств по договорам, в которых она принимает участие.

Как известно, именно нормативно-правовое закрепление прав еще не обеспечивает их практического осуществления и, не получив подкрепления эффективным механизмом защиты, является декларативным намерением принятых нормативно-правовых актов.

Для обеспечения прав человека, в том числе и человека-мигранта, государство устанавливает соответствующие политические, экономические, социальные и юридические гарантии, которые играют ключевую роль в механизме реализации прав человека. Вся система государственного гарантирования прав и свобод основывается на демократизме гражданского политического строя, вследствие чего и само правовое государство конституционно характеризуется как демократическая.

В 1998 году главы стран-участниц подписали Заявление «О десяти простых шагах навстречу простым людям» [19]. Впоследствии, данный документ, определяющий основные направления развития интеграции в рамках Сообщества в социальной и гуманитарной сфере, послужил основой принятия ряда межгосударственных, межправительственных актов, относящихся к проблемам миграционной политики:

- Соглашение между Республикой Казахстан, Республикой Беларусь, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией об упрощенном порядке приобретения гражданства от 26 февраля 1999 г. (Ратифицирован Законом Республики Казахстан от 30 декабря 1999 года № 17);

- Договор о правовом статусе граждан одного государства, постоянно проживающих на территории другого государства, от 28 апреля 1998 года (Ратифицирован Законом Республики Казахстан от 30 декабря 1999 года № 20-II);

- Соглашение между Правительством Республики Беларусь, Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики, Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан о взаимных безвизовых поездках граждан

от 30 ноября 2000 г. (Ратифицирован Законом Республики Казахстан от 6 декабря 2001 года № 262).

Помимо этого, в целях создания гражданам одного государства, находящимся на территории другого государства, одинаковых условий для получения неотложной медицинской помощи, в 1998 г. подписано Соглашение о взаимном предоставлении гражданам Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан равных прав в получении скорой и неотложной медицинской помощи, которое вступило в силу с момента подписания.

Несмотря на наличие правовых документов, действующих в рамках ЕАЭС, ситуация с правовым регулированием миграционных отношений далека от идеала, мигранты сталкиваются с проблемами при регистрации, при получении медицинской помощи и в сфере организации миграционного контроля. К примеру, часты случаи, когда казахстанцы не могут оформить в России полис обязательного медицинского страхования на членов своих семей, поскольку для этого они должны иметь вид на жительство либо разрешение на временное проживание, а значит члены семьи трудового мигранта не могут получить бесплатную медицинскую помощь, порой оказываясь в сложной жизненной ситуации. К сожалению, подобных частных случаев, требующих нормативной регламентации очень много, учитывая значение и масштабы миграции в государствах ЕАЭС.

Разумеется предпринимаются усилия в решении возникающих проблем, например Бюро Межпарламентской Ассамблеи предложило согласованные принципы законодательного регулирования миграционной политики, разработанные на основе анализа законодательных условий реализации международных договоров в сфере миграционной политики и гражданства, действующих в рамках ЕАЭС, а также с учетом положений конвенций Международной организации труда.

Кроме того, вырабатываемая миграционная политика государств-членов ЕАЭС, направлена на:

- определение единых условий и порядка предоставления всем субъектам хозяйственной деятельности независимо от форм собственности, и лицам, занимающимся предпринимательской деятельностью без образования юридического лица, специального разрешения (лицензии) на осуществление этой деятельности; введение унифицированных въездных документов для всех государств как эффективный и универсальный метод регулирования миграционного потока;

- гарантированное признание для трудящихся-мигрантов на всей территории дипломов, свидетельств об образовании, соответствующих документов о присвоении звания, разряда, квалификации и иных необходимых для трудоустройства документов, полученных в государстве выезда, а также трудового стажа, включая стаж на льготных условиях и по специальности;

- предупреждение предотвращения потоков вынужденной миграции, в том числе незаконной, и вызываемых ею негативных последствий;

- создание условий для добровольного возвращения вынужденных мигрантов (беженцев и лиц, ищущих убежище) в места их исхода;

- разработку и реализацию совместных программ, направленных на решение миграционных проблем, которые должны содержать правовые, организационные и экономические механизмы, включая дифференцированный подход к решению проблем разных категорий мигрантов.

Безусловно, вопросы эффективного управления миграцией, ее нормативно-правового обеспечения рассматриваются на региональном уровне. В настоящее время актуализируется разработка согласованных действий по регулированию миграционных потоков. В государствах ЕАЭС чрезмерная миграционная подвижность населения – достаточно новое явление, требующее взвешенного анализа.

Трудовые мигранты и торговля людьми для эксплуатации – проблемы, требующие решения.

Трудовая миграция в Республике Казахстан, серьезная проблема на которую государство должно обратить внимание, и выработать определенные государственные меры, направленные на ее минимизацию, введения ее в легальное правовое русло и обеспечение социально-правовой защищенности мигрантов.

Сегодня актуальным остается вопрос: кто, кому и какими средствами будет обеспечивать защиту прав, свобод и законных интересов трудящихся-мигрантов. В современных правовых государствах необходим надежный механизм реализации закрепленных в их Конституциях неотчуждаемых жизненных благ. Такой механизм должен обеспечивать и законодательные гарантии прав трудящихся-мигрантов, и фактическое их осуществление с помощью соответствующих государственных органов, учреждений, организаций. Важное звено (элемент) защиты прав и свобод трудящихся-мигрантов – создание условий реализации этих прав и свобод.

Ситуация в рассматриваемой сфере, сегодня характеризуется осваиванием новых государств, которые предоставляют возможность работать на их территории, однако зачастую получение официального разрешения на трудоустройство затянуто по времени и бюрократизировано. На сегодня, основная часть казахстанских трудовых мигрантов в поисках трудоустройства осваивают все новые и новые оси, к примеру, страны Западной Европы и Юго-Восточной Азии, Южную Корею.

Следует признать, что темпы роста трудовой миграции нарастают ежегодно. И это учитывая тот факт, что официальной статистике подвергаются только доля трудовых мигрантов, которые пересекают границы легально, указывая в качестве цели въезда или выезда работу по найму. Но не следует забывать о том, что в любой стране существует большая доля нелегальной миграции, в том числе и трудовой. Это естественный процесс, который практически невозможно ограничить, да и в этом нет никакой целесообразности и необходимости, а следовательно, его требуется направить в правовое русло. Достоверных официальных данных относительно реальных потоков трудовой миграции в Казахстане нет, поскольку учет этот не ведется в силу отсутствия кардинальной необходимости. Несомненно каждое ведомство ведет свой учет (количество выданных квот – Министерство труда и социальной защиты населения, количество выездов и въездов – Министерство внутренних дел, Комитет национальной безопасности и т.п.), однако это не дает полноценной картины в отношении трудящихся иностранцев в Казахстане, так и в отношении казахстанцев привлекаемых в качестве рабочей силы в других странах. Таким образом, они остаются полностью «невидимыми» для властей. Учитывая, что любой слабо урегулированный процесс порождает его криминализацию, необходимо проявить обеспокоенность своевременным полноценным и адекватным переводом трудовой миграции в правовое поле, также предусмотрев разработку методов и форм противодействия таким её негативным последствиям, как незаконная миграция, принудительный труд и торговля людьми [20, с. 65].

Проблемы связанные с регистрацией и документами разрешающими трудовую деятельность, влекут последствия в виде нелегального пребывания мигрантов в стране, их нахождение в теневом экономическом и правовом пространстве.

Полагаем, что действенным шагом в регулировании миграционных процессов в Республике Казахстан станет принятие Закона «О трудовой миграции», поскольку это исключит возможности для использования трудовых мигрантов в качестве объектов эксплуатации. Предлагаемый законодательный акт должен содержать нормы: устанавливающие правила выезда казахстанцев в другие страны с целью трудоустройства и порядок пребывания иностранных трудовых мигрантов в Казахстане; регулирующие процедурные аспекты трудовой деятельности мигрантов; защищающие правовое положение как иностранных трудовых мигрантов в Казахстане, так и казахстанцев пребывающих в других странах в качестве трудовых ресурсов. Закон Республики Казахстан «О трудовой миграции» стал бы одним из ключевых элементов миграционного механизма, поскольку в нем предусматривался бы инструментарий социальной и правовой защиты трудящихся мигрантов, легализации их статуса. Дополнения и изменения, внесенные в миграционное законодательство, будут способствовать

тому, чтобы данная сфера общественных отношений развивалась в соответствии с общепризнанными нормами международного права.

В последнее время чрезвычайную важность и актуальность в мировом сообществе приобретают вопросы торговли людьми. Это требует консолидации усилий международного сообщества для борьбы с данным явлением. Данная проблема коснулась и Республики Казахстан. В 2020 году в Республике Казахстан, также наблюдался рост преступлений в сфере торговли людьми, в частности их было зарегистрировано 43, что в шесть раз больше, чем в 2019 году (семь) и в три раза больше, чем в 2018 году (15) [21]. За первое полугодие 2021 года в Казахстане зарегистрировали 63 правонарушения, связанных с торговлей людьми - вдвое больше, чем годом ранее [22].

Проблема торговли людьми в Республике Казахстан, приобретает специфические особенности.

Во-первых, при рассмотрении ситуации с торговлей людьми в Казахстане необходимо понимать, двойственность ситуации. В глобальном аспекте, Казахстан несомненно выступает страной транзитером в силу географического расположения, а также является и страной происхождения жертв торговли, которая хоть и в небольших объемах, но имеет место быть.

Во-вторых, если мы обратим внимание на ситуацию в региональном аспекте, Казахстан выступает страной назначения жертв торговли людьми из близлежащих стран Центральной Азии и СНГ, в силу доминирования трудовой эксплуатации.

В-третьих, Казахстан является страной, где присутствует внутренняя торговля людьми, приводящая к высокому риску для внутренних трудовых мигрантов оказаться жертвой трудовой эксплуатации на родной территории. Это обусловлено тем, что, несмотря на сложное социально-экономическое положение отдельных регионов (в основном удаленных от городов сел), есть мегаполисы (Алматы, Астана), либо промышленно развитые города областного значения куда в поисках заработка стекаются внутренние мигранты: люди без документов, без определенного места жительства, дети без надзора родителей, инвалиды, безработные, малообеспеченные.

В результате перечисленных обстоятельств, Казахстан получил негативную оценку Государственного департамента США, в докладе которого «О торговле людьми», наше государство пополнило перечень контрольных стран, в которых данная ситуация требует улучшений. Поэтому было озвучено 11 рекомендаций, направленных на усиление противодействия данному виду преступлений.

В Республике Казахстан борьба с торговлей людьми является одним из приоритетных направлений государственной миграционной политики. Особое внимание государственных органов направлено на создание законодательной базы для эффективной борьбы с торговлей людьми и незаконным вывозом мигрантов, на повышение информированности населения о проблеме торговли людьми, на улучшение координации деятельности государственных органов и гражданского общества в борьбе с торговлей людьми.

С учетом всего изложенного, можно утверждать о необходимости выработки адекватного сложившейся ситуации механизма противодействия данному виду преступлений, включающее скоординированное участие многих заинтересованных субъектов, обладающих как необходимым правовым инструментарием, так и специальными знаниями в этой сфере.

Результаты.

На данный момент приоритетной задачей новой национальной политики нашего формирующегося правового государства, основанного на принципах конституционного обеспечения и защиты прав и свобод личности, реального гуманизма, подлинной демократии и социальной справедливости, должно быть обеспечение необходимой законодательной базы в целях контроля и анализа процесса миграции.

Процессы миграции населения хоть и являются объективным и закономерным явлением общественного развития, оно несет определенные риски для любого государства, и Казахстан не является исключением. В частности: процесс обезлюдивания и не использования плодородных сельскохозяйственных угодий в сельских регионах; невозможность сохранения

социально-значимых объектов, таких как малокомплектные общеобразовательные школы, медицинские учреждения, учреждения соцкультбыта и сферы услуг; изменение этнической палитры страны, снижение численности представителей определенного этноса; снижение уровня образовательной и профессиональной подготовки занятого населения в результате миграционных процессов, характеризующихся оттоком наиболее квалифицированной рабочей силы; складываются региональные различия в интенсивности внешней миграции, население ряда регионов имеет более низкие показатели отрицательного сальдо внешней миграции, в то время как в ряде других они велики (главным образом в крупных городах); ухудшается состояние трудового потенциала, усиливается тенденция «старения населения».

С учетом того, что экономические причины миграции являются преобладающими в современное время, все большее распространение получает трудовая миграция. Внешняя миграция способствует тому, что трудовые мигранты более уязвимы в социально-экономическом и правовом плане, что подвергает их определенным рискам, к примеру, - незащищенность, несоблюдение конституционного, миграционного, налогового, трудового законодательства в стране пребывания. На развитие миграционной ситуации влияет и присоединение Казахстана к международному рынку труда. Миграция обусловлена использованием иностранной рабочей силы на территории Казахстана и выездом соотечественников на работу за рубеж.

Несовершенство законодательной базы по миграции и отсутствие четкого механизма регулирования миграционных потоков внутри ЕАЭС стали следствием нелегальной миграции и возникновения условий для нарушения конституционных прав и свобод человека. Трудовую миграцию целесообразно расценивать как внешнюю занятость населения и важнейшую составляющую внешнеэкономической деятельности Республики Казахстан. Государства должны стать регулятором организационного трудоустройства своих граждан за границей, активно влиять на структуру эмиграционных потоков. Вхождение Казахстана в Таможенный Союз и Евразийское Экономическое Пространство способствует дальнейшей международной интеграции, созданию новых рабочих мест, оптимизирует деятельность, как фискальных органов, так и миграционных служб государств-участников обозначенных политических альянсов.

Неконтролируемый процесс трудовой миграции привел к тому, что сложилась система злоупотреблений в вербовке и эксплуатации граждан Республики Казахстан, зачастую связанная с очевидным нарушением прав человека. Приоритеты в области миграции включает регулирование трудовой эмиграции, предоставление поддержки этническим казахам, вернувшимся на родину, борьбу с нерегулярной миграцией, регулирование пребывания казахстанских мигрантов за рубежом и пограничный контроль.

Заключение.

Миграция населения является своеобразным вызовом на быстро меняющиеся потребности людей вследствие технологического прогресса, процессов интернационализации рынка труда, глобализации, изменении в условиях рынка, а также промышленной трансформации.

Механизмы миграции представляют сложную многосоставную систему, включающую как объективные факторы, так и потребности, интересы, стремления населения. Деятельность государства в сфере миграции, по нашему убеждению, может быть сфокусирована на нескольких аспектах и направлениях:

- формирование конституционно-правового регулирования государственной миграционной политики, представляющую собой прочную основу для законодательную конструкции миграционного законодательства;
- принятие законодательной базы, адекватной текущей ситуации и направленной на разрешение социальных проблем прибывающих в Казахстан мигрантов, а также на защиту прав и интересов тех, кто вынужден временно покинуть страну в поисках работы;
- ориентирование на реализацию долгосрочных программ по внешней миграции со странами являющихся основными партнерами;

- урегулирование стихийного характера внешней трудовой миграции и защиты конституционных прав мигрантов, в соответствии с нормами международного права.

На сегодня в Республике Казахстан, одной из важных задач является разработка комплексной программы правового регулирования трудовой миграции, в рамках которой следует предусмотреть и аспекты противодействия нелегальной трудовой миграции. Полагаем, что данная программа должна учитывать, что трудовая миграция – это особый вид миграции экономического характера, а потому и меры, предусматриваемые в ней, должны быть направлены на решение социально-экономических проблем.

Список использованных источников

- 1 О мерах поддержки для кандасов. [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <https://www.gov.kz/> (дата обращения: 18.08.2022).
- 2 Статистика миграции. [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <https://www.gov.kz/> (дата обращения: 18.08.2022).
- 3 Оперативные данные (оперативная информация, бюллетени). [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <http://www.stat.gov.kz/> (дата обращения: 18.08.2022).
- 4 Демографическая статистика. [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <https://stat.gov.kz/> (дата обращения: 18.08.2022).
- 5 Джунибекова Л.М. Гармонизация правового пространства в сфере международного трудового права (на примере ЕАЭС). Дисс. на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности: «6D030200 – Международное право». – Нур-Султан, 2020. – 190 с.
- 6 Кысыкова Г.Б., Калиева А.У. Анализ правового регулирования трудовой миграции в рамках ЕАЭС // Вестник института законодательства РК. - №4(53). – 2018. – С. 134-140.
- 7 Ghosh, B. The Human Rights of Migrants: Strategies for moving forward. // Development. - № 46. – 2003. – P. 21–29.
- 8 Scott M. Migration/Refugee Law (2019) // Yearbook of International Disaster Law Online, 2021. – 519-528 p.
- 9 Collyer M. Migrants, migration and the security paradigm: Constraints and opportunities // Mediterranean Politics. - № 11 (2). – 2016. – P. 255-270.
- 10 The EU Pact on Migration and Asylum in light of the United Nations Global Compact on Refugees International Experiences on Containment and Mobility and their Impacts on Trust and Rights. Editors Sergio Carrera and Andrew Geddes. European University Institute (EUI). - San Domenico di Fiesole (FI), 2021. – 315 p.
- 11 Werner F. Menski Rethinking Legal Theory in the Light of South–North Migration. - Routledge-Cavendish, 2006. – 16 p.
- 12 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В 5-ти т. – Алма-Ата: Наука, 1977. – Т. 4. – 639 с.
- 13 Мендикулова, Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие: Дис...-д-ра истор. наук: 07.00.02. - Алматы, 1999. – 335 с.
- 14 Козыбаев, М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алма-Ата: Ғылым, 1993. - 345 с.
- 15 Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 260 с.
- 16 Витковская Г.С. Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии. – М.: Московский центр Карнеги, 1998. – 340 с.
- 17 С начала года более 7 тысяч человек получили статус кандаса. [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <https://kapital.kz/> (дата обращения: 18.08.2022).
- 18 Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2018 года № 746. «Об утверждении Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства «Еңбек». [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 18.08.2022).
- 19 Заявление «О десяти простых шагах навстречу простым людям» (принято Решением Межгосударственного Совета Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан от 28 апреля 1998 года № 25). [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 18.08.2022).

20 Жетписов С.К., Нургазинов Б.К. Борецкий А.В. Labor migration: socio-legal characteristics of the problem // Вестник ЕНУ им. Гумилева. Серия Право. - № 3. - 2021. – С. 60-73.

21 За время пандемии в Казахстане установлен антирекорд по торговле людьми. [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <http://kursiv.kz/news/> (дата обращения: 18.08.2022).

22 Количество уголовных правонарушений, связанных с торговлей людьми, выросло сразу вдвое за год. [Электрон. ресурс]. - 2022. – URL: <http://ranking.kz/ru/> (дата обращения: 18.08.2022).

Сведения об авторах

Хамзин Амангельды Шапиевич – заведующий кафедрой «Право» Инновационного Евразийского университета, доктор юридических наук, профессор.

Жетписов Серик Кожанович – заведующий кафедрой «Правоведение» Торайгыров университета, доктор юридических наук, профессор.

Кыдралинова Айнаш Картабаевна – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Право» Инновационного Евразийского университета.

Хамзин Амангельды Шапиевич – Инновациялық Еуразия университеті «Құқық» кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының докторы, профессор.

Жетписов Серик Кожанович – Торайгыров университеті «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының докторы, профессор.

Кыдралинова Айнаш Картабаевна – заң ғылымдарының магистрі, Инновациялық Еуразия университеті «Құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Hamzin Amangeldy Shapievich – Head of the Department of «Law» of the Innovative Eurasian University, Doctor of Law, Professor

Zhetpisov Serik Kozhanovich – Head of the Department of «Jurisprudence» of Toraigyrov University, Doctor of Law, Professor

Kydralinova Ainash Kartabaevna – Master of Law, Senior Lecturer of the Department of «Law» of the Innovative Eurasian University

А.К. Канатов¹, М.Д. Каражанов², Р.Х. Темиргазин²

¹РГП на ПХВ «Институт парламентаризма», Астана, Республика Казахстан

²Alikhan Bokeikhan University, Семей, Республика Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО ПОЛОЖЕНИЯ (законотворческий кликбейт)

В статье проведен анализ национального законодательства в области прав и законных интересов детей в чрезвычайных кризисных ситуациях, а также передоложены конкретные практические рекомендации. Выработка механизмов предотвращения насилия в отношении женщин и детей. Предложения по рассмотрению возможности введения в статью 1 Закона Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» нового пункта «12-2) ребенок (дети), находящийся в кризисной ситуации, – ребенок (дети), жизнедеятельность которого нарушена в результате сложившихся обстоятельств, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О чрезвычайном положении», и который не может преодолеть данные обстоятельства самостоятельно или с помощью семьи», а также о внесении изменений и дополнений, через призму кризисных ситуаций, в Дорожную карту по усилению защиты прав ребенка, противодействия бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 20-23 годы. Актуализации третьего этапа исполнения Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года с разворотом на защиту прав детей. Апроприация принципов защиты и продвижения института омбудсмена («Венецианские принципы») в национальное законодательство.

Ключевые слова: защита, дети, статус ребенка, чрезвычайное положение, омбудсмен, бытовое насилие, чрезвычайные кризисные ситуации.

Төтенше кезі жағдайында балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселесіне (заң шығарушылық кликбейт)

Мақалада төтенше дағдарыс жағдайындағы балалардың құқықтары мен заңды мүдделері саласындағы ұлттық заңнамаға талдау жүргізілді, сондай-ақ нақты тәжірибелік ұсыныстар берілді. Әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу тетіктерін әзірлеу. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына жаңа «12-2) дағдарыс жағдайындағы бала (балалар) – Қазақстан Республикасының заңында көзделген мән-жайлардың салдарынан өмірлік қызметі бұзылған бала (балалар) «Төтенше жағдай туралы» және осы жағдайларды өз бетімен немесе отбасының көмегімен еңсере алмайтын, сондай-ақ дағдарыстық жағдайлар призмасы бойынша Қазақстан Республикасының азаматтарын қорғауды күшейту жөніндегі Жол картасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы бала құқықтары, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес және 20-23 жас аралығындағы жасөспірімдер арасындағы суицид мәселелерін шешу. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасы және гендерлік саясат тұжырымдамасын балалардың құқықтарын қорғауға баса назар аудара отырып іске асырудың үшінші кезеңін жаңарту. Омбудсмен институтын («Венециялық қағидалар») қорғау және ілгерілету қағидадарын ұлттық заңнамаға бекіту.

Түйінді сөздер: қорғау, балалар, баланың мәртебесі, төтенше жағдай, омбудсмен, тұрмыстық зорлық-зомбылық, төтенше дағдарыс жағдайлары.

On the problem of protecting the rights and legitimate interests of children in a state of emergency (legislative clickbait)

The article analyzes the national legislation in the field of the rights and legitimate interests of children in emergency crisis situations, as well as provides specific practical recommendations. Development of mechanisms to prevent violence against women and children. Proposals to consider the possibility of introducing into Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan" a new paragraph "12-2) a child (children) in a crisis situation, – a child (children) whose vital activity is disrupted as a result of the circumstances provided for by the Law of the Republic of Kazakhstan "On the State of Emergency", and who cannot overcome these circumstances independently or with the help of the family", as well as amendments and additions, through the prism of crisis situations, to the Roadmap for strengthening the Protection of the Rights of the Child, countering domestic violence and the solution of suicidality issues among adolescents for 20-23 years. Actualization of the third stage of the implementation of the Concept of Family and Gender Policy in the Republic of Kazakhstan until 2030 with a focus on the protection of children's rights. The appropriation of the principles of protection and promotion of the Ombudsman institution (the "Venice Principles") into national legislation.

Keywords: protection, children, child status, state of emergency, ombudsman, domestic violence, emergency crisis situations.

Введение

Генеральная Ассамблея ООН призывает все государства - члены Организации строго соблюдать Декларацию о защите женщин и детей в чрезвычайных обстоятельствах и в период вооружённых конфликтов, где помимо иных гарантий защиты женщин и детей закреплёно следующее намерение:

- женщины и дети, принадлежащие к гражданскому населению и оказавшиеся в условиях чрезвычайных обстоятельств и вооружённых конфликтов в борьбе за мир, самоопределение, национальное освобождение и независимость или проживающие в оккупированных территориях, не должны лишаться крова, пищи, медицинской помощи или других неотъемлемых прав в соответствии с положениями Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта о гражданских и политических правах, Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, Декларации прав ребенка или других актов международного права.

Правовые предпосылки обеспечения детям возможности определить себя как личность и реализовать их (свои возможности) в безопасных и благоприятных условиях постулированы в тексте Всемирной декларации об обеспечении выживания, защиты и развития детей (в конце сентября 1990 года): «Дети мира невинны, уязвимы и зависимы. Они также любознательны, энергичны и полны надежды. Их время должно быть временем радости и мира, игр, учебы и роста. Их будущее должно основываться на гармонии и сотрудничестве. Их жизнь должна становиться более полнокровной, по мере того как расширяются их перспективы, и они обретают опыт [1, с.7].

Однако для многих детей реальности детства совершенно другие».

Необходимо учитывать следующую возрастную аксиому: «Ребенком является каждое человеческое существо до достижения 18-летнего возраста, если по закону, применимому к данному ребенку, он не достигает совершеннолетия ранее» (статья 1 Конвенции о правах ребёнка) [2].

Республика Казахстан, постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года определила примат (приоритет) норм Конвенции о правах ребёнка над действующим национальным законодательством [3].

Цель данного исследования - анализ действующего национального законодательства в области защиты прав и законных интересов детей в чрезвычайных кризисных ситуациях, и дачу конкретных практических рекомендаций.

Результаты и обсуждения

В настоящее время, действующее национальное законодательство единообразно закрепляет возрастной статус ребёнка (детей).

Согласно Закону Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан»: ребенок - лицо, не достигшее восемнадцатилетнего возраста (совершеннолетия) (п.2) ст.1) [4].

В соответствии с Кодексом Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье»: ребенок (дети) - лицо, не достигшее восемнадцатилетнего возраста (совершеннолетия) (п.8) ст.1). Положения Кодекса позволяют семантически точно отождествить дефиниции «ребёнок» и «дети» [5].

На сегодня в Казахстане демографическая картина следующая.

В 2021 году в Казахстане прошла Национальная перепись населения. Итоги переписи населения озвучены в докладе Премьер- Министра РК:

- общая численность населения на 1.01.2022 г.: 19 122 423 человек;
- средний возраст населения - 31,94 года;
- 33,91 % населения - дети в возрасте 0-17 лет;
- 19,56 % населения - молодежь в возрасте 14-28 лет.

Детское население имеет устойчивую тенденцию роста в Казахстане: 6 485 507 детей в 2021, в 2020 году - 6 110 156. В течение года в стране появился 375 351 ребенок [6].

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА. Необходимо отметить, что с 1991 года Казахстан ратифицировал 15 международных документов, первым из которых была Конвенция о правах ребёнка. Все законодательные инициативы основаны на статьях Конвенции, и каждая статья имплементирована в структуру законодательства.

Кроме того, ратифицированы важные для защиты прав детей международные документы:

- минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила, 1985);
- руководящие принципы ООН для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы, 1990);
- правила ООН, касающиеся защиты прав несовершеннолетних, лишенных свободы (1990);
- стандартные минимальные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила, 1990);
- Конвенция о минимальном возрасте для приема на работу;
- факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии;
- факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся участия детей в вооруженных конфликтах;
- Конвенция МОТ о запрещении и немедленных мерах по искоренению наихудших форм детского труда (Конвенция 182) [7, с.40].

С 1991 года правовую систему Казахстана дополнили более 50 нормативных правовых актов, обеспечивающих защиту прав ребенка.

НАПРИМЕР. Конституция Республики Казахстан (статья 27): брак, семья и детство находятся под защитой государства [5].

Кодекс «О здоровье народа и системе здравоохранения»: право ребенка на современные услуги здравоохранения, восстановление здоровья, медицинские осмотры, лечение, лекарственное обеспечение в рамках гарантированной бесплатной медицинской помощи; право на бесплатную медико-педагогическую коррекционную поддержку для детей с ограниченными возможностями, ВИЧ-инфицированным, больным СПИД [8];

Кодекс «О браке (супружестве) и семье»: право жить и воспитываться в семье, общаться с родителями, выражать свое мнение, иметь имя, отчество и фамилию, а также иметь имущественные права.

Закон «О государственной молодежной политике»: условия для полноценного духовного, культурного и физического развития молодежи.

Закон «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности»: предупреждение противоправной деятельности несовершеннолетних, создает правовые и социальные гарантии для детей.

Закон «Об образовании»: право на получение детьми бесплатного общего среднего образования и право на конкурсной основе получить бесплатное высшее образование.

Закон «О правах ребенка в Республике Казахстан»: равные права детей, независимо от происхождения, расовой и национальной принадлежности, социального и имущественного положения, пола, языка, образования, отношения к религии и места жительства.

Закон «О ратификации Конвенции о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления»: иностранное усыновление имеет место лишь при соблюдении интересов ребенка и его основных прав, а также для предотвращения похищения, продажи детей или торговли.

Закон Республики Казахстан «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями»: закрепляет формы и методы социальной, медико- педагогической коррекционной поддержки детей с ограниченными возможностями, определяет профилактику детской инвалидности.

И другие законодательные направления.

МЕЖДУ ТЕМ, законодательное обеспечение защиты прав и законных интересов детей в чрезвычайной кризисной ситуации получило своё начало в Законе Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоятельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» от 11 июля 2022 года № 136-VII [9].

Данный Закон (как это не парадоксально) легализовал новый понятийный аппарат в действующем Законе «О чрезвычайном положении»:

- кризисная ситуация в социально-экономической сфере – ситуация, при которой возникла угроза экономической безопасности страны и в соответствии с актами Президента Республики Казахстан могут быть установлены особенности действий налогового, бюджетного, таможенного, банковского, трудового, валютного законодательства Республики Казахстан, законодательства Республики Казахстан в области защиты конкуренции, в области здравоохранения, о государственных закупках, закупках отдельных субъектов квазигосударственного сектора, в сферах социальной защиты граждан, о государственном имуществе, по вопросам государственного контроля и надзора, реализации международных обязательств страны;

- кризисная ситуация – ситуация, при которой для восстановления нарушенных прав и свобод человека и гражданина, конституционного строя Республики Казахстан, безопасности и правопорядка требуется применение временных ограничений, а в исключительных случаях введение режима чрезвычайной ситуации или чрезвычайного положения и применение основных и дополнительных мер, предусмотренных настоящим Законом.

Опосредованно, анализируемый НПА урегулировал права и законные интересы детей:

1. В Закон Республики Казахстан «Об образовании» была введена новелла касательно «8-1. Прием на обучение в организации образования, реализующие образовательные программы высшего образования, детей (в том числе усыновленных, удочеренных, совместно проживающих пасынков и падчериц) сотрудников специальных государственных и правоохранительных органов, органов гражданской защиты, государственной фельдъегерской

службы, военнослужащих, погибших (умерших) или которым установлена инвалидность в результате увечья (ранения, травмы, контузии), полученного при исполнении служебных обязанностей, осуществляется вне конкурса на основании их заявления с присуждением образовательного гранта» (п.8-1) ст.26);

2. **Законом Республики Казахстан «О правоохранительной службе»** урегулировано «5. Детям сотрудников правоохранительных органов, в том числе тех, которые погибли, умерли или пропали без вести во время прохождения службы, местные исполнительные органы предоставляют вне очереди места в детских дошкольных учреждениях по месту жительства» (п.5) ст.64);

«9. В случае гибели (смерти) сотрудника в результате увечья (травмы, ранения, контузии), полученного при исполнении служебных обязанностей, членам семьи погибшего (умершего) сотрудника ежемесячно осуществляется денежная выплата в размере и порядке, определяемых Правительством Республики Казахстан.

Ежемесячная денежная выплата производится детям (в том числе усыновленным, удочеренным, совместно проживающим пасынкам и падчерицам) до достижения ими совершеннолетнего возраста или до окончания учебного заведения очной формы в системе общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования, в системе высшего и (или) послевузовского образования в пределах, не превышающих двадцатитрехлетнего возраста, а также супруге (супругу) пожизненно независимо от выплаты пособий по потере кормильца, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О государственных социальных пособиях по инвалидности и по случаю потери кормильца в Республике Казахстан» (п.9) ст.66);

«4. Исчисление продолжительности оплачиваемого ежегодного трудового отпуска сотруднику в год поступления на службу в правоохранительные органы (увольнения со службы), поступления на учебу (завершения учебы), а также выхода в (из) отпуск (отпуска) по беременности и родам, отпуска сотрудникам, усыновившим или удочерившим новорожденного ребенка (детей), отпуска без сохранения заработной платы по уходу за ребенком до достижения им возраста трех лет осуществляется делением продолжительности ежегодного трудового отпуска на двенадцать и умножением полученного количества дней на количество полных месяцев службы в год поступления на правоохранительную службу (увольнения со службы), поступления на учебу (завершения учебы), выхода в отпуск (из отпуска).

Округление количества неполных дней производится в сторону увеличения.

При этом сотрудникам, имеющим право на отпуск продолжительностью десять календарных дней и более, предоставляется сверх отпуска время на путь следования» (п.4) ст.73);

3. **В Закон Республики Казахстан «О специальных государственных органах Республики Казахстан»** включены такие нормы: «12. В случае гибели (смерти) курсанта, слушателя в результате увечья (ранения, травмы, контузии), полученного при исполнении обязанностей службы, членам семьи погибшего (умершего) курсанта, слушателя ежемесячно осуществляется денежная выплата в размере и порядке, определяемых Правительством Республики Казахстан.

Ежемесячная денежная выплата производится детям (в том числе усыновленным, удочеренным, совместно проживающим пасынкам и падчерицам) до достижения ими совершеннолетнего возраста или до окончания учебного заведения очной формы в системе общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования, в системе высшего и (или) послевузовского образования в пределах, не превышающих двадцатитрехлетнего возраста, а также супруге (супругу) пожизненно независимо от выплаты пособий по потере кормильца, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О государственных социальных пособиях по инвалидности и по случаю потери кормильца в Республике Казахстан» (п.12) ст.77);

«11. В случае гибели (смерти) сотрудника в результате увечья (ранения, травмы, контузии), полученного при исполнении обязанностей службы, членам семьи погибшего (умершего) сотрудника ежемесячно осуществляется денежная выплата в размере и порядке, определяемых Правительством Республики Казахстан.

Ежемесячная денежная выплата производится детям (в том числе усыновленным, удочеренным, совместно проживающим пасынкам и падчерицам) до достижения ими совершеннолетнего возраста или до окончания учебного заведения очной формы в системе общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования, в системе высшего и (или) послевузовского образования в пределах, не превышающих двадцатитрехлетнего возраста, а также супруге (супругу) пожизненно независимо от выплаты пособий по потере кормильца, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О государственных социальных пособиях по инвалидности и по случаю потери кормильца в Республике Казахстан» (п.11) ст.78);

4. Закон Республики Казахстан «О воинской службе и статусе военнослужащих» предусмотрел аналогичные нормы: «4. В случае гибели (смерти) военнослужащего, проходящего воинскую службу по контракту, военнослужащего срочной службы, курсанта, кадета, военнообязанного, призванного на воинские сборы, в результате увечья (ранения, травмы, контузии), полученного при исполнении обязанностей воинской службы, членам семьи погибшего (умершего) военнослужащего ежемесячно осуществляется денежная выплата в размере и порядке, определяемых Правительством Республики Казахстан.

Ежемесячная денежная выплата производится детям (в том числе усыновленным, удочеренным, совместно проживающим пасынкам и падчерицам) до достижения ими совершеннолетнего возраста или до окончания учебного заведения очной формы в системе общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования, в системе высшего и (или) послевузовского образования в пределах, не превышающих двадцатитрехлетнего возраста, а также супруге (супругу) пожизненно независимо от выплаты пособий по потере кормильца, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О государственных социальных пособиях по инвалидности и по случаю потери кормильца в Республике Казахстан» (п.4) ст.52);

5. В Законе Республики Казахстан «Об органах внутренних дел Республики Казахстан»: «Примечание. В пункте 2 настоящей статьи под членами семьи сотрудников органов внутренних дел понимаются: супруга (супруг), совместные или одного из супругов несовершеннолетние дети (усыновленные, удочеренные, находящиеся на иждивении или под опекой); дети (усыновленные, удочеренные, находящиеся на иждивении или под опекой) и дети супруга (супруги), обучающиеся в организациях образования по очной форме обучения в возрасте до двадцати трех лет; дети с инвалидностью (усыновленные, удочеренные, находящиеся на иждивении или под опекой) и дети с инвалидностью супруга (супруги), которым установлена инвалидность до восемнадцати лет; родители и родители супруга (супруги), находящиеся на иждивении сотрудника.

Под лицами, находящимися на иждивении, признаются члены семьи сотрудника органов внутренних дел, проживающие за счет его дохода и не имеющие самостоятельного источника дохода» (Примечание к статье 21).

Таким образом, можно сделать вывод, что на передовой кризисной ситуации либо кризисной ситуации в социально-экономической сфере всегда (по приказу) находятся сотрудники специальных государственных и правоохранительных органов, органов гражданской защиты, государственной фельдъегерской службы, военнослужащие, могущие погибнуть или умереть, либо которые могут получить увечья (ранения, травмы, контузии), при исполнении служебных обязанностей. Отсюда законодатель постарался максимально, «в качестве страховки», обеспечить и защитить права детей последних, как наиболее чувствительную и актуальную сферу.

Промежуточный вывод: необходимо продолжать данную работу, которая напрямую корреспондирует со следующим аспектом.

Правовое поле Казахстана «обогащено» Концепцией семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года.

В настоящее время реализуется второй этап (2020–2022 годы) Плана мероприятий по реализации Концепции, которые направлены на укрепление и поддержку института семьи, охрану репродуктивного здоровья, предотвращение насилия в семье в отношении детей и

женщин, обеспечение равной занятости мужчин и женщин, продвижение гендерного просвещения.

На наш взгляд, есть потребность актуализации третьего этапа исполнения данной Концепции с разворотом на защиту прав детей. Необходимо постановлением Правительства предусмотреть ряд мероприятий путём моделирования-прогнозирования кризисной ситуации в социально-экономической сфере.

Не случайно постпандемийный кризис, и новые геополитические реалии диктуют новые вызовы. В частности, заявленные приоритеты Национальной модели социальной поддержки семей с детьми, а конкретно - защита детей, обеспечение реализации прав детей, требуют актуального наполнения[10].

Необходимо учитывать, согласно статье 7 Закона «О чрезвычайном положении»: 1. Срок действия чрезвычайного положения, вводимого на всей территории Республики Казахстан, не может превышать 30 суток, а вводимого в ее отдельных местностях - 60 суток. 2. По истечении срока, на который вводилось чрезвычайное положение, чрезвычайное положение считается прекращенным. 3. При неустранении обстоятельств, послуживших основанием для введения чрезвычайного положения, Президент Республики Казахстан вправе продлить его действие в пределах сроков, установленных пунктом 1 настоящей статьи, посредством издания соответствующего акта.

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА. С 5 января, в целях обеспечения безопасности населения, по всей Республике отдельными Указами (по каждой административно-территориальной единице), в соответствии с подпунктом 16) статьи 44 Конституции Республики Казахстан и статьями 4, 5, 6 Закона Республики Казахстан «О чрезвычайном положении» было введено чрезвычайное положение [11].

ПРАВОВАЯ ОСНОВА. Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 725 «О введении чрезвычайного положения в городе Алматы»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 726 «О введении чрезвычайного положения в Мангистауской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 727 «О введении чрезвычайного положения в Алматинской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 732 «О введении чрезвычайного положения в городе Нур-Султане»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 733 «О введении чрезвычайного положения в Атырауской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 734 «О введении чрезвычайного положения в городе Шымкенте»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 735 «О введении чрезвычайного положения в Жамбылской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 736 «О введении чрезвычайного положения в Кызылординской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 737 «О введении чрезвычайного положения в Акмолинской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 738 «О введении чрезвычайного положения в Актюбинской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 739 «О введении чрезвычайного положения в Восточно-Казахстанской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 740 «О введении чрезвычайного положения в Западно-Казахстанской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 741 «О введении чрезвычайного положения в Карагандинской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 742 «О введении чрезвычайного положения в Туркестанской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 743 «О введении чрезвычайного положения в Костанайской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 744 «О введении чрезвычайного положения в Павлодарской области»; Указ Президента Республики Казахстан от 5 января 2022 года № 745 «О введении чрезвычайного положения в Северо-Казахстанской области».

Отмена чрезвычайного положения

В соответствии со статьей 9 Закона Республики Казахстан «О чрезвычайном положении», последовательно -

13 января отменено чрезвычайное положение в трёх областях: Павлодарской, Северо-Казахстанской, Западно-Казахстанской.

14 января отменено чрезвычайное положение в четырёх регионах: Карагандинской, Туркестанской, Восточно-Казахстанской областях, в городе Шымкент.

15 января отменено чрезвычайное положение в двух областях: Акмолинской и Костанайской.

16 января отменено чрезвычайное положение в Актюбинской области.

19 января отменено чрезвычайное положение в оставшихся 7 регионах.

Отсюда **ВЫВОД**, так ЧП вообще, и кризисная ситуация (в том числе, в социально-экономической сфере) в частности, не может длиться более 30 (60) дней, и обязательно немедленное реагирование со стороны государства. В связи с появлением в Законе «О чрезвычайном положении» новых дефиниций «кризисная ситуация и кризисная ситуация в социально-экономической сфере» **необходима актуализация действующего законодательства.**

В частности:

- постановления Правительства Республики Казахстан «Об утверждении порядка, видов и объема медицинской помощи населению при чрезвычайных ситуациях, введении режима чрезвычайного положения»;

- приказа Министра здравоохранения Республики Казахстан «Об утверждении правил организации оказания медицинской помощи на период введенного чрезвычайного положения в соответствии с Законом Республики Казахстан «О чрезвычайном положении»;

- разработка стандарта оказания специальных социальных услуг жертв «таких» ситуаций;

- обновление нормативных постановлений Верховного суда Республики Казахстан.

Например, касательно:

а) применении норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства по вопросам соблюдения личной свободы и неприкосновенности достоинства человека, противодействия пыткам, насилию, другим жестоким или унижающим человеческое достоинство видам обращения и наказания;

б) разъяснения норм уголовного и уголовно-процессуального права (массовые беспорядки), с учётом объявленной в Послании главы государства от 1 сентября 2022 года решении провести единоразовую амнистию участников январских событий. Чтобы Президент страны на постоянной основе не вмешивался в отправлении правосудия, здесь надо единообразное понимание, как кризисная ситуация либо кризисная ситуация в социально-экономической сфере влияет на квалификацию действий или бездействия участвующих лиц (смягчающее или отягчающее обстоятельство).

в) с учётом нововведений Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоятельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» возникает вопрос об актуальности нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан «О судебной практики по делам о хищении огнестрельного оружия, боевых припасов, вооружения и взрывчатых веществ, незаконном приобретении, ношении, хранении, изготовлении или сбыте их, и небрежном хранении огнестрельного оружия».

- и другое отраслевое законодательство в области труда и социальной защиты населения.

Например, в Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года применён дифференцированный подход в отношении детей. Так в статье 77 регламентированы права граждан Республики Казахстан, в статье же 78 дополнительно охвачены права детей, то есть помимо прав, предусмотренных пунктом 1 статьи 77 настоящего Кодекса, каждый ребенок имеет свои права.

Возникает вопрос дополнения пункта 8 статьи 78 Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» в отношении детей, оказавшихся в кризисной ситуации. А также дополнении пункта 10) статьи 115 Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» касательно органов по чрезвычайным ситуациям в отношении детей об угрозе возникновения и (или) о возникновении медико-санитарных последствий кризисных ситуаций.

Необходимо актуализировать и переформатировать всё отраслевое законодательство касательно медицины катастроф.

Практико-ориентированные предложения

Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 17 декабря 2015 года (по докладу Третьего комитета (A/70/485)), призывает к 22 шагам (а-и). В нашем случае, это ниже предложенные ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ по защите детей в условиях вооруженных конфликтов, чрезвычайных ситуаций.

Трагические январские события, произошедшие в Казахстане в 2022 году, обнажили проблемы (пробелы) законодательства в искомой сфере. С учётом Указа Президента Республики Казахстан от 13 апреля 2022 года № 871 «О внесении изменения и дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 9 июня 2021 года № 597 «О дальнейших мерах Республики Казахстан в области прав человека» предлагаем следующую группу «нормотворческих» шагов [12].

Во-первых, Законом Республики Казахстан «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» от 29 декабря 2021 года не использован правовой потенциал наделения полномочиями специализированного омбудсмена в рамках общего института национального омбудсмена. В частности, назначения заместителя омбудсмена в специализированной сфере (Уполномоченный по правам ребенка - УПР).

СПРАВОЧНО. Законом Республики Казахстан от 9 апреля 2016 года № 501-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам защиты прав ребенка» впервые в Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345 «О правах ребенка в Республике Казахстан» был введен институт Уполномоченного по правам ребенка в Республике Казахстан.

Это лицо, назначаемое Президентом Республики Казахстан, на которого возлагаются функции по обеспечению основных гарантий прав и законных интересов детей, а также восстановлению их нарушенных прав и свобод во взаимодействии с государственными и общественными институтами.

Институт Уполномоченного по правам ребенка учреждается Президентом Республики Казахстан и осуществляет свою деятельность на общественных началах в целях обеспечения гарантии прав и законных интересов детей, а также восстановления их нарушенных прав и свобод во взаимодействии с государственными и общественными институтами.

Вместе с этим, напомним, что 19 сентября 2022 года назначены УПР в 16 регионах.

СПРАВОЧНО. Уполномоченные по правам детей будут рассматривать обращения по нарушениям прав и законных интересов ребенка, жалобы на действия или бездействие со стороны местных исполнительных органов и других организаций. Также они будут участвовать в продвижении законопроектов по решению проблем в сфере охраны и защиты детства. Вместе с тем уполномоченные по правам ребенка будут иметь беспрепятственный доступ в организации, предназначенные для детей. Уполномоченные по правам ребенка будут работать на общественных началах [13, с.101].

В статьях 7-1 и 7-2 Закона Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345 «О правах ребенка в Республике Казахстан» регламентированы принципы деятельности и компетенции Уполномоченного по правам ребенка, которые, в свою очередь, не коррелируют со статьёй 2 «Принципы деятельности Уполномоченного» и Главой 2 Компетенции Уполномоченного, статьями 8-17 Закона Республики Казахстан от 29 декабря 2021 года № 90-VII «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан».

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ АРГУМЕНТ. Необходимо отталкиваться от того, что в правовой системе Казахстана апробирован и работает институт НПМ (Национальный превентивный механизм), участником которого является Уполномоченный по правам человека.

В Законе Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345 «О правах ребенка в Республике Казахстан» (в статьях 47-1 – 47-11) предусмотрены аналогичные нормы, что и в Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения», и Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан касательно НПМ.

В качестве законодательного предложения предлагаем: в Конституционном Законе «Об уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» наделить Уполномоченного по правам ребенка (как заместителя УПЧ) функциональным иммунитетом, то есть в ходе исполнения им служебных обязанностей.

Это придаст УПР конституционно-правовой статус и облегчит процедуру взаимодействия с государственными органами. Особенно в условиях чрезвычайных кризисных ситуациях.

Во-вторых, «январский» событийный ряд, с точки зрения правоприменительной практики, подчеркнул следующие проблемы правового регулирования.

26 января 2022 года в ходе онлайн-встречи Уполномоченного по правам человека в РК и участников Национального превентивного механизма (НПМ) против пыток с послами по вопросам соблюдения прав человека министерств иностранных дел Республики Казахстан, Словакии, Эстонии, Финляндии, Франции, Литовской Республики, Люксембурга, Германии, Испании, Швеции, Франции, Нидерландов, а также Великобритании, где была обозначена следующее [14, с.140].

«Как показала беседа с задержанными и арестованными гражданами, были претензии к качеству бесплатной гарантированной юридической защиты, у некоторых отсутствовала обратная связь с адвокатами, либо они не были обеспечены услугами адвокатов при задержании, аресте либо первичном допросе». <https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman>

КЕЙСЫ.

4-5 февраля мы группой депутатов Комитета по законодательству и судебной-правовой реформе выезжали в города Алматы и Талдыкорган, где встречались с подследственными, арестованными, задержанными, потерпевшими, их семьями и адвокатами. При посещении следственных изоляторов мы встречались в них также с несовершеннолетними. По решению органов прокуратуры многие из них были отпущены, в том числе и по нашим обращениям и заявлениям. Им изменили меру пресечения (*из выступления депутата Смаилова Е.В. в Мажилисе Парламента РК, 14.03.22 г.*).

22 февраля Уполномоченным по правам человека в РК выступил с обращением.

СПРАВОЧНО. «Участники Национального превентивного механизма начали проводить мониторинг закрытых учреждений, где находятся арестованные граждане, только после 13 января. Это стало возможным благодаря поддержке Генерального прокурора и Министра внутренних дел, хотя закон не позволяет проводить мониторинг в условиях чрезвычайного положения. Он действовал в стране до 19 января.

В мониторинге принимают участие представители гражданского общества, частные судебные эксперты, юрконсультанты, врачи, психологи и социальные работники.

Начиная с 24 января к независимому мониторингу присоединились общественные наблюдательные комиссии, комиссии из числа адвокатов и в последующем депутатские группы Парламента страны.

Надо также признать, что вначале многие задержанные не знали, что их родственники могут выступить общественными защитниками арестованных. Сегодня у преимущественного большинства граждан есть общественные защитники.

Непосредственно региональными группами национального превентивного механизма было проведено более 118 посещений. Объектами мониторинга являются следственные изоляторы, изоляторы временного содержания и приемники-распределители во всех регионах страны. Одновременно, с правозащитником Турмагамбетовой Жемис Утегеновой мы про-

водим мониторинг тех учреждений, где под стражей находятся большое количество граждан. Это – Алматы, Талдыкорган, Шымкент, Тараз, Кызылорда, Усть-Каменогорск, Атырау, а также ИВС Семей [15].

Данный мониторинг мы будем продолжать».

В связи с январскими событиями продолжают поступать обращения граждан о нарушениях при задержании и проведении следственных действий.

На мое имя поступило более 80 обращений граждан.

Половина из них касается применения жестокого обращения вовремя и в первые 48 часов с момента задержания, а также о недозволённых методах расследования.

Все полученные сообщения от арестованных граждан мы передаем в Генеральную прокуратуру для проведения проверки и возбуждения уголовных дел.

Мы встречаемся с арестованными и их родственниками.

Наша твердая позиция: нарушения прав человека недопустимы и доказательства, полученные с применением пыток, являются незаконными.

На сегодня возбуждено 191 уголовных дел о недозволённых методах следствия и нарушениях прав человека. Для сравнения – в сообщении Генеральной прокуратуры от 25 января сообщалось о расследовании 21 уголовного дела по данной категории.

Для нас важно, чтобы все они были завершены до основного судебного рассмотрения по существу предъявленных обвинений в связи с массовыми беспорядками.

9 января имел место случай, когда люди из гражданской больницы были вывезены в изоляторы.

К сожалению, в Алматы, Алматинской и Жамбылской областях среди арестованных были несовершеннолетние граждане в возрасте 16-17 лет.

Обвинения, предъявленные им, достаточно серьезные и касаются участия в массовых беспорядках, захвате зданий и оружия.

Согласно Конвенции о правах ребенка, участником которой является Казахстан, несовершеннолетние могут быть задержаны в связи с совершением преступления только в случае крайней необходимости и на короткое время.

Практически все несовершеннолетние попали в орбиту уголовного правосудия впервые.

Под поручительство родителей дети освобождены, за исключением одного несовершеннолетнего в Таразе. В отношении него пока не завершена прокурорская проверка. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman>

Выступая 14 марта в Мажилисе Парламента РК Министр внутренних дел М.М. Ахметжанов в отношении подозреваемых несовершеннолетних отметил следующее: «Сегодня в производстве органов внутренних дел имеются дела в отношении 12 подозреваемых несовершеннолетних. У всех мера пресечения, не связанная с лишением свободы.

В отношении девяти лиц уже закончены уголовные дела, они сейчас находятся в суде, где будет дана объективная оценка. В отношении трех человек – в производстве. Сегодня под стражей в нашем производстве несовершеннолетних нет».

Руководитель Службы специальных прокуроров ГП Ожаров Р.К. подтвердил следующее: «По делам спецпрокуроров об участии в массовых беспорядках подозреваемыми проходят 16 несовершеннолетних. Под арестом никого нет. Основные следственные действия в отношении них завершены. Сейчас ждем результатов судебных экспертиз. Наказание будет определять суд. При этом хочу отметить, что несовершеннолетний возраст является обстоятельством, смягчающим вину» (14.03.22 г.) [16].

Из УКАЗАНЫХ КЕЙСОВ отчетливо видна проблема, со стороны Уполномоченного по правам человека в РК, касательно необходимых правовых деталей Закона Республики Казахстан «О чрезвычайном положении». В частности, нет четкого сценария (алгоритма) предоставления законной информации и работы социальных служб в условиях чрезвычайного положения, и особенно по детям. По этому поводу было много обращений (*из доклада Уполномоченного по правам человека в РК в Мажилисе Парламента РК, 14.03.22 г.*).

Дополнительный вывод: при наличии законодательных основ УПР, однако, при этом защитой прав и законных интересов детей во время «январских» событий (в том числе, в чрезвычайной кризисной ситуации) занимался УПЧ.

В-третьих, предлагаем в Дорожной карте по реализации КПП до 2030 года расписать правовые механизмы реализации прав уязвимых групп населения.

Январские события и принятия Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоятельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» обнажили проблему нормотворчества.

КЕЙС. В апреле 2021 года депутатами Сената Парламента была начата работа по проекту закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам улучшения качества жизни лиц с инвалидностью». Итогом работы над законопроектом стали конкретные предложения по улучшению качества этой группы лиц. Так как было много норм, требующих дополнительного финансирования (АРВ), Заключением Правительства многие нормы были не поддержаны.

Окончательный вариант был реализован в Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам улучшения качества жизни лиц с инвалидностью» от 27 июня 2022 года № 129-VII.

Параллельно выше анализируемому проекту закона в стенах Парламента шел проект закона Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы». На данный законопроект были получены соответствующие порядку заключения (Правительства, научно-правовая, лингвистическая, антикоррупционная) и иные документы.

Трагические январские события послужили тревожным звонком для всей правоохранительной системы – национальной и общественной безопасности. Проект закона Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы» трансформировался в Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоятельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» от 11 июля 2022 года (*подчеркнуты новые направления - Автор*).

В данном случае встал вопрос приоритетов, и национальная безопасность перевесила права и законные интересы человека и гражданина. Конечно, ни о каком АРВ – дополнительном финансировании, речь уже не шла.

Правовая и социальная защищенность сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих оказалась приоритетнее социальной защищенности лиц с инвалидностью (детей с инвалидностью).

Правовой вывод: глобально необходима коррекция, видоизменение концептуальных основ правовой политики.

Локально же, нужно внести изменения и дополнения, через призму кризисных ситуаций, в Дорожную карту по усилению защиты прав ребенка, противодействия бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 20-23 годы (№156).

Заключение

С целью реализации мероприятия: «выработка механизмов предотвращения насилия в отношении женщин и детей», Плана дальнейших мер в области прав человека и верховен-

ства закона, утверждённого постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 апреля 2022 года, а также дальнейшего совершенствования отраслей законодательства Республики Казахстан (010.009.000. Уполномоченный по правам человека в Республике Казахстан; 010.015.000. Права, свободы и обязанности человека и гражданина. Гражданство.; 220.000.000. Законодательство в области предупреждения ликвидации и чрезвычайных ситуаций; 220.001.000. Чрезвычайное положение и гражданская защита) необходимо:

1) рассмотреть возможность введения в статью 1 Закона Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» нового пункта «12-2) ребенок (дети), находящийся в кризисной ситуации, – ребенок (дети), жизнедеятельность которого нарушена в результате сложившихся обстоятельств, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О чрезвычайном положении», и который не может преодолеть данные обстоятельства самостоятельно или с помощью семьи».

Данная новелла должна получить мультипликативный эффект, то есть дальнейшее развитие законодательства в области предупреждения ликвидации и чрезвычайных ситуаций, начатое Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоятельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» от 11 июля 2022 года должно найти свое продолжение в структурной перестройке национального законодательства, обеспечивая благополучие наиболее уязвимых секторов населения, в частности детей.

ГЛОССАРИЙ. Указанным Законом Республики Казахстан от 11 июля 2022 года в Закон Республики Казахстан «О чрезвычайном положении» статью 1 дополнил подпунктами 1-1) и 1-2) следующего содержания: «1-1) кризисная ситуация в социально-экономической сфере – ситуация, при которой возникла угроза экономической безопасности страны и в соответствии с актами Президента Республики Казахстан могут быть установлены особенности действий налогового, бюджетного, таможенного, банковского, трудового, валютного законодательства Республики Казахстан, законодательства Республики Казахстан в области защиты конкуренции, в области здравоохранения, о государственных закупках, закупках отдельных субъектов квазигосударственного сектора, в сферах социальной защиты граждан, о государственном имуществе, по вопросам государственного контроля и надзора, реализации международных обязательств страны; 1-2) кризисная ситуация – ситуация, при которой для восстановления нарушенных прав и свобод человека и гражданина, конституционного строя Республики Казахстан, безопасности и правопорядка требуется применение временных ограничений, а в исключительных случаях введение режима чрезвычайной ситуации или чрезвычайного положения и применение основных и дополнительных мер, предусмотренных настоящим Законом;».

Вместе с тем остается открытым вопрос о не введении в предложенный перечень законодательства «область образования», которым охвачено подавляющее большинство детей, в том числе в рамках информационной безопасности в чрезвычайных кризисных ситуациях.

2) В (уже третьей по счету) Концепции правовой политики не развиты правозащитные механизмы персонального подхода защиты интересов отдельных уязвимых групп населения (женщины, лица с инвалидностью, дети и т.п.).

Предлагаем в Дорожной карте по реализации КПП до 2030 года поднять эту проблему и расписать правовые механизмы реализации прав уязвимых групп населения.

Нужно внести изменения и дополнения, через призму кризисных ситуаций, в Дорожную карту по усилению защиты прав ребёнка, противодействия бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 20-23 годы (№156).

3) В настоящее время идет второй (законодательный) этап реализации Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года.

Есть потребность актуализации третьего этапа исполнения данной Концепции с разворотом на защиту прав детей. Необходимо постановлением Правительства предусмотреть ряд мероприятий путём моделирования-прогнозирования кризисной ситуации в социально-экономической сфере.

4) Необходима апроприация принципов защиты и продвижения института омбудсмена («Венецианские принципы») в национальное законодательство. В частности, это касается института Уполномоченного по правам ребенка.

В качестве законодательного предложения предлагаем: в Конституционном Законе «Об уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» наделить Уполномоченного по правам ребенка (как заместителя УПЧ) функциональным иммунитетом, то есть в ходе исполнения им служебных обязанностей.

Это придаст УПР конституционно-правовой статус и облегчит процедуру взаимодействия с государственными органами. Особенно в условиях чрезвычайных кризисных ситуациях.

5) Правоприменительная практика (особенно чрезвычайная кризисная ситуация в период трагических январских событий) акцентировала внимание касательно необходимых правовых деталей Закона Республики Казахстан «О чрезвычайном положении». В частности, нет чёткого сценария (алгоритма) предоставления законной информации и работы социальных служб в условиях чрезвычайного положения, и особенно по детям.

УПЧ была поднята проблема бесплатной гарантированной юридической защиты лиц задержанных в период ЧП; у некоторых задержанных отсутствовала обратная связь с адвокатами, либо они не были обеспечены услугами адвокатов при задержании, аресте либо первичном допросе.

Необходимо правовая регламентация данных аспектов.

6) В связи с появлением в Законе «О чрезвычайном положении» новых дефиниций кризисная ситуация и кризисная ситуация в социально-экономической сфере необходима актуализация действующего законодательства. В частности:

- постановления Правительства Республики Казахстан «Об утверждении порядка, видов и объема медицинской помощи населению при чрезвычайных ситуациях, введении режима чрезвычайного положения»;

- приказа Министра здравоохранения Республики Казахстан «Об утверждении правил организации оказания медицинской помощи на период введенного чрезвычайного положения в соответствии с Законом Республики Казахстан «О чрезвычайном положении»;

- разработка стандарта оказания специальных социальных услуг жертв «таких» ситуаций.

7) Необходимо обновление нормативных постановлений Верховного суда Республики Казахстан. Например, касательно:

а) применении норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства по вопросам соблюдения личной свободы и неприкосновенности достоинства человека, противодействия пыткам, насилию, другим жестоким или унижающим человеческое достоинство видам обращения и наказания;

б) разъяснения норм уголовного и уголовно-процессуального права (массовые беспорядки), с учетом объявленной в Послании главы государства от 1 сентября 2022 года решении провести единоразовую амнистию участников январских событий. Чтобы Президент страны на постоянной основе не вмешивался в отправлении правосудия, здесь надо единообразное понимание, как кризисная ситуация либо кризисная ситуация в социально-экономической сфере влияет на квалификацию действий или бездействия участвующих лиц (смягчающее или отягчающее обстоятельство).

в) с учетом нововведений Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоя-

тельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» возникает вопрос об актуальности нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан «О судебной практики по делам о хищении огнестрельного оружия, боевых припасов, вооружения и взрывчатых веществ, незаконном приобретении, ношении, хранении, изготовлении или сбыте их, и небрежном хранении огнестрельного оружия».

8) В Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года применен дифференцированный подход в отношении детей. Так в статье 77 регламентированы права граждан Республики Казахстан, в статье же 78 дополнительно охвачены права детей, то есть помимо прав, предусмотренных пунктом 1 статьи 77 настоящего Кодекса, каждый ребенок имеет свои права.

Возникает вопрос дополнения пункта 8 статьи 78 Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» в отношении детей, оказавшихся в кризисной ситуации. А также дополнении пункта 10) статьи 115 Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» касательно органов по чрезвычайным ситуациям в отношении детей об угрозе возникновения и (или) о возникновении медико-санитарных последствий кризисных ситуаций.

Необходимо актуализировать и переструктурировать всё отраслевое законодательство касательно медицины катастроф.

ТАКИМ ОБРАЗОМ, с учетом пополнения отечественного законодательства новым тезаурусом - «кризисная ситуация в социально-экономической сфере», невооруженным глазом заметно многоаспектность проблемы защиты прав и законных интересов детей в чрезвычайной кризисной ситуации. Это 14 сфер налогового, бюджетного, таможенного, банковского, трудового, валютного законодательства Республики Казахстан, законодательства Республики Казахстан в области защиты конкуренции, в области здравоохранения, о государственных закупках, закупках отдельных субъектов квазигосударственного сектора, в сферах социальной защиты граждан, о государственном имуществе, по вопросам государственного контроля и надзора, реализации международных обязательств страны.

Необходимо продолжить «правовое» погружение с целью актуализации национального законодательства в области защиты прав и законных интересов детей в условиях чрезвычайного положения.

Список использованных источников

1. Cassidy, C., S.-J. Conrad, M.-F. Daniel, M. Figueroia-Rego, W. Kohan, W. Xiaolong, and T. Zhelyazkova. 2017. Being children: Children's voices on childhood. *International Journal of Children's Rights* 15: 1-21.
2. Конвенция о правах ребенка: Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года // Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи : сорок четвертая сессия : [арх. 16 февраля 2011] = Convention of the Rights of the Child. New York, 20 November 1989 : [пер. с англ.]. – Нью-Йорк: ООН, 1989.
3. Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 г. № 77-ХІІІ О ратификации Конвенции о правах ребенка // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 10.09.2022).
4. Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345-ІІ «О правах ребенка в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.11.2022 г.) // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
5. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-ІV «О браке (супружестве) и семье» // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
6. Демографическая характеристика. Численность детей по полу и возрасту. // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // Интернет-ресурс: <https://bala.stat.gov.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
7. Мусабеков Е.А., Сапаралиева С.М. Проблемные вопросы привлечения к административной ответственности за правонарушения в сфере семейно-бытовых отношений // Журнал «Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан». – 2021. – №2(67). 39-46.

8. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
9. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования порядка прохождения правоохранительной службы, повышения правовой и социальной защищенности и ответственности сотрудников правоохранительных, специальных государственных органов и военнослужащих, межведомственной координации, самостоятельности органов внутренних дел, усиления ответственности за отдельные уголовные правонарушения и оборота оружия» от 11 июля 2022 года № 136-VII // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
10. Джансараева Р.Е., Дүзбаева С.Б., Жақыш А.Ж. Проблемы и перспективы законодательства Республики Казахстан в области предупреждения бытового насилия // Журнал «Ученые труды Алма-тинской академии МВД Республики Казахстан». – 2021. – №4(69). 79-85.
11. Закон Республики Казахстан от 8 февраля 2003 года № 387-II «О чрезвычайном положении» // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
12. Указ Президента Республики Казахстан от 13 апреля 2022 года № 871 «О внесении изменения и дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 9 июня 2021 года № 597 «О дальнейших мерах Республики Казахстан в области прав человека» // Интернет-ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения 18.11.2022).
13. Мухитдинов Е.Н. Правовые основы формирования и функционирования института омбудсмена (уполномоченного по правам человека) в Казахстане и за рубежом: международно-правовые аспекты: дисс. PhD. – Алматы, 2009. – 140 с.
14. Башимов М.С. Институт омбудсмена в Республике Казахстан и зарубежных странах (сравнительно-правовой анализ): дисс. ... докт. юрид. наук. – Астана, 2008. – 333 с.
15. Канатов А.К., Шакенов М.А. Институт Уполномоченного по правам человека в Казахстане (иммерсивный подход в законотворчестве) // Qazaqstan Respublikasy Zańnama jáne ququqtyq aqparat institutyńyń JARSHYSY (gylymi-ququqtyq jýrnal). - 2022 г. - №2 (69). – с. 152-162.
16. Доклад о положении детей в Республике Казахстан за 2021 год. – Нур-Султан, 2021, – 162 с.

Сведения об авторах

Канатов Алмас Канатович – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор РГП на ПХВ «Институт парламентаризма».

Каражанов Малик Дулатович – декан юридического факультета Alikhan Bokeikhan University, доктор PhD.

Темиргазин Роман Хурматуллаевич – магистр юриспруденции, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин юридического факультета Alikhan Bokeikhan University.

Канатов Алмас Канатович – заң ғылымдарының кандидаты, ШҚ РМӨ «Институт парламентаризм» қауымдастырылған профессоры

Каражанов Малик Дулатович – Alikhan Bokeikhan University заң факультетінің деканы, PhD докторы.

Темиргазин Роман Хурматуллаевич – Alikhan Bokeikhan University заң факультеті қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқықтану магистрі.

Kanatov Almas Kanatovich – Candidate of Law, Associate Professor of the RSE at the Institute of Parliamentarism, Astana, Republic of Kazakhstan.

Karazhanov Malik Dulatovich – PhD, Dean of the Faculty of Law of Alikhan Bokeikhan University.

Temirgazin Roman Khurmatullayevich – Master of Jurisprudence, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines of the Faculty of Law of Alikhan Bokeikhan University.

ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ

ТРУДОВОЕ ПРАВО

LABOR LAW

Б.М. Кошпенбетов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚАШЫҚТАН ЖҰМЫС ІСТЕУДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлемде жыл сайын әртүрлі ұйымдар өздерінің зерттеу салалары бойынша рейтинг жариялап отырады. Оның басты мақсаты алдыңғы қатарға көтерілген мемлекеттер мен ұйымдардың даму тәсілдерін көпшілікке ұсыну. Көп жағдайда алдыңғы қатардағы мемлекеттер мен ұйымдардың мысалы үлгі ретінде пайдаланылады. Қалай болғанда да даму көрсеткіштерінің ең маңыздысы азаматтардың әлеуметтік жағдайының деңгейі. Ол қоғам дамуының өзегі.

Зерттеу жүргізушілердің басым көпшілігі жан басына шаққандағы ішкі өнім мен адам өмірінің ұзақтығы басты жетістік деп қарайды.

Бүгінгі күні жоғарыда аталған көрсеткіштер басты жетістік емес, қоғамның әлеуметтік деңгейінің көрсеткіші азаматтардың жұмыспен қамтылу деңгейі басты көрсеткіш екендігі дәлелденіп отыр. Кез келген мемлекет өз азаматтарына еңбек етуге мүмкіндік тудыру арқылы ғана олардың әлеуметтік жағдайын көтере алады.

Жұмыссыздықпен күресу жүйелі және ұдайы жүргізілуі қажет. Сол себепті бұл мәселе терең зерттеліп, объективті заңдылықтарға негізделген жоспарға сәйкес жүзеге асырылады. Алайда әлемдік деңгейде болатын кездейсоқ оқиғалар осы күресті ауырлататыны белгілі. Осындай оқиғалардың бірі 2020 жылы әлемді жайлаған пандемия. Ол әлемді тоқырауға алып келді. Экономикалық құлдыраулар қоғамның әлеуметтік жағдайының төмендеуіне әкеліп соқты. Әртүрлі шектеулер жұмыс жасаудың тәсілдерін қайта қарауға тура келді.

Құқықтық шектеулер жағдайында жұмыс жасау қашықтықтан жұмыс істеуге мәжбүр етті. Алғашында кәсіпкерлердең еркінен туған мәселе бүгін құқықтық сипатқа ие болып отыр.

Мақалада қашықтан жұмыс істеуді реттеудің құқықтық табиғаты мен белгілеріне және оның практикалық мәні ашып көрсетіледі. Еңбек шартын жасаған жағдайда оның мәнді пункті ретінде қарау қажеттігі тұжырымдалады. Сонымен қатар еңбек заңнамаларына өзгерістер енгізу туралы ұсыныстар айтылады.

Мақала заңгерлерге, кәсіпкерлерге, кәсіподақ ұйымдарына және еңбек қатынастары саласында жұмыс жасайтын қызметкерлер мен ғалымдарға арналған.

Түйінді сөздер: қашықтан жұмыс істеу, қашықтан аралас жұмыс істеу, жұмыспен қамту, еңбек шарты.

Некоторые вопросы правового регулирования удаленной работы

В мире ежегодно различные организации публикуют рейтинги по своим областям исследований. Его главная цель-представить широкой публике подходы к развитию государств и организаций, ставших на первый план. В большинстве случаев пример передовых государств и организаций используется в качестве примера. Как бы то ни было, важнейшим из показателей развития является уровень социального положения граждан. Он является ядром развития общества.

Подавляющее большинство исследователей считают главным достижением внутренний продукт на душу населения и продолжительность жизни человека.

На сегодняшний день доказано, что вышеуказанные показатели являются не главным достижением, а показателем социального уровня общества, главным показателем является уровень занятости граждан. Любое государство может поднять социальное положение своих граждан, только создав им возможность трудиться.

Борьба с безработицей должна проводиться систематически и регулярно. Поэтому этот вопрос глубоко изучен и реализуется по плану, основанному на объективных закономерностях. Однако известно, что случайные события, происходящие на мировом уровне, усугубляют эту борьбу. Одним из таких событий является пандемия, охватившая мир в 2020 году. Он привел мир к застою. Экономические спады привели к снижению социального положения общества. Различные ограничения привели к пересмотру подходов к работе.

Работа в условиях правовых ограничений заставила работать удаленно. Вопрос, изначально рожденный волей предпринимателей, сегодня приобретает правовой характер.

В статье раскрывается правовая природа и признаки регулирования удаленной работы и ее практическое значение. В случае заключения трудового договора формулируется необходимость его рассмотрения как существенного. Также прозвучат предложения о внесении изменений в трудовое законодательство.

Статья посвящена юристам, предпринимателям, профсоюзным организациям и работникам, работающим в сфере трудовых отношений, и ученым.

Ключевые слова: дистанционная работа, комбинированная дистанционная работа, занятость, трудовой договор.

Some issues of legal regulation of remote work

Every year in the world, various organizations publish ratings for their research fields. Its main goal is to present to the general public the approaches to the development of states and organizations that have come to the fore. In most cases, the example of advanced States and organizations is used as an example. Be that as it may, the most important indicator of development is the level of social status of citizens. He is the core of the development of society.

The vast majority of researchers consider the main achievement to be the domestic product per capita and human life expectancy.

To date, it has been proven that the above indicators are not the main achievement, but an indicator of the social level of society, the main indicator is the level of employment of citizens. Any state can raise the social status of its citizens only by creating an opportunity for them to work.

The fight against unemployment should be carried out systematically and regularly. Therefore, this issue has been studied in depth and is being implemented according to a plan based on objective laws. However, it is known that random events taking place at the global level aggravate this struggle. One such event is the pandemic that swept the world in 2020. He brought the world to a standstill. Economic downturns have led to a decrease in the social status of society. Various limitations have led to a revision of approaches to work.

Working in conditions of legal restrictions forced remote work. The issue, which was originally caused by the will of entrepreneurs, is now becoming legal.

The article reveals the legal nature and features of remote work regulation and its practical significance. In the case of the conclusion of an employment contract, the necessity of its consideration as essential is formulated. There will also be proposals to amend the labor legislation.

The article is devoted to lawyers, entrepreneurs, trade union organizations and employees working in the field of labor relations, and scientists.

Keywords: remote work, combined remote work, employment, employment contract.

Кіріспе

Мақала тек бүгінгі күні ғана емес бүкіл адамзат даму тарихындағы өзекті мәселелердің бірі – еңбек қатынастарына арналады. Адамзат дамуының басты құпиясы да осында. Қарапайым жұмыс түрінен жоғары технологияны қолдану арқылы жүзеге асатын жүйелі еңбек қатынастарына дейін жетілдіру арқылы дамуды қамтамасыз етіп келді.

Қоғамдық қатынастардың күрделенуі оның бір саласы еңбек қатынастарына да өз әсерін тигізіп келеді. Өйткені осы қатынастарды дамыту жүйелі реттеу және экономикалық қатынастарды субъектілеріне теңдей мүмкіндік тудыру арқылы бәсекелестікті дамыту. Бәсекелестік экономиканың, қоғамның дамуының қозғаушы күші. Экономикалық қатынастарды жетілдіру арқылы мемлекет қоғамның әлеуметтік мәселелерін шешеді.

Еңбек қатынастарын реттеу мемлекеттік реттеу дейгейінен көтеріліп халықаралық реттеу объектісіне айналды. Жалпыға ортақ әлемдік қағидалар қалыптасты, Халықаралық конвенциялар қабылдануда. Бұл мәселелер әлемдік қауымдастықтың мүше елдерінің бірі Қазақстан Республикасына да әсері мол.

Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет және мұнда экономиканың дамуы бүкіл халықтың игілігіне көздейді деп өз Конституциясында жария етіп отыр [1]. Расында да экономикалық қатынастарды мемлекет тек реттеп қана қоймай оның дамуына елеулі көмек көрсете отырып өзінің қаржылық мәселелерін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәселелерді де қатар шешеді.

Конституция бойынша еңбек ету Қазақстан Республикасының азаматтарының міндеттері емес, бостандығы. Басқаша айтқанда ешкімді егер заңнамаларда басқаша көрсетпесе еңбек етуге мәжбүрлеуге жол берілмейді. Азаматтар еңбек ету бостандағымен қатар өзі айналысатын кәсіптің түрін еркін таңдауға да құқы бар.

Жоғарыда аталған еркіндік адам өз еркі ғана емес қоғам мүддесі мен адам құқтарын сақтау арқылы ғана жүзеге асырады. Еңбек қатынастары мемлекеттік реттеуге жатады.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шынайы қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының соңғы енгізілген өзгерістерден көз жеткізуге болады. Біздің осыған дейін жұмыс жасап келген конституция азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын конституциялық қорғауға мүмкіндік бермеді. Ұлттық ғалымдар жаңа конституцияда азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының конституциялық қорғалуының кедегілерінің алынып тасталғанын сөлге тиек етеді [2, 26 б.].

Бүгінгі күні еңбек қатынастары сан алуан және өте күрделі. Оның себебі ғылыми техникалық жетістіктердің өндіріске енуі. Өндіріс құрал жабдықтарының күрделенуі, жасанды интеллектінің өндіріс жағдайында пайдалануы осы қатынастарды реттеуге де әсерін тигізіп отыр. Еңбек қатынастарына тек экономикалық қатынастар ғана емес, сонымен қатар басқа да қатынастар саяси, әлеуметтік, әскери қақтығыстар кері әсерін тигізуі мүмкін. Бұл жағдайлар соңғы кезде әлемдік экономикаға әсері көп болып отыр. Соңғы кезде әлемдік экономикаға өте қатты әсері болған жағдай 2022 жылы әлемдік пандемия жағдайы. Экономикалық құлдыраудың әлеуметтік жағдайға да кері әсері болды. Осы жағдайда кейбір өндірістің үздіксіздігін қамтамасыз ету қалыптасқан еңбек жағдайын қайта қарау, еңбек жұмыс режимін нақты жағдайға сәйкестендіру қажеттілігі туындады. Сондақтан кәсіпорындар, ұйымдар және кәсіпкерлер мүмкіндігінше заң шеңберінде жұмыс режимін қалыптасқан жағдайды ескере отырып өзгертуге мәжбүр болды. Осындай жағдайда кеңінен пайдаланған жұмыс түріне, толық қашықтықтан жұмыс істеу немесе қашықтан аралас жұмыс істеу нысанына өту болды. Алғашында жұмыс істеудің бұл түрлері төтенше жағдайда туындағанмен бүгінгі күні заңмен реттелінген толыққанды жұмыс нысанына айналып отыр.

Қазақстан Республикасының еңбек кодексінде бұл мәселе 2021 жылы өзгерістер мен толықтырулар енгізу нәтижесінде заңдастырылды, құқықтық сипатқа ие болды [3]. Дегенмен біздің зерттеуімізше, енгізілген өзгерістер мен толықтырулар даусыз мәселе немесе дауындаған дауды оңай және әділетті шешуге жол ашады деп қарауға болмайды. Сондықтан осы мақалада өз зерттеулеріміз арқылы, еңбек қатынастарының қашықтықтан жұмыс жасауға байланыты туындайтын олқылықтарды қайта қарап оны жетілдіру туралы ұсынысымызды жасаймыз.

Әдебиеттерге шолу

Азаматтардың әлеуметті-еңбек құқықтары құқықтық зерттеулердің орталық тақырыптарының бірі. Бұл қатынастар заң ғылымында ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде жиі кездесетін даулы мәселердің бірі. Еңбек және әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеу тақырыбында отандық ғалымдар мен посткеңестік мемлекеттер ғалымдарының ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілген. Осы тақырыпта С.А. Димитрова [4], М.А. Лукьянова [5], И.Е. Әмирова [6], Н.П. Сидоренко [7], М.Х. Хасенов [8] сияқты заңгер ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстарында қарастырылған..

Жоғарыда жүргізілген зерттеулер азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің осы қатынастарды реттеуші субъектісі ретінде және халықаралық қауымдастыққа мүше

ретінде еңбек жіне әлеуметтік саланы реттеуге бағытталған халықаралық актілердің нормаларына сәкестендіру тетіктеріне арналған.

Әдістеме

Мақалада жалпы ғылыми, арнайы және жеке ғылыми зерттеу, салыстырмалы-салғастырмалы, жүйелі талдау, ғылыми болжау және жалпылау, тарихи-құқықтық және т.б. әдістері қолданылды.

Шікірталас және нәтиже

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары жалпы мемлекеттің өзінің атқаратын функцияларының ішіндегі ең маңыздысы деп қараған жөн. Оның себебі мемлекет халқының әлеуметтік жағдайының жоғарылығы жағдайында ғана өзінің басты міндетін жоғары деңгейде орындады деп айтуға болады. Әлеуметтік жағдай жоғары деңгейге жеткізу басты міндет. Сондықтан құқықтық ғылым теориясында әлеуметтік мемлекет ұғымы пайда болған. Соңғы кездерде көптеген мемлекеттердің конституцияларында «әлеуметтік мемлекет» бекітілгенмен, ол ұғым өзінің бастамасын ертеректен алады. Ең алғаш мемлекеттің әлеуметтік сипаты жөнінде неміс ғалымы Лоренцом фон Штейн, Ю. Оффнер, Ф. Науманн және т.б. алғашқылардың бірі болып ғылымғы енгізді [9, 39-43 б.].

Мемлекеттер өздерінің конституцияларында әлеуметтік мемлекет деп бекіткенмен оның мазмұнын әртүрлі түсінеді. Мысалы өзінің зерттеу жұмысы Ресей ғалымы басты мәселені әлеуметтік қолдау, әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік қызмет ұғымдары аясымен шектейді [10, 20-23 б.]. Қазақстан Республикасы әлеуметтік мемлекет мәселесін Конституциялық Кеңестің ресми талқылауымен әлеуметтік төлемдер мен зейнетақы шегімен шектелді.

Дегенмен қазақстан Республикасы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялады [11]. Пактіде адам құқығы жан-жақты қорғалуы қажет. Адам құқын жан-жақты қамтамасыз ету ақылы ғана әлеуметтік жағдайды қамтамасыз ете аламыз. Соның ішінде экономикалық жетістік жұмыскердің әлеуметтік жағдайы есебінен жақсартуға шек қойылуы керек.

Соңғы кездері көптеген ұйымдар, кәсіпорындар және кәсіпкерлер өздерінің жұмыскерлерін алыстан жұмыс жасауға ауыстырып отыр. Алыстан жасалған жұмыс қашықтан жасалынатын жұмыс деп қарауға және қашықтан жасалынатын жұмыс қалай рәсімделеді және еңбекақы төлеу мәселелері бүгінгі күні тәрібибедегі даулы мәселелердің бірі болып отыр. Оның себебі әртүрлі. Егер бұл мәселе жұмыс беруші мен жұмыскер арасында келісім арқылы жүзеге асып, жақтар өз міндеттерін толық және мардымда орындаса, онда оның рәсімдеу нысаны мен мазмұны ешқандай рол атқармайды. Ал егер жақтардың бірі өз міндетін орындамаса, орындаудан бас тартса немесе мардымсыз орындаса, онда бұл мәселе үлкен дауға айналады. Дауды шешу жақтардың қашықтан жұмыс мен алыстан жұмыс жасаудың түсінік беру және келісімге байланысты олардың құқықтары мен міндеттерінің шегінің мазмұны ашылу қажет. Сонымен қатар еңбек қатынастарында бұл мәселенің түсінігі және заңнамалық түсінігін жете зерделеуді қажет етеді. Жалпы алғанда Қазақстан Республикасының еңбек заңнамаларында жоғарыда аталған түсініктерге біржақты анықтама берілмейді. Сондықтан оны жұмыс берушілер мен жұмыскерлер арасында әрқалай түсіну, болашақта егер жақтардың біреуінің шарттан аз ғана ауытқуы немесе өз міндетін орындау барысында екінші жақтың түсінігінен ауытқуы шартты орындаудан бас тарту деп бағалауға әкеліп соғуы мүмкін.

Қаралып отырған мәселе бүкіл әлемді пандемия жайлаған жағдайда жұмыс жасап жатқан кәсіпорындар мен ұйымдардың жұмыскерлерінің мемлекет тарапынан қойған шектеулерге байланысты туындап отырды. Бір жағынан экономикалық хал ахуал халықтың әлеуметтік жағдайы деп қарасақ, ал екінші жағынан жеке тұлғалардың жүріс тұрысына шектеу қоймау азаматтардың денсаулығына келетін қауіпті алдан алу шараларынан бас тарту деп бағлануы мүмкін. Бағалануы мүмкін деп отырғанымыз, егер алдында қарастыратын әрекетіздіктердің қандайда бір теріс салдары болса кәнәлі тұлғалардың құқықтық жауапкершілігіне әкеліп соғады.

Нақты осындай жағдайда іс жүзінде кәсіпкерлер өндірістің үздіксіздігін қамтамасыз ету мақсатында өз тарапынан заң шеңберінде әртүрлі заңды да әрекеттерге барып отырды. Заңсыз әрекеттерді бұл зерттеу жұмысында қамтылмайды. Жұмыста тек заңнамалық түсініктер мен тәжірибе қолдану шеңберін қамтиды.

Осындай басым көншілік жағдайда қабылдауға жұмыс жасауды нысанының бір түрі алыстан қызмет көрсету, қашықтан жұмыс жасау. Бұл түсініктердің құқықтық сипатын кеңіне түсіну келісімді тиянақты сапалы жасау деп қарасақ, екінші жағынан спалы жасалынған шарт дауды алдын алу, өзара келісімге келу, тіпті болмаған жағдайда осы дауды қарайтын құзыретті органдар тарапынан әділ шешім шығарудың кепілі деп қарауға болады.

Қазақстан Республикасы алдында іс жүзінде кәсіпорындар, ұйымдар мен кәсіпкерлер қолданған әрекеттерді ескере келіп, осы қашықтан жұмыс жасауды заңдастыру немесе осы әрекеттерге құқықтық сипат берді десек болады. Оның нәтижесу Қазақстан Республикасының Парламенеті № 61-VII 2021 жылдың 1 шілдесінде «Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне қашықтан жұмыс істеудің құқықтық реттелуін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңын қабылдады [3].

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде, «қашықтан жұмыс істеу – жұмыс беруші, қабылдаушы тарап және олардың объектілері тұрған жерден тыс жерде еңбек қызметі процессінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып еңбек процессін жүзеге асыру» - деп нақты түсінік беріледі.

Жоғарыда қарастырылып кеткендей, заңнамада қашықтан жұмыс істеудің орналасу немесе жұмыс жасау орнының басты белгісі деп қараумен қатар, көрсетілетін қызметтердің шегін де анықтап кеткен. Әрине, оның себебі жай қарапайым мәселе деп қарауға да болады. Бірақ оның астарында өте ауқымды еңбек қатынастары мен жауапкершілік мәселелрі жатыр.

Ал, жоғарыда қарастырып кеткен қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне енген өзгерістер мен толықтырулардың бірі – қашықтан аралас жұмыс істеу. ҚР еңбек заңнамасы бойынша, қашықтан аралас жұмыс істеу – еңбек міндеттерін орындау кезеңдерін жұмыс беруші, қабылдаушы тарап және олардың объектілері тұрған жерде де, қашықтан жұмыс істеу арқылы да кезектестіру жолымен еңбек процесін жүзеге асыру, - болып табылады [12]. Бұл жерде алдыңғы анықтамаға қарағанда жұмыс істеу орныны ғана жалғаз критерий болып қалып отыр. Ал, қызмет түрлері ешқандай шектеуге келмейді. Алдыңғы, қашықтан жұмыс жасауға қойылатын критерийге қарағанда қашықтан аралас жұмыс істеудің ерекшеленуі туындайтын жауапкершіліктің мазмұнына да түрлі әсері болады.

Қашықтан жұмыс істеу барысында жұмыскер өзінің еңбек міндеттемелерін жұмыс берушінің немесе кәсіпорынның өндіріс процессінің орнынан тыс жерде орындайды. Заңнамада бұл мәселені нақты анықтайтын ерекше белгілерін қарастырмайды. Сонда қашықтан орындалатын жұмыс немесе кәсіпорыннан тыс жер деп қарауға жататын ара қашықтықтың анықталатын бірлігін қалай анықтауға жатады. Жалпы қашықтықтан істейтін жұмыс, арақашықтық мағынасындағы түсінік болғанмен де, мұнда оның тікелей мағынасында түсінуге болмайды. Заң шығарушы мұнда «қашықтыққа» құқықтық сипат беріп отыр. Қашықтық деп еңбек қатынастарын реттейтін ішкі ережелердің шеңберін қарастырып отыр. Бұл жағдайда жұмыс орнынан тыс жер деп кәсіпорынның ішкі жұмыс немесе өндірістік ережелері жұмыс жасамайтын жер деп қабылдаған дұрыс.

Қашықтан жұмыс істеудің екінші бір ерекше белгісі - еңбек қызметі процессінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып еңбек процессін жүзеге асыру, деп қарауымыз керек. Заңнамада қашықтан жұмыс істеуге, жұмыстың барлық түрлерінің сәйкес келмейтіндігін ашып көрсетіп кетеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны өндірісте пайдаланудың өзіндік ерекшеліктері бар. Басқаша айтқанда, өндірістік процеске жоғарыдағы аталған технологияларды тікелей өзінің нақты болуынсыз да көрсетуге болатындығымен анықталады. Сондықтан, мұндай қызмет түрлері өндірістік жұмыс цикліне әсер етпей-ақ қашықтан көрсетілуі мүмкін.

Қашықтан қызмет көрсету толық қашықтан жұмыс істеу мен қатар аралас қашықтан жұмыс істеу нысанынды да жүзеге асады. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында бұл форма нақты көрсетілген. Аралас қашықтан жұмыс істеу барысында жұмыскер

жартылай қашықтан, ал жартылай өз міндетін өндірісте жүзеге атқаруға міндетті. Оның арақатынасы жұмыс беруші мен жұмыскердің өндіріс тиімділігін ескере отырып жасаған келісіміне байланысты жүзеге асады. Шартта қарастырылмаған жұмыс істеудің нысанын пайдалану, жұмыскердің өз еркімен жұмыс режимін таңдау, басқаша айтқанда міндетін орындамау немесе мардымсыз орындау деп сараланады. Қашықтан жұмыс істеген жағдайда жұмыскердің жұмыста болды деп санау үшін оның қашықтықтан атқаратын жұмыс орны емес, жұмыс уақыты маңызды болып қарастырылады. Жұмыскер міндетін қашықтан атқарғанмен де жұмыс берушіге жұмыс уақытында байланыта болуы қажетті шарт. Ал аралас нысанында жұмыскер мен жұмыс беруші өндірістегі туындайтын қажеттілікті қамтамасыз ету мақсатында белгілі бір уақытта жұмыскерге өз міндетін өндірісте немесе офисте атқаруға міндеттеуі мүмкін. Ал қалған уақытын алытан жұмыс істеуге рұқсат етіледі. Алайда жоғарыда аталаған аралас қашықтан жұмыс жасаудың режимдері еңбек шартында бекітілуі керек. Егерде жақтар еңбек шартында қашықтан жұмыс істеу мерзімі мен офистегі немесе өндірістегі жұмыс уақытын нақты анықтамаса өндірістің қажеттілігі немесе өндірістің қалыпты жұмысын қамтамасыз етуді реттеу критеріі деп қарауға біржақты тұжырым жасауға болмайды.

Қашықтан жұмыс жасау Қазақстан Республикасының еңбек заңнамаларында қарастырып кеткенмен, оның толық реттелінуі қажеттілікке байланысты жұмыс беруші мен жұмыскердің өзара келісіміне тәуелді деп тұжырым жасауға болады.

Сонымен қашықтан жұмыс істеудің ерекшеліктеріне атап көрсететін болсақ: біріншіден, жұмысты жұмыскер өндірістен немесе офистен тыс жерде атқарады; екіншіден, жұмыскердің еңбек шартындағы міндеттері немесе жұмысының мазмұны өзгермейді; үшіншіден, жұмыскердің жұмысының режимі мен уақыты, нысанын жақтар еңбек шартында қарастыруы керек.

Қазақстан Республикасының еңбек кодексінде (Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 1 бабы) қашықтан жұмыс істейтін жұмыскерлердің жұмыс берушімен өзара байланысы реттелінеді [12]. Мұнда қашықтықтан жұмыс устейтін жұмыскер кәсіпорыннан немесе офистен тыс жерде міндетін атқарғанменде жұмыс уақыты кезінде жұмыс берушімен байланыста болуы міндетті. Жұмыс уақыты кезінде қолжетімді байланыс құралдарымен жұмыс беруші нұсқаулық беру мүмкіндігі болуы тиіс. Жұмыс уақыты жалпы кәсіпорынның жұмыс уақытынан тыс болмауы шарт. Егер жұмыс уақытынан тыс мерзімде қашықтан жұмыс істейтін жұмыскерді жұмысқа тару қажет болса, онда жұмыс беруші қашықтан жұмыс істейтін жұмыскердің келісімін алуы қажет. Мұнда қашықтан жұмыс істеп отырған жұмыскер өз келісімен тек заңда көрсетілген нысанда ғана беруі керек. Әрине оның тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін. Осы айтылып кеткен тәсіл келісімін беріп отырған жұмыскердің тікелей еркі және оның ерік білдіру мерзімін анықтауға мүмкіндік тәсілдермен ғана жүзеге асуы қажет.

Жұмыс уақытынан тыс қашықтан жұмыс істейтін жұмыскердің еңбек ақысы екі есеге артуы заңнамамен қарастырылған. Жұмыс беруші жұмыс уақытынан тыс жұмыскерге нұсқау берер алдында осы мәселелерге де назар аудару қажеттілік деп қараған жөн.

Келесі мәселе, қашықтан жұмыс істейтін жұмыскерді қажет болған жағдайда жұмыс орны мен жұмыс істеу құралдарымен қамтамасыз ету. Егер жұмыс орны өзіне тиесілі болса көп мәселе туындай қоймас. Ал егерде жұмыс орны жұмыс құралына тәуелді болған жағдайда туындайтын мәселелр көп. Еңбек заңнамасында қашықтан жұмыс істеу ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы жүзеге асатындығы көрсетілген. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану құралдарының қарапайым жағдайда қолжетімді болмауы жұмыс орнын және құралдарды жалдап пайдалануды қажет етеді. Іс жүзінде жұмыс беруші бұл мәселелерге назар аудармайды. Әрине бұл өз кезегінде жұмыскердің материалдық шығындарына әкеліп соғады. Жұмыскердің өз тарапынан қаралмаған және өндірістің мүддесі үшін шығарған шығындары оның әлеуметтік жағдайының төмендеуіне әкеледі. Тәжірибеде жұмыскер жұмыс беруші тарапынан шығарған шығынды қайтару жөніндегі талаптары әділ бағаланбайды, жұмыскерге орысыз ескерту жасаумен аяқталады.

Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында жұмыскерге жұмыс жасауға қолайлы жағдай тудуру, соның ішінде еңбек құралдарымен қамтамасыз ету жұмыс берушінің міндеті. Егер жұмыс беруші жұмыс жасауға қолайлы жағдай тудырмаса немесе жұмыс құралдарымен қамтамасыз ете алмаса онда ол жұмыскердің пайдаланған немесе міндетін атқаруға пайдаланған немесе материалдық шығын орнын толықтыру қажет. Бұл қарастырылып отырған мәселе еңбек заңнамасында жұмыс жасау режиміне қарамастан бәріне ортақ жүзеге асуы тиіс. Сонымен қатар қашықтан жұмыс істейтін жұмыскер ақпараттық-коммуникациялық құралдарды пайдалану қосымша тарифтік шығындарды қажет етеді. Бұл жағдайда жұмыскер құралдың жалға алу шығыны ғана емес, сонымен қатар оны пайдалануға кеткен тарифтік шығынды да қайтаруы міндетті.

Қашықтықтан аралас жұмыс істеу кезінде жұмыскер өз міндетін қашықтықтан да және кәсіпорын орналасқан жерде де (офисте) атқаруға міндеттенеді. Жұмыс беруші жұмыскердің жұмыс істеу режимін анықтаған жағдайда оның жұмыс уақытының ұзақтығын және бесталуы мен аяқталуы уақытын жеткізуге міндетті. Бұл жағдай келісімнің мәнді пункті болып табылады.

Қашықтан аралас жұмыс істеу режимінде жұмыскердің бір күш ішінде аралас жұмыс уақыты, апта ішінде аралас режимге өту өзара кәсіпорынның қажеттілігін және қалыптасқан жағдайларды ескере отырып келісіп анықталады.

Алыстан жұмыс жасау режимі (Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 138 бабы) жұмыс беруші мен жұмыскер арасында алғашында еңбек шартын жасасқан жағдайда анықталады немесе жұмыс барысында кәсіпорын үшін кейін қалыптасқан жағдайларға: пандемия, әскери және төтенше жағдай, техногендір т.б. жағдайлар себебінен қойылатын шектеулерге байланысты анықталады [12]. Бұл жағдайлар еңбек шартында бірден тікелей немесе кейін өзгертілу мүмкіндігін көрсету арқылы енгізіледі. Кейін жұмыс режимі өзгерген жағдайда еңбек шартына өзгерістер енгізіледі. Еңбек шартына өзгерістер енгізу тек режимін ғана емес, сонымен қатар осы өзгертулер мен толықтыруларға байланысты басқа пункттерге де өзгерістер енгізілуі тиіс.

Алыстан жұмыс жасайтын жұмыскерге кәсіпорынның өндірістік жағдайларына байланысты жұмыс режимінің жеңілдетілген түрі қолданылуы мүмкін. Бірақ мұндай режим үшін жұмыскердің әлеуметтік жағдайларына әсер етпеуі керек.

Еңбек шартына енгізілетін өзгерістердің тағы бір мәнді мәселесі, жұмыс орны. Қашықтықтан жұмыс жағдайында жұмыс орны нақты анықталмайды. Жұмыс орнын жұмыс уақытымен ауыстырылады. Бұл жағдай толық жұмыс уақыты немесе жұмыс орнында болмау салдарынан туындайтын жауапкершілік мәселесін анықтауға мүмкіндік береді.

Жұмыс беруші мен жұмыскер арасында шарт жасасқан кезде қызметті сатып алу шарты мен еңбек шарттарын ажырата білу керек. Тәжірибеде шарттың атын қойғанмен де оның мазмұны басқа болатын жағдайлар аз емес.

Жұмысты, қызметті сатып алу қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің талаптарына сәйкес (Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 115 бабы) жүзеге асады [13]. Жақтар еңбек қатынастары емес, жұмыс немесе қызмет нәтижесі жөнінде келісім жасайды. Шарттың объектісі жұмыс немесе қызмет нәтижесі (Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 616 бап) болып табылады [14]. Жоғарыда аталған шарттардың ұқсастығы мен қатар ерекшеліктері де аз емес. Алайда оны өз ыңғайына лайықты етіп алу шарттың заңсыздығына алып келеді. Басым көпшілік жағдайда жұмыс берушілер өзінің шарт жасасқан жағдайда өзінің басымдылық жағдайын пайдаланып кетіп отырады. Оған жұмыскердің алдын ала тәуелділік жағдайы, кәсіпорындардың әкімшілікке тәуелсізді мен белсенділігінің төмендігі әсер етеді. Бұл өз кезегінде даулы мәселенің туындауына әкеліп соғады. Көп жағдайда жұмыскердің әлеуметтік, моральдық-психологиялық жағдайына кері әсерін тигізеді.

Жоғарыда айтылған мәселелер отандық ғалымдардың зерттеу жұмыстарында зерттелінген [15]. Дегенмен қашықтан жұмыс істеу мәселесі жалпы жұмыс істеу жағдайымен реттелетін нормалармен реттелуі қажет мәселесі даулы. Сондақтан мұны өз алдына жалпы еңбек қатынастары ішіндегі өзіндік ерекшелігі бар жұмыс түрі деп қараған жөн.

Алыстан жұмыс жағдайында қашықтан жұмыс істейтін жұмыскер өз жұмысын ұдайы жұмыс уақытында жүзеге асырады. Өз міндетін жұмыс уақыты барысында толық атқырады. Жұмысты оның нәтижесімен анықтау шарттың еңбек қатынастарын ретту сипатынан айырады. Сондықтан еңбек шарттын егжей тегжейлі қарап келісіп құқықтық нысан беру басты мәселе.

Еңбек шарты еңбек қатынастарын реттейтін негізгі құжат деп қарағанмен де, онда барлық мәселелерді жақтардың келісіміне сілтеп қоюға болмайды. Оның себептерін біз жоғарыда атап өттік.

Қазақстан Халықаралық Еңбек Ұйымының Женева декларациясына қосылғаны белгілі. Онда еңбек саласындағы негізгі қағидалар мен құқықтар бекітілген [16]. Әрине оның қағидасы қазқстанда да жүзеге асуы шарт. Өйткері конституцияның 4 бабына сәйкес ратификацияланған халықаралық нормалар ұлттық заңнамалар нормаларына қарағанда басымдылыққа ие.

Еліміздің әлеуметтік-еңбек қатынастарын зерттеуші ғалымдар бұл саладағы әділетсіздіктер саяси толқуларға әкелетіндігін атап көрсетеді. Олар өз зерттеулерінде халықаралық нормативтерді осы салаға енгізуді ұсынады [17, 41-57 б.].

Бүгінгі күні елімізде саяси реформалар жүргізілуде. Саяси реформа жүргізудегі басты мақсат азаматтардың жылдар бойы қалыптасып, шешуін таппай келген әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешу. Бұл жөнінде 2022 жылы 16 наурызда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» Қазақстан халқына жолдауында атап өтті [18].

Нарықтық қатынастарға өткеннен соң кәсіпорын тек кәсіпкердің құқық қорғайтын ұйымға айналғаны ақиқат. Оның себебі мемлекет тарапынан жемқорлықпен күресу деңгейінің төмендігі. Кәсіпкерлердің әлеуметтік жауапкершілігі мемлекет тарапынан ескерілмеді, кәсіпкерлер өз еркімен міндет алудан қашты.

Бүгінгі күні бұл мәселе мемлекеттік әкімшілік-құқықтық ресурстарды пайдалануды қажет етіп отыр. Ол ұлттық заңгер ғалымдардың зерттеу жұмыстарында орын алған [19, 52-63 б.].

Егер азаматтардың әлеуметтік жағдайы үшін мемлекет жауапты болса, онда бірінші кезекте еңбек қатынастарын жүйеге келтіруі керек. Халықты жұмыспен қамту ғана емес, сонымен қатар жүйелі реттелген еңбек заңдарын қалыптастыру арқылы ғана шеше аламыз. Бұл жағдайда еңбек қатынастарын реттейтін мемлекет тарапынан қабылданатын құқықтық актілер мен еңбек шарттарының өзара тепе теңдігін дұрыс қалыптастыру қажет.

Жоғарыда зерттеу барысында біз төмендегідей тұжырым жасауға мүмкіндік тудырады:

- алыстан жұмыс жасау бүгінгі күні жұмыс режимінің ерекше түрі болғанмен де, ол құрамдас өте маңызды мәселердің бірі. Жұмыс режимінің мұндай түрі объективті қажеттіліктен және әскери, төтенше жағдайларда туындаған келеңсіз жағдайда туындаған жұмыс режимі. Сондықтан ол еңбек режимінің ерекше түрі деп қаралып, еңбек шартының жасалуының мәндә пунктері өзгертілуге жатады;

- алыстан жұмыс жасау режимінде еңбек шартына жасау, онда заңдық талаптарды толық енгізу және өзгертулер мен толықтырулар енгізу толығымен жұмыс берушінің міндеті деп қараған жөн. Жұмыс беруші ғана осындай режимді кәсіпорын үшін таңдауға құзыретті тұлға болып табылады. Сондықтан еңбек заңына жұмыс берушінің құзыретіне зерттеу барысындағы тұжырымдарды ескере отырып өзгерістер енгізу керек;

- Жоғарыда қарастырылып кеткен тұжырымдар тек нақты жауапкершілік болған жағдайда ғана өз нәтижесін береді. Сондықтан қолданыстағы заңнамаларға жұмыс берушінің жоғарыдағы қарастырылып отырған міндеттерін орынедамағаны үшін немесе мардымсыз, салақ қарағаны үшін жауапкершілік мәселесі енгізілуі керек.

Қорытынды

Әлемде соңғы кездерде саяси, әскери шиеленістер әлемдік экономикалық қатынастарға кері әсерін тигізбей қоймайды. Жақын арада әлемдік пандемия деп жариялаған дерт әлі өзінің толық жойылып кетуіне жеткен жоқ. Керісінше вирус ол басқа түріне мутацияланып әлі қауып төндіріп отыр. Қазақстан Республикасында осы жағдайды өзінің назарынан сырт

қалдырмай бақылауда ұстап отыр. Дегенмен жағдай бұдан ауырлап кетпейді деп ешкім кепілдік бермейді. Сондықтан әлемдік елдермен қатар қазақстан да өзінің дайындығын күшейтуде.

Егер экономикалыға кері әсерін тигізетін жағдайда, немесе шектеу режиміне өткен жағдайда кәсіпорын жұмысын барынша жалғастырылуы қажет. Осындай жағдайда жұмыскерлерді қашықтан жұмыс істеуге жіберу қажеттілік болмақ. Бүгінгі Қазақстан Республикасының заңнамасына енгізілген өзгертулер мен толықтырулар жоғарыда атап кеткен қатынастарды толық реттемейді деп қарауға болады. Жұмыскерлердің қашықтан жұмыс істеуін толық құқықтық қамтамасыз ету оны кешенді зерделеп құқықтық жүйе ішінде қайта қарауды талап етеді.

Осы материалда баяндалған ұсынымдарды іске асыру мынадай әлеуметтік-экономикалық және құқықтық салдарды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді:

- жоғарыда қарастырып кеткен алыстан жұмыс жасауды еңбек шартының мәнді пункті ретінде қарау болашақ еңбек қатынастарының сапасын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар еңбек дауларын конституциялық қағидалар: әділдік, теңдікке негізделген шешім шығаруға мүмкіндік береді. Бұл мәселелер еңбек заңнамаларында нақты көрсетілген жағдайда еңбек қатынастарына теңдік, заңдылық қағидасы өзінің толық мазмұнына ие болады.;

- бүгінгі күні тәжірибеде еңбек қатынастры жақтардың теңдігіне емес, жұмыс берушінің еркіне негізделген. Мұндай жағдайда Қазақстан Конституциясында бекітілген мемлекеттің әлеуметтік сипатын толық қамтамасыз ету мүмкін емес. Сондықтан алсытан жұмыс жасау режимінде жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек шартының заңға сәйкес жасалуы, өзгерістермен толықтырулар енгізілуі жұмыс берушінің міндеті деп қарау, жұмыс берушінің жауапкершілігін күшейтеді. Жұмыс берушінің өз жұмыскерлері алдындағы әлеуметтік жауапкершілігін көтереді. Халықтың әлеуметтік жағдайының көтерілуіне қолайлы жағдай тудырады;

- еңбек шартын жасау жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы шарт болғанменде, мұнда шарт жасау кезінде жұмыс беруші басымдылық жағдайға ие. Жұмыс беруші тәжірибеде өзінің басымдылық жағдайын әрқашан пайдаланып отыр. Сондықтан еңбек шартын жасаған жағдайда, және алыстан жұмыс жасау жағдайына жұмыс режимінің ерекшелігіне байланысты жіберілген даулы мәселе үшін жұмыс берушінің жауапкершілігін заңға енгізу, бүкіл еңбек қатынастарының сапасын, жұмыскердің өз жұмысына терең көңіл бөлуіне жағадй тудырады, жұмыс климатының сапсын көтереді, моралдық-психологиялық хал ахуал жақсарады, әлеуметтік жағдай жақсарады.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР09259109 грант).

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы / Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. [Электрон. ресурс] - URL: <https://adilet.zan.kz/> Өтініш берілген күн: 13.07.022.

2. Межибовская И.В. Правовые реалии новейших конституционных преобразований в Республике Казахстан в контексте государственной безопасности реализации прав и свобод человека и гражданина // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова. – № 3(72). – Алматы, 2022. – С. 18-29.

3. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне қашықтан жұмыс істеудің құқықтық реттелуін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы / Қазақстан Республикасы Заңы 2021 жылғы 1 шілде № 414-V. [Электрон. ресурс] - URL: <https://adilet.zan.kz/> Өтініш берілген күн: 15.07.022.

4. Димитрова С.А. Правовые проблемы труда и занятости населения в Республике Казахстан: Дис. ... д-ра. юрид. наук. – Алматы, 1998 – 302 с.

5. Лукьянова М.А. Противодействие преступлениям, посягающим на трудовые права граждан (законодательная регламентация, проблемы квалификации): Дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2003. – 173 с.

6. Эмирова И.Е. Уголовно-правовое обеспечение реализации трудовых прав граждан: по законодательству Российской Федерации и Республики Казахстан: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005 – 227 с.

7. Сидоренко Н.П. Конституционные основы защиты трудовых прав граждан: Дис. ... канд. юрид. наук. – Махачкала, 2006 – 217 с.

8. Хасенов М.Х. Правовой механизм социального партнерства в сфере труда: проблемы теории и практики: Дис. на соискание степени доктора философии (PhD) : 6D030100 – Юриспруденция. – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. – Астана: 2016. – 237 с.

9. Кочеткова Л. Н. Социальное государство: европейская теория и российская практика // Власть. – 2008. – № 4. – С. 39-43. <https://cyberleninka.ru/>(дата обращения: 10.11.2022).

10. Андреев А.В. Политическая модернизация и оптимальная модель социального государства в России // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2015. № 8 (58): в 3-х ч. Ч. II. С. 20-23. www.gramota.net/materials/(дата обращения: 11.11.2022).

11. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (Нью-Йорк, 1966 ж. 16 желтоқсан). [Электрон. ресурс] - URL: <https://adilet.zan.kz/> Өтініш берілген күн: 15.07.022.

12. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі / Қазақстан Республикасы Кодексі 2015 жылғы 23 қарашасындағы № 268-ХІІ.[Электрон. ресурс] - URL:<https://adilet.zan.kz/> Өтініш берілген күн: 18.07.022.

13. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) / Қазақстан Республикасы Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІ.[Электрон. ресурс] - URL:<https://adilet.zan.kz/> Өтініш берілген күн: 16.07.022.

14. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім) / Қазақстан Республикасы Кодексі 1999 жылғы 1 шілде № 409.[Электрон. ресурс] - URL:<https://adilet.zan.kz/> Өтініш берілген күн: 19.07.022.

15. Рыскалиев Д.У. Еңбекті қорғауды және еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету: азаматтық және еңбек құқығы нормаларын қолданудың теориялық және тәжірибелік сұрақтары. Философия докторы (PhD) дәрежесіне іздену үшін ұсынылған диссертация.: 6D030100–Құқықтану. – Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. – Алматы: 2021. – 199 б.

16. Еңбек саласындағы негіз қалаушы қағидаттар мен құқықтар туралы ХЕҰ Декларациясы. (Женева 18.06.1998ж.). [Электрон. ресурс] - URL:<https://www.consultant.ru/> Өтініш берілген күн: 18.07.022.

17. Калкаева Н.Б., Молдахметова Ж.Е. Азаматтардың еңбек құқықтарын бұзудың әлеуметтік сипаттамасының кейбір аспектілері //al-Farabi Kazakh National University Journal of actual problems of jurisprudence. – 2022. – №. 2(102) – Б. 41-51.

18. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы: «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» 16 наурыз 2022жыл. [Электрон. ресурс] - URL:<https://www.akorda.kz/> Өтініш берілген күн: 18.07.022.

19. Межибовская И.В., Исабеков А.К. Қазақстан Республикасында азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарының сақталуын әкімшілік-құқықтық реттеушілер //al-Farabi Kazakh National University Journal of actual problems of jurisprudence. – 2022. – №. 2(102) – Б. 52-63.

Автор туралы мәліметтер

Кошпенбетов Б.М. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

Кошпенбетов Б.М. – к.ю.н., ассоциированный профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая.

Koshpenbenov B.M. – Candidate of Law, Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai.

Б.С. Ашыралиева¹, Н.Ж. Апахаев², Г.С. Калиева³

¹ Университет международного бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Республика Казахстан

² Академия «Кайнар», Алматы, Республика Казахстан

³ Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ДИСТАНЦИОННЫХ РАБОТНИКОВ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ

В условиях становления и развития цифровой экономики достаточно востребованными становятся дистанционные формы занятости, распространившиеся повсеместно в период пандемии из-за коронавирусной инфекции COVID-19, не завершившейся в полной мере и по сей день. Формирующиеся на данном этапе стратегические подходы по переходу на цифровую экономику предполагают необходимость реализации новейших технологий в трудовых отношениях. В рамках настоящего исследования авторами проведен анализ правового регулирования трудовых отношений дистанционных работников, основанный на рассмотрении сущности дистанционной работы, вопросов правового регулирования труда дистанционных работников, их режима рабочего времени, времени отдыха, охраны труда и иных вопросов, возникающих в процессе организации и применения труда работников, занятых на дистанционных работах. Уделено внимание выявлению проблем в правотворческой и правоприменительной практике и вопросам выработки рекомендаций по совершенствованию правового механизма регламентации труда дистанционных работников.

Ключевые слова: дистанционная работа, законодательство о труде, трудовой договор, комбинированная дистанционная работа, дистанционные работники, правовая охрана труда работников, занятых на дистанционной работе, информационно-коммуникационные технологии.

Қашықтан жұмыс істейтін жұмыскерлердің еңбек қатынастарын құқықтық реттеу ерекшеліктері: ұлттық тәжірибе

Цифрлық экономиканың қалыптасуы мен дамуы жағдайында бүгінгі күнге дейін толық аяқталмаған COVID-19 коронавирустық инфекциясының салдарынан пандемияның бүкіл кезеңіне таралған жұмыспен қамтудың қашықтағы нысандары айтарлықтай танымал бола бастады. Қазіргі кезеңде қалыптасып жатқан цифрлық экономикаға көшудің стратегиялық тәсілдері еңбек қатынастарына соңғы технологияларды енгізу қажеттігін алға тартады. Осы зерттеу аясында авторлар қашықтан жұмыс істеудің мәнін, қашықтағы жұмысшылардың жұмысын, олардың жұмыс уақытын, демалыс уақытын, еңбекті қорғауды құқықтық реттеу мәселелерін қарастыра отырып, шалғайдағы жұмысшылардың еңбек қатынастарын құқықтық реттеуге талдау жасады. және қашықтан жұмыс істейтін жұмысшылардың еңбегін ұйымдастыру және қолдану процесінде туындайтын басқа да мәселелер. Құқық шығармашылығы мен құқық қолдану тәжірибесіндегі проблемаларды анықтауға және қашықтан жұмыс істейтін қызметкерлердің жұмысын реттеудің құқықтық механизм жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеуге назар аударылады.

Түйінді сөздер: қашықтан жұмыс, еңбек заңнамасы, еңбек шарты, аралас қашықтан жұмыс, қашықтан жұмыс істейтін қызметкерлер, қашықтықтан жұмыс істейтін қызметкерлердің еңбегін құқықтық қорғау, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Features of legal regulation of labor relations of remote workers: national experience

In the context of the formation and development of the digital economy, remote forms of employment are becoming quite popular, which spread throughout the period of the pandemic due to the coronavirus infection COVID-19, which has not fully ended to this day. The strategic approaches to the transition to the digital economy that are forming at this stage suggest the need to implement the latest technologies in labor relations. Within the framework of this study, the authors analyzed the legal regulation of labor relations of remote workers, based on consideration of the essence of remote work, issues of legal regulation of the work of remote workers, their working hours, rest time, labor protection and other issues that arise in the process of organizing and applying the labor of workers employed in remote work. Attention paid to identifying problems in law making and law enforcement practice and developing recommendations for improving the legal mechanism for regulating the work of remote workers.

Keywords: remote work, labor legislation, employment contract, combined remote work, remote workers, and legal protection of labor of employees engaged in remote work, information and communication technologies.

В условиях цифровизации общественных отношений в области наемного труда и развития цифровой экономики важное значение придается комплексному исследованию проблем правового регулирования отношений по организации и применению труда дистанционных работников. Складывающиеся в условиях глобализации экономики и развития информационно-коммуникационных систем «нетипичные» формы занятости, предопределили правовое регулирование общественных отношений в области наемного труда.

Так, в Республике Казахстан впервые на законодательном уровне регламентация трудовых отношений дистанционных работников была осуществлена с принятием первого кодифицированного акта в области трудового права – Трудового кодекса Республики Казахстан от 15 мая 2007 г. ныне утратившего силу [1], в который соответствующими изменениями и дополнениями от 17 февраля 2012 года была введена отдельная Глава 23-1, содержащая дифференцированные правила, касающиеся дистанционной работы.

В указанном акте впервые было дано легальное определение дистанционной работы, определены особенности режима и учета рабочего времени, времени отдыха, охраны труда и других вопросов, связанных с применением труда дистанционных сотрудников.

Следует отметить, что несмотря на то, что специфике дистанционной работы было посвящено всего несколько статей – ст. 221-2 – 221-3, особое значение данного акта состоит в том, что дистанционные работники зачислены в самостоятельную категорию наемных работников, для которых законодатель предусмотрел особое правовое положение [2, с. 342].

Исходя из того, что одним из важнейших принципов трудового права является подход, основанный на единстве и дифференциации правового регулирования трудовых отношений, данное обстоятельство, обусловленное появлением специальных норм о труде рассматриваемых категорий работников, имеет большое значение как в теоретическом, так в практическом аспектах.

Можно полагать, что до законодательного закрепления норм, регулирующих трудовые отношения дистанционных работников, сотрудников, работавших удаленно оформляли как надомников, либо заключали с ними гражданско-правовые договоры.

Очевидно, что в последнем случае работники лишались определенных социально-трудовых гарантий, связанных, в частности, с предоставлением трудовых отпусков, перечислением обязательных пенсионных взносов и пр. Кроме того, были нередки случаи, когда работодатели использовали такой труд и вовсе без надлежащего оформления трудового договора.

В действующем Трудовом кодексе Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. [3] (далее по тексту – ТК РК), также содержатся специальные нормы, регламентирующие особенности труда дистанционных работников (Глава 12. Особенности регулирования труда отдельных категорий работников, ст. 138), которые и служат в качестве предмета исследования и анализа в настоящей работе.

В 55-2 п.1 ст.1 ТК РК дается легальное определение дистанционной работы, под которой понимается осуществление трудового процесса вне места нахождения работодателя, принимающей стороны и их объектов с применением в процессе трудовой деятельности информационно-коммуникационных технологий.

Как известно, в связи объявлением Всемирной организацией здравоохранения новейшего коронавируса COVID-19 пандемией главой нашего государства было принято решение о введении на всей территории Республики Казахстан чрезвычайного положения на период с 16 марта 2020 г. на срок до 15 апреля 2020 г. (впоследствии продленного до 1 мая 2020 г.). Из-за объявления чрезвычайного режима на территории нашей страны и мер карантинно-ограничительных мер во многих крупных населенных пунктах встал вопрос о повсеместном переходе наемного персонала на дистанционный режим выполнения трудовых обязанностей.

Определенная часть работодателей как в государственном, так и в частном секторе экономики, руководствуясь соответствующими рекомендациями государственных органов, перешла к дистанционному формату организации трудового процесса [2, с. 343].

Согласно данным, опубликованным газетой «МК-Казахстан», в Казахстане в 2020 году количество удаленных сотрудников, поднялось в 100 раз – с 60 000 до 6 000 000 [4], в последующие годы имея тенденцию на постепенное снижение.

Если опираться на отдельные статистические данные, в 2021 году в Казахстане доля занятых на дистанционном формате организации охватывала почти 54 тыс. человек, 71% из которых являются жителями городов, что связывают с более развитой информационно-коммуникационной инфраструктурой в городах, при этом подавляющее большинство дистанционных сотрудников – это женщины (66%).

Кроме того, 70% сотрудников государственного аппарата в столице, а также городах республиканского значения работали дистанционно [5].

В специальной литературе авторами обращается внимание на беспрецедентность масштабов «форс-мажорной удаленной занятости» в мировой экономике в 2019-2020 гг. [6, с.148], уникальный опыт массового внедрения дистанционного формата в деятельность множества самых различных предприятий, его изучение и оценку результатов [7, с. 128-130], необходимость изменений трудового законодательства в части регламентации трудовых отношений дистанционных (удаленных) сотрудников [8], формирование гибких рабочих планов, разделение домашних обязанностей, организацию личного времени при удаленной работе [9].

О влиянии цифровых технологий на процессы трансформации права, влекущие за собой появление таких новых направлений в праве, как информационное право, цифровое право, право телекоммуникаций, а также закрепление дифференцированных норм, регулирующих отношения по организации и применению дистанционной работы говорится и в отечественных исследованиях [10, с. 36-39].

Дистанционная форма занятости относится к наиболее быстроразвивающейся форме занятости, которая модифицируется в целый ряд разновидностей гибкой трудовой деятельности. Во всех промышленно развитых странах ежегодно растет число дистанционно занятых на работе сотрудников [11].

Следует указать, что в условиях массового использования дистанционного формата работы, наиболее остро обозначились проблемы правового регулирования труда дистанционных работников, что обусловило изменения модели дистанционной занятости в действующем законодательстве о труде.

Так, 1 июля 2021 года были внесены соответствующие изменения и дополнения в ТК РК по вопросам, касающимся совершенствования правового регулирования трудовых отношений на дистанционных работах, введенных в действие с 13 июля 2021 года [12].

В 55-2 п.1 ст.1 ТК РК дается легальное определение дистанционной работы, под которой понимается осуществление трудового процесса вне места нахождения работодателя, принимающей стороны и их объектов с применением в процессе трудовой деятельности информационно-коммуникационных технологий.

При этом она может устанавливаться не только при заключении трудового договора, но и в течение срока его действия с внесением соответствующих изменений и дополнений в трудовой договор (п. 1 ст. 138 ТК РК).

Тем самым, законодатель оставил прежнюю формулировку относительно понятия «дистанционная работа», закрепленную в ранее действовавшем трудовом законодательстве.

Новая редакция ТК РК, вступившая в силу с 13 июля 2021 года ввела такой институт, ранее не известный в сфере отечественного трудового права, как «комбинированная дистанционная работа».

Такая особая разновидность занятости предполагает осуществление трудового процесса посредством чередования периодов выполнения трудовых обязанностей как по месту нахождения работодателя, принимающей стороны и их объектов, так и в форме организации дистанционной работы (пп.55-1 п.1 ст.1 ТК РК), представляющая собой сочетание традиционной и дистанционной организации процесса наемного труда.

Согласно диспозиции п.3 ст. 138 ТК РК, в период введения чрезвычайного или военного положения, объявления чрезвычайной ситуации либо при введении других ограничительных мероприятий, включая карантин, по решению государственных органов или их должностных лиц, а также в иных исключительных случаях, которые ставят под угрозу жизнь или здоровье работников, работодатель имеет право своим мотивированным актом временно устанавливать дистанционную работу или комбинированную дистанционную работу, вплоть до устранения перечисленных выше случаев.

При этом условия обеспечения сотрудников необходимыми для выполнения трудовых обязанностей оборудованием, объектами информатизации в соответствии с законодательством об информатизации, услугами связи и иными средствами, а также возмещение расходов должны быть определены актом работодателя.

Тем самым, помимо постоянной дистанционной работы и комбинированной дистанционной работы казахстанским законодательством предусмотрена еще одна такая разновидность формы нетипичной занятости, как временная дистанционная работа, применяемая в каких-либо чрезвычайных ситуациях.

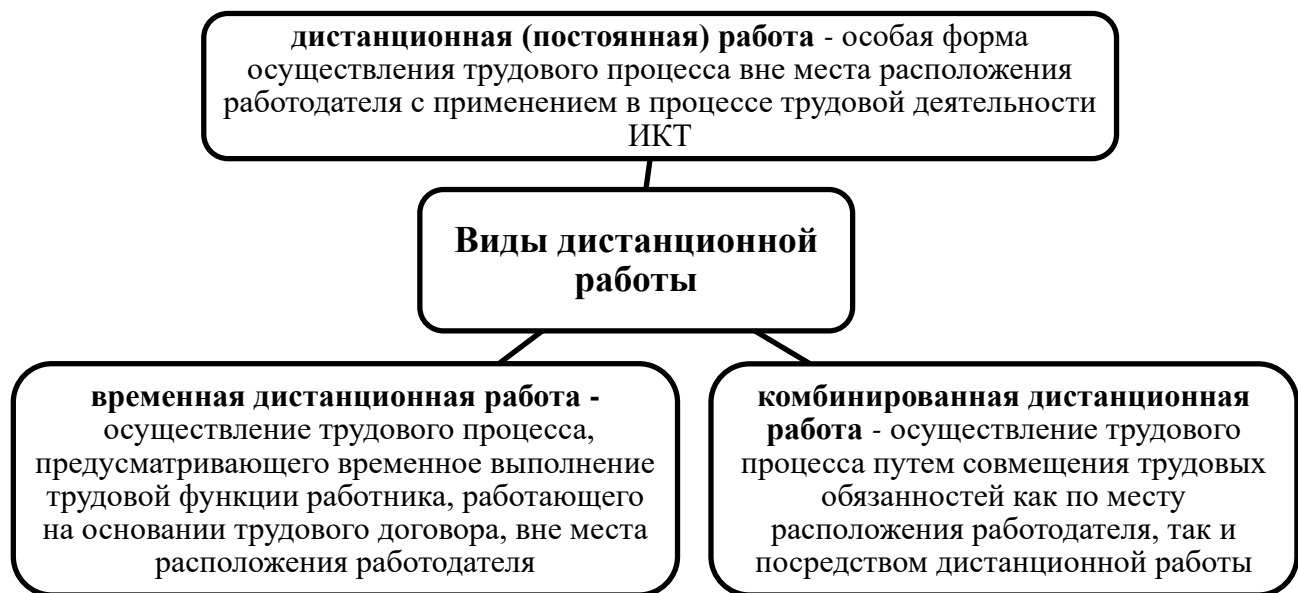


Рисунок 1 - Виды дистанционной работы

Далее исходя из логики исследования, остановимся на регламентации труда и отдыха дистанционных работников на основе анализа положений действующего ТК РК.

Будучи обусловлены принципом единства и дифференциации правового регулирования трудовых отношений, общие нормы трудового права по вопросам трудового договора, оплаты труда, рабочего времени и времени отдыха, дисциплины труда, материальной ответствен-

ности и положения всех институтов отрасли трудового права распространяются и на дистанционных работников.

Однако, вследствие того, что дистанционная работа протекает в особых условиях, связанных с фактором удаленности работника и места выполнения работы от места нахождения работодателя существует наличие особенностей в регулировании, организации и применении такой специфической формы занятости.

Особенностью трудового договора, заключаемого с дистанционным работником является закреплённая в ст. 28 ТК РК норма о том, что при дистанционной работе место выполнения работы не указывается. Исключение составляет содержание трудового договора по поводу применения комбинированной дистанционной работы, в котором оно должно быть указано (пп. 3 п. 1).

Обязанности работодателя, либо принимающей стороны закреплены в п.4 ст. 138:

1) обеспечение работника, занятого на дистанционной работе, необходимыми для выполнения трудовых обязанностей оборудованием, объектами информатизации в соответствии с действующим законодательством об информатизации, услугами связи и иными средствами;

2) осуществление расходов по их установке и обслуживанию;

3) выплата работнику компенсации в случае, если работник использует собственные средства коммуникации на постоянной основе. При этом размер и порядок выплаты такой компенсации определяются по соглашению сторон трудовых отношений;

4) возмещение иных расходов, связанных с выполнением работы (к примеру, стоимости электроэнергии, воды и т.п. расходов), если это предусмотрено соглашением сторон трудового договора.

Однако, с сожалением приходится констатировать, что обязанности по выплате дистанционному работнику указанной выше компенсации практически не выполняются.

Об этом свидетельствуют данные о том, что 93% удаленных сотрудников использовали собственные средства коммуникации, тогда как лишь для 7% занятых со стороны работодателей было предоставлено необходимое оборудование [5]. В связи с этим, считаем, что органам, осуществляющим государственный и общественный контроль за соблюдением трудового законодательства, необходимо усилить работу по мониторингу выполнения работодателями обязанностей, закреплённых в п. 4 ст. 138, связанных с организацией и применением дистанционной работы.

Кроме того, в контексте дистанционной работы действующий ТК РК предусматривает обязанности и в отношении работника (п.5, 7 ст. 138):

1) использовать в процессе исполнения трудовых обязанностей оборудование, объекты информатизации в соответствии с законодательством Республики Казахстан об информатизации, услуги связи и иные средства, обеспеченные работодателем или принимающей стороной;

2) находиться в режиме доступности для связи с работодателем, принимающей стороной;

3) выполнять работу (трудовую функцию) с учетом фиксированного учета рабочего времени;

4) соблюдать требования в области безопасности и охраны труда в соответствии с актом, разработанным работодателем или принимающей стороны;

5) сохранять и не разглашать информацию работодателя, информацию принимающей стороны, содержащие служебную, коммерческую или иную охраняемую законом тайну, ставшую известной работнику в процессе дистанционной работы.

В целях усиления гарантий защиты трудовых прав дистанционных работников, применение дистанционной работы сверх установленной продолжительности рабочего времени допускается исключительно с его письменного согласия, и предусматривает оплату такой работы в повышенном размере (не ниже чем в полуторном размере исходя из дневной (часовой) ставки работника).

В соответствии с п. 5 ст. 138 ТК РК, для удаленных сотрудников устанавливается фиксированный учет рабочего времени с соблюдением ограничений ежедневной продолжитель-

ности рабочего времени. Специфика контроля и учета рабочего времени определяются в трудовом договоре или в акте работодателя.

В связи с этим на практике работодатели автономно устанавливают различные методы контроля рабочего времени рассматриваемой категории наемного персонала. В частности, речь идет о следующих наиболее распространенных формах контроля:

- 1) проведение регулярных видеоконференций с сотрудниками;
- 2) требование к работнику быть в режиме «онлайн» в течение рабочего дня в целях получения своевременных ответов на все сообщения, попадающие на электронную почту, а также звонки от коллег и непосредственных руководителей;
- 3) применение специального программного обеспечения, способного фиксировать время нахождения работника в корпоративной информационной системе работодателя или принимающей стороны [13].

При этом, как отмечают казахстанские исследователи Т.М. Абайдельдинов и А.О. Макрушин, применяемые отдельными работодателями способы учета, фиксации и отслеживания рабочего времени работников путем использования специального программного обеспечения, приводят к спорным ситуациям [14, с. 241].

Во избежание таких споров предлагается разработать перечни профессий и специальностей, адаптированных к дифференцированным стандартам, порядку осуществления учета рабочего времени посредством трекинга (отслеживания, сопровождения) использования программ на персональном компьютере [14, с. 243].

В целях обеспечения права дистанционного работника на отдых, необходимо уделять вопросам реализации этого права приоритетное значение. В этом плане заслуживает внимания норма п. 5 ст. 138, ограничивающая работодателя, принимающей стороны требовать, чтобы работник находился в режиме доступности (быть офлайн) вне рабочего времени. В то же время определены случаи, исключающие это ограничение:

- 1) при производстве работ, необходимых для обороны страны, а также для предотвращения чрезвычайных ситуаций, стихийного бедствия или производственной аварии либо немедленного устранения их последствий;
- 2) для устранения иных обстоятельств, нарушающих нормальное функционирование водоснабжения, газоснабжения, теплоснабжения, энергоснабжения и других систем жизнеобеспечения;
- 3) для продолжения работы при неявке сменяющего работника, если работа не допускает перерыва, с немедленным принятием мер к замене другим работником;
- 4) для оказания экстренной и неотложной помощи гражданам, которым угрожает потеря здоровья или гибель (п.2 ст. 77 ТК РК);
- 5) предотвращения чрезвычайных ситуаций, стихийного бедствия или производственной аварии либо немедленного устранения их последствий;
- 6) предотвращения и расследования несчастных случаев, связанных с трудовой деятельностью, гибели или порчи имущества;
- 7) выполнения неотложных, заранее непредвиденных работ, от срочного выполнения которых зависит в дальнейшем нормальная работа организации в целом или ее отдельных подразделений (ст. 86 ТК РК).

Поэтому можно утверждать, что указанная норма не в полной мере способствует защите частной жизни сотрудников, поскольку не закреплено абсолютное право не быть на постоянной связи с работодателем в свободное от работы время, которое ограничивается перечнем ситуаций, когда работодатель имеет право выходить на связь с работником в нерабочее время.

Изменения в части регламентации труда дистанционных работников, произведенные в 2021 году, коснулись и института дисциплины труда. Так, в п.2. ст. 65 ТК РК указывается, что до применения дисциплинарного взыскания работодатель обязан затребовать от работника объяснение в письменной форме (как на бумажном носителе, так и в форме электронно-

го документа, удостоверенного посредством электронной цифровой подписи), либо в электронном виде с обеспечением возможности авторизовать и идентифицировать работника.

Данная поправка позволяет в определенной степени облегчить процедуру кадрового документооборота, в особенности при дистанционной работе в условиях карантинных мер, когда у сторон трудовых отношений объективно затрудняются возможности для личного взаимодействия.

Еще одной новеллой в законодательстве о труде дистанционных работников является норма п. 5 ст. 138, предусматривающая возможность установления режима гибкого рабочего времени для работников, занятых на дистанционной работе по соглашению сторон трудового договора, определяемого в соответствии с правилами ст. 74 ТК РК.

Данная новелла, на наш взгляд, является весьма значимой в плане усиления гарантий для дистанционных работников, прежде всего, для тех из них, которые совмещают работу с выполнением семейных, бытовых обязанностей (включая тех, которые ухаживают за больными членами семьи, или имеющих малолетних детей).

Практика внедрения режима гибкого рабочего времени для дистанционных сотрудников рекомендуется со стороны такой влиятельной структуры как Международная организация труда, поскольку она нацелена на сочетание их социально-бытовых и иных личных потребностей с интересами производства [8].

В области институтов гарантий и компенсаций, зафиксированы нормы, определяющие особенности направления удаленных сотрудников в командировки. Так, при дистанционной работе направление работника в командировку производится с места фактического выполнения трудовых обязанностей, если иное не предусмотрено трудовым, коллективным договорами или актом работодателя (п.3 ст. 127 ТК РК).

Подводя итоги по настоящему исследованию, необходимо подчеркнуть, что в нашей стране проводится работа по совершенствованию механизма регламентации дистанционной работы – как одной из востребованных форм нетипичной занятости в условиях цифровой трансформации общества.

В то же время, полагаем, что что ее необходимо продолжать неукоснительно, акцентируя внимание на мерах, предотвращающих десоциализацию, профессиональное выгорание работников, и иные негативные аспекты дистанционной формы занятости, связанные в т.ч., с защитой частной жизни сотрудников, основываясь на позитивном опыте и эффективной практике зарубежных стран, в которых дистанционная работа уже является устоявшимся механизмом в системе трудовых отношений.

Список использованных источников

1. Трудовой кодекс от 15 мая 2007 г. Утративший силу // Ведомости Парламента Республики Казахстан 2007 год, май, ст. 65, № 9 (2490).
2. Ашыралиева Б.С. Особенности правового регулирования отношений по дистанционной работе // Материалы VI Международной научно-практической конференции «Наука и образование в XXI веке». – Нур-Султан, 2020. – С. 341-345.
3. Трудовой кодекс от 23 ноября 2015 г. // Ведомости Парламента РК 2015 г., № 22-IV, ст. 151.
4. МК RU–Казахстан. Официальный сайт // <https://mk-kz.kz/> (Дата обращения: 28.10.2022)
5. Официальный сайт Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан // <https://www.gov.kz> (Дата обращения: 28.10.2022)
6. Гусев А.Б., Юревич М.А. Глобализация занятости на фоне пандемии COVID-19 // Вестник МГИМО-Университета. – 2021. – 14 (1). – С. 148-173.
7. Гурова И.М. Дистанционная работа как тренд времени: результаты массового опыта // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). – 2020. – Т. 11. – № 2. – С. 128-147.
8. Удаленный режим работы в условиях пандемии COVID-19: руководство для работодателей. – Женева: Международное бюро труда, 2020. <https://www.ilo.org/wcmsp> (Дата обращения: 29.10.2022)
9. Recommendations to families on how to combine working from home with caring for young children. 2020. April. UNICEF. // <https://www.unicef.org/lac/media/11251/file/Teleworking-and-caring-for-children>. P-df- (accessed 25.10.2022)

- 10.Хусаинов О.Б. Влияние цифровизации на регулирование трудовых отношений // Ученые труды Алматинской Академии МВД Республики Казахстан. – № 2 (71). – 2022. – С. 36-39.
- 11.Nicholas, A.J. Motivational Factors of Telework // Encyclopedia of Information Science and Technology, 4th Edition. 2018. С.: 740-753. // <https://digitalcommons.salve.edu/> (accessed 26.10.2022)
- 12.Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Трудовой кодекс Республики Казахстан по вопросам совершенствования правового регулирования дистанционной работы» от 1 июля 2021 года № 61-VII // "Казахстанская правда" от 02.07.2021 г., № 124 (29501).
- 13.Колесникова М., Аймак А. Дистанционная работа в Казахстане (включая дистанционную работу иностранных работников). GRATA International // <https://gratanet.com/ru> (Дата обращения: 29.10.2022)
- 14.Абайдельдинов Т.М., Макрушин А.О. Об учете рабочего времени в режиме цифровизации трудовых отношений // Стратегия правовых преобразований в сфере труда и социального обеспечения: перспективы десятилетия (Шестые Гусовские чтения): Материалы международной научно-практической конференции / под общ. ред. Н. Л. Лютова, Ф. О. Сулеймановой. – М.: РГ-Пресс, 2021. – С. 241-243.

Сведения об авторах

Ашыралиева Баян Советбековна – доцент ККСОН Университета международного бизнеса им. К. Сагадиева, кандидат юридических наук, доцент.

Апахаев Нурлан Жилкайдарович – проректор по академическим и правовым вопросам Академии «Кайнар», кандидат юридических наук, профессор НАН.

Калиева Гульмира Садуакасовна – доцент Казахского Национального университета им. аль-Фараби, кандидат юридических наук.

Ашыралиева Баян Советбекқызы – Қ. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университетінің доценті, заң ғылымдарының кандидаты, доцент.

Апахаев Нұрлан Жылқайдарұлы – «Қайнар» Академиясының академиялық және құқықтық мәселелер жөніндегі проректоры, заң ғылымдарының кандидаты, ҰҒА профессоры.

Қалиева Гүлмира Сәдуақасқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, заң ғылымдарының кандидаты.

Ashyralieva Bayan Sovetbekovna – Associate Professor of the KKSON University of International Business named after K. Sagadiev, Candidate of Law, Associate Professor.

Apakhaev Nurlan Zhilkaidarovich – Vice-Rector for Academic and Legal Affairs of the Kainar Academy, Candidate of Law, Professor of NAS.

Kaliyeva Gulmira Saduakasovna – Associate Professor of the Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Legal Sciences.

Г.Е. Исамадиева,¹ А.Б. Бекмагамбетов¹, Г.А. Капбасова²

¹Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, Кокшетау, Республика Казахстан

ОНТОЛОГИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СТРАХОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРАВМАТИЗМА В ИЗРАИЛЕ

В статье представлены результаты научных исследований, полученные в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан» (ИРН BR11965728) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан.

Ключевые слова: механизм страхования, несчастные случаи на производстве, производственная травма, компенсация, ставка взносов на национальное страхование, программы социального обеспечения.

Нормативтік-құқықтық реттеудің онтологиясы және Израильдегі өндірістік жарақаттануды сақтандыру жүйесінің ерекшеліктері

Мақалада «Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбектің экономикалық мәселелері және сақтандыру механизмін институционалдық түрлендіру» (ИРН BR11965728) бағдарламасы аясындағы ғылыми-техникалық бағдарламаны жүзеге асыру барысында алынған ғылыми зерттеулердің нәтижелері берілген. -Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбек қауіпсіздігі жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының ғылыми-зерттеу жұмыстарын мақсатты қаржыландыру.

Түйінді сөздер: сақтандыру механизмі, өндірістегі жазатайым оқиғалар, өндірістік жарақат, өтемақы, ұлттық сақтандыру жарналарының мөлшерлемесі, әлеуметтік қамсыздандыру бағдарламалары.

Ontology of regulatory regulation and features of the occupational injury insurance System in Israel

The results of scientific researches received during the scientific and technical program on a theme: «Economic problems of safe work and institutional transformations of the insurance mechanism in the Republic of Kazakhstan» (IRN BR11965728) within the limits of program target financing of researches of the Republican research institute for occupational safety and health under Ministry of Labor and Social Protection of Population of the Republic of Kazakhstan have been presented in the given article.

Key words: insurance mechanism, industrial accidents, industrial injury, compensation, national insurance contribution rate, social security programs.

Вопросам эволюции правового законодательства, а также регулирования различных аспектов права в зарубежных странах посвящен ряд отечественных работ [1-3].

В связи с возникшей необходимостью институциональных преобразований отечественного механизма страхования в рамках реализации государственных программ по обеспечению безопасного труда, представляет интерес рассмотрение опыта зарубежных стран в ста-

новлении и развитии систем страхования травматизма на рабочих местах [4]. При этом следует заметить, что в рамках научно-технической программы, реализуемой Республиканским научно-исследовательским институтом по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения РК ряд ученых также провели обзорный и компаративистский анализ законодательств Великобритании, США, Норвегии, Японии, Южной Кореи, Китая [5-10].

Первым трудовым законом Израиля, обнародованным во время британского мандата в Палестине (с 1922 по 1948 год), был Указ о компенсации рабочим 1922 года. В 1947 г. он был заменен более современным законом, основанным на английском законе 1925 г. Главным преимуществом этих законов было то, что благодаря их толкованию в Израиле были внедрены английские новшества в области оплаты труда работников [11].

В период с мая 1948 года по декабрь 1948 года было создано большинство правительственных министерств в Государстве Израиль и заложены основы организационной и административной структуры правительства. Каждое министерство начало разрабатывать программы для решения социальных проблем занятости, здравоохранения и социального обеспечения. В ноябре 1948 года был создан межминистерский комитет для расследования и подготовки плана социального страхования. Министерству труда было поручено подготовить законопроект по этому вопросу. В конце процесса, в ноябре 1953 г. был принят «Закон о национальном страховании», в котором были выражены национальные и социальные приоритеты молодого государства в то время, когда оно боролось за свою безопасность, и заложены основы для государства всеобщего благосостояния. 1 апреля 1954 года для социального обеспечения населения был создан Национальный институт страхования [12].

Основная деятельность Национального института страхования на момент его создания была связана с индустрией страхования от старости и потери кормильца. Закон предусматривал, что 1% от заработной платы работника и 1,5% дохода работодателей будут взиматься для финансирования пособий по старости и в связи с потерей кормильца, хотя было ясно, что эти ставки не могут покрыть необходимые расходы. Две другие отрасли того времени - страхование материнства и страхование от несчастных случаев на производстве, проводились сбалансированным образом. В начале 1960 года ставка взносов на национальное страхование была повышена до 3,7%. В течение 1960-х годов обязанности Национального института страхования расширились, и реализация большинства социальных прав стала осуществляться через него. Это изменение оказало глубокое влияние на социальную сферу государства всеобщего благосостояния. Национальный институт страхования стал продвигать концепцию универсальных социальных прав, помимо обеспечения интересов только наиболее уязвимых слоев населения [13].

В 1970-х годах наблюдался значительный рост числа программ социального обеспечения. В течение этого десятилетия было добавлено еще 30 новых программ, наиболее значимыми из которых были страхование по безработице, страхование общей инвалидности, страхование прав работников при банкротстве и ликвидации корпораций.

Основными законами, составляющими страновой профиль Израиля по безопасности и гигиене труда являются: Постановление об охране труда 5730-1970 и Закон об органах трудового надзора 5714-1954. Постановление об охране труда является законом, направленным на повышение безопасности на рабочем месте путем установления подробных правил для условий окружающей среды, в которых выполняется работа, с тем чтобы создавались условия труда, которые не угрожают здоровью и безопасности. Правила, принятые в силу этого закона, определяют меры безопасности, которые работодатель обязан принимать в широком спектре профессий. Согласно Закону об органах трудового надзора создается служба инспекции труда, функцией которой является осуществление надзора за безопасностью труда, профессиональной гигиеной; руководство работниками и работодателями; а также выполнение любых других обязанностей, возложенных на нее министром труда в области безопасности, гигиены, благосостояния и организации труда [14, 15].

1980-е годы ознаменовались вступлением в силу Закона о страховании на случай длительного ухода (1986 г.) и закреплением в Положениях о национальном страховании консультативных услуг для престарелых (1988г.).

В начале 1990-х годов многие иммигранты из стран бывшего СССР и Эфиопии прибыли в Израиль. Национальный институт страхования играл центральную роль в обеспечении средств к существованию значительной части иммигрантов, пожилых людей и детей, семей, оказавшихся в бедственном положении из-за отсутствия работы или несовместимости с местным рынком труда. В 1995 году вступил в силу Закон о национальном медицинском страховании, а также Закон о компенсации ребенку, осиротевшему в результате насилия в семье. В 2000-х годах в результате широкого сокращения государственных услуг в различных сферах деятельности государства всеобщего благосостояния пострадала и система социального обеспечения. Эта ситуация привела к увеличению бедственного положения широких слоев населения. В то же время Национальный институт страхования работал над расширением каналов обслуживания и создал станции самообслуживания, колл-центры и веб-сайты, которые включали информацию и услуги для общественности [16].

Национальный институт страхования в настоящее время является статусным органом (органом, действующим в силу закона), который действует в соответствии с Законом о национальном страховании [Консолидированная версия], 5755-1995. Учреждение функционирует, как следует из его названия, как страховое учреждение – регулярная оплата в обычное время обеспечивает получение возмещений в случае необходимости. Однако, в отличие от частного страхования, премия в Национальном институте страхования определяется не уровнем риска застрахованного, а его платежеспособностью (в соответствии с его доходом, а также его возрастом). Это создает прогрессивную систему - люди с высоким доходом делают высокие выплаты, а те, у кого нет средств, платят низкие суммы, и они являются основными бенефициарами выплат учреждения. Поэтому для лиц с высокими доходами уплата взносов национального страхования имеет элемент налогообложения. Подчеркивание характера налогообложения взносов национального страхования было сделано во временном порядке, вступившем в силу с августа 2009 года, в соответствии с которым был удвоен верхний предел взносов национального страхования без изменения верхнего предела пенсий по национальному страхованию.

В дополнение к страховым выплатам, распределяемым Национальным институтом страхования, он также отвечает за нестраховые пособия, и средства для них поступают непосредственно из Государственного казначейства. Эти выплаты предоставляются в тех случаях, когда государство решило вознаграждать определенные группы населения, даже если они не накопили страховых прав, и Национальный институт страхования является не чем иным, как каналом для перевода этих денег. Примером такого перевода являются пенсии по старости для иммигрантов – те, кто иммигрировал в Израиль в более старшем возрасте и не успел накопить страховые права на получение пенсии по старости, получают эту пенсию в виде нестраховой пенсии.

Разница между Институтом национального страхования и частным страхованием заключается в том, что Институт национального страхования является обязательным страхователем – каждый житель Израиля, за исключением тех, кто освобожден по закону, обязан платить взносы национального страхования. Выплата делится между самим работником и его работодателем (как отмечалось выше, в некоторых выплатах работодателей участвует государство). Даже люди, которые не работают, должны осуществлять взносы на социальное обеспечение. В этом смысле выплаты по социальному обеспечению представляют собой налог на душу населения. Например, лицо, застрахованное Национальным институтом страхования в качестве безработного, обязано платить более высокий взнос, чем лицо, застрахованное в качестве наемного работника, которое проработало только даже один день в месяце.

По состоянию на 2017 год ежегодно собиралось страхование в размере около 42 млрд шекелей. По состоянию на 2015 год минимальную страховую премию заплатили 345 тысяч человек. Домохозяйки, заключенные, студенты и те, кто не работает и не имеет дохода, пла-

тят сниженные страховые взносы. Национальный институт страхования имеет независимый механизм сбора средств, призванный сохранить независимость учреждения и независимость от правительства.

Национальный институт страхования использует общенациональную систему расследований для проверки достоверности предъявленных ему претензий. В случае возникновения спора между истцом на пособие и учреждением, этот спор может быть доведен до решения суда по трудовым спорам. Этому вопросу посвящена значительная часть всех судебных заседаний по трудовым спорам.

В некоторых отраслях страхования Национальный институт страхования позволяет страхователям капитализировать (выплачивать наличными вместо суммы будущих ежемесячных выплат пособий) будущие ежемесячные пособия / пенсии, ожидаемые для них, или получать кредиты на выгодных условиях, все в соответствии с перспективным планом экономиста учреждения, который изучает возможность дисконтирования надбавки или кредита. Выплата капитализации пособия и/или предоставление кредитов страхователям осуществляется по усмотрению и согласованию уполномоченных органов в учреждении (реабилитационных комиссий и т.д.). Аннуитетный капитал позволяет страхователям получать наличными и на разовой основе денежную сумму, которая является частью от полной суммы их будущих ежемесячных пособий, и инвестировать эту сумму с целью значительного улучшения своего настоящего и будущего экономического положения.

Капитализация льгот или предоставление кредитов также предоставляется страхователям для целей экономического восстановления (например: выход из состояния банкротства), ослабления бремени обременительных долгов, экономического развития, такого как создание бизнеса или инвестирование в развитие и расширение существующих компаний и предприятий, принадлежащих страхователю, а также с целью приобретения существующих предприятий или инвестирования в партнерства в существующих компаниях / предприятиях, которые не принадлежат страхователю. В некоторых случаях такая помощь в предоставлении сумм капитализации в виде надбавок/вознаграждений и/или займов осуществляется вместе с профессиональной помощью, сопровождаемой экономическими и/или деловыми консультациями экономиста Института национального страхования [17].

Вопросам несчастных случаев на производстве и страхованию от них посвящен ряд работ, среди которых [18-20]. Остановимся подробнее на осуществлении механизма страхования от несчастных случаев на производстве.

Существует три типа производственных травм, которые могут дать жертве право на страхование:

1. Несчастный случай на производстве, произошедший во время и после работы, в том числе по дороге на работу и с работы.

2. Профессиональное заболевание – заболевания, определяемые в нормативных актах как заболевание, вызванное воздействием материалов или окружающей среды в составе условий труда.

3. Микротравма – травма, полученная в результате длительных и повторяющихся действий в рамках работы.

Лица, застрахованные от производственного травматизма, имеют право на получение медицинской помощи после травмы.

Первая помощь (включая первую госпитализацию) может быть оказана пострадавшему больницей или клиникой неотложной медицинской помощи, которые расположены вблизи места получения травмы. Дальнейшее лечение будет предоставляться только по плану медицинского страхования пострадавшего.

Объем медицинской помощи, предоставляемой пострадавшему от производственной травмы, будет определяться врачом, указанным в плане медицинского страхования.

Жертвы производственного травматизма, которые исчерпали свое лечение в рамках традиционной медицины, могут получить финансирование от Национального института страхования для получения услуг нетрадиционной медицины.

Лицо, получившее травму на работе, в результате которого снизилась его трудоспособность, имеет право на получение пособия от Института национального страхования. Плата за травму выплачивается за период времени, в течение которого пострадавшая сторона не работала, и в течение максимум 13 недель со дня травмы (что составляет 91 день, включая субботу и праздничные дни).

Любой работник, который застрахован от производственных травм и получил травму на работе, может подать иск в Национальный институт страхования, чтобы получить компенсацию за травму. Работник должен предъявить медицинскую справку о том, что из-за травмы он не может работать на имеющейся работе, или на другой подходящей работе, а также иметь справку о нетрудоспособности от лечащего врача или из клиники несчастных случаев на производстве с указанием травмы и периода, в течение которого он не может работать.

Иск о выплате компенсации за травмы должен быть подан в течение 12 месяцев с даты инцидента. Последующая подача иска может ухудшить право работника на выплату компенсации за травму и даже уменьшить размер пенсии по инвалидности, которую он будет получать, если для него будет определен процент инвалидности.

Ставка выплаты за травму в день рассчитывается согласно 75% дохода застрахованного, который несет ответственность за взносы национального страхования за 3 месяца, предшествующих 1-му числу месяца, в котором он прекратил работу из-за травмы, деленной на 90.

Выплата за травму будет рассчитываться в соответствии с заработной платой, необходимой для уплаты взносов национального страхования, включая сверхурочную работу, премиальную заработную плату и бонусы (такие как одежда, выздоровление, 13-месячная зарплата).

Если работник не получал полную заработную плату в течение 3 месяцев, предшествовавших травме, будет рассмотрена возможность расчета пособия по травмам так, как если бы он получил полную заработную плату. Работник должен предъявить в Институт национального страхования справки, подтверждающие, что он не получал полную заработную плату по уважительным причинам (справки о болезни, отпуске и т.д.).

Плата за травму не должна превышать 1 141,13 шекелей в день (по состоянию на 2022 год) и будет выплачиваться максимум за 13 недель.

Плата за травму вычитается из подоходного налога, взносов национального страхования и взносов на медицинское страхование.

Страхователи, которые пострадали от частичной нетрудоспособности работников, чье рабочее время было сокращено, в соответствии с утвержденным врачом планом медицинского страхования, имеют право на уменьшенную выплату за травму. Уменьшенный сбор за травму будет выплачиваться в соответствии с рабочим временем, оговоренным в медицинской справке, и не более 8 часов в день [21].

Страхование от профессиональных заболеваний - это частное страхование, помимо того, что предлагается работникам медицинскими фондами. Размер ежемесячной премии определяется в соответствии с тем, что страхователь определил для себя заранее. Перечень заболеваний, охватываемых страхованием от тяжелых заболеваний, был определен Надзорным органом страхования в рамках Циркуляра по страхованию № 2003/16, который был опубликован 2.12.2003 г. и вступил в силу в отношении продаваемых или выдающихся страховок от тяжелых заболеваний с 1 мая 2004 года.

Страхование долгосрочного ухода – это частное страхование, при котором между страховой компанией и страхователем заключается договор страхования. Застрахованный платит фиксированную и известную ежемесячную премию каждый месяц, в обмен на обязательство страховой компании, если застрахованный станет пациентом долгосрочного ухода и будет вынужден управлять страховкой, он будет участвовать в финансировании стоимости его лечения [22].

Список использованных источников

1. Абдуллозода А.Р. Эволюция уголовно-процессуального законодательства Республики Таджикистан // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан, – №2(55). – 2018. – С. 64-67.
2. Рамазан А. Отечественный и зарубежный опыт противодействия киберпреступности // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан, – №4(61) – 2019. – С. 29-32.
3. Муратжан З., Дильбарханова Ж.Р., Бишманов К.М. Совершенствование организационно-правовых основ противодействия финансированию терроризма и экстремизма: отечественный и зарубежный опыт // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан, – №4(69) – 2021. – С. 158-165.
4. Исамадиева Г.Е. Особенности системы страхования производственного травматизма в Испании // Актуальные вопросы современной науки и образования: сборник статей XXI междунар. науч.-практ. конф. - Пенза, 2022 - С. 38-41.
5. Бекмагамбетов А.Б. Обзорная компаративистика законодательства Казахстана и Великобритании о страховании производственного травматизма// Проблемы права: международный правовой журнал. – 2022. – №4. – С. 82-90.
6. Витковская И.С. Историческое развитие страхования от несчастных случаев на производстве в США// Вестник Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности. – 2022. – №3. – Том 27. – С. 20-27.
7. Рахимова Г.А., Баяндин М.А., Есенова Г.Ж., Жаншуакова Р.М. Страхование от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний: опыт Норвегии// Научный журнал «Вестник университета «Туран». – 2022. – №3. – С.48-59.
8. Сембиева Л.М., Карпицкая М.Е. Экономические проблемы безопасного труда и практика страхования от несчастных случаев на производстве в Японии // Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. – Гродна, 2022. – №2. т.12. – С. 6-14.
9. Мукушев А.Б., Хасенова К.У. Особенности страхования в Южной Корее // Электронный научный журнал: Уфимский гуманитарный научный форум. –Уфа, – 2022. – №2. – С.74-79.
10. Айтимова Ш.Т. Особенности системы страхования от несчастных случаев на производстве и производственных травм в Китае // Научный журнал: Наука: Общество, экономика право, 2022. – №1. – С.1-5
11. Employment Injuries Insurance and Compensation in Israel. [Electronic resource]. -Access mode: <https://www.iloencyclopaedia.org/part-iii-48230/topics-in-workers-compensation-systems/item/358-employment-injuries-insurance-and-compensation-in-israel> (дата обращения 15.10 2022).
12. How it all began. [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.btl.gov.il/About/Israel60/History/Pages/BirthofBtl.aspx> (дата обращения 15.10 2022).
13. National Insurance Institute. [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.jstor.org/publisher/nii> (дата обращения 16.10 2022).
14. The Work Safety Ordinance [New Version], 5730-1970. [Electronic resource]. - Access mode: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/051_002.htm (дата обращения 18.10 2022).
15. The Labor Supervision Organization Law, 5714-1954. [Electronic resource]. - Access mode: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/026_001.htm (дата обращения 18.10 2022).
16. Pines, A., Halfon, S.T. and Prior, R., Occupational accidents in the construction industry of Israel. - Journal of Occupational Accidents, 1987. - 9: P. 225–243.
17. Pines A., Lemesch C., Grafstein O. Regression analysis of time trends in occupational accidents (Israel, 1970–1980). - Safety Science, 1992.- Volume 15. - P. 77-95.
18. Savitsky, B., Radomislensky, I., Goldman, S. et al. Returning to Work Following an Injury: Practical Usage of a Predictive Model Based on a Nationwide Study. – J. Community Health, 2020. – 45. - P. 183–193.
19. MacKenzie, E. J., Morris, J. A., Jr., Jurkovich, G. J., et al. Return to work following injury: The role of economic, social, and job-related factors. - American Journal of Public Health, 1998. - 88(11). P. 1630–1637.
20. John Gal, David Bargal Critical Junctures, Labor Movements and the Development of Occupational Welfare in Israel. - Social Problems, 2002. - Volume 49. – P. 432–454,
21. A guide for victims of work injury. [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.kolzhut.org.il/he> (дата обращения 19.10 2022).

22. Every worker in Israel has rights prescribed by law. [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.workrights.co.il> (датаобращения 19.10 2022).

Сведения об авторах

Исамадиева Г.Е. – ведущий научный сотрудник Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, кандидат химических наук.

Бекмагамбетов А.Б. – заместитель генерального директора по научной работе Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор.

Кабасова Г.А. – старший преподаватель Кокшетауского университета имени Абая Мырзахметова, доктор бизнес администрирования в управлении природными ресурсами.

Исамадиева Г.Е. – Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, химия ғылымдарының кандидаты.

Бекмагамбетов Ә.Б. – Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор.

Кабасова Г.А. - Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің аға оқытушысы, табиғи ресурстарды басқарудағы бизнес әкімшілігінің докторы.

Issamadieva G.Ye. – Leading researcher at the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Chemical Sciences.

Bekmagambetov A.B.– Deputy Director General for Science of the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Law, associate professor.

Kapbasova G.A. - Senior lecturer at Abai Myrzakhmetov Kokshetau University, Doctor of Business Administration in Natural Resources Management.

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

ADMINISTRATIVE LAW

Б.Ж. Уаисов¹, А.А. Умурзакова¹

¹Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты,
Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

ПОЛИЦИЯ СЕРВИСТІК МОДЕЛІНІҢ МҮМКІНДІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Еліміздің Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев 2018 жылы Қазақстан халқына Жолдауында полицейлер жұмысының қағидаттарын өзгерту міндетін қойды, ал 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында К.-Ж. Тоқаевтың «полицияның сервистік моделіне» көшуі басым бағыттардың бірі ретінде белгіленді. Демократиялық, құқықтық және әлеуметтік даму жолы Қазақстанды сайлады, бірқатар міндеттер қойды, олардың арасында мемлекетте құқық үстемдігін, оның азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге қабілетті тиімді мемлекеттік институттарды қалыптастыру барынша өзекті болып табылады. Бұл міндеттерді орындауға құқық қорғау органдарының, ең алдымен полицияның тиісті түрде ұйымдастырылған профилактикалық қызметі ықпал етеді. Ішкі істер министрлігі жүйесін реформалау шаралары тұжырымдамасында құқық қорғау органдары құқық тәртібін қорғаудың негізгі міндетін орындаудан бас тартпай, өз жұмысының екпінін құқық бұзушылықтардың алдын алуға аударуы тиіс.

Мақалада сервистік полицияның кешенді моделін құрудың мақсатымен қоса жаңадан құрылған полиция қызметінің басым міндеттері, құқық бұзушылықтардың алдын алу, олардың теріс салдарын болдырмау және мемлекеттегі қоғамдық қауіпсіздік пен тәртіпті қамтамасыз ету, қарым-қатынастың тиісті, тиімді құралдарын пайдалану көрсетілген.

Түйінді сөздер: әрекет, ескерту, ішкі істер органдары, алдын алу, азамат, құқықтар, міндеттер, мінез-құлық, мәдениет, қоғам, қызметкер, қарым-қатынас, қауіпсіздік, реформа, сенімділік.

Возможности и особенности сервисной полиции

В Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 года Первый Президент страны Н. Назарбаев поставил задачу изменить принципы работы полиции, а в ежегодном Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 года переход К.-Ж. Токаева на «сервисную модель полиции» был обозначен как одно из приоритетных направлений. Путь демократического, правового и социального развития избрал Казахстан, поставил ряд задач, среди которых наиболее актуальным является формирование в государстве эффективных государственных институтов, способных обеспечить верховенство права, защиту прав и свобод его граждан. Выполнению этих задач способствует должным образом организованная профилактическая деятельность правоохранительных органов, прежде всего полиции. В концепции мер реформирования системы Министерства внутренних дел правоохранительные органы должны акцентировать свою работу на профилактике правонарушений, не отказываясь от выполнения основной задачи охраны правопорядка.

В статье отражены приоритетные задачи вновь созданной полицейской службы с целью создания комплексной модели сервисной полиции, профилактика правонарушений, предотвращение их негативных последствий и обеспечение общественной безопасности и порядка в государстве, использование соответствующих, эффективных средств общения.

Ключевые слова: действие, предупреждение, органы внутренних дел, профилактика, гражданин, права, обязанности, поведение, Культура, Общество, сотрудник, отношения, безопасность, реформа, надежность.

Police service model feature and possibility

In the Address to the People of Kazakhstan dated September 1, 2020, the First President of the country N.A. Nazarbayev set the task to change the principles of police work, and in the annual Message to the People of Kazakhstan dated September 1, 2020, K.-Zh. Tokayev's transition to the "service model of the police" was designated as one of the priorities. Kazakhstan has chosen the path of democratic, legal and social development, has set a number of tasks, among which the most urgent is the formation of effective state institutions in the state capable of ensuring the rule of law, protection of the rights and freedoms of its citizens. The implementation of these tasks is facilitated by properly organized preventive activities of law enforcement agencies, primarily the police. In the concept of measures to reform the system of the Ministry of Internal Affairs, law enforcement agencies should focus their work on the prevention of offenses, without abandoning the main task of law enforcement.

The article reflects the priorities of the newly created police service in order to create a comprehensive model of service police, prevention of offenses, prevention of their negative consequences and ensuring public safety and order in the state, the use of appropriate, effective means of communication.

Keywords: action, prevention, internal affairs bodies, prevention, citizen, rights, duties, behavior, culture, society, employee, relationships, security, reform, reliability.

Сервистік полиция – қызметінің стратегиясы халыққа сапалы қызмет көрсетуге және қоғаммен серіктестікте қауіпсіздік мәселелерін шешуге бағытталған полиция қызметіне көзқарас. Сервистік модельді дамытудың негізгі бағыттары қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу, азаматтардың полицияға қол жеткізуін барынша жеңілдетуге бағытталған қадамдық қолжетімділік болып табылады. Бұл учаскелік пункттерді, мобильді посттарды оңтайлы орналастыруды, жауап берудің жеделдігін арттыруды, сондай-ақ цифрлық технологияларды қолдануды қамтиды. Ең бастысы – халықпен тығыз ынтымақтастық.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының ауқымды реформасының басталуы 2018 жылғы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл – ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауында бастау алды. Онда Елбасы халықпен жұмыстың жаңа заманауи форматтарын енгізу, полицияны бағалау өлшемдерін түбегейлі өзгерту міндетіне тоқталды, сонымен қатар полиция жұмысын сервистік модельге көшіруін атап өтті.

Ел Президенті өз Жолдауында «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру және азаматтардың барлық сұраныстарына тиімді жауап беру міндетін қойды.

Қазақстан демократиялық, құқықтық және әлеуметтік даму жолын таңдады, өз алдына бірқатар міндеттер қойды, олардың ішінде мемлекетте құқықтың үстемдігін, оның азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге қабілетті тиімді мемлекеттік институттарды қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Бұл міндеттердің орындалуына құқық қорғау органдарының, ең алдымен полицияның тиісті түрде ұйымдастырылған профилактикалық қызметі ықпал етеді.

Ішкі істер министрлігінің жүйесін реформалау шараларының тұжырымдамасында құқық қорғау органдары құқықтық тәртіпті қорғаудың негізгі міндетін орындаудан бас тартпай, өз жұмыстарының назарын құқық бұзушылықтардың алдын алуға аударуға тиіс екендігі атап өтілді. Демек, жаңадан құрылған полиция қызметінің басым міндеттерінің бірі құқық бұзушылықтардың алдын алу, олардың теріс салдарының алдын алу және мемлекеттегі қоғамдық қауіпсіздік пен тәртіпті қамтамасыз ету болып жарияланды.

Полицияның сервистік моделіне көшудің негізгі міндеттері тиімді және жемқорлыққа қарсы полиция құру арқылы азаматтардың сеніміне ие болу болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сервистік моделінің мақсаты азаматтарға сапалы қызмет көрсету, қоғаммен серіктестікте қауіпсіздік мәселелерін шешу.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сервистік моделі міндеттері қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтардың алдын алу. Азаматтар мен қауымдастықтар

басты назарда, ал тиімділік көрсеткіштері қауіпсіздік сезімі, полицияға деген сенім және өмір сапасы болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сервистік моделінің басшылық ережелері:

Адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау және сақтау.

Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адамның құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адамның құқықтары мен бостандықтары әркімге туғаннан тиесілі, абсолютті және бөлінбейтін деп танылады, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын айқындайды.

Республика азаматы өзінің азаматтығына байланысты құқықтарға ие және міндеттерді атқарады.

Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар, егер Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, Республикада құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ азаматтар үшін белгіленген міндеттерді атқарады.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылысқа және қоғамдық имандылыққа қол сұғуға тиіс.

Қарым-қатынас мәдениеті – бұл жалпы тұлға мәдениетінің және ішкі істер органдарының қызметкерлерінің ажырамас бөлігі.

Қарым-қатынас мәдениетінің негізгі формалары:

- мінез-құлық мәдениеті;
- сөйлеу мәдениеті;
- сыртқы келбет мәдениеті.

Қазіргі уақытта «қарым-қатынас» термині адам қызметінің маңызды түрлерін сипаттау үшін көбірек қолданылады, өйткені адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасынан тыс жүзеге асырыла алмайды.

«Сервис» ағылшын тілінен аударғанда «қызмет» дегенді білдіреді. Яғни, күнделікті өмірдің әртүрлі салаларында халыққа қызмет көрсету болып табылады.

Мұнда қызметтің екі түрі туралы айтуға болады:

1. Жеке қызмет – бұл полицияның сапалы қызмет көрсету негізінде өтініш берушілермен, жәбірленушілермен және құқық бұзушылармен жұмысы.

2. Ұжымдық қызмет – бұл полицияның жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен қоғамдастықпен серіктестікте қауіпсіздік мәселелерін анықтау және шешу жөніндегі жұмысы.

Полиция халыққа қызмет көрсету кезінде ғана қоғамға жақындай түседі, бірігеді, сол кезде өзінің заңның сақталуына жауапты құқық қорғау органы мәртебесіне қосымша, әлеуметтік қызмет мәртебесіне ие бола алады.

Қылмыстылық деңгейін төмендетуге арналған іс шараларды, міндеттерді азайтып, полиция әрдайым қоғамның назарында жүрген мәселелерге көңіл аударуы қажет. Мысалы қандай да бір аудандағы адам санының күрт артуы, қылмыстылықтың, тонау мен бұзақылықтың өсуіне әкелуі мүмкін.

Сервистік полицияның кешенді моделін құруда – барлық мемлекеттік құрылымдар мен қоғамның тиімді өзара іс-қимылы арқылы, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, халыққа уақтылы көмек көрсету, құқық бұзушылықтардың алдын алу арқылы азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Сервистік модельді енгізудің басты міндеті азаматтардың қауіпсіздік сезімін қалыптастыруын қалау болды, осылайша әрбір тұрғын күнделікті және кез келген уақытта полиция қызметкерлеріне жүгіну арқылы көмек пен қолдау ала алатынын біледі.

Полицияның демократиялық негіздеріне көшудегі ілгерілеу бақылауға бағытталған тәсілден қызмет көрсетуге бағытталған тәсілге көшкенде ғана қол жеткізуге болады. Бұл жерде құқық қорғау органдары қызметінің қандай да бір құқық бұзушылықтарды алдын алуға бағытталған жұмыстарының негізгі міндеті белсенді болуы қажет.

Полиция қызметіндегі сервистік тәсілді ішкі істер органдары қызметкерлері іске асыруына бірыңғай әдістер әзірленді, сонымен қатар қоғам бұл тәсілдің мәнін түсінуі мақсатында нормативтік тұрғыдан бекітілді.

Сервистік модельді құру барысында қауіпсіздік саласындағы проблемаларды анықтау және шешу үшін мемлекеттік органдармен, азаматтармен бірлесіп тұрақты әріптестік қарым – қатынастар құру. Қылмыстың әлеуметтік ұғым екенін бәріміз жақсы білеміз. Барлық әлеуметтік мәселелер қылмыстылықта бейнеленеді.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сервистік моделіне көшу азаматтық қоғамның қажеттіліктеріне бағдарланған полицияны реформалаудың маңызды кезеңі болып табылады.

Сервистік модельдің басымдылығы – заңға бағынатын азаматтардың мүдделері. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, қызмет көрсету моделі барлық елдер үшін әмбебап емес және нақты жергілікті жағдайларға бейімделеді.

Осы мақсатта министрлік полицияның жұмысын дәстүрліден сервиске көшіруде әр түрлі елдердің сервистік модельдің элементтерін енгізуінің жетекші әлемдік тәжірибесі мен кезеңдерін зерттеді. Кейбіреулерінде бұл модель он жылдан астам уақыт бойы қалыптасып келген.

Шетелдік тәжірибеден басқа сервистік полицияның ұлттық моделін қалыптастыру үшін қоғам мен отандық сарапшылардың, сондай-ақ ішкі істер органдары қызметкерлерінің пікірлері мен ұсыныстарын зерделеп, ескерді.

Сервистік модельге көшу үшін құқықтық және ұйымдастырушылық негіз бар. Кодекстер, бұйрықтар, оның ішінде «құқық бұзушылықтың алдын алу туралы», «азаматтардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуы туралы» және басқа да заңдар қабылданды. Сонымен қатар, тиісті мемлекеттік және қоғамдық институттар жұмыс жасауда.

Орталық, өңірлік және аудандық деңгейлерде құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі ведомствоаралық комиссиялар құрылды. Еліміздің Президенті реформалауды жергілікті полиция қызметінің бөлімшелерінен бастауды тапсырды.

Бұл процестің ең маңыздысы – полиция қызметкерлерінің қызметтегі идеология мен мәдениеттің өзгеруі. Полиция қызметкерлерінің қызметінің алғы шарты болып, құқық бұзушылықтар мен оларға қатысы бар адамдарды анықтауға бағытталған. Ал, сервистік полицейлердің жұмысы қоғамға көмек көрсетуге және сенімді қарым-қатынас орнатуға бағдарланған. Яғни, басқарудың барлық деңгейлерінде терең өзгерістер қажет екенін айтуға болады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әртүрлі сервистік элементтерді тестілеу арқылы сервистік полицияны енгізу қажет. Яғни халық пен полиция қызметкерлерінің жаңа форматтағы қарым – қатынасқа дайындығына көңіл бөлу қажет.

Сервиске бағытталған полиция қызметі – бұл полиция мен қоғамның қылмыс мәселесін шешуде және заңдылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ынтымақтастықтың жаңа әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін модель. Ол екі басты құрамдас бөлікке негізделген: полицияның әдістері мен тәжірибесін өзгерту және полиция мен қоғам арасындағы сындарлы қарым-қатынасты орнату үшін әр түрлі шаралар қабылдау.

Полиция қызметкерлерінің халықпен қарым – қатынасы құқық бұзушылықтан басталады. Қазірдің өзінде полиция қызметкері мен азаматтар арасындағы қатынаста қандайда бір кедергі, қиындық бар. Себебі қандай азамат болмасын өзінің кінәсін мойындағысы келмейді, өзін таза, құқық бұзушылық жасамағанына сенімді. Ал полиция қызметкерінің қарым-қатынасы шағымдану сипатындағы сөз тіркестерінен басталады: Сіз заң бұздыңыз, Сіз жолды жаяу жүргіншілер өткелінен өтпедіңіз, Сіз тыныштықты бұздыңыз және т.б. Ал шет мемлекеттерде стандартты сөйлемдерді пайдаланады: «Мен сізге қандай көмек бере аламын?», «Маған сенуіңізге болады». Бұл сөздер полиция қызметкерлері мен халық арасындағы қарым-қатынасты түбегейлі өзгертеді, себебі бұл сөздерді естіген азамат агрессиялық қарым-қатынас көрсете алмайды. Қандай да азаматпен сөйлесу барысында өзіңіздің ниетіңіз түзу және көмектесуге дайын екеніңізді көрсете алушылық қарым – қатынаста сенімділік туғызады. Осы стратегия аясында полиция қоғаммен тығыз өзара іс-

кимылда, қандай да мәселелерді азаматтың пікірін тыңдап немесе соған сүйене отырып әрекет жасайтынына сенімді болуы қажет.

Сервистік модельді тиімді еңгізу үшін барлық полиция қызметтері тараптарынан қолдау қажет. Полицияның «сервистік моделінің» негізін сипаттауға болатын басты қағида: «Полиция – бұл халық, ал халық – полиция»

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының заңы 3 сәуір 2014 жылғы № 199-V «Ішкі істер органдары Туралы Қазақстан Республикасының» (толықтырулар мен өзгертулерімен 30.12.2021). – Электрондық ресурс – [қол жеткізу Режимі]:<https://online.zakon.kz>

2. Қазақстан Республикасының 29 сәуір 2010 жылғы 271-IV «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» (толықтырулар мен өзгертулерімен 19.12.2020). – Электрондық ресурс – [қол жеткізу режимі] :<https://online.zakon.kz>

3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы 5 қазандағы 2018 ж. «Өсуі, қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыру кірістер мен өмір сүру сапасын» – Электрондық ресурс – [қол жеткізу режимі]:<https://www.akorda.kz/ru>

4. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жолдауы 1 қыркүйек 2021 ж. «Халық Бірлігі және жүйелік реформалар берік ел өркендеуінің негізі» – Электронды ресурс – [қол жеткізу режимі] :<https://www.akorda.kz>

5. Өкіміне, Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Жол картасын бекіту Туралы даму, ішкі істер органдарының, Қазақстан Республикасы 2022-2024 жылдарға арналған» – Электронды ресурс – [қол жеткізу режимі] :<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=1312938>

6. Бұйрық Қазақстан Республикасы ІІМ-нің 24 сәуірдегі 2020 ж. № 358 Стандартын бекіту Туралы "Полиция" – Электронды ресурс – [қол жеткізу режимі]

7. Хаттама 19 маусым 2016 ж. № 7-2-30/797-и/вн «Салалық біліктілік шеңберін бекіту Туралы Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының»

8. Премьер-Министрінің өкімі Қазақстан Республикасының «Жол картасын бекіту Туралы даму, ішкі істер органдарының, Қазақстан Республикасы» 2022-2024 жылдарға арналған.

9. Сабирдинов Б.С. Сервисная модель обеспечения безопасности: зарубежный опыт // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. 2022. №2(71) 272 б. // [электрон. ресурс] [https://apa.gov.kz/wp-content/uploads/Magazine/%E2%84%963\(68\)%202021.pdf](https://apa.gov.kz/wp-content/uploads/Magazine/%E2%84%963(68)%202021.pdf)

Авторлар туралы мәліметтер

Уайсов Берик Жумасейтович – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институтының Біліктілікті арттыру және кадрларды қайта даярлау факультетінің аға оқытушы әдіскері, полиция майоры.

Умурзакова Айгуль Алибековна – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институтының Біліктілікті арттыру және кадрларды қайта даярлау факультетінің аға оқытушы әдіскері, полиция майоры.

Уайсов Берик Жумасейтович – старший преподаватель методист факультета повышения квалификации и переподготовки кадров Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М. Букембаева.

Умурзакова Айгуль Алибековна – старший преподаватель методист факультета повышения квалификации и переподготовки кадров Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М. Букембаева.

Uaisov Berik Zhumaseitovich – Senior Lecturer, Methodologist of the Faculty of Advanced Training and Retraining of the Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukembayev.

Umurzakova Aigul Alibekovna – Senior Lecturer, Methodologist of the Faculty of Advanced Training and Retraining of the Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukembayev.

М.Б. Токсанова¹

¹Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова,
Алматы, Республика Казахстан

ПОЛИЦИЯ И ШКОЛА – НОВЫЙ ПОДХОД

В данной статье рассматривается вопрос внедрения практики проведения учебных занятий в общеобразовательных и средних учебных заведениях по основам права сотрудниками полиции в целях повышения правовой культуры среди учащихся.

В работе изложен зарубежный опыт в данном направлении, методы проведения занятий в школах с целью формирования законопослушного поведения несовершеннолетних и доверительного отношения к полиции как людям, заботящихся об их благополучии.

Автор изложил свое видение занятия педагогической деятельностью сотрудников полиции и выразил уверенность, что эта практика внесет определенный вклад в профилактику подростковой преступности и сыграет большую роль в воспитании молодежи в духе уважения законов.

Отмечена важность разработки новой модели взаимодействия полиции и школы в период перехода на сервисную модель, предполагающий достижение доверия к полиции через тесное партнерство с населением.

Ключевые слова: учебная программа, методы обучения, доверие, полиция, практика, учащийся, педагогическая деятельность, закон, уважение.

Полиция және мектеп - жаңа тәсіл

Бұл мақалада оқушылар арасында құқықтық мәдениетті арттыру мақсатында полиция қызметкерлерінің құқық негіздері бойынша жалпы білім беретін және орта оқу орындарында оқу сабақтарын өткізу практикасын енгізу мәселесі қарастырылады.

Жұмыста осы бағыттағы шетелдік тәжірибе, кәмелетке толмағандардың заңға бағынатын мінез-құлқын және олардың әл-ауқатын ойлайтын адамдар ретінде полицияға деген сенімділікті қалыптастыру мақсатында мектептерде сабақ өткізу әдістері зерттелді.

Автор полиция қызметкерлерінің педагогикалық қызметімен айналысу туралы өзінің көзқарасын баяндап, бұл тәжірибе жасөспірімдер қылмысының алдын алуға белгілі бір үлес қосатынына және жастарды заңдарды құрметтеу рухында тәрбиелеуде үлкен рөл атқаратынына сенім білдірді.

Халықпен тығыз әріптестік арқылы полицияға сенімге қол жеткізуді көздейтін сервистік модельге көшу кезеңінде полиция мен мектептің өзара іс-қимылының жаңа моделін әзірлеудің маңыздылығы атап өтілді.

Түйінді сөздер: оқу бағдарламасы, оқыту әдістері, сенім, полиция, практика, оқушы, педагогикалық қызмет, заң, құрмет.

Police and school - a New approach

This article examines the issue of introducing the practice of conducting training sessions in general and secondary educational institutions on the basics of law by police officers in order to improve the legal culture among students.

The paper examines foreign experience in this area, methods of conducting classes in schools in order to form law-abiding behavior of minors and a trusting attitude towards the police as people who care about their well-being.

The author outlined his vision of teaching police officers and expressed confidence that this practice will make a certain contribution to the prevention of juvenile delinquency and will play a big role in educating young people in the spirit of respect for the laws.

The importance of developing a new model of interaction between the police and the school during the transition to the service model, which assumes the achievement of trust in the police through close partnership with the population, was noted.

Keywords: curriculum, teaching methods, trust, police, practice, student, pedagogical activity, law, respect.

В статье 3 пп.3 Закона Республики Казахстан «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» ясно обозначены пути осуществления цели государственной политики в области профилактики правонарушений, безнадзорности и беспризорности среди несовершеннолетних:

1) содействия физическому, интеллектуальному, духовному и нравственному развитию детей, воспитания в них патриотизма, гражданственности и миролюбия, а также воспитания личности ребенка, совмещенного с интересами общества, традициями народов государства, достижениями национальной и мировой культуры;

2) обеспечения целенаправленной работы по социальной реабилитации детей с девиантным поведением и формированию у несовершеннолетних правосознания и правовой культуры;

3) формирования правовых основ для проведения мер индивидуальной профилактики с несовершеннолетними;

4) взаимодействия с родителями и другими законными представителями несовершеннолетнего;

5) обеспечения надлежащего функционирования детских учебных, воспитательных, лечебных, спортивных и иных учреждений;

6) установления ответственности за нарушение прав и законных интересов несовершеннолетних;

7) государственной поддержки некоммерческих организаций, деятельность которых связана с осуществлением мер по профилактике правонарушений, безнадзорности и беспризорности среди несовершеннолетних посредством размещения социального заказа и иных мер в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан [1].

Вместе с тем, осуществление поставленных целей не простая задача. Одним из них является формирование законопослушного поведения несовершеннолетних.

Воспитание несовершеннолетнего - непрерывный процесс воздействия на ребенка со стороны родителей или других законных представителей, а также работников государственных органов по привитию ему правил и норм поведения, принятых в обществе и направленных на его духовное, физическое, нравственное, психическое, культурное, интеллектуальное развитие и защиту от отрицательного влияния социальной среды [1].

Изучение мировой практики показывает, что почти в каждой стране к основным обязанностям полиции относится правовая пропаганда молодежи. При этом стоит задача развивать у подростков чувство ответственности перед обществом, а также обучить и воспитывать в духе уважения законов.

Таким образом, принимая во внимание, что одним из эффективных мер в профилактике правонарушений среди несовершеннолетних, является воспитание правовой культуры, предлагаем активно внедрять в практику привлечение сотрудников органов внутренних дел, в т.ч. учебных заведений системы Министерства внутренних дел Республики Казахстан для проведения занятий по предмету «Основы права» в общеобразовательных и средних учебных заведениях на договорной основе с организациями образования, согласно Трудового кодекса, тем самым также давая возможность реализовать права сотрудников на занятие оплачиваемой педагогической деятельностью.

Так, согласно Закона РК «О правоохранительной службе» (п.2 части 1 ст. 17. Ограничения, связанные с пребыванием сотрудника на правоохранительной службе), сотрудники не имеют право заниматься другой оплачиваемой деятельностью, кроме педагогической, научной и иной творческой деятельности [2], также эта норма предусмотрена в пп.2 п.1 ст.13 Закона РК «О государственной службе Республики Казахстан» [3].

Кроме того, оказание содействия органам образования в правовом воспитании несовершеннолетних, их родителей и других законных представителей является одним из обязанностей сотрудников ОВД [4].

Однако, преподавательской деятельностью сотрудники практически не занимаются, и одна из причин этого - загруженность по службе.

Кроме того, есть определенные квалификационные требования к учителям, которых необходимо учитывать.

Квалификация сотрудников для проведения занятий по указанному предмету должна предусмотреть более широкий спектр знаний, обязательное педагогическое образование или опыт работы с детьми.

Эффективность проведения занятий сотрудниками полиции в качестве статуса учителя полагаем будет очевидна уже с первого года обучения. Считаем, что данный подход к праворазъяснительной деятельности ОВД примет более качественный уровень – подготовка учебных материалов к темам занятий, показ слайдов, проведение практических занятий, закрепление материалов путем опроса, ролевых игр и выездных занятий в управления органов внутренних дел и т.д.

Системность проведения занятий и уровень подачи материалов со стороны сотрудников, несомненно, достигнет цели правового воспитания, уважения и доверия к правоохранительным органам и внесет большой вклад в профессиональную ориентацию выпускников учебных заведений.

Еще один немаловажный факт – с сентября 2021 года упразднен институт школьных инспекторов полиции и в настоящее время в средних школах профилактическую работу проводят участковые инспектора по делам несовершеннолетних ювенальной полиции по территориальности (*далее УИП ОЮП*), периодичность посещения которых в среднем не более четырех раз в месяц и в отдельных случаях по факту правонарушений и приглашению администрации школ для проведения совместных профилактических мероприятий.

В этой связи считаем, что внедрение практики проведения занятий по учебной программе сотрудниками полиции обеспечит эффект присутствия полиции в школах, которые также могут участвовать на Совете профилактики и дополнительно проводить индивидуальную беседу с учащимися с девиантным поведением в присутствии учителей или родителей. И эта деятельность должна быть оплачиваема дополнительно, без отрыва от основных функций сотрудника (*по договорной основе с учебными заведениями, в среднем предположительно в неделю по 1-2 дня или 4-8 часов и т.д.*).

Данная идея впервые была озвучена в проведенном экспресс-исследовании «Совершенствование профилактики среди несовершеннолетних, безнадзорности и беспризорности детей» кафедрой профессионально-психологической подготовки и управления ОВД Алматинской академии МВД РК им.М.Есбулатова в 2020 году.

В опубликованной статье журнала «Ученые труды» Алматинской академии, авторы поднимая проблему правового воспитания и обучения молодого поколения, также отметили, что необходимо сотрудникам полиции иметь педагогическое образование, а учителям учебных заведений, преподающим предметы правоведения, предусмотреть программу обучения для прохождения курса повышения правовых квалификации в учебных заведениях МВД [5, 213].

Необходимо отметить, что есть практика проведения занятий сотрудниками органов внутренних дел на курсах повышения квалификации педагогического состава по теме профилактики правонарушений среди несовершеннолетних на договорной оплачиваемой основе.

В настоящее время в учебных заведениях в рамках профилактических мероприятий сотрудники полиции организуют встречи с учащимися и родителями, где проводят разъяснительную беседу на классных часах или родительских собраниях (*чтение выдержек из законодательства в сфере защиты прав детей, дорожной безопасности профилактики наркомании и алкоголизма др.*).

В основном подобные встречи проводят УИП ОЮП, в чьи обязанности входит эта работа. Практикуется привлечение для проведения тематических занятий сотрудников других служб и специалистов (*по темам распространения наркотических средств, их употребления и ответственности; дорожной безопасности, экстремизма; мошенничества и др.*). Также организуются «дни открытых дверей», чтобы дать возможность молодым людям

посетить местные полицейские управления и ознакомиться с основными аспектами служб полиции.

В ряде государств организуемые полицейскими занятия являются составной частью школьной программы. В них затрагиваются такие темы, как роль полиции в обществе, соблюдение правил дорожного движения, опасность злоупотребления наркотиками, предупреждение преступного поведения.

В рамках поиска новых методов воспитания правосознания у подростков и предупреждения преступности несовершеннолетних большой интерес представляет опыт проведения такой работы в штате Аризона.

В программе школ США предусмотрено изучение основ системы правосудия. В штате Аризона занятия проводятся в форме учебного суда. Разработанные учебные пособия определяют функции сотрудника полиции, работающего в школе, классного руководителя и самих учащихся.

Если немного подробнее - между школьниками распределяются роли полицейских, адвокатов, свидетелей, присяжных заседателей, судей, журналистов и др., где в роли обвиняемого выступает приглашенный сотрудник полиции. Игрой руководит полицейский школы с помощью классного руководителя.

Каждый участник получает папку с исходной информацией и репетирует свою роль до момента совершения «преступления». Никто из школьников не знает, где и когда оно произойдет. Элемент неожиданности, внезапности имеет большое значение, повышая эмоциональный накал эксперимента. Школьники решают довольно сложные проблемы в обстановке, приближенной к реальной.

Получив сообщение о «преступлении», школьники-«полицейские» начинают его расследование, ведут розыск преступника, который находится на территории школы, собирают улики. После «ареста» «правонарушителя» «дело» передается школьникам- «следователям» для дальнейшего рассмотрения и подготовки к слушанию в «суде». По запросу «следователей» в их распоряжение предоставляется заранее подготовленная информация – сведения о прошлом «преступника», карточки с отпечатками пальцев, данные врачебного осмотра.

«Обвиняемый» проходит через все этапы слушания «дела» в «суде», где роли прокурора, защитников, и председателя «суда» также играют школьники. Каждое «дело» разбирается таким образом, чтобы небольшие погрешности, допускаемые участниками игры в силу их неопытности, не влияли на ход процесса. Однако если возникают серьезные ошибки, то дело прекращается на этапе предварительного слушания, а «преступник» признается невиновным [6].

Помимо игры в суд, используются и другие формы обучения – задания по математике и другим предметам с использованием сюжетов из полицейской практики, кукольные представления, проводимые старшеклассниками в младших классах на темы права и обеспечения личной безопасности

Также популярна использование специальных фильмов в обучении и воспитании. В учебных пособиях описывается методика построения работы с фильмом - как правильно выбрать по теме и подать материал, при этом выбор ориентирован на американские и канадские фильмы [7].

Очевидно, что школьники, изучающие основы системы правосудия по данным методам, гораздо глубже будут усваивать материал, чем по традиционному методу из учебника.

Заслуживает внимания программа (*предназначенная для учащихся 7- 8 классов*) правового воспитания, разработанная правоохранительными органами штата Флорида и введенная в большинстве государственных и частных школ. Задачей Программы является знакомство несовершеннолетних с существующей в обществе системой ценностей, основами уголовного права и обязанностями гражданина, а также формирование представления о том, что ждет нарушителей правопорядка.

С помощью удобной для восприятия вопросно-ответной формы программа знакомит учащихся с законами, касающимися таких правонарушений, как мародерство, бродяжниче-

ство, нарушение прав владения, вандализм, оказание сопротивления при аресте, незаконное владение оружием, мелкие кражи (*с магазинов*), автокражи, избиение, поджог, алкогольное опьянение, незаконное употребление наркотиков и убийство.

В отдельных главах рассматриваются последствия преступной деятельности, а также необходимость для общества законов и органов, осуществляющих контроль за их выполнением. Учебный материал представлен в доступной форме в учебнике, объемом 135 страниц. Имеется также книга для учителя [8].

Этот метод не только повышает интерес к изучаемому материалу, но и является сильным фактором морального воздействия: учащиеся привыкают рассматривать полицейских как людей, симпатизирующих им и заботящихся об их благополучии.

Таким образом, изучение зарубежной практики деятельности полицейских структур показало, что повсеместно на них возлагаются, так называемые «несвойственные» функции, связанные с оказанием воспитательного воздействия на подростков. Вместе с тем утвердилось мнение, что для правового воспитания подростков необходим новый тип сотрудника полиции - он должен быть другом и наставником детей, энтузиастом своего дела, совмещать в себе качества адвоката, социолога и психолога, быть энергичным и инициативным.

Следующее направление для достижения целей видится в образовании специальных субъектов профилактики в структуре полицейских органов и возложении на них наряду с традиционными, гуманистическими функций.

Так, например, в ряде стран организацией центров отдыха и спортивных клубов для молодежи занимается полиция. Благодаря общению в таких заведениях у молодых людей воспитывается дух коллективизма.

В отдельных государствах сотрудники полиции активно содействуют работе подобных учреждений. Они приобщают молодежь к таким видам спорта, как гонки на яхтах, плавание и др. для улучшения отношений между молодыми людьми и полицией.

Заслуживает внимания и практика организации развлекательных мероприятий (*организация дискотек под руководством полиции*). Полицейские контролируют проведение подобных мероприятий в свободное от работы время.

В последнее время в крупных городах ряда стран создаются консультативные молодежные центры. Работающие в них сотрудники полиции встречаются с молодыми людьми в неформальной атмосфере, обсуждают с ними их проблемы, оказывают разнообразную помощь.

Подобные формы работы способствуют установлению более тесного контакта между школьниками и представителями полиции и ведут к снижению правонарушаемости среди несовершеннолетних.

Тема взаимодействия общества и правоохранительных структур является актуальной для многих стран с различным уровнем правовой государственности, демократии и гарантий защиты общечеловеческих ценностей. Основным объектом внимания сервисной модели полиции зарубежных стран является законопослушный гражданин. Восприятие полиции не как карательного органа, а защитника и гаранта безопасности – такая трансформация в сознании граждан должна иметь соответствующую основу, сформированную усилиями как органов внутренних дел и иных субъектов обеспечения безопасности, так и самих граждан и, в целом, общества [9].

Отмечается, что одним из сложных задач формирования нового типа сотрудника полиции в нашей стране является изменение полицейской культуры, выражающийся в готовности оказать помощь и установить доверительные отношения.

В этой связи, взятый Казахстаном курс перехода полиции на сервисную модель, предполагающий достижение доверия к полиции через тесное партнерство с населением, предлагаемая модель работы полиции с учащимися «Полиция и школа - Новый подход» - одно из направлений, обеспечивающее доверие юных граждан к полиции.

Необходимо изменить подходы не только для повышения интереса подростков к изучаемому материалу, но и как фактора морального воздействия: учащиеся должны рассматривать полицейских как людей, симпатизирующих им и заботящихся об их благополучии.

Учитывая, что система ОВД в целом по новой модели нацелена на активный переход к подходу, ориентированному на обслуживание, где основное внимание сосредоточено на предупреждении правонарушений, идея внедрения практики проведения занятий в учебных заведениях сотрудниками полиции внесет определенный вклад в профилактику подростковой преступности и совместно с органами образования и родителями сыграет большую роль в воспитании молодежи в духе уважения законов.

Список использованных источников

1. Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года N 591 «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности»
2. Закон Республики Казахстан от 6 января 2011 года № 380-IV «О правоохранительной службе»
3. Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V ЗРК «О государственной службе».
4. Закон Республики Казахстан от 23 апреля 2014 года № 199-V «Об органах внутренних дел»
5. Жакенов К.Ш., Ибраева А.С., Серикова Л.С. Кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуда ішкі істер органдарының ролі// Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2021. – № 4(69). – С.206-213.
6. Игнашина Н.А. «Зарубежный опыт работы с правонарушениями несовершеннолетних» СПб ГБПОУ, Санкт-Петербург, 2019 г. Образовательная социальная сеть. nsportal.ru/ (дата обращения: 11.11.2022).
7. Bue, Marion. Turning Mirrors into Windows: teaching the Best Short Films / M. Bue. – Littleton: Libraries Unlimited, Inc., 1984. – 287 p.: il. – 74. 202. 15 ОИЛ Инв. И-13014 В92/
8. Шайденко, Н. А. Зарубежный опыт борьбы с правонарушениями несовершеннолетних / Молодой ученый. 2014. № 17.1 (76.1). 18-19 стр. <https://moluch.ru/archive/76/13014>
9. Principles of Good Policing //Интернет-ресурс: <https://www.civitas.org.uk/research/crime/factscomments/principles-of-good-policing/> Дата обращения: 23.11.2022 г.

Сведения об авторе

Токсанова Майя Булатовна – доцент кафедры профессионально-психологической подготовки и управления органами внутренних дел Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, полковник полиции.

Токсанова Майя Булатовна – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының кәсіптік-психологиялық даярлық және ішкі істер органдарын басқару кафедрасының доценті, полиция полковнигі.

Toksanova Maya Bulatovna – docent of the Department of Professional Psychological Training and Management of Internal Affairs Bodies of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, police colonel.

К. Ерланулы¹, Л.Ж. Тайжанова², С.С. Сарбаев¹

¹Актюбинский Юридический институт МВД Республики Казахстан имени М. Букембаева,
Актюбинск, Республика Казахстан

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актюбинск, Республика Казахстан

ЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ПЕРЕДВИЖЕНИЯ: ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ В КВАЛИФИКАЦИИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ ОРГАНАМИ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Каждый гражданин в эру цифровых технологии являясь ячейкой общества становится участником дорожного движения выступая в качестве одного из нескольких категории. В современных реалиях пешеходы не такие как раньше. Большинство из них в летний период времени пересаживаются на электрические средства передвижения. Кроме того глобальная индустриализация и повсеместное загрязнение экологии вынудило человечество рассмотреть транспортные средства сквозь призму экологичности и энергозатратности. В данной статье рассматриваются вопросы актуальности электрических транспортных средств, их влияние на транспортную промышленность. Кроме того уделено внимание правовому характеру квалификации административных правонарушений явившиеся после применения функции автопилот. Также предлагается внесение изменения и дополнения в ряд норм административного законодательства.

Ключевые слова: электромобиль, электросмокат, сигвей, пешеход, водитель, автопилот, ускоренный темп, гироскутер, современный автотранспорт, моноколесо, Тесла, участник дорожного движения, норма законодательства.

Электр қозғалу құралдары: ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтарды саралаудағы проблемалық мәселелері

Цифрлық технология дәуіріндегі әрбір азамат қоғамның бірлігі бола отырып, бірнеше санаттардың бірі ретінде әрекет ететін жол қозғалысының қатысушысы болады. Қазіргі шындықта жаяу жүргіншілер бұрынғыдай емес. Олардың көпшілігі жазғы кезеңде электрлік көлік құралдарына ауыстырылады. Сонымен қатар, жаһандық индустрияландыру және экологияның кеңінен ластануы адамзатты экологиялық таза және энергия шығыны призмасы арқылы көлік құралдарын қарастыруға мәжбүр етті. Бұл мақалада электр көліктерінің өзектілігі, олардың көлік өнеркәсібіне әсері қарастырылады. Сонымен қатар, автопилот функциясын қолданғаннан кейін пайда болған әкімшілік құқық бұзушылықтардың құқықтық сипатына назар аударылды. Сондай ақ әкімшілік заңнаманың бірқатар нормаларына өзгерістер мен толықтырулар енгізу ұсынылады.

Түйінді сөздер: электромобиль, электр скутер, сигвей, жаяу жүргінші, жүргізуші, автопилот, жеделдетілген қарқын, гироскутер, заманауи автокөлік, моно доңғалақ, Тесла, жол қозғалысына қатысушы, заңнама нормасы.

Electric vehicles: problematic issues in the qualification of offenses by the police

Every citizen in the era of digital technology, being a cell of society, becomes a road user acting as one of several categories. In modern realities, pedestrians are not the same as before. Most of them are transferred to electric vehicles in the summer. In addition, global industrialization and widespread environmental pollution forced humanity to consider vehicles through the prism of environmental friendliness and energy consumption. This article discusses the relevance of electric vehicles, their impact on the transport industry. In addition, attention is paid to the legal nature of the qualification of administrative offenses that appeared after the use of the autopilot function. It is also proposed to introduce amendments and additions to a number of norms of administrative legislation.

Keywords: electric car, electric scooter, segway, pedestrian, driver, autopilot, accelerated pace, gyro scooter, modern motor transport, monowheel, Tesla, road user, legal norm.

Ежедневно мы являемся участниками дорожного движения, выступая в качестве пешехода, пассажира или водителя и в этой бытности случаются дорожно-транспортные происшествия по вине той или иной стороны участника дорожного движения. При дорожно-транспортном происшествии с участием пешехода, зачастую под риском получения травмы или увечий находится пешеход и в большинстве случаев они остаются правыми в своих действиях и как показывает практика всю полноту ответственности, возмещение причиненного вреда возлагается на водителя транспортного средства.

Кроме этого на улицы городов вышли пешеходы на электрических средствах передвижения такие как электросамокаты, сигвеи, гироскутеры и моноколесо.

Ускоренный темп жизни человека, его желание быстрого перемещения в пространстве требуют серьезного внимания к существующим средствам передвижения и вопросам безопасности на дорогах.

Гироскутер – уличное электрическое транспортное средство, выполненное в форме двух соединённых поперечных площадок для ступней, подвижных относительно друг друга, с колёсами по бокам. Использует электродвигатели, питаемые от электроаккумулятора, и ряд гироскопических датчиков для самобалансировки и поддержания горизонтального положения площадки для ног.

Сегвей – электрическое самобалансирующееся транспортное средство с двумя колёсами, расположенными по обе стороны от водителя, внешне напоминающее колесницу [1].

Современный электротранспорт «Моноколесо» завоевывает популярность у взрослых и детей, когда стоя на одном колесе в пластиковом корпусе достаточно только наклониться, чтобы поехать вперед или остановиться.

Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 2020 год было зарегистрировано 9460 дорожно-транспортных происшествий с участием пешеходов, в которых 568 человек погибло и 4389 человек получили телесные повреждения различной степени тяжести [2]. Этой проблеме особое внимание в своих трудах акцентируют Нурболатов А.Н., Акымбеков О.Қ. [3]. Постоянное балансирование на одном, двух колёсах увеличивает вероятность возможного падения, особенно у детей и подростков, что может привести к различным травмам и переломам, а в случае столкновения с автотранспортом к трагическим последствиям.

Зачастую пешеходы управляющие вышеупомянутыми средствами передвигаются по дорогам общего пользования либо на равне с обычными пешеходами доставляя массу неудобств как водителям так и пешеходам, это обусловлено тем что, водитель в силу своих возможностей не сможет своевременно увидеть передвигающегося пешехода на электронных средствах передвижения, а обычный пешеход определить скорость передвигающегося электронного средства для предотвращения столкновения

Согласно п. 10 статьи 1 Закона Республики Казахстан «О дорожном движении» пешеход – это находящееся вне транспортного средства на дороге и не производящее на ней работы. К пешеходам приравниваются физические лица, передвигающиеся в креслах-колясках для инвалидов, ведущие велосипед, мопед, мотоцикл, везущие санки, тележку, детскую коляску [4].

Как мы видим, законодатель не рассматривает в качестве пешеходов граждан управляющих электросамокаты, сигвеи, гироскутеры и моноколесо которые передвигаются на равне с обычными пешеходами.

Также, законодатель излагает не точную формулировку под определением транспортного средства такого как мопед, определяя его как двух- или трехколесное транспортное средство, снабженное двигателем внутреннего сгорания с объемом цилиндра, не превышающим пятидесяти кубических сантиметров, либо электрическим двигателем и имеющее максимальную конструктивную скорость не более пятидесяти километров в час. К мопедам приравниваются велосипеды с подвесным двигателем, мокики, скутеры и другие транспортные средства с аналогичными характеристиками. Таким образом к категории мопедов можно отнести электросамокаты, сигвеи, гироскутеры конструктивная скорость которых не превыша-

ет и 15 км/ч на максимальной отметке. То есть согласно законодательства Казахстана владельцам данных устройств необходимо приобрести водительские удостоверения по категории «А1- мопеды». В таком случае что же делать юным участникам дорожного движения не достигшие соответствующего возраста для приобретения водительского удостоверения. Ведь зачастую именно юные участники дорожного движения управляют вышеупомянутыми девайсами.

В целях разграничения категории участников дорожного движения предлагаем данную норму закона изложить в следующей редакции: «мопед - двух- или трехколесное транспортное средство, снабженное двигателем внутреннего сгорания с объемом цилиндра, не превышающим пятидесяти кубических сантиметров, либо электрическим двигателем не превышающее максимальную конструктивную скорость от двадцати и не более пятидесяти километров в час. К мопедам приравниваются велосипеды, оснащенные подвесным двигателем, электрические средства передвижения и другие транспортные средства с аналогичными характеристиками»

Из этого следует вопрос? Почему же от двадцати и не более пятидесяти километров в час.

Это обусловлено тем что, именно от одного до пятнадцати километров в час это тот скоростной диапазон в котором передвигаются маловаттные электрические средства передвижения.

Также следует отметить что данные электрические средства передвижения используются наравне с обычными пешеходами. В случае наезда первых, как их квалифицировать? Ведь толковый словарь Ожегова дает четкое определение термину «пешеход» - это человек, идущий пешком [5]. Но фактически управляя электрическим средством передвижения он не идет пешком, а передвигается. Именно по этому мы предлагаем ввести в законодательство о дорожном движении отдельную категорию участников дорожного движения таких как «мобильный пешеход»

Еще одной новеллой современности в отрасли машиностроения, является полномасштабное развитие электромобилей – автомобилей оснащенные двигателями электропитания.

Электромобиль – автомобиль приводимый в движение одним или несколькими электродвигателями с питанием от независимого источника электроэнергии (аккумуляторов, топливных элементов, конденсаторов и т.п.). электромобиль следует отличать от троллейбусов и трамваев [6].

В эру экологической безопасности и сохранения окружающей среды ряд развитых стран повсеместно начали разработки по производству экологического чистого транспорта. На сегодняшний день, таковым считается электромобиль.

Первый электромобиль был выпущен компанией «GeneralMotors» под индексом GMEV1 («ElectricalVehicle 1») производства США с 1997 по 2003 годы.

На сегодняшний день следуют отметить электромобили выпускаемые серийно, такие как, Toyota RAV4 EV, ZENN, ZAP Xebra, GeneralMotors EV1, ChevroletVolt, Volvo C30 BEV, TeslaRoadster, TeslaModel S, Modec, Reva NXR, Renault серия Z.E., Nissan LEAF, Tazzari ZERO.

В данном направлении и Казахстан не остается в стороне. Так, компанией «Сарыарка-АвтоПром» расположенном в городе Костанаевыпускается электромобиль марки JAC под индексом iEV7S.

У электромобилей есть ряд преимуществ (в отличии двигателя внутреннего сгорания), главным из которых является – отсутствие выхлопных газов и простота в обслуживании. Это и подкупает автолюбителей приобретать их, что и происходит на автомобильном рынке.

По прогнозам Международного энергетического агентства, в 2025 году будет иметь место увеличение мирового электромобильного парка практически в 200 раз, т.е. достигнет отметки 200 млн. единиц машин.

Возникает в полне резонный вопрос. Что же может всподвигнуть на увеличение роста мирового электромобильного парка?

Ответ на данный вопрос кроется в наличии двух факторов.

Первое – это повсеместное загрязнение окружающей среды, отходами вредных химических соединений автомобилями оснащенными двигателя внутреннего сгорания. Что в своем очередном Послании народу Казахстана Президент страны К.-Ж. К. Токаев особо подчеркнул что «Охрана окружающей среды и экологическое развитие выходят на первый план казахстанской повестки дня. Этим вопросом занимается весь цивилизованный мир, и нам негоже оставаться в стороне от магистральной тенденции...» [7].

Второе – это дороговизна горюче-смазочных материалов, обусловленная низкой добычей нефтепродуктов, зависимость от добывающих стран и высокие затраты на содержание нефтеперерабатывающих заводов.

Всем известен тот случай когда контейнеровоз EverGiven оказавшись на мели перегородив Суэцкий канал, вызвал огромный транспортный коллапс из суден перевозившие различные виды товаров в том числе танкеры перевозимые нефтепродукты. В транспортном коллапсе протяженностью в семь дней на очереди к проходу через канал стояло свыше 450 различных судов [8], что в свою очередь вызвало резкое увеличение цен на товары.

Мы считаем что в будущем данная проблематика при эксплуатации транспортных средств окажет свое положительное влияние в выборе автомобиля в пользу электромобилей.

На сегодняшний день в мегаполисах Казахстана эксплуатируются электромобили различных марок автопроизводителей и имеет тенденцию роста. К примеру по результатам 2020 года на территории Казахстана было зарегистрировано 73 легковых автомобиля на электрической тяге против 33 проданных годом ранее [9].

Причиной роста продаж электромобилей является развитие инфраструктуры в данном направлении и снижение пошлин на ввоз электромобилей в страну. Это обусловлено тем что Евразийским экономическим союзом были «обнулены» ввозные таможенные пошлины на электромобили. Такое решение принял Совет Евразийской экономической комиссии [10]. Что в свою очередь должно повлиять на продаваемость электромобилей как в Казахстане, так и среди стран участниц ЕАЭС.

Исследуя данную тематику, нам интересна правоприменительная практика в отношении водителей данного вида транспортного средства.

Мониторинг интернет пространства показал беспомощность правовой системы современного мира в случаях нарушении правил дорожного движения при использовании функции автопилота.

К примеру, владелец, полностью доверяя электронной системе автомобиля, активирует функцию автопилота. Однако в тех случаях, когда водитель не управляет электромобилем (при активации автопилота), а автопилот из-за ряда причин (выход из строя электроники, некорректная работа навигационной системы) превышает допустимый скоростной режим, тем самым нарушая правила дорожного движения, что может способствовать дорожно-транспортному происшествию с причинением различной степени тяжести участникам дорожного движения. К сожалению таких примеров немало. Как подчеркивает производитель электромобилей «TeslaMotors» автопилот служит для помощи водителю, но не для его замены [11].

Однако, что же делать водителям, в случаях, когда нарушение правил дорожного движения произошло не по вине водителя. Ведь в отечественном законодательстве не рассматривается норма, в обстоятельствах которой оказался рядовой потребитель электромобилей.

К примеру, статья 591 «Пользование водителем при управлении транспортным средством телефоном либо радиостанцией» Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях [12] подразумевает действия водителя транспортного средства под его непосредственным управлением. Данная норма не рассматривает функцию автопилота.

Ключевым словом в данной норме является «При управлении транспортным средством». Термин «Управление транспортным средством» трактуется следующим образом: под управлением транспортным средством понимается совершение технических действий, связанных с приведением транспортного средства в движение, в частности троганием с места, процессом самого движения в соответствии с предназначением и техническими возможно-

стями транспортного средства. Что в свою очередь освобождает от ответственности в виду отсутствия состава административного правонарушения.

К большому сожалению таких примеров в отечественном законодательстве немало.

В свою очередь, во избежание коллизии и правовых столкновении водителей транспортных средств, с представителями правоохранительных органов в данной области, считаем целесообразным внесение изменений и дополнений в Кодекс «Об административных правонарушениях» Республики Казахстан (глава 30 «Административные правонарушения на транспорте, в дорожном хозяйстве»). В частности дополнить статьи 591 «Пользование водителем при управлении транспортным средством телефоном либо радиостанцией», 592 «Превышение установленной скорости движения», 594 «Нарушение правил проезда перекрестков или пересечение проезжей части дороги», 595 «Нарушение правил маневрирования», 598 «Непредоставление преимущества в движении транспортному средству оперативных и специальных служб с включенными специальными световыми и звуковыми сигналами», 599 «Проезд на запрещающий сигнал светофора или на запрещающий жест регулировщика», 601 «Несоблюдение требований, предписанных дорожными знаками или разметкой проезжей части дороги», 610 «Нарушение водителями транспортных средств правил дорожного движения, повлекшее причинение вреда здоровью людей, повреждение транспортных средств или иного имущества» примечаниями в следующих редакциях:

- по статье 591 «Во время управления транспортным средством разрешается пользоваться телефоном либо радиостанцией посредством применения наушников или громкой связи или активности функции автопилот»

- по статьям 592, 592, 594, 595, 598, 599, 601, 610 «За исключением случаев активации функции автопилот и ее некорректной работы».

Считаем, что данные поправки в административное законодательство позволят решить предстоящие споры участников дорожного движения и уполномоченных государственных органов в правовом поле.

Список использованных источников

1. <https://ru.wikipedia.org> (дата обращения: 10.10.2022).
2. <https://qamqor.gov.kz> (дата обращения: 10.10.2022).
3. Нурболатов А.Н., Акымбеков О. К. Дорожно-транспортные происшествия // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2011. - С. 59-62.
4. Закон Республики Казахстан «О дорожном движении» от 17 апреля 2014 года № 194-V. <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 12.11.2022).
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка <https://slovarozhegova.ru/> (дата обращения: 25.11.2022).
6. Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org> (дата обращения: 25.11.2022).
7. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» 01.09.2021 г. <https://www.akorda.kz/ru/> (дата обращения: 26.11.2022).
8. BBCNews / русская служба «Эвер Гивен» на мели в Суэцком канале: причиной может быть ошибка экипажа». <https://www.bbc.com/russian/> (дата обращения: 26.11.2022).
9. Капитал – центр деловой информации [Электронный ресурс] URL: <https://kapital.kz> (дата обращения: 26.11.2022).
10. Комиссией совместно с государствами-членами ЕАЭС разработан и утвержден Распоряжением Евразийского межправительственного совета от 27.11.2018 №23 <https://www.alt.ru/> (дата обращения: 26.11.2022).
11. MODEL X, OWNER'S MANUAL, Software version: 2020.44 North America. <https://www.tesla.com/> (дата обращения: 27.11.2022).
12. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях <https://online.zakon.kz/document> (дата обращения: 27.11.2022).

Сведения об авторах

Ерланұлы Қуат – преподаватель кафедры административной деятельности ОВД Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан им. Букенбаева, м.ю.н., майор полиции.

Тайжанова Лаура Женисовна – преподаватель кафедры юриспруденции Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, м.ю.н.

Сарбаев Сандибек Саинович – доцент кафедры организации безопасности на объектах транспорта Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан им. Букенбаева, полковник полиции.

Ерланұлы Қуат – Қазақстан Республикасы ПІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты ІО әкімшілік қызметі кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м., полиция майоры.

Тайжанова Лаура Жеңісқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті құқықтану кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.

Сарбаев Сандибек Саинович – Қазақстан Республикасы ПІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты көлік объектілерінде қауіпсіздікті ұйымдастыру кафедрасының доценті полиция полковнигі.

Yerlanuly Kuat – is a lecturer at the Department of Administrative Activities of the Department of Internal Affairs of the Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Bukenbayeva, m.yu.n., police major.

Taizhanova Laura Zhenisovna – Lecturer of the Department of Jurisprudence of the Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, m.yu.n.

Sarbayev Sandibek Sainovich – Associate Professor of the Department of Security Organization at Transport Facilities of the Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan. Buken-baeva, police colonel.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ,
КРИМИНОЛОГИЯ,
ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ ҚҰҚЫҒЫ**

**УГОЛОВНОЕ ПРАВО,
КРИМИНОЛОГИЯ, УГОЛОВНО-
ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО**

**CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY,
PENAL ENFORCEMENT LAW**

A.M. Saitbekov¹

¹Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after Makan Esbulatov, Almaty, Republic of Kazakhstan

FEATURES OF THE FORMATION OF ANTI-CORRUPTION CULTURE OF POLICE OFFICERS

Anti-corruption is an important component of the state policy of any state. At the same time, the modern capabilities of society and the state in confronting this negative social phenomenon are still not effective enough and need to be further improved. The prevention of corruption manifestations in the internal affairs bodies seems to be especially relevant. In this regard, the article discusses the features of the formation of an anti-corruption culture of police officers as the main element in the prevention of corruption in the system of internal affairs bodies.

Keywords: corruption, anti-corruption culture, police officers, internal affairs bodies, prevention, manifestations of corruption.

Полиция қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл кез келген мемлекеттің мемлекеттік саясатының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, қоғам мен мемлекеттің осы жағымсыз әлеуметтік құбылысқа қарсы тұрудағы қазіргі мүмкіндіктері әлі де тиімді емес және одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Ішкі істер органдарында сыбайлас жемқорлық көріністерінің алдын алу ерекше өзекті болып табылады. Осыған байланысты мақалада ішкі істер органдары жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық көріністерінің алдын алудың негізгі элементі ретінде полиция қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, полиция қызметкерлері, ішкі істер органдары, алдын алу, сыбайлас жемқорлық көріністері.

Особенности формирования антикоррупционной культуры сотрудников полиции

Противодействие коррупции является важной составляющей государственной политики любого государства. Вместе с тем, современные возможности общества и государства в противостоянии данному негативному социальному явлению все еще недостаточно эффективны и нуждаются в дальнейшем совершенствовании. Особенно актуальной представляется профилактика коррупционных проявлений в органах внутренних дел. В этой связи, в статье рассмотрены особенности формирования антикоррупционной культуры сотрудников полиции как основного элемента профилактики коррупционных проявлений в системе органов внутренних дел.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционная культура, сотрудники полиции, органы внутренних дел, профилактика, коррупционные проявления.

Introduction.

The main directions of the anti-corruption policy are: coordination of anti-corruption policy; correction of legislation; a more balanced system of checks and balances between the main institutions of power; rationalization of the system, structure and functions of executive authorities; changing the principles of the State (first of all, the State civil service) and control over the property status of civil servants; creating conditions for effective control over the allocation and expenditure

of budget funds; strengthening the judicial system; improvement of the law enforcement system and police activities (activities of special services).

These instructions are not dogma, they need to be constantly adjusted, taking into account the constant study of corruption, from various factors, with the acquisition of new knowledge about the essence of corruption; a more thorough study of the causes of corruption; motivation of corrupt behavior.

That is, we are talking about the sequence of the main steps and the content of the methods of this policy.

Correction of legislation. The essence of this direction is to minimize the legal conditions that contribute to corruption. Let's consider the main shortcomings of the legislation that make up the factor that generates corruption:

The rule of law gives the civil servant too many opportunities to choose between different behaviors at his discretion;

There are no legal norms regulating the behavior of an official, allowing him to act solely at his discretion;

The adjustment of legislation implies such an improvement of the law-making process, and possibly its radical restructuring, so that the law is ready and suitable for legal application.

Payment for assistance and bribery are illegal in the public and private sector, in accordance with the Criminal Code of the country, but the state bodies responsible for combating corruption are ineffective, unreliable and cannot hold high-ranking officials accountable for corruption, abuse of official position [1].

Bribery of officials is regulated by articles 366-368 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [2]; articles 676-681 of the Code of Administrative Offences [3]; the Law on Public Service of the Republic of Kazakhstan [4]; and the Law on Combating Corruption [5].

Nevertheless, Bribery is a rapidly developing business in Kazakhstan. At least, that's the way it is, judging by official data, according to which the number of registered cases of receiving bribes has jumped by a third this year.

Law enforcement agencies registered 374 cases of receiving bribes in the first half of 2022, compared to 280 in the first half of 2021, according to the data of the Prosecutor General's Office published on the business website Finprom. kz. This is an increase of 33 percent.

The number of people caught giving bribes increased by 13 percent, to 358 people. This means that investigators identify about four cases of suspected bribery every day. Cases of mediation for a bribe have almost doubled, from 18 to 35.

The total number of corruption cases, including bribery, increased by 30 percent in the first half of this year, to 1,312. This includes crimes such as forgery of officials and fraud, the number of which has approximately doubled, as well as abuse of official position, the number of which has increased by a quarter.

Anger over corruption was one of the factors that caused tens of thousands of people to take to the streets earlier this year during the civil unrest that became known as "Bloody January" and ended in deadly violence.

"The wealth that the country's political elite allegedly accumulated through corruption was of particular concern during the protests," Transparency International noted when it published its annual corruption rating in February. Kazakhstan shared the 102nd place out of 180 countries with Gambia and Sri Lanka.

According to Finprom.kz, the overwhelming majority – almost two thirds – of suspects in corruption cases sent to court in the first half of the current year 2022 were law enforcement officers and officials of ministries and departments [6].

The Prosecutor's Office and anti-corruption investigators in Kazakhstan listened to the President's signal and began intensive investigations into the customs services, which have now led to arrests.

The Prosecutor General's Office said in a statement dated May 3, 2022, that a recent audit revealed damage in the amount of 165 billion tenge (375 million US dollars) caused to the state as a result of evasion of customs duties and fraudulent declaration of goods.

"Only at customs posts on the border with China revealed 367 facts of false declaration of goods in the registration. To help entrepreneurs avoid paying taxes, [customs officers] have falsified invoices for 221 billion tenge (about 500 million US dollars) over the past two years," said Darkhan Duisembay, a representative of the prosecutor's office [7].

The head of the Nur Zholy customs crossing with China was detained for receiving a "kick-back" in the amount of 50 thousand dollars. In January 2022, investigators found that another customs officer at the same post missed 22 tons of goods to Kazakhstan, although according to documents, the cargo weighed only 337 kilograms.

The Customs Service has been a hive of staggering levels of corruption over the past few decades. Law enforcement agencies have taken almost no action to curb illegality.

The value of goods imported from China in 2021 reached \$18.1 billion. According to Chinese customs, it amounts to \$25.2 billion. This represents a difference of \$7.1 billion in 2021 compared to \$5.7 billion in 2020 and \$7.6 billion in 2019.

The Anti-Corruption Service of Kazakhstan has detained two police chiefs of Kostanay region on suspicion of receiving a bribe.

As noted in the message of the department, the head of the Department of Internal Affairs of the Denisovsky district E. Shushakov, the head of the local police service and another policeman demanded 6.2 thousand dollars from a local businessman V. Shuller.

The head of the local police service has already been placed under house arrest. The head of the police department has not yet chosen a preventive measure [8].

The National Security Committee, together with the internal security staff of the Supreme Court, convicted the chairman of the judicial board for Administrative Cases of the Kostanay Regional Court A. Darbayev of bribery. As it turned out, Judge Darbayev demanded about \$40,000 from one of the parties to the process.

Kazakhstan: the head of the correctional colony was convicted of bribery, the police were convicted of concealing rape, the purge of law enforcement agencies from corrupt officials continues, the Deputy Head of the regional police of the Department of Internal Affairs of Pavlodar region is suspected of corruption and this list can be continued.

The corruption crimes under consideration were noted in 2021-2022. That is why an urgent correction of the legislation regarding corrupt officials is needed. Only the tightening of the law will allow Kazakhstan to get rid of these crimes.

The formation of an anti-corruption culture of police officers does not work, everything remains, only on paper. Corruption, which corrupts the state apparatus and society, can change the priorities of social development, distort the real interests of the country and ultimately slow down the development of the state, destabilize the social situation.

Strengthening the judicial system. This direction assumes two equal vectors: reducing the level of corruption in the judicial system itself and the legal effectiveness of this system in the fight against corruption in general. Strengthening the judicial system involves various measures.

These are: the introduction of new institutions in the justice system; the restructuring of the judicial system; the levers of changing the legal consciousness of the judiciary. The most adequate measures in this direction for modern reality are the following:

The introduction of administrative justice;

Changing the procedure for the formation of the judicial corps and the application of disciplinary penalties to judges, while maintaining guarantees of the independence of judges;

Priority financing of the judicial system to ensure access to legal protection for all citizens and reduce the level of corruption in the judicial system;

Ensuring information transparency of court decisions, including through the Internet.

Improvement of the law enforcement system and police activities (activities of special services). It is recommended to divide this direction into two large blocks. Firstly, it is the creation of

conditions for the eradication of corruption in the law enforcement agencies and special services themselves.

In this block, the following measures can be distinguished:

- elimination and unjustified duplication of functions and powers;
- strengthening the specialization of law enforcement agencies, which leads to an increase in the professionalism of their employees;
- a significant increase in the salaries of law enforcement officers, while optimizing their number and strengthening their responsibility, and mandatory certification for compliance with their position.

The second block is the improvement of the police and the anti-corruption activities of the special services. To do this, you need:

- to increase the level of technical support of law enforcement agencies and special services, with the introduction of modern information technologies into their work;
- establishment of international information exchange;
- concludes bilateral and multilateral international agreements on joint operational activities;
- concludes international agreements on mutual legal assistance related to the extradition of persons brought to criminal responsibility, interrogation of witnesses, access and seizure of bank accounts;
- organizes internships for specialists in countries where anti-corruption programs have been successfully implemented;
- prepares and publishes modern anti-corruption educational literature for law schools and faculties.

Coordination of anti-corruption policy. Of course, the anti-corruption policy imposes appropriate responsibilities on all state bodies. But it's no secret that anti-corruption activities are not leading for them.

And in this case, an institution of public authority is simply needed, which can be responsible for its coordination (in the sense of managing anti-corruption policy).

From time to time there are laws and regulations that eliminate some conditions that contribute to corruption. However, such anti-corruption measures are not carried out systematically and thus do not allow achieving the necessary efficiency.

It is pointless and even in a certain sense dangerous to fight a systemic phenomenon by non-systemic methods, because it generates depraved fatalism and hopelessness in society.

That is why it is necessary to create a Public anti-Corruption Committee, bringing together leading experts in the field of combating corruption, countering illegal expropriation of property and business (raider seizures), administrative arbitrariness (including in law enforcement agencies and law enforcement agencies, judicial authorities, etc.).

As an institution of civil society, the Public Anti-Corruption Committee will participate in building a modern democratic model of the state by forming anti-corruption barriers, which is especially important in connection with the ongoing reform. Naturally, the Committee should include people respected by the people, with an unblemished biography.

For example, in Russia, over the past 3.5 years alone, with the direct participation of experts and partners of the UAC, more than 400 criminal cases have been initiated on the facts of theft of property, extortion, fraudulent actions and abuse of official authority [9].

Anti-corruption activities are a set of measures aimed at eliminating this problem. There is no single well-coordinated mechanism for preventing such crimes in the country, which is an obstacle to creating a full-fledged anti-corruption mechanism, including in the internal affairs bodies.

Crimes related to this phenomenon have characteristic features:

- the presence of a certain entity, for example, a person with certain powers;
- the use of power contrary to the interests of the state and society;
- receiving personal benefits in the form of valuables, monetary units, services, property or providing similar benefits to other persons.

The analysis of the features of the development of industrial countries shows that in many respects the efficiency of the economy depends on the success of the implementation of anti-corruption policy. Its effectiveness determines the development of a competitive economy and affects national security.

As the main goal of public and state anti-corruption work, it is necessary to consider comprehensive work aimed at identifying, eliminating the motives and causes that can lead to this phenomenon, as well as a serious tightening of penalties for corrupt officials [10].

The main principles of the fight against corruption include the following:

1. Equality of all before the law and the court.
2. Ensuring a clear legal regulation of the activities of state bodies, the legality and transparency of this activity, state and public control over it.
3. Improving the structure of the state apparatus, personnel work and the procedure for resolving issues affecting the rights and legitimate interests of individuals and legal entities.

The leadership of the Republic of Kazakhstan constantly declares the need to strengthen the fight against corruption, recognizing that this negative phenomenon has become widespread in the country.

However, scandalous situations constantly arise in Kazakhstan related to the establishment of facts of corruption by employees of various state institutions, private companies and corporations, and even in such departments, which themselves, to one degree or another, are called upon to participate in the fight against corruption.

In accordance with Article 12 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Combating Corruption", the actions of persons authorized to perform state functions or persons equated to them, which are crimes that create conditions for corruption, include:

- illegal interference in the activities of other state bodies, organizations;
- the use of their official powers in solving issues related to the satisfaction of the material interests of these persons or their close relatives and relatives;
- provision of benefits not provided for by law for admission and promotion in the state and equivalent service;
- providing illegal preference to legal entities and individuals in the preparation and decision-making;
- rendering assistance to anyone not provided for by law in carrying out activities related to income generation;
- unjustified refusal to provide information to individuals and legal entities, the provision of which is provided for by law, its delay, the transfer of false or incomplete information;
- repeated violation of the procedure established by law for considering appeals of individuals and legal entities and resolving other issues related to their competence;
- the presentation of gifts and the provision of informal services to senior officials, with the exception of symbolic tokens and symbolic souvenirs, in accordance with generally accepted norms of courtesy and hospitality, as well as during protocol and other official events;
- explicit obstruction of individuals or legal entities from exercising their rights and legitimate interests;
- participation in gambling of a monetary or other property nature with higher or lower officials or officials otherwise dependent on them by position or work.

According to the Commission, there are three groups of causes of corruption in the Republic of Kazakhstan: structural-systemic, socio-cultural and personal.

Structural and systemic reasons include "burdensome rules, standards and procedures that do not meet modern requirements, lack of transparency in the activities of state bodies and financial institutions, underestimation of the possibilities of public control, undeclared relations, low salaries of civil servants."

Sociocultural reasons include "the national tradition of gift-giving, regionalism and nepotism, as well as patriarchal authoritarianism stemming from tradition."

Personal reasons are called "insufficient development of professional ethics, moral deafness to manifestations of greed and venality, selfishness" [11].

Awareness and determination of the directions of the development of the fight against corruption indicates a common desire for a coordinated solution of problems in the field of combating corruption. It should be remembered that the problem of fighting corruption can be solved only by a set of various measures.

List of sources used

1. Report on corruption in Kazakhstan. 2020. <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/kazakhstan/>
2. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 226-V dated July 3, 2014 (with amendments and additions as of 12.09.2022)
3. Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences dated July 5, 2014 No. 235-V (with amendments and additions as of 12.09.2022)
4. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 416-V "On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan" (with amendments and additions as of 11.09.2022).
5. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 18, 2015 No. 410-V "On Combating Corruption" (with amendments and additions as of 12/29/2021).
6. D. Lillis. "Dark shadows: inside the secret world of Kazakhstan", 2022. <https://eurasianet.org/bribery-is-booming-in-kazakhstan-amid-anti-corruption-drive>
7. A. Kumenov. Kazakhstan: Customs feels danger as anti-corruption campaign intensifies, 2022. <https://eurasianet.org/kazakhstan-customs-feel-the-heat-as-anti-corruption-drive-steps-up-a-gear>
8. Kazakhstan: Two police chiefs detained for taking bribes, 2022. <https://acca.media/en/16464/kazakhstan-two-police-chiefs-were-detained-for-taking-a-bribe/>
9. Forms and methods of countering corruption in Russia. 2019, <https://arhub.ru/bg/mobile-phones/formy-i-metody-antikorrupcionnoi-deyatelnosti-rossii-antikorrupcionnaya.html>
10. Ayshanova E.S. The main directions of the state anti-corruption policy [Text] / E.S. Akhanova // Young scientist. 2015. № 22. С. 541-544.
11. Anti-corruption activities: main directions and activities in the discipline "Common Law". 2019.
- 12 <https://arhub.ru/bg/mobile-phones/formy-i-metody-antikorrupcionnoi-deyatelnosti-rossii-antikorrupcionnaya.html>

Information about the author

Saitbekov Aidar Mutalichovich – Head of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, doctor of political sciences, PhD in Law, Associate Professor, Police Colonel.

Сайтбеков Айдар Муталикович – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының бастығы, саяси ғылымдарының докторы, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), полиция полковнигі.

Сайтбеков Айдар Муталикович – начальник Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, доктор политических наук, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент), полковник полиции.

Р.Е. Жансараева¹, С.Б. Дүзбаева¹, А.Ж. Жақыш¹

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ПРОФИЛАКТИКАСЫНЫҢ ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ұсынылып отырған мақала әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өзекті мәселелеріне және виктимологиялық алдын-алу шараларына арналған. Мақала тұрмыстық зорлық-зомбылыққа, ең алдымен әйелдердің азаптауына әкеп соқтыратын психологиялық, физикалық және экономикалық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылдардың мәселелері мен жетілдіру жолдарына бейімделген. Сонымен қатар, мақалада арнайы виктимологиялық алдын алу шаралары мен оны тиімді жүзеге асыру жолдары ашылып көрсетілген. Зерттеу жобасы (AP14872079) «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың виктимологиялық мәселелері» аясында дайындалды.

Түйінді сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы, алдын алу, әйелдер, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарын оңалту, виктимология, виктимизация, виктимологиялық алдын алу шаралары.

Виктимологические особенности профилактики семейно-бытового насилия в отношении женщин

Предлагаемая статья посвящена актуальным проблемам бытового насилия в отношении женщин и мерам виктимологической профилактики. Статья адаптирована к проблемам и путям совершенствования противодействия бытовому насилию, в первую очередь психологическому, физическому и экономическому насилию, приводящему к пыткам женщин. Кроме того, в статье раскрыты специальные виктимологические профилактические меры и пути их эффективного осуществления. Исследование подготовлено в рамках проекта (AP14872079) «Виктимологические проблемы предупреждения семейно-бытового насилия».

Ключевые слова: профилактика, профилактика бытового насилия, женщины, жертвы бытового насилия, реабилитация жертв бытового насилия, виктимология, виктимизация, виктимологические меры профилактики.

Victimological features of prevention of domestic violence against women

The proposed article is devoted to the current problems of domestic violence against women and measures of victimological prevention. The article is adapted to the problems and ways of improving the counteraction to domestic violence, primarily psychological, physical and economic violence that leads to the torture of women. In addition, the article reveals special victimological preventive measures and ways of their effective implementation. The study was prepared within the framework of the project (AP14872079) "Victimological problems of preventing domestic violence".

Keywords: prevention, prevention of domestic violence, women, victims of domestic violence, rehabilitation of victims of domestic violence, victimization, victimization, victimological prevention measures.

Тұрмыстық жанжал – бұл мүдделер қақтығысы, қылмыскер мен жәбірленушінің арасындағы жеке-тұрмыстық (ерлі-зайыптылар, туыстар, көршілер) немесе әлеуметтік-тұрмыстық қатынастармен байланысты өткір қайшылық, сонымен қатар тұрмыстық қылмыстың негізгі белгілерінің бірі.

Отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтар күрделі әлеуметтік проблемалардың қатарына жатады. Тәжірибе көрсеткендей, отбасы мен тұрмыстағы адамдар арасындағы

туыстық қатынастарға қарамастан, қатынастардың дәл осы саласы әртүрлі қақтығыстарға бейім: тұрмыстық сипаттағы ұсақ құқық бұзушылықтардан бастап өмір мен денсаулыққа қарсы бағытталған қылмыстарға дейін.

Әкімшілік және қылмыстық істердің материалдары көрсеткендей, отбасындағы заңсыз әрекеттердің басым көпшілігі айқын жағдайда жасалады. Заңсыз әрекеттердің алдында ұзақ уақытқа созылған қақтығыстар болады, олар басқаларға жақсы таныс және ішкі істер органдары қызметкерлерінің араласуына құқықтық негіз болатын әрекеттерде көрінеді.

Отбасылық және тұрмыстық саладағы құқық бұзушылықтарға әкелетін қақтығыстар әрқашан адамның өзімен және оның мінез-құлқымен байланысты. Көп нәрсе тұлғаның жетілу деңгейіне, қайшылықтарды заңға бағынатын жолмен жеңуге дайын немесе дайын еместігіне байланысты. Заңға бағынатын жолмен қайшылықтардың тек 19% - ы шешіледі, ал олардың 81% - ы қақтығыстарға ұласады, бұл он жағдайдың бесеуінде құқық бұзушылыққа, содан кейін қылмысқа әкеледі.

Отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтардың бірқатар белгілері бар. Олар:

–құқық бұзушылықтың нақты жасалған орны (пәтер, үй, саяжай учаскесі, үй маңындағы аумақ);

–құқық бұзушылық жасаған адам мен жәбірленуші арасындағы ерекше өзара қарым-қатынастар (ерлі-зайыптылық, туыстық);

–құқық бұзушылық жасаған адам мен жәбірленуші арасында жанжалдың болуы (ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді, бір реттік);

–жанжалдан туындаған көптеген отбасылық және тұрмыстық құқық бұзушылықтардың зорлық-зомбылық сипаты;

–мұндай әрекеттерді көп жағдайда алкогольдік немесе есірткілік мас күйінде жасау;

–мұндай құқық бұзушылықтардың ситуациялық (алдын ала дайындалмайтын) сипаты.

Тұрмыстық негізде жасалатын құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың жалпы профилактикасы шеңберінде ішкі істер органдарының қызметкерлері, ең алдымен полицияның учаскелік уәкілдері, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі инспекторлар мынадай іс-шараларды жүзеге асыруға тиіс:

–қызмет көрсетілетін аумақта криминогендік жағдайды анықтау мақсатында осындай қылмыстар бойынша қылмыстық істер мен сот үкімдеріне, зорлық-зомбылық сипатындағы әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамаларға, бұқаралық ақпарат құралдарындағы хабарламаларға, азаматтардың ішкі істер органдарына арыздарына, өтініштеріне талдау жүргізу;

–жүргізілген талдау негізінде ішкі істер органдарының басшылығына отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтар жасауға бейім адамдарды профилактикалық есепке қою туралы нақты шараларды ұсына отырып, профилактикалық жұмысты жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізу;

–бұқаралық ақпарат құралдарында, тұрғылықты жері бойынша азаматтар жиналыстарында отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу мәселелері бойынша, оларды жасағаны үшін жауапкершілікті көздейтін қолданыстағы заңнаманы (қылмыстық, сондай-ақ әкімшілік) түсіндіре отырып сөз сөйлеу;

–отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша кешенді алдын алу іс-шараларын жүргізу;

Отбасы-тұрмыстық салада жасалатын құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың алдын алу бойынша құқық қорғау органдары қызметінің басқа бағыты осындай қылмыстардан зардап шегуі мүмкін адамдармен виктимологиялық профилактика жүргізу болып табылады.

Қылмыстың кез келген деңгейдегі виктимологиялық алдын алудың орталық идеясы оның жәбірленушінің жеке басын және оның мінез-құлқын зерттеуге баса назар аударуы болып табылады.

Бұл ретте, жалпы әлеуметтік виктимологиялық профилактика бір жағынан әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тәрбиелік, құқықтық, ұйымдастырушылық, саяси, идеологиялық және басқа сипаттағы мәселелерді шешуді көздейді, екінші жағынан, виктимизация

процесіне ықпал ететін факторларды ұйымдастыруға және бейтараптандыруға бағытталады. Аталған жағдайларда жалпы әлеуметтік виктимологиялық профилактиканың негізгі міндеті қылмыспен тікелей күресуді көздемейді.

Осы бағыттағы алдын-алу шараларының негізгі ауқымы олар үшін негіз болып табылатын жалпы әлеуметтік шараларды органикалық түрде толықтыратын арнайы және жеке виктимологиялық профилактика аясында жүзеге асырылады. Арнайы және жеке виктимологиялық профилактиканың ерекшелігі-бұл уақыт пен кеңістікте белгілі бір локализациясы бар, жеке адамға немесе белгілі бір адамдар тобына қатысты қолдану ерекшеліктері болып табылады. Сонымен, А.И. Долгова арнайы виктимологиялық алдын-алу шараларын тиімді жүзеге асыру үшін криминогендік және виктимділік деңгейі жоғары әлеуметтік топтарды, қызмет салалары мен объектілерді бөлу қажет деп дұрыс атап өтті [1]. Зерттеудің ерекшелігін ескере отырып, адамдардың жекелеген топтарының, атап айтқанда, әйелдердің, кәмелетке толмаған қыздардың, қарт әйелдердің, мүгедек әйелдердің виктимділік қасиеттерін жүзеге асыруға жол бермеу туралы айтылады. Сонымен қатар, әйелдерге қатысты жасалған қылмыстарды виктимологиялық алдын алудың келесідей бағыттары бірінші кезекте назар аударуға лайық:

–отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу; отбасылардың әл-ауқатын жақсарту;

–балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуына жол бермеу;

–шекті ортадағы алдын алу жұмыстарының сапасын жақсарту;

–жыныстық қол сұғушылықтардың алдын алу;

–әйелдер саудасына қарсы тұру;

–әйелдерге құқықтық және басқа да көмек көрсету және т. б.

Көрсетілген бағыттарды толығырақ қарастыруды ұсынамыз. Неке мен отбасының тұрақсыздығы мен бейтараптығы қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі екені анық, өйткені бұл оның барлық мүшелеріне айтарлықтай зиян келтіреді және гендерлік теңсіздікті жеңуге елеулі кедергілер тудырады. Ғалымдар атап өткендей, жәбірленушілердің отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселелерін дұрыс қабылдамауы, оларды құзыретті органдармен елемеуі бұл теріс құбылыстың негізсіз таралуына ықпал етіп қана қоймай, оның зиян салдарын күшейтетіндігімен келіспеу қиын [2]. Соңғылардың ішінде ерекше назар аудару керек жағдайларға келесілер жатады:

1. Ата-аналардың тәрбиенің зорлық-зомбылық әдістерін қолдануы нәтижесінде жас ұрпақтың отбасындағы зорлық-зомбылық қатынастарын мұра етуі. Балалар психологиясы мен психиатрия саласындағы зерттеулер көрсеткендей, балалық шақтың психологиялық жарақаттары адамның болашақ өміріне теріс әсер етеді: оның мінезінің қалыптасуына, физикалық және психикалық денсаулығына, қоғамға бейімделуіне. Демек, балалық шақта және жасөспірімділік уақытта зорлық-зомбылыққа ұшыраған адамдар көбінесе агрессорға айналады және ауыр қылмыс жасайды [3]. Осылайша, ата-аналардың қатыгездігі балалардың қатыгездігін тудыра отырып, тұйық шеңбер құрады.

2. Зардап шеккендердің психикалық денсаулығына теріс әсер. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың құрбаны болған әйелдердің басым көпшілігінде мазасыздық фобиялық және жарақаттан кейінгі стресстің, бейімделудің бұзылуының және басқа да психикалық денсаулықтың бұзылуының белгілері бар. Ұрып-соғуға ұшыраған әйелдердің үштен біріне жуығы ұзақ мерзімді депрессиядан зардап шегеді; олардың кейбіреулері алкоголь мен есірткіні қолдануға қатысады.

3. Елдегі демографиялық ахуалдың нашарлауы. Дәрігерлер көбінесе әйелдердің бедеулігі, түсік түсіру, дені сау баланы өз бетінше көтере алмау және дұрыс емес бала туудың тікелей себебі отбасылық тұрмыстық зорлық-зомбылық екенін дәлелдеді. Кейбір ресми емес мәліметтер бойынша, жедел медициналық жәрдем ауруханаларына түсетін жүкті әйелдердің шамамен 35%-ы отбасында дене жарақаттарын алуға байланысты орналастырылған.

4. Құрбан болған әйелдер арасында өзіне-өзі қол жұмсау оқиғаларының көбеюі. Ғылыми әдебиеттерде айтылғандай, отбасындағы физикалық немесе психикалық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдер зорлық-зомбылыққа ұшырамайтын әйелдерге қарағанда өзін-өзі өлтіруге бес есе жиі тырысады [4]. Сонымен қатар, отбасындағы зорлық-зомбылық тек Қазақстанда ғана емес, сонымен бірге әлемнің әртүрлі елдерінде (АҚШ-тан Африка мен Оңтүстік Америкаға дейін) әйелдердің өз-өзіне қол жұмсауының ең көп таралған себептерінің бірі болып табылады.

5. Медициналық қызметке, психологиялық көмекке, еңбек өнімділігінің төмендеуіне, мәжбүрлі еңбек демалысы мен демалыстарға және т.б. байланысты айтарлықтай материалдық шығындардың келтірілуі. Шынында да, жұмыссыздық, ауыр психологиялық жағдай, тұрмыстық зорлық-зомбылық, әйелдерді кемсіту әйелдер қоғамының белсенділігінің айтарлықтай төмендеуіне әкеледі. Әрине, аталған жағдайлар отбасылық зорлық-зомбылық салдарының толық тізімі емес. Алайда, тіпті оларды талдау да осы құбылысқа қарсы іс-қимыл жасау ісінде мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың барлық күштерін дереу жандандыру қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Отбасындағы зорлық-зомбылық проблемалары ұзақ уақыт бойы талқыланған жоқтығын атап өту керек. Тек жақын арада ғана құқық қорғаушы қоғамдық ұйымдар, атап айтқанда әйелдер ұйымдары зорлық-зомбылық құрбандарын қорғаудың бастамашысы болды және мемлекеттік органдарды жәбірленушілерді отбасылық агрессорлардан қорғаудың мемлекеттік жүйесін кеңейту үшін қажетті заңнамалық базаны қалыптастыруға итермеледі.

Сонымен бірге, барлық оң қадамдарға қарамастан, біздің қоғам үшін отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесі өте өзекті болып қала береді. Біздің ойымызша, мұндай жағдайдың негізгі себептер келесідей:

1. отбасылық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді құқықтық және әлеуметтік қорғаудың жетілмеген тетігі;

2. зардап шеккендерге психологиялық және өзге де көмек көрсететін мамандандырылған мекемелердің болмауы;

3. осы салада жұмыс істейтін мамандарды арнайы даярлау деңгейінің төмендігі;

4. отбасындағы зорлық-зомбылық жағдайларын ерте анықтау және алдыналау жүйесінің тиімсіздігі;

5. мемлекеттік және өңірлік деңгейлерде тиімді нысаналы бағдарламалардың болмауы және т.б.

Құрбандардың виктимологиялық алдын алу және зерттеу 1973 жылы Иерусалимде өткен Бірінші халықаралық виктимология симпозиумынан бастау алады, виктимологияның жалпы теориялық тұжырымдамасын әзірлеу, виктимизацияның генезисі, құрылымы мен динамикасы саласындағы зерттеулер, әртүрлі мәдениеттер мен елдердегі қолданыстағы қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жәбірленушінің ролін талдау, виктимизацияның жекелеген түрлері мен нысандарын зерттеу міндеттерін қойды. Алайда, Батыс виктимологиясы белгілі бір уақытқа дейін теорияның жалпы мәселелерін дамытуға ерекше ұмтылыс көрсеткен жоқ. Тек 80-90 - шы жылдары виктимология теориясының мәселелері жаңа экономикалық тәртіп аясында қарастырылған жұмыстар пайда болды (Э. Виано, М. Йотсен, Я. Ван-Дийка, Н. Кристи), және виктимологияның негізін қалаушылардың дәстүрлі мінез-құлық көзқарастарынан біршама ерекшеленеді (Б. Мендельсон, Э. Фаттах г. Хентиг, г. Элленбергер) [5].

Теориялық негіздердің даму дәрежесінің нәтижесінде шетелде виктимологиялық алдын алу жүйесі мемлекеттік қолдау мәртебесін ала бастады және көптеген оң мысалдарға ие болды.

Қазіргі криминологиялық тұжырымдамалардағы жәбірленушінің мінез-құлқы қылмысты анықтау жүйесіндегі маңызды элемент ретінде түсіндірілетіндіктен, шет елдердегі виктимологиялық профилактика мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының қылмыстың алдын алу жөніндегі қызметінің нақты құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Бірінші, зерттеушілер бөлген топ шеңберіндегі алдын алу қызметінің негізгі субъектісі мемлекет және мемлекеттік басқару органдары болып табылады [6].

Виктимологиялық алдын алу, сондай-ақ қылмыс құрбандарын қорғау саласындағы әлемнің жетекші елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, азаматтық қоғам институттары Виктимологиялық қозғалысты дамытуда бастамашы рөл атқарады. Ерікті үкіметтік емес ұйымдар мен жұмысына мемлекет қандай да бір нысанда қатысатын ұйымдар жұмыс істейді. Виктимологиялық ұйымдардың қызметін үйлестіру үшін жалпыұлттық органдар, комитеттер, кеңестер құрылады, олар виктимологиялық насихатты жетілдіру жөнінде әдістемелік ұсынымдар әзірлейді, тиімді тәжірибені жинайды және жинақтайды, қоғамдық ұйымдардың үкіметтік құрылымдармен байланысын қамтамасыз етеді және шетелде ұқсас ұйымдармен байланыс орнатуға ықпал етеді. Мұндай құрылымдар, мысалы, Англияда – 1979 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан ұлттық қылмыс құрбандарын қолдау қауымдастығы (National Association of Victim Support Schemes); Францияда-қылмыс құрбандарына көмек көрсету ұлттық институты (National Institute for assistance for Victims (INAVEM)), 1986 жылы алпыстан астам жергілікті құрбан болғандардың қызметін үйлестіру үшін құрылған Нидерландыда-ұлттық құрбандықты қолдау ұйымы (NATIONAL Organisation for Victim Support — NOVS). АҚШ-та мұндай ресми ұйым жоқ, бірақ оның функцияларын көбінесе ұлттық құрбандарға көмек көрсету ұйымы (NOVA) орындайды [7].

Қазақстанда халықты виктимологиялық қорғау жүйесі және өзінің ауқымы бойынша батыстық аналогтармен салыстырылатын мемлекеттің мақсатты виктимологиялық саясаты жоқ. Сонымен бірге, жаһандану жағдайында оның дамуының өзектілігі және оған байланысты қылмыстық қауіптерді трансұлттандыру айқын болып табылады. Виктимологиялық профилактиканың бірыңғай жүйесін қалыптастырудағы мемлекет пен мемлекеттік органдардың ұйымдастырушылық рөлі, оның заңнамалық базасын әзірлеу қазіргі заманғы анти-криминогендік міндеттердің ауқымына сәйкес келмейді. ҚР-да олардың әлсіздігі мен дамымауы жағдайында, сондай-ақ қазіргі алшақтықты жедел қарқынмен еңсеру қажеттігін ескере отырып, мемлекеттік Виктимологиялық саясатты озық қалыптастыру және іске асыру міндеті айқын болып отыр. Жоғарыда айтылғандар мемлекеттің әлеуметтік тұрақтылығына ғана емес, сонымен қатар әлемдік қоғамдастық алдында еліміздің имиджін нығайтуға да ықпал етеді деп айтуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандар осы саладағы ғылыми зерттеулерді жандандыру және отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты мәселелерді шешудің жаңа тәсілдерін әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Сонымен қатар, біздің ойымызша, отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алуды жетілдіруге бағытталған төмендегідей шаралар тиімді болуы мүмкін:

1. Қоғамдық сананы және ескірген стереотиптерді өзгертуге ықпал ету. Бүгінгі таңда отбасылық тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес практикасындағы ең басты кедергі – тұрмыстық жанжалдарды халықаралық және қазақстандық заңнамалардың адам құқықтарының елеулі бұзылуы ретінде мойындағанына қарамастан, әйелдердің басым көпшілігі бұл құбылысты тек отбасылық іс деп санайды. Әйелдердің құқық қорғау органдарына деген сенімсіздігі отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілерін жасыруға ықпал етеді, олар көбінесе өтініштерді тіркеуден бас тартады, оларды формальды түрде қарайды немесе айыппұл түрінде әкімшілік жазалар қолданумен шектеледі, бұл онсыз да шиеленісті отбасылық қатынастарды қиындатады. Біз жүргізген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бүгінгі таңда отбасылық-тұрмыстық жанжалдарға ден қою практикасы олардың динамикасына оң әсер етпейді. Керісінше, ол тек агрессияны күшейтеді және жаңа, ауыр зорлық-зомбылықты тудырады. Жоғарыда айтылғандар қоғамда отбасылық зорлық-зомбылыққа төзбеушіліктің нақты стереотипін қалыптастырудың, оны жүзеге асыру фактілерін жасыруға жол бермеудің шұғыл қажеттілігін растайды.

2. Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық салдары туралы әйелдердің құқықтық хабардар болу деңгейін және оны жасайтын адамдарды жауаптылыққа тарту тәртібін арттыру. Біз жүргізген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әйелдердің басым көпшілігі

қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және әкімшілік заңнаманың тиісті нормаларымен таныс емес. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың құрбандары немесе куәгерлері болған әйелдердің жанжалды жағдайларда көмек көрсететін үкіметтік емес қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың бар екенін білмейді, олардың мекен-жайлары мен телефондарына қол жетімділіктері жоқ. Осыған байланысты, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың арнайы виктимологиялық профилактикасы халықтың құқықтық білімін арттыруға бағытталған іс-шараларды көздеуі тиіс; тиісті проблемалары бар отбасылар үшін оқу және ақпараттық бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру; конфликтология бойынша тегін курстар енгізу; дағдарыс жағдайында қалған отбасыларға уақтылы психологиялық, консультациялық және материалдық көмек көрсету және т.б.

3. Отбасындағы зорлық-зомбылық құрбандарына ұсынылуы мүмкін және көрсетілуі тиіс мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігіне жәрдемдесу. Бұл – отбасындағы зорлық-зомбылық құрбандарына арналған мамандандырылған мекемелер-дағдарыс орталықтарын және медициналық-әлеуметтік оңалту орталықтарын құру. Бұл мекемелердің қызметі кешенді психологиялық, заңдық, ақпараттық-консультациялық, әлеуметтік медициналық және басқа да көмек көрсетуге, сондай-ақ қажет болған жағдайда отбасындағы зорлық-зомбылықтан зардап шеккен немесе дағдарыс жағдайында қалған әйелдер мен балаларға уақытша баспана беруге бағытталуға тиіс.

4. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алуға бағытталған іс-шараларды орындау жүктелген органдар мен мекемелер арасындағы өзара іс-қимылды нығайту. Біздің ойымызша, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу азаматтардың мемлекеттік және қоғамдық ұйымдармен өзара іс-қимылы мен үйлестірудің нақты салааралық моделін құру жағдайында ғана тиімді болады.

5. ПО назарын отбасындағы зорлық-зомбылықтан зардап шеккен адамдармен жұмысқа аудару. Біз жүргізген зерттеу нәтижелері бүгінде құқық қорғау органдарының тұрмыстық жанжалдарды шешу тәжірибесі негізінен осындай зорлық-зомбылық жасаған адамдарға профилактикалық әсер ететіндігін көрсетеді. Сонымен бірге, отбасылық зорлық-зомбылық құрбандары, басқа құқық бұзушылықтар немесе қылмыстар құрбандары сияқты, құқық қорғау органдары тек қылмыскерлер (құқық бұзушылар) және олардың заңсыз әрекеттері туралы ақпарат көзі ретінде қарастырылады. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ПО қызметкерлері отбасында зорлық-зомбылық жасаған адамдарды ғана емес, оның құрбандары болған адамдарды да профилактикалық есепке алуды жүргізуі тиіс деп санаймыз. Сонымен қатар, жәбірленуші-профилактикалық жұмыс деп, біздің ойымызша, отбасылық зорлық-зомбылықтан ықтимал жәбірленушілерді анықтауға, зардап шеккендердің виктимизациялық бейімділігін жою, қорғаныс мүмкіндіктерін жандандыру, қорғаныс тетіктерін дамыту, сонымен қатар, әлеуметтік және әлеуметтік әлеуетті виктимизацияны төмендету, қайта виктимизацияны болдырмау және отбасылық тұрмыстық зорлық-зомбылықтан тиімді қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған өзара байланысты, ұйымдасқан түрде қамтамасыз етілген мемлекеттік, әлеуметтік және жеке іс-шаралар жүйесі ретінде түсіну қажет.

6. Отбасылық-тұрмыстық салада зорлық-зомбылыққа жол беретін отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқыққа қайшы әрекеттер: заңнамалық реттеу және әкімшілік практика. ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институтының хабаршысы.

7. Отбасының бір мүшесінің отбасының басқа мүшесіне қатысты зорлық-зомбылық қылмыстар жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту.

Қылмыстық жауапкершілікті күшейту, біздің ойымызша, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне тиісті қылмыстық-құқықтық және әкімшілік-құқықтық санкцияларды қолдана отырып, мұндай зорлық-зомбылықтың жүйелі көріністеріне неғұрлым белсенді және тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл ұсыныстарды заңнамалық деңгейде ескере отырып, агрессорды отбасы мүшелігінен шығарып тастау тетігін онымен қажетті алдын-алу жұмыстарын жүргізу үшін ұзақ мерзімге жетілдіреді. Ақыр соңында, жоғарыда аталған барлық шараларды қолдану ұлттық отбасылық құндылықтарды жандандыруға, репродуктивті денсаулықты сақтауға, сондай-ақ күйзеліс пен зорлық-зомбылыққа орын жоқ әлеуетті және гүлденген отбасының беделін нығайтуға көмектеседі.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Криминологическая энциклопедия / Под ред. Долговой А.И. – М.: НОРМА: ИНФРА М., 2000.
2. Криминология : учебник / Под. ред. А.И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА. 2008.
3. Платонова Н.В. Проблемы сексуального насилия в детском возрасте // Психиатрия: научно – практический журнал.– 2007. – № 2(26).
4. Криминологическая энциклопедия / Под ред. Долговой А.И. – М.: НОРМА: ИНФРА М., 2000.
5. Ещанов А. О виктимологической профилактике преступлений, совершаемых в отношении женщин [Текст] / А. Ещанов // Фемида. – 2003. – №9. – С. 12-17.
6. Ещанов А.Ш. К вопросу о виктимологической профилактике в РК [Текст] / А.Ш Ещанов // Экономика и право Казахстана. – 2003. – №20. – С. 41-44.
7. Mendelsohn B. The Origin of the Doctrine of Victimology // Excerpta Criminologica. 1963. N 3. P. 239-244.
8. Джансараева Р.Е., Дүзбаева С.Б., Жақыш А.Ж. Основные аспекты насилия в уголовном праве» // Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми еңбектері.– [Режим доступа: <https://www.alem-edu.kz/kz/> (дата обращения:12.10.2022).
9. Рахметов С.М. Предупреждение семейно-бытового насилия, совершаемого в отношении несовершеннолетних// Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми еңбектері– Режим доступа: <https://www.alem-edu.kz/>(дата обращения: 14.10.2022)

Авторлар туралы мәліметтер

Джансараева Р.Е. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң факультеті, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының меңгерушісі, з.ғ.д., профессор.

Дүзбаева С.Б. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң факультеті, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы доцентінің м.а., PhD докторы.

Жақыш А.Ж. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң факультеті, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.

Джансараева Р.Е. - заведующая кафедрой уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби, д.ю.н., профессор.

Дүзбаева С.Б. – и.о. доцента кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби, доктор PhD.

Жақыш А.Ж. – преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби.

Dzhansaraeva R.E. – Head of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Law, Professor.

Duzbayeva S.B. – Acting Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University, PhD.

Zhakysh A.Zh. – Lecturer of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University, Master of Law.

Т.К. Акимжанов^{1,2}, И.С. Приходько², Қ.А. Билахан¹

¹ Университет «Туран», Алматы, Республика Казахстан

² Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова,
Алматы, Республика Казахстан

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО ЗАКРЕПЛЕНИЮ КАТЕГОРИИ «ПРОСТУПОК» В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Статья посвящена изучению вопроса по закреплению категории «проступок» в уголовном законодательстве зарубежных стран. Изучено уголовное законодательство таких стран как Германия, Великобритания, Швейцария, Франция, Польша, Австрия, Испания, Италия, Голландия, Венгрии, Чехии, Латвии, США, Австралии, Египта, Индонезии, мусульманские страны, Белоруссия, Украина, Кыргызстан, Россия, Таджикистан. Процесс становления уголовного законодательства во многих странах насчитывает десятилетия, а в некоторых странах до нескольких столетий. В связи с трансформацией общественных отношений, уголовное законодательство старается адаптироваться под нужды общества. Трехчленная классификация преступных деяний модифицировалась в двухчленную. С появлением новых составов правонарушений, категоризация деяний должна соответствовать.

Авторами на основании проведенного анализа уголовного законодательства зарубежных стран предпринята попытка выявить закономерность категоризации уголовно наказуемых деяний и включения категории «правонарушение» как в двухчленную систему, та и в трехчленную систему категоризации уголовных правонарушений.

Ключевые слова: зарубежные страны, проступок, законодательство, категории, уголовный кодекс, ответственность.

Қылмыстық заңнамадағы «теріс қылық» санатты бекіту бойынша шет елдердің тәжірибесі

Мақала шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасында «қылмыс» санатын бекіту мәселесін зерттеуге арналған. Германия, Ұлыбритания, Швейцария, Франция, Польша, Австрия, Испания, Италия, Голландия, Венгрия, Чехия, Латвия, АҚШ, Австралия, Египет, Индонезия, мұсылман елдері, Беларусь, Украина, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан. Көптеген елдерде қылмыстық заңнаманың қалыптасу процесі ондаған жылдарды, ал кейбір елдерде бірнеше ғасырларға дейін созылады. Қоғамдық қатынастардың өзгеруіне байланысты қылмыстық құқық қоғам қажеттіліктеріне бейімделуге тырысады. Қылмыстық әрекеттердің үш мерзімді саралауы екі мерзімдік болып өзгертілді. Жаңа құқық бұзушылықтардың пайда болуымен әрекеттердің санаттары бірізді болуы керек.

Авторлар шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасын талдау негізінде қылмыстық әрекеттердің жіктелу үлгісін анықтауға және екі мүшелі жүйеге де, үш мүшелі жүйеге де «құқық бұзушылық» санатын қосуға әрекет жасады. қылмыстық құқық бұзушылықтарды санаттау жүйесі.

Түйінді сөздер: шет елдер, құқық бұзушылық, заңнама, категориялар, қылмыстық кодекс, жауапкершілік.

The experience of foreign countries in securing the category «misconduct» in criminal law

The article is devoted to the study of the issue of fixing the category of "misdemeanor" in the criminal legislation of foreign countries. The criminal legislation of such countries as Germany, Great Britain, Switzerland, France, Poland, Austria, Spain, Italy, Holland, Hungary, Czech Republic, Latvia, USA, Australia, Egypt, Indonesia, Muslim countries, Belarus, Ukraine, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan. The process of formation of criminal legislation in many countries spans decades, and in some countries up to several centuries. In connection with the transformation of social relations, criminal law is trying to adapt to the needs of

society. The three-term classification of criminal acts was modified into a two-term one. With the advent of new offenses, the categorization of acts must be consistent.

The authors, on the basis of the analysis of the criminal legislation of foreign countries, made an attempt to identify the pattern of categorization of criminal acts and the inclusion of the category "offense" in both the two-member system and the three-member system of categorization of criminal offenses.

Key words: foreign countries, offense, legislation, categories, criminal code, responsibility.

Период становления законодательства, предусматривающего ответственность за противоправные деяния во многих зарубежных странах, насчитывает не одно десятилетие, а в некоторых случаях даже не одно столетие (например, уголовное законодательство Германии, Голландии).

Институт категоризации противоправных деяний имеет большое практическое значение и поэтому в уголовном законодательстве многих зарубежных стран на законодательном уровне проводится их разграничение на различные виды. Такое разделение не привязано к принадлежности государства к конкретной правовой системе (романо-германской, англосаксонской, религиозно-правовой и т.д.).

Кроме того, некоторые страны практикуют опыт законодательного закрепления незначительных преступлений как уголовных проступков не выводя их в категорию административных правонарушений. В большинстве государств уголовные кодексы дифференцируют уголовно-правовые деяния на две или три категории, и самые малозначительные преступления часто определяют как «уголовные проступки».

В зарубежном уголовном законодательстве разделение преступных деяний на преступление и проступок в основном происходит по основанию дифференцированной материальной характеристики. В качестве решающего материального критерия деления общественно опасных деяний на преступления и проступки рассматривается «общественная опасность» [1]. Так, например, термин «уголовный проступок» характерен для большинства уголовных кодексов западно-европейских стран (Германии, Швейцарии, Франции, Австрии).

Анализируя развитие зарубежного уголовного законодательства в части классификации преступлений, следует обратить внимание на то, что изначально классический для Европы французский Уголовный кодекс 1810 г., заложивший основы современного европейского уголовного права, содержал трехчленную классификацию преступных деяний. Преступные деяния подразделялись на преступления, уголовные проступки и уголовные правонарушения. Критерием их разграничения для законодателя была наказуемость деяния, зависящая от общественной опасности. Для правоохранительных органов критерием их разграничения служила природа и вид наказания, которые он мог применить в конкретном случае, а также звено судебной системы, уполномоченное рассматривать соответствующие дела.

Уголовными правонарушениями признавались мелкие нарушения уголовного закона, за совершение которых применялись полицейские наказания, дела о которых рассматривались полицейскими судами. Это полноценные судебные органы, в наименовании которых находила отражение идея о том, что они рассматривают дела о нарушении общественного порядка. Уголовными проступками признавались более опасные нарушения уголовного закона и за их совершение предусматривались исправительные наказания, дела о которых рассматривались исправительными судами, состоявшими из нескольких профессиональных судей. Уголовные же преступления – это самые опасные нарушения уголовного закона, совершение которых влекло применение уголовных наказаний (смертная казнь, каторга, длительные сроки лишения свободы), дела о которых рассматривались судом присяжных [2].

Таким образом, французская концепция исходила из того, что любое нарушение закона входило в сферу уголовного права независимо от строгости наказания (от штрафа до смертной казни).

В XX веке с развитием общественных отношений, техническим прогрессом (появление транспорта, развитие дорожного движения, промышленности и др.) возросло в разы количество уголовных правонарушений (превышение скорости, неправильная парковка, промыш-

ленность, строительство и т.д.). С этим не могла справиться классическая уголовная юстиция, построенная на традиционных судебных процедурах. В этой связи развитие уголовного права продолжилось в двух направлениях. Первое направление заключалось в сохранении трехчленной классификации преступлений с максимальным упрощением производства по ряду уголовных правонарушений, переводя их из судебной компетенции в компетенцию административных органов (прежде всего полиции). Второе направление – в выведении мелких правонарушений из уголовного законодательства, таким образом перейдя на двухчленную классификацию преступных деяний, а мелкие уголовные правонарушения переведены в разряд административных за которые налагались наказания в виде штрафов.

В ходе проведения реформ уголовного законодательства в целях адаптации его под современные трансформации общественных отношений в ряде стран законодатель намеренно отказался от трехчленной классификации преступных деяний, сохранив двухчленную классификацию (преступление и уголовный проступок). Мелкие уголовные правонарушения были выведены из уголовных законов, которые стали обозначать в качестве административных в той мере, в какой санкции за их совершение стали назначать не суды, а административные органы.

Для большей наглядности, рассмотрим категоризацию правонарушений на примере отдельных стран.

В Уголовном уложении (УУ) **Германии** классификация уголовно значимых деяний поставлена в зависимость от наказания (§ 12 УУ). Раздел 12 «Преступления и проступки» определяет преступления как незаконные действия, за которые предусмотрено минимальное наказание в виде лишения свободы на срок от одного года или более. В качестве проступков – незаконные действия, за которые предусмотрено минимальное наказание в виде лишения свободы или штрафа [3].

Это отличие имеет значение в особенности для уголовной ответственности за покушение, поскольку покушение на совершение уголовного преступления наказуемо всегда, а на совершение уголовного проступка – лишь тогда, когда это специально установлено законом (§ 23 Уголовная ответственность за покушение).

Франция. Характеризуя современное уголовное законодательство следует отметить, что все преступные деяния также разделены на нарушения, проступки и преступления. Статья 111-1 ныне действующего УК Франции предусматривает трехзвенную классификацию преступных деяний, которая зависит от тяжести содеянного, то есть от ущерба личности, обществу, государству. То есть основанием категоризации является тяжесть деяния. Ст. 111-1 УК Франции устанавливает: «Преступные деяния классифицируются в соответствии с их тяжестью на преступления, проступки и нарушения» [4].

Определение преступлений и проступков, а также наказаний за их совершение дается непосредственно в законе, а в постановлениях определяются нарушения. Так, Ст. 113-7 гласит: «Французский уголовный закон применяется к любому преступлению, так же как к любому проступку, подлежащему наказанию в виде тюремного заключения, совершенному гражданином Франции или иностранцем вне территории Республики, если потерпевший имел французское гражданство на момент совершения преступного деяния» [5].

Покушение на преступление наказуется всегда, на проступок – только в случаях, прямо предусмотренных в законодательстве; покушение на нарушение не влечет уголовной ответственности. В любом случае наказуется соучастие в совершении преступлений или проступков.

От деления преступных деяний зависит процедура предварительного расследования и судебного разбирательства во Франции. Первое обязательно для преступлений, факультативно – для проступков; осуществляется по инициативе прокуратуры – для нарушителей. Юрисдикция правоохранительных органов также зависит от категоризации преступных деяний [6].

Система наказаний **Испании** построена с учетом тяжести совершенного преступления (ст. 33 УК), то есть зависит от классификации уголовно наказуемых деяний на преступления и проступки (ст. 10 УК Испании), что отвечает принципу дифференциации уголовной ответ-

ственности. Согласно ст. 32 УК в систему наказаний входят лишение свободы, лишение определенных прав и штраф.

В законодательстве Испании за тяжкие преступления предусмотрены «строгие меры наказания»: лишение свободы на срок более трех лет, абсолютное поражение в правах, лишение права управлять транспортным средством на срок более шести лет и др. За менее тяжкие преступления установлены «менее строгие наказания»: лишение свободы на срок от шести месяцев до трех лет, арест на срок от 7 до 24 выходных дней, штраф, пропорциональный причиненному ущербу, штраф в размере более двух месячных заработных плат и др. [7].

Необходимо отметить, что пытаясь адаптироваться к реальности в 2015 году после проведенных реформ, было устранено различие между преступлениями и уголовными правонарушениями, то есть некоторые проступки были преобразованы в мелкие уголовные правонарушения, а другие - в административные правонарушения. Таким образом понятие «проступки» было удалено из уголовного законодательства Испании.

Для полноты действующий уголовный кодекс дополняется несколькими другими уголовными законами: Органический закон о борьбе с контрабандой, Уголовно-процессуальный закон в области аэронавигации, Военный уголовный кодекс, Уголовно-процессуальный кодекс, Органический закон об уголовной ответственности несовершеннолетних и др. [8].

Австрия имеет достаточно современное и стабильное уголовное законодательство, действующее на протяжении уже более четырех десятилетий. В основу классификации преступных деяний также положен размер наказания. Преступлением признаются умышленные деяния, наказываемые пожизненным лишением свободы или лишением свободы на срок от трех лет или пожизненным заключением; остальные деяния считаются проступками (§ 17 УК Австрии). Кроме того законодательство предусматривает сроки давности привлечения к уголовной ответственности даже за совершение уголовного проступка (§ 57 УК Австрии), а также за покушение на него (§ 12 УК Австрии) [9].

По Уголовному кодексу **Польши** выделяются две категории деяний: тяжкие преступления и проступки. Для разграничения деяний выбрано совокупное основание, которое складывается из формы вины и предусмотренное в законе наказание. Тяжкими преступлениями признаются только умышленные деяния, за совершение которых предусмотрено лишение свободы на срок не менее трех лет или более строгое наказание. Иные уголовные правонарушения объявлены проступками [10]. В целях защиты прав и законных интересов граждан Польское правительство активно проводит реформы уголовного законодательства. Некоторые виды проступков, за которые ранее не была предусмотрена уголовная ответственность проводятся в категорию преступлений. Это делается для того, чтобы уберечь граждан (в том числе детей) от преступных посягательств, снижение количества дорожно-транспортных происшествий [11].

Подобная классификация деяний предусмотрена в уголовном законодательстве **Швейцарии**, где закреплено их деление на собственно преступления и проступки, а также нарушения. В ст. 9 УК Швейцарии указано, что преступлением признается деяние, наказуемое каторжной тюрьмой; проступок – это деяние, подлежащее наказанию тюрьмой в качестве наиболее тяжкого, а нарушениями согласно ст. 101 УК Швейцарии считаются преступные деяния, наказуемые арестом или штрафом или только одним штрафом [12].

В уголовном законодательстве **Италии** нет четкого определения преступного деяния, но имеется его психологическое описание как «...умышленного, или в соответствии с намерением, когда вредное или опасное событие, являющееся результатом действия или бездействия и от которого закон обуславливает существование преступления, предвидится и желается агентом вследствие своего действия или бездействия...» (ст.43) и закрепляется классификация таких деяний на преступления и правонарушения в виде штрафов в зависимости от различных видов наказания, назначаемых за их совершение в соответствии с уголовным кодексом (ст. 39 УК Италии) [13].

Категория нарушений является аналогом отечественных административных правонарушений с максимальным наказанием в виде штрафа. Решение по нарушениям принимаются административными органами или их должностными лицами.

Такие страны как Голландия, Венгрия, Чехия, Латвия имеют определенное сходство в категоризации преступных деяний.

Уголовный кодекс **Голландии** предусматривает классификацию преступных деяний на две категории: преступления и проступки. Преступлениями являются такие деяния, которые заключают в себе противоправный акт уже до того, как законодательный орган принял соответствующее решение, и в которых каждый усматривает противоправную природу. Проступки, напротив, признаются недопустимыми деяниями лишь при вмешательстве законодательного органа [14].

В зависимости от категории построена и система наказаний: тюремное заключение применяется только за совершение преступления; арест – за неосторожные преступления и проступки; штраф – за преступные деяния обеих категорий.

Уголовный кодекс **Венгрии** делит все преступления на фелонии (тяжкие преступления) и проступки. Так, согласно Кодексу, преступлением признается умышленное преступное деяние, за которое определяется более тяжкое наказание в виде лишения свободы на срок свыше 2 лет. Все другие преступные деяния считаются проступками (§ 5) [15].

Уголовное законодательство **Чехии** предусматривает разделение преступлений на 2 категории: проступки и фелонии (§ 13, раздел 14). Проступками являются все преступления по неосторожности и те умышленные преступления, за которые уголовным законом предусмотрено наказание в виде лишения свободы с верхней границей уголовной ответственности до пяти лет. Фелонии – это все преступные деяния, которые не являются проступками в соответствии с Уголовным кодексом; особо тяжкими преступлениями являются умышленные преступления, за которые уголовным законом предусмотрено наказание в виде лишения свободы с верхней границей уголовной ответственности не менее десяти лет [16].

Таким образом, в странах, где были выделены мелкие уголовные правонарушения из уголовных законов и оставлена двухчленная классификация преступных деяний, уголовное право разделилось на две подсистемы: 1) классическое уголовное право и 2) уголовно-административное право, или «право мелких санкций». Наказание в виде штрафа начали применять как судебные, так и административные органы (при сохранении гарантии последующей судебной защиты). Поэтому административные правонарушения остаются все же частью уголовного права в «широком» смысле, при производстве по ним сохраняется вся полнота гарантий, предусмотренная для производства по уголовным делам (презумпция невиновности, право на защиту и др.) [17].

Классификацию преступлений в **США** определяет своеобразие уголовных кодексов различных штатов, где все больше прослеживается тенденция к закреплению в законодательстве таких признаков преступления, как противоправность и возможность применения строго определенных видов наказания (§ 10 УК штата Нью-Йорк, § 15 УК штата Калифорния). При всем разнообразии принятых в штатах классификаций правонарушений является их разделение на две основные группы: преступления и нарушения. В большинстве штатов преступления делятся на фелонии (опасные преступления), мисдиминоры (нарушения), различающиеся по характеру и степени наказуемости. Каждый из этих видов деяний в уголовных кодексах многих штатов подразделяется на несколько степеней тяжести содеянного («классов»). Фелония – это деяние, наказываемое тюремным заключением на срок свыше одного года, а мисдиминор – до одного года включительно [18].

Уголовного права **Англии** претерпело существенные изменения. Принятый в 2021 году уголовный кодекс внес разъяснения по отсутствовавшим ранее позициям. Так в новом уголовном законодательстве (статья 14) теперь дается понятие преступления - виновно совершенное общественно опасное деяние, запрещенное Уголовным кодексом под угрозой наказания. В зависимости от характера и степени общественной опасности противоправные дея-

ния, подразделяются на преступления небольшой тяжести, преступления средней тяжести, тяжкие преступления и особо тяжкие преступления (статья 15) [19].

В ряде развивающихся стран преобладает романо-германская система права, что сказывается и на классификации преступных деяний. Предусматривается трехчленная и двучленная классификация. Например, в Уголовном кодексе **Египта** преступные деяния подразделяются на три категории: фелонии (преступления), наказываемые смертной казнью, пожизненным или временным тюремным заключением или временными каторжными работами; проступки, наказываемые заключением и штрафом; нарушения, за совершение которых возможен только небольшой штраф [20].

Уголовный закон **Нидерландов** преступное поведение характеризует как фелонии (тяжкие преступления) и правонарушения. Фелонии в свою очередь подразделяется по степени тяжести совершенных деяний. Уголовный кодекс предусматривает следующие виды основных наказаний: тюремное заключение - за совершенные преступления; арест - за уголовные проступки и некоторые преступления; общественные работы, штраф - за деяния обеих категорий; условные приговоры [21].

Нормы уголовного права унаследованные от Нидерландов **Индонезия** в отличие от Египта пытается адаптировать под нужды и потребности современного права, учитывает реалии и динамику национального уголовного права, которая не в полной мере соответствует ее развитию, активно занимается разработкой нового уголовного законодательства, так как в существующей форме права имеет место дублирование норм, в том числе не входящими в состав Уголовного кодекса и развивающегося наравне с ним административного уголовного права. В связи с этим разработан законопроект по внедрению нового Уголовного кодекса, направленный на консолидацию и гармонизацию уголовно-правовой системы, который 6 июля 2022 года был представлен в Палату представителей Индонезии для обсуждения. В данном проекте в ст.11 преступлением признается преступное деяние, запрещенное уголовным законом [22].

В еще действующем уголовном законодательстве выделяются две категории: преступления и нарушения, которые в проекте нового кодекса предлагается заменить на «уголовные деяния». Кроме того, преимущество законопроекта в том, что есть альтернативные санкции. Лишение свободы может быть заменено штрафом, штрафы могут быть заменены надзором или социальными работами [23] чего не было предусмотрено в действующем кодексе.

Нельзя обойти вниманием и **мусульманское право**, основой которого является Коран как главная священная книга мусульман. Преступные деяния по мусульманскому праву классифицированы на три категории: преступления, посягающие на «права аллаха»; преступления, посягающие на права отдельных лиц; все иные правонарушения. Третья группа, предусматривает наказание по усмотрению суда: устное порицание, молчаливое проявление осуждения, битье головы, чернение лица и т.д. [24]. То есть такие виды наказаний, которые не связаны с лишением свободы.

Необходимо рассмотреть уголовное законодательство в государствах постсоветского пространства, таких как Латвия, Литва и Эстония.

Литовский Уголовный Кодекс значительно отличается от большинства уголовных кодексов постсоветского пространства. Многие нормы заимствованы из кодексов государств Западной Европы. Также как Латвийский Литовский кодекс предусматривает деление общественно опасных деяний на преступления и уголовные проступки. За преступления предусмотрено наказание в виде лишения свободы, за проступки – арест и более мягкие наказания (ст. 11, 12) [25].

Уголовный кодекс (закон) **Латвийской Республики** делит все преступные деяния а уголовные преступления и уголовные правонарушения. В свою очередь преступления подразделяются следующим образом: менее тяжкие преступления, тяжкие преступления и особо тяжкие преступления. За уголовные преступления предусмотрено наказание свыше 3 месяцев лишения свободы, а за уголовные правонарушения – от 15 дней до 3 месяцев лишения

свободы (ст. 7). Для данного законодательного акта характерной особенностью является то что за некоторые преступные деяния может быть назначено более мягкое наказание [26].

Эстонская форма категоризации уголовно наказуемых деяний имеет существенные отличия от Латвиского и Литовского законодательства.

В Эстонии преступлением признается деяние, наказуемое в уголовном порядке (статья 7). Преступление подразделяются на преступления первой, второй и третьей степени (статья 7.2).

Самое строгое наказание предусмотрено на преступление первой степени - является лишение свободы на срок свыше 7 лет или пожизненное лишение свободы. За преступление второй степени – лишение свободы на срок от 3 месяцев до 8 лет, а за преступления 3 степени – штраф, лишение права занимать определенные должности, либо заниматься определенной деятельностью [27].

Уголовное законодательство **Украины** после распада СССР претерпело большое количество изменений, однако основная структура построения уголовного законодательства осталась типичной для стран постсоветского пространства.

В действующем Уголовном кодексе Украины закреплено понятие уголовного правонарушения как общественно опасного виновного деяния (действие или бездействие), совершенного субъектом уголовного правонарушения (статья 11). В зависимости от степени тяжести уголовные правонарушения делятся на проступки и преступления. Уголовным проступком признается деяние, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа или иное наказание, не связанное с лишением свободы. Преступления делятся на нетяжкие, тяжкие и особенно тяжкие. Приготовление к уголовному проступку или преступлению, в соответствии со статей 14 наказывается лишением свободы или иным, более мягким наказанием [28].

Уголовное законодательство стран **Содружества Независимых Государств** (далее СНГ) формировалось под существенным влиянием советского уголовного законодательства, которое тяготеет к системе романо-германской правовой системы.

К источникам уголовного права государств СНГ относятся уголовные кодексы соответствующего государства, иные нормативно-правовые акты, регулирующие уголовно-правовые отношения и закрепление норм об административных правонарушениях как неуголовной категории.

В настоящее время государствами – участницами СНГ являются: Азербайджан, Армения, Белоруссия, Казахстан, Киргизия, Молдавия, Россия, Таджикистан, Узбекистан. Действующее уголовное законодательство в указанных странах построено в соответствии с Модельным уголовным кодексом рекомендованным для использования государствами-участниками Содружества Независимых Государств принятом 17 февраля 1996 года Межпарламентской ассамблеей государств – участников Содружества.

Так в главе 3 «Понятие и виды преступлений» Модельного Уголовного кодекса определено понятие преступления и его категории: «Преступлением признается виновно совершенное общественно опасное деяние, запрещенное Уголовным кодексом под угрозой наказания...», «...В зависимости от характера и степени общественной опасности деяния, предусмотренные Уголовным Кодексом подразделяются на преступления небольшой тяжести, преступления средней тяжести, тяжкие преступления и особо тяжкие преступления». Подобные понятия и классификация закреплены во всех Уголовных кодексах государств-участников Содружества Независимых Государств [29].

Республика Кыргызстан одна из первых стран на постсоветском пространстве в рамках модернизации уголовного законодательства разработала и приняла самостоятельный нормативный правовой акт об Уголовных проступках – новом для киргизского законодательства виде уголовного правонарушения. Едва возникнув в уголовном законодательстве Кыргызстана 2017 года, он был успешно ликвидирован в последующей реформе 2021 г., существовав всего каких-то 2,6 года [30].

По словам многих международных экспертов уголовный кодекс, разработанный в 2017 году и принятый в 2019 году, был признан лучшим среди стран Центральной Азии [31].

Отказ от новой институциональной формы до сих пор вызывает недоумение у многих юристов. Однако, отказ от института уголовных проступков был не без основательным, так как принятие нового кодекса повлекло множество трудностей из-за коллизий и противоречий теории с практикой.

Данный опыт показывает о необходимости всестороннего изучения, анализа и апробации такого рода координальных изменений законодательства с целью исключения поспешно принятых решений, могущих внести большое количество процессуальных ошибок и коллизий.

Действующее уголовное законодательство Кыргызстана в статье 15 дает понятие преступления как предусмотренное уголовным законом общественно опасное, виновное и наказуемое деяние (действие или бездействие), которые в зависимости от характера и степени общественной опасности подразделяются на преступления небольшой тяжести, менее тяжкие, тяжкие и особо тяжкие (статья 19). За преступления небольшой тяжести (умышленные и неосторожные преступления) наказание в виде лишения свободы не применяется [32].

Соответствующие модели и поиски оптимальных решений в области унификации и либерализации уголовного кодекса также регулярно предпринимаются и в других государствах постсоветского пространства таких как Таджикистан, Россия, Белоруссия, Казахстан.

Российской Федерацией в статье 14 Уголовного кодекса дается понятие преступления как виновно совершенное общественно опасное деяние, запрещенное настоящим Кодексом под угрозой наказания. В зависимости от характера и степени общественной опасности деяния, подразделяются на преступления небольшой тяжести, преступления средней тяжести, тяжкие преступления и особо тяжкие преступления (статья 15) [33].

Российской Федерацией так же, как и многими зарубежными странами предпринимаются меры по гуманизации уголовного законодательства. В частности, это выражается в неоднократной попытке ввести в уголовный кодекс понятие «уголовный проступок» [34], но данные предложения все еще не нашли должной поддержки среди российских правоохранителей [35, с.98].

Действующий Уголовный кодекс **Республики Таджикистан** закрепляет понятие преступления как совершенное виновное общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное Уголовным кодексом под угрозой применения наказания (ст.17) и его делением на категории по степени общественной опасности: на преступления небольшой тяжести, средней тяжести, тяжкие и особо тяжкие (ст.18) [36].

Аналогичное понятие преступления дается и в уголовном законодательстве **Республики Беларусь**. Категоризация преступлений имеет большие сходства с представленной в Таджикском уголовном законодательстве: не представляющие большой общественной опасности, менее тяжкие, тяжкие и особо тяжкие (ст.12) [37] за совершение которых предусмотрена уголовная ответственность в виде лишения свободы.

Республика Казахстан. Существенной новеллой уголовного закона является включение понятия «уголовное правонарушение», которое в зависимости от классификации подразделяется на преступления и проступки. Уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ареста, выдворение за пределы РК (ст. 10). Преступления в зависимости от характера и степени общественной опасности подразделяются на преступления небольшой тяжести, средней тяжести, тяжкие и особо тяжкие (ст.11). За совершение преступления предусмотрена ответственность в виде лишения свободы [38].

Введение данного института в 2014 году до сих пор вызывает бурную научную дискуссию, так как нет достаточного обоснования с точки зрения правовых, социально-экономических и криминологических последствий.

Кроме того, следует решить вопрос и с наличием отдельных коллизий между действующими отраслевыми законами и международными правовыми договорами, в частности с

Модельным Уголовным кодексом для государств-участников Содружества Независимых Государств, принятым Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых государств 17 февраля 1996 года. Данный нормативный акт предусматривающим только понятие преступления. Кроме того, в данное время существует большое число противоречий, несогласованностей внутри системы регулирования однородных правоотношений, в данном случае в рамках пространства Содружества, которые снижают его эффективность и авторитет.

Таким образом, проведенный сравнительный анализ зарубежного законодательства в части разграничения преступных деяний позволяет констатировать, что институт категоризации признается во многих странах, относящихся к разным правовым системам, т.е. он имеет универсальный характер и используется для дифференциации ответственности, уточнения процедурных моментов и решения других важных правовых вопросов.

Представим изложенный анализ в виде таблицы.

	Страна	Уголовное правонарушение	Вид наказания	
			лишение свободы	штраф
.	Германия	преступление проступки	+ +	+ +
.	Франция	преступление проступки нарушение	+ +	+ +
.	Швейцария	преступления проступки нарушения	+ + арест	+ +
.	Испания	преступления проступки	+ +	+ +
.	Австрия	преступления проступки	+ +	+ +
.	Польша	преступления запрещенные деяния	+ +	+ +
.	Италия	преступления правонарушения	+ +	+ +
.	Голландия (Нидерланды)	преступления проступки	+ арест	+ +
.	Венгрия	тяжкие преступления проступки	+ +	+ +
0.	Чехия	филонии проступки	+ +	+ +
1.	США	филонии нарушения	+ +	+ +
2.	Англия (Соединенное Королевство)	Преступления (по тяжести)	+ +	+ +
3.	Египет	фелонии проступки нарушения	+ +	+ +
4.	Нидерланды	филонии правонарушения	+ арест	+ +
5.	Индонезия	преступления нарушения	+ +	+ +

6.	Латвия	преступления правонарушения	+ +	
7.	Литва	преступления проступки	+ арест	
8.	Эстония	преступления	+	+
9.	Украина	преступления проступки	+	+
0.	Киргизия	преступления (по тяжести)	+	+
1.	Россия	преступления (по тяжести)	+	
2.	Таджикистан	преступления (по тяжести)	+	
3.	Белоруссия	преступления (по тяжести)	+	
4.	Казахстан	преступления проступки	+	+

Из приведенной таблицы следует, что деление уголовных нарушений на преступления и проступки (правонарушения, нарушения, запрещенные деяния) не влияет на принадлежность к какой-либо правовой системе. Во многих странах, указанных в таблице, категоризация преступных деяний включающая уголовные правонарушения, может быть, как двухуровневой, так и трехуровневой. Наличие понятия «правонарушение» не обязывает уголовное законодательство включать в категорию правонарушений деяния, не предусматривающие уголовной ответственности. Во многом, категоризация уголовных правонарушений зависит от исторически сложившихся факторов в которых критерием разграничения преступных деяний не всегда выступает общественная опасность, а уголовное законодательство дополняется множеством сопутствующих нормативных правовых актов. В связи с чем многие законодатели не дают в уголовных кодексах само понятие «преступление», «правонарушение», ограничиваясь только категоризацией деяний. В XX веке в связи с развитием общественных отношений, техническим прогрессом и как следствие, возросшим числом правонарушений в области дорожного движения, строительства, экологии, промышленности и др., построение уголовного законодательства требует соответствующей динамики. Данные виды правонарушений перестают вписываться в уголовное законодательство, что вынуждает законодателя частично переносить ответственность за такие виды деяний в другие кодексы, с более мягкой ответственностью.

Данные приведенные в таблице указывают на то, что деление уголовных правонарушений на преступление и проступки выступает в основном для обозначения тяжести совершенного деяния, так как и за обе категории в большинстве случаев предусматривается уголовная ответственность в виде лишения свободы.

На постсоветском пространстве система построения категоризации преступлений всегда существенно отличалась от зарубежных стран. Изначально при формировании системы построения категорий преступлений включало в себя очень подробную и развернутую систему. Разделение деяний на уголовно наказуемые и не уголовно наказуемые (административные) предрасполагало развитие системы наказания в соответствии с развитием общества и как следствие расширением форм и способов совершения различных правонарушений. В качестве примера можно привести уголовное законодательство Англии, которое в 2021 году кардинально изменило систему категоризации уголовных правонарушений, и приняло привычную для Модельного Уголовного Кодекса (далее МУК), разработанного для стран-участников Содружества Независимых государств. Данный пример показывает, что разработанная система, включающая разделение уголовных преступлений от административных яв-

ляется правильной и надежной, подходящей под современное развитие общественных отношений, преследующая своей целью наказание за преступления без деления их на правонарушения, нарушения, запрещенные деяния и т.д. такая система является отличается удобством в практическом применении отличается логичностью, рациональностью и понятно для правоприменителя.

Для казахстанской юридической науки и правоприменительной практики исследование зарубежного законодательства в решении вопросов категоризации уголовных правонарушений имеет большое практическое и научное значение и будет способствовать дальнейшему развитию уголовного права Республики Казахстан.

Список использованных источников

1. Новое уголовное законодательство зарубежных социалистических стран Европы. – М., 1974. – С. 159-160.
2. Французский уголовный кодекс 1810 года с изменениями и дополнениями на 1 июня 1940 г. М., 1947. С. 95.
3. «Уголовный кодекс в редакции, опубликованной 13 ноября 1998 г. (БГБл. I п. 3322), с изменениями на 11 июля 2022 г. (БГБл. I п. 1082)» <http://www.gesetze-im-internet> (дата обращения: 09.09.2022).
4. Уголовный кодекс Франции <http://yurist-online.org/> (дата обращения: 09.09.2022).
5. Генрих Н.В. К совершенствованию механизма уголовно-правового регулирования: проблемы и зарубежный опыт // *Международное уголовное право и международная юстиция.* – 2009. – № 4. – С. 4.
6. Михаль О.А. Категории преступлений в уголовном праве.–М., – С. 14.
7. Курс уголовного права. В 5 т. Т. 2. Общая часть. Учение о наказании. Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М., 2002. – С. 349-350.
8. Уголовный кодекс в Испании <https://www.conceptosjuridicos.com> (дата обращения: 09.09.2022).
9. Уголовный кодекс Австрии <https://www.jusline.at/gesetz/> (дата обращения: 10.09.2022).
10. USTAWA z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny <https://www.global-regulation.com> (дата обращения: 10.09.2022).
11. Реформа Уголовного кодекса – безопасность для поляков <https://www.gov.pl> (дата обращения: 10.09.2022).
12. Уголовный кодекс Швейцарии. 156 с.
13. Уголовный кодекс Италии <https://www.ipsoa.it/codici/cp/11/t3> (дата обращения: 11.09.2022).
14. Уголовный кодекс Голландии <https://www.studmed.ru/> (дата обращения: 11.09.2022).
15. Уголовный кодекс Венгрии <https://jogkodesz.hu/> (дата обращения: 11.09.2022).
16. Уголовный кодекс Чехии <https://www.zakonyprolidi.cz/> (дата обращения: 09.09.2022).
17. Головки Л.В. Границы уголовного права: от формального к функциональному подходу // Библиотека криминалиста. Научный журнал. – 2013. – № 1. – С. 84-85.
18. Уголовное судопроизводство в 3 т. Том 2 2-е изд., испр. и доп <https://books.google.kz> (дата обращения: 10.09.2022).
19. Уголовный кодекс Британской Империи от 15 января 2021 года. <https://vk.com/@empireofgreatbritain-ugolovnyi-kodeks-velikobritanii> (дата обращения: 11.09.2022).
20. Закон № 58 от 1937 года об издании Уголовного кодекса в соответствии с последней поправкой от 20 ноября 2021 г. https://www.cc.gov.eg/legislation_single (дата обращения: 10.09.2022).
21. Гражданское и уголовное право Нидерландов Голландии <http://www.bibliotekar.ru/3-1-31-2-pravovye-sistemy/96.htm> (дата обращения: 09.09.2022).
22. Параллельно пройдет социализационный диалог РКУХП 27 Сентября 2022 <https://ntt.kemenkumham.go.id> (дата обращения: 09.09.2022).
23. Академики: преимущества законопроекта об Уголовном кодексе, есть альтернативные санкции <https://www.kominfo.go.id> (дата обращения: 10.09.2022).
24. Кадников Н.Г. Категории преступлений и проблемы уголовной ответственности. С. 38-40
25. Википедия <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 08.09.2022).
26. Уголовный Закон Латвии Закон, принятый Сеймом 17 июня 1998 года и обнародованный Президентом государства 8 июля 1998 года (С изменениями, внесенными по состоянию на 20 июня 2019 года). С.1
27. Уголовный кодекс Эстонии <https://constitutions.ru> (дата обращения: 08.09.2022).

28. Уголовный кодекс Украины <https://ips.ligazakon.net/document> (дата обращения: 09.09.2022).
29. Модельный Уголовный Кодекс для государств - участников Содружества Независимых Государств. ПРИНЯТ Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств - участников Содружества Независимых Государств Санкт-Петербург 17 февраля 1996 года.
30. Кодекс Кыргызской Республики о проступках <http://cbd.minjust.gov.kg/act/> (дата обращения: 09.09.2022).
31. Новое уголовное законодательство Кыргызстана: откат назад или курс на результативность? <https://cabar.asia/ru/> (дата обращения: 10.09.2022).
32. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 127 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/> (дата обращения: 11.09.2022).
33. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года № 63-ФЗ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.09.2022 г.) <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 11.09.2022).
34. О внесении в Государственную Думу Федерального Собрания Российской Федерации проекта федерального закона «О внесении изменений в уголовный кодекс Российской Федерации и уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации в связи с введением понятия уголовного проступка» от 31 октября 2017 г.: постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации № 42 // Официальный сайт Верховного Суда Российской Федерации. <http://www.suprcourt.ru/> (дата обращения: 09.09.2022).
35. Акимжанов Т.К., Аширова Г.Т., Приходько И.С. О некоторых аспектах двухзвенной системы уголовно-наказуемых деяний, состоящей из преступлений и уголовных проступков// Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – №2(71). – 2022. – 292 с.
36. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года № 574 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.07.2022 г.) (С. 6-7).
37. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.05.2022 г.) <https://online.zakon.kz> (дата обращения: 07.09.2022).
38. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2022 г.) <https://online.zakon.kz/document/> (дата обращения: 07.09.2022).

Сведения об авторах

Акимжанов Талгат Курманович – директор НИИ права университета «Туран», научный сотрудник НИЦ Алматинской академии МВД РК имени М. Есбулатова, доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник МВД РК.

Приходько Ирина Сергеевна – докторант Алматинской академии МВД РК им. М. Есбулатова, подполковник полиции.

Билахан Куаныш Асқатұлы – магистр юридических наук, докторант Университета «Туран».

Акимжанов Талгат Курманович – «Тұран» университетінің құқық ҒЗИ директоры, ҚР ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы ҒЗО ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ІІМ еңбек сіңірген қызметкері.

Приходько Ирина Сергеевна - Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты полиция подполковнигі.

Билахан Куаныш Асқатұлы – заң ғылымдарының магистрі, «Тұран» университетінің докторанты.

Akimzhanov Talgat Kurmanovich - Director of the Research Institute of Law of the University «Turan», researcher of the SIC of the Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan.

Prikhodko Irina Sergeevna - doctoral student of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Lieutenant Colonel of the Police.

Bilakhan Kuanysh Askatuly - Master of Law, doctoral student at the University «Turan».

А.Б. Бекмагамбетов¹, А.Н. Табулденов², А.Т. Исмагулова³

¹Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения РК, Астана, Республика Казахстан

²Институт экономики и права им. П. Чужина Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынова, Костанай, Республика Казахстан

³Университет «Туран-Астана», Астана, Республика Казахстан

ПОЛИТИКА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ КРИМИНОЛОГИИ ЗАКОНА И МОДЕЛИРОВАНИЯ ДВУХУРОВНЕВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ

Публикация посвящена вопросам рассмотрения взаимосвязей моделей политики противодействия торговле людьми и его двухуровневого законодательного инструментария – УК РК и вновь разрабатываемого закона «О противодействии торговле людьми».

На основании теоретико-инструментального и системно-составительского анализа сформулирован вывод о том, что государством в отношении наиболее общественно опасных криминальных явлений: терроризма, экстремизма, коррупции, отмывания денежных средств существуют специальные законы о противодействии, а значит и соответствующее направление уголовной политики.

Подчеркивается, что разработка МВД РК законопроекта «О противодействии торговле людьми» – это адекватная и справедливая политическая оценка общественной опасности данной разновидности преступления.

В публикации представлен авторский взгляд на архитектуру системы криминологического законодательства, состоящего из общих законов о профилактике правонарушений и отраслевых (специальных) законов о противодействии конкретным видам преступности.

В отношении каждого вида преступности существует двухуровневая модель: нормы уголовного законодательства как результат криминализации (декриминализации), пенализации (депенализации) и нормы отраслевого (специального закона) как правовой основы соответствующего направления уголовной политики.

Акцентируется внимание на том, что теории криминологии закона имеет тесную связь с теорией уголовной политики (уголовной политологией).

Моделирование двухуровневого законодательства невозможно без учета наработок теории уголовно-правовой и криминологической классификации преступлений.

Исследование подготовлено в рамках проекта грантового финансирования (АР08053320) «Моделирование политики противодействия системе преступлений, связанных с эксплуатацией человека в свете выполнения Республикой Казахстан международных стандартов».

Ключевые слова: криминология закона, система криминологического законодательства, политика противодействия торговле людьми.

Заңның криминология теориясы және екі деңгейлі заңнамалық құралдарды модельдеу контекстіндегі адам саудасына қарсы саясат

Мақала адам саудасына қарсы іс-қимыл саясаты модельдерінің өзара байланысын және оның екі деңгейлі заңнамалық құралы-ҚР ҚК және жаңадан әзірленіп жатқан «Адам саудасына қарсы іс-қимыл туралы» Заңын қарау мәселелеріне арналған.

Теориялық-аспаптық және жүйелік-салыстырмалы талдау негізінде мемлекет ең қауіпті қылмыстық құбылыстарға қатысты: терроризм, экстремизм, сыбайлас жемқорлық, ақшаны

жылыстату туралы арнайы заңдар бар, сондықтан қылмыстық саясаттың тиісті бағыты бар деген тұжырым жасалды.

ҚР ПМ-нің «Адам саудасына қарсы іс-қимыл туралы» заң жобасын әзірлеуі - қылмыстың осы түрінің қоғамдық қауіптілігін барабар және әділ саяси бағалау болып табылады.

Мақалада құқық бұзушылықтың алдын алу туралы жалпы заңдардан және қылмыстың нақты түрлеріне қарсы тұру туралы салалық (арнайы) заңдардан тұратын криминологиялық заңнама жүйесінің архитектурасына авторлық көзқарас ұсынылған.

Қылмыстың әрбір түріне қатысты екі деңгейлі модель бар: қылмыстық саясаттың тиісті бағытының құқықтық негізі ретінде Криминализация (декриминализация), пенализация (депенализация) нәтижесінде қылмыстық заңнама нормалары және салалық (арнайы заң) нормалары.

Заңның криминология теориялары қылмыстық саясат теориясымен (қылмыстық саясаттану) тығыз байланысты екендігіне назар аударылады. Екі деңгейлі заңнаманы модельдеу қылмыстарды қылмыстық-құқықтық және криминологиялық жіктеу теориясының дамуын ескерусіз мүмкін емес.

Зерттеу гранттық қаржыландыру жобасының (AP08053320) «Қазақстан Республикасының халықаралық стандарттарды енгізуі тұрғысынан адамды қанауға байланысты қылмыстар жүйесіне қарсы іс-қимыл саясатын модельдеу» шеңберінде дайындалды.

Түйінді сөздер: заңның криминологиясы, криминологиялық заңнама жүйесі, адам саудасына қарсы іс-қимыл саясаты.

Policy of countertrafficking in the context of the theory of criminology of law and modeling of two-level legislative instruments

The publication is devoted to the issues of considering the relationship between models of anti-trafficking policy and its two-level legislative tools - the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and the newly developed law «On Combating Trafficking in Human Beings».

Based on the theoretical-instrumental and system-comparative analysis, the conclusion is drawn that the state has special laws on countering the most socially dangerous criminal phenomena: terrorism, extremism, corruption, money laundering, and hence the corresponding direction of criminal policy. It is emphasized that the development of the draft law «On Combating Human Trafficking» by the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan is an adequate and fair political assessment of the public danger of this type of crime.

The publication presents the author's view of the architecture of the system of criminological legislation, which consists of general laws on the prevention of offenses and sectoral (special) laws on combating specific types of crime.

For each type of crime, there is a two-level model - the norms of criminal law as a result of criminalization (decriminalization), penalization (depenalization) and the norms of a sectoral (special law) as the legal basis for the corresponding direction of criminal policy.

Attention is focused on the fact that the theory of criminology of law has a close relationship with the theory of criminal policy (criminal political science). Modeling of two-level legislation is impossible without taking into account the developments in the theory of criminal law and criminological classification of crimes.

The study was prepared as part of the grant funding project (AP08053320) “Modeling the policy of countering the system of crimes related to the exploitation of a person in the light of the implementation of international standards by the Republic of Kazakhstan”.

Key words: criminology of law, system of criminological legislation, anti-trafficking policy.

2022 год - знаковая дата в деле выполнения международно-правовых обязательств Республики Казахстан в сфере противодействия торговле людьми, а именно Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2011 года [1].

Во исполнение поручения Главы государства Министерством внутренних дел РК ведется разработка законопроекта «О противодействии торговле людьми» и соответствующие материалы уже размещены для обсуждения на портале «Открытые НПА»[2].

Там подробно представлена аргументация, обоснование необходимости принятия основного и сопутствующих законов о внесении изменений и дополнений в иные законодательные акты.

Грантовое исследование молодых ученых «Моделирование политики противодействия системе преступлений, связанных с эксплуатацией человека в свете выполнения Республикой Казахстан международных стандартов», в том числе в ряде научных статей (монографий), опубликованных (изданных) ими последовательно обосновывают необходимость выделения отдельного направления уголовной политики – моделирования политики противодействия торговле людьми, представили обзорную структурно-функциональную характеристику новой разновидности антикриминальной деятельности.

У каждой подсистемы уголовной политики: международной уголовной, криминологической, уголовно-правовой, уголовно-процессуальной, уголовно-исполнительной, оперативно-розыскной, криминалистической есть свой инструментарий – законодательные акты (кодексы и законы).

Их принятие создает правовую основу и является необходимой первоочередной мерой. В Республике Казахстан в принципе имеется определенный перечень законодательных актов в сфере профилактики правонарушений (общие/универсальные) и противодействия преступности (специальные/отраслевые):

1) Закон Республики Казахстан от 29 апреля 2010 года № 271-IV «О профилактике правонарушений»;

2) Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года N 591 «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности»;

3) Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV «О профилактике бытового насилия»;

4) Закон Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 416 «О противодействии терроризму»;

5) Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2005 года N 31 «О противодействии экстремизму»;

6) Закон Республики Казахстан от 28 августа 2009 года № 191-IV «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма»;

7) Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК «О противодействии коррупции».

Следующим важным условием является мониторинг эффективности применения законов.

Анализ опыта зарубежных стран показывает, что при этом важно придерживаться многофакторного подхода. Так, Amy Farrell и Stephanie Fahy отмечают, что «Public framing of trafficking shifted from a human rights problem in the 1990s to a predominantly crime and criminal justice problem at the turn of the century» (в США публичное освещение торговли людьми превратилось из проблемы прав человека в 1990-х годах в проблему преимущественно преступности и уголовного правосудия на рубеже веков) [3, p. 625]. Общественное восприятие является значимым индикатором для принятия политических решений, в том числе в сфере уголовной политики.

Как верно отмечается в публикации Paul Oluwatosin Bello and Adewale A. Olutola «..an effective response to human trafficking requires a coordinated approach directed at addressing the root causes of the crime (эффективный ответ на торговлю людьми требует скоординированного подхода, направленного на устранение коренных причин преступления) [4, p. 11].

Торговлю людьми может рассматриваться как преступное деяние либо как разновидность преступности.

Соответственно он является объектом анализа, синтеза, прогнозирования, моделирования в контексте применения методологий уголовно-правовой или криминологической науки.

При этом, разумеется, не исключается междисциплинарный подход и анализ с позиций межотраслевых связей.

Ранее, до настоящего грантового исследования, одним из авторов данной публикации, выдвигалась гипотеза, что в методологическом отношении целесообразно руководствоваться теорией (концепцией) криминологии закона.

Предпосылкой для этого послужил опыт организации, проведения и участия в международной научно-практической конференции (международного криминологического форума) «От криминологического законодательства к праву противодействия преступности», в которой (котором) выступили известные ученые из США, Федеративной Республики Германия, Российской Федерации, Республики Казахстан, депутаты Мажилиса Парламента РК и другие.

Автором базового доклада стал Д.А. Шестаков – основатель невско-волжской научной школы, который предложил такие ключевые конструкты как «криминология закона» и «криминологическое законодательство». По его мнению, «криминология закона – отрасль криминологии, изучающая взаимосвязь преступности и законодательства», нацеленная на «разработку научных основ законодательства о противодействии преступности» [5, с. 5].

Сама по себе идея о формировании единой отрасли законодательства о противодействии преступности, хотя и имеет рациональное зерно, но вызывает дискуссии в части моделирования, поскольку исходят от различных методологических посылок.

В определенном смысле с ним солидарен М.П. Клейменов в части формирования криминологического законодательства и даже выделения отрасли, однако расходится с ним во взглядах в том, что «усилия должны быть направлены на разработку именно криминологического права - а не профилактического права или права противодействия преступности, как полагает известный криминолог Д.А. Шестаков» [6, с. 155].

Д.Ю. Гончаров оперирует понятием «система законодательства о противодействии преступности» представляющей собой совокупность федеральных и региональных законов [7, с. 24], но основывается на постулатах уголовно-правовой теории и признает примат уголовно-правовой политики.

Здесь не углубляясь в дискуссии, заметим, что Д.А. Шестаков и М.П. Клейменов напротив выступают сторонниками идеи о первенстве криминологической политики, а значит и первичности криминологической науки.

В части архитектуры и общей характеристики системы криминологического законодательства, также есть расхождения у разработчиков двух основных моделей.

Доктринальная модель единого права противодействия Д.А. Шестакова включает: во-первых, основы (предупредительного и наказательного) законодательства о противодействии преступности, во-вторых кодексы: предупреждения преступлений (и мер безопасности), об уголовной ответственности и ресоциализации молодежи, в третьих, кодексы: Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный.

Экстраполируя это на наши разработки в области моделирования политики противодействия торговле людьми, в вышеназванной архитектуре можно вычленить следующие структурные элементы:

- 1) Общая криминологическая политика;
- 2) Специальная (отраслевая) криминологическая политика;
- 3) Уголовная политика, в том числе уголовно-правовая, уголовно-процессуальная, уголовно-исполнительная.

В контексте ранее полученных нами результатов, заметим, что в вышеназванной архитектуре не нашли отражение международная уголовная политика, а также оперативно-розыскная и криминалистическая политики.

Если рассматривать модель М.П. Клейменова, то она в наибольшей степени отвечает современным реалиям и требованиям юридической техники по единообразию и учету действующих международных актов и национального законодательства федерального и регионального уровней.

В теории отраслевой криминологии принято выделять соответствующие ответвления в зависимости от вида преступности, представляющую собой определенную систему – коррупционная, экономическая, террористическая, экстремистская преступность и т.п. В отношении них, согласно постулатам уголовной политологии существуют специальные законы и соответствующие подсистемы уголовной политики (уголовная антикоррупционная, уголовная террористическая и т.п.), законы и отрасли права.

Кроме того, как показал теоретико-инструментальный анализ, в юридико-техническом отношении целесообразно вести речь о существовании двухуровневого законодательства, включающего нормы материального права о юридически значимых признаках преступления (системе преступлений) и специальных законов (криминологического права) об определенной разновидности преступности.

В этой связи следует заметить, ряд особенностей.

С одной стороны основополагающие термины могут дублироваться в материальном и криминологическом праве.

Например, акт терроризма (статья 255 УК РК) [8] и п.6 статьи 1 Закона Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 416 «О противодействии терроризму» [9].

С другой стороны, исключительно УК содержит перечень преступлений, составляющих определенную систему (результат уголовно-правовой классификации преступлений). Эта классификация не схожа с классификацией, положенной в основу систематизации Особенной части уголовного законодательства. Такая классификация в значительной степени тяготеет к криминологической классификации в части группирования деяний в общность, называемую определенным видом преступности.

Как подчеркивает Балымов Е.К. в отечественной и зарубежной литературе даются различные классификации форм и видов современного терроризма как многогранного феномена с чрезвычайно сложной структурой [10, с.92].

Таким образом, рассматривая через призму двухуровневого законодательства заметим, что уголовно-правовая классификация для целей специального закона осуществлена по следующим категориям деяний: террористические преступления (деяния, предусмотренные статьями 170, 171, 173, 177, 178, 184, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 269 и 270 УК РК), экстремистские преступления – деяния, предусмотренные статьями 174, 179, 180, 181, 182, 184, 258, 259, 260, 267, 404 (частями второй и третьей) и 405), коррупционные преступления – деяния, предусмотренные статьями 189 (пунктом 2) части третьей), 190 (пунктом 2) части третьей), 218 (пунктом 1) части третьей), 234 (пунктом 1) части третьей), 249 (пунктом 2) части третьей), 361, 362 (пунктом 3) части четвертой), 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 450, 451 (пунктом 2) части второй) и 452.

Ранее в УК РК содержалась аналогичная норма, содержащая перечень преступлений, связанных с торговлей людьми, которая была исключена де-юре, а де-факто на практике продолжает использоваться в терминологическом обороте.

С учетом вышеотмеченных характеристик двухуровневого законодательства, в сфере противодействия торговле людьми будет сформирована такая же модель.

В этой связи, прогнозируется возвращение в УК РК нормы о системе преступлений, связанных с торговлей людьми.

В целом, в отношении торговли людьми в скором времени также будет действовать двухуровневая модель законодательства.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан от 4 июня 2008 года N 40-IV «О ратификации Конвенции Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности»// https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000040_; Закон Республики Казахстан от 4 июня 2008 года N 37-IV «О ратификации Протокола о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказании за нее, дополняющего Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности»// <https://adilet.zan.kz/rus/>(дата обращения: 12.11.2022).

2. <https://legalacts.egov.kz/> (дата обращения: 14.11.2022).
3. Amy Farrell, Stephanie Fahy. The problem of human trafficking in the U.S.: Public frames and policy responses// Journal of Criminal Justice Volume 37, Issue 6, November–December 2009, Pages 617-626//doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2009.09.010.
4. Paul Oluwatosin Bello and Adewale A. Olutola// Effective Response to Human Trafficking in South Africa: Law as a Toothless Bulldog// SAGE Open January-March 2022: 1–14journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/21582440211069379
5. Шестаков Д.А. От криминологического законодательства к праву противодействия преступности//От криминологического законодательства к праву противодействия преступности (проблемы криминологии закона): материалы Шестой международной научно-практической конференции (г.Костанай, 19 мая 2017 г.)/Отв. ред. А.Е. Мизанбаев – Костанай: Костанайский филиал ЧелГУ,2017 – 230 с.
6. Клейменов М.П. Криминологическое законодательство и криминологическое право в России//Lex Russica. – 2018. – №2. – С.148-159.
7. Гончаров Д.Ю. Противодействие преступности как модель комплексного уголовно-правового воздействия//Виктимология. – 2020. – №3. – С. 20-26.
8. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК//<https://adilet.zan.kz/rus/>(дата обращения: 14.11.2022).
9. Закон Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 416 «О противодействии терроризму»// <https://adilet.zan.kz/rus/>(дата обращения: 12.11.2022).
- 10.Балымов Е.К. Правовые формы и методы противодействия терроризму// Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2021. – №2(67). – С.91-95.
11. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2005 года N 31 «О противодействии экстремизму»// <https://adilet.zan.kz/>(дата обращения: 14.11.2022).

Сведения об авторах

Бекмагамбетов Алимжан Бауржанович – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения РК.

Табулденов Алибек Нурмагамбетович – кандидат исторических наук, директор Института экономики и права им. П. Чужина Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынова.

Исмагулова Айгуль Турехановна – кандидат юридических наук, Университет «Туран-Астана».

Бекмагамбетов Әлімжан Бауыржанұлы – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ҚР ЕХӘҚМ еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты әлеуметтік-құқықтық зерттеулер бөлімінің басшысы.

Табулденов Әлібек Нұрмагамбетұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің П. Чужин атындағы экономика және құқық Институтының директоры.

Исмагулова Айгүл Төреханқызы – заң ғылымдарының кандидаты, Тұран-Астана Университеті.

Bekmagambetov Alimzhan Baurzhanovich – PhD in Law, Associate Professor (Republican Research Institute for Labor Protection Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan).

Alibek Tabuldenov – Candidate of Historical Sciences, Director of the P. Chuzhinov Institute of Economics and Law of the A. Baitursynov Kostanay Regional University.

Ismagulova Aigul Turehanovna – PhD in Law, University «Turan-Astana».

Б.А. Кулмуханбетова¹, К.М. Аймухамбетова², Ш.М. Кабжанова¹

¹Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

²Управления медико-психологической помощи МЧС Республики Казахстан,
Астана, Республика Казахстан

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЖЫНЫСТЫҚ ТИІСПЕУШІЛІГІНЕ ҚОЛ СҰҒАТЫН ҚЫЛМЫСКЕРДІҢ ТҰЛҒАСЫ

Құқықтық статистика деректері кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар арасында жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар басым екенін көрсетеді. Соңғы бес жылда Қазақстанда кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы тіркелген қылмыстар санының өсу үрдісі байқалады. Статистикалық деректерін, мұрағаттық қылмыстық істер және кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар үшін жазасын өтеп жатқан адамдардың жеке істерінің материалдарын зерделеу, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметкерлері мен сотталғандар сауалнамасы негізінде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғатын қылмыскердің жеке басының ерекшеліктеріне талдау дайындалды. Жас топтары, гендерлік белгілері бойынша бөлу жүргізілді, қылмыскерлердің отбасылық жағдайы, білімі, жұмыспен қамтылуы және құқыққа қайшы тәжірибесі анықталды. Сонымен қатар, қылмыстың себептері мен шарттары болып табылатын тұлғаның әлеуметтік-психикалық қасиеттерінің жиынтығы қарастырылады. Құқық қорғау органдарының алдын алу қызметінде шешілуі қажет проблемалар талданды.

Түйінді сөздер: қылмыскердің жеке басының криминологиялық сипаттамасы, қылмыскердің тұлғасы, қылмыстың алдын алу, кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстар, қылмыскердің жеке басының құрылымы.

Личность преступника, посягающего на половую неприкосновенность несовершеннолетних

Данные правовой статистики свидетельствуют, что среди преступлений против несовершеннолетних преобладают преступления против половой неприкосновенности. За последние пять лет в Казахстане наблюдается тенденция роста количества зарегистрированных преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. На основе изучения статистических данных, материалов архивных уголовных дел и личных дел лиц, отбывающих наказание за преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних, а также опроса последних подготовлен анализ особенностей личности преступника посягающего на половую неприкосновенность несовершеннолетних. Проведено разделение по возрастным группам, гендерному признаку, определено семейное положение, образование, занятость и противоправный опыт преступников. Кроме того рассматривается совокупность социально-психических качеств личности, которые являются причинами и условиями совершения преступлений. Проанализированы проблемы, решения которых необходимы в предупредительной деятельности правоохранительных органов.

Ключевые слова: криминологическая характеристика личности преступника, личность преступника, предупреждение преступлений, преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних, сексуальные преступления в отношении несовершеннолетних, структура личности преступника.

The Identity of the Criminal Who Encroaches on the Sexual Integrity of Minors

The data of legal statistics show that among crimes against minors, crimes against sexual integrity prevail. Over the past five years, there has been a growing trend in the number of registered crimes against the sexual integrity of minors in Kazakhstan. Based on the study of statistical data, materials of archival criminal cases and personal files of persons serving sentences for crimes against the sexual integrity of minors, as well as a survey of the latter, an analysis of the personality characteristics of a criminal who encroaches on the sexual integrity of minors has been prepared. The division by age groups and gender was carried out, the marital status, education, employment and illegal experience of criminals were determined. In addition, a set of socio-mental qualities of a person is considered, which are the causes and conditions for the commission of crimes. Finally, the problems and the solutions necessary for the preventive activities of law enforcement agencies are analyzed.

Keywords: criminological characteristics of the criminal's personality, the identity of the criminal, crime prevention, crimes against the sexual integrity of minors, sexual crimes against minors, the structure of the criminal's personality.

Қазақстан балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуде атқарылып жатқан іс-шараларға қарамастан [1], жалпы кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық және олардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғу қаупі бар [2]. Мәселен, кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған қылмыстардың ішінде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың үлесі басым: 2017 жылы – 32%, 2018 жылы – 33%, 2019 жылы – 33,5%, 2020 жылы – 45%, 2021 жылы – 44% [3].

Бұл ретте, 2017 жылдан 2021 жылға дейін кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы тіркелген қылмыстар санының жыл сайын өскенін көрсетеді (+29,7%). Алайда, бұл көрсеткіштің жыл сайынғы өсімі айтарлықтай өзгерді: өткен жылмен салыстырғанда 2018 жылы ол 7,7%-ға, 2019 жылы – 2%-ға, 2020 жылы – 13%-ға, 2021 жылы – 11%-ға өсті. Негізгі тенденция – қарастырылып отырған қылмыс түрлерінің біркелкі өсуі болып табылады. Жыл сайын орташа көрсеткіші 8,4%-ға өсті.

Соңғы бес жылда 641-ден 912-ге дейін қылмыс жасалды, бұл жалпы алғанда 3 771 әрекетті құрайды.

Жоғарыда келтірілген деректер тиімді қарсы әрекет ету шараларын әзірлеудің кепілі болатын кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғатын қылмыскердің тұлғасын және оның қылмыстық мінез-құлықты қалыптастырудағы рөлін зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасайтын тұлғаның криминологиялық сипаттамасы үшін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодекстің (бұдан әрі – ҚК) 120, 121, 122, 123, 124-баптары бойынша мұрағаттық қылмыстық істерді, бас бостандығынан айырылған адамдардың жеке істерін, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің деректерін зерделеу, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметкерлерінің сауалнамасын және осы қылмыстар үшін жазасын өтеушілермен сұхбаттасудың нәтижелері пайдаланылды.

Қылмыс түрлерін анықтау кезінде авторлармен ҚК-нің 3-бабы 42-тармағында көрсетілген тізім (ҚК-нің 120-бабы 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2, 4-бөліктері, 121-бабы 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2, 4-бөліктері, 122-бабы, 123-бабының 2-бөлігі, 124, 134, 144, 312-баптары) басшылыққа алынды.

Бұл қылмыстардың барлығы «жыныстық қол сұғылмаушылық» сияқты қылмыстық-құқықтық қорғау объектісімен байланысты, яғни жыныстық қатынастардың зорлық-зомбылық немесе ерікті болуына қарамастан 16 жасқа толмаған және жыныстық толысуына жетпеген адамдармен жыныстық қатынасқа түсуге тыйым салу [4, 55 б.]. Қосымша қол сұғушылық объектілері жыныстық еркіндік, кәмелетке толмағанның рухани дамуы, оның әлеуметтік, психикалық және физикалық денсаулығы болуы мүмкін.

Қарастырылып отырған қылмыстардың ерекшелігі жәбірленуші – кәмелетке толмаған, яғни жас балалар мен кәмелетке толмағандар. Жастары Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде (бұдан әрі – АК) белгіленген: жас балаларға 14 жасқа дейінгі адамдар (АК 23-бабы), кәмелетке толмағандарға – 14 жастан 18 жасқа дейінгі адамдар (АК 22-бабы) жатқызылған.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғушылық жасайтын тұлға ҚК-нің 120, 121-баптары бойынша 14 жасқа толған және ҚК 122, 123, 124, 134, 144, 312-баптары бойынша 16 жасқа толған ақыл-есі дұрыс жеке тұлға болып табылады.

Зерттелген материалдар бойынша қылмыскерлердің орташа жасы 37, ең кішісі 14 жасты, үлкені 63 жасты құрады.

Профилактикалық жұмысты ұйымдастыру шеңберінде ең жоғары жыныстық белсенділіктің жас топтары арасында кәмелетке толмағандарды ерекше атап өткен жөн (зерттеу деректері бойынша қылмыстардың 20%-ын кәмелетке толмағандар жасайды) [5, б. 9]. Кәмелетке толмағандардың психикалық және физикалық дамуы көбінесе рухани-психологиялық дамуымен сәйкес келмейді. Көбінесе олар өздерінің іс-әрекеттеріне жауап бере алмайды, олардың салдарын толық білмейді және өздерін саналы түрде басқара алмайды, соның ішінде өзінің ерік-жігеріне немесе топтық мүдделерге қарсы тұра алмайды [6, 12; 46 б.].

Кәмелетке толмағандар тобы ұзақ уақыт бойы бір кәмелетке толмағанға қатысты жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы бірнеше рет (жүйелі түрде) зорлық-зомбылық қылмыстар жасаған жағдайлар жиі кездеседі. Жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы топтық қылмыстарды көбінесе 16 мен 25 жас аралығындағы ер адамдар жасайды [5, 9 б.].

Тәуекелдің тағы бір тобы бұл ақыл-ой дамуында артта қалған жасөспірімдер. Жыныстық рөлді түзету, жыныстық-жастық сәйкестендіру, гендерлік ерекшеліктерді саралау бойынша көмек көрсету бойынша жұмыстардың жеткіліксіздігіне байланысты ақыл-есі кем жасөспірімдерде жыныстық жетілу ғана емес, сонымен қатар тиісті жыныстық рөлді игеру де кешеуілдейтіні анықталды [7, 136 б.].

Сонымен бірге, әдетте, интернат мекемелерінде, оның ішінде жабық нейропсихиатриялық мекемелерде тәрбиеленетін балаларда белгілі бір психофизиологиялық жарақаттар болады [8, 28 б.].

Жарақаттар қарым-қатынастың әлеуметтік нормаларын, оның ішінде жыныстық рөлді толық түсіну және игеру қабілетінің жеткіліксіздігімен бірге, кейіннен балалардың осы тобының девиантты мінез-құлқына, соның ішінде жыныстық теріс пайдалану қаупіне әкелуі мүмкін. Көптеген зерттеулер мүгедек балалардың жыныстық құрбан болу деңгейі мүгедек емес балаларға қарағанда жоғары екенін көрсетті [9].

Сонымен қатар, жас айырмашылықтары туралы алынған мәліметтерге сүйене отырып, профилактикалық жұмыста кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы ықтимал қылмыстың жасалуы қылмыскердің жасына ғана емес, оның жыныстық конституциясын ескеру қажет [10].

Жыныстық белгі бойынша кәмелетке толмағанға (оның ішінде жас балаларға) қатысты ҚК-нің 120-бабы 3-1-бөлігінің 1-тармағында, 3-2-бөлігінің 1-тармағында және 3-2, 4-бөліктерінде көзделген қылмыстарды жасайтын тек ер адам болып табылады. Бұл жағдайда қатысушы ретінде әйелдер де болуы мүмкін.

Статистикаға сәйкес, әйелдер мұндай қылмыстарды сирек жасайды, көрсеткіштерде салыстырмалы тұрақтылық бар. Мәселен, әйелдердің қатысуымен кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы 2017 жылы 3 (0,47%), 2018 жылы – 6 (0,72%), 2019 жылы – 4 (0,56%), 2020 жылы – 4 (0,49%), 2021 жылы – 5 (0,55%) қылмыс тіркелді. Қарастырылып отырған қылмыс түрлері үшін әйелдерге қатысты үкімдер одан да аз шығарылады: 2017 жылы – 0, 2018 жылы – 1 (0,31%), 2019 жылы – 3 (0,8%), 2020 жылы – 3 (0,77%), 2021 жылы – 4 (0,96%).

Зерттеу нәтижелері бойынша көбінесе қол сұғушылық бала өзі сенетін адамдар – отбасы мүшелері мен таныстары (74,6%), олардың ішінді 28,2%-ы ата-аналарының бірге

тұратындары (өгей әкелері) және тек 26,8%-ы бұрын таныс емес адамдар тарапынан жасалды.

Бұл қылмыс санаты отбасылық жанжал жағдайына жатпайды, қылмыскер мен жәбірленуші арасындағы қарым-қатынастар жақсы немесе бейтарап болады.

Бұл құбылыстың таралуына жақын туыстарының баланың қауіпсіздігіне немқұрайлы қарауы да себеп болады (баланы мас қылмыскермен жалғыз қалдыру, баланың шағымдарына, оның мінез-құлқындағы өзгерістерге назар аудармау), нәтижесінде қылмыстық әрекеттің жалғасуына ықпал етеді.

Сондай-ақ, кінәліні қорғау мақсатында жақын туыстарының балаға әсер етуі байқалады. Сонымен қатар, мұндай әсердің негізгі себептері отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігі (кінәліге материалдық тәуелділік) болып табылады.

Отбасы мүшелері мен таныстары тарапынан кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғу баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың (білім беру, қорғаншылық және қамқоршылық, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, ішкі істер органдары, сондай-ақ олардың уәкілетті қызметтері) жұмысындағы олқылықтар туралы куәландыруы мүмкін [11]. Бұл негізінен жоғары білікті кадрлардың жетіспеушілігінен (психолог, педагог, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторы) және қаржыландырудың жеткіліксіздігінен туындайды [12, 55-56 б.].

Осы қол сұғушылықтардың таралуына жанама криминогендік әсер ету бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған ақпаратта да ықпал етеді. «Елімізде жасанды түрде тұтанған «жыныстық революция» қоғамның адамгершілік денсаулығына үлкен зиян келтіреді. Бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен жыныстық азғындықты белсенді насихаттау жүргізілуде» [13, 95 б.].

Қылмыскердің жеке басын қалыптастыруға ықпал ететін маңызды факторларға оның отбасылық жағдайы жатады. Қылмыс жасалған кезде қылмыскерлердің 27%-ы заңды некеде, 18%-ы азаматтық некеде, 4,3%-ы ажырасқан, 50,7%-ы ешқашан некеде болмаған және кездейсоқ жыныстық серіктестері болған. Осылайша, ешқашан үйленбеген және тұрақты жыныстық серіктесі жоқ адамдарда кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар жасау ықтималдығы айтарлықтай жоғары.

Білім беру деңгейі бойынша қылмыскерлердің көпшілігі 44,3%-ы орта, 37,9%-ы толық емес орта, 14,3%-ы арнайы орта (техникум, колледж), 4,3%-ы жоғары. Бұл заң әдебиеттерінде жарияланған мәліметтермен расталады [14, 125; 140 бб.].

Білім деңгейінің төмендігі адамдардың жұмыспен қамтылуын анықтайды. Біздің зерттеуіміз бойынша, адамдар контингентінің құрылымында жұмыспен қамту бойынша біліктілігі жоқ немесе біліктілігі төмен еңбекпен айналысатын жұмыссыздар (оқушылар емес) көш бастап тұр.

Қылмыскерлердің заңға қайшы тәжірибесі. 01.05.2022 жылғы жағдай бойынша 2 114 адам кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстары үшін жазасын өтеуде, оның ішінде алғаш рет 1 585 (75%) сотталды, бұған дейін бір рет 309 (14,6%), үшінші рет 87 (4,1%), төртінші рет 76 адам (3,6%), бесінші рет 27 (1,3%), алтыншы рет 21 (1%), жетінші рет 8 (0,4%) қылмыстық жауапкершілікке тартылды және сегізінші рет 1 сотталған тиісінше бас бостандығынан айыру орындарында. Бұрын сотталғандардың арасында 47-сі (2,2%) бұрын кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар жасағаны үшін жауапқа тартылған, 31 адамда (1,5%) қылмыстың осы түрі үшін қайталану орын алған [15, 15-16 б.].

Зерттелген қылмыстық және жеке істер материалдары бойынша қылмыскерлердің 45,5%-ы – криминалды тәжірибесі бар, оның 73,3%-ы бас бостандығынан айыру жазасын өтеген. Қылмыстың осы түрі үшін бұрынғы соттылығы 4,3%-да белгіленген. Ұзақ мерзімді бас бостандығынан айыру тағы да осындай қылмыстар жасауға бөгет бола алмайды.

Айта кету керек, ПМ қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің пікірлері бойынша, егер бұрын түрмеде отырған халық осы қылмыс түрлерін жасаған адамдарға теріс қараған

болса, қазір бейтараптық көзқарас байқалады. Сонымен қатар, оларға діни экстремизм мен терроризм үшін жазасын өтеп жатқан адамдар қолдау көрсетіп, өз топтарына тартатыны атап өтілді.

Қылмыстық істердің бірқатар материалдарында респонденттерді бірнеше рет әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы ақпарат бар (әдетте ұсақ ұрлық, қоғамдық тәртіпті бұзғаны, қоғамдық орындарда мас күйінде болғаны, отбасылық дебоштар, мас күйінде көлік жүргізгені үшін).

Бұл жағдайлар заңға қайшы іс-әрекеттер мен қоғамға қарсы көзқарастар барған сайын қауіпті және дөрекі бола бастағанын көрсетеді, бұл өте ауыр қылмыстар жасауға әкелді.

Сонымен қатар, әлеуметтік емес мінез-құлықтың бұл түрі отбасында ұзақ уақыт зорлық-зомбылық жасайтын қылмыскерлерге тән.

Сотталғандармен сұхбат нәтижелері бойынша олардың ер психологтардың сұрақтарына жауап беруге дайындығы арқылы әйелдерге деген агрессивті көзқарасы атап өтілді. Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігінде мінездің демонстрациялық түрі, шектен шығу, өзін-өзі басқара алмаудың және басқаларға деген құрметтің болмауы байқалады.

Көптеген ғылыми еңбектерде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасаған қылмыскерлердің көпшілігінде жаман әдеттер байқалады, олар отбасылық қатынастардың деформациясымен, бос уақыт психологиясымен сипатталады, көбінесе алкоголизммен байланысты [16,140 б.]. Біздің зерттеуіміздің нәтижелері де қылмыстардың едәуір бөлігі алкогольдік мас күйінде (59,6%), есірткі күйінде 2% жасалғанын көрсетті.

Осы түрдегі қылмыстар үшін жазасын өтеп жатқан адамдардың 01.05.2022 жылғы жағдай бойынша 197-сі (9,3%) психиатр-дәрігердің Д-есебінде тұрды, оның ішінде 42-сі химиялық кастрация тағайындалды: 30-ы бұрын химиялық кастрация үшін препарат алды, 7-і препаратты күтті, 3-не дәрігерлік-консультациялық комиссияның шешімімен медициналық қарама-қарсылықтары болды, 1-ге қатысты арнайы психиатриялық комиссияның шешімімен кейінге қалдырылды [15, 20-21 б.].

Зерттелген істер бойынша сотталғандардың 83%-да, амбулаториялық сот психологиялық-психиатриялық сараптамаларға сәйкес, қылмыс жасалған кезде қандай да бір созылмалы психикалық аурулар болған жоқ және олар «психикалық сау» деп танылды.

Психикалық ауытқуы бар адамдарға көбінесе «алкогольді, опиоидтарды ұзақ уақыт қолданудан туындаған психикалық және мінез-құлық бұзылыстары, тәуелділік синдромы» диагнозы қойылған және олар мәжбүрлі емдеуді қажет етті (90%).

Жалпы, зерттеу нәтижелерін және ілеспе деректер массивін талдауды ескере отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады.

1. Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыс жасайтын ең типтік тұлға – ең үлкен жыныстық белсенділік жасындағы, көбінесе тұрақты серіктесімен тұрақты жыныстық қатынасқа түспейтін, негізгі орта білімі бар, белгілі бір қызмет түрі жоқ, алкогольді ішімдіктерді тұтынатын, адамгершілік құндылықтары төмен адам.

2. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар жасауға ықпал ететін факторларға:

- түнде үйде шешесінің болмауы;
- ата-анасының баланы басқа адамдарға ұзақ уақытқа, оның ішінде қылмыскерге қалдыруы;
- ересектер тарапынан бақылаудың болмауы, соның салдарынан жәбірленушінің жеңіл-желпі мінез-құлқына, спирттік ішімдіктерді ішуге әкеп соғуы;
- қорқыту, бопсалау, дөрекі дене күшін қолдану және қолда бар құралдар мен қылмыс жасау құралдарын пайдалану;
- ұят пен кінә сезімін жәбірленушіге сендіру;
- ересектер мен балалардың бос уақытын жеткіліксіз ұйымдастыру;

- бұрмаланған рухани идеялар, оның ішінде отбасындағы, қоғамдағы әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге байланысты;

- қылмыскерлерді жәбірленушінің заңды өкілдерімен жасыру;

- халықтың құқықтық және жыныстық сауаттылығының жеткіліксіздігі, балалардың қауіпсіздігін, оның ішінде жыныстық қол сұғушылықтан қамтамасыз ету бойынша білімінің әлсіздігі (дағдылардың болмауы) жатады.

3. Зерттеу нәтижелері бойынша қылмыс жасаған қылмыскердің жеке басының психологиялық (биологиялық) сипаттамаларын анықтау қиын. Сонымен бірге келесі тұжырымдарды қалыптастыруға болады:

- қылмыс жасауға бейім деп анықтауға болатын белгілі бір психологиялық тұлға түрі жоқ, сонымен қатар психотиптердің ешқайсысы мұндай қылмыстарға бара алмайды деп айтуға болмайды;

- қылмыс жасаған барлық адамдар физикалық, психологиялық немесе жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны бола бермейді. Демек, жыныстық жаракаттың болуы міндетті түрде қылмыс жасаудың тетігі бола бермейді;

- қылмыскердің осы түрінің жеке басын қалыптастыру үшін тек әлеуметтік ортаның әсері жеткіліксіз. Психосексуалдық дамудың бұзылуына генетикалық, биологиялық, әлеуметтік және психологиялық факторлардың жиынтығы ықпал етуі мүмкін.

4. Жеке тұлғаны зерттеу нәтижелері бойынша профилактикалық жұмысты ұйымдастыру үшін келесі маңызды түрлерді ажыратуға болады:

- жас балаларға қатысты қылмыс жасайтын адамдар (мұндай қылмыстардың ұзақтығы 3 айдан 7 жылға дейін);

- туыстық қатынастағы адамдарға қатысты қылмыс жасайтын адамдар (инцестуоздық қылмыстар). Қоғамдық қауіп қылмыскердің ұзақ уақыт бойы жасырын түрде өз балаларына (туыстарына) жыныстық зорлық-зомбылық көрсетуі, бұл отбасы институты бала үшін қауіпсіз орын ретінде саналады және жәбірленушінің психикалық, физикалық және жыныстық денсаулығына зиян келтіреді;

- ақыл-ой кемістігі бар жәбірленушілерге қатысты қылмыс жасайтын адамдар;

- импульсивті қылмыс жасайтын адамдар. Әдетте, кенеттен қылмыс жасау ниеті – баланың қаңыраған иесіз жерде жүруі, бейтаныс адамнан көмек сұрауы, пәтерде жалғыз болуы. Ниеттің кенеттен бұзылуына итермелейтін себептің бірі – жыныстық қозуды тудыратын алкоголь, қылмыстық зорлық-зомбылықтың объектісі маңызды болмайды, бірінші орынға жыныстық қажеттілікті қанағаттандыру шығады.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Бала құқықтары туралы конвенцияны іске асыруы туралы бесінші және алтыншы жиынтық мерзімді баяндаманы бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 28 желтоқсандағы № 942 қаулысы // Интернет-ресурс: <https://adilet.zan.kz/> (жүгінген күні 05.06.2022).

2 Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі: Мемлекет басшысы 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы // Интернет-ресурс: <https://adilet.zan.kz/> (жүгінген күні 05.06.2022).

3 Қылмыстылықтың жай-күйін талдау кезінде Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің 2017-2021 жылдардағы деректері пайдаланылды.

4 Дьяченко А. П. Уголовно-правовая охрана граждан в сфере сексуальных отношений: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1966.

5 Методические рекомендации по расследованию преступлений против половой свободы и половой неприкосновенности несовершеннолетних. – Караганда: НИИ Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, 2021. – 51 с.

6 Ли А.Н. Проблемы предупреждения преступности учащихся общеобразовательных школ Республики Казахстан. – Алматы: Издательство «Норма-К», 2003. – 156 с.; Актуальные проблемы предупреждения и профилактики преступности несовершеннолетних: Научно-практическое пособие / Коллектив авторов. – Астана: Академия правоохранительных органов, 2018. – 131 с.

- 7 Мачильская А.П. Полоролевое развитие подростков с умственной отсталостью // Сборник СПбГУ. Серия 12, 2011. – Вып. 2. – С. 136-140.
- 8 Ткаченко Н.М., Жургунов Е.А. Школа приемных родителей: учебное пособие. – Алматы, 2016. – 132 с.
- 9 Christoffersen, M. N. (2022) Sexual Crime Against Schoolchildren With Disabilities: A Nationwide Prospective Birth Cohort Study // Journal Of Interpersonal Violence, 2022. – № 37(3-4). – PP. 2177–2205 // Интернет-ресурс: <https://journals.sagepub.com> (жүгінген күні: 04.06.2022).
- 10 Половая Активность // Интернет-ресурс: <https://dic.academic.ru> (жүгінген күні: 04.06.2022).
- 11 Alzhankulova S., Tauzhanova R., Darkhanbaev R., Rakhimbekov M. Analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan in the sphere of regulating the activities of precinct police inspectors for the prevention and suppression of domestic violence // The Scientific Heritage, 2020. – № 45-4 (45). – P. 3-6.
- 12 Актуальные проблемы предупреждения и профилактики преступности несовершеннолетних: Научно-практическое пособие / Кол. авт. – Астана: Академия правоохранительных органов, 2018. – 131 с.
- 13 Нубаева Г.Г. Актуальные вопросы предупреждения правонарушений в сфере общественной нравственности в послании Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050» и соотношения его с уголовным законодательством Республики Казахстан // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан, 2014. – № 4(41). – С. 94-97.
- 14 Скрипченко Н.Ю. Криминологическая характеристика личности преступника, совершающего преступление против половой неприкосновенности несовершеннолетних // Журнал российского права, 2017. – № 1. – С. 123-130; Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое исследование: монография. – М.: Норма, 2022. – 368 с.
- 15 Аюбаев М.А. Практика применения и исполнения наказаний за преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних, а также проблемы и пути их решения // Учет особенностей личности преступника в предупреждении отдельных видов преступлений: проблемы теории и практики: сб. мат-лов Междунар. науч.-практ. круглого стола (27.05.2022 г.). – Косшы: Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2022. – 227 с.
- 16 Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника: криминологическое исследование: монография. – М.: Норма: Инфра-М, 2022. – 368 с.

Авторлар туралы мәліметтер

Құлмұханбетова Б.А. – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары Академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты қылмыстық саясат және криминология проблемаларын зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, аға әділет кеңесшісі, заң ғылымдарының кандидаты, құқықтану доценті, гуманитарлық ғылымдар магистры (Уорик университеті)

Кабжанова Ш.М. – Қазақстан Республикасы ЖМ Медициналық-психологиялық көмек басқармасының бас маман-психологы, азаматтық қорғау майоры.

Аймұхамбетова К.М. – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты қылмыстық саясат және криминология проблемаларын зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, кіші әділет кеңесшісі, заң ғылымдарының магистрі.

Кулмұханбетова Б.А. – главный научный сотрудник Центра исследования проблем уголовной политики и криминологии Межведомственного научно-исследовательского института академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, старший советник юстиции, кандидат юридических наук, доцент правоведения, магистр гуманитарных наук (Университет Уорика).

Кабжанова Ш.М. – главный специалист-психолог Управления медико-психологической помощи МЧС Республики Казахстан, майор гражданской защиты.

Аймұхамбетова К.М. – старший научный сотрудник Центра исследования проблем уголовной политики и криминологии Межведомственного научно-исследовательского института Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, младший советник юстиции, магистр юридических наук.

Kulmukhanbetova B.A. – Chief Researcher of the Center for the Study of Criminal Policy and Criminology issues of the Interdepartmental Research Institute of the Law Enforcement Academy under the Prosecutor General’s Office of the Republic of Kazakhstan, Senior Adviser of Justice, Candidate of Legal Sciences, Associate professor, Master of Arts in Career Development and Coaching Studies (University of Warwick).

Kabzhanova Sh.M. – Chief Specialist-Psychologist of the Department of Medical and Psychological Assistance of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Kazakhstan, Major of Civil Protection.

Aymukhambetova K.M. – Senior Researcher of the Center for the Study of Criminal Policy and Criminology issues of the Interdepartmental Research Institute of the Law Enforcement Academy under the Prosecutor General’s Office of the Republic of Kazakhstan, Junior Justice Adviser, Master of Legal Sciences.

Қ.Н. Аbugалиев¹, С.А. Тессман¹

¹Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖЫНЫСТЫҚ ҚЫЛМЫСТАР СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕР ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жеке адамның жыныстық бостандығы мен жыныстық қол сұғылмаушылығы Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы объектілерінің бірі болып табылады. Сондықтан жеке адамның жыныстық бостандығы мен жыныстық қолсұғылмаушылығы бұзылу жағдайында әрбір келеңсіз әрекеттер үшін кінәлі адам қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының «Адам және азамат» II бөлімі әрбір адамның өміріне, өз қадір-қасиетін қорғауға, бостандығына және жеке өміріне кепілдік береді. Ал, қылмыстық заңнаманың нормалары азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мейлінше жағымсыз зардаптар келтіретін айтарлықтай қолсұғушылықтардан қорғайтын болғандықтан, оған ерекше көңіл бөлінеді. Жеке адам өміріне қолсұғу бағытындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірегейі – зорлау.

Мақалада авторлар зорлаудың тарихи пайда болуына, оның түрлі шет мемлекеттерде жазалануына тоқталған. Сонымен қатар ежелгі мемлекеттерде зорлауға қатысты үкімдер, гомосексуализм мәселелері тілге тиек етілген.

Түйінді сөздер: жыныстық қатынас, жыныстық қолсұғылмаушылық, жыныстық бостандық, кәмелетке толмағандар, қылмыс объектісі, қылмыс субъектісі.

Характеристика сексуальных преступлений и ее особенности в законодательстве иностраных государств

Сексуальная свобода и половая неприкосновенность личности являются одними из объектов уголовного права Республики Казахстан. Поэтому в случае нарушения половой свободы и половой неприкосновенности индивида за каждое негативное деяние виновное лицо привлекается к уголовной ответственности. Раздел II Конституции Республики Казахстан «человек и гражданин» гарантирует жизнь, защиту своего достоинства, свободу и личную жизнь каждого человека. А поскольку нормы уголовного законодательства защищают права и свободы граждан от существенных посягательств, которые имеют наиболее негативные последствия, ему уделяется особое внимание. Одним из уголовных правонарушений, направленных на посягательство на жизнь личности, является изнасилование.

В статье авторы остановились на историческом происхождении изнасилования, его наказании в различных зарубежных государствах. Также в древних государствах упоминались приговоры к изнасилованию, вопросы гомосексуализма.

Ключевые слова: половое сношение, половая неприкосновенность, половая свобода, несовершеннолетние, объект преступления, субъект преступления.

Characteristics of sexual crimes and its features in the legislation of foreign states

Sexual freedom and sexual inviolability of the individual are one of the objects of Criminal Law of the Republic of Kazakhstan. Therefore, in case of violation of the sexual freedom and sexual inviolability of the individual, the guilty person is brought to criminal responsibility for each negative act. Section II of the Constitution of the Republic of Kazakhstan «Man and citizen» guarantees the life, protection of their dignity, freedom and privacy of every person. Special attention is paid to the norms of criminal law, as they protect the rights and freedoms of citizens from significant encroachments that cause the most negative consequences. One of the unique criminal offenses in the direction of invading an individual's life is rape.

In the article, the authors focused on the historical origin of rape, its punishment in various foreign states. Also in the ancient states there were judgments about rape, issues of homosexuality.

Keywords: sexual intercourse, sexual inviolability, sexual freedom, minor, object of crime, subject of crime.

Адам – биологиялық қана емес, әлеуметтік те тіршілік иесі. Тарқатып айтатын болсақ, біздің әрбіріміз қоғамнан тыс дараланып кете алмаймыз. Әлеуметтік өзара байланыстың арқасында адамдар таңқаларлық дүниелерді жасауда. Ал қоғамның нығаюы күні бүгінге дейін бүкіл әлемде жалғасын тауып жатқан техникалық эволюцияға әкеп соқтыруда. Дегенмен адамның әлеуметтік сипаты құқықтық тәртіптің негізі болып табылатын белгілі бір заңдылықтардың болуымен шарттасады. Мұндай заңдық бостандықтар баршамызға тіршілік аясында қандай да бір әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Алайда әлеуметтік өзара әрекеттің заңдық негізінің мақсаты сол – әр адамның бостандығы өзге адамның әсерімен бұзылмауы керек. Осындай бостандықтардың санатына жыныстық қолсұғылмаушылық құқығын да енгізуге болады. Бұл терминнің кеңінен заңдық мәнге ие болуы оның аса маңыздылығын аңғартады.

Әр адамның заңдық бостандығы белгілі құқықтар мен міндеттердің болуымен сипатталады. Осы тұрғыда жеке адамның құқықтық қолсұғылмаушылығы – жеке алғандағы әр адамның конституциялық мәртебесінің құрамдас элементі. Бұдан жыныстық қолсұғылмаушылық тек бекітіліп қана қоймай, жоғары деңгейде мемлекеттің қорғауында болатынын көреміз. Яғни бұл бостандықты бұзған кез келген кінәлі адам заңдық жауаптылыққа тартылады. Өйткені жыныстық қолсұғылмаушылық нақты адамның қалыпты тіршілік етуін қамтамасыз етеді. Бұл бостандықтың мәні адам өзінің жыныстық өмірін ұйымдастыру процесінде ерікті таңдау құқығын иеленуімен маңызды.

Жыныстық қылмыстар – жыныстық азғындықтан туындайтын қылмыстық әрекеттер. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында жыныстық қатынастарға зорлау, нәпсіқұмарлық сипаттағы күш қолдану, жыныстық қатынас жасауға мәжбүр ету, кәмелетке толмағандармен жыныстық қатынаста болу, жас балаларды нәпсіқұмарлық сипаттағы әрекетке тарту сияқты жыныстық азғындық әрекеттер жатады [1].

Жеке адамның жыныстық бостандығы мен жыныстық қолсұғылмаушылығы Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы объектілерінің бірі болып табылады. Бұл дегеніміз – аталмыш санатта туындаған қоғамдық қатынастар осы саланың нормаларымен қорғалады деген сөз. Сондықтан жеке адамның жыныстық бостандығы мен жыныстық қолсұғылмаушылығын бұзудағы әрбір келеңсіз әрекеттер үшін кінәлі адам қылмыстық әсер ету шараларына тартылады. Бұл ықпал аса маңызды, себебі осы салада адамға қолсұғушылықта олардың бостандықтарына мейлінше теріс зардаптар тиеді. Олар, әдетте, психикалық және тән зардабы түрінде болады. Алғашқысында адам қолсұғу салдарынан психологиялық зақым алады. Тән зардабы күш қолдану әрекетінен туындайды. Осыдан кейін біз жыныстық бостандық пен қолсұғылмаушылықты заңдық қорғау туралы ғана емес, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекеттердің толық жүйесі жайлы да сөз қозғайтын боламыз.

Жыныстық қолсұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар – бұл жыныстық қатынас пен адамгершілік аясындағы қоғамдық ережелерге қарсы өрескел қауіпті құқық бұзушылық. Бұл қылмыстың объектісі кешенді сипатты иеленеді. Ол тек классикалық түрдегі жыныстық қолсұғылмаушылық қана емес, сондай-ақ адами қоғамдық нормалар, адам денсаулығы, психикалық және дене сипатындағы кәмелетке толмағанның дамуы. Ендеше мұндай қылмыстар көп жағдайда бірнеше аса маңызды әлеуметтік санатқа қолсұғатыны бесенеден белгілі.

Қылмыстық құқық саласындағы ғалымдар жеке адамның жыныстық қолсұғылмаушылығы мен жыныстық бостандығына қарсы қылмыстарды қарастыру проблемасына әлденеше рет тоқталуда. Аталған іс-әрекетті сипаттайтын бірқатар классикалық белгілер төмендегідей болмақ мысалы:

- жыныстық бостандыққа қарсы қылмыстар әрқашан сексуалдық бағытта болады;
- олар қоғамда белгіленген адамдар арасындағы жыныстық қатынастарды бұзады;
- бұл қылмыстар үнемі ниеттің болуы арқылы жасалады.

Ұсынылған белгілерді талқылайтын болсақ, жыныстық қатынастардың қалыпты тәртібі туралы сұрақ туындайды. Бұл санат нені мегзейді? Тағы да ғалымдар арасында бұған қатысты ортақ пікір жоқ. Жыныстық қатынастар көп жағдайда құқықтық емес, қоғамда белгілі бір уақыт арасында қалыптасқан адамгершілік нормаларымен реттелетіндіктен аталмыш проблема бой көтереді. Егер заңнамалық базаға талдау жасайтын болсақ, «жыныстық қатынастар» ұғымы кейбір актілерде ғана көрініс береді және мағынасы кеңінен ашылмаған. Енді осы жыныстық қатынастарды адамгершілік позициясы тұрғысынан талдасақ, бұл санаттың қалыпты тәртібі төмендегідей белгілермен сипатталады:

- адам жыныстық байланыстың қалыпты қатысушысы болатындай жаста;
- адам жыныстық қатынастың физиологиялық және әлеуметтік аспектілерін сезінеді;
- жыныстық сипаттағы қатынас тек ерікті түрде болады да, мәжбүрлі түрде болмайды;
- ұсынылған санаттың қалыпты тәртібі табиғи қатынас механизмімен сипатталады;
- жұптар арасындағы туысқандық байланыстың болмауы жыныстық қатынаста ерекше рөл ойнайды [2].

Міне, нақты осы белгілер негізінде жыныстық бостандыққа, жыныстық қолсұғылмаушылыққа қарсы қылмыстарды бекітетін Қылмыстық кодекстің көптеген нормалары құрылған. Жыныстық қатынасқа түсетіндей жетілген жасқа жетпеген адамға қарсы қасақана аса қауіпті іс-әрекет жасау қылмыстық заңмен қатал жазаланады. Мұндай әрекеттер әр мемлекетте әртүрлі сараланады. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша, кәмелетке толмағандарға жыныстық қолсұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар – ол ҚР ҚК 122-бабына сәйкес қылмыстық жазалануға лайық деп танылады [3, 74 б.]. Ол өз кезегінде 16 жасқа толмаған адаммен сексуалдық сипаттағы кез келген әрекет заңмен жазаланатыны туралы норманы мазмұндайды. Бұл ретте адамның жасы құқықтық саралау үшін маңызды болмақ. Қылмыстық кодекстің 134-баптың өзінің ішкі құрылымы бар. Қылмыстың іс жүзінде жасалуын сол ғана анықтап бере алады. Кез келген қылмыстың құрамы субъект, объект, субъективтік және объективтік жақтар сияқты элементтерден тұратыны баршамызға аян. әр бөлікті талдау кезінде кәмелетке толмағандардың жыныстық бостандығы мен жыныстық қолсұғылмаушылығына қарсы қылмыстардың өзіндік ерекшелігін аңғаруға болады. Қылмыс объектісі – 16 жасқа толмаған адамның жыныстық жетілуін қорғау аясындағы қатынастар. Одан басқа, қоғамға қауіпті іс-әрекеттің бұл элементі адамның қалыпты физиологиялық және психикалық дамуын да қамтиды. Ал, факультативтік объектісі, әдетте, кәмелетке толмағанның денсаулығы болмақ. Өйткені жетілмей тұрғандағы жыныстық байланыс кезінде айтулы физиологиялық зиян келуі мүмкін. Қылмыстың объективтік жағына келетін болсақ, оның элементі – жыныстық қатынасты сипаттайтын іс-әрекет. Бұл жерде әңгіме – әйел мен ер адам арасындағы сексуалдық байланыс жайында. Алайда Қазақстан Республикасы ҚК 123-бабында табиғи емес жыныстық қатынас түрлерін сипаттайтын да нормалар көрініс тапты. Мәселен, еркек пен еркектің жыныстық қатынас жасауы, әйел мен әйелдің жыныстық қатынас жасауы. Мұнда осы сипаттағы іс-әрекеттер қылмысты саралаудың ерекшелігі болып табылады. Яғни кәмелетке толмағанның жыныстық бостандығының бұзылу фактісін ауырлата түседі. Қылмыстың объективтік жағы ретінде мұндай жыныстық қатынастың қорқытумен не онсыз жасалуы аса рөл атқармайды. Яғни кәмелетке толмаған адамның өзі бастамашылдық танытса да, толық құқықты адам бәрібір жауаптылықтан құтылмайды. 16 жасқа толмаған жеке адамның жыныстық қолсұғылмаушылығына, бостандығына қарсы қылмыстың субъектісі әрдайым кәмелетке толған адам болады. Бұл жерде ол кәмелетке толмағанмен некеде болмауы керек. Субъективтік жағы қандай да бір жайттарға қарамастан, тікелей ниеттің болуымен сипатталады. Дегенмен бұл жағдайда іс-әрекетті саралауда сот практикасының рөлі басым. Кейде жәбірленушінің физиологиялық ерте дамуының салдарынан қаскөй қылмыскер оның жасын аңғармауы да мүмкін. Сондықтан тергеу органдары сол адамның нақты кәмелетке толмағандығын қылмыскердің түсінгендігін анықтауға міндетті [4, 75-77 бб.].

Бүгінгі таңда жыныстық құқық бұзушылықтардың, әсіресе олардың кәмелет жасына толмағандарға қатысты жасалуы белең алуда. Бұл құқық бұзушылықтар әр мемлекеттің

қылмыстық кодексіне сай әртүрлі саралануда. Мұның тигізетін зардаптары мен оған қарсы жүргізілетін оңтайлы шаралар жайлы сөз етпес бұрын аталған қылмыстық әрекеттердің шығу тарихын зерделеп көрген жөн сияқты.

Осындағы «зорлау» ұғымына келетін болсақ, «алып қашу, ұрлау, қамту» деген мағынаны білдіретін латын терминінен (rapere) шыққан [5, 63 б.]. Ерте кездерде бұл әйелді табу тәсілдерінің бірі болды, яғни еркек қалаған әйелді зорлаған да, оны өз тайпасына алып келген. Осыдан кейін ол өз әйелін басқа зорлатпай, ар-ожданын қорғайтын болған. Демек, бұл зорлауға қатысты алғашқы заң көздері болғанға ұқсайды, бірақ онда әйелдерге қарсы қылмыс ретінде емес, жеке меншігіне және ар-ожданына қарсы қылмыс ретінде қаралған [6, 18 б.].

Осыдан 4000 жылдай бұрынғы Вавилон елінде болған Хаммурапи заңдар жинағы кодексіне сәйкес некелесіп қойған қызды зорлаған адам өлім жазасына кесілген. Алайда егер ер адам күйеудегі әйелді зорласа, екеуі де кінәлі саналып, жазаға тартылған – суға батырылған. Ал, зорланған күйеудегі әйел ерікті түрде берілген саналып, ол да, зорлаушы да өлтірілген. Айдалада зорланған қыз баланың көмекке шақырған дауысын ешкім естімегендіктен, оған жанашырлық танытқан. Ол атастырылған болса, зорлаушыны таспен атып, өлімші еткен. Атастырылмаған болса, зорлаушы оның әкесіне құн төлеп, қалау-қаламауына қарамастан, оған үйленуі керек болған [7, 47-48 бб.].

Он екінші жүзжылдықтарда кінәлілік немесе кнәсіздікті анықтау сот мәжілісіне ауыстырылды. Алайда заң алдында бәрі бірдей болмады, дворян немесе рыцар әке болып қалу қаупінен қашып, өз беделін сақтап қалу үшін өз адамдарының бірін зорлауға қатысты айыптай салған.

Заң жүйесіне қарамастан, зорлау әрдайым қаскөйлік ретінде қарастырыла бермеді. Мыңдаған жылдар бұрын, кейінгі уақыттағы да соғыс кезінде жеңген жақтың солдаттары жауының әйелдерін зорлайтыны ақиқат. Тіпті өткен ғасырдың 40-50 жылдары Америкада қара әйелді зорлаған ақ нәсілдіні сотқа сирек тартқан, ал қара нәсілді зорлаушы қатыгездікпен жазаланатын болған [8, 88 б.].

Қазігі мәліметтер бойынша өмірдегі алты әйелдің бірі зорланып, жиырма төрт әйелдің бірі зорлаудың құрбаны болуда.

АҚШ-тағы Психикалық денсаулық сақтау ұлттық институты бөлімінің зорлау профилактикасы мен статистикасының ұлттық орталығы жүргізген зерттеу көрсеткендей, егер дәстүрлі өмір салтын ұстанып жүрген әйел адам зорланса, оған барынша сенімділік көрсеткен. Егер алқабилер құрбанның адамгершілігіне күмәнданса, үкімді жеңілдететін болған.

Өзге елдердің де қылмыстық заңнамасында көзделген қылмыстардың осыған ұқсас құрамдары белгілі бір қызығушылықты тудырады. Қарастырылып отырған бұл қылмыс құрамында жәбірленушінің жасы нақтыланады. Германияның Қылмыстық кодексінде § 176 – бұл он төрт жасқа толмаған адам (бала), ал § 182 – он алты жастан жас (кәмелетке толмаған) [9, 112, 116-117 бб.]. Испанияның ҚК 181-бабында он екі жасқа толмаған жәбірленуші жайында айтылса, 183-бабында он екі жастан асқан, бірақ он алтыға толмаған жас қаралады [10, 62-63 бб.]. Швейцарияның ҚК 191-бабында он алты жасқа толмаған, ал 192-бабында он алты жастан асқан кәмелетке толмаған жас қаралады.

Бүгінгі таңда еуропа елдерінде қалыпты жайтқа айналып бара жатқан гомосексуализмнің төмендегідей түрлері ажыратылады: педерастия, еркек пен еркектің жыныстық қатынасы, эфебофилия (ересек ер адам мен жасөспірімнің арасындағы жыныстық қатынас, гомосексуалдық педофилия (балаларға гомосексуалдық әуестік), әйелдер гомосексуализмі, корофилия (ересек әйел адам мен қыз баланың арасындағы жыныстық қатынас).

Гомосексуализм жайындағы алғашқы естеліктер Ежелгі Египеттегі (б.э. дейінгі 2,5 мың жыл) папирустарда жазылған, яғни Фет және Горус құдайлары гомосексуалдық қатынаста болыпты-мыс. Тарихшылардың айтуынша, бұл жағдай тіпті Үндістанда, Вавилонда, Грецияда, Рим империясы мен басқа да ежелгі мемлекеттерде орын алған. Тарихшылар Иосиф Флавий (б.э. дейінгі 37-95 жж.) мен Филон Александрийскилер (б.э. дейінгі 20-54жж.)

ежелгі иудейлер арасында да гомосексуализм кеңінен етек жайған деп жазады. Бұл туралы Библияда да бар. Гомосексуализм қылмыстық тәртіппен қатаң қуғынға салынды. Христиандық ежелгі Римде мемлекеттік дін болған соң, гомосексуализмге өлім жазасы кесілетін болған.

Бұл қылмыстар тобындағы елең еткізері инцест (латынша incestus – аралас, лас, айуандық) болды, яғни жақын туыстарымен қан араластыру, сексуалдық байланыс. Бұл түрлі уақыт аралықтарында көптеген қауымдарда әртүрлі этникалық, нәсілдік және әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен таралған құбылыс еді [11, 116 б.]. Дегенмен, этномәдениет пен діни айырмашылықтарға қарамастан, барлық халықтарда инцестке тыйым салынды. Тек кейбір ежелгі мемлекеттердің жоғарғы династияларында ғана жол берілді. Оған фараондардың туған аға-қарындастарының арасындағы некені мысал етуге болады.

ТМД мемлекеттерінің көпшілігінің ҚК бойынша зорлау дегеніміз – бұл «жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе оны қолдану қатерін төндіріп не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып жыныстық қатынас жасау» (ҚР ҚК 120-б., РФ ҚК 131-б.).

Франция ҚК бойынша зорлау – «күш қолданып, мәжбүрлеп, қатер төндіріп немесе алдап, өзге адамға қатысты жасалған қандай да бір текті кез келген жыныстық ену актісі» (222-223-бб.).

Англияның 2003 жылғы жыныстық қылмыстар туралы Заңына сәйкес (1-б.) «зорлау жәбірленуші келісім бермеген және кінәлі мұндай келісімнің болуына сенімсіздік танытып, жыныстық ену орын алған жағдайда орын алады».

Кей елдердің қылмыстық заңнамаларында (Алжир, Кот д'Ивуар, Мадагаскар ҚК) зорлаудың анықтамасы тіптен жоқ деуге болады.

ТМД және Балтық, Венгрия, ҚХР немесе Румыния елдерінің Қылмыстық кодекстеріндегідей барлық жерде зорлау біртұтас құрам ретінде құрылмаған. Шетел мемлекеттерінің кейбір кодекстерінде зорлау бірқатар дербес құрамдарға бөлінеді. Мәселен, Швейцария, Швеция ҚК-де зорлау құрамы екі бапта, Испания, Жапония ҚК-де үш, Перу ҚК-де – бес бапта мазмұндалған.

Көптеген елдерде зорлау құрбаны болып тек әйел адамдар ғана танылмайтыны дәстүрге айналуға айналуда. Осыған орай АҚШ-тың Тергеу федералдық бюросы соңғы 83 жылда алғаш рет зорлаудың анықтамасын жаңартты. Енді зорлау құрбаны болып әйелдер ғана емес, еркектер де заңды түрде танылады [12].

Сонымен жыныстық қылмыстық құқық бұзушылықтарды жеке адамның жыныстық бостандығы мен жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғу арқылы қоғамдағы сексуалдық қатынастың қалыптасқан тәртібін өрескел бұзатын, қылмыстық заңмен көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекет ретінде анықтауға болады [13, 48-49 бб.].

Қорыта келгенде, әр мемлекеттің адамның жыныстық бостандығын қорғауда өзіндік тәртібі бар. Мәселен, Қазақстан, Қытай, Вьетнам сынды мемлекеттерде жеке жыныстық қылмыстар институты жоқ. Ал, Түрік мемлекетінде, яғни қылмыстық заңнамасында «жыныстық бостандық» деген ұғым кездеспейді. Өйткені көпшіліктің ұғымында бұл түсінік «бетімен кетушілік» дегенді білдіреді. Оған діни сенімнің де әсерін жоққа шығаруға болмайды. Ерте кездерде қазақ жерінде бұл тектес қылмыстар өте сирек болған. Оған себеп – аталмыш қылмыстың түрі орын алған жағдайда кінәлі көпшілік алдында шарифат үкімімен жазаланатын (таспен ату, жардан құлату және т.б.) еді.

Сайып келгенде, мұндай қауіпті әрекеттер нақты адамдарға ғана зиян келтіріп қоймай, қоғамдағы моральдік тұрақтылыққа да кері әсерін тигізбек.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Жыныстық қылмыстар // <https://kk.wikipedia.org/> (жүгіну мерзімі: 19.11.2022.)
2. Половая свобода // <https://businessman.ru/new-polovaya-svoboda.html> (дата обращения: 19.11.2022).
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы, 2016. – 240 б.
4. Яковлев Я.М. Половые преступления. – Душанбе: Изд-во «Ирфон», 1969. – 234 с.

5. Большой юридический словарь. – М., 1999.
6. Marcela Iacob. Le crime était presque sexuel: et autres essais de casuistique juridique. Paris, Flammarion, coll. “Champs”, 2002, 375 p.
7. Темнюк Д.Д. Преступления против половой неприкосновенности и половой свободы личности. – М., 2001.
8. Криминология. Курс лекций / В.Н. Бурлакованың ред. – СПб. 1995. – 421 б.
9. ГФР Қылмыстық кодексі. – М., 1996. – 320 б.
10. Испанияның қылмыстық кодексі / з.ғ.д., проф. Н.Ф. Кузнецова мен з.ғ.д., проф. Ф.М. Решетникованың ред. – М., 1998. – 188 бб.
11. Старович З. Судебная сексология. – М., 1991. – 266 б.
12. Анализ зарубежного законодательства // <https://megalektsii.ru/s32541t2.html>. (дата обращения: 17.11.2022).
13. Саменова Ж.О. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың кейбір мәселелері // Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – 2018. – № 2 (55). – 79 б.

Авторлар туралы мәліметтер

Абугалиев Канат Нұртайұлы – Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының Ғылыми-зерттеу институты ПО тарихын зерттеу орталығының бастығы, ф.ғ.к., полиция полковнигі.

Тессман Светлана Александровна – Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының Ғылыми-зерттеу институтының бастығы, з.ғ.к., доцент, полиция полковнигі.

Абугалиев Канат Нуртаевич – начальник Центра по исследованию истории ОВД Научно-исследовательского института Карагандинской академии имени Баримбека Бейсенова МВД Республики Казахстан, к.ф.н., полковник полиции.

Тессман Светлана Александровна – начальник Научно-исследовательского института Карагандинской академии имени Баримбека Бейсенова МВД Республики Казахстан, к.ю.н., доцент, полковник полиции.

Abugaliev Kanat Nurtaevich – Head of the Center for the Study of the History of the Department of Internal Affairs Scientific Research Institute of the Karaganda Academy named after Barimbek Beisenov Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, candidate of Philological Sciences, Police Colonel.

Tessman Svetlana Aleksandrovna – Head of the Research Institute of the Karaganda Academy named after Barimbek Beisenov Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan Candidate of Law, Associate Professor, Police Colonel.

Г.Ж. Дүйсенбаева¹, З.С. Молдабекова², С.М. Абижанов³

¹Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

³Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ПАРАҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада паракорлық қылмыстарының алдын алудың жекелеген мәселелері, қылмыстың тәуелсіз құрамы ретінде пара беру және алу белгілері, осы саладағы қылмыстық заңнаманың жаңашылықтары қарастырылады. Парақорлықтың негізгі мәселелері, қылмыстың мәні, байланысты қылмыстардан шектеу критерийлері анықталды. Пара беру мен алудың, паракорлыққа делдал болудың аяқталу сәттері, біліктілік белгілерінің мазмұны нақтыланды.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық қылмыстар, паракорлық, сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, әскери қызметші, қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыс, бас бостандығынан айыру, мүлікті тәркілеу, жазаны атқару, сотталған, қамақ тергеу изоляторы, айыппұл, мемлекеттік органдар.

Некоторые вопросы профилактики взяточничества

В статье рассматриваются отдельные проблемы профилактики взяточничества, признаки дачи и получения взятки как самостоятельных составов преступления, новеллы уголовного законодательства в этой сфере. Определены основные проблемы взяточничества, предмет преступления, критерии отграничения от смежных преступлений. Уточнены моменты окончания дачи и получения взятки, содержание квалифицирующих признаков.

Ключевые слова: коррупционные преступления, взяточничество, коррупция, предупреждение коррупции, военнослужащий, уголовные правонарушения, преступление, лишение свободы, конфискация имущества, исполнение наказания, осужденный, арест, следственный изолятор, штраф, государственные органы.

Some issues of prevention of bribery

The article deals with individual problems of prevention of bribery, signs of giving and receiving a bribe as independent elements of a crime, novelties of criminal legislation in this area. The main problems of bribery, the subject of the crime, the criteria for distinguishing from related crimes are determined. The moments of the end of giving and receiving a bribe, the content of qualifying signs are clarified.

Keywords: corruption crimes, corruption, prevention of corruption, military personnel, criminal offenses, crime, deprivation of liberty, confiscation of property, execution of punishment, convicted person, arrest, pre-trial detention center, fine, state bodies.

Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасына, сәйкес сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілікті күшейту және жазаның бұлтартпастығын қамтамасыз ету басты міндет болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамдар үшін мемлекеттік қызметке және квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналасуға өмір бойына тыйым салу қолданылады. Құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, судьяларға, пара берушілер

мен парақорлықтағы делдалдарға сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін санкциялар қатандатылды [1].

Ауыр және аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстар үшін сотталғандарға мерзімінен бұрын шартты түрде босату мүмкіндігі алып тасталды. Парақорлық үшін жазаны бірден қауіпсіздігі барынша төмен мекемеде өтеуге тыйым салынды.

Мемлекеттік органдар, ұйымдар, квазимемлекеттік сектор субъектілері басшыларының қарамағындағы қызметкерлердің сыбайлас жемқорлығы үшін дербес жауапкершілігі институты енгізілді. Ол енгізілген сәттен бастап 8 саяси қызметшінің отставкасы қабылданып, 13 саяси қызметші, басшылық деңгейдегі 98 мемлекеттік әкімшілік қызметші, күштік блоктың 109 басшысы және квазимемлекеттік сектордың 21 топ-менеджері тәртіптік жауапкершілікке тартылды.

Жалпы, 2018-2020 жылдары сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін 3 мыңнан астам адам сотталды, олардың ішінде 1 министр, 3 вице-министр, 8 облыс әкімі және олардың орынбасарлары, 31 қала, аудан әкімі және олардың орынбасарлары, ұлттық компаниялардың 8 басшысы бар.

Транспаренци Қазақстан «қоғамдық қоры жүргізген» 2020 жылғы сыбайлас жемқорлық жай-күйінің мониторингі әлеуметтанушылық зерттеуінің нәтижелері бойынша сыбайлас жемқорлық тұрғысынан сезімтал органдар мен мекемелердің тізбесі жылдан-жылға іс жүзінде өзгермейді: мемлекеттік емханалар мен ауруханалар, полиция, жер қатынастары басқармалары, ХҚКО-лар, мемлекеттік балабақшалар мен жоғары оқу орындары.

Соңғы үш жылда сыбайлас жемқорлық қылмыскерлік құрылымының едәуір бөлігін – 50%-дан астамын парақорлық фактілері алып отыр.

Негізгі себептер қатарында: сақталып отырған әкімшілік кедергілер, екіұдай мағыналы және дискрециялық нормалар, мемлекеттік органдардың жеткіліксіз ашықтығы, баламалы (қағаз) негізде көрсетілетін мемлекеттік қызметтер үлесінің жоғары болуы бар.

Нақты жағдайларға, өңірлік, салалық және өзге де ерекшеліктерге сүйене отырып, әртүрлі әлеуметтік топтарға олардың құқықтарын, міндеттері мен рәсімдерін қолжетімді және түсінікті етіп түсіндіру стандарттары болмай отыр.

Мұның өзі мемлекеттік басқарудың бизнес-процестерін автоматтандырудағы кемшіліктер мен олқылықтарға да байланысты.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметіне сәйкес 2022 жылы қаңтар – қазан айлары аралығында Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 1880, оның ішінде пара алу қылмысы 568, пара беру қылмысы 636, парақорлыққа делдал болу – 59 қылмысы тіркелген [2].

ҚР ҚК 366 бабына сәйкес, пара алу дегеніміз - мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы [3].

ҚР ҚК 367 бабына сәйкес, пара беру дегеніміз - Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамға не оған теңестірілген адамға немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамға не лауазымды адамға, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына жеке өзіне немесе делдал арқылы пара беру.

ҚР ҚК 368 бабына сәйкес, парақорлыққа делдал болу дегеніміз - парақорлыққа делдал болу, яғни пара алушыға және пара берушіге олардың арасындағы пара алу және беру туралы келісімге қол жеткізуге немесе оны іске асыруға ықпал ету [3].

Мемлекет басшысы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша кеңес өткізді

Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөзінде Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі болып табылатынын атап өтті. Оның пікірінше, заңның үстемдігін орнату және осы құқықтық мемлекетті құру үшін ең алдымен сыбайлас жемқорлықты жою қажет.

Президент соңғы жылдары бұл бағытта маңызды қадамдар жасалды деп санайды. Соттардың сапалы жұмыс істеуі үшін нақты шаралар қабылданды, үш жыл ішінде 174 судья қызметінен босатылды немесе төмендетілді. Жаңадан құрылған әкімшілік соттарға жарты жыл ішінде 14 мың талап арыз келіп түсті, онда жағдайлардың жартысында өтініш берушілер жеңіске жетеді. Қылмыстық процестің үш буынды моделі енгізілді. Нәтижесінде, өткен жылы прокурорлар қылмыстық процеске үш жарым мыңға жуық адамды негізсіз тартуға жол бермеді. Сондай-ақ бірқатар басқа институционалдық шаралар жүзеге асырылды [4].

Сыбайлас жемқорлық әрекеті үшін сотталған азаматтарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға тыйым салынды. Соттарға, құқық қорғау органдарына, пара алушылар мен делдалдарға қатаң жазалар қолданылады. Өткен жылдан бастап табыстарды жалпыға бірдей декларациялау енгізілді. Осы және басқа шаралар айтарлықтай нәтиже берді, сыбайлас жемқорлық деңгейі төмендеді. Алайда, бұл түбегейлі өзгерістер әкелмеді. Бұл туралы ашық айту керек. Азаматтар күнделікті өмірде сыбайлас жемқорлық көріністеріне тап болып отыр, - деді Мемлекет басшысы.

А.М. Сайтбековтің пікірінше, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу – жалпы заңды мәселе. Барлық құқық салаларының нормалары сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға тартылуы тиіс, алайда билік пен басқару органдарында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу ісінде пайдаланылуы тиіс негізгі құқықтық құралдар дәл әкімшілік-құқықтық құралдар болуы тиіс. Осылайша, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық тетігінде дәл осы күні барлық нормативтік, ұйымдастырушылық және ақпараттық әлеуетті іске асыру қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың барлық құралдарын кешенде пайдалану ғана белгілі бір оң нәтижелерге әкелуі мүмкін және сыбайлас жемқорлықты ең төменгі деңгейге дейін төмендетуге мүмкіндік береді [5, 49 б.].

С.П.Кушниренко пікірінше, парақорлыққа делдал болу қылмыстарын пара беруге немесе пара алуға қатысу арқылы қарастыруды ұсынады, бұл мүлдем дұрыс емес, өйткені аталған құрамдардың рөлдері, сипаты мен мазмұны, мақсаттары мен ниеті мүлдем басқа деп есептейді.

Осыған байланысты пара алуға және беруге қатысуды көптеген маңызды белгілер бойынша парақорлық делдалдығынан ажырату керек, атап айтқанда:

1) бастама делдалдан емес, пара алушыдан немесе пара берушіден туындайды, делдал қылмыстық мәмілені іске асыру үшін пара нысанасын берудің нақты орындаушысы ғана болып табылады;

2) делдал пара беруші мен пара алушының қандай нәтижеге жететіні қызықтырмайды;

3) пара беруші мен пара алушы арасындағы байланыстырушы және міндетті буын делдал болады деп есептейді [6, 47 б.].

Е.А.Ақунченко, И.А. Дамм, Н.В. Щедрин ойларынша, қоғам шенеуніктерді қандай да бір мәселелерді шешуге ынталандыру әдісін қолдана отырып, мемлекеттік қызметкерлердің көмегіне жүгінетін болса, сыбайлас жемқорлық мәселесі ешқашан жойылмайды. Ал азаматтар проблемаларды шешу үшін мемлекеттік қызметшілерге жүгіну мүмкіндігін пайдаланбауы және пара немесе уағдаластықтың басқа тәсілдерін пайдаланбауы үшін мемлекеттік қызмет жүйесі бүкіл халықтың өмірін жеңілдету және көмек көрсету жөніндегі өзінің тікелей міндеттерін орындауы тиіс деп есептейді [7, 53 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларының жүйесі келесіден тұрады: сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторингі; сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдауды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруды; Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес нормативтік құқықтық актілердің жобаларына сыбайлас жемқорлыққа

қарсы ғылыми сараптама жүргізуді; Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес заңдық сараптама жүргізу кезінде сыбайлас жемқорлық сипаты бар нормаларды анықтауды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарды қалыптастыруды және сақтауды; қаржылық бақылауды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулерді; мүдделер қақтығысын болғызбауды және шешуді; кәсіпкерлік саласында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын; сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтауды, жолын кесуді, ашуды және тергеп-тексеруді; сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар туралы хабарлауды; сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың салдарларын жоюды; Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндаманы қалыптастыруды және жариялауды қамтиды [8].

Құқық бұзушылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңына сәйкес құқық бұзушылық жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою арқылы құқықтық тәртіпті сақтауға және күшейтуге бағытталған, құқық бұзушылық профилактикасының субъектілері жүзеге асыратын құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені болып табылады. Құқық бұзушылық профилактикасы жалпы, арнаулы және жеке шаралар арқылы жүзеге асырылады [9].

Е.С. Кемалидің пікірінше, сыбайлас жемқорлық ұлттық экономикаға өте теріс әсер етеді, сыбайлас жемқорлар мен адал кәсіпкерлерді алдын ала тең емес жағдайға қояды, сыртқы және ішкі нарықтардағы бәсекелестікке нұқсан келтіреді, халықаралық аренада елдің теріс имиджін қалыптастырады. Сыбайлас жемқорлық экономикалық заңдардың еркін қолданылуын едәуір дәрежеде шектеді және әлемдік қоғамдастық алдында мемлекеттің беделін төмендетеді, сондай-ақ біздің еліміз үшін тиімді шетелдік инвестициялар мен заманауи технологиялар жолындағы басты кедергілердің біріне айналды. Бұл әсіресе халықтың өмір сүру деңгейіне теріс әсер етеді, әлеуметтік теңсіздікті, жаһандық кедейлік ауқымын арттырады [10, 106 б.].

К.М. Сердалиновтің сөзінше, сыбайлас жемқорлық көріністерінің көп бөлігі жасырын болып қалатындығы да проблема емес, яғни латентті, екі тарап үшін де, әдетте, мұндай фактілер туралы Құқық қорғау органдарына жүгінудің мағынасы жоқ, өйткені бұл қатынастарға қатысушылардың бірі пара беруші, ал екіншісі пара алушы болып табылады. Сондықтан құқық қорғау органдары мұндай қылмыстарды дәлелдеу мәселесіне тап болады. Жоғарыда айтылғандай, мемлекеттік қызмет көрсету қағидаттарының бірі мемлекеттік қызмет көрсету процесін үнемі жетілдіру болып табылады [11, 97 б.].

Сонымен, қобиртындылай келе қоғамдық қатынастарды реформалау және елдегі сыбайлас жемқорлық қылмыстар арасындағы қылмыстық жағдайдың шиеленісуі жағдайында парақорлықтың дамуы ерекше қауіпке ие болды. Бұл құқық бұзушылықтардың нәтижесі мемлекеттік және қоғамдық институттардың қалыпты жұмыс істеуіне, сондай-ақ еркін нарық алмасуына тікелей қауіп болып табылады. Өз кезегінде мемлекеттің конституциялық және экономикалық негіздеріне нұқсан келтіру оның қауіпсіздігіне нақты қатердің туындауын арттырады.

Пара беру және алу сияқты қылмыстардың дамуына ықпал ететін себептер: әлеуметтік-экономикалық қатынастардың күрделі, тармақталған жүйесі, мемлекеттің осы құбылысқа тиімді қарсы тұруға әлсіз мүдделілігі, қоғамның құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының төмен деңгейі, аталған құқық бұзушылықтардың жоғары кідірісі болып табылады.

Парақорлық туралы істерді қараған кезде, адамның параны алып сол үшін пара берушінің мүддесіне орындауға немесе орындамауға жататын әрекеттердің шеңберін анықтау қажет. Осы ретте парақорлық үшін жауаптылық адамның параны әрекеттер немесе әрекетсіздік жасалғанға дейін немесе жасалғаннан кейін алған уақытына қарамастан, сондай-ақ параның алдын ала белгіленген-белгіленбегеніне, пара берушінің мүддесі үшін қандай да бір әрекеттердің орындалған-орындалмағанына қарамастан туындайтынын назарда ұстаған дұрыс.

Құндылықтарды, көрсетілетін қызметтерді, мүлікке құқықтарды немесе жеңілдіктерді алу шарты арнайы келісілмеген, сонымен қатар қылмысқа қатысушылар пара берушінің

мүддесін қанағаттандыру үшін пара беріліп отырғанын түсінген жағдайларда кінәлі адамдардың әрекеттері параны беру немесе алу деп танылуға тиіс.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығы.
2. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметі. – Астана. – 2022 жыл. – gamgor.kz (жүгіну мерзімі 12.11.2022).
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
4. Глава государства Қасым-Жомарт Тоқаев провел совещание по вопросам противодействия коррупции Астана . – 2022 год ://forbes.kz/(дата обращения: 09.10.2022).
5. Сайтбеков А.М. Актуальные вопросы противодействия коррупции в системе государственных органов Республики Казахстан // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан.– №3(68) 2021. – С.45-50.
6. Кушниренко С. П. Особенности расследования взяточничества : учеб. пособие. – СПб., 2002. 108 с
7. Акунченко Е.А., Дамм И.А., Щедрин Н.В. Антикоррупционная безопасность избирательного процесса: состояние и перспективы // Национальная безопасность. – 2018. – № 1(54). – С. 53-64.
8. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.
9. Құқық бұзушылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы.
10. Кемали Е.С. Уголовная политика Республики Казахстан в сфере противодействия коррупции // Вестник Академии правоохранительных органов. – № 1. – 2016. – С.105-109.
11. Сердилинов К.М. некорректные вопросы противодействия коррупционным проявлениям в сфере оказания государственных услуг // Вестник Академии правоохранительных органов. – № 1 (7). – 2018 . – С. 91-100.

Авторлар туралы мәліметтер

Дүйсенбаева Гульзипа Жұмабайқызы – Каспий қоғамдық университетінің PhD докторанты.

Молдабекова Зубайда Санайқызы – Алматы гуманитарлы-экономикалық университетінің аға оқытушысы, з.ғ.м.

Абижанов Сырым Маратович - Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, PhD докторы, полиция подполковнигі.

Дүйсенбаева Гульзипа Жұмабаевна – PhD докторант Каспийского общественного университета .

Молдабекова Зубайда Санаевна– старший преподаватель Алматинского гуманитарно-экономического университета, м.ю.н.

Абижанов Сырым Маратович – доцент кафедры уголовного права, уголовно-процесса и криминалистики Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова. доктор PhD, подполковник полиции.

Duysenbayeva Gulzipa Zhumabayevna – PhD doctoral student of the Caspian Public University.

Moldabekova Zubayda – Senior Lecturer at Almaty University of Humanities and Economics.

Abizhanov Syrym Maratovich – Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure Law and Criminalistics of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov. PhD, Associate Professor, PhD.

А.Б. Ахмадиев¹, М.Е. Балгожина²

¹Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

²Қазтұтынуодағының Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚК-НІҢ 217-БАБЫНДА БЕКІТІЛГЕН ӘРЕКЕТ БЕЛГІЛЕРІНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Осы мақалада қаржылық пирамидалардың қызметі үшін қылмыстық жауаптылықтың алдын алу әлеуетін арттыруға қатысты мәселелері қарастырылады.

Авторлардың пікірінше, қаржылық пирамиданы құру және оған басшылық ету қызметін экономикалық қызмет саласындағы қоғамдық қатынастарға, ал ҚР ҚК-нің 7-тарауының құрылымына қарай кәсіпкерлік қызмет саласындағы қол сұғушылық ретінде қарастыруымыз да шартты мәнге ие. Сондай-ақ, қаржылық пирамида қызметінен зардап шегушілер тарапынан олардың субъективті бағалауында мұны кәсіпкерлік субъектісі ретінде түсіндірулерінің де қисындық мәні бар. Қаржылық пирамидалар қызметінің ықтимал мүліктік залал келтіру тәуекелділігімен, яғни іс жүзінде меншіктік қатынастарға залал келтіретіндігімен қатар халықтың инвестициялық белсенділігін төмендетіп, сенімсіздік тудыратындықтан экономикалық үдерістердің қалыпты дамуына қауіп туғызатындығын да атап өтеді. Сондықтан осы мақаланың авторлары ҚР ҚК 217-бабының редакциясы қаржы пирамидаларын құрушы мен олардың қызметіне басшылық етушілердің жалпы саны белгісіз адамдар (ұйымдар) тобына мүліктік залал келтірудің ықтимал қаупіне қатысты ниетін толық көлемде көрсетпейді деп санайды. Осыған орай, ҚР ҚК-нің 217-бабын заңнамалық мәтінінде кінәлі адамдардың қаржы пирамидасының жұмыс істеуіне (дамуына) қарай сөзсіз қалыптасатын ниетіндегі өзгерісті көрсетуі қажет. Сондықтан зерттеушілер ҚР ҚК-нің 217-бабын төлемдер төлеумен байланысты бастапқы қиындықтар пайда болған сәттен бастап қаржылық пирамида құрушы және оған басшылық етуші адамдарды жауаптылыққа тартуды көздейтін жеке бөлікпен толықтыру қажет деген пікірлерін негіздеуге тырысады.

Түйінді сөздер: қаржылық пирамида, қылмыстық-құқықтық тыйым, меншіктік қатынастар, мүліктік залал, қылмыстық жауаптылық, инвестициялық белсенділік.

Уголовно-правовой анализ признаков деяния, регламентированного ст. 217 УК Республики Казахстан

В данной статье рассматриваются проблемы превентивного потенциала уголовной ответственности за деятельность финансовых пирамид.

По мнению авторов, отнесение деятельности по созданию и руководству финансовой пирамидой к посягательствам на общественные отношения в сфере экономической деятельности (а, исходя из структуры главы 7 УК РК, – в сфере предпринимательской деятельности) является условным. Вместе с тем, оно не лишено логики, поскольку со стороны потерпевших от деятельности финансовых пирамид можно констатировать их субъективную оценку именно в качестве субъекта предпринимательства. Кроме того, несмотря на то обстоятельство, что деятельность финансовых пирамид содержит потенциальные риски причинения имущественного ущерба (то есть фактически может причинить вред отношениям собственности), следует признать, что она также несет угрозу и для нормального развития экономических процессов, поскольку снижает инвестиционную активность населения, порождает недоверие, настороженность.

Авторы приходят к выводу, что редакция ст. 217 УК РК не в полной мере отражает динамику умысла создателей и руководителей финансовых пирамид в отношении потенциальной опасности причинения имущественного ущерба неопределенному кругу лиц (организаций).

Авторы полагают, что ст. 217 УК РК должна быть дополнена отдельной частью, в которой предусматривалась бы ответственность создателей или руководителей финансовой пирамиды на стадии возникновения первоначальных затруднений с выплатами «вкладчикам».

Ключевые слова: финансовая пирамида, уголовно-правовой запрет, отношения собственности, имущественный ущерб, уголовная ответственность, инвестиционная активность.

Criminal law analysis of the signs of the act established by Article 217 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan

This article discusses the problems of the preventive potential of criminal liability for the activities of financial pyramids.

According to the authors, the attribution of activities for the creation and management of a financial pyramid to encroachments on public relations in the field of economic activity (and, based on the structure of Chapter 7 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, in the field of entrepreneurship) is conditional. At the same time, it is not without logic, since on the part of victims of the activities of financial pyramids, it is possible to state their subjective assessment as a business entity. In addition, despite the fact that the activity of financial pyramids contains potential risks of causing property damage (that is, it can actually harm property relations), it should be recognized that it also poses a threat to the normal development of economic processes, since it reduces the investment activity of the population, generates distrust, wariness.

Therefore, the authors of this article believe that the wording of Article 217 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan does not fully reflect the dynamics of the intent of the creators and managers of financial pyramids in relation to the potential danger of causing property damage to an indefinite circle of persons (organizations).

The researchers substantiate the conclusion about the legislative formalization in Article 217 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of the modification of the intent of the perpetrators, which will inevitably occur as the financial pyramid functions (develops). In this regard, it is believed that Article 217 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan should be supplemented with a separate part, which would provide for the responsibility of the creators or managers of a financial pyramid at the stage of initial difficulties with payments to "depositors".

Keywords: pyramid scheme, criminal prohibition, property relations, property damage, criminal liability, investment activity.

ҚР ҚК-нің қазіргі қолданыстағы редакциясында көрініс тапқан түбегейлі шешімдердің бірі – қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және оған басшылық етумен байланысты қолсұғушылық объектісінің (меншік қатынасынан экономикалық қызмет саласына) өзгертілуі болып отыр. Бұл жерде мәселе объектіні анықтаудың техникалық мәнінде ғана емес, сондай-ақ кінәлі адамдарға қатысты қылмыстық қудалауды ұйымдастыру шараларының сапалық сипаттамасына да тигізер тікелей әсерінің болуында. Біз қарастырып отырған құрам бойынша объектіні (объектілерді) әдіснамалық дұрыс анықтау тек теориялық тұрғыдан ғана емес, қаржылық пирамида қызметімен байланысты криминалды инцидент жағдайларын саралау спецификасына әсер ететіндіктен практикалық қызмет тұрғысынан да маңызды.

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық-құқықтық қорғаудың тікелей объектілері дәрежесіне шығарылатын экономикалық қызмет саласындағы қатынастар ұғымын анықтауға қатысты даулы пікірлер бар. Олар Қазақстан Республикасы ҚК-нің 7-тарауына енгізілген тікелей объектілердің кез келгені мен жалпы осы әрекеттерді біртекті объектілер аясында біріктіруге мүмкіндік беретін белгілерді іздеудің өзі жөн бе деген мәселелер төңірегінде. Жалпы «экономикалық қылмыстар» ұғымын түсіндірудің кең ауқымдылығы осы қылмыстық құқық бұзушылықтар тобының шекарасын нақтыламау оның практикалық мәнін төмендетеді деп пайымдаймыз. Осы мәселені қарастырушы отандық ғалымдардың жұмыстарында «субъект материалдық пайда табатын кез-келген қылмысты экономикалықтар санатына жатқызуға болады», -деген пікір бар [1]. Бұл жерде қылмыстық-құқықтық құралдардың экономикалық қызмет саласындағы криминалды инциденттерге тигізер әсері тиісті қоғамдық

қатынастарды реттеуде шешуші мәнге ие емес. Олар экономикалық қызмет секторындағы деструктивті әлеуметтік қауіпті нысандарға ден қоюға арналған [2, б.120].

Қазір зерттеушілер үнемі тектік объектілерді бөліп көрсетуге арналған біріктереші белгілерді іздестіруде. Теорияда қалыптасқан экономикалық қызмет мәнін қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі ретінде қарастырудың бірнеше теориялық түсіндіруіне тоқталсақ: 1) мемлекеттегі заңды экономикалық қызметті жүзеге асыру қағидатының жиынтығы [3]; 2) экономикалық қызметті жүзеге асыру мен ұйымдастырудың белгілі тәртібі [4]; 3) «халық шаруашылығы» термині шеңберінде біріктіруге болатын қатынастар жиынтығы, яғни материалдық құндылықтарды өндіру, бөлу және тұтыну жөніндегі қатынастар кешенімен байланысты ерекше сала [5]; 4) экономикалық қызметке қатысушылар (субъектілер) арасындағы құқықтық қатынастар шеңберіндегі бұзушылықтар [6]; 5) тұтастай алғанда, экономикалық қызмет саласындағы құқық тәртібі қылмыстық-құқықтық тиым салу арқылы қорғауды талап ететін қатынастардың барлық жиынтығы ретінде [7] және тағы да басқалар. Сөйтіп, зерттеушілер әртүрлі салаларды бір объектіге біріктіруге мүмкіндік беретін қосшы факторларды іздеуге ұмтылады деген қорытынды жасауға болады.

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар жүйесіне қатысты (яғни қолсұғушылықтың қандай да бір тікелей объектісін фактілі түрде жіктеу бойынша) әралуан көзқарастың аз еместігін атап өткен жөн. Зерттеушілердің көпшілігі жүйені (жіктеуді) құру кезінде қолданыстағы қылмыстық заңнаманың құрылымы мен қолданыстағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың тиісті құрамдарының дәйекті орналасуына мән береді. Мысалы, ҚР ҚК-нің 7-тарауына қисындық-құрылымдық талдау жасау кезінде заң шығарушының ҚР ҚК-нің 217-бабында көзделген қылмыс құрамын кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың белгіленген тәртібіне қол сұғушылық ретінде қарастырады. Мұндай тұжырым жасауға баптың орналастырылу реті мен тікелей диспозицияда «қаражатты кәсіпкерлік қызметке пайдаланбай» деген сөз тіркесінің пайдаланылуы әсер етіп отыр. Сондай-ақ, кәсіпкерлік қызмет кінәлі адам осы қызмет түріне зиян келтіруі немесе зиян келтіру қаупін тудыруы мүмкін заңсыз әсері бар бірқатар белгілермен сипатталады. Себебі, «кәсіпкерлік» ұғымының легалды дефинициясына ақша қаражатының, мүліктің және өзге де материалдық активтердің жай ғана орынауыстыруының (қайта бөлінуінің) ғана емес, оларды пайдалануға байланысты минималды белсенділіктің болуын белгілейтін экономикалық динамика элементтерін жатқызамыз.

Арнайы зерттеулердің авторлары белгілегендей, кәсіпкерлік қызметтің әлеуметтік-құқықтық табиғаты осы қызметтің дербестігі, оның тәуекелділік сипаты мен жүйелі түрде пайда табу сияқты белгілерден тұрады [8]. Сондай-ақ, кәсіпкерлік ұғымының легалды анықтамасынан тікелей туындайтын кәсіпкерлік қызметті қызметтің қандай да бір түрін көрсету, мүлікті пайдалану, тауарды өндіру немесе сатып алу-сату және т.б. байланысты деген [9] пікірді әділ деп пайымдаймыз. Кәсіпкерліктің бүкіл экономикалық динамикасын біріктіруге бағытталған қандай да бір шаруашылық қызметті жүзеге асыру белгісі біз қарастырып отырған зерттеу шеңберіндегі ең маңызды фактор. Жалпы қаржылық пирамиданы құруға байланысты қызмет дербес, тәуекелділік элементтері бар және жүйелі түрде пайда табуға бағытталған деген пікірді жөн санаймыз. Алайда, қаржылық пирамида қызметі қандай да бір шаруашылық жұмыс түріне айналған экономикалық динамика элементтерін айқындамайтындықтан оны легалды кәсіпкерлікке де, тыйым салынған кәсіпкерлік қызметке де жатқыза алмаймыз.

Ғылымда кәсіпкерлік қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды топтастырудың бірқатар түрлері бар. Жалпы түрде оларды негізгі екі топқа бөлуге болады. Зерттеушілер бірінші топқа жатқызудың түрлі өлшемдерін ұсынғанымен оларды негізінен кәсіпкерлік қызметке қол сұғушы қылмыстар тізімін кеңінен түсіндіруге деген бейімділік біріктіреді. Бұл топқа заңсыз жолмен алынған табысты заңдастыруға байланысты әрекеттерді жатқызу [10]; кәсіпкерліктің түрлі салаларына қолсұғушылық жасау мен оны қылмыстық-құқықтық қорғауға (оған кредит пен банк саласындағы қызмет, экономикалық ортадағы бәсекелестікті қамтамасыз етуге байланысты мәселелер және т.б.) байланысты топтарға бөлу

[11]; адал кәсіпкерлікті қорғауға байланысты жеке нормаларды оқшаулау [12] және тағы да басқа көптеген топтастырулар туралы пікірлер жатады. Біздің пайымдауымыз бойынша И.А. Клепецкийдің кәсіпкерлік қызметке қарсы қылмыстарға экономикалық (шаруашылық) қатынастарға жататын әрекеттерді жатқызуы туралы пікірі дұрыс болып көрінеді [13]. Кәсіпкерлік қызмет саласындағы қылмыстарды топтастыру жүйесінің кеңдігіне қарамастан зерттеулерді қарастыра отыра авторлардың қаржылық пирамиданы құру және басшылық етуге байланысты қол сұғушылықтарды қандай да бір релевантты топқа жатқызуға тиісті негіз таба алмайтындықтарына көз жеткіздік [14]. Сондай-ақ, сот практикасы, соның ішінде жоғары сот инстанциялары материалдарын жүйелеу барысында кәсіпкерлік қызмет саласындағы қолсұғушылық фактісін анықтау кезінде бірқатар жағдайларды ескеру қажеттігін белгілейді: Біріншіден, кәсіпкерлік қызметтің болу фактісін немесе оның басқа да заңсыз қызмет түрлерін бүркемелеу үшін жасалғандығын нақты анықтау. Екіншіден, кәсіпкерлік қызметтің белгілері анықталған жағдайда оның заңдылық параметрлерін ескеру. Үшіншіден, тиісті қол сұғушылықтың нақты кімге залал келтіргендігін анықтау (бұл жерде біз экономикалық қылмыстардың едәуір бөлігінің меншікке қол сұғушылықпен, атап айтқанда, әртүрлі алаяқтық әрекеттермен үйлесу фактісін айтамыз) [15]. Осы жағдайларды ескере отырып, қаржылық пирамиданы құру және басшылық етуге байланысты қызметке кәсіпкерлік қызмет белгілерінің де, кәсіпкерлік атын жамылған басқа қызмет түрлері белгілерінің де тән еместігін байқадық.

Тиісінше ҚР ҚК 217-бабында қарастырылған қолсұғушылықты кәсіпкерлік немесе жалған кәсіпкерлік ретінде бағалай отыра оны мемлекеттің экономикалық жүйесіне қол сұғуға жатқызу туралы пікір де даулы болмақ. Екінші жағынан, тиісті әрекеттің экономикалық қатынастар жүйесіне қол сұғушылықтың түріне жататындығы келтірілген зиянның ерекшелігі арқылы анықталуы мүмкін. Зерттеушілер қазіргі уақытта «екінші буындық» қаржы пирамидаларының жұмыс істеуі жағдайында (яғни, кәсіпкерлік субъектілерінің басшылығымен емес, неғұрлым күрделі, бүркемеленген нысандарда жұмыс істеу) олар кәсіпкерлік қызмет ретінде топтасырылмағанымен экономикалық қызмет саласындағы қатынастар қол сұғушылықтың тікелей объектісі болып қала беретіндігін айтады [16]. Қаржы пирамидаларын құру мен олардың қызметінің тікелей объектісі экономикалық (атап айтқанда кәсіпкерлік қызмет) саласындағы қатынастар болып табылады деген пікірді ұстанушы авторлар өздерінің ұстанымдарын қаржы пирамидалары жәбірленушілер тарапынан әрдайым кәсіпкерлік субъектілері ретінде бағаланатындығымен негіздейді [17].

Осы аспектіні қарастыруда отандық зерттеуші А.М. Алибекованың «қазіргі заманғы қаржы пирамидаларының қатысушылары дивидендтерінің жоғалу қаупі туралы біледі, көп жағдайда олар тез және жеткілікті жоғары кіріс алу үшін саналы түрде осындай қаржы кәсіпорындарының қатысушылары болады. Сондай-ақ, қатысушылардың әрқайсысы өзінің жинақтарымен ештеңе болмайды және дивиденд алуына уақыт болады деп сенеді», - деген көзқарасы біз үшін қызықты болып көрінеді [18]. Сөйтіп автор қаржылық пирамиданы құру және оған басшылық етумен байланысты әрекеттерді алаяқтық ретінде қарастырудан бас тартады. Сонымен қатар, ол жәбірленуші болуы ықтимал адамдар өздеріне мүліктік залал келтіру тәуекелділігі жайлы білетіндігіне басты назар аударады. Мұндай біржақты пікірдің негізділігі күмәнді болып көрінеді. Себебі, қаржылық пирамида қызметі түрлі заңды, соның ішінде кәсіпкерлік, инвестициялық қызмет нысаны (мысалы, қорлық биржаларға қатысу, құрылыс объектілеріне салым жасау және т.б. байланысты делдалдық қызмет) болып бүркемеленуі мүмкін.

Осы жағынан алғанда ҚР ҚК-не берілген түсіндірме авторларының «қаржылық пирамида қызметінің шынайы мәнін бұрмалау немесе жасырған жағдайда ұйымдастырушы алаяқтық үшін жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Егер де алдау фактісі болмаса, мысалы қатысушыларға инвестициялық салымдарды жоғалту тәуекелділігі жайлы ескертілген болса, онда оны ұйымдастырушыларды егер мұндай жауаптылық заңмен қарастырылған болса қаржылық пирамиданы құрғаны үшін тартуға болады», - деген пікірлері әділ бағалауға ие деп

пайымдаймыз [19]. Басқа жағынан алып қарайтын болсақ, ықтимал тәуекелділік туралы салымшыларды алдын ала хабардар ету механизміне қатысты сұрақ туындайды, өйткені тиісті қылмыстық бизнестің тиімділігі тиісті ескертулер мен сол ескертулердің болуынан айтарлықтай зардап шегуі мүмкін. Керсінше, жаңадан пайда болған қаржылық пирамидалардың «тартымдылығы» нақты осы ұйымның жоғары және тұрақты кіріс көзі екендігіне сендіруден тұрады, сондай-ақ, азаматтардың сенімдерін арттыру және олардың қаржылық қырағылығын күрт төмендету үшін алдыңғы қаржы пирамидаларын жамандау және сынға алу жағдайлары да жоққа шығарылмайды. Зерттеушілер қаржылық пирамида қызметіне қатысты соттық-тәжірибе қызметіне сілтеме жасай отыра, қазіргі қаржылық – пирамидалық құрылымдарға заңды қаржылық-шаруашылық қызметті имитациялау, тіптен салымшылар төлемді жүзеге асыратын көздер туралы (яғни, алдыңғы салымшылардан түскен қаражаттан) хабарламалар көрсетілетін салық органдарына есеп беру құжаттарын ұсыну, тіптен қызмет тоқтатылатын жағдайда салымшыларға алдын ала ескертілетіні сияқты неғұрлым күрделі тетіктер тән екендігін белгілейді [20].

Өз зерттеулерінде О.Г. Карпович те: «қазіргі заманғы қаржы пирамидаларының қауіптілігі олардың экономикалық қызметтің жаңа нысандары мен әдістеріне икемді бейімделуінде, нарық конъюнктурасына жедел ден қоюы, техникалық жаңалықтарды пайдалануымен ерекшеленеді» [21] дегенді айтады. Яғни, қазір ғылыми және практикалық қауымдастық қаржы пирамидаларының қызметіндегі қасақана бұрмалаулардың, жалған құрылымдардың, қаржылық пирамида қызметіндегі бүркемелену элементтерін анықтау жолымен жүруде. Сондай-ақ, алаяқтық әрекеттер дәстүрлі алаяқтық құрамында криминологиялық аспектіде қылмыстық-құқықтық тұрғыдан қалай бағаланады деген сұрақ туындайды. Алаяқтық пен қаржы пирамидасын құру және оған басшылық ету жөніндегі қызметті неғұрлым нақты ажырату мәселесі неғұрлым тиімді шешімді талап ететіндіктен бұл мәселеге әлі оралатын боламыз.

Қаржылық пирамида қызметіндегі қол сұғушылық объектісі қылмыстық заңнаманың Ерекше бөлігі құрылымында белгіленген заң шығарушы шешіміне қарамастан ең бір даулы мәселелердің қатарында [22]. Кейбір авторлар қаржылық пирамидалар қылмыстық-құқықтық қорғаудың тікелей объектісі ретінде меншікке қол сұғатындықтан оны алаяқтық әрекеттің бір нысаны ретінде қарастыруды жөн санайды [23]. Арнайы зерттеулерде, құқық қорғау органдары қызметкерлері арасында сауалнама жүргізу барысында олардың жартысына жуығы (47,2%) тиісті заңсыз әрекеттің объектісі меншік қатынастары екендігін белгілеп, тек біраз бөлігі (39,4 %) қылмыстық заң құрылымында бұл қол сұғушылықтың тікелей объектісін өзгерткен дұрыс дегенді айтқан [17].

Бұл ретте қаржылық пирамидалар қызметі үшін қылмыстық жауаптылықты жүзеге асыру мәселесіне қатысты дау туындаған жағдайда қол сұғушылықты алаяқтық (яғни меншікке қарсы қол сұғушылық) ретінде саралау қылмыстық-құқықтық «резервтің» бір түрі ретінде қарастырылатынын көрсету қажет деп санаймыз [24]. И.Г. Сафаровтың пікірі бойынша «қаржылық пирамидалар күрделі көпобъектілі криминалды деликт» [25]. Бұл пікір бөлек көңіл бөлуді қажет етеді деп санаймыз. Бұл ретте қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтың белгілі бір түрін бағалаудың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспектілерінің өзара байланысы сәйкес келетінін есте ұстаған жөн. Бір жағынан криминологиялық зерттеулер нақты қылмыстылық сегментімен (жеке қылмыстық қол сұғушылық) байланысты шынайы әлеуметтік процестерді нақтыласа, екінші жағынан көбіне криминологиялық бағалауда қылмыстық – құқықтық тыйымның тиімділігі мен қандай да бір қылмыстық құқық бұзушылық түрі мен жауаптылықты жүзеге асыру механизмінде көрініс табатын белгілер мен элементтер ескеріледі.

Теорияда белгіленгендей, «қылмыстық заңның криминологиялық негізділігінің және оны қолдану практикасының өлшемі жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің қылмыстан қауіпсіздігінің жай-күйі болуға тиіс» [26]. Бұл жайында отандық зерттеуші А.Е. Мизанбаев: «...қылмыстық шындықты зерттеу қылмыстық-құқықтық қатынастар құрылымында туындайтын қайшылықтарды түсінуге мүмкіндік береді ...», -деп әділ бағасын береді [27].

Қаржылық пирамидалар қызметіне қатысты криминалдық шындық оның қызметінің әртүрлі кезеңдері, әр кезеңнің өз ұзақтығы бар екендігін, бірақ пирамиданы құру оны үнемі жарнамалау, қызметін жетілдіру, ортада жағымды имидж қалыптастыру сияқты сыртқы «жетістік» белгілерімен сипатталатындығын көрсетеді. Д. Энрикес айтқандай: «табыстылық шыңында пирамидалар таңқаларлықтай зиянсыз» [28]. Ал қаржылық пирамидаларды құру және оған басшылық ету қызметі қылмыстық-құқықтық бағалауда криминалогиялық аксиомадан тұрады, себебі кез келген қаржылық пирамида мүліктік залалға әкеледі. Тиісінше, қаржылық пирамидаларды құру және оған басшылық етуге байланысты қызметтің қылмыстық сипатының жалғаспалығын ескере отыра, бастапқы кезеңде (яғни, заң шығарушы ҚР ҚК-нің 217-бабы бойынша жауаптылыққа тарту мүмкіндігін байланыстыратын кезең) оның объективті қоғамдық қауіптілігі шынайы емес, болжамалы, криминалогиялық шынайылықпен дәлелденген сипатқа ие екендігін айта кеткен жөн.

Бұл жағдай қылмыстық-құқықтық тиымның криминалогиялық негізділігінің мәнін айқындай түседі. Заң шығарушы қаржы пирамидасының қызметі үшін қылмыстық жауапкершілікті жүзеге асырудың алдыңғы тәжірибесі салымшыларға нақты зиян келтіру фактілерімен (яғни пирамиданың жұмыс істеуінің соңғы сатысында) байланысты екендігін белгілеп отыр. Осыған байланысты А.Я. Аснис айтқандай, қаржылық пирамиданы құру қызметін криминализациялаудың себебі «құқық қолданушының қылмыстық заңның қолда бар мүмкіндіктерін қаржы пирамидаларына қарсы қылмыстық-құқықтық күрес мақсаттары үшін пайдалана алмауы ғана емес, сонымен қатар алаяқтық үшін жауапкершілік туралы норманың (нормалардың) құқықтық қасиеттері, алаяқтық құрамының кейбір белгілерінің пирамида схемасының белгілеріне сәйкес келмеуі» болып отыр [24].

Екінші жағынан, заң шығарушының шешімін қаржы пирамидаларының қызметіне превентивті қылмыстық-құқықтық әсер етуді едәуір жақсарту тұрғысынан да ең тиімдісі деуге болмайды. ҚР ҚК-нің 217-бабы құрамының құрылысының формальды (немесе келте) екендігіне қарамастан отандық құқық қорғау органдары өкілдерінің ресми түсініктемесі әрдайым қаржылық пирамидалар қызметінің мүліктік залал келтіретіндігін көрсетеді. Бұл жағдай қаржылық-пирамидалық құрылымдарды құрылу кезінде жауаптылыққа тартылу фактісінің салыстырмалы түрде сирек кездесетіндігін көрсетеді. Сондай-ақ, қылмыстық іс материалдары, әдетте, салымшылардың аз ғана бөлігінің арыздары негізінде, көп жағдайда алаяқтық құрамының белгілері бойынша қозғалатындығын көрсетеді [29]. Қаржылық пирамиданы құру кезеңінде қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесі (ҚР ҚК-нің 217-бабының 1-бөлігінде көрсетілгендей) тіптен жеткілікті негіздер, яғни тиісті шешім шығару үшін қажетті формальды белгілер жиынтығы болған жағдайдың өзінде оны іске асырудың нақты, пысықталған тетігі жоқ. 2021 жылғы қазан айының басында ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі заңсыз қызметтің қандай да бір белгілері бар компаниялардың тізімін жариялады. Атап айтқанда, Tengrinews-тің қолжетімді ресми ақпараттық ресурсында «тізімге 121 компания, оның ішінде қаржылық пирамида белгілері бар 56 ұйым және қызметінде заңсыз қызмет белгілері анықталған 65 заңсыз инвестициялық делдалдар (жалған брокерлер)» енгізілгені көрсетілген [30]. Бұл жерде қаржы нарығы субъектілерін хабардар етуге байланысты тиісті алдын алу шаралары ҚР ҚК 217-бабында белгіленген қылмыстық-құқықтық тиым болған кезде қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселелерімен неге сәйкес келмейтініне қатысты заңды сұрақ туындайды. Яғни, ҚР ҚК-нің 217-бабында көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекетті объективтендірудің бастапқы кезеңі туралы мәселе іс жүзінде түсініксіз болып қалуда, ал одан осы құрам негізінде кінәлі адамдарға айып тағу үшін жеткілікті негіздердің болуы туралы мәселе туындайды. Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық қол сұғышылық құрамының объективтік жағын құрылымдауда күрделілік туғызатын жалғаспалы, созылмалы құрамалы құрам сияқты нысандар бары баршамызға мәлім. Қаржылық пирамидалардың қызметін жалғаспалы сипатқа ие деп айтуымызға болады. Себебі, ол оны құру сәтінде, бірінші салымдар жасалған сәтте басталып, тиісті қызмет түрінің аяқталуына әкелуші жағдай немесе оқиғаға дейін (яғни, объективті түрде қаржы пирамидасының өзі немесе сыртқы факторлар әсерінен күйреген сәтке дейін)

жалғасады. Ал, нақты доктриналды көзқарас тұрғысынан қаржылық пирамидалар қызметінде жалғаспалы қылмыстылық белгілері жоқ десек қателеспейміз. Отандық сот қоғамдастығының өкілі И.А. Есенбаев өз еңбегінде атап көрсеткендей, «жалғаспалы қылмыстың басталу сәті бір жалғаспалы қылмысты құрайтын бірнеше ұқсас қылмыстардың ішінен алғашқы әрекетті жасауы болып есептелуге тиіс» [31]. Сөйтіп, ҚР ҚК-нің 217-бабымен қарастырылатын қылмыстарды жалғаспалы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір түріне жатқызу үшін осы жалғаспалылықта көрсетілетін әрекеттердің әрқайсына жаза көзделген болуы қажет. Алайда, арнайы зерттеу жұмыстарында әділ белгіленіп өткендей, «кейбір қылмыстарға жалғаспалы әрекеттер тән болғанымен, ол әрекеттерді қылмыстық деп айта алмаймыз» [32]. Бұл жерде әңгіме қандай да бір ұйымдастырушылық сәттермен байланысты қылмыстар жайында (мысалы, жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру, притондарды ұйымдастыру және ұстау, тыйым салынған бірлестіктер мен құралымдардың қызметін ұйымдастыру және т.б.) болып отыр.

Бұл тұрғыдан алғанда ҚР ҚК-нің 217-бабын іс жүзінде қылмыстық қол сұғушылықтардың осы тобына жатқызамыз, өйткені оны жалғаспалы қылмыс ретінде бағалау мүмкін емес, бірақ онда белгілі бір жалғаспалы қылмыстық әрекеттің айқын белгілері бар екендігін де жоққа шығара алмаймыз. Дәл осы жағдайлар қаржы пирамидасын құру қызметі үшін қылмыстық жауапкершілікке тартудың бастапқы сәтін нақты анықтау өте қиын болатындығын анықтайды. Мұнда іс жүзінде төмендегі мән-жайлар бар: 1) бұл қызмет белгілі бір жүйені, бірізділікті қалыптастырғанымен, міндетті түрде ұқсас іс-әрекеттерді құрамайды (атап айтқанда, қаржы пирамидасының филиалдарын құру және дамыту бойынша жұмыстармен бірге салымдарды алу және қайта бөлу сияқты жұмыстар қатар жүргізілуі мүмкін); 2) қаржы пирамидасының қызметіндегі іс-қимылдардың едәуір бөлігі аяқталған қылмыс сатысында жүзеге асырылуы мүмкін (ҚР ҚК 217-бабы құрамының формальды немесе келте құрылымына сүйене отырып); 3) жасалған әрекеттердің жиынтығы (салымдарды алу, «инвестициялық кірісті» төлеу) қылмыстық емес мінез-құлық актілерінің реттілігі есебінен қылмыстық сипатқа ие болады.

ҚР ҚК-нің 217-бабы шеңберінде қылмыс деп танылған әрекеттің көрсетілген ерекше объективті белгілерінен басқа, ол әрбір жеке алынған уақыт кезеңінде өзінің қарқындылығы бойынша анық біртекті емес екендігін атап өткен жөн. Біз жоғарыда атап өткендей, кез келген қаржы пирамидасының қызметі белгілі бір кезеңдерден тұрады. Онда белсенділіктің шарықтау сәттері («гүлдену кезеңі») біраз уақыттан соң бәсеңдеу кезеңімен (қаржы пирамидасын сақтау үшін қосымша салымдар тарту әрекеттері) ауыстырылады және соңы қаржы пирамидасының құлдырауы, яғни, аяқталу кезеңімен тоқтайды. Демек, бұл жерде зерделеніп отырған қылмыс объектісі туралы мәселеге қайта оралу негізді болмақ, өйткені оған берілетін түсіндіру қылмыстық құқық теориясы үшін дәстүрлі емес. Қаржылық пирамиданы ұйымдастырудағы қол сұғу объектісін экономикалық сипаттағы белгілі бір әлеуметтік қатынастар ретінде анықтауда белгілі бір қиындықтар бар. Шынында да, азаматтардың қаржы пирамидасының қызметіне қатысуы ерікті болып табылады (біз азаматтардың қаржы пирамидаларының қызметіне қатысты белгілі бір дәрежеде хабардар екендігі жайлы бұрын келтірілген ұстаныммен келісеміз). Сондай-ақ, жеке және (немесе) заңды тұлғалардың өз активтеріне өз қалауы бойынша билік етуінен, оның ішінде қаржы пирамидасы қызметіне тәуекел ете отырып қатысқандарынан экономикалық жүйеге нақты зиян келетіндігін дәлелдеуші негіздер жоқ. Дегенмен, отандық заңшығарушының ҚР ҚК-нің 217-бабында қарастырылған қол сұғушылық объектісін экономикалық қызмет саласындағы қоғамдық қатынастар ретінде белгілеуін әдіснамалық тұрғыдан қисынды деп пайымдаймыз. Зерттеушілер әділ баға беріп өткендей, қаржылық пирамида қызметінің мемлекеттің экономикалық жүйесі үшін қаржылық пирамидалардан зардап шеккен азаматтардың бұдан әрі инвестициялық тетіктерді пайдалануға зауқыларының соқпауы, қаржы пирамидалары көбінесе өздерін заңды банктік қызметке қарағанда тиімді қаржы құралдары ретінде көрсететіндіктен заңды банк жүйесіне деген сенімдерінің төмендеуі

сияқты ұзақ мерзімді зиянды салдарға ие [25]. Яғни, кез келген қаржылық пирамида мемлекеттің экономикалық жүйесінің беделіне кем дегенде ықтимал қауіп тудырады.

Сонымен қатар, қаржылық пирамиданы құру фактісі салымшылардың едәуір бөлігі өздерінің қомақты ақша қаражатынан немесе өзге де активтерден айрылу себебінен жәбірленуші болып шығатындықтан меншіктік құқықтық қатынастарды қауіпті жағдайға қояры сөзсіз [13]. Сөйтіп, меншікке қатысты қоғамдық қатынастар мен экономикалық қызмет саласындағы қоғамдық қатынастар ҚР ҚК-нің 217-бабында көзделген қылмыс құрамы мазмұнында бір-бірімен бәсекелес емес екенін мойындау керек. Меншік қатынастарын экономикалық қызмет саласындағы қоғамдық қатынастарды қорғау арқылы жанама түрде қорғалатын фокус-объект ретінде анықтауға болады. Сондай-ақ, қаржылық пирамиданы құру аясында қолсұғушылық объектісі ретінде экономикалық қызметті қорғау қазіргі уақытта меншік қатынастары арқылы объектіленген, себебі қаржы пирамидасы ыдырау сатысына (күйреу) жеткен жағдайда меншіктік қатынастарға зиян келтіріледі.

Ал қазіргі қолданыстағы ҚР ҚК-нің 217-бабында көзделген меншіктік қатынастар фокус-объект ретінде қажетті дәрежеде қорғалмаған. Қаржылық пирамидаларды құрушылардың өз әрекеттерін бүркемелеу үшін түрлі тәсілдерді қолданып, заңды қаржылық-шаруашылық қызмет жүргізіп жатқандай болып көрінуге ұмтылуы (атап айтқанда келісім-шартта қызметтерінің тоқтау мүмкіндігі туралы хабарламаның болуы сияқты мазмұн), арқылы салымшыларға мүліктік залал келтірілген жағдайда алаяқтық құрамын әшкерелеу (ҚР ҚК 190-б.) өте қиын. Дегенмен, алдында айтып өткендей, қаржылық пирамиданы құру кезінде, яғни нақты мүліктік залал келтіргенге дейін кінәлі адамдарды жауаптылыққа тарту қиындығын ескере отырып, көп жағдайда ҚР ҚК-нің 217-бабы ережелерін қолдану келтірілген залал фактісіне байланысты болмақ. Бұл жерде қаржылық пирамиданы құрудың бастапқы кезеңінде осы қызметпен айналысушы адамның салымшыларға залал келтіру туралы ойы мүлдем болмауы да мүмкін. Кінәлі адам (пирамиданы құрушы) бастапқы капиталды толықтыру, уақытша қаржылық қиындықтан шығу үшін қаржылық-пирамидалық мақсаттарды пайдалану және т.б. «қаржылық авантюризм» уәждерін басшылыққа алуы мүмкін. Тиісінше, бұл жағдайда ҚР ҚК 217-бабы және ҚР ҚК 190-бабының жиынтығы бойынша саралау өте қиын. Бұл жағдайды шешу үшін ҚР ҚК-нің 217-бабын заңнамалық тұрғыдан ресімдеуде қаржылық пирамидасының жұмыс істеуінде сөзсіз көрініс табатын кінәлі адамдардың ниетін көрсету орынды деп санаймыз. Егер бастапқы кезеңде салымшыларға мүліктік залал келтіру туралы ниетті іс жүзінде әшкерелеу мүмкін болмағанымен (бір жағынан осы себептен де қылмыс құрамы құрылысы бойынша формальды немесе келте болып отыр), инерциялық күйдің туындау кезеңінде жағдай түбегейлі өзгереді. Қаржылық пирамиданы құрушыларда салымшы алдындағы міндеттерді орындауға байланысты қиындықтар шыққан сәттен бастап олардың әрі қарайғы қызметі қоғамдық қауіпті сипатқа ие болады. Себебі, олардың санасында кем дегенде салымшыларға мүліктік залал келтіру туралы жанама ниет сөзсіз қалыптасады. Сондықтан, ҚР ҚК-нің 217-бабын төлемдер төлеумен байланысты бастапқы қиындықтар пайда болған сәттен бастап қаржылық пирамида құрушы және оған басшылық етуші адамдарды жауаптылыққа тартуды көздейтін жеке бөлікпен толықтыру қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Онаева Г.Т., Ахметова А.К. О понятии преступлений в сфере экономической деятельности // Вестник КарГУ. – 2007. – URL: <https://articlekz.com/article/5233> (кіру күні 10.08.2022).
2. Базилова А.А., Рахметова Т.А., Э. Алимова Қаржы пирамидалары және олармен күресудің халықаралық аспектілері // Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – №1(70). – 2022. – 119-124 бб.
3. Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономики: авторский комментарий к уголовному закону (раздел VIII УК РФ). – М., 2006. – С. 213–214.
4. Волженкин Б.В. Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления). – СПб., 2002. – С. 81-82.
5. Клепицкий И.А. Система хозяйственных преступлений. – М., 2005. – С. 120-121.

6. Шишко И.В. Экономические правонарушения: вопросы юридической оценки и ответственности. – СПб., 2004. – С. 26-27.
7. Трунцевский Ю. Экономический порядок как объект посягательства и материальный признак преступления // Уголовное право. – 2007. – № 2. – С. 72–76.
8. Климова А.Н. К вопросу о понятии и признаках предпринимательской деятельности // Вестник КГУ. – 2016. – № 6. – С. 182-183.
9. Попова И.Н. Предпринимательская деятельность как объект уголовно-правовой охраны // Законность и порядок в современном обществе. – 2016. – № 30. – С. 120-121.
10. Устинова Т.Д. Актуальные проблемы уголовной ответственности за преступления, посягающие на предпринимательскую деятельность: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2005. – С. 14.
11. Боголюбовский С.С. Уголовная политика в области предпринимательской деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2013. – С. 12.
12. Мазур С.Ф. Уголовно-правовая охрана экономических отношений в сфере частного предпринимательства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2004. С. 17.; Хакулов М.Х. Преступления, посягающие на свободу и добросовестность конкуренции в сфере предпринимательской деятельности: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2008. – С. 7.
13. Anzhu A, A., Pshenichnikov V.V. Phenomenon of financial pyramids: nature and design //Advances in Economics, Business and Management Research, volume 38.<https://www.atlantispress.com/article/25885405.pdf>
14. Жилкин М.Г. Средства дифференциации уголовной ответственности за преступления в сфере предпринимательской деятельности // Научный портал МВД России. – 2017. – № 4. – С. 61.
15. Жилкин М.Г. Понятие и классификация преступлений в сфере предпринимательской деятельности // Евразийская адвокатура. – 2018. – № 5 (36). – С. 100.
16. Белицкий В.Ю. Уголовная ответственность за организацию деятельности по привлечению денежных средств и (или) иного имущества (ст. 172.2 УК РФ) // 81Алтайский юридический вестник – 2017. – № 1 (17). – С. 80-81.
17. Харьков А.В. Непосредственный объект преступного посягательства по ст. 172.2 УК РФ // пробелы в российском законодательстве. – 2017. – № 4. – С. 176.
18. Алибекова А.М. Некоторые вопросы квалификации создания и руководства деятельностью финансовой (инвестиционной) пирамидой. – URL: <https://online.zakon.kz/> (кіру күні 02.08.2022).
19. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан /Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», – 2016. – 752 с. – С. 377.
20. Лаптева Е.В. Финансовая пирамида: феномен и исторические прецеденты // Актуальные проблемы российского права. – 2016. – № 12 (73). – С. 26-27.
21. Карпович О. Г. Актуальные правовые проблемы борьбы с финансовым мошенничеством. – М. : ЮнитиДана, 2011. – С. 3.
22. Назарова Н.Л., Семенченко О.Д. Уголовно-правовая квалификация деятельности финансовых пирамид // Вестник КГУ им. А.Н. Некрасова. – 2016. – № 4. – С. 232-235.
23. Курбанова Д.Н. Финансовые пирамиды как вид мошенничества // Вестник дагестанского государственного университета. - Серия 2: Общественные науки. – 2013. – № 2. – С. 137-140.
24. Аснис А.Я. Некоторые проблемы уголовной ответственности за организацию финансовых пирамид // Адвокат. – 2016. – № 11. – С. 21-29.
25. Сафаров И.Г. Организация деятельности по привлечению денежных средств и (или) иного имущества: юридико-технический анализ // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2016. – № 4(26). –С. 112-114.
26. Шебанов Д.В. Криминологическая обоснованность уголовного закона и практики его применения в сфере охраны собственности // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2016. – № 10. – С. 183.
27. Мизанбаев А.Е. О поиске новой парадигмы модернизации механизма уголовно-правового регулирования. – URL: <https://www.zakon.kz/> (кіру күні 19.08.2022).
28. Энрикес Д. Чародей лжи. Как Бернард Мэдофф построил крупнейшую в истории финансовую пирамиду. – М.: Азбука Бизнес, 2014. – С. 514.
29. Финансовые пирамиды в Казахстане. 180 уголовных дел за последние три года. – URL: <https://informburo.kz/> (кіру күні 03.08.2022).
30. Опубликован список компаний с признаками финансовой пирамиды. – URL: <https://tengrinews.kz/> (кіру күні 10.10.2022).
31. Есенбаев И.А. Вопросы квалификации преступлений. – URL: <https://www.zakon.kz/> (кіру күні 10.08.2022).
32. Нагаева Н.И. Продолжающиеся преступления // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2011. – № 2. – С. 75.

Авторлар туралы мәліметтер

Ахмадиев А.Б. – Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы жоғары оқудан кейінгі білім беру факультетінің 3 курс докторанты, полиция майоры.

Балгожина М.Е. – Қазтұтынуодағының Қарағанды университеті жалпы құқықтық және арнайы пәндер кафедрасының доценті, философия докторы (PhD).

Ахмадиев А.Б. – докторант 3 курса факультета послевузовского образования Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, майор полиции.

Балгожина М.Е. – доцент кафедры общеправовых и специальных дисциплин Карагандинского университета Казпотребсоюза, доктор философии (PhD).

Akhmadiev A.B. – 3rd year doctoral student of the Faculty of Postgraduate Education of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, police major.

Balgozhina M.E. – Associate Professor of the Department of General Legal and Special Disciplines of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Doctor of Philosophy (PhD).

Д.Б. Мәліков¹, Р.Е. Джансараева², Ш.Б. Мәлікова²

¹Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚЫЛМЫС ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫ НОРМАТИВТІК РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР СҰРАҚТАРЫ

Дүние жүзі, оның ішінде Қазақстан да қазіргі кезде әлеуметтік-экономикалық дағдарысты бастан кешіруде. Дүниежүзілік пандемия, бертіндегі мемлекеттердің арасындағы шиеленістердің нәтижесінде туындаған экономикалық дағдарыс көптеген отбасылардың, халықтың елеулі бөлігінің өмір сүру деңгейінің төмендеуіне, денсаулық сақтау, білім және мәдениет инфрақұрылымдарының әлсіреуіне әкеліп соқтырды. Бұл өз кезегінде қылмыстылықтың өсуіне қолайлы жағдай болып табылады. Мемлекеттің негізгі функцияларының бірі – қылмыстылыққа қарсы күрес, қылмыстылықты туындататын себептерге әсер ету болып табылады. Сонымен қатар, алдын алу шаралары, әдетте, бір жақты және негізінен қоғамға қарсы мінез-құлқы бар адамдарға бағытталған. Мақалада мемлекеттің виктимологиялық саясатын жүзеге асыруды нормативтік-құқықтық реттеу қарастырылған. Қылмыс құрбандарының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын бірқатар нормативтік-құқықтық актілерге талдау жасалған.

Түйінді сөздер: жәбірленуші, құрбан, виктимділік, виктимизация, қылмыстылық, алдын алу, сақтандыру, виктимологиялық алдын алу.

Некоторые вопросы нормативного регулирования защиты прав жертв преступлений

Мир, в том числе и Казахстан, в настоящее время переживает социально-экономический кризис. Глобальная пандемия, экономический кризис, возникший в результате напряженности между государствами, привели к снижению уровня жизни многих семей, значительной части населения, ослаблению инфраструктуры здравоохранения, образования и культуры. Это, в свою очередь, является благоприятной ситуацией для роста преступности. Одной из основных функций государства является борьба с преступностью, воздействие причин, порождающих преступность. Кроме того, профилактические меры, как правило, односторонние и в основном направлены на людей с антисоциальным поведением. В статье рассматривается нормативно-правовое регулирование реализации виктимологической политики государства. Проведен анализ ряда нормативных правовых актов, осуществляющих защиту прав и законных интересов жертв преступлений.

Ключевые слова: жертва, жертва, виктимность, виктимизация, преступность, профилактика, страхование, виктимологическая профилактика.

Some issues of regulatory regulation of the protection of the rights of victims of crimes

The world, including Kazakhstan, is currently experiencing a socio-economic crisis. The global pandemic, the economic crisis caused by tensions between the states in Berta, has led to a decrease in the standard of living of many families, a significant part of the population, a weakening of the infrastructure of health, education and culture. This, in turn, is a favorable environment for the growth of crime. One of the main functions of the state is to combat crime, to influence the causes that cause crime. In addition, preventive measures are usually unilateral and mainly aimed at people with antisocial behavior. The article provides for normative legal regulation of the implementation of the victimological policy of the state. The analysis of a number of normative legal acts that protect the rights and legitimate interests of victims of crimes is carried out.

Keywords: victim, victim, victimization, victimization, criminality, prevention, insurance, victimological prevention.

Қолданыстағы ұлттық заңнаманы зерттеу қылмыстық қауіп-қатердің ықтимал құрбаны ретінде жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған виктимологиялық аспектілерді қамтитын заңдарды, нормативтік құқықтық актілерді және жекелеген нормаларды бөліп қарастыруға мүмкіндік береді.

Мемлекеттің конституциялық міндеті – қылмыстан зардап шеккен адамдардың құқықтарын қорғау болып табылады. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, мемлекеттің жоғары құндылығы ретінде жарияланады және кепілдік беріледі [1]. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары қылмыстық сот ісін жүргізу саласына қатысты бірқатар қағидатты ережелерді алдын ала айқындайды.

Қылмыстық заңнаманың виктимологиялық әлеуеті жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуден, жалпы бөлімнің ережелерінен, ерекше бөлімнің нормаларынан көрінеді. Қылмыстық заңнама іс-әрекеттің қылмыстылығын жою мән-жайлар: қажетті қорғаныс (ҚР ҚК 32-б.), аса қажеттілік (ҚР ҚК 34-б.) және т.б. сияқты алдын ала қорғау шараларын көздейді [2].

ҚР Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы [3] виктимологиялық бағыттағы бірқатар нормаларды қамтиды. Конституциялық ережелерді іске асыра отырып, ҚР ҚПК әрбір адамға сот төрелігіне қол жеткізуді және келтірілген залалдың өтелуін қамтамасыз ете отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауды, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде оның құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы нәтижесінде келтірілген зиянның өтелуіне құқықты (ҚР ҚПК 15-бабы) бекітеді. ҚР ҚПК-нің 4-тарауы баптарының нормалары сотты және қылмыстық қудалау органын қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз іс-әрекеттері нәтижесінде адамға келтірілген зиянды өтеу жөніндегі барлық шараларды қолдануға міндеттейді және азаматтардың осындай зиянды өтеу құқығын бекітеді және осындай құқығы бар адамдарды аударарды. ҚПК заңды тұлғаны жәбірленуші деп тану мүмкіндігін көздей отырып, қылмыстық процесте жәбірленушінің құқықтық жағдайын бекітеді (ҚР ҚПК-нің 71-бабы); жәбірленушіге берілетін құқықтардың жеткілікті кең тізбесі көзделген; ҚР ҚПК-нің 71-бабының 16-тармағы жәбірленушіге айыптауды қолдау құқығын береді.

ҚР ҚПК-де жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты бірқатар ережелер бар (ҚР ҚПК-нің 97-бабы, 98-бабы). ҚР ҚПК 15-бабының 3 бөлігінде «Жәбірленушіні, куәні немесе қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдарды, сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын өлтірумен, күш қолданумен, мүлкін жоюмен немесе бүлдірумен не өзге де құқыққа қарсы қауіпті әрекеттермен қорқытты деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде қылмыстық процесті жүргізетін орган өз құзыреті шегінде бұл адамдардың өмірін, денсаулығын, абыройын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға заңда көзделген шараларды қолдануға міндетті», - деп көрсетілген. ҚР ҚПК-нің бесінші бөлімі қылмыстық іс бойынша іс жүргізу барысында туындайтын, оның ішінде қылмыстық іспен бірге азаматтық талап арыз беру арқылы жүзеге асырылатын материалдық-құқықтық аспектілерге байланысты құқықтық қатынастарды қозғайды. Бұл бөлімге қылмыстық іспен бірге азаматтық талапты қараудың негіздері мен тәртібін реттейтін ережелер кіреді (ҚР ҚПК 20-тарауы).

ҚР ҚПК 168-бабында залалды өтеудің негіздері, шарттары, көлемі және тәсілі туралы қағидаларды қолдану, яғни «қылмыстық істе қойылған азаматтық талапты қарау кезінде залалды өтеу негіздері, шарттары, көлемі мен тәсілі азаматтық, еңбек және басқа да заңнама нормаларына сәйкес айқындалады. Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта осы Кодексте қамтылғаннан өзгеше қағидалар белгіленсе, онда халықаралық шарттың қағидалары қолданылады», - деп көрсетілген. Атап айтқанда, мүлкілік

зиян келтірілген адам тергеп-тексерілетін қылмыстық іс шеңберінде оны өтеу туралы талапты мәлімдеуге құқылы (ҚР ҚПК 77-бабының 1-бөлігі).

Бұл ережелер мемлекеттің жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі өзінің конституциялық міндетін жүзеге асыруына, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізуді тиімді жүзеге асыруға ықпал етеді. Бұл шаралардың мазмұны қылмыстық іс жүргізу заңнамасы нормаларының виктимологиялық бағытының мәнін ашады. Яғни, жәбірленуші ҚР ҚПК аясында өз құқықтарын қорғау бойынша ауқымды процессуалдық мүмкіндіктерге ие.

«Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» № 72-II Қазақстан Республикасының Заңы [4] қылмыстық процеске қатысушы адамдардың, олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының өмірін, денсаулығын, мүлкін, заңды құқықтарын, мүдделерін мемлекеттік қорғау, қылмыстық процеске қатысушы адамдардың заңсыз араласуына жол бермеу мақсатында олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының жүйесін белгіледі қылмыстық процесс. Жәбірленушілер заңда көзделген басқа адамдармен қатар мемлекеттің қорғауында болады. Өздеріне қатысты мемлекеттік қорғау шараларын қолдану туралы шешім қабылданған адамдар «қорғалатын адамдар» деп аталады. Мемлекет заңда көзделген тәртіппен қылмыстық істерді немесе материалдарды сотта қарауға, анықтау немесе алдын ала тергеу жүргізуге байланысты олардың өміріне қол сұғудан немесе өзге де зорлық-зомбылықтан қауіпсіздік шараларын қабылдауды қамтамасыз етеді.

Егер қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге байланысты күш қолданудың немесе қылмыстық заңмен тыйым салынған өзге де әрекеттің нақты қауіпі болса, онда қылмыстық процесті жүргізуші орган жәбірленушінің, куәнің, айыпталушының және қылмыстық процеске қатысатын басқа да адамдардың, олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін шараларды қолдануға міндетті.

Заңда мемлекеттік қорғаудың мынадай түрлері көзделген:

- адамдардың өмірі мен денсаулығын қорғау үшін уәкілетті мемлекеттік органдар арқылы қауіпсіздік шараларын қолдану, сондай-ақ олардың мүлкінің сақталуын қамтамасыз ету;

- адамдардың өміріне, денсаулығына және мүлкіне қол сұғушылық үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін құқықтық қорғау шараларын қолдану;

- қаза тапқан (қайтыс болған), дене жарақатын алған немесе денсаулығына өзге де зиян келтірген, мүлкін жойған немесе бүлдірген жағдайда материалдық өтемақыға заңда белгіленген құқықты жүзеге асыруды көздейтін әлеуметтік қорғау шараларын жүзеге асыру.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен, адамды ұрлау және сату, оларды пайдаланумен байланысты қатыгез қарым-қатынастың құрбандарына (жәбірленушілеріне) «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» 2008 жылғы 29 желтоқсандағы №114-IV ҚР Заңының ережелеріне сәйкес арнаулы әлеуметтік қызметтер ұсынылуы мүмкін [5].

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жедел жолын кесу және әлеуетті құрбандар үшін қауіпсіз жағдайлар жасау, оларға қажетті медициналық, психологиялық, құқықтық және әлеуметтік көмектің өзге де түрлерін көрсету мақсатында «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV ҚР Заңы қабылданды [6]. Аталған Заңның 1-бабында жәбірленушіні «өзіне қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық моральдық, физикалық және (немесе) мүліктік зиян келтірді деп пайымдауға негіз бар жеке тұлға», - деп анықтайды. Заңда тұрмыстық зорлық-зомбылық, физикалық зорлық-зомбылық, психологиялық зорлық-зомбылық, жыныстық зорлық-зомбылық, экономикалық зорлық-зомбылық сияқты зорлық-зомбылық түрлері қарастырылған (4-бап). Заңда жәбірленушінің көзделген арнаулы әлеуметтік қызметтердің кепілдік берілген көлемін алу құқығы бекітілген (5-бап), сондай-ақ жәбірленушінің қауіпсіздігінің процессуалдық шаралары көзделген (23-бап).

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2014 жылғы 18 ақпандағы №175-V Қазақстан Республикасының Заңы [7]

тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға және жолын кесуге және оның құрбандары болған адамдарға жәрдем көрсетуге бағытталған.

Занда тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілеріне қарсы іс-қимыл жөніндегі құқықтық шаралар кешені белгіленген, атап айтқанда, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына әлеуметтік жәрдемдесудің және көмек көрсетудің құқықтық тетіктері көзделіп, сондай-ақ отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқық бұзушылықтар үшін жаза қатандатылған.

Зандағы неғұрлым мәнді ережелер ретінде құқық бұзушының жазасын күшейтуді қайта қарау, әкімшілік іс жүргізуге қатысушының өтініші бойынша құқық бұзушыға қатысты белгіленетін ерекше талаптардың тізбесін кеңейтуді айтсақ болады.

Заңның мәтінінен көретініміз құқық бұзушыда басқа тұруына болатын тұрғын-жай болған реттерде, жәбірленушімен бірге бір тұрғын үй-жайда тұруына тыйым салынады.

Түзетулер арқылы тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерге тұрғылықты жеріне қарамастан тиісті көмек алуға, сондай-ақ қатыгездікпен қарау салдарынан өмірлік қиын жағдайда жүрген балаларға көмек көрсетуді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін нормалар көзделген.

Отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимылдағы негізгі қиындықты жәбірленушінің өз жағдайының нашарлауынан қорқып, зорлаушыны беруден бас тартуы туындаттады. Осындай жағдайларда адамдарды қорғауды қамтамасыз ету үшін мемлекет тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жедел жолын кесуге, жәбірленушілерге қауіпсіз жағдайлар жасауға, оларға белгілі бір қызметтер кешенін (ақпараттық, құқықтық, психологиялық және т.б.) көрсетуге, құқық бұзушыға жеке алдын алу шараларын қолдануға тиіс.

«Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» 2018 жылғы 10 қаңтардағы 131-VI ҚР Заңы [8] жәбірленушілердің, олардың заңды өкілдерінің құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігін қалыптастыруға қолайлы жағдайлар жасауға, Жәбірленушілерге өтемақы қорының құқықтық, ұйымдастырушылық, қаржылық, әкімшілік-өкімдік ресурстарын шоғырландыру арқылы қаржыландыру және қаражат төлеу тәртібін жүйелеуге бағытталған. Заң жәбірленушілерге өтемақының негізгі қағидаттарын бекітеді (3-бап) және қылмыстық қудалау функцияларын жүзеге асыратын органдардың (4-бап) және бюджетті атқару жөніндегі уәкілетті органның (5-бап) өтемақы мәселелері жөніндегі өкілеттіктерін көздейді.

Занда өтемақы алуға құқығы бар адамдардың үш санаты айқындалған: ҚК-нің сегіз бабы бойынша сексуалдық зорлық - зомбылық құрбандары болып табылатын кәмелетке толмағандар, адам саудасы және азаптау құрбандары. Екінші санат - 19 бап бойынша денсаулығына ауыр зиян келтірілген не иммун тапшылығы вирусын - АИТВ/ЖИТС жұқтырған жәбірленушілер. Үшінші санат - жәбірленуші қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде қайтыс болған жағдайда 35 бап бойынша құқық мирасқорлары.

Сонымен, мемлекет құқыққа қайшы қол сұғушылықтардан тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізге субъект болап табылады, тұлғаның мүдделерін реттеу және қорғау тетіктерін жасайды, олардың жұмысының тиімділігін қамтамасыз етеді. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі өз функцияларын орындай отырып, мемлекеттік билік органдары азаматтардың қорғалу деңгейін арттыруға және олардың қылмыстық қол сұғушылықтар алдындағы осалдығын (виктимизациясын) азайтуға бағытталған қызметті жүзеге асырады.

Жәбірленушілерді (қылмыс құрбандарын) мемлекеттік қорғау тетігінің құқықтық реттелуін талдау қылмысқа виктимологиялық әсер ету және қылмыс құрбандарын қорғау туралы мемлекеттің виктимологиялық саясатының негіздері айқындалған бірыңғай заңнаманы әзірлеу қажеттігінің пісіп-жетілгенін көрсетеді. Қазақстан Республикасында қылмыстылық құрбандарын қорғауды көздейтін виктимологиялық саясаттың бірыңғай Тұжырымдамасын әзірлеу және қабылдау қылмысқа виктимологиялық ықпал етудің бірыңғай жүйесін қалыптастырудың қажетті құқықтық алғышарты ғана емес, сондай-ақ қылмыс құрбандары қауіпсіздігінің тиісті деңгейін қамтамасыз етудің құқықтық негізі болып табылатын виктимологиялық саясаттың маңызды бағыттарын айқындау мен бекітудің қажетті құқықтық алғышарты болар еді.

Елде виктимологиялық саясаттың негізгі бағыттарын реттейтін бірыңғай заңнаманың болмауы қылмыстылыққа тиімді қарсы тұруға елеулі түрде кедергі болып табылады. Осыған байланысты батыс елдерінің қылмыстылыққа виктимологиялық әсер ету шараларын әзірлеу мен қолданудың құқықтық және тәжірибелік саласында, қоғамның виктимизациялануының алдын алу және қылмыстардан зардап шеккендерге көмек көрсету саласында алға жылжуы байқалады. Көптеген батыс елдерінде виктимологиялық саясаттың бағыттарын реттейтін заңнама жүйесі құрылған. Шет мемлекеттерде виктимологиялық проблемаларды шешу заңнамалық деңгейде ғана емес, құқық қорғау органдарына тиісті өкілеттіктер беру арқылы да жүзеге асырылады.

Шетелде виктимологиялық алдын-алу жүйесі мемлекеттік қолдау мәртебесіне ие және оң тәжірибе ретінде қолданыла алады. Сонымен, батыс елдерінде төменде көрсетілген топтарға біріктіруге болатын виктимологиялық алдын алудың элементтері бөлінеді:

- жеке адамды немесе әлеуметтік топты құрбан етудің объективті жағдайларын бейтараптандыру;

- халықтың жекелеген санаттары арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу, виктимологиялық насихат;

- мемлекеттік өтемақы және зиянды өтеу жүйесі түрінде зардап шеккендерге көмек көрсету [9, 130 б.].

Қазіргі криминологиялық тұжырымдамалардағы жәбірленушінің мінез-құлқы қылмыстың детерминанттары жүйесіндегі маңызды элемент ретінде түсіндірілгендіктен, батыстағы виктимологиялық алдын алу мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының қылмыстылықтан сақтандырудағы қызметінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Батыс виктимологиясы қоғамдық өзін-өзі басқарудың жекелеген факторлардың қоғамға зиянды әсерін бейтараптандыруға қабілетті әлеуметтік өзін-өзі реттеудің қуатты әлеуетіне ие екендігіне сенімді. Батыс елдерінде қылмыстылықтың виктимологиялық алдын-алу жүйесінің маңызды және негізгі элементі қылмыс құрбандарының мүдделерін қорғау, оларға көмек көрсету және қайталанатын виктимизацияға қарсы тұру үшін құрылған қоғамдық ұйымдар болып табылады. Осылайша, қылмыс құрбандарына көмек көрсететін түрлі қоғамдық ұйымдар, комитеттер мен одақтар құрылады.

Батыстың бірқатар елдерінде виктимологиялық ұйымдардың қызметін үйлестіру үшін жалпыұлттық органдар, комитеттер, кеңестер және т.б. құрылады, олар қорлар мен ұйымдардың жұмысының қайырымдылық қызметтің ұлттық стандарттарына сәйкестігін қамтамасыз етеді, виктимологиялық насихатты жетілдіру бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірлейді, ең қызықты тәжірибені жинайды және жалпылайды, қоғамдық ұйымдардың үкіметтік құрылымдармен байланысын қамтамасыз етеді және осындай ұйымдармен байланыс орнатуға ықпал етеді.

Қылмыстылыққа виктимологиялық әсер етуді зерттеу тұрғысынан Канада, Италия, Израильдің тәжірибесі назар аудартады. Осы елдерде полиция көпшілікке арналған білім беру компаниясын жүргізеді, әлемнің әртүрлі тілдерінде пайдакүнемдік бағыттағы заңсыз әрекеттерді жасау мәселесі туралы парақшалар мен басқа да баспа ақпаратын шығарады және таратады. Виктимологиялық мазмұндағы баспа өнімдерін таратумен негізінен қарапайым азаматтар айналысады. Кейбір жағдайларда, әсіресе қоғамдық орындарда анықталған қылмыстық белсенділік аймақтарының айналасында бақылау бекеттері құрылады. Осы жұмыстың нәтижелері бойынша полиция бірқатар мүдделі министрліктер мен ведомстволар басшысының атына жағдайды реттеу бойынша шаралар қабылдау туралы ұсыныстар жібереді. Ұлттық халықаралық ұйымдардың барлық орасан зор жұмысы кең ұйымдастырылған ғылыми зерттеулерге және халықтың барлық жіктерін ақпараттандырудың жақсы жолға қойылған жүйесіне сүйенеді: арнайы журналдар, буклеттер, брошюралар, нұсқаулар, жадынамалар шығарылады, тұрақты радио және телебағдарламалар жүргізіледі.

Шет елдердің жылдар бойы жинақталған тәжірибесі мемлекеттің виктимологиялық саясатының негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995ж. - URL: <http://www.akorda.kz/ru/> (жүктеу мерзімі: 19.11.2022).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 3 шілде 2014ж. - URL: <https://online.zakon.kz/> (жүктеу мерзімі: 15.11.2022).
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 3 шілде 2014ж. - URL: <https://online.zakon.kz/> (жүктеу мерзімі: 10.11.2022).
4. Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 5 шілдедегі N 72 Заңы. - URL: <http://adilet.zan.kz/rus/> (жүктеу мерзімі: 10.11.2022).
5. Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы N 114-IV Заңы. - URL: <https://online.zakon.kz/> (жүктеу мерзімі: 11.11.2022).
6. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы. - URL: <http://adilet.zan.kz/> (жүктеу мерзімі: 12.11.2022).
7. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 18 ақпандағы №175-V ҚРЗ. - URL: <https://online.zakon.kz/>(жүктеу мерзімі: 10.11.2022).
8. Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 10 қаңтардағы № 131-VI ҚРЗ.- URL: <http://online.zakon.kz/>(жүктеу мерзімі: 10.11.2022).
9. Варчук Т.В., Вишневецкий К.В. Виктимология. – М., 2010. – 191 с.

Авторлар туралы мәліметтер

Мәліков Дәурен Балтабекович –Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты, з.ғ.м.

Джансараева Рима Еренатовна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының меңгерушісі, з.ғ.д., профессор.

Мәлікова Шолпан Балтабековна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының доценті, з.ғ.к.

Маликов Дәурен Балтабекович – докторант Алматинской академии МВД РК им. М. Есбулатова, м.ю.н.

Джансараева Рима Еренатовна – заведующая кафедрой уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского национального университета имени аль-Фараби, д.ю.н., профессор.

Маликова Шолпан Балтабековна – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского национального университета имени аль-Фараби. к.ю.н.

Malikov Dauren .Baltabekovich – Master of Law, doctoral student of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov.

Dzhansarayeva Rima Erenatovna – doctor of Juridical Sciences, professor of al-Farabi KazNU.

Malikova Sholpan Baltabekovna – Candidate of Juridical Sciences, docent of al-Farabi KazNU.

А.А. Айдарова¹, С.М. Сабитов¹, С.К. Күмісбеков²

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан Республикасы

²Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІНДЕГІ АДАМ САУДАСЫ ТҮСІНІГІН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Адам саудасымен күрес мәселесі жаһандық сипатқа ие. Адам еңбегін пайдалану, адамды құлға айналдыру, заманауи құлдық нысандарының түрленуі Адам саудасымен күрес жүргізетін халықаралық қауымдастықтардың алаңдатушылығын тудыруда. Бүгінгі күнде экономикалық сипатқа ие болған адам саудасы мол кіріс әкелетін бизнес түріне айналып отыр. Бұл қылмыс түрінің тыйылмау себебі тауарды көп реттік пайдалану мүмкіндігінде жатыр. Аталған мақаламызда адам саудасымен күрестің тиімділігін арттыруда адам саудасының түсінігін нақтылаудың және халықаралық нормаға сәйкестендірудің маңызына тоқтала кеттік. Сонымен қатар, адам саудасын алдын алуда көп бағытты шаралар қабылдау қажеттігін анықтадық. Адам саудасы түсінігін анықтауда заңгер ғалымдардың пікірлері талданды. Шетелдердің адам саудасына қарсы тұру регламенттелген нормативтік актілеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Түйінді сөздер: адам саудасы, заманауи құлдық, адам саудасының құрбаны, адам саудасын алдын алу, қылмыстық саясат, мәжбүрлі еңбек.

Проблемы определения понятия торговли людьми в уголовном кодексе Республики Казахстан

Проблема борьбы с торговлей людьми носит глобальный характер. Использование человеческого труда, превращение человека в раба, трансформация современных форм рабства вызывают беспокойство международных сообществ, ведущих борьбу с торговлей людьми. На сегодняшний день торговля людьми, носящая экономический характер, становится видом бизнеса, приносящим огромные доходы. Причина распространения данного вида преступления кроется в возможности многократного использования товара. В данной статье мы остановимся на важности уточнения понятия торговли людьми и приведения в соответствие с международной нормой в повышении эффективности борьбы с торговлей людьми. Вместе с тем, мы определили необходимость принятия мер по предотвращению торговли людьми в разных направлениях. Проанализированы мнения ученых-юристов при определении понятия торговли людьми. Проведен сравнительный анализ нормативных актов зарубежных стран, регламентирующих противодействие торговле людьми.

Ключевые слова: торговля людьми, современное рабство, жертва торговли людьми, профилактика торговли людьми, уголовная политика, принудительный труд.

Problems of defining the concept of human trafficking in the criminal code of the Republic of Kazakhstan

The problem of combating human trafficking is global in nature. The use of human labor, the transformation of people into slaves, and the transformation of modern forms of slavery are of concern to organizations engaged in the fight against human trafficking. Today, human trafficking, which has become economic in nature, is becoming a profitable business. The reason for the Prohibition of this type of crime lies in the possibility of repeated use of the product. In this article, we focused on the importance of clarifying the concept of human trafficking and bringing it into line with international norms in increasing the fight against human trafficking. In addition, we have identified the need to take multidirectional measures

to prevent human trafficking. In defining the concept of human trafficking, the opinions of legal scholars were analyzed. A comparative analysis of the regulated normative acts of countering human trafficking abroad was carried out.

Keywords: human trafficking, modern slavery, victim of human trafficking, prevention of human trafficking, criminal policy, forced labor.

Кіріспе. Әр мемлекет адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтауға кепілдік береді. Бұл Ата Заңымыздың 12-бабында «Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі» деп атап көрсетілген [1]. Сондықтан адам саудасымен күресу әр мемлекеттің басты міндеттерінің бірі.

Соңғы жылдары адам саудасы, теңсіздік және кедейлік мәселесі жаһандық саяси кеңістікте алдыңғы қатарға шықты. Адам құқықтарын сақтау бойынша халықаралық қауымдастықтық адам саудасымен күресу мәселелесін қатаң назарға алуда. Бұған себеп, адам саудасы халықаралық қылмыстар қатарынан болуы, көбі трансұлттық ұйымдасқан қылмыстық топтармен жасалуы, миграциялық ережелерді бұза отырып жасалуы, сыбайлас жемқорлық нәтижесінде құзыретті органдардың қатысуы арқылы жасалуы, адам саудасының айналымынан түсетін қаржының ауқымдылығы, тауарға деген сұраныстың көптігі, потенциалды құрбандарды табу жолының көптігі және жеңілдігі. Экономикалық жаһандану және даму үрдістері негізінде адам саудасы мәселесін зерттеу жаңа серпіліске ие болуы қажет.

Өз мақаламызда адам саудасы түсінігіне салыстырмалы талдау жасай отырып, ұлттық заңнамадағы адам саудасы түсінігін халықаралық стандарттарға сәйкестендіру әрекеті жасалған. Сонымен қатар, адам саудасымен күрес бойынша шетел заңнамаларына және халықаралық құжаттарға салыстырмалы талдау жасалды.

Зерттеудің мақсаты халықаралық құжаттардың нормалары мен бірқатар ғалымдардың пікірі негізге алына отырып, адам саудасының түсінігін нақтылау болып табылады.

Талқылаулар мен нәтижелер.

Адам саудасын жоюға бағытталған әрекеттердің түп тамыры тереңде жатыр. Егер бұрын адам саудасы және адамды қанау-бұл экономикалық, саяси және әлеуметтік жағынан артта қалған әлеуметтік-экономикалық формациялардың белгілері деп айтылған болса, бүгінде біз бұл құбылыстардың барлығы біздің қоғамда да орын алатынын көреміз [2, б.110]. Соңғы уақытта адам саудасы, құлдық және еріксіз жағдайынан босату адам құқықтарын қорғаудағы халықаралық жүйенің бір бөлігіне айналды. Атап айтар болсақ, 1948 жылы қабылданған «Адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларацияның» 4-бабында, 1966 жылғы «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт» 8-бабында, 1969 жылғы «Адам құқықтары жөніндегі Америкалық конвенцияның» 6-бабында, 1981 жылғы «Адам және халық құқықтарының Африкалық хартиясының» 5-бабындағы нормалар құлдықты жоюға бағытталған.

Еуропа Кеңесі адам саудасымен белсенді күресуді 1980 жылдарда бастаған. Адам саудасымен күресуге бағытталған Еуропа Кеңесімен қабылданған екі негізгі құжат: Сексуалды қанау мақсатында адам саудасына қарсы тұру туралы қатысушы-мемлекеттерге Министрлер Комитетінің 11 Ұсынысы (2000 ж.) және Балаларды сексуалды қанаудан қорғау туралы қатысушы-мемлекеттерге Министрлер Комитетінің 16 Ұсынысы (2001 ж.). Дегенмен адам саудасымен күресуде маңызды қадамдардың бірі 2005 жылы қабылданған Адам саудасымен күрес туралы Еуропа Кеңесінің Конвенциясы болып табылады.

Адам саудасымен күресудегі маңызды құжат 2008 жылғы 4 маусымдағы № 37-IV Қазақстан Республикасының Заңымен ратификацияланған 2000 жылы қабылданған Трансұлттық ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы БҰҰ Конвенциясын толықтыратын адамдарды, әсіресе әйелдер мен балаларды сатудың алдын алу мен жолын кесу және ол үшін жазалау туралы Хаттама саналады [3].

Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, Хаттамада көрсетілген анықтама көлемі бойынша ауқымды болып табылғанымен, толығымен адам саудасының түсінігін ашпайды деп санайды. Мысалы, М.Ю. Буряк адам саудасының анықтамасы көлемді және нақтылаулардың көптігін алға тартады [4, б. 13-14]. Біздің ойымызша, Хаттама адам саудасының түсінігін неғұрлым толық ашып, егжей-тегжейлі нақтылауға тырысқан. Халықаралық құжат саналғандықтан адам саудасы түсінігін егжей-тегжейлі нақтыламау қатысушы-мемлекеттер арасында өз бетімен интерпретациялауға және адам саудасымен күрес бойынша ынтымақтастық кезінде әрекетті саралауда қайшылықтарға әкеліп соғуы мүмкін.

Д. Вайсбротт «Бүгін адам саудасын XIX ғасырда орын алған құлдыққа сатудың заманауи эквиваленті ретінде қарастыруға болады» деп атап өтеді [5, 17 б.]. Е.Б. Мизулина да осындай пікірді ұстанады. Е.Б. Мизулина монографиясында адам саудасы құл сатудың заманауи түрі деген тұжырым жасайды [6, 94 б.].

Осы тұрғыда халықаралық тәжірибеде екі түсінік қалыптасқан: «адам саудасы» және «құл саудасы». Тарихи тұрғыда құлиеленушілік институты болған мемлекеттерде құл саудасы ұғымы жиі қолданылады.

Адам саудасынан екі тараптың да пайдаға кенелетіні сөзсіз. Сатушы адамды сату арқылы пайдаға кенелсе, сатып алушы әрі қарай адамды қанау арқылы мол пайдаға кенеледі. В.И. Коволенко өзінің монографиясында «Адамды қылмыстық қанау – мәжбүрлі, күш қолдану немесе өзге де тәсілдермен қанаудан құтыла алмайтын еріксіз жағдайда, құлдық жағдайында, осал жағдайда, өзге еркін емес күйде болатын адамды пайдакүнемдік мақсатта заңсыз пайдалану» деп атап өтеді [7, 404 б.]. Яғни, адамды қанаудың мақсаты пайда көру.

Палермо Хаттамасында адамды қанаудың бес нысаны сипатталған. Заман талабына қарай, адамды қанаудың да нысаны мен түпкі мақсаты өзгеріп отыратыны анық. Қоғам дамыған сайын, қоғамдағы құлдық институты да өзгеруде. Мысал келтірер болсақ, қоғам дамуының әр кезеңінде құлдың атқарар рөлі өзгеріп отырды. Басқыншылық кезінде, басып алған мемлекеттің ер азаматтарын әскер қатарына қосымша күш ретінде пайдаланған. Ал, көне Римде құл байлықтың көрсеткіші ретінде де қолданылды. Римдіктер үшін құл санының көп болуы және олардың сымбаттылығы байлығының бір көрсеткіші ретінде көрініс берді. Сонымен қатар, құлдар жынысына қарай да түрлі қызметтер атқарып отырды. Мысалы, Римде құлдарды гладиаторлық шайқастарға қатыстырған. Әйел адамдарды тұрмыстық шаруада және жыныстық сипаттағы қызмет көрсету үшін пайдаланған. Сонымен қатар, білімді және қабілетті құлдар түрлі қызметтер де атқарған, бұл нағыз еңбек қанауы болған. Әрине, құлдарды пайдаланудың ортақ мақсаты – ол тегін еңбек күші және пайда көзі. Қазіргі заманауи құлдық экономикалық сипатқа ие десек қателеспейміз. Заман өзгерген сайын, құл еңбегін пайдалану нысаны да өзгеруде. Профессор Р.В. Нигматуллин бүкіл әлемде адам саудасына тыйым салу оның бүркемелі нысанда сақталуына жол берді [8, 60 б.]. Сондықтан, адам саудасы, адамды қанау түсінігінің қазіргі заман талабына сай болуы аталған қылмыс түрлерін анықтауда және күресуде белгілі бір нәтиже берері сөзсіз.

Маурисио Джон «Заманауи құлдыққа еңбек, сексуалды қанау және мәжбүрлі еңбек жатады. Адам саудасы – айтарлықтай дәрежеде жасырын жүргізілетін қызмет; оның таралу деңгейін анықтау бір мезгілде қиын және шиеленіскен мәселе» деп атап өтеді [9]. Заманауи құлдықтың түрлері әлдеқайда көп, бұл ретте қандай да бір құжатпен құлдықтың түрлерін шектеу дұрыс емес. Дегенмен, адам саудасының жоғары латентті қылмыстар қатарынан екені, және оның таралу деңгейі мен ауқымын, географиясын нақты анықтау бүгінгі күні мүмкін емес десек қателеспейміз. Бұған дәлел ретінде адам саудасының құрбандарына көмек көрсететін Үкіметтік емес ұйымдардың (әрі қарай ҮЕҰ) статистикасын келтіруге болады. Мемлекеттік статистика агенттігінің қылмыстық істерінің көрсеткіштері мен ҮЕҰ көмегіне жүгінген құрбандар санының арасында айырмашылықты ҮЕҰ басшылары былай түсіндіреді. ҮЕҰ көмекке жүгінген адам саудасының құрбандары арыз жазудан бас тартады. Оған себеп, құрбандардың мемлекетте заңсыз жүруі, яғни мигранттар қатарынан болуы, қылмыстық тергеп-тексеру амалдарының ұзақ мерзімге созылуы және келтірілген материалдық және моральдық зиянды өтеу мүмкіндігіне себеуі.

Біздің ойымызша, адам саудасын келесідей жіктеуге болады:

1. Сексуалды қанау мақсатында адам саудасы. Яғни секс индустрияда пайдалану, порнографиялық материалдар өндіру және т.б.

2. Еңбек қанауы. Ауыр және зиянды объектілерде жұмысқа салу, заңсыз және көлеңкелі экономикада пайдалану (мысалы, құрылыс объектілері), жұмыс жағдайы адам төзгісіз шарттарда жұмысқа салу, ақыл қабілетін пайдалану, тұрмыстық шаруада пайдалану (әйел адамдарды үй шаруашылығында пайдалану және мәжбүрлі бала тапқызу, мүгедек адамдарды күтуге пайдалану, ер адамдарды мал шаруашылығында пайдалану), бала еңбегін пайдалану.

3. Органдар мен тіндерді мәжбүрлі трансплантациялау мақсатында адам саудасы.

4. Қайыршылықпен айналысу мақсатындағы адам саудасы.

5. Қарулы құрылымдарда пайдалану мақсатында адам саудасы.

Жоғарыда аталып өткен адам саудасының құрбандарын пайдалану нысанының көптігін және үнемі өзгеріп отыратынын байқаймыз. Адам саудасының құрбанына айналдырудың қазіргі кездегі басты құралы ғаламтор, әлеуметтік желілер екенін ескеру қажет. Әлеуметтік желілердегі жалақысы жоғары, көп үміт күттіретін жарнамалардың сан алуандығы адамдардың алдануына және құрбанға айналу қаупін жоғарлатады.

Global Slavery Index мәліметі бойынша 2018 жылы Қазақстанда 75 мыңға жуық адам заманауи құлдық жағдайында болған. Қазақстанда адам саудасымен күрес бойынша халықаралық мамандардың қорытындысы бойынша адам саудасы қылмысының құрамы толығымен 2000 жылғы Палермо Хаттамасының халықаралық анықтамасына сәйкес келмейді. Хаттамадағы анықтамада адам саудасы 3 негізгі элементтен тұрады, олар: әрекет, қылмысты жасау тәсілі және мақсат. ҚР ҚК 128 және 135 баптарының диспозициясында қылмысты жасау тәсілінің болмауы іс-әрекетті саралау кезінде өзге қылмыс құрамдарына ауып кету қаупін жоғарлатады деген тұжырымға тоқталады [10].

Қазақстан Республикасы Әйел және бала құқығын қорғауға бағытталған Конвенцияны ратификациялағандықтан әйелдер мен балалардың саудасының барлық нысандарын алдын алу үшін барлық қажетті шараларды қабылдауға міндеттенеді. Өз кезегінде ең бірінші, адам саудасы қылмыс құрамын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру. ҚР ҚК 128-бабының диспозициясы адам саудасын «Адамды сатып алу-сату немесе оған қатысты өзге де мәмілелер жасасу, сол сияқты оны қанау не азғырып көндіру, тасымалдау, беру, жасыру, алу, сондай-ақ қанау мақсатында өзге де іс-әрекеттер жасау» деп таниды [11]. Әрине, диспозицияда осы қылмыс түрін жасау тәсілі туралы жазылмаған. Бұл жалғыз мәселе емес. Бұл ретте диспозицияны қылмыс құрбанының өзіне қатысты қылмыстық әрекеттерге келісім беру немесе бермеу мәселесі де назарға алыну қажет деп санаймыз. Мысал ретінде көршілес мемлекет Қырғыз Республикасының Қылмыстық кодексінде адам саудасы диспозициясы келесідей сипатталған: «Адам саудасы, қанау мақсатында қорқыту, күш немесе басқа да мәжбүрлеу нысандарын қолданамын деп қорқыту, бопсалау, ұрлау, алаяқтық, алдау жолымен жасалған, яғни олардың келісімі немесе келісімінсіз жүзеге асырылған азғырып көндіру, тасымалдау, жасыру, қабылдау немесе беру» [12]. Қырғыз Республикасының ҚК адам саудасы диспозициясында Палермо хаттамасындағы халықаралық анықтамада көзделген үш элемент толығымен көзделген.

Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексі адам саудасы мен құл еңбегі пайдалану қылмыстарын жеке баптарға бөліп қарастырады. РФ ҚК 127.1-бабына сәйкес адам саудасы «Адамды сатып алу-сату, адамға қатысты өзге де мәмілелер жасасу, сол сияқты адамды қанау мақсатында азғырып көндіру, тасымалдау, беру, жасыру немесе алу» деп танылады. Ал 127.2-бап Құл еңбегін пайдалануға келесі әрекеттерді жатқызады: «Егер адам өзіне байланысты емес себептер бойынша жұмыстарды (көрсетілетін қызметтерді) орындаудан бас тарта алмаса, өзіне қатысты меншік құқығына тән өкілеттіктер жүзеге асырылатын адамның еңбегін пайдалану» [13]. Ресей Федерациясы Палермо Хаттамасындағы адам саудасы түсінігін екі бөлек қылмыстық әрекет ретінде қарастырған. Бұл өз кезегінде қазіргі таңда

кеңінен тарап жатқан адам саудасы мен адамды қанау нысандарын, яғни құлдықты алдын алуға бойынша шаралардың тиімділігін арттыруға септігін тигізеді.

Бүгінгі таңда адам саудасына қатысты мәселе тек қылмыстық кодексте реттелген. Бұл өз кезегінде адам саудасын алдын алудың қылмыстық-құқықтық бағытта болатынын және адам саудасын алдын алу шараларының жеткіліксіз екенін дәлелдейді.

Қазақстандық «анитрафикалық» саясатты модельдеудің проблемалық аспектілерінің бірі адам саудасына қарсы іс-қимыл туралы базалық заңның болмауы болып табылады [14, 44 б.]. Адам саудасымен күресуде көп деңгейлі жүйені құру бойынша ұсыныстар А.Б. Бекмагамбетовтың еңбектерінде аталып өткен. А.Б. Бекмагамбетов өз монографиясында «адам саудасымен байланысты қылмыстылық» (криминологиялық жіктеу және сипаттама) және «адам саудасымен байланысты қылмыстар» категориялық-түсінік аппаратын қалыптастыру қажеттігін ұсынады. Осы түсініктердің құқықтық табиғатын зерттей отырып, алдын алудың көп деңгейлі жүйесін құру қажеттігін негізге алады [15, 7 б.]. Біз толығымен пікірмен келісеміз. Себебі, адам саудасы түсінігінің заңнамалық тұрғыда толықтыру және нақтылау тиімді және кешенді алдын алу шараларын қолдану мүмкіндігін арттырады.

Англия заманауи құлдықпен күресуде ең тиімді заңнамалық жүйені құрған. Бұл процесс екі кезеңнен тұрды. Әр кезеңде мәселеге көбірек құрылым берілді, ол шешімді қажет ететін жаңа мәселелерді айқындады. Заманауи құлдықтың өзі, 2015 жылғы Заманауи Құлдық туралы Заң арқылы, осы процестің нәтижесінде пайда болды, өйткені заң құлдықты мәселе ретінде құруда шешуші рөл атқарды және оны шешуге бағытталды [16, 130 б.]. 2015 жылы «Заманауи құлдық туралы» Заң қабылданып, осы заңда құлдық пен адам саудасы қылмыстарының түсінігін толығымен нақтылап, олар үшін жазаны қатаңдатты [17].

Соңғы уақытта адам саудасы, сондай-ақ кедейлік пен теңсіздік мәселелері жаһандық саяси ортада бірінші орынға шықты. Сонымен қатар, соңғы онжылдықта инклюзивті даму Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) және басқа да көпжақты және екіжақты ұйымдар арқылы, әсіресе экономикалық жаһандану мен даму жағдайында тікелей байланысты көптеген мәселелерді шешудің пәнаралық стратегиясы ретінде қарастырыла бастады және бұл адам саудасы мәселесін зерттеуге жаңа өлшем береді [18, 311 б.].

Жоғарыда аталып өткен мәселелер адам саудасымен күресу саясатын жан-жақты бағытта жүргізу қажеттігін көрсетеді. Бұл тек Қазақстан Республикасының мәселесі емес, адам саудасы жаһандық сипатқа ие қылмыс түрі болып табылады. Халықаралық Конвенцияның нормаларын ұлттық заңнамаға имплементациялауда қателікке жол бермеу керек. Трансұлттық сипаттағы қылмыс қатарына жатқандықтан бұл кешенді шаралар қабылдауды қажет етеді. Адам саудасымен күрес шараларын ұйымдастыруда халықаралық стандарттарды қолдану қажет, себебі бұл құбылыс тек бір мемлекеттің аумағында ғана орын алмайды, таралу географиясы кең және кез келген мемлекеттің азаматы адам саудасының құрбанына айналу қаупі бар.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, адам саудасын алдын алу шараларының тиімділігін арттыру үшін оның категориялық-түсінік аппаратын заңнамалық тұрғыда нақтылау қажеттігі туындап отыр.

1. Адамды қанаумен байланысты қылмыстық заңнамадағы өзге де қылмыстар адам саудасы құрбандарын анықтауда, оларға зиянды өтеуде, қорғауда, артықшылықтар беруде, құқықтарын тануда қиындықтарға алып келеді. Сондықтан, елімізде адам саудасын алдын алу туралы арнайы заң «Адам саудасына қарсы тұру туралы» Заң қабылдау қажет. Бұл заң аясында адам саудасының құрбандарын қорғау саясаты күшейіп, олардың құқықтарын қалпына келтіру процедурасы жеңілдеп, оларды құрбан ретінде идентификациялау мәселесі шешіледі.

2. «Адам саудасына қарсы тұру туралы» Заңда адам саудасымен байланысты қылмыстар қатарын нақтылау қажет. Яғни, ғалымдар мен мамандардың адам саудасына жатқызатын 8 қылмыс құрамын (ҚР ҚК 125-бап, 3-б., 2-т., 126-бап, 3-б., 2-т., 116-бап, 128-бап, 134-бап, 135-бап, 308-бап, 309-бап) арнайы адам саудасымен байланысты қылмыстар

деп заңда анықтау қажет. Бұл өз кезегінде қылмыстылықты алдын алу саясатына және қылмыс құрбандарын анықтауда және олардың құқықтарын жүзеге асыруда өз нәтижесін береді деп санаймыз.

3. Адам саудасы түсінігін халықаралық нормаға сәйкестендіру мақсатында адам саудасы түсінігінде негізгі 3 элементті атап өту қажет деп санаймыз. ҚР ҚК 128-бабынды және 135-бабында Адам саудасы түсінігін келесідей баяндауды ұсынамыз: «Адам саудасы – адамды сатып алу-сату немесе оған қатысты өзге де мәмілелер жасау, сол сияқты оны қанау не күш қолданамын деп қорқыту немесе оны қолдану немесе мәжбүрлеу, ұрлау, алаяқтық, алдау арқылы азғырып көндіру, тасымалдау, беру, жасыру, алу, сондай-ақ қанау мақсатында өзге де іс-әрекеттер жасау».

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.08.06. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://online.zakon.kz/> (жүгіну күні:07.09.2022)

2. Кучуков К.М., Агибаева С.Д. Социально-экономические, политические и иные причины незаконной миграции // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2021. - №4(69). – с.107-112.

3. Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын Адамдарды, әсіресе әйелдер мен балаларды сатудың алдын алу мен жолын кесу және ол үшін жазалау туралы хаттаманы ратификациялау туралы Қазақстан Республикасы 2008 жылғы 4 маусымдағы N 37-IV Заңы. – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://adilet.zan.kz/> (жүгіну күні:07.09.2022).

4. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней: монография. - Владивосток: Изд-во Дальневост. Ун-та, 2006. -213 с.

5. Вайсбротт Д. Указ сочинений. Абзац 62. С.17

6. Мизулина Е.Б. Торговля людьми и рабство в России: между - народно-правовой аспект. - М.: Юристь, 2006. С.591

7. Нигматуллин Р.В. Сотрудничество государств в борьбе с преступлениями международного характера в XX веке и начале XXI столетия (историко-правовой аспект): монография. - М.: Издательская группа «Юрист», 2006. – С.335.

8. Коволенко В.И. Криминальная эксплуатация человека в России: монография/под ред. докт. юрид. наук, проф. М.М. Бабаева. – М.: Юрлитинформ, 2021. – 432 с.

9. Mauricio John A critical approach to understanding human trafficking in the Caribbean: The International Journal of Human Rights: Vol 24, No 10 2020 Pages 1666-1680 – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1762577> (жүгіну күні:07.09.2022)

10.Эксперт: Торговля людьми может коснуться каждого – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://inbusiness.kz/ru/news/ekspert-torgovlya-lyudmi-mozhet-kosnutsya-kazhdogo> (жүгіну күні:07.09.2022)

11.Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://adilet.zan.kz/> (жүгіну күні:07.09.2022).

12.Уголовный Кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 127 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.08.2022 г.) – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://online.zakon.kz/> (жүгіну күні:07.09.2022)

13.«Уголовный кодекс Российской Федерации» от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 14.07.2022, с изм. от 18.07.2022) (с изм. и доп., вступ. в силу с 25.07.2022) [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <http://www.consultant.ru/> (жүгіну күні:19.09.2022)

14.Бекмагамбетов А.Б., Сейтаева Ж.С., Исмагулова А.Т. К вопросу о моделировании «анти-траффикерской» уголовной политики в контексте международных стандартов и зарубежного опыта // «Вестник академии правоохранительных органов». – 2021. - № 4 (22). – с. 41-47.

15.Бекмагамбетов А.Б. Структурные элементы политики противодействия преступности, связанной с торговлей людьми. – СПб.: Издательство «Юридический центр», 2018. – 168 с.

16.Rose Broad & Nick Turnbull From Human Trafficking to Modern Slavery: The Development of Anti-Trafficking Policy in the UK. *European Journal on Criminal Policy and Research* volume 25, pages119–133 (2019)

17. Modern Slavery Act 2015 UK Public General Acts – [Электрондық ресурс] – Қатынас режимі: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/30/schedule/1/enacted>(жүгіну күні:07.09.2022)

18. Michael Chibba a (2014) Understanding human trafficking: perspectives from social science, security matters, business and human rights, Contemporary Social Science: Journal of the Academy of Social Sciences, 9:3, 311-321

Авторлар туралы мәліметтер

Айдарова Айнур Айтугановна – старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин юридического факультета Alikhan Bokeikhan University, докторант, магистр юриспруденции.

Серик Мухаметказинович – УО «Alikhan Bokeikhan University», доктор *Сабитов* философии (PhD).

Кумисбеков Серикказы Кумисбекұлы – доцент кафедры общеправовых дисциплин Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, доктор философии (PhD), подполковник полиции.

Айдарова Айнур Айтуғанқызы – Alikhan Bokeikhan University заң факультеті қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, құқықтану магистрі, докторант.

Сабитов Серік Мухаметказыұлы – «Alikhan Bokeikhan University» БМ, философия докторы (PhD).

Күмісбеков Серікқазы Күмісбекұлы – Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы жалпы заң пәндері кафедрасының доценті, философия докторы (PhD), полиция подполковнигі.

Aidarova Aynur Aituganovna – Master of Jurisprudence, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines of the Faculty of Law of Alikhan Bokeikhan University, doctoral student.

Sabitov Serik Mukhametkazinovich – PhD, Head of the Department of Criminal Law Disciplines, Alikhan Bokeikhan University.

Kumisbekov Serikkazy Kumisbekuly – Associate Professor of the Department Doctor of Philosophy (PhD) Police Lieutenant Colonel, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B.Beisenov.

С.С. Жуматаев¹, Н.Д. Тлешалиев¹, Ә.К. Батырбаев²

¹Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

АЛАЯҚТЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада ҚР ҚК 190-бабында көзделген алаяқтықтың барлық түрлерінің криминологиялық пен қылмыстық-құқықтық аспектілері және оның Қазақстан Республикасындағы меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы жүйесіндегі орны қаралды.

Авторлар ҚР ҚК 190-бабы 1-4-бөліктерінің (алаяқтық-алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен бөтеннің мүлкін ұрлаудың немесе бөтеннің мүлкіне құқықтарды сатып алудың неғұрлым қауіпті нысандарының бірі ретінде, сондай-ақ ҚР ҚК 190-бабы 3-бөлігінің 29-тармағына сәйкес), 3-бабының сыбайлас жемқорлық қылмысының түрі ретінде талдау жасаған. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында жасалған қылмыстардың осы тобына қылмыстық-құқықтық және криминологиялық сипаттама берілді.

Бұдан басқа, авторлар меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға және әсіресе алаяқтыққа қарсы күрес бойынша соңғы алты жылдағы құқық қолдану тәжірибесіне, сондай-ақ 2015 жылдан бастап 2020 жылды қоса алғандағы кезеңде алаяқтық жасаған адамдарға қатысты шығарылған шешімдер бойынша Қазақстан Республикасы соттарының есептеріне талдау жасады.

Авторлар құқық қолдану қызметін, Қазақстан Республикасының Алаяқтықпен күрес жөніндегі қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын одан әрі жетілдіру жөнінде бірқатар ұсыныстар мен ұсынымдар енгізді.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, қылмыстық теріс қылық, алаяқтық, бөтеннің мүлкі, ұрлық, алдау, сенімді теріс пайдалану, құқық қорғау қызметкері, сыбайлас жемқорлық қылмыстар, меншікке қарсы қылмыстар, алаяқтыққа қарсы іс-қимыл.

Уголовно-правовые аспекты противодействия мошенничеству

В статье рассмотрены криминологические и уголовно-правовые аспекты мошенничества, предусмотренного ст. 190 УК РК, и его места в общей системе уголовных правонарушений против собственности в Республике Казахстан.

Авторами дан анализ содержания частей 1-4 ст. 190 УК РК (Мошенничество как одно из наиболее опасных форм хищения чужого имущества или приобретение прав на чужое имущество путем обмана или злоупотребления доверием, а также как вид (п.2 ч.3 ст. 190 УК РК), согласно п 29), ст. 3 УК РК коррупционного преступления. Также дана уголовно-правовая и криминологическая характеристика данной группы преступлений, совершенных в Республике Казахстан.

Кроме этого, авторами проанализирована правоприменительная практика по борьбе с уголовными правонарушениями против собственности и особенно с мошенничеством, а также отчеты судов Республики Казахстан по вынесенным решениям в отношении лиц, совершивших мошенничество за период с 2015 по 2020 годы включительно.

Авторами внесены ряд предложений и рекомендаций по дальнейшему совершенствованию правоприменительной деятельности, уголовного и уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан по борьбе с мошенничеством.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, преступление, уголовный проступок, мошенничество, чужое имущество, хищение, обман, злоупотребление доверием, сотрудник правоохранительного, коррупционные преступления, преступления против собственности, противодействие мошенничеству.

Criminal aspects of countering fraud

The article considers criminological and criminal-legal aspects of all forms of fraud provided for by Article 190 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and its place in the general system of criminal offenses against property in the Republic of Kazakhstan.

The authors analyze the content of parts 1-4 of Article 190 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (Fraud as one of the most dangerous forms of theft of someone else's property or acquisition of rights to someone else's property by deception or abuse of trust, as well as as a type (paragraph 2, part 3 of Article 190 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan) , according to p 29), Article 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of a corruption crime. The criminal-legal and criminological characteristics of this group of crimes committed in the Republic of Kazakhstan are also given.

In addition, the authors analyzed the law enforcement practice over the past six years to combat criminal offenses against property and especially fraud, as well as reports of the courts of the Republic of Kazakhstan on decisions made against persons who committed fraud for the period from 2015 to 2020 inclusive.

The authors have made a number of proposals and recommendations for further improvement of law enforcement activities, criminal and penal enforcement legislation of the Republic of Kazakhstan on combating fraud.

Keywords: criminal offense, crime, criminal offense, fraud, other people's property, theft, deception, abuse of trust, law enforcement officer, corruption crimes, crimes against property, countering fraud.

Алаяқтық бөтеннің мүлкін жымқыру немесе алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен бөтен мүлікке құқықты иемденудің неғұрлым қауіпті және кең таралған нысандарының бірі ретінде, сондай-ақ, ҚР ҚК 3-бабының 29-тармағына сәйкес сыбайлас жемқорлық қылмыс түрі ретінде азаматтар, қоғам, мемлекет [1].

Құқық қолдану тәжірибесі көрсетіп отырғандай, алаяқтық саласына ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігіне сәйкес он алты жасқа толған қарапайым азаматтардан бастап, қылмыстық құқық теориясы мен қылмыстық заңнамада арнайы субъект ретінде аталатын құқық қорғау, мемлекеттік және өзге де органдар мен ұйымдардың өкілдеріне дейінгі азаматтардың әртүрлі санаттарының өкілдері тартылған.

Қоғам мен мемлекеттің цифрландыруға көшуіне байланысты банк саласында, компьютерлік ақпарат саласында, интернет желісінде және ақпарат пен ақша қаражатын жымқырудың басқа да техникалық құралдарының көмегімен алаяқтық фактілері жиі кездеседі.

Алаяқтық жасау барысында азаматтардың Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабына сәйкес басқа құқықтармен қатар мемлекеттің қорғауында болатын меншікке құқықтары бұзылады [2].

Әдетте, алаяқтық, оның ішінде ҚР ҚК 190-бабының 2-бөлігі 3-тармағында көзделген фактілер жоғары ұйымдасқан, жақсы ойластырылған, жеткілікті дәреже негізінде ұйымдасқан қылмыстық топтардың, қоғамдастықтардың құрамында жасалады, бұл ретте мемлекетке орасан зор және моральдық материалдық залал келтіріп, Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері мен ұлттық қауіпсіздігіне қол сұғады.

Алаяқтықтың бұл түрі заң шығарушымен оның аса қоғамдық қауіптілігіне байланысты ҚР ҚК 3-бабының 29-тармағына сәйкес қатаң санкциялар көзделген, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыру енгізілген, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін сотталған адамдарды жазадан мерзімінен бұрын шартты түрде босатудың күші жойылған.

Сондықтан, «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Қазақстан Республикасы Заңының 6-бабына сәйкес, заңнамалық деңгейде сыбайлас жемқорлық, заңдылық пен құқық тәртібі деңгейінің төмендеуімен, оның ішінде қылмыстың, оның ұйымдасқан нысандарын қоса алғанда, өсуімен, мемлекеттік органдардың криминалдық құрылымдармен, террористік немесе экстремистік ұйымдармен кірігуімен, лауазымды адамдардың капиталдың заңсыз айналымына, қару мен есірткі

заттарының заңсыз айналымына, ұлттық мүдделердің қорғалу дәрежесін төмендетуге ықпал ететін ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қатерлеріне жатқызылған [3].

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаев қылмысқа қарсы іс-қимыл саласында, оның ішінде алаяқтыққа қарсы іс-қимыл мәселелерінде мемлекеттік деңгейде мақсатты саясат жүргізуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаев өзінің 2020 жылғы 1 қыркүйектегі жолдауында қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды екенін атап өтті. Оның жиі түзетулері, өзгерістері құқық қолдануға теріс әсер етеді және бірыңғай тергеу және сот практикасын жасауға мүмкіндік бермейді [4].

Заңнаманы қолдануға қатысты шешімдер көбінесе құқық қолданушылардың қолайлылығына қарай тиісті талдау мен болжамсыз қабылданады. Сондықтан «әкімшілік» және «қылмыстық» құқық бұзушылықтардың жаңа түсініктерін әзірлеу қажет. Құқық бұзушылықтар үшін жаза белгілеудің қисыны қоғамға және заң жұртшылығына түсінікті болады.

Меншікке қарсы қылмыстар, оның ішінде алаяқтық, азаматтардың материалдық әлауқатының өсуіне және ел экономикасының дамуына кедергі келтіретін себептердің бірі ретінде мемлекетте болып жатқан әлеуметтік-экономикалық процестерге теріс әсер етеді.

Соңғы онжылдықта Қазақстан экономикасына құқыққа қарсы әрекеттен келтірілетін ықтимал залал айқын болып отыр. Осыған байланысты И.И. Роговтың: «экономикалық қылмыс қылмыстың жалпы жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Сондай-ақ, белгілі бір ескертпелермен, бұл белгілі бір мағынада барлық қылмыстың «ғимараты» орналасқан «негіз» деп айтуға болады [5, 23 б.].

Осыған байланысты қылмыстық құқық доктринасында экономикалық және қаржылық қылмыстар санының және олардың ауырлығының өсуіне, бір жағынан, жаһандандудың өсіп келе жатқан процесі және нәтижесінде әлеуметтік бақылау тетігінің әлсіреуімен бірге әлемдік қаржы нарықтарының интеграциясы, екінші жағынан ғылыми – техникалық прогрестің дамуы ықпал етеді деген постулат жасалды. Осылайша, құқықтарын Р.Т. Нұртаев «әлемдік экономика мен саясатта болып жатқан іргелі өзгерістер, жаһанданду процестері, сондай-ақ елдің ішкі даму серпіні күн кезегіне шешілуі құқықтық араласуды талап ететін жаңа проблемаларды ұсынатынын» атап көрсетті [6, 286 б.].

Мысалы, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық процесте азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 19 желтоқсандағы № 384-VI ЗРК Заңының 8-тармағына сәйкес сыбайлас жемқорлық қылмыстары, оның ішінде алаяқтық үшін жауапкершілікті қатандату мақсатында ҚР ҚК 190-ы 3-б. 2) көзделген сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты, жүкті әйелдердің, жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған ерлердің, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдердің, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан ерлердің, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектердің осындай қылмыстар жасаған жағдайларын қоспағанда, мерзімінен бұрын шартты түрде босатуды қолдануға тыйым салды [7].

Біздің ойымызша, алаяқтыққа қатысты құқық қолдану процесін жүзеге асыру процесінде, ең алдымен, жалпы әлеуметтік және арнайы криминологиялық деңгейлерде алдын-алу қамтамасыз етілуі керек.

Сондықтан алаяқтықтың қоғамдық қауіптілігін ескере отырып, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы өз табиғаты бойынша қоғамдық қатынастарды, әсіресе меншікті қорғаудың неғұрлым пәрменді және тиімді құралдарының бірі ретінде қалыптасқан шындықты ескере отырып, одан әрі жетілдіруді және толықтыруды қажет етеді.

Жасыратыны жоқ, нарықтық қатынастардың қалыптасуы жағдайында әлеуметтік құрылымның маңызды факторы меншіктің қарым-қатынасы болды, осыған байланысты қорғауды күшейтуді талап етеді, өйткені әртүрлі алаяқтық әрекеттер түрінде меншікке

қылмыстық қол сұғушылықтың өсуі жалғасуда. Біздің еліміздегі жеке тұлғаға, қоғамға және мемлекетке келтірілген залалдың мөлшерін ұрлау әдістерінің ішінде, бүкіл әлемдегі сияқты, алаяқтық жетекші орынға ие болды.

Меншікке алаяқтық шабуылдардың көбеюі, осы әрекеттерді саралаудың күрделілігі, осы әрекеттер үшін жауапкершілік туралы заңнаманың жетілмегендігі және оны қолдану тәжірибесі - мұның бәрі мәселенің практикалық өткірлігі мен өзектілігін анықтайды.

Қазақстандық заң ғылымы үшін меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар арасында үлкен үлесті алатын және әлі де сыбайлас жемқорлық қылмыс болып табылатын алаяқтық сияқты келеңсіз әлеуметтік құбылыстың мәні мен қылмыстық-құқықтық сипаттамаларын әзірлеу және зерттеу адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің серпінді дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалу жай-күйі ретінде сипатталатын мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндіреді.

Осы зерттеу барысында мақала авторлары кеңестік және посткеңестік кезеңдегі заңгерлердің еңбектеріне жүгінді.

Меншікке қарсы неғұрлым қауіпті қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірі ретінде және сыбайлас жемқорлық қылмыс ретінде алаяқтықтың барлық көріністеріндегі әртүрлі қылмыстық-құқықтық, қылмыстық-атқарушылық және криминологиялық аспектілер (ҚР ҚК 190-б.3-б. 2-т.) осындай кеңестік-ресейлік және қазақстандық авторлардың жұмыстарында жария етілді.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтың түрі ретінде алаяқтыққа тиімді қарсы тұру үшін оның криминологиялық және қылмыстық-құқықтық сипаттамаларын, сондай-ақ заңнамада регламенттелген және құқық қолдану практикасында кездесетін қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрінің барлық түрлерін зерттеу қажет.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің деректері бойынша 2020 жылы Қазақстанда СДТБТ-де (сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде) 163 224 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелді, оның ішінде қылмыстық теріс қылықтар-22 617; қылмыстар 140 609. Санаттар бойынша қылмыстар мынадай қылмыстарды құрады: онша ауыр емес-24 099; ауырлығы орташа - 72 383; ауыр - 42 015; аса ауыр-2 074.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар СДТБТ-де тіркелді - 123 063, оның ішінде ең көп тарағандары: ұрлық-67 254; мал ұрлығы - 2852; алаяқтық - 33 759; тонау-3 171; қарақшылық-235; қорқытып алушылық-302; алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру - 378; көрінеу қылмыстық жолмен табылған мүлікті сатып алу немесе өткізу-378; автокөлікті заңсыз иелену-1646 және басқа құрамдар.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстан Республикасының қылмыс құрылымында меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жоғары үлес салмағы бар. 2020 жылы СДТБТ-де тіркелген меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны барлық тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың 75% - ын құрады, яғни барлық қылмыстың іс жүзінде негізгі бөлігі. Алаяқтық үлесі де жоғары, ол 2020 жылы СДТБТ-де тіркелген барлық қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы санынан 20,6% - ды (әрбір бесінші), ал меншікке қарсы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың 27,4% - ын (әрбір үшінші дерлік) құрады. Айта кету керек, 2020 жылы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар саны бойынша алаяқтық ұрлықтан кейін екінші орында.

Зерттеушіні алаяқтық динамикасы да қызықтырады, ол соңғы алты жыл ішінде Қазақстан Республикасында келесідей көрінеді (біз 2014 жылғы Жаңа ҚР ҚК күшіне енуінің басынан бастап, яғни 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап 2021 жылғы 1 қаңтарға дейінгі кезеңді алдық).

Егер 2015 жылы СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 386 718 - ді құраса, оның ішінде меншікке қарсы-290 362 , оның ішінде алаяқтық 37 729 жағдай; 2016 жылы СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 361 689, меншікке қарсы-285 351, оның ішінде алаяқтық 30 358 жағдай; 2017 жылы СДТБТ-

да тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 316 418-ді құрады, оның ішінде меншікке қарсы 253916, оның ішінде алаяқтық 27 467 жағдай; 2018 жылы СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 292 286 құрады, оның ішінде меншікке қарсы 237 264, оның ішінде алаяқтық 29 282; 2019 жылы СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 243 462 құрады, оның ішінде меншікке қарсы 195 982, алаяқтық 32 286; 2020 жылы СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы саны 163226 құрады, оның ішінде мүлікке қарсы 123 063, оның ішінде алаяқтық 33 759 жағдай [8].

Біз анықтағанымыздай, Қазақстан Республикасында алаяқтық деңгейі құқық қорғау органдары қабылдаған шараларға қарамастан, өсу үрдісін және меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар арасында айтарлықтай жоғары үлесті сақтап отыр.

Пандемияға, оның ішінде меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға байланысты Қазақстандағы қылмыстың жалпы құлдырауына қарамастан, алаяқтық керісінше, қылмыстың жалпы үлесінде өзінің позициясын сақтап қана қоймай, сандық тұрғыдан нығайтты.

Сонымен қатар, алаяқтықты кәсібилендіру үрдісі байқалады, өйткені қоғамның зияткерлік өсуі және жекелеген азаматтардың әл-ауқатын жақсарту жағдайында ескі әдістермен азаматтарға олардың меншік құқығын иелену үшін алдау немесе сенімге кіру мүмкін емес.

Алаяқтық, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың басқа түрлері сияқты, жәбірленушілерге соңғысының қылмыстық әрекеттерінен келтірілген залалды өтеудің төмен деңгейі ретінде сипатталады.

Сонымен қатар, алаяқтық, барлық қазіргі заманғы қылмыс сияқты, әсіресе ұйымдасқан, қылмыстық топтардың, ұйымдардың, соның ішінде халықаралық ұйымдардың құрылуы, олардың қызметіне көбірек адамдар тартылуымен сипатталады.

Экономика саласында да алаяқтықтың үлесі артты. Көбінесе алаяқтық азаматтық-құқықтық мәмілелер негізінде жасалады, азаматтық жауапкершілік ауыстырылған кезде, бұл қылмыстық құқықтық қатынастарды жоюға және жазасыз қалуға әкеледі.

Алматы қаласының Алмалы аудандық сотының №1-356/20 Үкіміне сәйкес, Бекетова Алия Темирбаевна Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 190 бабы 3 бөлігі «4» тармағында көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықты жасауда кінәлі деп танылып, оған 3 /үш/жыл мерзімге бас бостандығын айыру жазасы тағайындалған.

Яғни, 2019 жылдың 15-і қазанында сағат 12.00 шамасында сотталушы А. Бекетова бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, Алматы қаласы, Бөкейханов көшесі №49 мекен-жайда орналасқан «Жанахметов» жеке кәсіпкерлігінің офисіне барып, өзінің құрылыс дүкеніне нұсқаулық ретінде «ламинат» тауарлары керек екендігінайтып және болашақта тапсырыс беремін деп сендіріп, нұсқаулық ретінде 30 дана әртүрлі түстегі ламинат тауарын алып кеткен. Келесі күні, сотталушы А. Бекетова С.А. Арыновқа хабарласып, жалпы құны 400000 теңгені құрайтын 100 дана ламинатқа тапсырыс түсті деп алдап, С. Арыновтан 100 дана ламинат алдырған, артынан А. Бекетова А. Арыновтың сеніміне кіріп, тағыда оған хабарласып, 71 дана ламинатқа тапсырыс түсті деп, 71 дана ламинатты алдырған. Алайда алған тауардың ақысын төлемей, өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші С. Арыновқа 750000 теңгеге мүліктік залал келтірген (Алматы қаласының Алмалы аудандық сотының №1-356/20 Үкімі).

1-ші эпизод

18 қазан 2019 жылы сағат 17.00 шамасында сотталушы А.Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «керамикалық плитка» тауарлары қоймада жиналып тұр деп Ә.Кәріпханды алдап, 320 шаршы метр көлемдегі керамикалық плитканың жалпы құны 816000 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Содан кейін, Ә.Кәріпхан «От ау-Құрмет» ЖШС

есебінен аталған сомманы А.Бекетованың есеп шотына аударған, алайда сотталушы бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, келісілген керамикалық плитканы жәбірленушіге жеткізбей, алаяқтық жасап, жәбірленуші «Отау-Құрмет» ЖШС – не 816000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

2-ші эпизод

18 қазан 2019 жылы сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «кафель» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп А.Юсуповты алдап, 250 шаршы метр көлемдегі «кафель» тауарларының жалпы құны 550000 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, А. Юсупов тарапынан төлем жасалғаннан кейін, сотталушы бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, тауарды жеткізбей, алаяқтық жасап, жәбірленуші А.Юсуповқа 550000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

3-ші эпизод

22 қазан 2019 жылы сағат 17.00 шамасында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «гранит» тастарын көрсетіп, тауарлар қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп К.Нұрғазыны алдап, 225 шаршы метр көлемдегі гранит тастарының жалпы құны 1200000 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен- жайға жеткізуге міндеттенген. Жәбірленуші К.А. Нұрғазы 3000 АҚШ долларын бағам бойынша 1200000 тенгеге бағалап, А. Бекетоваға берген. Алайда, А. Бекетова келісілген тауарды жәбірленуші К. Нұрғазыға жеткізбей, бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші К.А. Нұрғазыға 1200000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

4-ші эпизод

2019 жылдың желтоқсан айының 9 шы жұлдызында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «ламинат» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп С.Т.Сабырбаевты алдап, 520 шаршы метр көлемдегі «ламинат» және 600 метр плитустың құны 1000000 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен- жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, С.Т. Сабырбаевтың тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, сотталушы бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, тауарды жеткізбей, алаяқтық жасап, жәбірленуші С.Т. Сабырбаевқа 1000000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

5-ші эпизод

7 қаңтар 2020 жылы сағат 15.00 шамасында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «ламинат» тауарлары қоймада жиналып тұр деп И. Затыльныйды сендіріп, 28 шаршы метр көлемдегі «Новел» маркалы ламинат, 15 шаршы метр «Декор» маркалы ламинат тауарларының жалпы құны 120000 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, И.Затыльный тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, сотталушы бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, тауарды жеткізбей, алаяқтық жасап, жәбірленуші И.С. Затыльныйға 120000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

6-ші эпизод

26 ақпан 2020 жылы сағат 14.00 шамасында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу

үшін, әртүрлі нұсқадағы «кафель» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп Б. Мәулетті алдап, тапсырыс берген тауардың құны 1605000 тенге болатынын айтып, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, Б. Мәулеттің тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, А.Т. Бекетова тауарды жеткізбей, ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші Б.Мәулетке 1605000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

7-ші эпизод

1-ші наурыз 2020 жылы сағат 12.00 шамасында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «Г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «ламинат» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп Н.К. Нурбиевты алдап, 87 шаршы метр көлемдегі «кранушпан» ламинат тауарының құны 361000 тенге болатынын айтып, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, Н. Нурбиев тарапынан 260000 тенге төлем жүргізілгеннен кейін, сотталушы бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, тауарды жеткізбей, алаяқтық жасап, жәбірленуші Н.К. Нурбиевқа 260000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

8-ші эпизод

2020 жылдың наурыз айының 3-ші жұлдызында сағат 15.00 шамасында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «Г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы кафель және ламинат тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп А. Абдрасиловты алдап, 28 шаршы метр «мрамор» маркалы кафельді, 30 шаршы метр «ақ мрамор» маркалы кафельді, 35 шаршы метр 60x60 кафельді, 130 шаршы метр ламинатты жалпы құны 400000 тенге болатынын айтып, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, А. Абдрасилов тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, тауарды жеткізбей, бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші А.Б. Абдрасиловқа 400000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

9-ші эпизод

3 наурыз 2020 жылы сағат 16.00 шамасында сотталушы А.Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «Г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «кафель» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп Е. Абдыхалыковты алдап, 148 шаршы метр көлемдегі «ақ түсті кафель», 48 шаршы метр еден кафелі және арнайы кафель желімінің жалпықұны 561000 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, Е. Абдыхалыков тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, А.Т. Бекетова тауарды жеткізбей, ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші Е. Абдыхалыковқа 561000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

10-ші эпизод

3 наурыз 2020 жылы сағат 11.00 шамасында сотталушы А.Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «Г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «кафель» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп У.М. Аманжоловты алдап, 30 шаршы метр көлемдегі кафельді 100000 тенгеге беремін деп сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. А.М. Нуржауовтың тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, А.Т.Бекетова тауарды жеткізбей, ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші У.Аманжоловқа 100000 тенгеге мүліктік залал келтірген.

11-ші эпизод

11 наурыз 2020 жылы сағат 11.10 шамасында сотталушы А.Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «Г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «кафель» тауарлары қоймада жиналып тұр және арзан бағаға беремін деп А.М.Нуржауовты алдап, 50 шаршы метр көлемдегі еден кафелін, 13x9 шаршы метр қабырға кафелін, 6x2 шаршы метр плитус, 3 шаршы метр ас бөлмелік кафель, 3x7 шаршы метр кафель тауарларының жалпы құны 187870 тенге болатынын айтып сендіріп, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен-жайға жеткізуге міндеттенген. Алайда, А.М. Нуржауов тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін А.Т.Бекетова тауарды жеткізбей, ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші А. Нуржауовқа 187870 тенгеге мүліктік залал келтірген.

12- эпизод

11 наурыз 2020 жылы сағат 11.30 шамасында сотталушы А. Бекетова Алматы қаласы, Ауэзов көшесі №3 «Г»/1 «Керама Голден» құрылыс дүкенінде бола тұра, пайдақорлық ниетпен, бірнеше рет, бөтен мүлікті жымқыру, яғни жәбірленушінің ақшасын иемденіп алу үшін, әртүрлі нұсқадағы «кафель» тауарлары қоймада жиналып тұр деп Г. Смагулованы алдап, 40 шаршы метр көлемдегі «кафельдің құны 107300 тенге болатынын айтып, төлем жасалғаннан кейін жәбірленуші көрсеткен мекен- жайға жеткізетінін сендірген. Алайда, Г.Смагулова тарапынан төлем жүргізілгеннен кейін, А.Т. Бекетова тауарды жеткізбей, бұл ақшаны өзінің бас пайдасына жаратып, алаяқтық жасап, жәбірленуші Г. Смагуловаға 107300 тенгеге мүліктік залал келтірген [9].

Алаяқтық құрбаны туралы ақпарат назар аударуға тұрарлық. Мәселен, ҚР БП Құқықтық статистика және құқықтық есепке алу комитетінің деректері бойынша 2020 жылы алаяқтықтың құрбандары 742 заңды тұлға және 30 605 адам болды, оның ішінде әйелдер 18 511 адамды, кәмелетке толмағандар 26 жәбірленушіні құрады. Кәсібі бойынша алаяқтықтан зардап шеккендер 249 оқушы (18 - оқушы, 82 - колледж студенттері, 148-ЖОО студенттері), 762-зейнеткер, сотталған-9, мүгедек-3 адам болды. Алаяқтықтан зардап шеккендердің жас топтары: 11 жасқа дейін-1; 12-13 жас аралығында - 2; 14-15 жас аралығында - 8 адамды құрады; 16-17 жас-65 адам; 18-20 жас – 1528 адам; 21-29 жас – 8604 адам; 30-39 жас – 10 467 адам; 40-49 жас-6728 адам; 50-59 жас - 3682 адам; 60 және одан жоғары жас - 2089 адам. Көріп отырғаныңыздай, алаяқтықтан зардап шеккендердің арасында жастар мен үлкендердің жас топтары басым [8].

А.Н. Коротенко ойынша, алаяқтық ұғымында бүгінде меншік иесіне немесе басқа иесіне заңсыздықты, өтеусіз, пайдакүнемдік мақсатты және залал келтіруді мүлдем көрсетудің қажеті жоқ, өйткені біз қарастыратын термин мұның бәрін білдіреді, яғни ұрлау – «біреудің мүлкін кінәлінің немесе басқалардың пайдасына иемдену» [10, 148 б.].

Мүліктің кінәлі адамға ауысу сәтіне қатысты, ауысу меншік иесінің немесе басқа иесінің қалауы бойынша жүреді деп саналады. Алаяқтық кезінде алдаудың немесе сенімді теріс пайдаланудың әсерінен; иемдену және ұрлау кезінде - бір жағынан меншік иесі немесе басқа меншік иесі арасындағы құқықтық қатынастарға байланысты, екінші жағынан кінәлі. Бұл мүлікті кінәлінің өзіне немесе басқа адамдарға түпкілікті иелік етуге көшуі меншік иесінің немесе басқа иесінің еркіне қарсы немесе одан тыс жүзеге асырылады.

«Алаяқтық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 29 маусымдағы №6 нормативтік қаулысында алаяқтық жасау тәсілдері ретінде алдау және сенімге қиянат жасау ұғымдарына түсінік берілді [11].

Мәселен, ҚР ҚК көрсетілген нормативтік қаулысының 2-тармағында алдау бөтеннің мүлкін ұрлау немесе бөтеннің мүлкіне құқық алу мақсатында алаяқтық жасау тәсілі болып табылады деп көрсетілген. Алдау кінәлінің меншік иесін немесе мүліктің өзге иесін жаңылыстыруға көрінеу жалған, шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтер енгізуінен не меншік иесіне не мүлік иесіне хабарлануға тиіс, мүлік иесінде немесе өзге адамда мүліктің кінәлі адамның және (немесе) басқа адамдардың иеленуіне өтуінің заңдылығы туралы қате түсінік туғызатын шынайы фактілерді жасыруынан тұруы мүмкін.

Б.Т. Исатаеваның пікірінше, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар, оның ішінде алаяқтық қылмысына қпараттық технологиялардың пайда болуы мен дамуы киберқылмыстың жаңа түрінің пайда болуына әкелді, бұл қылмыстық-техникалық прогрестің жетістіктерін қылмыстық мақсаттарда пайдаланудағы қылмыстық әлемнің тиімділігін көрсетеді. Осыған байланысты, киберқылмыстың даму тарихын кезеңдестіруді компьютерлерді құру және пайдалану және оларды одан әрі дамыту сәтінен бастау қажет деп есептейді [12, 146 б.].

Н.А. Лопашенко пікірінше, алаяқтық көбінесе сыбайлас жемқорлық байланыстарын қолданумен байланысты, бұл барлық құқық қорғау органдарының қылмыстың осы түрін анықтауға және жолын кесуге көбірек көңіл бөлуін талап етеді [13, 268 б.].

М.А. Казақованың ойынша, соңғы жылдары қаржылық алаяқтық істері бойынша сот тәжірибесі өте кең, бірақ сот әсерінің тиімділігін арттыру үшін тәжірибені мерзімді түрде жалпылау қажет, осы мәселе бойынша Ресей Федерациясының Жоғарғы Сотының Пленумының қаулысы түрінде жүзеге асырылуы мүмкін, онда соттар, атап айтқанда, қаржылық алаяқтық үшін жаза тағайындау кезінде келтірілген материалдық залалдың мөлшерін ескеруді ұсынады экономикалық және моральдық зиян, зардап шеккендердің саны, рецидив, жоғары технологияларды қолдану және басқа жағдайлар, қылмыстың әлеуметтік қауіптілік дәрежесін анықтауда және жазаны дараландыруда маңызды рөл атқарады [14, 51 б.].

Алдау нәтижесінде мүліктің меншік иесі немесе өзге де иесі жаңылыстырылған болып, мүлікті кінәлі адамға өз еркімен береді, бұл үшін негіздер бар және ол өз мүддесі үшін әрекет етеді деп пайымдайды.

Жүргізілген зерттеуді ескере отырып, мынадай ұсыныстарды іске асыру жолымен Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық заңнамасын одан әрі жетілдіру жөніндегі жұмысты жалғастыруды ұсынамыз.

1. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың кең таралған түрі ретінде алаяқтықтың қоғамдық қауіптілігінің жоғарылауын ескере отырып, оны жасағаны үшін тағайындалған қылмыстық жазалардың тиімділігін арттыру қажет.

Ол үшін қылмыстық заңнамада белгіленген санкциялардың мазмұнын ҚР ҚК 190-бабымен қайта қарау ұсынылады:

1) ҚР ҚК 190-бабындағы санкциялардан «не» деген сөзді алып тастау ұсынылады, онда айыппұл немесе бас бостандығынан айыру немесе жазаның басқа түрін қолдану туралы сөз болады, өйткені бұл жағдайда алаяқтыққа кінәлілердің үшінші тұлғалардың санасына психологиялық әсер ету қабілетін ескере отырып, жаза тағайындау кезінде үлкен таңдау болмауы үшін ерекшелік болуы тиіс.

Алаяқтыққа қатысты, біздің ойымызша, бұл тек салыстырмалы-айқындалған түрдегі белгілі бір санкциялар туралы болуы керек.

2. ҚР ҚК 190-бабында көзделген СДТБТ-де тіркелетін қылмыстық құқық бұзушылықтар санының өсуін назарға ала отырып, сондай-ақ алаяқтық іс-әрекеттер спектрін кеңейтуді назарға ала отырып және Ресей Федерациясының заңнамалық тәжірибесін ескере отырып, ҚР ҚК-не төмендегілер сияқты саладағы алаяқтық үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін жаңа баптарды енгізу: кредит беру саласындағы алаяқтық; төлемдерді алу кезіндегі алаяқтық; электрондық төлем құралдарын пайдаланумен алаяқтық; сақтандыру саласындағы алаяқтық; кәсіпкерлік қызмет саласындағы алаяқтық; компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтық және алаяқтықтың жаңа көріністері пайда болған басқада баптар енгізу ұсынылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz> (04.09.2021 жағдайымен) (жүгіну мерзімі: 12.11.2022).

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.

3. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы.

4. Казахстан в новой реальности: время действий: Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 года // «Казахстанская правда». - 2020. - 2 сентября.

5. Рогов И.И. Проблемы борьбы с экономической преступностью (уголовно-правовые и криминологическое исследование): автореф. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. – Алма-Ата, 1991. – 30 с.

6. Нуртаев Р.Т. Актуальные проблемы дальнейшей гуманизации уголовной политики Республики Казахстан в свете Концепции правовой политики на период с 2010–2020 года // Совершенствование законодательства в свете Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года: материалы междунар. науч.–практ. конф. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2010. – Т. 1. – С. 286.

7. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық процесте азаматтардың құқықтарын қорғауды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2020 жылғы 19 желтоқсандағы № 384-VI ҚРЗ.

8. Қазақстан Республикасында 2015 – 2020 жж. ішіндегі тіркелген қылмыстың мәліметі // Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасы жанындағы құқықтық статистика және ақпарат комитеті мәліметі. - Астана, 2021.

9. Алматы қаласының Алматы аудандық сотының №1-356/20 Үкімі.

10.Коротенко А.Н. Структура законодательства о преступлениях в сфере экономики: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Нижний Новгород, 2007. –256 с.

11.Алаяқтық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 29 маусымдағы №6 Үкімі.

12.Исатаева Б.Т. Ақпараттық киберкеңістікке жасалатын меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар // Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов ат. Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – №3(72). – 2022. – 142-147 бб.

13.Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. - СПб., 2004.- С. 268-270.

14.Казакова М.А. Понятие корпоративного мошенничества как криминологической категории и ее содержание // Следователь. – 2009. – №11 (139). – С. 50-52.

Авторлар туралы мәліметтер

Жуматаев Сейфулла Сагидуллаевич – Каспий қоғамдық университетінің PhD докторанты.

Тлешалиев Нурлан Даулеткулович – Каспий қоғамдық университеті «Әділет» Жоғары құқық мектебінің сеньор-лекторы.

Батырбаев Әділхан Көшкенович – Қазақстан Республикасы ПМ. М. Есболатов атындағы Алматы академиясының қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, з.ғ.к., доцент.

Жуматаев Сейфулла Сагидуллаевич – PhD докторант Каспийского общественного университета.

Тлешалиев Нурлан Даулеткулович – сеньор-лектор Высшей школы права «Адилет» Каспийского общественного университета, м.ю.н.

Батырбаев Адылхан Кошкенович – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, к.ю.н., доцент.

Zhumatayev Seifulla Sagidullayevich – PhD doctoral student of the Caspian Public University.

Tleshaliyev Nurlan Dautkulovich – senior lecturer at the Higher School of Law "Adilet" of the Caspian Public University.

Batyrbayev Adylkhan Koshkenovich – Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure Law and Criminalistics of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov.

А.Р. Шегебаева¹, Н.Ж. Апахаев²

¹Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДА ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ТҰРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ КЕЙБІР ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Мақалада авторлармен тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы қолсұғушылықтардың криминологиялық ерекшеліктеріне сипаттама берілген. Отбасылы-тұрмыстық зорлық-зомбылықтардың жасөспірімдерге әсер ету жағдайлары, қылмыскер тұлғасының және оның жәбірленушілеріне қатысты құрылымдық элементтері қарастырылған. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан туындайтын қылмыстық құқық бұзушылықтың статистикалық мәлеметтері мен Қазақстан Республикасында таралуы деңгейі көрсетілген. Сондай-ақ автормен тұрмыстық саладағы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықтың тиімділігін арттыру мен алдын алу бойынша ұсыныстар берілген.

Түйінді сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, жасөспірімдер, жасырындылық, жәбірленуші, қылмыскердің жеке басы.

О некоторых правовых мерах по повышению эффективности противодействия бытовому насилию в Казахстане

В статье автором дана характеристика криминологических особенностей посягательств против бытового насилия. Рассмотрены случаи воздействия семейно-бытового насилия на подростков, структурные элементы личности преступника и его потерпевших. Отражены статистические данные и уровень распространения в Республике Казахстан уголовных правонарушений, связанных с бытовым насилием. Также автором даны рекомендации по повышению эффективности и профилактике ответственности за уголовные правонарушения в бытовой сфере.

Ключевые слова: домашнее насилие, подростки, латентность, жертва, личность преступника.

On some legal measures to improve the effectiveness of countering domestic violence in Kazakhstan

In the article, the author characterizes the criminological features of attacks against domestic violence. The cases of the impact of domestic violence on adolescents, structural elements of the personality of the offender and his victims are considered. The statistical scale and level of distribution of criminal offenses related to domestic violence in the Republic of Kazakhstan are reflected. The author also gives recommendations on improving the effectiveness and prevention of liability for criminal offenses in the domestic sphere.

Keywords: domestic violence, adolescents, latency, victim, criminal identity.

Әлеуметтік дамыған құқықтық мемлекет үшін отбасы институтын сақтау және қолдау басым шарттардың бірі болып табылады. Қазіргі уақытта отбасылық зорлық-зомбылық жыл сайын жиі жасалуда, осыған байланысты оның қоғамдық қауіптілігі де артып келеді. Сондықтан бұл мәселе жыл сайын өзекті бола түсуде.

Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қауіптілігі оның салыстырмалы түрде таралуы мен оның қоғамға қауіпті салдарында болып отыр. Өлімге, мүгедек құрбандардың болуына алып келетін орны толмас зияннан басқа, оның ауыр салдары отбасының

жойылуында болады. Мұндай жағдайлар жасөспірімдердің панасыздығына, оның барлық жағымсыз салдарына әкеледі. Зорлық-зомбылықты Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы нақты немесе қауіп түрінде болсын, өзіне, басқа адамға, адамдар тобына немесе қоғамдастыққа қарсы бағытталған, дене жарақатына, өлімге, психологиялық тұрғыдан әкелетін физикалық күш немесе күш қолдану ретінде анықтайды [1, б. 5].

Отбасылық зорлық-зомбылық, атап айтқанда, әйел адамды ұрып-соғу әрекеттері жасөспірімдердің психикасын қатты жарақаттайды, өйткені балаға ең жақын адамдардың бірі - анасын ұрып-соғу мен қорлау оның қатысуымен жиі орын алатын болса, жасөспірімге терең психикалық жарақат әкеледі. Отбасылық өмірдегі зорлық-зомбылық іс-әрекеттері жалпы қылмыстылықтың өсуіне әкеледі, өйткені жыл сайын мыңдаған балалар мұндай зорлық-зомбылықты көргісі келмей үйлерінен қашады. Мұндай отбасылардағы балалар отбасылық дау-жанжалдардан қашып, панасыз және қараусыз қалып, алкогольді, есірткіні тұтынуға, жезөкшелікке және түрлі қылмыстық әрекеттерді жасауға қатысады. Кейбір жасөспірімдер зорлық-зомбылықтан аналарын, әпкелерін, інілерін қорғау мақсатында түрлі жағдайларға арандап жатады. Тіпті ауыр жарақаттар алып (кейде өлімге әкеледі) немесе кейін сотталып жататын жағдайлар да кездеседі. Зорлық-зомбылықтың отбасы өміріне терең енуінің нәтижесінде отбасы құндылығы жойылады. Мұның бәрі отбасылық және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы тұру мәселелеріне назар аударуға мәжбүр етеді. Зерттеушілердің пікірінше жасөспірімдерге әсер ететін тұрмыстық қолайсыз орта туралы «кәмелет жасқа толмаған жасөспірімдер мен балалардың арасында қылмыстық құқықбұзушылық жасауға түрткі болатын кең таралған себептің бірі ретінде, қолайсыз тұрмыстық ортаны айтуға болады. Психологиялық тұрғыдан алып қарастырғанда, қолайсыз тұрмыстық орта-жасөспірімдер мен балалардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына теріс әсерін тигізеді. Себебі, жасөспірімдердің психо-эмоционалдық деңгейдегі қабылдау көрсеткіші өте сезімтал» деген пікірлер айтылады [2]. Сондықтан мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Қазақстан Жаңа нақты ахуалда: іс-қимыл уақыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «балалардың қауіпсіздігі мен құқықтарын қорғау мәселелеріне ерекше назар аудару керек», - деді [3].

Қазақстанда отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар азайып келеді, алайда мұндай қылмыстық әрекеттер әлі де болса статистикалық мәліметтер шеңберінен тыс қалып отырады. 2022 жылдың қаңтар-шілде айлары аралығында елімізде отбасылық-тұрмыстық салада 520 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелді. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 8,5% ға аз. 2021 жылы осы сипаттағы қылмыстардың саны 5,5%-ға азайды, бірақ 2018-2020 жылдары айтарлықтай өсім байқалды.

Тіркелген жағдайлардың 98%-ы жеке адамға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты. Фактілердің көпшілігі денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (214 факт), орташа ауырлықтағы зиян (167 факт) және адам өлтіру (70 факт) [4]. Отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық құқық бұзушылықтардан зардап шеккен тұлғалар әдетте әйелдер, балалар, қарт отбасы мүшелері болып табылады.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында жасалатын зорлық-зомбылық қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде неғұрлым тұрақты және едәуір бөлігін денсаулыққа қасақана ауыр, орташа ауырлықтағы зиян келтіру, адам өлтіру, зорлау, жас балаларды азғындық жолға түсіру, қорқытып алу сияқты қылмыстық қол сұғушылықтар құрайды. 2022 жылыдың 6 айында Қазақстан Республикасында 328 адам өлтіру (ҚР ҚК 99-бабы), адам денсаулығына қасақана ауыр зиян келтірудің 965 жағдайы (ҚР ҚК 106-бабы), денсаулыққа орташа ауырлықтағы 1516 зиян (ҚР ҚК 107-бабы), 349 зорлау фактісі (ҚР ҚК 120-бабы), отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында жасалған 59 кәмелетке толмағандарды азғындық жолға түсіру (ҚР ҚК 124-бабы) тіркелді [4].

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің қолдауымен ЮНИСЕФ-пен серіктестікте адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықтың (Адам құқықтары жөніндегі Омбудсмен мекемесі) жүргізген зерттеуі ересек тұрғындардың 67%-ы балаларға қатысты зорлық-зомбылық көрсететінін анықтады. Атап айтқанда,

ересектердің 65%-ы психологиялық зорлық-зомбылық көрсеткен, ал 39%-ы балаларды тәртіпті сақтау рухында тәрбиелеу үшін физикалық зорлық-зомбылық жасаған [5, б. 5].

Отбасындағы зорлық-зомбылық қылмыстылығының жағдайы мен динамикасын талдау кезінде зерттеушілер анықталған және тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы статистикалық мәліметтерге сүйенеді. Бұл ретте талдаудан тыс құқық қорғау органдарында олар туралы ақпарат жоқ қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасырын бөлігі қалады. Сонымен қатар, отбасындағы зорлық-зомбылық жасырындылықтың жоғары деңгейімен сипатталады. Бұл зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің едәуір бөлігі, сондай-ақ балалардың көпшілігі әртүрлі себептермен, соның ішінде құқық бұзушының материалдық қолдауынан айырылып қалудан қорқып, зорлық-зомбылық жасаған адамдарға шағымдана отырып, тиісті органдарға жүгінбейтіндігімен түсіндіріледі.

Кейбір жағдайларда отбасындағы зорлық-зомбылық фактілерінің латентілігі (жасырындығы) кейбір отбасы мүшелерінің құқық қорғау органдарына жүгіне алмауымен түсіндіріледі (бұл, ең алдымен, жасөспірім балаларға қатысты).

Осылайша, осы себептерге байланысты қазіргі уақытта отбасындағы зорлық-зомбылық қылмыстылығының нақты жағдайын дәл көрсететін толық деректерді беру мүмкін емес. Бұл отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы криминологиялық шаралардың тиімділігіне елеулі кедергі болып табылады.

Айта кету керек, зорлық-зомбылық қылмыстылығы адамның өмірі, денсаулығы, денесіне қол сұғылмаушылық сияқты тұлғаның ең маңызды және құнды игіліктеріне қол сұғады. Зорлық-зомбылықтың ең көп таралған түрлері - ұрып-соғу, психикалық және жыныстық зорлық-зомбылық. Қорлау, қорқыту да отбасындағы зорлық-зомбылықтың бір бөлігі болып табылады. Зорлық-зомбылықтың осы түрлерінің әрқайсысы бірдей ауырсынуды тудырады. Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ерекшелігі жәбірленушіні қорқыту, бақылау жасау мақсатында заңсыз физикалық, рухани және экономикалық әсердің қайталанатын циклінде. Сондай-ақ, егер физикалық зорлық-зомбылық орын алған жағдайда, онда әр келесі жолы жасалған зорлық-зомбылықта қатыгездік дәрежесі арта түседі.

Отбасылық және тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық сипаттамасы үшін зорлық-зомбылық жасайтын адамның жеке басын зерттеу маңызды. Жалпы қабылданған тәсіл, қылмыскердің жеке басының құрылымы белгілердің (қасиеттердің) үш тобының болуын болжайды:

1) әлеуметтік-демографиялық (жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы, білім деңгейі, отбасылық жағдайы, кәсібі және т. б.);

2) қылмыстық-құқықтық (мазмұны мен уәждемесі, қылмыстың жеке немесе топтық сипаты және т. б.);

3) қылмыс жасаған адамдардың әлеуметтік-психологиялық қасиеттері (дүниетанымы, мүдделері мен өмірлік көзқарастары) [6].

Жүргізілген зерттеулер отбасындағы зорлық-зомбылық жасаушының жеке басының келесі сипаттамаларын көрсетеді: жыныстық белгілері бойынша-қылмыстардың көп бөлігін ересек ер адамдар, ата-аналар болып табылатын өгей әкелер, өгей аналар және зардап шеккендердің жақын туыстары жасайтын әйелдер жасайды. Кейде зорлық-зомбылықты жәбірленушінің бауырлары да жасайды.

Отбасындағы зорлық-зомбылық жасаушыларға басқа адамға ауыр физикалық және психикалық жарақат беруде көрінетін қатыгездік сияқты жеке қасиеттер тән; зұлымдық, цинизм, алкогольизмнің, психикалық бұзылулардың, бас миының жарақаттарының болуы [7, б. 28]. Олардың көпшілігі соттылығы бар жұмыссыз адамдар. Зорлық-зомбылық әрекеттерінің уәждері болып көбінесе ашу, жеккөрушілік болып табылады [8, б. 27].

Соңғы жылдары отбасылық-тұрмыстық салада жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар санының өсуінің негізгі себептерінің бірі заңнаманың жетілмегендігі болып табылады. Қылмыстық заңнама адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесінде маңызды рөл атқарады. Ол халықаралық құқық пен ұлттық конституциялық заңнаманың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына негізделген. Қазақстан

Республикасының Қылмыстық кодексі оларды қорғауды қамтамасыз ететін нормалардың кең спектрін қамтиды. Адам мен азаматтың құқықтарын, мүдделері мен бостандықтарын қорғау Қылмыстық заңнаманың Ерекше бөлігінің барлық тарауларының нормаларымен қамтамасыз етілетінін атап өткен жөн [9]. 2017 жылы қолданыстағы қылмыстық заңнамадан денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіргені үшін жауаптылықты көздейтін 108-бапты және ұрып-соғу үшін жауаптылықты көздейтін 109-бапты алып тастағаннан кейін, отбасылық дебоширлер аталған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық пен жазаның әлсірегенін сезді және отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында қылмыстық құқық бұзушылықтарды көбірек жасай бастады. Мұндағы ескеретін жағдай, бұл әрекеттердің көпшілігі оларды қылмыссыздандыруға дейінгі кезеңде отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында жиі жасалғандығы назар аудартады. Қазіргі уақытта отбасы мүшелерін ұрып-соққаны үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылмаған. Әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары өзінің тиімсіздігін көрсетті.

Көрсетілген баптар қылмыстық заңнамадан алынып тасталғаннан кейін көп уақыт өтпей-ақ отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық санының өсуі жоғарыда аталған әрекетті қылмыссыздандырудың қателігін көрсетеді. Олар қорлаудан гөрі қоғамға қауіпті, бірақ қылмыстық құқық бұзушылық деп танылмайды. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы бойынша адамды ұрып-соққаны үшін кінәлі адам мұндай әрекет әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты ғана көздейтіндігін білген соң жеңіл қорқумен ғана құтылады, ал онша қауіпті емес әрекет болып табылатын қорлау қылмыстық іс-әрекеті үшін адам Қазақстан Республикасы ҚК-нің 131-бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Бұл әділеттілік принципін бұзады. Біздің көзқарасымыз бойынша, қорлаудың қоғамдық қауіптілігі денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру мен ұрып-соғуға қарағанда әлдеқайда төмен болып танылады, өйткені денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру денсаулыққа зиян келтіреді, ал ұрып-соғу жәбірленушіге физикалық ауырсыну әкеледі. Қорлау мұндай белгілермен сипатталмайды.

Осыған байланысты, қолданыстағы қылмыстық заңнамаға денсаулыққа жеңіл зиян келту мен ұрып-соғу үшін қылмыстық жауаптылықты қарастыратын баптары қайтарылып, аталған қолсұғушылықтар үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылуы керек және осы баптардың санкцияларында балама жаза ретінде қамауға алу емес, бас бостандығынан айыру жазасы көзделуі керек деп санаймыз. Өйткені жаза ретінде қамауға алу бүгінде қамаққа алу үйлерінің болмау себебіне байланысты қолданылмайды. Отбасылық зорлық-зомбылық жасайтын тұлғаларға айыппұл, түзеу жұмыстары сияқты жаза түрлерін қолдану өз тиімділігін көрсете алмады.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың тағы бір негізгі себептерінің бірі тұрмыстың тұрақсыздығы, жұмыссыздық және басқа да проблемалар екені белгілі. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың аз болуы үшін қолайсыз отбасы мүшелерін жұмысқа орналастыру мәселелерін шешу, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әлеуметтік бейімдеуге көмек көрсету қажет. Осы және басқа да тұрмыстық мәселелерді шешу отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуда үлкен рөл атқаруы мүмкін. Бұл мәселелер әлеуметтік мәселелерге қатысты және оларды шешу ең алдымен жергілікті өкілді және атқарушы органдарға байланысты. Демек, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алумен тек қана ішкі істер органдарымен ғана жүзеге асырылып қоймай, сонымен қатар жоғарыда аталған жергілікті органдар да профилактикалық алдын алудың субъектісі ретінде өз қызметін тиімді атқарулары қажет.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. World Health Organization & Office of World Health Reporting. (2002). The world health report 2002: reducing risk, promoting healthy lifestyles: an overview. World Health Organization. // Internet resource: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/89781>

2. Алимкулов Е.Т., Акболатова М.Е., Кошенова Д.С. Кәметке толмағандардың қылмыс жасау барысында жеке басының ерекшеліктері // «Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері» – 2022. – №2(71). – 122- 128 бб.

3. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек // <https://www.akorda.kz/kz/> (жүгіну мерзімі: 14.11.2022).
4. Құқықтық статистика және арнайы есепке алу органдарының порталы // <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators> (жүгіну мерзімі: 16.11.2022.).
5. Насилие в отношении детей в семьях в Казахстане: исследование знаний, отношения и практики. Краткий аналитический отчет. – Астана, 2017. – 27 с.
6. Криминология: учебн. для вузов / под ред. В.П. Малкова – М.: Юстицинформ, 2018. – С. 282.
7. Борисова С.Е. Психологические особенности личности преступника // Юридическая психология. – 2007. - № 3. - С. 28.
8. Андрушин Г.Д. Основы криминальной и следственной психологии: Учеб. пособие. Орел: «Орловский ЮИ МВД России», 2005. - С. 27.
9. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V (as amended and supplemented as of January 10, 2022) // Internet resource: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252

Авторлар туралы мәліметтер

Шегебаева А.Р. – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасы бастығының орынбасары, философия докторы (PhD), полиция майоры.

Апахаев Н.Ж. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент).

Шегебаева А. Р. – заместитель начальника кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, доктор философии (PhD), майор полиции.

Апахаев Н.Ж. – профессор кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ имени аль-Фараби, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент).

Shegebaeva A. – Deputy Head of the Department of Criminal Law, Criminal procedure and Criminalistics of the Almaty Academy of MIA of the Republic of Kazakhstan, doctor philosophy (PhD), police major.

Apakhaev N. – Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Law, Associate Professor (Associate Professor).

Г.Ж. Дүйсенбаева¹, Д.А. Ахметова², Ә.К. Батырбаев³

¹Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

³Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Мақалада 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген қылмыстық кодекс бойынша сыбайлас-жемқорлық қылмыстарының қылмыстық-құқықтық сипаттамасы талданған. сыбайлас-жемқорлық қылмыстарының құрамдары және материалдық нормаларды құқықтық тұжырымдау проблемалары қазіргі заманғы қылмыстық құқықтың неғұрлым өзекті мәселелері қарастырылған. Отандық қылмыстық заңнаманы салыстырмалы-құқықтық талдау сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік институтының қылмыстық-құқықтық регламенттелуін айқындауға мүмкіндігі зерттелген. Мақалада сыбайлас жемқорлықтың қылмыстық-құқықтық сипаттамаларының бірлігі, заңнамада терминологиялық тұрғыдан ғалымдардың нақты тұжырымдалған пікірлері айтылады.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық қылмыстар, сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, әскери қызметші, қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыс, бас бостандығынан айыру, мүлікті тәркілеу, жазаны атқару, сотталған, қамақ тергеу изоляторы, айыппұл, мемлекеттік органдар.

Уголовно-правовая характеристика коррупционных преступлений по уголовному законодательству Республики Казахстан

В статье проанализирована уголовно-правовая характеристика коррупционных преступлений по Уголовному кодексу, введенному в действие с 1 января 2015 года. Рассмотрены составы коррупционных преступлений и проблемы правовой формулировки материальных норм наиболее актуальные проблемы современного уголовного права. Исследована возможность сравнительно-правового анализа отечественного уголовного законодательства определить уголовно-правовую регламентацию института уголовной ответственности за коррупцию. В статье отмечается единство уголовно-правовых характеристик коррупции, четко сформулированные мнения ученых с терминологической точки зрения в законодательстве.

Ключевые слова: коррупционные преступления, коррупция, предупреждение коррупции, военнослужащий, уголовные правонарушения, преступление, лишение свободы, конфискация имущества, исполнение наказания, осужденный, арест, следственный изолятор, штраф, государственные органы.

Criminal and legal characteristics of corruption crimes under the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan

The article analyzes the criminal-legal characteristics of corruption crimes under the Criminal code, introduced on January 1, 2015. The article deals with the composition of corruption crimes and the problems of legal formulation of material norms, the most relevant problems of modern criminal law. The possibility of comparative legal analysis of domestic criminal legislation to determine the criminal law regulation of the institution of criminal responsibility for corruption is investigated. The article notes the unity of criminal law characteristics of corruption, clearly formulated opinions of scientists from the terminological point of view in the legislation.

Keywords: corruption crimes, corruption, prevention of corruption, military personnel, criminal offenses, crime, deprivation of liberty, confiscation of property, execution of punishment, convicted person, arrest, pre-trial detention center, fine, state bodies.

Мемлекет басшысы елімізде жемқорлықтың дендеп кеткеніне алаңдаушылық білдіріп, бұның қоғамға қауіпті дерт екенін айтты.

Жыл сайын Қазақстанда орташа есеппен 2 мыңнан астам сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстық іс тіркеледі. Мыңнан аса адам жауапқа тартылады. Бұл – батпандап кіріп, мысқалдап шығатын кесел. Осы ауруды қазір шұғыл түрде емдемесек, ертең кеш болуы мүмкін, – деді Қазақстан Президенті.

Қасым-Жомарт Тоқаев жемқорлықтың ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттің болашағына нұқсан келтіретінін айтты. Сондықтан, оның тамырына балта шауып, түбегейлі жою қажет. Бұл дертпен бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, бірлесіп күресуге шақырды. Мемлекетте оған қажеттінің бәрі бар екенін атап өтті. Егер біз жемқорлықты түбегейлі жоюды міндет етіп алсақ, меніңше, мемлекеттік орган басшылары мұндай жағдайда отставкаға кетуі керек. Олардың отставкаға кетуін қабылдауды немесе қабылдамауды Мемлекет басшысы шешеді. Бірақ жұмыстан босату туралы арыз жазуы міндетті шара болуы керек, – деді Қасым-Жомарт Тоқаев [1].

2014 жылы 03-шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 01-қаңтарынан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының 3 бабының 29 тармақшасына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстар – қылмыстық кодекстің 189 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 190 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 218 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 234 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 249 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 361, 362 (төртінші бөлігінің 3) тармағында), 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 450, 451 (екінші бөлігінің 2) тармағында) және 452-баптарында көзделген іс-әрекеттер болып табылады, жалпы он жеті қылмыстық құқық бұзушылық құрамнан тұрады [2].

Яғни, сыбайлас жемқорлық қылмыстары келесіден тұрады: қылмыстық кодекстің 189 бабының (үшінші бөлігінің 2) тармағында), кінәліге сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемденіп алу немесе талан-таражға салу, яғни жымқыру барысында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаса, егер олар өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса. Қылмыстық кодекстің 190 бабының (үшінші бөлігінің 2) тармағында), алаяқтық кезінде адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаса сыбайлас жемқорлық деп саналады. Қылмыстық кодекстің 218 бабының (үшінші бөлігінің 1) тармағында) қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату) барысында, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған іс-әрекеттер, егер олар өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса сыбайлас жемқорлық деп саналады. Қылмыстық кодекстің 234 бабының (үшінші бөлігінің 1) тармағында) Экономикалық контрабанда барысында, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған іс-әрекеттер, егер олар өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса сыбайлас жемқорлық деп саналады. Қылмыстық кодекстің 249 бабының (үшінші бөлігінің 2) тармағында) Рейдерлік барысында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған іс-әрекеттер, егер олар өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса сыбайлас жемқорлық қылмысы деп саналады. Қылмыстық кодекстің 361-бабының (төртінші бөлігінің 3) тармағында) көрсетілген әрекетті жасау барысында, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның өздерінің қызметтік өкілеттіктерін өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында қызмет мүдделеріне қайшы пайдалануы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне

не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса сыбайлас жемқорлық қылмысы деп танылады. Қылмыстық кодекстің 362 (төртінші бөлігінің 3) тармағында), билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның өзінің құқықтары мен өкілеттіктерінің шегінен анық шығатын және азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соққан әрекеттер жасауы сыбайлас жемқорлық қылмысы деп саналады. Қылмыстық кодекстің 364-бабы, кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын ұйым құруы не мұндай ұйымды басқаруға заңда белгіленген тыйым салуға қарамастан, жеке өзі немесе сенім білдірген адам арқылы қатысуы, егер бұл іс-әрекеттер мұндай ұйымға жеңілдіктер мен артықшылықтар беруге немесе өзге де нысандағы жақтаушылыққа байланысты болса сыбайлас жемқорлық деп саналады. Қылмыстық кодекстің 365-бабы, заңды кәсіпкерлік қызметке кедергі жасау барысында дара кәсіпкердің немесе ұйымдық-құқықтық нысанына немесе меншік нысанына қарамастан коммерциялық ұйымның құқықтары мен заңды мүдделерін шектеу, сол сияқты дара кәсіпкердің немесе коммерциялық ұйымның дербестігін шектеу не қызметіне өзгедей түрде заңсыз араласу, егер бұл іс-әрекеттерді мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам өздерінің қызметтік өкілеттіктерін өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында қызмет мүдделеріне қайшы пайдаланып жасаса, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса сыбайлас жемқорлық қылмысы танылады.

Қылмыстық кодекстің 366-бабы пара алу барысында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы сыбайлас жемқорлық қылмысы деп танылады. Қылмыстық кодекстің 367-бабы, пара беру барысында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамға не оған теңестірілген адамға немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамға не лауазымды адамға, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына жеке өзіне немесе делдал арқылы пара беру сыбайлас жемқорлық қылмысы болып табылады. Қылмыстық кодекстің 368-бабы, парақорлыққа делдал болу барысында парақорлыққа делдал болу, яғни пара алушыға және пара берушіге олардың арасындағы пара алу және беру туралы келісімге қол жеткізуге немесе оны іске асыруға ықпал ету сыбайлас жемқорлық болып табылады. Қылмыстық кодекстің 369-бабы бойынша қызметтік жалғандық жасау барысында, қызметтік жалғандық жасау, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның ресми құжаттарға көрінеу жалған мәліметтерді енгізуі не аталған құжаттарға олардың шынайы мазмұнын бұрмалайтын түзетулер енгізуі не көрінеу жалған немесе қолдан жасалған құжаттар беруі, егер бұл іс-әрекеттер өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында жасалған болса сыбайлас жемқорлық болып табылады. Қылмыстық кодекстің 370-бабы бойынша, қызметтегі әрекетсіздік барысында, қызметтегі әрекетсіздік, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа

адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында өзінің қызметтік міндеттерін орындамауы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соқса сыбайлас жемқорлық болып табылады.

Қылмыстық кодекстің 450-бабы, билікті теріс пайдалану барысында бастықтың немесе лауазымды адамның билікті немесе қызмет бабын өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында қызмет мүдделеріне қайшы теріс пайдалануы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соқса сыбайлас жемқорлық болып табылады. Қылмыстық кодекстің 451-бабы билікті асыра пайдалану барысында билікті немесе қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану, яғни бастықтың немесе лауазымды адамның өзінің құқықтары мен өкілеттіктерінің шегінен анық шығатын, азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соққан әрекеттер жасауы сыбайлас жемқорлық болып табылады. Қылмыстық кодекстің 452-бабы бойынша, биліктің әрекетсіздігі барысында, биліктің әрекетсіздігі, яғни бастықтың немесе лауазымды адамның өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында өзінің қызметтік міндеттерін орындамауы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соқса сыбайлас жемқорлық қылмысы болып табылады [2].

С.М. Рахметовтің пікірінше, сыбайлас жемқорлық қылмыстармен күресті күшейту туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі «Сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейту сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасы заңнамаларына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы» атты заң күші бар актілерімен енгізілген толықтырулар бұрын танылған сыбайлас жемқорлық қылмыстарындағы кейбір қоғамға қауіпті әрекеттер үшін жауаптылықты жоққа шығарады және Қылмыстық кодекстің 307-бабының 5-ескертуінен келесі мәтінді «оларды жасаған адамдар мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алған жағдайларда» алып тастау қажет [3, 25 б.].

А.М. Сайтбековтің пікірінше, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу – жалпы заңды мәселе. Барлық құқық салаларының нормалары сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға тартылуы тиіс, алайда билік пен басқару органдарында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу ісінде пайдаланылуы тиіс негізгі құқықтық құралдар дәл әкімшілік-құқықтық құралдар болуы тиіс. Осылайша, құқықтық механизмде қарсы-Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет жүйесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл- барлық нормативтік, ұйымдастырушылық және ақпараттық бағдарламаларды іске асыру қажет. Кешенде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың барлық құралдарын пайдалану ғана белгілі бір оң нәтижелерге әкелуі мүмкін және сыбайлас жемқорлықты төмендетуге мүмкіндік береді [4, 49 б.].

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясында «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп-қатер қатарына қояды және мемлекет пен қоғамды осы келеңсіз құбылыспен күресте күш-жігерді біріктіруге бағыттайды.

Қазақстанның осы маңызды мәселе бойынша қағидаттық ұстанымын білдіретін еліміздің басты стратегиялық құжаты мемлекеттің алдағы жылдардағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының негізі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық мемлекеттік басқарудың тиімділігін, елдің инвестициялық тартымдылығын төмендететіні, әлеуметтік-экономикалық қарыштап дамуды тежейтіні баршаға мәлім.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді, әлемдік стандарттарға сай институттары мен тетіктерін құру бағытымен мақсатты және кезең-кезеңмен жүріп келеді.

Елімізде қазіргі заманғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама қолданылуда, оның негізі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» заңдар болып табылады, бірқатар бағдарламалық құжаттар іске асырылуда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы функцияларды іске асыратын уәкілетті орган құрылды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласындағы халықаралық ынтымақтастық белсенді жүзеге асырылуда.

Әлеуметтік шығу тегі мен мүліктік жағдайына қарамастан, оның кезінде басшылық орындарға қабілетті және кәсіби дайындалған адамдар орналасатын меритократия қағидаттарының негізінде мемлекеттік қызмет жүйесі қалыптасты, оның ішінде мемлекеттің әрбір органы мен лауазымды адамының функциялары мен өкілеттіктерінің аражігі нақты ажыратылып және айқындалып қалыптасты деп көрсетілген [5].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің өз өкілеттіктері шегіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, оның ішінде қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және жою жөніндегі, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру және олардың салдарларын жою жөніндегі қызметі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган – Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын қалыптастыру мен іске асыруды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында үйлестіруді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алуды, анықтауды, жолын кесуді, ашуды және тергеп-тексеруді жүзеге асыратын мемлекеттік орган және оның аумақтық бөлімшелері болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық – бұл үшін заңда әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) [6].

А.К. Даулбаевтың пікірінше де, түсіндірудің субъектісіне қарай: аутентикалық, легальды (ресми), соттық және доктринальдық сияқты түрлерге бөлінуі, түрлердің арасында нақты шегінің болуымен сипатталуы мүмкін болмаса да, құқық нормаларын кез-келген субъектілер түсіндіре алатындығын, бірақ мұндай түсіндірулердің нәтижесі олардың құқықтық маңыздылығындағы көзқараста бірдей болмайтындығын айтады [7, 20 б.].

И.Ш. Борчашвилидің пікірінше, шектеуші түсіндірме деп, нәтижесінде барлық жағдайларға бірдей қылмыстық заң қолданыла бермейтін дәлме-дәл мәтіндегі заңға ғана қолданылатын түсіндіру танылады [8, 149 б.].

«Бір нәрсе анық – криминологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сүйенбей, нақты криминологиялық жағдайдың (Сыбайлас жемқорлық қылмыстылықпен күрестің – авт.) заңдылықтары мен үрдістерін терең зерделемей қылмыстық-құқықтық, іс жүргізу проблемаларын өз деңгейінде шешу мүмкін емес», – деді профессор Е.О.Алауханов [9, 75 б.].

Сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмыстылықтың кең етек алуына кеңестік кезеңде мынадай факторлар ықпал етті:

1. құқықтық базасы мен құқықтық мәдениеті нашар жаңа экономикалық жүйеге бірден өтіп кету;
2. Кеңестік кезеңде жөнді құқықтық жүйе мен тиісті мәдени дәстүрдің болмауы;
3. партиялық бақылау жүйесінің ғана емес, барлық бақылау органдары жүйесінің күйреуі;
4. қабылданған нормативтік актілердің орындалуына мемлекеттік бақылаудың әлсіреуі.

Е.І. Қайыржанов қылмыстық әрекеттің зиянды зардаптарының әртүрлілігі материалды және материалды емес сипатта болатынын айта келе, заңда, теория мен тәжірибеде қылмыстық зардапты білдіру үшін көптеген: «нәтиже», «зардап», «зиян», «адамдардың бақытсыз жағдайы», «адамдардың қаза болуы» және т.б. терминдердің қызмет атқаратынын көрсетеді [10, 85б.].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, мемлекеттік қызметші – мемлекеттік органда Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттерден не Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қаражатынан ақы төленетін мемлекеттік лауазымды атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы болып табылады.

Мемлекеттік саяси қызметші – тағайындалуы (сайлануы), босатылуы және қызметі саяси-айқындаушы сипатқа ие, саяси мақсаттармен міндеттердііске асыруға жауаптылықта болатын мемлекеттік қызметші

Мемлекеттік әкімшілік қызметші – Қазақстан Республикасының заңдарында және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда, өз қызметін тұрақты кәсіби негізде жүзеге асыратын мемлекеттік қызметші болып табылады [11].

А.Н. Ағыбаевтың пікірінше, қылмыстық заңды түсіндірудің мәнісі, сол заңды дұрыс қолдану үшін, оның мазмұнын заң шығарушының заң еркіне сайма-сай етіп, ашып көрсету болып табылады. Заңды заң шығарушының еркіне сайма-сай, дәлме-дәл қолдану үшін оның мазмұнын ашып көрсетуді қылмыстық заңды түсіндіру деп білеміз [12, 55 б.] .

Б.В. Волженкиннің ойынша, сыбайлас жемқорлық көбінесе трансұлттық қылмыстармен байланысты екенін атап өткен жөн. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының кіріспесінде айтылғандай, «Сыбайлас жемқорлық енді жергілікті мәселе емес, барлық елдердің қоғамы мен экономикасына әсер ететін трансұлттық құбылысқа айналды». Трансұлттық сыбайлас жемқорлық қандай да бір мемлекетте экономикалық қызметті жүзеге асыру мүмкіндігін алу немесе қандай да бір артықшылықтарға ие болу мақсатында шет мемлекеттің лауазымды тұлғаларына пара беру түрінде көрінеді [13, 47 б.] .

Н.Е. Крылованың пікірінше, 1994 жылғы Францияның Қылмыстық кодексінде мемлекеттік лауазымды тұлғаның жалпы анықтамасы жоқ. Тиісті қылмыстардың субъектісі ретінде көбінесе: 1) мемлекеттік биліктің өкілі; 2) мемлекеттік аппарат органдарының тапсырмасын орындайтын адам; 3) қоғамдық мандатпен киінген адам деп аталады. Бұдан басқа, жекелеген баптарда: мемлекеттік мекеменің жария лауазымды адамы, өкілі немесе қызметшісі, ұлтандырылған кәсіпорынның қызметкері, мемлекеттік ұйым капиталдың 50% - дан астамын иеленетін аралас үлгідегі экономикалық қоғамның қызметкері туралы айтылады, мемлекеттік кәсіпорынның басқарушысы немесе қызметшісі, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметшісі, мемлекеттік бухгалтер және т.б., болып табылады [14, 90 б.] .

Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасында көзделген сыбайлас жемқорлық белгілері бойынша сұрақты зерттеу барысында, құқықтанушылармен әртүрлі нұсқадағы анықтамалар ұсынылғаны белгілі. Әрбір зерттеулі қадам сайын нақты берілген анықтамалар жетілдіріле түсуде, бірақ олар сыбайлас жемқорлық белгілерінің маңыздылығын ашатын кейбір тұрғыдан толық қамтылмайды. Дегенмен, қылмыстық құқық ғылымындағы және сыбайлас жемқорлық қылмыстылығымен күрес тұрылы заңнамасында берілген анықтамасы ескіріп қалмайды, керісінше, ғылыми талқылаудың пәні ретінде және оның ерекше сипатын айқындау барысында анықтама нұсқасы ретінде ұсынылады.

Қылмыстық заңдағы сыбайлас жемқорлық қылмысының белгілерін анықтап қолдану тәжірибесін зерттеу аясында, сыбайлас жемқорлықты белгілерін түсіндіру бойынша, құқық қолданушылармен жіберілген негізгі қателіктерді табуға ұмтылыс жасалды. Бұл қателіктер сыбайлас жемқорлық қылмыстар үшін жауаптылық көзделген белгілерін түсіндіру тәсілін, түрлерін дұрыс таңдамауда және қылмыс құрамдарын дұрыс сараламауда байқалды.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңес. Нұр-Сұлтан. – 20 мамыр 2019 жыл. www.akorda.kz (жүгіну мерзімі: 14.11.2022).

2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz> (09.01.2018 жағдайымен).

3 Рахметов С.М. Проблемы совершенствования уголовно-правовой борьбы с коррупционными преступлениями и преступлениями в сфере экономической деятельности // 10 лет Уголовному кодексу и Уголовно-исполнительному кодексу Республики Казахстан: достижения и перспективы: мат-лы Междунар.науч.-практ.конф.– Караганда: КарЮИ МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, 2007. – Т. 2.– 203 с.

4 Сайтбеков А.М. Актуальные вопросы противодействия коррупции в системе государственных органов Республики Казахстан // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан.– №3(68). – 2021. – С.45-50.

5 Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы. <http://adilet.zan.kz> (жүгіну мерзімі: 14.11.2022).

6 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz> (жүгіну мерзімі: 14.11.2022).

7 Даулбаев А.К. Официальное нормативное толкование законов в Республике Казахстан (проблемы теории и практики): дис. ... канд.юрид.наук. – Алматы, 2005. – 138 с.

8 Қазақстан Республикасы қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: дәрістер баяны / з.ғ.д., профессор И.Ш. Борчашвилидің жалпы редакциясымен. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2006. – 496 б.

9 Алауханов Е.О. Борьба с хищениями собственности путем подлога документов. – Алматы: Жеті Жарғы, 1995. – 225 б.

10 Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (общаячасть): учебник для высш.учебзавед. – Алматы: Арда, 2006. – 248 с.

11 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.<http://adilet.zan.kz> (жүгіну мерзімі: 14.11.2022).

12 Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: оқулық / өнд. толықт., 4 бас. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 360 б.

13 Волженкин Б.В. Служебные уголовные правонарушения. – М.: Юристъ, 2000. – 368 с.

14 Крылова Н.Е. Ответственность за должностные злоупотребления во Франции // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 1998. – №1. – С. 90-100.

Авторлар туралы мәліметтер

Дүйсенбаева Гульзипа Жұмабайқызы – Каспий қоғамдық университетінің PhD докторанты.

Ахметова Дина Абдикуловна – Алматы гуманитарлы-экономикалық университетінің аға оқытушысы.

Батырбаев Әділхан Көшкенович – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті з.ғ.к., доцент.

Дүйсенбаева Гульзипа Жұмабаевна – PhD докторант Каспийского общественного университета.

Ахметова Дина Абдикуловна – старший преподаватель Алматинской гуманитарно-экономического университета, м.ю.н.

Батырбаев Адылхан Кошкенович – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, к.ю.н., доцент.

Duysenbayeva Gulzipa Zhumabayevna – PhD doctoral student of the Caspian Public University.

Akhmetova Dina – Senior Lecturer at Almaty University of Humanities and Economic.

Batyrbayev Adylkhan Koshkenovich – Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure Law and Criminalistics of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov PhD, Associate Professor.

А.С. Қабылбекова¹

¹Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ ЭКСТРЕМИЗМ ҰҒЫМДАРЫ

Экстремистік бағыттағы қылмыстарды анықтау және тергеу барған сайын өзекті мәселеге айналуға, өйткені қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне, сондай-ақ азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нақты қатер оның көрінуінің әртүрлі нысандарында экстремизмнің күшеюі болып табылады.

Бүгінгі таңда экстремистік сипаттағы акциялар, митингілер ауқымын кеңейту үрдісі айқын көрінеді, экстремизмге қарсы күрес қоғамның қауіпсіздігіне елеулі қатер төндіретін жаһандық халықаралық проблемаға айналуға.

Бұл мақалада «экстремизм» ұғымы және оған қарсы тұрудың негізгі принциптері, экстремизм әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде саяси күрестің әртүрлі экстремалды формаларының жиынтығы және осындай формалардың бірі терроризм деген тұжырым қарастырылады.

Түйінді сөздер: экстремистік қызмет, ұлттық экстремизм, ксенофобия, нәсілшілдік, терроризм.

Понятия экстремизма в казахстанском законодательстве

Выявление и расследование преступлений экстремистской направленности становится все более актуальной проблемой, так как в современных условиях реальную угрозу национальной безопасности Республики Казахстан, а также конституционных прав и свобод граждан представляет усиление экстремизма в различных формах его проявления.

На сегодняшний день отчетливо просматривается тенденция к расширению масштабов акций, митингов экстремистского характера, борьба с экстремизмом становится глобальной международной проблемой, представляющей серьезную угрозу для безопасности общества.

В данной статье рассматриваются понятие «экстремизма» и основные принципы противодействия ему, вывод о том, что экстремизм как социально-политический феномен представляет собой совокупность различных крайних форм политической борьбы, и одной из таких форм является терроризм.

Ключевые слова: экстремистская деятельность, национальный экстремизм, ксенофобия, расизм, терроризм

Concepts of extremism in the Kazakh legislation

The detection and investigation of extremist crimes is becoming an increasingly urgent problem, since in modern conditions the real threat to the national security of the Republic of Kazakhstan, as well as the constitutional rights and freedoms of citizens, is the intensification of extremism in various forms of its manifestation.

To date, there is a clear tendency to expand the scale of actions and rallies of an extremist nature, the fight against extremism is becoming a global international problem that poses a serious threat to the security of society.

This article discusses the concept of "extremism" and the basic principles of countering it, the conclusion that extremism as a socio-political phenomenon is a combination of various extreme forms of political struggle, and one of these forms is terrorism.

Keywords: extremist activity, national extremism, xenophobia, racism, terrorism.

Экстремистік бағыттағы қылмыстарды анықтау және тергеу барған сайын өзекті мәселеге айналуға, өйткені қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне, сондай-ақ азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нақты қатер экстремизмнің күшеюі болып табылады. Бүгінгі таңда экстремистік сипаттағы акциялар, митингілер ауқымын кеңейту үрдісі айқын көрінеді, экстремизмге қарсы күрес қоғамның қауіпсіздігіне елеулі қатер төндіретін жаһандық халықаралық проблемаға айналуға.

Құқық қорғау органдарының экстремистік бағыттағы қылмыстарға қарсы тұру күш-жігеріне қарамастан, олардың саны өсуде, бұл біздің еліміздегі тұрақтылық пен қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қауіп төндіреді. Қазіргі қоғам жаһандану процестерінің қарқынды дамуымен сипатталады, бұл жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қоғамдық өмірдің барлық салаларына әсер етеді. Ашық телекоммуникациялық желілердің пайда болуы оларды әлеуметтік пайдалану ғана емес, сонымен қатар заңсыз (террористік, экстремистік және т. б.) мақсаттарда пайдалануға серпін береді.

Нәтижесінде бүкіл әлемдік қоғамдастыққа елеулі қауіп төніп тұр, бұл тек ұлттық деңгейде ғана емес, мемлекетаралық деңгейде де шешуші қарсылықты талап етеді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің ресми статистикасына сәйкес, 2016 жылы ғана экстремизм мен терроризмге байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар 554, 2017 жылы 531, ал 2018 жылы 6 айда 319 құрады [1].

Сот шешіміне сәйкес белгілі бір ақпараттық материалдарға (баспа мәтіні, аудио немесе бейнеролик) Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, басып шығаруға және таратуға тыйым салынуы мүмкін. Олар сот сараптамаларының қорытындылары негізінде экстремистік материалдар тізіміне енгізілген. 2018 жылғы мамырдағы жағдай бойынша экстремистік деп танылған және Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, басып шығаруға және таратуға тыйым салынған материалдар 763 материалды құрайды [2].

Экстремизм проблемаларына байланысты зерттеулердің маңыздылығын Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 наурыздағы №124 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама көрсетеді [3]. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 28-VI Заңы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» [4].

Бірақ қазіргі уақытта заң шығару деңгейінде жасалып жатқанның бәрі осы санаттағы қылмыстарды сотқа дейінгі тергеу саласында іске асыру құқық қорғау органдарының жұмысына тиісті түрде әсер етпейді. Бұл қылмыстар үлкен қауіп төндіреді. Әрқашан агрессивті, көп жағдайда бір топ адамдармен немесе қылмыстық ұйымдармен жасайды, бұл оларға үлкен қоғамдық қауіп төндіреді, айтарлықтай зиян келтіруге, зардап шеккендердің санын көбейтуге жағдай жасайды, жеке қылмысты да, бірқатар өзара байланысты қылмыстарды ашуды және тергеуді қиындатады.

Экстремистер мен террористер өз міндеттерін шешу үшін әртүрлі ұлттардың, этникалық топтардың өкілдерін итермелеуге тырысады. Сондықтан, біздің ойымызша, мұндай көріністермен күрес барлық билік құрылымдары мен азаматтық қоғам институттарының қызметінде ерекше орын алуы керек. Соңғы жылдары экстремистік және террористік идеяларды насихаттау, экстремистік және террористік әрекеттерді жүзеге асыруға шақыру, сондай-ақ нақты акциялар үшін «Интернет» желісі ұсынатын мүмкіндіктер белсенді түрде қолданылуға.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері Интернет-ресурстарда экстремистік мазмұндағы ақпараттық материалдарды орналастырудың көптеген фактілерін анықтайды. Бұл жағдайда тек мәтіндік және графикалық материалдар ғана емес, сонымен қатар аудио және бейнематериалдар да орналастырылады, бұл таралатын ақпараттың шектеусіз адамдар

тобына әсер ету дәрежесін едәуір арттырады. Интернетте орналастырылған ақпараттық ресурстар қол жетімділік, анонимдік, бақылаудың шектеулі және т. б. сияқты ерекшеліктермен сипатталады, экстремистерге Интернетті қоғамның қауіпсіздігіне, мемлекеттердің тұтастығына қауіп төндіретін және халықаралық жағдайды тұрақсыздандыратын қылмыстық әрекеттерін жүзеге асыру үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Экстремистік қызметті жүзеге асыратын адамдар интернетті пайдаланушыларға ақпараттық-психологиялық әсер ету үшін пайдаланады, нәтижесінде олардың санасына, содан кейін мінез-құлқына манипуляциялау мүмкіндігін пайдаланады. Сонымен бірге, олар мемлекеттің ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымының жекелеген элементтеріне ақпараттық-техникалық әсер етуге тырысады, бұл тек зиян келтіруге ғана емес, сонымен бірге жұмыс істеуді тоқтатуға немесе қолданыстағы интернет - ресурстардың толық жойылуына әкеледі.

Қазіргі әлемдегі әскери, табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлармен қатар, экстремизм және оның экстремалды көрінісі – терроризм – адам мен қоғамға басты қауіп болды. Экстремистік қауымдастықтардың қызметі үлкен саяси және экономикалық зиян келтіреді, халыққа теріс психологиялық әсер етеді. Көп жағдайда терроризм көріністерінің алдында террористердің экстремистік көзқарастары болады. Егер экстремизм әртүрлі бағыттағы аса радикалды көзқарастарды құраса, онда терроризм саяси, идеологиялық сипаттағы аса радикалды әрекеттерге ие [5].

Экстремизм оның барлық түрлерінде терроризмнің идеологиялық көзі болып табылады - ол терроризмге идеялар береді, оны рухани тамақтандырады, террористер мен террористік актілерді ақтайды, мысалға келтірсек, оларды «кек алу» немесе «қасиетті соғыс» деп айтады. Сондықтан терроризм жасаған барлық нәрсе үшін экстремизм де жауапты деп айтуға болады. Экстремизм мен терроризмнің пайда болуы мен дамуының логикалық тізбегі экстремизм идеологиясы террористік әрекетті ұйымдастыруға және нәтижесінде сепаратизмге, яғни мемлекеттің аумақтық тұтастығына қол сұғуға әкелуі мүмкін.

«Экстремизм» жалпы терминінің мағынасы: басқа әлеуметтік топтарға төзбеушілік (ксенофобия); оларға үстемдік орнату (нәсілшілдік); оларды толығымен жоюға ұмтылу (геноцид). Экстремизмнің экстремалды түрі-терроризм. Қазіргі Қазақстандағы экстремизм мен терроризмнің жай-күйі мен даму тенденцияларын талдау, елдегі әлеуметтік-саяси және жедел жағдайдың сипатын дұрыс түсінудің, оның дамуының ықтимал жолдарын білудің маңызды шарты ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қауіп-қатерлерден Қазақстан Республикасының саяси тұрақтылығын және қоғамдық қауіпсіздігін, елдің конституциялық құрылымның негізін қорғау, демократиялық құқықтық мемлекет, азаматтық қоғамды құру жағына эволюциясын қамтамасыз ету үшін қажетті шұғыл шараларды әзірлеу мен іске асырудың қажетті алғышарттары болып табылады.

Экстремизммен байланысты негізгі ұғымдарды қарастырыңыз.

«Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31-III Заңның 1-бабына сәйкес [6] экстремизм деп: жеке және (немесе) заңды тұлға, Жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігі белгіленген тәртіппен экстремистік деп танылған ұйымдардың атынан іс-әрекеттер жасауды ұйымдастыру және (немесе) жасау түсініледі; жеке және (немесе) заңды тұлға, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігі мынадай экстремистік мақсаттарды көздейтін іс-қимылдарды жүзеге асырады: конституциялық құрылысты күштеп өзгерту, Қазақстан Республикасының егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қол сұғылмаушылығын және бөлінбейтіндігін бұзу, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіру, билікті күштеп басып алу немесе билікті күштеп ұстап қалу, заңсыз әскерлендірілген құрамын құру, басшылық ету және оған қатысу, қарулы бүлікті ұйымдастыру және оған қатысу, әлеуметтік, таптық алауыздықты (саяси экстремизм)қоздыру; нәсілдік, ұлттық және рулық алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты (ұлттық экстремизм); діни араздықты немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-

зомбылыққа шақырумен байланысты араздықты қоздыру, сондай-ақ азаматтар қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, адамгершілігіне немесе құқықтар мен бостандықтарына қауіп төндіретін кез келген діни тәжірибені қолдану (діни экстремизм);

Түсініктеме берілген бапта «экстремистік әрекеттерді ұйымдастыру» ұғымы өте ауқымды берілген және мыналарды қамтиды:

- 1) экстремистік әрекеттерді басқару;
- 2) экстремизмді қаржыландыру;
- 3) адамдарды тарту;
- 4) экстремистік мақсаттарда қару-жарақтарды мен құралдарды дайындау және сатып алу;
- 5) сондай-ақ экстремизмді жүзеге асыру үшін жағдай жасауға бағытталған жеке және (немесе) заңды тұлғалардың, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестіктерінің басқа да әрекеттері.

«Экстремистік әрекеттер» деп қылмыстық жоспарларын жасау кезінде көрінетін іс-қимыл тактикасын анықтау. «Экстремизмді қаржыландыру» ұғымына түсініктеме Заңның 1-бабының 8 тармақшасында берілген.

«Адамдарды жалдау» деп бір немесе бірнеше адамды белгілі бір жұмыс түрлерін орындаушы немесе қызмет көрсету ретінде пайдалануға келісуге көндіру деп түсіну керек. Бұл террористік немесе экстремистік іс-шараларға қатысуға келісетін адамдарды іздеу, оларды оқыту тізіміне енгізу, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, террористік немесе экстремистік ұйымдарға қатысуға шақыру.

«Экстремистік мақсатта қару-жарақтар мен құралдарды дайындау және сатып алу» туралы мынаны түсіну қажет.

Қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғатын атыс қаруын, оқ-дәрілерді, қару-жарақты немесе жарылғыш заттарды жасау деп оларды жасау немесе жоғалған зақымдайтын қасиеттерін қалпына келтіру. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Атыс қаруын, оқ-дәрілерді, қару-жарақ пен жарылғыш заттарды ұрлау, оларды заңсыз сатып алу, алып жүру, сақтау, дайындау немесе өткізу және атыс қаруын ұқыпсыз сақтау туралы істер бойынша сот практикасы туралы» 1995 жылғы 21 шілдедегі № 4 нормативтік қаулысының 6-тармағы.

Сатып алу деп ұрлықты қоспағанда, кез-келген әрекеттерді, соның ішінде сатып алуды, қару-жарақты сыйлық, сыйақы және т. б. жатқызуға болады.

Қылмыс жасайтын қару-жарақтар мен құралдар - бұл қылмыс тақырыбына қылмыстық ықпал ету үшін қолданылатын материалдық әлем объектілері мен процестері. Қылмыстық құқық теориясында: қылмыс құралы материалдық әлемнің нысандары болып табылатын құралдардың бір түрі ретінде танылады. Қару - жарақ қылмысқа пайдаланылатын заттар, көлік құралдары және т. б., ал құралдар - газ, от, электр, радиоактивті сәулелену және т. б. болып саналады.

Экстремизмнің себептері әртүрлі: олар діни, әлеуметтік, экономикалық, саяси, психологиялық, интеллектуалды болып келеді. Басынан бастап экстремизмнің дамуы мен таралуына жауап беретін бір оқшауланған фактор жоқ екенін мойындау керек.

Экстремизмнің алдын алу - қарастырылып отырған ұғым экстремизмге қарсы іс-қимыл шараларының бірі болып табылады. Экстремизмнің алдын алуға бағытталған құқықтық шаралар жүйесі деп мемлекеттік органдар мен басқа да адамдардың экстремизмнің алдын алу жөніндегі қызметін реттейтін заңдар мен нормативтік құқықтық актілерді уақтылы өзгерту және толықтыру болып саналады.

Экстремистік әрекеттер – бұл экстремистік ұйымдардың рәміздерін жария түрде шақыру, насихаттау, үгіт-насихат жүргізу және көпшілікке көрсету арқылы экстремистік мақсаттарға бағытталған іс-әрекет [7].

Қоғамдық шақырулар деп экстремистік бағыттағы қылмыстарды тікелей жасауға шақыратын көпшілік қауымға ашық үндеулер жатады.

Шақыру (призыв) - бұл адамдардың санасына, ерік-жігеріне және мінез-құлқына оларды тиісті әрекеттерге итермелеу мақсатында әсер ету.

Экстремистік қызметті жүзеге асыруға шақыру көрсетілген мақсатқа жетуге бағытталған ауызша немесе жазбаша түрдегі арандатушылық әрекеттерді білдіреді. Бұл үндеулер жария түрінде болуы керек, яғни.тікелей үшінші тұлғалардың қатысуымен немесе (олардың жазбаша нысаны болған жағдайда) кейіннен олармен танысу есебімен (мысалы, тиісті мазмұндағы плакаттарды немесе ұрандарды жапсыру).

Үгіт-насихат дегеніміз – экстремистік бағытта әрекет ету қажеттілігін негіздейтін немесе ақтайтын идеяларды, көзқарастарды тарату.

Осы анықтамаға сәйкес экстремистік ұйымдарға мыналар жатады:

- 1) заңды тұлға;
- 2) жеке тұлғалар бірлестігі;
- 3) заңды тұлғалар бірлестігі;
- 4) жеке және заңды тұлғалардың бірлестігі.

Яғни, экстремистік ұйымдар коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар бола алады. Заңды тұлға өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табыс табуды көздейтін не осындай мақсат ретінде табыс табуды жүзеге асырмайтын және алынған таза табысты қатысушылар (коммерциялық емес ұйым) арасында бөлмейтін ұйым бола алады. Ұйымды экстремистік деп тану үшін екі критерий қажет: ұйым экстремизмді жүзеге асыруы керек және сот оны экстремистік деп тануы керек. Ұйымды экстремистік деп тану тәртібі Заңның 8-бабында айқындалған.

Сонымен, «экстремизм» ұғымын және оған қарсы тұрудың негізгі принциптерін қарастыра отырып, экстремизм әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде саяси күрестің әртүрлі экстремалды түрлерінің жиынтығы болып табылады және осындай формалардың бірі терроризм болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Статистические данные Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан (электронный ресурс) //URL:<https://www.qamqor.kz> (дата обращения: 22.09.2018).

2. Список религиозной литературы и информационных материалов, признанных экстремистскими и запрещенных к возу, изданию и распространению на территории Республики Казахстан (Опубликовано на сайте Комитет по правовой статистике и специальным учетам генеральной прокуратуры Республики Казахстан (<http://pravstat.prokuror.kz>))

3. Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризмом в Республике Казахстан на 2018-2022 годы (электронный ресурс) // <http://adilet.zan.kz/rus/> (время обращения: 24.09.2022).

4. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия экстремизму и терроризму (электронный ресурс) //URL:<https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 24.09.2022).

5. Алдабергенов А.Т. Общая характеристика преступлений, связанных с религиозным экстремизмом» // Ученые труды Академии МВД Республики Казахстан. – Алматы, 2020. – №4. – (65). – с 68.

6. Ломакина А.А. Экстремизм: уголовно-правовой и криминологический аспекты // <http://samlib.ru/> (дата обращения: 12.11.2022).

7. Lain, S. (2016). Strategies for countering terrorism and extremism in Central Asia // Asian Affairs, 47 (3), 386-405.

8. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2005 года №31-III «О противодействии экстремизму» (электронный ресурс) <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 14.11.2022).

Автор туралы мәліметтер

Кабылбекова Арай Серикбаевна – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы Орта басшы құрамды даярлау факультеті (№2 факультет) Экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша мамандарды даярлау орталығының аға оқытушы-әдіскері полиция подполковнигі

Кабылбекова Арай Серикбаевна – старший преподаватель-методист Центра подготовки специалистов по противодействию экстремизму Факультета подготовки среднего начальствующего состава (Факультет №2) Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова подполковник полиции

Kabylbekova Arai Serikbayevna – senior teacher-methodologist of the Center for Training Specialists in Countering Extremism of the Faculty of Training of Middle Commanding Staff (Faculty No. 2) of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov

A.B. Kazbekova¹, D.B. Sanakoiev²

¹Academy of Law Enforcement Agencies under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

²National Police of Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnepropetrovsk, Ukraine

THE INSTITUTE FOR THE RESOLUTION OF CONFLICTS OF INTEREST IN THE LIGHT OF REFORMING THE PROCUREMENT SYSTEM: LEGAL ANALYSIS

The system of public procurement in the Republic of Kazakhstan is faced with another reform, the main goal of which is to reduce corruption and achieve fair competition. The main reason for committing corruption offenses through procurement remains an unresolved conflict of interest. However, despite the dynamism of the legislation on public procurement, the definition of "conflict of interest" and the legal regulation of the mechanism for its settlement is absent in all legal acts regulating the procurement process. In the light of the new Law on Public Procurement, there is a need at the legislative level to introduce the institution of conflict of interest settlement. In order to take legislative measures to minimize situations that give rise to a conflict of interest, it is important to study the current state of its identification, prevention and settlement. The article reveals the weaknesses of modern legislation to prevent conflicts of interest in the procurement system. Approaches to the introduction of the institution of conflict of interest settlement in procurement and anti-corruption standards are proposed.

The article is intended for employees of authorized and law enforcement agencies in the field of monitoring and audit of procurement, research staff, teachers and a wide range of readers.

Keywords: conflict of interest in the procurement system, personal interest, declaration of interests, integrity, anti-corruption standards.

Сатып алу жүйесін реформалау тұрғысынан мүдделер қақтығысын реттеу институты: құқықтық талдау

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік сатып алу жүйесі кезекті реформаға тап болды, оның басты мақсаты сыбайлас жемқорлықты азайту және адал ниетке қол жеткізу болып табылады. Сатып алу арқылы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасаудың негізгі себебі реттелмеген мүдделер қақтығысы болып қала береді. Алайда, мемлекеттік сатып алу туралы заңнаманың серпінділігіне қарамастан, «мүдделер қақтығысы» анықтамасы және оны реттеу тетігін құқықтық реттеу сатып алу процесін реттейтін барлық нормативтік құқықтық актілерде жоқ. Мемлекеттік сатып алу туралы жаңа заң аясында мүдделер қақтығысын реттеу институтын заңнамалық деңгейде енгізу қажеттілігі туындайды. Мүдделер қақтығысын тудыратын жағдайларды азайту үшін заңнамалық шараларды қабылдау мақсатында оны анықтаудың, алдын алудың және реттеудің қазіргі жағдайын зерттеу маңызды. Мақалада сатып алу жүйесіндегі мүдделер қақтығысын болдырмау жөніндегі қазіргі заманғы заңнаманың әлсіз жақтары қамтылған. Сатып алудағы мүдделер қақтығысын реттеу институтын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарды енгізу бойынша тәсілдер ұсынылды.

Мақала сатып алу мониторингі мен аудиті саласындағы уәкілетті және құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, ғылыми қызметкерлерге, оқытушыларға және көптеген оқырмандарға арналған.

Түйінді сөздер: сатып алу жүйесіндегі мүдделер қақтығысы, жеке мүдделілік, мүдделер декларациясы, парасаттылық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттар.

Институт урегулирования конфликта интересов в свете реформирования системы закупок: правовой анализ

Система государственных закупок в Республике Казахстан столкнулась с очередным реформированием, главной целью которого является снижение коррупции и достижение добросовестной конкуренции. Основной причиной совершения коррупционных правонарушений посредством закупок остается неурегулированный конфликт интересов. Однако, несмотря на динамичность законодательства о государственных закупках, дефиниция «конфликт интересов» и правовая регламентация механизма его урегулирования отсутствует во всех нормативно-правовых актах, регулирующих процесс закупок. В свете нового Закона о государственных закупках возникает необходимость на законодательном уровне введение института урегулирования конфликта интересов. В целях принятия законодательных мер по минимизации ситуаций, порождающих конфликт интересов важное значение имеет изучение современного состояния его выявления, предотвращения и урегулирования. В статье раскрыты слабые стороны современного законодательства по предотвращению конфликта интересов в системе закупок. Предложены подходы по внедрению института урегулирования конфликта интересов в закупках и антикоррупционных стандартов.

Статья предназначена для сотрудников уполномоченных и правоохранительных органов в сфере мониторинга и аудита закупок, научных сотрудников, преподавателей и широкого круга читателей.

Ключевые слова: конфликт интересов в системе закупок, личная заинтересованность, декларация интересов, добропорядочность, антикоррупционные стандарты.

«Platon is my friend, but the truth is dearer» Introduction.

The procurement system in the Republic of Kazakhstan at the current stage is faced with another reform.

The main key of the new approaches is the reduction of corruption risks that impede the efficient functioning of the procurement system and fair competition.

At the beginning of this year, the Head of the State K.K. Tokayev instructed the Government, together with anti-corruption and financial monitoring agencies, to radically change approaches to regulating procurement by the state and the quasi-public sector, including the system of state control in this area. Since the measures taken have not changed the situation with the problem of corruption. Instead of eradicating corruption, there is a bureaucratization of the procurement process, a lack of quality and integrity [1, 4].

«It is necessary to build a qualitatively new system of public procurement. The priority should be the quality of purchased goods and services, and not the minimum price. Procurement of state and quasi-state organizations must be transferred to a single platform. It will be necessary to adopt a new law on public procurement to implement these approaches » [2, 4].

In this regard, the main approaches of the new Law "On Public Procurement" should be the development of integrity in business and procurement. To do this, it is necessary to provide for the exclusion of opportunities for corruption through the settlement of conflicts of interest in procurement and the introduction of anti-corruption standards.

Main part

During the independence of the Republic of Kazakhstan, the legislation governing relations in the public procurement system are characterized by sufficient dynamism.

The development of the legislative framework for the public procurement system of Kazakhstan took place in several stages. At the same time, the entire transformation of public procurement legislation was aimed at improving the procurement system, increasing transparency, developing fair competition and combating corruption, however, not a single version reflects the concept of a conflict of interest and does not provide for a mechanism for its settlement, this phenomenon is the main reason, generating corruption risks.

Despite the legislative neutralization of the causes contributing to corruption in the procure-

ment system, the number of registered offenses (for the period from 2017-2021) indicates a stable level of corruption in the construction sector (40%), housing and communal services (14%), energy (13%), culture (9%), health (8.6%), agriculture (5%), education and welfare (4.5%)¹.

Every seventh corruption crime registered by the Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan is committed in the field of public procurement.

The main corruption schemes for the withdrawal of budget funds remain theft through public procurement. In view of the fact that the detection of corruption through procurement occurs mainly after the fact, most of the theft remains in the shadows. In registered criminal cases within the framework of pre-trial investigation, the process of proving mercenary intent, collusion (customers and suppliers, cartel), or distinguishing between a managerial error and theft is difficult.

In this regard, the prevention of theft through procurement should be shifted towards the improvement of preventive mechanisms.

The condition for committing corruption offenses through procurement remains an unresolved conflict of interest - situations where the opposing interests of the customer and the supplier collide, within which personal interest can affect the objective and impartial conduct of procurement (purchase at inflated prices, sharpening those specifications, affiliation, calculation of conditional discounts, manipulations in favor of a particular supplier, fragmentation of purchases, transfer of confidential information, fictitious invoices, signing fictitious acts, etc.).

Personal interest is understood as the ability of an official to obtain a benefit of a property or material nature both for himself and for third parties associated with him (family members, friends, acquaintances, etc.).

Thus, the personal interest of customers in the organization of procurement must be subordinated to the public interest, otherwise there will be irrational behavior that creates a conflict of interest [3, 11].

Currently, many developed countries recognize the prevention of conflicts of interest as a powerful tool in the fight against corruption. Even if a conflict of interest is not corruption, it is the first sign of an actual violation of order and balance, and in the worst case can lead to corruption.

At the heart of the conflict of interest is the conflict between law and personal interest, between ethically correct and morally incorrect from the point of view of public morality, professional ethics. As a rule, the consequence of a conflict of interest is that a public servant obtains personal benefits for himself, his family or his friends, contrary to the interests of the state. Damage to public interests is caused not only by a real (existing conflict), but also by a potential conflict (private interest in the relevant area), it is this conflict that gives rise to distrust of a public servant and suspicion of involvement in the commission of a corrupt act. Therefore, the creation of a legislative mechanism for resolving conflicts of interest in the public service is of paramount importance to prevent corruption. [4, 120].

However, despite the dynamism of the legislation on public procurement, the definition of "conflict of interest" and the legal regulation of the mechanism for its settlement is absent in all legal acts regulating the procurement process.

In this regard, in the context of this article, the introduction at the legislative level of the institution of conflict of interest settlement in the light of the new Law on Public Procurement is of particular interest.

The introduction of this institute is also predetermined by international standards.

Thus, integrity in business and public procurement will be considered as part of the 5th monitoring round of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan (evaluation areas 4 and 5). One of the evaluation criteria is the development of rules on conflict of interest (paragraph 3.1 of the scope of evaluation 5).

In order to maintain a balance of legitimate interests of procurement participants, there is an urgent need at the legislative level to define a mechanism for identifying and preventing conflicts of interest in procurement.

Conflict of interest settlement is an element of the anti-corruption standard ISO 37001 or ST

¹По данным Ведомственного отчета Агентства по противодействию коррупции

RK 3049.

The introduction of the anti-corruption standard into the public procurement system will comprehensively reduce corruption risks in this area and promote the development of business integrity

The goal is to study the current state of preventing conflicts of interest in the public procurement system.

The tasks of writing the article include identifying the weaknesses of modern legislation to prevent conflicts of interest and developing new approaches to introducing the institution of its settlement.

The object of the study is public relations related to combating corruption in the public procurement system.

The subject of the study is the conflict of interest in the public procurement system.

In preparing the article, general scientific, private scientific and special legal (formal legal, comparative legal, etc.), content analysis, as well as logical methods of cognition (comparison, analysis, synthesis, induction, deduction and abstraction) were used.

Results and Key Findings

A conflict of interest is a legal phenomenon, as a result of which failure to report its occurrence should be legally liable.

Today, in view of the lack of an effective mechanism for preventing conflicts of interest, the priority direction of anti-corruption policy is its development and implementation in all areas of public relations.

However, despite the mobility of the legislation on public procurement, which we discussed above, the definition of "conflict of interest" and the mechanism for its prevention are absent in all legal acts regulating the process of organization and implementation of procurement.

To date, the concept of "conflict of interest" and the beginnings of its settlement are disclosed in the Law on Combating Corruption and the Law on Civil Service.

Of course, the settlement of conflicts of interest should be regulated not only by the Laws on Combating Corruption and the Civil Service, but also by the Law on Public Procurement itself, the Rules for Public Procurement, the tools of the web portal, as the customers are schools, hospitals, universities, kindergartens and other budgetary organizations that do not have the status of public service.

It is important to study the current state of its identification, prevention and settlement in order to take effective legislative measures to minimize situations that give rise to a conflict of interest.

A comparative analysis of the mechanism of legal conflict of interest prevention showed the following weaknesses:

- the current Law on Public Procurement lacks the concept and mechanism for resolving conflicts of interest;
- the concept of "conflict of interest" is disclosed in the Law on Combating Corruption (clause 5, article 1) [5, 2] and the Law on Public Service (clause 17, article 1)[6, 3];
- avoiding a conflict of interest is a requirement that applies only to civil servants (clause 3, article 6 of the Code of Ethics) [7, 1];
- a mechanism for preventing conflicts of interest, including in the procurement system, is provided only for state bodies, in budgetary organizations, as well as law enforcement and special state bodies, there is no Ministry of Defense;
- as liability for deliberate failure to take measures to prevent a conflict of interest, a disciplinary sanction is provided (remark, reprimand, severe reprimand);
- criminal or administrative liability occurs only in the event of the commission of unlawful acts containing signs of a criminal or administrative offense;
- specific legal responsibility for allowing or not reporting a conflict of interest is not provided for in the current legislation, including in the procurement system;
- the basis for taking measures is a written request from the subject of a conflict of interest, or obtaining information from other sources, while the range and status of sources is not disclosed;

- there is no special unit (service) or official whose functions include monitoring or checking information for the presence of a conflict of interest, latency is aggravated by the lack of the principle of "suppression of ignorance";

- measures to prevent conflicts of interest are the removal or change of job duties, or the adoption of other measures, while "other measures" are not disclosed;

- in the central government agency, the ethics commissioner is responsible for conflict resolution, in territorial divisions - a civil servant, in other cases, in organizations that are not related to public service, the responsibility for conflict resolution lies with the direct manager or head of the organization;

- for the failure of the heads of state bodies to take measures to combat corruption, administrative liability is provided in the form of a fine in the amount of 100 MCI (Article 680 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan), in organizations that are not related to the public service, liability is not provided [8, 513];

- the requirement for an ethics commissioner is a managerial position, respectively, no less than the head of a department, and the subjects in respect of which the decision is made - the head of a central state body or state body. That is, the ethics commissioner is directly subordinate to the head of the state body, respectively, he does not have the administrative resource to resolve the conflict of interest, in which his leadership participates (clause 7, article 3) [7, 3];

- the ethics commissioner of the central state body coordinates the ethics commissioner of the territorial subdivision of the state body, reports to the responsible secretary of the central executive body, in the absence of the head of the apparatus or persons entitled to appoint and dismiss (paragraph 3 of article 1) [7, 3];

- an independent position of an ethics commissioner to be introduced only in the central state body, the offices of akims of regions, cities of republican significance and the capital, in other cases, be combined with the main functional duties of a civil servant (paragraph 2 of article 1) [7, 3];

- a large load on the ethics commissioner in case of combination with official duties (advisory assistance, consideration of appeals from individuals and legal entities, formation of a culture of relationships, monitoring and control of professional ethics, analysis of the causes and conditions conducive to the commission of offenses, interaction with civil society institutions, proposals on the responsibility of civil servants, explanatory work, prevention of violations) (clause 4 of article 2) [7, 4];

- violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan on public procurement entails liability established by the laws of the Republic of Kazakhstan (Article 49 of the Law). This provision of the law is a "reference", and the legislator, therefore, does not specifically establish the type and amount of liability [9, 88];

- analysis of the legislation indicates that disciplinary, administrative and civil liability is provided for violations of the legislation in the field of public procurement. Disciplinary responsibility comes for disciplinary offenses in accordance with the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, administrative - on the basis of the Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses, in particular, Article 207, and civil law - on the basis of the norms of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan [8, 144].

Thus, it can be stated that the process of legislative prevention of conflicts of interest in the public procurement system will help identify potential conflicts of interest and prevent corruption consequences.

In this regard, in order to reduce corruption risks, we consider it necessary to provide for the introduction of the Institute for the settlement of conflicts of interest in the new law on public procurement.

For this, it is necessary to develop:

- definitions of "conflict of interest in the procurement system", "personal interest", in which the circle of persons subject to a conflict of interest is clearly defined;

- principle of inevitability of punishment for allowing a conflict of interest;

- legal mechanism for identifying, notifying and resolving conflicts of interest in the procurement system (procedure, authorized person, legal responsibility);

- zones of conflict of interest (dangerous, not dangerous);

- list of typical situations of conflict of interest in the procurement system in gradation: actual, potential;
- procedure for resolving conflicts of interest;
- sanctions for deliberate failure to take measures to resolve a conflict of interest, with legal consequences;
- mechanism for declaring interests and monitoring conflicts of interest.

In many countries the settlement of conflicts of interest is regulated at the legislative level.

The experience of Ukraine is interesting, where issues related to the definition of a conflict of interest and ways to prevent it are regulated in the Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption", while two types of it are distinguished:

1) potential - the presence of a private interest in the area in which he exercises his official or representative powers, which may affect the objectivity or impartiality of his decisions, or the commission (non-commission) of actions in the exercise of these powers;

2) real - a contradiction between the private interest of a person and his official or representative powers, which affects the objectivity or impartiality of decision-making, or the commission or non-commission of actions in the exercise of these powers [10, 27].

Article 28 of section 5 "Prevention and settlement of conflicts of interest" of the said Law establishes the obligation of persons determined by it:

1) take measures to prevent the emergence of a real, potential conflict of interest;

2) report no later than the next working day from the moment when the person knew or should have known about the presence of a real or potential conflict of interest to the immediate supervisor, and in the case of a person holding a position that does not provide for the presence of a direct supervisor, or in a collegial body - the state agency or other body specified by law or a collegiate body, in the exercise of powers in which a conflict of interest has arisen, respectively;

3) not to take actions or make decisions in conditions of a real conflict of interest;

4) take steps to resolve actual or potential conflicts of interest.

In addition, the specified Law defines measures for external and independent settlement of conflicts of interest (Article 29 of the Law), ways to eliminate from performing a task, taking actions, making a decision or participating in its adoption in the event of a conflict of interest (Article 30 of the Law), restricting access information (Article 31 of the Law), revision of the scope of official powers (Article 32 of the Law), transfer, dismissal of a person due to the presence of a conflict of interest (Article 34 of the Law), features of the settlement of a conflict of interest that arose in the activities of certain categories of persons authorized to perform the functions of the state or local self-government (Article 35-1 of the Law), prevention of conflicts of interest in connection with the presence of enterprises or corporate rights of persons (Article 36 of the Law), etc.

In the context of public procurement, paragraph two of Part 5 of Article 11 of the Law of Ukraine "On Public Procurement" establishes that for the purposes of this Law, a conflict of interest is the presence of a private interest of an employee of the customer or any person or body acting on behalf of the customer and participating in the procurement procedure / simplified procurement or may affect the results of this procurement / simplified procurement procedure, which may affect the objectivity or impartiality of its decision-making or the performance (non-performance) of actions during the procurement / simplified procurement procedure, and / or the existence of a contradiction between the private interest of the customer's employee or any person or body acting on behalf of the customer and taking part in the procurement / simplified procurement procedure and its official or representative powers, which affects the objectivity or impartiality of decision-making or the performance or omission of actions during the procurement / management procedure whelp purchase [11, 14].

At the same time, issues related to the search for tools to counter financial crimes and money laundering (legalization) of income received from misappropriation of budgetary funds are also relevant among Ukrainian scientific researchers [12, 354] [13, 61].

Analyzing the current methods of combating financial corruption crimes, the authors come to the conclusion that it is necessary to combine mechanisms to combat them, including financial monitoring, implementation and control over compliance with the code of conduct, increasing the

level of crime reporting, risk assessment, which includes the presence of automatic indicators for identifying conflicts of interest, verification of information about the parties to the transaction (purchase), data analysis, etc [14, 69].

The advanced foreign experience is interesting in that the mechanism for preventing conflicts of interest in the contract system, along with the declaration of income and expenses, includes the declaration of personal interest.

Thus, in Germany and Spain, declaration of interests is a mandatory measure for locally elected officials.

In the UK, officials, including those elected locally, whenever there is an interest that could reasonably be considered by others to influence the official's actions, must submit a formal declaration of interest. Moreover, in their declarations, British officials must include family interests and the interests of persons closely associated with them.

In France, Hungary, Italy, Latvia and Poland such an official declaration is not required, but in the event of a certain conflict of interest, an official must indicate (declare) his personal interest and ask permission to refrain. At the same time, in Latvia all declarations, including those of interest, are characterized by public disclosure of information [15, 14].

Demmke et al. believe that at present the most trendy mechanisms in the field of preventing and resolving conflicts of interest are principles and rules; methods of mitigating conflicts of interest (refusal, disclosure of information, following the principles of incompatibility); codes of ethics and conduct; declaration of interests and registers of interests; monitoring and enforcement [16, 80].

In Kazakhstan practice today there is a general declaration system in which interests are not declared.

Income, real estate, vehicles, money in bank accounts, shares in the authorized capital of a legal entity, investment gold, equity participation agreements, securities, shares in investment mutual investment funds, objects of intellectual property, other property exceeding 1000- a multiple of the amount, the creditor/receivable, the property transferred to trust management in order.

Thus, business ties (interests arising from current, past or potential ties of a public official with any commercial or non-profit organization), related interests (member, employee, volunteer, owner, shareholder, creditor, director, elected representative, trustee or fiduciary status of the represented person), close mutual ties (family, friendship and business relations) and interests, including information about privileges, are not declared.

In addition, the information to be declared is a legally protected secret (paragraph 12 of Article 11 of the Law of the Republic of Kazakhstan on Combating Corruption), therefore it is not subject to disclosure, in accordance, cannot be verified [5, 10].

In this regard, today state bodies do not have mechanisms and powers to verify the content of the declared information in the declarations of income and property of an individual, while for employees of budgetary organizations the declaration is advisory in nature.

In addition, the verification and monitoring of the declared property is not within the competence of both the authorized state revenue body and the authorized bodies for public service affairs.

Tsirin A.M. and Matulis S. N. believe that the detection of hidden affiliation should be attributed to the functionality of structural units that are entrusted with the functions of preventing corruption and other offenses (for example, the department for the prevention of corruption and other offenses, the corporate security department, the asset protection department, department of anti-corruption compliance procedures, etc.) [17, 8]. However, these structural units do not have the authority to verify confidential information.

At the same time, with the development of information technology, the creation of databases, there is a threat to such rights - availability to third parties, when this information is the object of sale, which can lead to uncontrolled use of this information [18, 37].

Thus, for the above reasons, including high staff turnover (hospitals, schools, kindergartens, etc.), possible leakage of confidential information and other circumstances of privacy, it is not advisable to assign the functions of a conflict resolution commissioner to an individual employee in each organization, which is a customer in the public procurement system.

In this regard, employees of the analytical divisions of the Prevention Department of the Anti-

Corruption Service and the Prevention and Analytical Development Department of the Financial Monitoring Agency are seen as authorized to resolve conflicts of interest in the procurement system.

Monitoring of personal interest by employees of the analytical divisions of these law enforcement agencies can be carried out using departmental databases, as well as information systems such as Comprа kz, Adata kz, etc.

To date, law enforcement agencies are armed with extensive databases that help to obtain and process the necessary information for the prevention and investigation of criminal offenses. The most extensive resource is the Information Exchange System for Law Enforcement and Special Agencies developed by the Prosecutor General's Office. Only those units that are directly involved in the investigation of offenses have access to this system. Access is provided to the System through a secure communication channel using a special electronic digital key, which is registered for each employee individually, which is a guarantee of the safety of information stored in the database. At any time, the System administrator can track the actions of each employee in order to avoid leakage or misuse of data stored in the database. The system united 76 databases of all state bodies of the country. For example, an investigator, using the System within the framework of a criminal case under investigation, without a paper request, can quickly obtain information about registered real estate objects, the presence of land plots, all types of transport, encumbrances on them, weapons, criminal records, administrative fines and tax debts, enforcement proceedings on debt collection, issuance of passports, driver's licenses, obtained licenses, public services provided to him, payment of wages, pensions, benefits, information on crossing the state border and this is not the whole list of possibilities [19, 339].

The mechanism for preventing conflicts of interest in the public procurement system is seen in the joint work of the Commissioner (employees of the Prevention Department) with the authorized body for public procurement (Department of Internal State Audit, Internal State Audit Committee) and heads of state and law enforcement agencies, budgetary organizations (i.e. customers). The Commissioner (employees of the Prevention Department), if there is a risk of a conflict of interest, sends an information letter to the head of the Internal State Audit Committee (or the Department of Internal State Audit) and the customer warning about the risk of a conflict of interest and committing an unlawful act in procurement. If, after receiving a warning, a pre-trial investigation into the theft of budgetary funds is registered, then the head of the territorial department of the Anti-Corruption Agency or the Financial Monitoring Agency initiates a procedure to bring to disciplinary responsibility the relevant customer (head of a state body, law enforcement agency, budgetary organization) in the manner prescribed by law.

As for the issue of legal liability for failure to report a conflict of interest in the procurement system, in the form of a disciplinary sanction, then:

- civil servants can be involved for “giving unlawful preference to individuals and (or) legal entities in the preparation and adoption of decisions” (clause 4, article 50 of the Law on Public Service) [6, 57];

- employees of budgetary organizations and national management holdings can be held accountable through Art. 64 of the Labor Code, if the assumption of a conflict of interest in public procurement is regarded as a disciplinary act [20, 61].

Along with this, in the context of this article, it is necessary to note the need to strengthen liability for serious (non-procedural) violations of the rules in the public procurement system.

Such violations include the submission of illegal notices on the elimination of violations identified by chamberlains as part of the monitoring of public procurement. As a result of such interference, a procurement contract is concluded with another supplier, while infringing on the rights of bona fide entrepreneurs recognized as winners of the tender before notification.

Such actions of chamberlains in the exercise of control and monitoring of public procurement have signs of illegal interference of officials in business activities (Article 173 of the Code of Administrative Offenses) [8, 113], a clear obstruction of individuals or legal entities in exercising their rights, freedoms and legitimate interests and rendering to anyone any assistance not provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan in the implementation of entrepreneurial and other income-related activities (Article 50 of the Law “On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan”) [6, 57].

At the same time, the size of the administrative penalty (100 MCI) is incommensurable with the volume of tenders and possible “kickbacks”: it is easier for the customer to refuse to purchase and pay a fine if a company not affiliated with him is determined as the winner.

Thus, illegal interference of officials in business activities (Article 173 of the Code of Administrative Offenses) has similar features to a corruption crime - obstruction of legal business activities (Article 365 of the Criminal Code) [21, 267].

Where “illegal interference by officials”, according to the normative ruling of the Supreme Court, is expressed in excess of power or abuse of official powers [22, 3].

We consider it expedient, in order to strengthen responsibility for issuing illegal acts or giving illegal instructions that impede legitimate business activities and fair competition, to transfer Article 173 of the Code of Administrative Offenses to the category of corruption.

Summing up, we can state that the analysis of the legislation showed the absence of specific legal responsibility for a conflict of interest in the procurement system, an authorized body (authorized official), whose functions include identifying, preventing and resolving a conflict of interest, as well as monitoring information.

Conclusion

In this regard, in the light of the publication of the new Law on Public Procurement, it is proposed to introduce the Institute for the settlement of conflicts of interest in the procurement system at the legislative level, as an effective anti-corruption mechanism.

Along with this, in order to strengthen the responsibility for illegal interference of officials in business activities, it is proposed to transfer Article 173 of the Code of Administrative Violations to the category of corruption, since the amount of the fine is disproportionate to the material damage. This measure will also be another step towards reducing corruption in the procurement system.

The introduction of anti-corruption standards into the public procurement system is an important step in the development of integrity in both business and procurement.

According to our opinion it is necessary to consider the introduction of conditional discounts in public procurement for potential suppliers who have implemented and maintain anti-corruption standards, as well as the inclusion of the criterion "availability of a certificate of compliance with the anti-corruption standard" in the risk management system.

List of sources used

1. Speech by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at a meeting on combating corruption on February 1, 2022 [Electronic resource] // URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstvanasoveshchani-po-voprosam-protivodeystviya-korrupcii-11339> (Date of visit: November 28, 2022).

2. Fair state. United nation. A prosperous society: Message of the Head of State to the people of Kazakhstan dated September 1, 2022 [Electronic resource] // URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (Date of visit: November 28, 2022).

3. Naurzbek M. D. Conflict of Interest in Public Service: Prevention Mechanisms in the Republic of Kazakhstan: dis ...PhD. pub. adm. – Astana, 2022. – 169 p.

4. Drazen, Jeffrey M. (2015-05-07). "Revisiting the Commercial–Academic Interface". *New England Journal of Medicine*. 372 (19): 1853–1854.

5. Law of the Republic of Kazakhstan №410 – V ZRK of november 18, 2015 On Anti-corruption [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410> (Date of visit: November 28, 2022).

6. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 №416–V ZRK On Public Service [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416> (Date of visit: November 28, 2022).

7. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 №153 On measures to further improve ethical standards and rules of Conduct of Civil servants of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153> (Date of visit: November 28, 2022).

8. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 №235-V ZRK On administrative offenses [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (Date of visit: November 28, 2022).

9. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2015 №434 - V ZRK On Public Procurement [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000434> (Date of visit: November 28, 2022).
10. Law of Ukraine dated October 14, 2014 №1700-VII On the Prevention of Corruption // *Vedomosti of the Verkhovna Rada (VVR)*, 2014. № 49. art. 2056 // [Electronic resource] // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (Date of visit: November 28, 2022).
11. Law of Ukraine №922-VIII dated December 25, 2015 On Public Procurement // *Vedomosti of the Verkhovna Rada (VVR)*, 2016. № 9, p. 5, art.89 // [Electronic resource] // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>(Date of visit: November 28, 2022).
12. Sergij S. Vitvitskiy, Oleksandr N. Kurakin, Pavlo S. Pokataev , Oleksii M. Skriabin and Dmytro B. Sanakoiev (2021). Formation of a new paradigm of anti-money laundering: The experience of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, 19(1), 354-363. doi:10.21511/ppm.19(1).2021.30;
13. Slinko, S.V., Yepryntsev, P.S., Shapar, A.O., Sanakoiev, D.B., & Harkusha, A.H. (2021). Modern indicators of financial crimes detection and their prevention in Ukraine. *Amazonia Investiga*, 10(44), 61-72. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.44.08.6>.
14. Slinko, S.V., Yepryntsev, P.S., Shapar, A.O., Sanakoiev, D.B., & Harkusha, A.H. (2021). Modern indicators of financial crimes detection and their prevention in Ukraine. *Amazonia Investiga*, 10(44), P. 69. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.44.08.6>
15. Ismailov B., Mansurova S. The experience of foreign countries in preventing conflicts of interest in the civil service // *Society and innovation*. – 2020. – V. 1. – №. 3. – P. 65-81.
16. Demmke C. et al. The effectiveness of conflict of interest policies in the EU member states. – Brussels, 2020. – 180 p.
17. Tsirin A. M., Matulis S. N. The concept of hidden affiliation and methods for its detection // *Journal of Russian Law*. – 2020. – №. 2. – P. 164-174.
18. A.K. Kusainova, A.B. Omarova, D.O. Kusainov Legal regulation of personal data // *Scientific works of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan*. – 2022. – №1(70). – P. 37- 44.
19. B.T. Isataeva Artificial intelligence systems in the practice of law enforcement agencies // *Scientific works of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan*. – 2022. – №1(70). – P. 339- 344.
20. Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 №414-V ZRK [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (Date of visit: November 28, 2022).
21. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 №226-V ZRK [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (Date of visit: November 28, 2022).
22. Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated October 6, 2017 № 7 On some issues of application by the courts of the norms of the Special Part of the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses [Electronic resource] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P170000007S> (Date of visit: November 28, 2022).

Information about the authors

Kazbekova Aisulu Bolatovna – Master of Economic and Legal Sciences, doctoral student of the Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan.

Sanakoiev Dmytro Borisovich – Head of the Department of Criminal Procedure and Strategic Investigations of the Educational-and-Scientific Institute of Law and Training Specialists for the National Police Units of the Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs, Associate Professor, Candidate of Juridical Sciences (PhD).

Қазбекова Айсұлу Болатқызы – экономикалық және заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының докторанты.

Санаков Дмитрий Борисович – Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университетінің стратегиялық тергеу бөлімшелерінің мамандарын даярлау факультетінің қаржылық және стратегиялық тергеулер кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты.

Айсұлу Болатовна Казбекова – докторант Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, магистр экономических и юридических наук.

Санаков Дмитрий Борисович – заведующий кафедрой уголовного процесса и стратегических расследований Учебно-научного института подготовки специалистов для подразделений Национальной полиции Днепропетровского государственного университета внутренних дел, кандидат юридических наук, доцент.

Г.Б. Саматова¹, Н.Д. Тлешалиев¹, С.М. Абижанов²

¹Каспийский общественный университет, Алматы, Республика Казахстан

²Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова,
Алматы, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ О КРИМИНАЛИЗАЦИИ И ДЕКРИМИНАЛИЗАЦИИ ДЕЯНИЯ НА ПРИМЕРЕ УГОЛОВНОГО И АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА

Актуальность темы статьи определена несовершенством уголовного и административного правового регулирования криминализированных и декриминализованных отдельных правонарушений, связанных, прежде всего, с охраной интересов личности, в том числе и несовершеннолетних, за последние годы в Республике Казахстан.

В процессе проведенного анализа внесенных отдельных изменений и дополнений в уголовное и административное законодательство Республики Казахстан автор пришел к выводу о необходимости дальнейшего совершенствования указанных видов законодательства, в целях предупреждения отдельных правонарушений.

Ключевые слова: уголовная политика, криминализация, декриминализация, административные правонарушения, уголовные правонарушения, уголовный проступок, преступление, легкий вред здоровью, семейно-бытовые отношения, штраф, арест, административный арест, общественные работы, исправительные работы.

Қылмыстық және әкімшілік құқық нормалары негізінде әрекетті құқықбұзушылық деп тану немесе құқықбұзушылыққа жатқызбау мәселелері турасында

Мақала тақырыбының өзектілігі, ең алдымен, Қазақстан Республикасында жеке адамның, оның ішінде кәмелетке толмағандардың мүдделерін қорғауға байланысты криминализацияланған және криминализацияланбаған жекелеген құқық бұзушылықтарды қылмыстық және әкімшілік құқықтық реттеудің жетілмегендігімен айқындалады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық және әкімшілік заңнамасына енгізілген жекелеген өзгерістер мен толықтыруларға жүргізілген талдау кезеңінде автор жекелеген құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында заңнаманың көрсетілген түрлерін одан әрі жетілдіру қажеттігі туралы қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: қылмыстық саясат, криминализация, декриминализация, әкімшілік құқық бұзушылық, қылмыстық теріс қылық, қылмыс, денсаулыққа жеңіл зардап келтіру, отбасы-тұрмыстық қатынас, айыппұл, қамаққа алу, әкімшілік қамаққа алу, қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстары.

On the issue of criminalization and decriminalization of an act on the example of criminal and administrative law

The relevance of the topic of the article is determined by the imperfection of the criminal and administrative legal regulation of criminalized and decriminalized individual offenses related primarily to the protection of the interests of the individual, including minors, in recent years in the Republic of Kazakhstan.

In the course of the analysis of the individual changes and additions made to the criminal and administrative legislation of the Republic of Kazakhstan, the author came to the conclusion that it is necessary to further improve these types of legislation in order to prevent certain violation of law.

Key words: criminal policy, criminalization, decriminalization, administrative offenses, criminal offenses, misdemeanor, crime, minor bodily harm, family and domestic relations, fine, arrest, administrative arrest, community service, correctional labor.

Актуальный период развития нашего государства и общества характеризуется весьма существенными изменениями в политике, экономике и социальной жизни, что приводит к изменению общественных отношений, обострению интересов, конфликтов и пр. Это в свою очередь, приводит к появлению новых общественно опасных вызовов, угроз для охраняемых правом общественных отношений, существенно изменяются формы традиционных противоправных деяний, меняется в сторону либерализма отношение общества к ранее привычным уголовно-правовым запретам и др. В конечном итоге, перечисленные изменения приводят к тому, что законодатель пересматривает содержание уголовного и административного законодательства (прежде всего, Особенных частей соответствующих кодексов).

Одним из основных направлений совершенствования уголовной политики является развитие уголовного закона, в частности, с помощью криминализации и декриминализации определенных видов правонарушений.

Это наглядно можно проследить на примере изменений в структуре Особенной Части Уголовного Кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК) 2014 года [1] по сравнению с ранее действовавшим УК РК 1997 г. [2]:

- появились новые главы («Уголовные правонарушения в сфере информатизации», «Медицинские уголовные правонарушения»);

- введена уголовная ответственность за новые уголовные правонарушения: «Клонирование человека» (ст. 129), «Незаконный вывоз несовершеннолетнего лица за пределы Республики Казахстан» (ст. 143), «Преступные нарушения норм международного гуманитарного права во время вооруженных конфликтов» (ст. 165), «Создание, руководство экстремистской группой или участие в ее деятельности» (ст. 182), «Ненадлежащее выполнение экспертных работ или инжиниринговых услуг» (ст. 280), «Обращение с фальсифицированными лекарственными средствами, изделиями медицинского назначения или медицинской техникой» (ст. 323), «Управление транспортным средством лицом, лишенным права управления транспортными средствами, находящимся в состоянии алкогольного, наркотического и (или) токсикоманического опьянения, а равно передача управления транспортным средством такому лицу или допуск к управлению транспортным средством такого лица» (ст. 346), «Неповиновение представителю власти» (ст. 379), «Подделка, уничтожение идентификационного номера транспортного средства, сбыт транспортного средства с заведомо поддельным идентификационным номером» (ст. 386), «Уклонение от административного надзора, установленного судом за лицами, освобожденными из мест лишения свободы» (ст. 431), «Нарушение правил несения контролерской службы» (ст. 448) и др.

- исключена уголовная ответственность за отдельные преступления: «Заведомо ложная реклама» (ст. 198 УК РК 1997 г.), и «Утрата документов и сведений, составляющих систему реестров держателей ценных бумаг» (ст. 205-1 УК РК 1997 г.), «Оскорбление военнослужащего» (ст. 371 УК РК 1997 г.) и др.

В дальнейшем Особенная часть УК РК 2014 г. была дополнена новыми статьями: 380. «Посягательство на жизнь сотрудника правоохранительного, специального государственного органа, военнослужащего, государственного инспектора по охране животного мира, инспектора специализированной организации по охране животного мира, егеря» [3], заголовок указанной статьи изложен в новой редакции, 188-1. «Скотокрадство», 299-1. «Пропаганда или незаконная реклама наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, прекурсоров», 345-1. «Нарушение правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств лицами, управляющими транспортными средствами в состоянии алкогольного, наркотического и (или) токсикоманического опьянения», 380-2. «Применение насилия в отношении государственного инспектора по охране животного мира, инспектора специализированной организации по охране животного мира, егеря» [4], 388-1. «Умышленное невыполнение мобилизационных заданий или мобилизационных заказов в период мобилизации, военного положения и в военное время» [5], 412-1. «Провокация преступления» [6], 269-1. «Незаконное проникновение на охраняемый объект» и 295-1. «Незаконный оборот драгоценных металлов и драгоценных камней, сырьевых товаров, содержащих драгоценные металлы» [7].

Но в тоже время, после принятия УК РК 2014 г. его Особенная часть не только расширялась, так как был исключен ряд статей: 108. «Умышленное причинение легкого вреда здоровью», 109. «Побои», 215. «Лжепредпринимательство» [3], 393. «Невыполнение решения о выдворении» [8], 240. «Ложное банкротство» [9], 130. «Клевета» [10] и др.

Как мы видим, процесс совершенствования действующего уголовного законодательства осуществляется на постоянной основе с помощью различных методов, в том числе, криминализации и декриминализации. При этом, криминализация существенно преобладает по сравнению с декриминализацией.

Рассмотрим каждый из них на отдельных примерах.

Прежде всего, обратим внимание на некоторые примеры декриминализации уголовных правонарушений в УК РК 2014 года.

На основе анализа осуществленных фактов декриминализации уголовных правонарушений рамках УК РК 2014 г. можно выделить два последствия декриминализации.

1. Деяние перестает быть вообще противоправным. Например, «Лжепредпринимательство» (ст. 215), «Ложное банкротство» (ст. 240). Эти деяния были исключены из УК РК 2014 г. [3, 9] и в последующем за них не была предусмотрена ответственность в других законах.

2. Деяние переходит из разряда уголовных правонарушений в административные, что влечет применение административных взысканий.

Хотелось бы рассмотреть данную разновидность декриминализации более подробно на следующих примерах.

Первый пример такой декриминализации связан с ч.1 ст. 140 УК РК 2014 г., предусматривавшую ответственность за неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, которая была исключена из УК РК 2014 г. в соответствии с Законом РК (далее - ЗРК) от 01апреля 2019 г. № 240-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам, связанным с деятельностью организаций, осуществляющих функции по защите прав ребенка» [11]. В соответствии с этим же законом в Кодексе Республики Казахстан об административных правонарушениях (далее - КоАП РК) 2014 г. был изменен заголовок ст. 127 «Неисполнение обязанностей по воспитанию и (или) образованию несовершеннолетнего» и эта статья была дополнена третьей частью. В частности, новая часть имела следующее содержание:

«3. Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего родителем или иным лицом, на которое возложены эти обязанности, а равно педагогом или другим работником организации образования, здравоохранения или иной организации, на которого возложены указанные обязанности, повлекшее употребление несовершеннолетним алкогольных напитков, наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов либо занятие бродяжничеством или попрошайничеством, либо совершение им умышленного деяния, содержащего признаки уголовного либо административного правонарушения, – влечет штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей либо административный арест на срок до десяти суток».

Содержание диспозиций ч. 1 ст. 140 УК РК 2014 г. и ч. 3 ст. 127 КоАП РК 2014 г. в основном тождественны, за исключением отдельных способов совершения деяния, видов и размеров административных взысканий:

- в ч. 3 ст. 127 КоАП РК 2014 г. нет такого способа совершения правонарушения, как ненадлежащее исполнение без уважительных причин обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего;

- уточнен список организаций, где может работать педагог или иной работник;

- вместо «преступления» было указано «умышленное уголовное правонарушение»;

- существенно снижен размер санкций: вместо максимального штрафа в размере до ста двадцати месячных расчетных показателей - предусмотрен штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей, вместо ареста на срок до тридцати суток - предусмотрен административный арест до десяти суток.

- в силу особенностей административной ответственности в санкции ч. 3 ст. 127 КоАП РК не было таких видов наказания, как исправительные работы и привлечение к общественным работам, которые были предусмотрены в ч. 1 ст. 140 УК РК 2014 г.

Другой пример декриминализации связан со ст. 130 УК РК, предусматривавшей ответственность за клевету.

В соответствии с ЗРКот 26 июня 2020 г. № 349-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования исполнительного производства и уголовного законодательства» ст. 130 УК РК 2014 г. была исключена из УК РК 2014 г., а КоАП РК 2014 г., в свою очередь, дополнен статьей 73-3 «Клевета» [10].

Содержание диспозиций в ч.ч. 1 – 3 рассматриваемых статей в указанных НПА – одинаковы, за исключением ч. 3 (в КоАП РК 2014 г. нет тяжких последствий), а вот санкции в указанных статьях существенно отличаются, что вполне объяснимо:

- в ч. 1 ст. 73-3 КоАП РК 2014 г. вместо штрафа до одной тысячи месячных расчетных показателей, как это было установлено ч. 1 ст. 130 УК РК 2014 г., предусмотрен штраф на физическое лицо в размере ста шестидесяти месячных расчетных показателей, на должностное лицо - в размере пятисот пятидесяти месячных расчетных показателей, вместо ограничения свободы или лишения свободы сроком до одного года – административный арест на физическое лицо на срок пятнадцать суток, на должностное лицо - на срок двадцать суток;

- в ч. 2 ст. 73-3 КоАП РК 2014 г. вместо штрафа до двух тысяч месячных расчетных показателей, как это было установлено ч. 2 ст. 130 УК РК 2014 г., предусмотрен штраф на физическое лицо в размере ста восьмидесяти месячных расчетных показателей, на должностное лицо - в размере шестисот пятидесяти месячных расчетных показателей, вместо ограничения свободы или лишения свободы сроком до двух лет – административный арест на физическое лицо на срок двадцать суток, на должностное лицо - на срок двадцать пять суток;

- в ч. 3 ст. 73-3 КоАП РК 2014 г. вместо штрафа до трех тысяч месячных расчетных показателей, как это было установлено ч. 3 ст. 130 УК РК 2014 г., предусмотрен штраф на физическое лицо в размере двухсот месячных расчетных показателей, на должностное лицо - в размере семисот пятидесяти месячных расчетных показателей, вместо ограничения свободы или лишения свободы сроком до трех лет – административный арест на физическое лицо на срок двадцать пять суток, на должностное лицо - на срок тридцати суток;

- в силу особенностей административной ответственности в санкции ст. 73-3 КоАП РК 2014 г. нет такого вида наказания, как исправительные работы.

Далее, обратим внимание на некоторые примеры криминализации в УК РК 2014 года.

На основе анализа осуществленных фактов криминализации уголовных правонарушений можно выделить два последствия криминализации.

Неправомерное деяние впервые появляется в законодательстве Республики Казахстан сразу в виде уголовного правонарушения. Например, «Клонирование человека» (ст. 125 УК РК 2014 г.) [1], «Применение насилия в отношении государственного инспектора по охране животного мира, инспектора специализированной организации по охране животного мира, егеря» (ст. 380-2 УК РК 2014 г.) [4], «Умышленное невыполнение мобилизационных заданий или мобилизационных заказов в период мобилизации, военного положения и в военное время» (ст. 388-1 УК РК 2014 г.) [5], Провокация преступления (ст. 412-1 УК РК 2014 г.) [6]. Ответственность за перечисленные уголовные правонарушения не была присуща прежнему уголовному законодательству Республики Казахстан.

Деяние, бывшее ранее административным правонарушением, признается уголовным правонарушением.

В этой связи нам хотелось бы обратить внимание на два следующих примера.

В частности, в УК РК 2014 г. впервые предусмотрена ответственность за мелкое хищение в ст. 187. Ранее ответственность за мелкое хищение была предусмотрена в администра-

тивном законодательстве, а именно в ст. 136 КоАП РК 2001 г. («Мелкое хищение чужого имущества») [13].

Уголовно-правовая норма, посвященная мелкому хищению, имеет определенные отличия от соответствующей административно-правовой нормы.

В ст. 187 УК РК 2014 г. не конкретизируется потерпевший, но в п. 10) ст. 3 УК РК 2014 г. в качестве таковых указаны организация и физическое лицо. В ст. 136 КоАП РК 2001 г. в качестве потерпевшего (собственника или владельца похищенного имущества) указана организация;

В УК РК 2014 г. непосредственно в диспозиции ст. 187 указан вид размера мелкого хищения – незначительный (в соответствии с п. 10) ст. 3 УК РК 2014 г. - стоимость имущества, принадлежащего организации, не превышающая десяти месячных расчетных показателей, или имущества, принадлежащего физическому лицу, не превышающая двух месячных расчетных показателей). В КоАП РК 2001 г. размер мелкого хищения определен в примечании к ст. 136 - стоимость похищенного имущества не превышает десятикратного размера месячного расчетного показателя, установленного законодательством.

В УК РК 2014 г. существенно снижено количество квалифицирующих признаков: в ч. 2 ст. 187 содержится только один квалифицирующий признак (неоднократно). В то же время, в ст. 136 КоАП РК 2001 г. таких признаков мелкого хищения было три (группой лиц, неоднократно, с незаконным проникновением в жилое, служебное или производственное помещение либо хранилище).

В УК РК 2014 г. существенно ужесточено наказание за мелкое хищение:

- вместо штрафа в размере до пятнадцати месячных расчетных показателей и административного ареста на срок до десяти суток (ч. 1 ст. 136 КоАП РК) и штрафа в размере до двадцати пяти месячных расчетных показателей и административного ареста на срок до пятнадцати суток (ч. 2 ст. 136 КоАП РК) в ч. 1 ст. 187 УК РК 2014 г. было предусмотрено наказание в виде штрафа в размере до ста месячных расчетных показателей либо исправительных работ в том же размере, либо привлечение к общественным работам на срок до ста двадцати часов, либо арест на срок до сорока пяти суток, в ч. 2 ст. 187 УК РК - штраф в размере до пятисот месячных расчетных показателей либо исправительные работы в том же размере, либо привлечение к общественным работам на срок до трехсот часов, либо арест на срок до девяноста суток. После внесения изменений в УК РК 2014 г. в соответствии с ЗРК от 12 июля 2018 года № 180-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов» [14] санкции по ст. 187 УК РК 2014 г. были снижены - штраф в размере до восьмидесяти месячных расчетных показателей либо исправительные работы в том же размере, либо привлечение к общественным работам на срок до восьмидесяти часов, либо арест на срок до двадцати суток (ч. 1), штраф в размере до двухсот месячных расчетных показателей либо исправительные работы в том же размере, либо привлечение к общественным работам на срок до двухсот часов, либо арест на срок до пятидесяти суток (ч. 2).

Другой пример рассматриваемой разновидности криминализации связан со ст. 144 УК РК 2014 г., предусматривающей ответственность за вовлечение несовершеннолетних в изготовление продукции эротического содержания. Такая статья в структуре Особенной части УК РК 2014 г. появилась впервые. Ранее за указанное деяние была предусмотрена административная ответственность в рамках ст. 115 КоАП РК 2001 г.

При сравнении указанных статей можно сделать вывод о том, что в описании самого деяния нет особой разницы (единственно в ч. 2 ст. 136 КоАП РК – был квалифицирующий признак в виде повторности, в то время как ст. 144 УК РК 2014 г. в первоначальной редакции состояла только из одной части), но есть существенная разница в санкциях:

- вместо штрафа в размере до пятидесяти месячных расчетных показателей с конфискацией (ч. 1 ст. 115 КоАП РК 2001 г.), штрафа в размере от пятидесяти до ста месячных расчетных показателей с конфискацией (ч. 2 ст. 115 КоАП РК 2001 г.) в ст. 144 УК РК 2014 г.

был предусмотрен штраф в размере до ста месячных расчетных показателей либо исправительные работы в том же размере, либо привлечение к общественным работам на срок до ста двадцати часов, либо арест на срок до сорока пяти суток.

В дальнейшем ст. 144 УК РК 2014 г. неоднократно изменялась.

В декабре 2019 г. происходит некоторое ужесточение санкции за рассматриваемое деяние, хотя оно по-прежнему остается уголовным проступком: размер штрафа и исправительных работ увеличился со ста до двухсот месячных расчетных показателей, размер привлечения к общественным работам увеличился со ста двадцати часов до двухсот, а срок ареста увеличился с сорока пяти суток до пятидесяти [4].

В декабре 2020 г. редакция ст. 144 УК РК существенно изменилась [15].

Это проявилось в том, что теперь в ней было уже две части и само деяние перешло в преступление (ч. 1 – средней тяжести, ч. 2 – тяжкое), а именно:

- в ч. 2 ст. 144 УК РК 2014 г. предусматривалась ответственность за вовлечение несовершеннолетних в изготовлении продукции эротического содержания, совершенные родителем, отчимом, мачехой, педагогом либо иным лицом, на которое законом Республики Казахстан возложены обязанности по воспитанию несовершеннолетнего (п. 1), в отношении заведомо малолетней (малолетнего) (п. 2), группой лиц по предварительному сговору или преступной группой (п. 3) и неоднократно (п. 4);

- в ч. 1 ст. 144 УК РК 2014 г. в качестве наказания было предусмотрено лишение свободы на срок до пяти лет, с конфискацией имущества или без таковой, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью;

- в ч. 2 ст. 144 УК РК 2014 г. в качестве наказания предусмотрено лишение свободы на срок от пяти до семи лет с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

Также рассматриваемая статья была включена в п. 42) ст. 3 УК РК 2014 г. в число статей, входящих в понятие «преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних», наряду с такими статьями, как 120 – 124, 134 и 312 (ч. ч. 2 и 3) УК РК 2014 г.

Ужесточение ответственности за вовлечение несовершеннолетних в изготовление продукции эротического содержания, на наш взгляд, вполне закономерно.

Прежде всего, это соответствует Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, которая была одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 [16]. В ней указано, что одним из направлений уголовной политики государства должно быть усиление уголовной ответственности за преступления, посягающие на несовершеннолетних, их права и законные интересы (подраздел 2.8. в редакции от 16 января 2014 г.) [17].

Кроме того, Республика Казахстан должна выполнять свои международные обязательства, принятые в связи с ратификацией 8 июня 1994 г. Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан Конвенции о правах ребенка от 20 ноября 1989 г. [18]. В частности, в ст. 34 указанной Конвенции закреплено, что государства-участники обязуются защищать ребенка от всех форм сексуальной эксплуатации и сексуального совращения. В этих целях государства-участники, в частности, принимают на национальном, двустороннем и многостороннем уровнях все необходимые меры для предотвращения:

- 1) склонения или принуждения ребенка к любой незаконной сексуальной деятельности;
- 2) использования в целях эксплуатации детей в проституции или в другой незаконной сексуальной практике;
- 3) использование в целях эксплуатации детей в порнографии и порнографических материалах.

Отдельно хотелось бы рассмотреть вопрос, связанный с процессом криминализации и декриминализации в Республике Казахстан таких деяний как умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои, который имеет много эпизодный характер.

Прежде всего, хотелось бы обратить внимание, на то, что декриминализация и криминализация умышленного причинения легкого вреда здоровью и побоев это нововведение

уголовного законодательства суверенного Казахстана, в частности последних тринадцати лет! В уголовном законодательстве прежних лет необходимость уголовной ответственности за указанные деяния не подвергалась сомнению и поэтому ответственность за указанные преступления была предусмотрена во всех уголовных кодексах, действовавших на территории Казахстана с двадцатых годов прошлого века и до начала двадцать первого века, а именно:

- УК РСФСР 1922 – ст. ст. 153, 157 [19];
- УК РСФСР 1926 – ст. ст. 143, 146 [20];
- УК Казахской ССР 1959 г. – ст. ст. 97 и 99 (ч. 1) [21];
- УК РК 1997 – ст. ст. 105 и 106 (до 9 декабря 2004 года) [2].

Первый этап декриминализации рассматриваемых преступлений связан с принятием 09 декабря 2004 года ЗРК № 10-III «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан и Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях» [22], в соответствии с которой статья 106 «Побои» была исключена из УК РК 1997 г., а в КоАП РК 2001 г. [13] была включена статья 79-1 «Побои».

Следующим шагом была декриминализация ответственности за умышленное причинение легкого вреда здоровью. В соответствии с ЗРК от 18 января 2011 года № 393 – IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» [23] ст. 105 УК РК «Умышленное причинение легкого вреда здоровью» была исключена из УК РК 1997 г., а ст. 79-3 КоАП 2001 г. «Причинение вреда здоровью» была изложена в новой редакции, так как в ее второй части была предусмотрена ответственность за умышленное причинение легкого вреда здоровью.

Декриминализация указанных деяний вызвало неоднозначную реакцию.

В частности, если декриминализацию побоев еще можно было признать соответствующей действовавшей на тот момент Концепции правовой политики Республики Казахстан [24], где было указано, что реализация уголовной политики Республики Казахстан должна развиваться в соответствии с указанными принципами и включать в себя принятие комплекса законодательных мер, направленных на дальнейшую декриминализацию правонарушений, относящихся к преступлениям небольшой тяжести, в том числе и посредством перевода их в сферу административной и гражданско-правовой ответственности.

Но декриминализация умышленного причинения легкого вреда здоровью находится в противоречии с Концепцией правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года [16], где указано, что уголовная политика государства должна быть направлена на: дальнейшую декриминализацию не представляющих большой общественной опасности правонарушений в экономической сфере, с переводом их в разряд административных правонарушений, а также переоценку степени тяжести отдельных уголовных правонарушений путем перевода преступлений в категорию уголовных проступков или смягчения наказаний (депенализация); усиление уголовной ответственности за преступления, посягающие на несовершеннолетних, их права и законные интересы (подраздел 2.8 в редакции от 16 января 2014 г.) [17].

Как мы видим, о необходимости декриминализации правонарушений против личности в анализируемом документе не говорится ни слова!

Далее, принятый в 2014 году УК РК в первоначальной редакции предусматривал уголовную ответственность за умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои соответственно в статьях 108 и 109. То есть УК РК 2014 г. в первоначальной редакции вновь криминализировал указанные деяния.

Но в 2017 году происходит вновь декриминализация рассматриваемых деяний в соответствии с ЗРК от 3 июля 2017 г. № 84-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования правоохрани-

тельной системы» [3] статьи 108 и 109 были исключены из УК РК 2014 г., а КоАП РК 2014 года был дополнен статьями ст. 73-1 («Умышленное причинение легкого вреда здоровью») и ст. 73-2 («Побои»).

В указанных этапах декриминализации и криминализации умышленного причинения легкого вреда здоровью и побоев определения данных видов правонарушений не менялось, что нельзя сказать о санкциях за указанные деяния.

В частности, в рамках УК РК 1997 г. статья 106 предусматривала санкцию в виде альтернативного применения четырех видов наказаний:

- штрафа в размере до ста месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до одного месяца,
- привлечения к общественным работам на срок от ста до ста восьмидесяти часов,
- исправительных работ на срок до шести месяцев,
- ареста сроком на один месяц.

В санкции ст. 79-1 КоАП РК 2001 г. были предусмотрены уже только две альтернативных меры взыскания:

- штраф в размере от двадцати до ста месячных расчетных показателей
- административный арест сроком до пятнадцати суток.

Как мы видим, размер штрафа, измеряемый в месячных расчетных показателях, существенно не изменился, так как верхний его предел в анализируемых статьях УК РК 1997 г. и КоАП РК 2001 г. был один и тот же, а нижний предел в КоАП РК 2001 г. немного снизился – с двадцати пяти (ч. 2 ст. 40 УК РК 1997 г.) до двадцати. Срок же ареста/административного ареста существенно меняется – снижается в два раза. Это было обусловлено тем, что в УК РК 1997 г. срок ареста был предусмотрен пределах от одного до шести месяцев (ч. 2 ст. 46 УК РК 1997 г.), а в КоАП РК 2001 г. в ч. 1 ст. 55 устанавливался максимальный срок административного ареста за отдельные виды административных правонарушений против личности до пятнадцати суток.

Несколько иная ситуация с изменениями санкций наблюдалась в ответственности за совершение умышленного причинения легкого вреда здоровью.

В частности, в рамках УК РК 1997 г. статья 105 предусматривала возможность применения четырех альтернативных видов наказания:

- штрафа в размере от пятидесяти до ста пятидесяти месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до трех месяцев,
- привлечения к общественным работам на срок от ста восьмидесяти до двухсот сорока часов,
- исправительных работ на срок до одного года,
- ареста сроком до трех месяцев.

В санкции ч. 2 ст. 79-3 КоАП РК 2001 г. в качестве мер взыскания уже были предусмотрены только два вида:

- штраф в размере от пятидесяти до трехсот месячных расчетных показателей,
- административный арест сроком до сорока пяти суток.

Как мы видим максимальный размер штрафа за совершение умышленного причинения легкого вреда здоровью в КоАП РК 2001 г. в два раза стал выше, чем в УК РК 1997 г., а срок административного ареста, наоборот, уменьшился в два раза, по сравнению со сроком ареста в ст. 105 УК РК 1997 г.

В дальнейшем, уже в рамках КоАП РК 2001 г. происходит существенное изменение условий ответственности за побои.

В соответствии с ЗРК от 18 февраля 2014 года № 175-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия бытовому насилию» [25] ст. 79-1 излагается в новой редакции. Теперь в ней уже три части: ч. 1 - основной состав рассматриваемого правонарушения, за совершение которого предусмотрена возможность назначения штрафа пяти месячных расчетных показателей

(максимальный размер штрафа по сравнению с предыдущей редакцией рассматриваемой статьи был снижен в двадцать раз, минимальный – в четыре), либо административного ареста сроком на десять суток (срок снижен в полтора раза), ч. 2 в качестве квалифицированного признака предусматривает повторное совершение рассматриваемого деяния в течении года, что влечет за собой административный арест сроком на пятнадцать суток, ч. 3 предусматривает ответственность за повторное совершение побоев лицами, к которым административный арест в соответствии с ч. 3 ст. 55 КоАП РК 2001 г. не применяется (беременные женщины и женщины, имеющие детей в возрасте до четырнадцати лет, лица, не достигшие восемнадцатилетнего возраста, инвалиды I и II групп, а также женщины в возрасте свыше пятидесяти восьми лет и мужчины свыше шестидесяти трех лет), что влечет штраф в размере от десяти до двадцати месячных расчетных показателей.

Следующий этап изменения санкций за совершение умышленного причинения легкого вреда здоровью и побоев связан с принятием УК РК 2014 года, который восстановил уголовную ответственность за указанные деяния в рамках статей 108 и 109.

В частности, санкция ст. 108 УК РК 2014 г. предусматривала возможность применения одного из четырех видов наказания:

- штрафа в размере до двухсот месячных расчетных показателей,
- исправительных работ в том же размере,
- привлечения к общественным работам на срок до ста восьмидесяти часов,
- арест сроком до шестидесяти суток.

Как мы видим, уголовное законодательство существенно расширило количество альтернативных видов наказаний, назначаемых за умышленно причинение легкого вреда здоровью, за счет введения возможности применения также исправительных работ и привлечения к общественным работам по сравнению с прежним административным законодательством, а также существенно уменьшило максимальный размер штрафа – с трехсот до двухсот месячных расчетных показателей, и увеличило максимальный срок ареста – с сорока пяти до шестидесяти суток.

Санкция ст. 109 УК РК, предусматривавшая ответственность за побои, допускала возможность применения следующих четырех альтернативных видов наказания:

- штрафа в размере до ста месячных расчетных показателей,
- исправительных работ в том же размере,
- привлечения к общественным работам на срок до ста двадцати часов,
- ареста сроком до сорока пяти суток.

Если сравнить содержание санкции ст. 109 УК РК 2014 г. с санкциями различных частей ст. 79-1 КоАП РК 2001 г. в последней редакции, то можно сделать вывод о том, что в УК РК 2014 г.:

- увеличилось количество альтернативных видов наказаний за счет введения возможности применения исправительных работ и привлечения к общественным работам;
- существенно увеличился максимальный размер штрафа – с двадцати до ста месячных расчетных показателей, и максимальный срок ареста – с пятнадцати до сорока пяти суток.

Последний этап изменения ответственности за умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои на настоящий момент проявился в том, что, в соответствии с ЗРК от 3 июля 2017 г. № 84-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования правоохранительной системы» статьи 108 и 109 исключаются из УК РК 2014 г., а КоАП РК 2014 г. дополняется статьями 73-1 и 73-2 [3].

Ст. 73-1 КоАП РК 2014 г. предусматривает ответственность за умышленное причинение легкого вреда здоровью. Изначально в ч. 1 указанной статьи было предусмотрено назначение одного из двух видов взыскания:

- штрафа в размере пятнадцати месячных расчетных показателей
- административного ареста на срок до пятнадцати суток.

В ч. 2 ст. 73-1 КоАП РК 2014 г. за повторное совершение рассматриваемого деяния в течение года после наложения административного взыскания предусматривалась возможность применения административного ареста на срок до двадцати суток.

В ч. 3 ст. 73-1 КоАП РК 2014 г. была предусмотрена ответственность лиц, повторно совершивших рассматриваемое деяние в течение года после наложения административного взыскания, к которым в соответствии с ч. 2 ст. 50 КоАП РК 2014 г. не может быть применен административный арест (беременные женщины и женщины, имеющие детей в возрасте до четырнадцати лет, лица, не достигшие восемнадцатилетнего возраста, инвалиды I и II групп, а также женщины в возрасте свыше пятидесяти восьми лет и мужчины свыше шестидесяти трех лет), в виде наложения штрафа в размере сорока месячных расчетных показателей.

Как мы видим размеры взысканий за умышленное причинение легкого вреда здоровью существенно отличаются от размеров наказаний, предусмотренных ст. 108 УК РК 2014 г.: штраф – минимальный размер снизился с двадцати пяти до пятнадцати месячных расчетных показателей, а максимальный – с двухсот до сорока месячных расчетных показателей, а срок ареста/административного ареста – с шестидесяти до пятнадцати суток (по ч. 1 ст. 73-1 КоАП РК 2014 г.) и до двадцати суток (по ч. 2 ст. 73-1 КоАП РК 2014 г.).

Статья 73-2 КоАП РК 2014 г. предусматривает ответственность за побои.

В ч. 1 указанной статьи в качестве возможных альтернативных взысканий предусматривается:

- штраф в размере десяти месячных расчетных показателей,
- административный арест на срок до десяти суток

В ч. 2 ст. 73-2 КоАП РК 2014 г. в случае повторного совершения указанного деяния в течение года после наложения административного взыскания был предусмотрен административный арест на срок до пятнадцати суток.

В ч. 3 ст. 73-2 КоАП РК 2014 г. была предусмотрена ответственность лиц, повторно совершивших рассматриваемое деяние в течение года после наложения административного взыскания, к которым в соответствии с ч. 2 ст. 50 КоАП РК не может быть применен административный арест, в виде наложения штрафа в размере тридцати месячных расчетных показателей.

При сравнении размеров взысканий за побои с наказаниями за них же, мы можем сделать вывод о том, что их размеры существенно снизились: штраф – минимальный размер снизился с двадцати пяти до десяти месячных расчетных показателей, а максимальный – со ста до тридцати месячных расчетных показателей, а срок ареста/административного ареста – с сорока пяти до десяти суток (по ч. 1 ст. 73-2 КоАП РК 2014 г.) и до пятнадцати суток (по ч. 2 ст. 73-1 КоАП РК 2014 г.).

Кроме того, в рамках уже КоАП РК 2014 г. ответственность за умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои изменялась в соответствии с ЗРК РК от 27 декабря 2019 г. № 292-VI [4].

Это проявилось в следующем:

- в ст. ст. 73-1 и 73-2 КоАП РК 2014 г. появилось по новой части – ч. 1-1, которая предусматривала ответственность за совершение указанных деяний в отношении лица, состоящего с правонарушителем в семейно-бытовых отношениях. Ч. 1-1 ст. 73-1 КоАП РК предусматривает возможность применения административного ареста сроком до пятнадцати суток, а ч. 1-1 ст. 73-2 КоАП РК 2014 г. – на срок до десяти суток.

- ч. 2 ст. 73-1 и 73-2 КоАП РК 2014 г. было добавлено упоминание о ч. 1-1 данных статей, наряду с ч. 1.

- перечень лиц, предусмотренных ч. 2 ст. 50 КоАП РК 2014 г. (то есть лиц, к которым не применяется административный арест) был расширен за счет мужчин, в одиночку воспитывающих детей, не достигших четырнадцатилетнего возраста.

С лета 2021 года опять в обществе обсуждается вопрос о криминализации ответственности за умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои. Вопросы ответственности за семейно-бытовое насилие обсуждались как научной общественностью [26]., так и

представителями власти, В частности, Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт. Токаев 21 ноября 2021 г. поручил определиться с криминализацией вышеуказанных административных деяний [27].

По мнению А.М. Касеновой, концепция правовой политики является важным документом, содержащим различные-целесообразные положения и эффективные меры, реализация которых, способна, придаст новый стимул для развития законодательства и правовой доктрины [28, с. 149].

И.И. Брыка, К.С. Хаперская считает, что решение о криминализации принимается при наличии веских предпосылок, например, установление уголовной ответственности за преступления в отношении несовершеннолетних - статьи 151, 2401, 2421, 2422 УК Российской Федерации. Криминализация данных деяний создаёт уголовно -правовой инструментарий для противодействия преступлениям, посягающим на жизнь, здоровье несовершеннолетних, все обоснованно [29, с. 154].

Также ученые Ф.А.Вестов, Н.Р. Шамьенов высказываются о несовершенстве нормотворческой практики, которая заключается в необоснованной криминализации статей УК Российской Федерации без необходимых предпосылок.

В качестве примера приводится статья 3302 УК Российской Федерации, предполагающая уголовную ответственность за неисполнение обязанности подавать уведомление о наличии иностранного гражданства или вида на жительство в иностранном государстве у гражданина Российской Федерации. Теоретический анализ данного противоправного деяния не позволяет определить те социальные ценности, вред которым причиняется посредством несоблюдения обязанностей информировать власти о наличии иностранного гражданства или вида на жительство у лица – нарушителя [30, с. 47].

Проведенный нами правовой анализ отдельных фактов криминализации и декриминализации различных правонарушений позволил выработать следующие предложения по совершенствованию действующего уголовного и административного законодательства.

Во-первых, считаем необходимым восстановление уголовной ответственности за неисполнение обязанности по воспитанию несовершеннолетнего ответственными лицами, но только в случае совершения ребенком тяжкого или особо тяжкого преступления, а также умышленного преступления небольшой или средней тяжести, связанного с причинением смерти. Выбор нами именно указанных разновидностей преступлений связан с тем, что при совершении именно этих преступлений несовершеннолетнему может быть назначено наказание в виде лишения свободы (ч. 7 ст. 82 УК РК 2014 г.), которое является самым строгим видом наказания, назначаемого несовершеннолетним.

В связи с этим предлагаем следующую редакцию ч. 1 ст. 140 УК РК 2014 г.:

«Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего родителем или иным лицом, на которое возложены эти обязанности, а равно педагогом или другим работником организации образования, здравоохранения или иной организации, на которого возложены указанные обязанности, повлекшее совершение им тяжкого или особо тяжкого преступления, или умышленного преступления небольшой или средней тяжести, связанного с причинением смерти».

В случае совершения несовершеннолетним менее тяжких преступлений (умышленного преступления небольшой или средней тяжести, не связанного с причинением смерти) и умышленного уголовного проступка должна наступать административная ответственность соответствующих субъектов, допустивших неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего. Соответственно именно названные умышленные преступления и умышленный уголовный проступок должны быть указаны в ч. 3 ст. 73 КоАП РК 2014 г. Предлагаем следующую редакцию диспозиции указанной части:

«Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего родителем или иным лицом, на которое возложены эти обязанности, а равно педагогом или другим работником организации образования, здравоохранения или иной организации, на которого возложены указанные обязанности, повлекшее употребление несовершеннолетним алкогольных

напитков, наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов либо занятие бродяжничеством или попрошайничеством, либо умышленного преступления небольшой и средней тяжести, не связанного с причинением смерти, умышленного уголовного проступка или умышленного административного правонарушения».

Санкции в предлагаемой ч. 1 ст. 140 УК РК 2014 г. и ч. 3 ст. 73 КоАП РК 2014 г. можно оставить прежние.

Во-вторых, предлагаем следующие изменения по ст. 144 УК РК 2014 г.:

- дополнить ее частью третьей, где предусмотреть ответственность за деяния, предусмотренные частью первой или второй настоящей статьи, совершенные преступной группой. Соответственно, необходимо исключить указанный признак из п. 3) ч. 2 ст. 144 УК РК 2014 г.

- за совершения деяния, предусмотренного предлагаемой нами частью третьей ст. 144 УК РК 2014 г., считаем возможным установить наказание в виде лишения свободы на срок от семи до десяти лет с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

В-третьих, мы поддерживаем идею восстановления уголовной ответственности за умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои, так как считаем, что:

-нахождение указанных правонарушений в рамках административного законодательства не позволяет достичь целей, которые присущи наказанию.

В частности, наказанию присущи такие цели как, восстановление социальной справедливости (прежде всего, это важно для потерпевших, для защиты чьих интересов государство предусматривает самую строгую разновидность юридической ответственности) и исправление осужденного (воспитание правонарушителя, как цель административного взыскания, при совершении рассматриваемых форм насилия носит весьма запоздалый характер), которые более эффективны, чем цели административного взыскания.

- меры взыскания, предусмотренные в настоящее время за умышленное причинение легкого вреда здоровью и побои, существенно уступают по степени воздействия видам наказаний, которые позволяет применить уголовный закон за совершение уголовного проступка.

По нашему мнению, при восстановлении уголовной ответственности за рассматриваемые уголовные правонарушения, необходимо сохранить некоторые положения *ст. ст. 73-1 и 73-2 КоАП РК* 2014 г., внося в них изменения в соответствии с требованиями уголовного законодательства:

- следует сохранить такой признак потерпевшего, как нахождение в семейно-бытовых отношениях с субъектом правонарушения. При этом, в качестве наказания следует предусмотреть только общественные работы или арест.

- отразить в отдельной части соответствующих статей перечень лиц, совершивших либо умышленное причинение легкого вреда здоровью, либо побои, которым не может быть назначен арест в соответствии с ч. 3 ст. 45 УК РК 2014 г. В качестве наказания следует предусмотреть штраф, либо исправительные работы, либо общественные работы.

Изложенные положения могут быть использованы в процессе совершенствования уголовного и административного законодательства Республики Казахстан, касающихся вопросов квалификации правонарушений, посягающих на интересы личности вообще, несовершеннолетних, в частности, в целях предупреждения правонарушений, а также исправления и воспитания правонарушителей.

Список использованных источников

1. Уголовный Кодекс Республики Казахстан 2014 года: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2014 г., № 13-II, ст. 83.<https://adilet.zan.kz/ru>. (дата обращения: 09.11.2022).

2. Уголовный Кодекс Республики Казахстан 1997 года: Ведомости Парламента Республики Казахстан 1997 г., № 15-16, ст. 211.<https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 15.11.2022).

3. Закон РК от 3 июля 2017 г. № 84-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования правоохранительной системы»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2017 г., № 14, ст. 50.<https://adilet.zan.kz/rus> (дата обращения: 09.11.2022).

4. Закон РК от 27 декабря 2019 г. № 292-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и усиления защиты прав личности»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2019 г., № 24-II, ст. 120. <https://adilet.zan.kz/ru> (дата обращения: 10.11.2022).

5. Закон РК от 25 мая 2020 г. № 332-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам мобилизационной подготовки и мобилизации»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2020 г., № 10, ст. 44. <https://adilet.zan.kz/ru> (дата обращения: 10.11.2022).

6. Закон РК от 06 октября 2020 г. № 365-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2020 г., № 19-20, ст. 81. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 10.11.2022).

7. Закон РК от 02 июля 2021 г. № 62-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления борьбы с рейдерством, защиты предпринимательской деятельности от незаконного вмешательства государственных органов и должностных лиц и усиления мер, препятствующих нелегальному обороту драгоценных металлов»: «Казахстанская правда», от 05.07.2021, № 125 (29502). <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 11.11.2022).

8. Закон РК от 21 января 2019 г. № 217-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления защиты права собственности, арбитража, оптимизации судебной нагрузки и дальнейшей гуманизации уголовного законодательства»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2019 г., № 2 (2777), ст. 6. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 10.11.2022).

9. Закон РК от 27 декабря 2019 г. № 290-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования процедур реабилитации и банкротства, бюджетного, налогового законодательства и законодательства о железнодорожном транспорте»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2019 г., № 24-I, ст. 118. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 12.11.2022).

10. Закон РК от 26 июня 2020 г. № 349-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования исполнительного производства и уголовного законодательства»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2020 г., № 12, ст. 63. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 11.11.2022).

11. Закон РК от 01 апреля 2019 г. № 240-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам, связанным с деятельностью организаций, осуществляющих функции по защите прав ребенка»: Ведомости Парламента РК 2019 г., № 7 (2782), ст. 36. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 11.11.2022).

12. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях 2014 г.: Ведомости Парламента РК 2014 г., № 18-II, ст. 92. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 12.11.2022).

13. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях 2001 г.: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2001 г., № 5-6, ст. 24. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 09.11.2022).

14. Закон Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 180-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов»: Ведомости Парламента Республики Казахстан 2018 г., № 16, ст. 56. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 14.11.2022).

15. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2020 г. № 393-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросу реализации отдельных положений Послания Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий»: Казахстанская правда» от 30.12.2020 г., № 250 (29377). <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 14.11.2022).

16. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года»: САПП Республики Казахстан 2009 г., № 35, ст. 331. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 14.11.2022).

17. Указ Президента Республики Казахстан от 16 января 2014 г. № 731 «О внесении и изменений в Концепцию правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года от 24 августа 2009 года № 858»: САПП Республики Казахстан 2014 г., № 1, ст. 4. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 14.11.2022).

18. Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан Конвенции о правах ребенка от 20 ноября 1989 г. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 14.11.2022).

19. УК РСФСР 1922: <http://www.consultant.ru> (дата обращения: 15.11.2022).
20. УК РСФСР 1926: <http://www.consultant.ru> (дата обращения: 15.11.2022).
21. УК Казахской ССР 1959 г.: Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР 1959 г., N 22-23, ст. 177. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 20.11.2022).
22. Закон РК 9 декабря 2009 года № 10-III «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан и Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях»: Ведомости Парламента РК 2005 г., № 23, ст. 139. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 20.11.2022).
23. Закон РК от 18 января 2011 года № 393 – IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе»: Ведомости Парламента РК 2011 г., № 2 (2579), ст. 19. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 20.11.2022).
24. Указ Президента Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года N 949 «О концепции правовой политики Республики Казахстан»: САПП Республики Казахстан 2002 г., № 31, ст. 336. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 20.11.2022).
25. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2014 года № 175-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия бытовому насилию»: Ведомости Парламента РК 2014 г., № 3, ст. 21. <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 20.11.2022).
26. Түсіп Т., Куатова А. Усиление ответственности за семейно-бытовое насилие: за и против: <https://online.zakon.kz> (дата обращения: 20.11.2022).
27. Ужесточить наказание для семейных дебоширов поручил Президент: <https://tengrinews.kz> (дата обращения: 25.11.2022).
28. Касенова А.М. Некоторые вопросы развития института дополнительных наказаний за совершение коррупционных преступлений в свете реализации концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова №3(72)2022. – С.148-154.
29. Брыка И. И., Хаперская К. С. Уголовно-правовая политика и криминализация / декриминализация уголовного закона // Legal Concept = Правовая парадигма. 2019. Т. 18. – № 2. – С. 153-158.
30. Вестов Ф. А., Шамьенов Н.Р. Перспективы декриминализации преступлений субъектов экономической деятельности // Эксперт: теория и практика. – 2021. № 4 (13). – С. 46-51.

Сведения об авторах

Саматова Гульнара Бахытовна – ассоциированный профессор Высшей школы права «Әділет» Каспийского университета, кандидат юридических наук, доцент.

Тлешалиев Нурлан Даулеткулович – сеньор-лектор Высшей школы права «Адилет» Каспийского общественного университета, м.ю.н.

Абижанов Сырым Маратович – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, доктор PhD, подполковник полиции.

Саматова Гульнара Бахытовна – Каспий қоғамдық университеті «Әділет» Жоғары құқық мектебінің қауымдастырылған профессоры, доцент, заң ғылымдарының кандидаты.

Тлешалиев Нурлан Даулеткулович – Каспий қоғамдық университеті «Әділет» Жоғары құқық мектебінің сеньор-лекторы, з.ғ.м.

Абижанов Сырым Маратович – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының доценті, PhD докторы, полиция подполковнигі.

Samatova Gulnara Bakhytovna – Associate Professor at the Higher Law School «Adilet» of the Caspian University, PhD in Law, Associate Professor.

Tleshaliyev Nurlan Dauletkulovich – senior lecturer at the Higher School of Law «Adilet» of the Caspian Public University.

Abizhanov Syrym Maratovich – Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, PhD, police Lieutenant Colonel.

M.S. Kumakbaeva¹, A.K. Bekishev²

¹Aktobe Law Institute named after Malkejar Bukenbayev of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Aktobe, Republic of Kazakhstan

²Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makana Esbulatov, Almaty, Republic of Kazakhstan

SOME PROBLEMS OF PREVENTION OF VIOLENT CRIMES COMMITTED WHILE INTOXICATED

This article will focus on «drunken» crime as an integral part of domestic crime, problems and its prevention. The causes and prerequisites for crime include such numerous factors as the level of economic development, cultural aspect, social norms, the availability of alcohol, socio-economic status, gender, age, etc. The prerequisites for committing criminal offenses in a state of intoxication include: unemployment; the marginalization of society; distribution and availability of alcoholic beverages. The analysis is made that alcoholic intoxication is a direct cause of crimes.

Keywords: alcohol, factors, problems, consequences, prevention, domestic crime, analysis.

Мас күйінде жасалған зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын алудың кейбір мәселелері

Бұл мақалада тұрмыстық қылмыстың құрамдас бөлігі ретіндегі маскүнемдік қылмысы, проблемалары және оның алдын алу мәселелері қарастырылады. Қылмыстың себептері мен алғышарттарына экономикалық даму деңгейі мәдени аспектілер, әлеуметтік нормалар, алкогольдің болуы, әлеуметтік-экономикалық жағдайда жыныс, жас және т.б. сияқты көптеген факторлар жатады. Мас күйінде қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаудың алғышарттарына мыналар жатады: жұмыссыздық, қоғамның маргинализациясы; алкоголь өнімдерінің таралуы және қол жетімділігі. Анықталғандай, алкогольдік ішімдік ішу қылмыстық құқық бұзушылық жасауға бірден бір себеп болады.

Түйінді сөздер: алкогольдік масандық факторлары, проблемалары, зардаптарын алдына алу, тұрмыстық қылмыс, анализ.

Некоторые проблемы профилактики насильственных преступлений, совершаемых в состоянии опьянения

В данной статье рассмотрены преступления, совершаемые в состоянии алкогольного опьянения как составная часть бытовой преступности, а также проблемы и ее профилактика. К причинам преступности можно отнести такие многочисленные факторы, как уровень экономического развития, культурные аспекты, социальные нормы, доступность алкоголя, социально-экономический статус, пол, возраст и т.д. К предпосылкам совершения уголовных правонарушений в состоянии опьянения можно отнести: безработицу; маргинализацию общества; распространение и доступность алкогольной продукции. Сделан анализ, что алкогольное опьянение является прямой причиной совершения преступлений.

Ключевые слова: алкогольное опьянение, факторы, проблемы, последствия, профилактика, бытовая преступность, анализ.

The problem of alcoholism in Kazakhstan is already considered as a real threat to the national security of the country. In this regard, today "drunken" crime has a special place among all asocial phenomena. It is well known that people who abuse alcohol or who are completely alcoholic break the law more often than others, since the consequence of weakening self-control, as a result of in-

toxication, can be harm to their lives and health, as well as to the life and health of those around them.

Various factors have been identified that influence the levels and patterns of alcohol consumption, as well as the magnitude of alcohol-related problems in population groups at the individual and population levels.

Social factors include the level of economic development, cultural aspects, social norms, the availability of alcohol, and the implementation and enforcement of alcohol policies. The adverse health and social costs associated with the level and form of alcohol consumption are greater for the poor.

Individual factors include age, gender, family circumstances and socioeconomic status. Although there is no dominant risk factor, the more vulnerability a person has, the more likely they are to develop alcohol-related problems as a result of alcohol use. Poor people suffer from alcohol use to a greater extent than wealthier people.

Alcohol abuse can not only lead to a criminal offense, but also cause harm to the person who has consumed alcohol. Thus, the analysis shows that:

- The harmful use of alcohol is the cause of more than 200 diseases and injuries;
- Worldwide, 3 million people die every year as a result of the harmful use of alcohol, accounting for 5.3% of all deaths;
- Overall, alcohol consumption accounts for 5.1% of the global burden of disease and injury, based on estimates based on disability-adjusted life years (DALYs);
- In addition to the health consequences, the harmful use of alcohol causes significant social and economic damage to individuals and society as a whole;
- Alcohol consumption leads to death and disability at a relatively early stage of life. Among people aged 20 to 39, approximately 13.5% of all deaths are related to alcohol use;
- There is a causal relationship between the harmful use of alcohol and a range of mental and behavioural disorders, other non-communicable health conditions, and injuries.

According to the analytical data of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan and the World Health Organization (WHO), today Kazakhstan ranks 10th in the world in terms of alcohol consumption, where the level of alcohol consumption for men is 25 litres per year, for women - about 9 litres.

Kazakhstan is one of the countries with a high level of consumption of alcoholic beverages.

"Drunken crime" - a set of crimes committed in a state of intoxication, as well as persons committing them for a certain period of time in a particular territory [1].

Alcohol intoxication is a kind of state of intoxication caused by the psychoactive effect of drinks that contain ethyl alcohol. Alcohol intoxication causes changes in the psychological, physiological and behavioural functions of a person [2]. Distinguish between mild, moderate and severe intoxication. For adults, the lethal dose of alcohol is 4-10 g per 1 kg of body weight, for children - 3 g per 1 kg of body weight [3].

The first stage is a slight intoxication: it is characterized by a feeling of warmth, a comfortable state, accompanied by muscle relaxation. The mood background is elevated, the environment is perceived as if through rose-coloured glasses. The person becomes boastful and arrogant.

The second stage is moderate intoxication: the mood background becomes unstable, mood swings occur. From hugs, kisses and declarations of love and respect, he can go absolutely for no reason to rudeness and abuse. At this stage, attacks of aggression are possible; it can be dangerous for oneself, as it loses a sense of danger.

The third stage is a strong intoxication: diction becomes illegible, speech is incoherent. The meaning of phrases is lost, a person hardly selects the right words, and sometimes he uses words and phrases that are devoid of any meaning. A person can fall asleep anywhere without reacting to the temperature of the external environment, which in winter leads to frostbite in patients with alcoholism.

The fourth stage is severe intoxication: this stage is characterized by gross neurological disorders; damage to the deep parts of the central nervous system is possible. The danger is suffocation from aspiration of vomit into the respiratory tract [4].

The problem of finding a person in any of the listed stages is that the state of intoxication, firstly, completely weakens the functions of self-control of the individual, which leads to a violation of moral and social norms of behaviour, thereby contributing to the commission of illegal actions; secondly, the presence of a state of intoxication in a person increases the level of his victimization, for example, criminal and administrative offenses can be committed against a drunk person more often than others.

"Drunken" crime is more recorded as an integral part of domestic crime, where almost any crime begins with the joint use of alcoholic beverages, as a result of minor "table" insults and misunderstandings, develops into an outright conflict, ending in bodily harm, or the death of one of the opponents of the drunken quarrel.

In a considerable number of crimes in a state of intoxication are committed on the street and in public places. Since, it is absolutely typical for alcoholic criminals to commit criminal offenses in public places, in public transport, and often without any reason and in relation to strangers.

Practice shows that all grave crimes committed while intoxicated are committed during or after drinking alcohol. In some cases, acquisitive crimes are committed in order to purchase alcoholic beverages with stolen funds.

According to the generally accepted opinion, it is characteristic for alcoholics with selfish and selfish-violent motivation that the systematic commission of these crimes becomes the main source of their parasitic existence, and criminal activity becomes the leading one. In turn, the criminal behavior of convicted alcoholics with violent motivation is characterized by a much smaller variety of ways to commit crimes [5].

The criminological literature mentions a wide range of factors influencing "drunken" crime:

- factors of a socio-economic nature: low level of well-being of the population, material life, dissatisfaction with housing and other household needs, unemployment of family members, unorganized leisure;

- factors of a cultural and educational nature: omissions in educational work, degradation of the cultural process, alcoholization of society, "social parasitism", asocial behavior due to poor health, the influence of an incomplete family, constant sharp conflicts in the family;

- factors of a socio-psychological nature: the weakening of traditional forms of social control, the role of the family in the upbringing of the younger generation, the employment of women, the increase in the social activity of the population, the discrepancy between human capabilities and psychophysical stress;

- factors of an organizational and legal nature: insufficiently high efficiency of individual legal norms regulating the procedure for imposing and executing punishment; inefficient activity of the bodies engaged in the fight against crime, the adoption of amnesty acts or the practice of pardoning criminals, etc. [6].

The reasons for committing crimes in a state of intoxication should also be sought in the moral and psychological state of the country's society.

At the same time, it is difficult to dispute the fact that personal-psychological factors, in this case, are directly dependent on external social, cultural, political and economic factors. The factors themselves remain interrelated. For example, instability in the political sphere worsens the economic and social situation; economic factors directly affect the instability of the social sphere, and vice versa.

The reasons for "drunken" crime include the general availability of alcoholic beverages to the population of the country. For example, there are no restrictions on the sale of alcohol in the evening and at night in special shops - alcohol markets, the number of which is growing inexorably in all settlements of the country.

The popularization among young people of such a low-alcohol (3-14% vol.) drink as beer, the abuse of which also leads to alcoholism, is also a cause for concern. It should be noted that the sale of beer in alcohol markets is also not limited.

Thus, article 200 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan prohibits, under threat of punishment, the retail sale of alcoholic products, with the exception of sales in restaurants, bars and cafes, as well as on passenger aircraft, passenger ships of sea transport, in

passenger train dining cars: from 23 to 8 hours of the next days; with a volume fraction of ethyl alcohol over thirty percent from 21:00 to 12:00 the next day. However, as practice shows, enterprising owners of alcohol stores simply set up a couple of tables and chairs in the trading room, thereby turning the store into a bar.

Of particular concern are also situations related to the popularization of the “alcohol home delivery” service and the uncontrolled sale of alcohol in retail pharmacies.

In this vein, it is high time to understand that alcohol intoxication is the direct cause of crimes. So, alcoholism is one of the types of human addictions that entail excessive consumption of alcoholic beverages. The problem of alcoholization affects not a single individual, but the whole society as a whole, which makes its process massive and dangerous. Alcoholization can be: total (universal), when the majority of the adult population consumes alcohol to one degree or another; local - peculiar only to a certain region; continuous (constant); as well as periodic (temporary). Among the main socially dangerous consequences of alcohol consumption are the following:

1. Unmotivated aggression. The increased concentration of alcohol in the body of a person who has exceeded his norm allows him to feel euphoria and a surge of strength, which are gradually replaced by irritability and aggression. Rational thinking is broken. There is a growing risk of a person creating conflict situations from scratch. When they arise, the befuddled mind of a person believes that aggressiveness is the only sure way to resolve them, most often with the help of force. Decreased self-control, which is why the trend of increasing crime among drinking people is gaining momentum.

2. Weakening of sexual control. After drinking alcohol, sexual desire, the so-called libido, grows. However, most often, this manifests itself unilaterally, therefore, if a potential partner refuses or resists, a person suffering from alcoholism may resort to using force to achieve his goal, as well as commit rape.

3. Drowsiness and apathy. After a period of excitation phase of the nervous system, irascibility and aggression are replaced by fatigue and weakness. The coordination of movements is disturbed. In this state, a person driving under the influence of alcohol creates a significant risk of causing an accident or, in the worst case, a victim. Also, cases of fire in the apartments of people who systematically consume alcohol are not uncommon. The interaction of a drunken person with sources of increased danger (cars, weapons, etc.) is often the reasons for committing unmotivated crimes.

4. Psychological degradation of personality. The moral character of people who use alcohol for a long time changes beyond recognition. They lose their families and jobs; gradually sink to the social bottom. Gradually, in their minds, the idea of the boundaries of what is permitted is erased [7].

Under such circumstances, the problem of alcoholization of the population and the problem of prevention of "drunken" crime should be considered in close relationship. Accordingly, preventive measures should be carried out in a complex and with the sincere interest of all subjects of prevention, without exception.

It should be noted that about 70% of crimes in a state of intoxication are committed in the sphere of family and domestic relations, which means that “drunk” crime is more recorded as an integral part of domestic crime, where almost any crime begins with the joint use of alcoholic beverages, as a result minor "table" grievances and misunderstandings develops into a frank conflict, ending in harm to health, or the death of one of the opponents of a drunken quarrel.

According to the analytical data of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan and the World Health Organization (WHO), today Kazakhstan ranks 10th in the world in terms of alcohol consumption, where the level of alcohol consumption for men is 25 liters per year, for women - about 9 liters (*from the report of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan A. Giniyat, April 2022*) [8].

And this fact should make you think and “sound the alarm” not only because Kazakhstan is in 10th place, thereby setting an anti-record, but because 4 years ago, in 2018, Kazakhstan was only in 77th place [9].

Thus, Kazakhstan belongs to the countries with a high level of consumption of alcoholic beverages. In turn, the high proportion of serious crimes committed while intoxicated indicates an insufficient level of preventive work in the activities of all subjects of crime prevention.

In this vein, it should be pointed out that the police officers on a permanent basis are working to refer patients with alcoholism, drug addiction and substance abuse to narcological organizations for compulsory treatment (NOCT). At the same time, at the expense of personal funds, police officers deliver patients to a medical facility and maintain it during the period of forensic drug examination.

Among the criminal offenses committed while intoxicated, the most common are violent, sexual and acquisitive crimes, as well as criminal offenses directed against the order of administration, in particular against representatives of the authorities, and this despite the fact that their proportion is quite high in the total structure of crime, despite the trend of an annual decrease in the level of crime in quantitative terms. Such crimes are committed most often by persons aged 23 to 51 years. 61.8% of which are unemployed and unemployed citizens.

It should be noted that about 70% of crimes in a state of intoxication are committed in the sphere of family and domestic relations.

The high proportion of serious crimes committed while intoxicated indicates an insufficient level of preventive work in the activities of all subjects of crime prevention.

So, the prerequisites for committing criminal offenses in a state of intoxication include:

- Unemployment;
- Low cultural and moral education of students of secondary and secondary special education;
- marginalization of society;
- Distribution and availability of alcoholic products;
- low risk of being detained when committing criminal offenses;
- high demand for stolen property in the places of its sale and lack of control over the turnover of used property.

Based on the foregoing, it can be concluded that citizens should be aware that the commission of offenses while intoxicated is one of the main reasons for the commission of a criminally punishable act and subsequently the court, when passing a sentence, is taken into account as a circumstance aggravating criminal liability and punishment of the guilty person.

The Ministry of Internal Affairs, together with interested state bodies, is taking legislative, organizational and practical measures aimed at increasing the effectiveness of preventing crimes committed while intoxicated.

Police officers on a permanent basis carry out work on referral to narcological organizations for compulsory treatment (NOCT) of patients with alcoholism, drug addiction and substance abuse.

Preventing administrative offenses related to the use of alcohol allows minimizing the facts of crimes committed while intoxicated.

On July 7, 2020, the Code of the Republic of Kazakhstan “On the health of the people and the healthcare system” was adopted, which provides for the prevention of alcoholism.

In September 2022, at a meeting of the Government of the Republic of Kazakhstan, a set of measures was considered to implement the Address of the Head of State “A Just State. United nation. Prosperous Society”. Thus, as part of the toughening of responsibility for violence in the domestic sphere, it is planned to introduce an additional qualifying feature - “in relation to a person who is in the sphere of family and domestic relations” for the most common criminal offenses. It is planned to establish a lower threshold for the term of arrest for administrative offenses in this area from 5 days, as well as to increase the period of arrest for repeated offenses from 20 to 25 days. In addition, it is planned to switch from the declarative to the revealing nature of the registration of domestic offenses.

This will enable the police to initiate cases of administrative offenses without a complaint from the victims - on the fact of domestic violence. In this case, the final legal assessment will be given by the court. This measure will ensure the principle of inevitability of punishment.

The issue of replacing the measure of administrative penalty "warning" with public works is being worked out. This type of punishment most effectively motivates potential offenders to control their behavior.

A Comprehensive Plan to Combat Drug Addiction and Drug Business is under development, which will contain a set of measures aimed at consolidating the efforts of authorized state bodies in the field of combating drug crime and preventing drug addiction. At the same time, interdepartmental coordination will be strengthened, as well as control and supervision over the implementation of planned activities. In particular, it is planned to envisage measures to strengthen the primary prevention of drug addiction, with its coordination assigned to a specific state body (Ministry of Health).

It is planned to optimize the medical records of drug addicts with the inclusion of the following quantitative indicators: episodic drug use (twice during the year placement in detoxification centers); hospitalization due to poisoning with psychoactive substances in other medical institutions, including private clinics; receiving emergency medical care for drug overdose without hospitalization.

To solve the problem of preventing "drunken" crime, the Department of Internal Affairs is working on the introduction of modern technologies and digital tools:

- Work continues on the digitalization of the field of street security with the introduction and expansion of the network of surveillance cameras of the OCCs and Sergek. This will make it possible to promptly stop offenses, increase the density of squads in places not covered by cameras, ensure mobility and prompt response to incoming signals about offenses;

- About 13.2 thousand stationary automatic cameras for fixing traffic violations operate on the roads of the republic;

- With the support of local executive bodies, combat units of the patrol police have 10.5 thousand units of video recorders used to record administrative and criminal offenses. Recordings from video recorders are used as an evidence base for the guilt of suspects;

- Work is underway to integrate the application software "Integrated Data Bank" of the Ministry of Internal Affairs with the "Berkut" system of the National Security Committee to provide border checkpoints with access to the records "Criminal vehicles" and "Registered vehicles", which will allow identifying "wanted" vehicles at border posts.

Work is also being carried out to improve the practical activities of the Department of Internal Affairs:

- The principle of "police within walking distance" is implemented in the system of internal affairs bodies. The effect of the constant presence of the police in public places is ensured. Thus, in the most criminogenic areas of cities, according to the experience of developed countries, modern stationary police posts are being installed to work and receive citizens around the clock. So, within 5 years (2021-2025), it is planned to build 390 precinct police stations (133 in cities and 257 in rural areas) and 176 modular stationary posts. The issue of building precinct police stations in new residential complexes is being considered.

Measures are being taken to expand and determine the optimal locations for modular round-the-clock police posts, taking into account the criminality of individual sections and crowded places, as well as the introduction of "flexible" patrolling. The principle of "flexible" patrolling ensures effective prevention of offenses and maximum coverage by patrol units of places of mass stay of citizens (streets, parks, squares, yards and other public places) and the probable commission of offenses. The basis of the "flexible" patrol system is the compilation of a statistical analysis of the operational situation and accident rate based on electronic maps, the dynamics of incidents of the geographic information system of the OCCs and the "Cards of Criminal Offenses".

The Ministry of Internal Affairs interacts with more than 270 non-governmental organizations, including crisis centers on crime prevention. In order to increase the effectiveness of interaction between internal affairs bodies and non-governmental organizations in ensuring public safety and crime prevention, the Ministry of Internal Affairs (including in the territorial police departments) has appointed responsible officials for interaction with NGOs and public associations. According to the order of the Ministry of Internal Affairs No. 493 of July 5, 2018, the position of Dep-

uty Chairman of the Administrative Police Committee was assigned to the Ministry of Internal Affairs responsible for interaction with civil society institutions.

Implementing departmental programs of the Ministry of Internal Affairs, the following is carried out:

- 1) further improvement of the regulatory legal framework;
- 2) increasing the detection of criminal offenses by expanding the use of information and technical support, innovative methods and technologies, the capabilities and potential of all services of the internal affairs bodies;
- 3) increasing efficiency and deepening cooperation within the framework of preventive work with executive authorities at all levels, the media, civil society institutions, and the public.
- 4) measures to increase video surveillance cameras, within the framework of which more than 68 thousand video surveillance cameras have already been installed in the courtyards of residential buildings, and more than 22 thousand have been equipped at the initiative of the residents themselves.

These measures over the past 5 years have allowed to reduce the number of crimes committed while intoxicated by -40.6% (from 19,099 in 2017 to 11,335 in 2021), as well as significantly reduce the number of serious crimes committed in a state of drug excitement by -67.7%. At the same time, there is an increase in the number of serious crimes committed while intoxicated by +9.4%, with the largest growth peak in 2020, where an increase of +29.8% was registered [10].

In turn, the health, safety and socio-economic problems associated with alcohol use can be addressed through the development and implementation of appropriate policies by governments. For example, the World Health Organization recommends taking preventive measures using strategies that have already proven their effectiveness and cost-effectiveness in world practice. These include [11]:

- regulation of the marketing of alcoholic beverages (especially to young people);
- regulation and restriction of the availability of alcohol;
- Enactment of an appropriate drink-driving policy;
- reducing demand through taxation and pricing mechanisms;
- raising awareness of the health and social problems for individuals and society as a whole caused by the harmful use of alcohol;
- providing support for an effective alcohol policy;
- providing accessible and affordable health care for people with alcohol use disorders;
- implementation of screening programs and short-term interventions within health services for hazardous and harmful use of alcohol.

In addition, in order to reduce the negative consequences of alcohol consumption, it is proposed to resolve the following organizational and legal issues, these are [10]:

- introduction of mandatory prescribing on the labels of alcoholic containers of a warning that the use of alcohol has a psychoactive effect and may be the cause of the subsequent legally punishable illegal behavior of the intoxicated person;
- limiting the use of strong alcoholic beverages by further increasing the age limit or price.
- in order to eliminate problematic issues in the conduct of SNE, it is necessary to staff all medical institutions of the regional, city and district levels with narcologists, providing the necessary medical personnel, equipment and drugs;
- reduce the list of medical contraindications listed in the Government Decree of 725-2011 that the patient has, excluding his placement in the NOCT, while imposing obligations on the health authorities to treat concomitant drug addiction diseases within the framework of compulsory treatment. Excluding such diagnoses as mild mental retardation, diseases of the endocrine system, eating disorders, metabolic disorders, high blood pressure, hypertension, diseases of the arteries, arterioles and capillaries, diseases of the gastrointestinal tract, etc.;
- to amend the Code of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan, in terms of the entry into force of the decision on the placement of persons sentenced to compulsory treatment from the moment it is announced in court. In case of disagreement with the decision of the court, the patients' appeals will be sent with the NOCT;

- amend the Code “On the Health of the People and the Health Care System” in terms of fixing the obligation of persons, after undergoing a course of compulsory treatment for alcoholism, to visit a narcologist on their own every month for six months in order to medically monitor the results of the treatment. In case of non-compliance with these requirements (avoidance of medical supervision), provide for the establishment of special requirements for the behaviour of a person, including a ban on the consumption of alcoholic beverages;

- to conduct a sociological analysis regarding the wide distribution in the territory of Kazakhstan and gaining great popularity among the population, round-the-clock alcohol markets, where at any time of the day you can buy any kind of alcoholic beverages, of any strength, and in any quantity, which also negatively affects the alcoholization of the country's population.

In addition, it should be mentioned that before 07/07/2020, in section 7 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan "Coercive measures of a medical nature and other measures of criminal legal influence", in article 91, as the grounds for the application of compulsory medical measures, it was indicated that coercive measures of a medical nature may be appointed by the court to persons who have committed a criminal offense and are found to be in need of treatment for alcoholism, drug addiction or substance abuse. However, the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 7, 2020 No. 361-VI “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Healthcare Issues” excluded this clause, which was a rash decision.

So, based on the considerations of reducing the costs from the state budget for the compulsory treatment of persons suffering from alcoholism, Kazakhstani legislators in 2020 abolished the compulsory treatment of the above category of persons. Here, economic pragmatism has become a priority over social consequences. Failure to maintain a reasonable balance will become a destructive factor. A review of the history of the development of the legislation of the Republic of Kazakhstan on the compulsory treatment of persons suffering from alcoholism, analysis of official statistics, doctrinal approaches and expert assessments, comparative analysis of the criminal legislation of the CIS countries and far abroad allows us to draw the following conclusions:

1) legislative innovations in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 07/07/2020 - another rash, overly "liberal" reform, which will negatively affect the statistics of all crime in our state;

2) it is necessary to return the norms on compulsory treatment of persons suffering from alcoholism to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [5]

In addition, today the issue of isolation of drunken brawlers remains unresolved. There are only 35 centres for temporary adaptation and detoxification in the country - medical sobering stations for the people, with 778 beds. For example, in Ust-Kamenogorsk there is only one such institution for 20 beds. The police brought 7,000 offenders to them. Of these, 5 thousand were placed. Similarly, in Pavlodar there is only one sobering-up station for 24 beds. In Kokshetau it does not exist at all. In general, the country needs 32 more such institutions for 594 beds. Similar problems arise with the lack of beds for compulsory treatment of chronic alcoholics. In total, there are 20 specialized narcological institutions for compulsory treatment throughout the country. At the same time, the procedure for sending citizens to them is extremely bureaucratic. Medical workers of drug treatment facilities are reluctant to make appropriate decisions. As a result, police officers are forced to do this work, often at their own expense. This is the filing of materials with the courts, the delivery of tests, the passing of an examination by the offender and his delivery for hospitalization in medical institutions. Funding in this direction is not provided. The courts considered 4,000 materials on compulsory treatment. In view of the indicated problems, only 72% of them were hospitalized. Currently, there is a need for an additional 11 such medical facilities [12].

Thus, the prevention of criminal and administrative offenses committed while intoxicated should be truly comprehensive, where all subjects of prevention will be involved. It is quite obvious that the actions of the police alone are not able to completely neutralize such threats, which means that it is necessary to combine the efforts of the state and civil society institutions in the implementation of measures to prevent drunken crime. Moreover, the very definition of crime prevention means a set of legal, economic, social and organizational measures carried out by the subjects of

crime prevention, aimed at maintaining and strengthening the rule of law by identifying, studying, eliminating the causes and conditions that contribute to the commission of offenses.

List of sources used

1. Semenyuk R.A. Brief analysis of "drunken crime" in Russia for the period 2008-2018. / Actual problems of combating crimes and other offenses - 2020. - No. 2. - P. 32-33.
2. Entin G.M. [bse.sci-lib.com/article084737.html Alcohol intoxication] - Great Soviet Encyclopedia.
3. Savko L.M. Universal medical reference book. All diseases from A to Z. - Piter Publishing House, 2009. - P. 187.
4. Alcohol intoxication - stages / The medical team of the Lazaret clinic // URL: <https://lazaretspb.ru/articles/opianenie-alkogolnoe/opianenie-alkogolnoe-stadii/>.
5. Ismagulova A.T. On legislative reforms in the Republic of Kazakhstan in the field of compulsory treatment of persons suffering from alcoholism / GYLYM No. 4 (71) 2021. P 84-91. // URL: <http://journal.kostacademy.kz-4-71-2021/>.
6. Sakhanova N.T. Methodology for determining the analysis of the causes and conditions that contribute to the commission of offenses. Tutorial. Aktobe, 2021. - 132 p.
7. Sviridov E.S., Tsybenov M.R. Alcoholization of the population as a factor of "drunken" crime in modern Russia. / Criminological readings. Materials of the XVI All-Russian scientific and practical. conf., dedicated 300th anniversary of the Prosecutor's Office of Russia. In 2 volumes. Scientific ed. Radnaeva E.L., responsible ed. Markova N.S. – Ulan-Ude, 2021, – pp. 126-134.
8. Kazakhstan is among the leaders in alcohol consumption in the world // URL: <https://ru.sputnik.kz/20220405/kazakhstan-upotrebleniye-alkogol-23987710.html>.
9. Rating of countries in the world in terms of alcohol consumption // URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/alcohol>.
10. Administrative Police Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan.
11. WHO: Ten possible areas for government action to reduce the harmful use of alcohol // URL: <https://www.who.int/ru/news-room/feature-stories/detail/10-areas-for-national-action-on-alcohol>.
12. There are not enough sobering-up stations in Kazakhstan (Speech by the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan Akhmetzhanov M. at a meeting of the Government of the Republic of Kazakhstan) // URL: <https://www.zakon.kz/6027666-v-kazakhstane-ne-khvataet-vytrezvitelei.html>.

Information about the authors

Kumakbaeva Marina Sultanovna – Docent of the Department of General Legal Disciplines of the Malkejar Bukenbayev Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan Police Lieutenant Colonel

Bekishev Askhat Kenzhebekovich – Head of the Department of Cybersecurity and Information Technologies of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Doctor of Philosophy (PhD), Police Major.

Кумакбаева Марина Султановна – Қазақстан Республикасы ІІМ Малкедзар Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты жалпы заң әндері кафедрасының доценті, полиция подполковнигі.

Бекишев Асхат Кенжебекұлы – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы киберқауіпсіздік және ақпараттық технологиялар кафедрасының бастығы, философия докторы (PhD), полиция майоры

Кумакбаева Марина Султановна – доцент кафедры общеюридических дисциплин Актюбинского юридического института имени Малкеджара Букенбаева МВД Республики Казахстан подполковник полиции.

Бекишев Асхат Кенжебекович – начальник кафедры кибербезопасности и информационных технологий Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова, доктор философии (PhD), майор полиции.

А.Б. Избасова¹, С.Б. Маликов¹, Ш.Г. Абдукадыр¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ НА РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ

Ценные бумаги – необходимый атрибут развития рыночного оборота. С их помощью осуществляется создание предприятий, передача прав на товар, оформляются как кредитные, так и расчетные отношения, а также другие необходимые в рыночной экономике операции. В то же время, недоработки и просчеты в законодательстве, несвоевременность принятия нормативных актов, особенно в начальный период реформирования экономики, и другие причины повлекли значительный рост преступлений с ценными бумагами. Негативные социальные последствия, вызванные экономическими преступлениями руководителей финансовых институтов, банкротством банков, показали остроту проблем регулирования рынка ценных бумаг и защиты прав инвесторов.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, экономическая преступность, уголовная ответственность, акции, акционерное общество, облигации, эмитент, уголовное законодательство.

Бағалы қағаздар нарығындағы экономикалық қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық аспектілері

Бағалы қағаздар – нарықтық айналымның дамуының қажетті атрибуты. Бағалы қағаздардың көмегімен кәсіпорындарды құру, тауарға құқық беру жүзеге асырылады, несиелік және есеп айырысу қатынастары, басқа да нарықтық экономикаға қажет операциялар рәсімделеді. Сонымен қатар, заңнамадағы олқылықтар, экономиканы реформалаудың алғашқы кезеңдерінде орын алған нормативтік актілердің дер кезінде қабылданбауы бағалы қағаздармен жасалынатын қылмыстардың елеулі түрде өсуінің бірден бір себебі болып табылды. Қаржылық институттар жетекшілерінің экономикалық қылмыстарымен, банктердің банкрот болуымен туындаған жағымсыз әлеуметтік салдарлар бағалы қағаздар нарығын және инвесторлардың құқықтарын қорғауды құқықтық реттеу мәселелерінің қазіргі тағда өткір мәселелердің қатарында екендігін көрсетті.

Түйінді сөздер: бағалы қағаздар нарығы, экономикалық қылмыстылық, қылмыстық жауаптылық, акциялар, акционерлік қоғам, облигациялар, эмитент, қылмыстық заңнама.

Criminal and legal aspects of economic crime in the securities market

Securities are a necessary attribute of the development of market turnover. They are used to create enterprises, transfer rights to goods, formalize both credit and settlement relations, as well as other operations necessary in a market economy. At the same time, shortcomings and miscalculations in legislation, untimely adoption of regulations, especially in the initial period of economic reform, and other reasons led to a significant increase in securities crimes. The negative social consequences caused by the economic crimes of the heads of financial institutions, the bankruptcy of banks, have shown the severity of the problems of regulating the securities market and protecting the rights of investors.

Keywords: securities market, economic crime, criminal liability, shares, joint stock company, bonds, issuer, criminal law.

Проблема выделения экономической преступности в качестве отдельной криминологической категории исследовалась рядом криминологов на протяжении XX-XXI веков.

Современные исследователи справедливо указывают: «Что такое экономическая преступность?» - вопрос вовсе не абстрактно-теоретический, из разряда принадлежащих и так

называемой чистой науке. На самом деле от точности и глубины ответа на него во многом зависит эффективность контроля над этим явлением со стороны общества» [1, с. 83].

Наиболее полным и отражающим ключевые признаки рассматриваемого вида преступности следующее ее определение: «экономическая преступность» - общественно опасное, многогранное, сложное, системное, социальное, уголовно-правовое явление, которое обусловлено особенностями социальной среды, характеризующейся наличием устойчивых преступных связей, возникающих в процессе экономической деятельности между субъектами экономических отношений, имеющих корыстную или иную личную заинтересованность в получении противоправного дохода.

Рынок ценных бумаг - это совокупность экономических отношений, связанных с выпуском и обращением ценных бумаг между его участниками.

Ценная бумага - это документ, удостоверяющий в соответствии с установленной формой и обязательными реквизитами имущественные права, осуществление которых возможно только при ее предъявлении. Ценные бумаги, прежде всего, удостоверяют имущественные права, что, собственно, и определяет их стоимость. Рынок ценных бумаг - это, по сути, рынок прав собственности [2, с. 251].

Являясь важнейшей частью финансового рынка, где организуются и проводятся сделки по купле-продаже различных видов ценных бумаг, рынок ценных бумаг регулируется государством в соответствии с давно сложившейся мировой практикой. Это самый важный компонент рынка любой страны.

В Казахстане, как и в других странах с рыночной экономикой, кредитные и расчетные операции, передача прав на товары, залог недвижимости, создание компаний и многое другое осуществляются с помощью ценных бумаг.

Этот правовой инструмент позволяет ускорить расчеты между участниками имущественных отношений, вовлечь широкий круг лиц в денежные отношения и товарные обязательства, способствуя эффективному удовлетворению их имущественных интересов. Заменяя реальные товары и деньги, ценные бумаги создают условия для более эффективного финансирования рынка: хранения и обращения товарных и денежных ценностей, их быстрой и экономичной передачи от одного владельца к другому.

Принимая во внимание особенности нормативного регулирования рынка ценных бумаг, необходимо отдельно рассмотреть специфику ответственности за правонарушения на рынке ценных бумаг.

Основными участниками правоотношений в области операций на рынке ценных бумаг выступают эмитент, инвестор, профессиональные участники рынка ценных бумаг, государственные органы, осуществляющие регулирование и контроль за деятельностью рынка ценных бумаг, организаторы торгов и саморегулируемые организации.

Все эти участники вступают в определенные правоотношения друг с другом и в процессе этих правоотношений могут возникать различные нарушения законодательства о рынке ценных бумаг. Также правонарушения, совершаемые на фондовом рынке, условно можно разделить на три группы по степени их общественной опасности и юридической природе.

Первая группа - это дисциплинарные проступки менеджеров и сотрудников компаний, работающих на фондовом рынке. На этом уровне профилактическая работа должна проводиться самими профессиональными участниками и их саморегулируемыми организациями [3, с. 188].

Ко второй группе относятся административные правонарушения, в том числе нарушение эмитентом порядка выпуска; нарушение правил совершения и регистрации сделок; нарушение правил ведения реестра; отсутствие квалификационных свидетельств у специалистов; несоблюдение правил выпуска и обращения ценных бумаг; уклонение от обязательной отчетности; уклонение от раскрытия или публикации информации; отсутствие лицензий на инвестиционную деятельность; предоставление лицензирующему органу недостоверной информации.

К третьей группе относятся преступления, которые выявляются и пресекаются непосредственно сотрудниками правоохранительных органов.

Основная доля правонарушений, выявленных налоговыми органами в результате проверок деятельности объектов фондового рынка, связана с занижением налогооблагаемой прибыли или ее сокрытием, несвоевременным перечислением налога по операциям с ценными бумагами и рядом других.

Преступления, связанные с использованием ценных бумаг, совершаются практически во всех регионах Казахстана. Из-за несовершенства правового регулирования некоторых сфер деятельности, а также слабого государственного контроля рынок ценных бумаг оказался открытым для преступных посягательств. Общественная опасность этих преступлений заключается в огромном материальном ущербе и негативных социальных последствиях.

Основными способами совершения преступлений с использованием ценных бумаг являются:

- 1) противоправное завладение ими и их дальнейшая реализация;
- 2) изготовление и использование поддельных ценных бумаг;
- 3) использование ценных бумаг, не обеспеченных материальными ценностями [4, с. 522].

Наряду с этим государственные и корпоративные ценные бумаги (акции, облигации) могут использоваться в собственных интересах банками-держателями ценных бумаг, выставленных на продажу.

За нарушение правил совершения операций на рынке ценных бумаг в Казахстане предусмотрена гражданская, административная и уголовная ответственность.

В настоящее время наиболее распространенным видом является гражданско-правовая ответственность, которая возникает, когда контрагент не выполняет свои обязательства по договору. В качестве мер воздействия при гражданско-правовой ответственности обычно используется имущественная ответственность, которая выражается в виде возмещения убытков, уплаты неустоек, пеней, штрафов.

Так, согласно ст. 292 ГК РК способы обеспечения исполнения обязательств по ценным бумагам устанавливаются законодательными актами РК, регулирующими деятельность на рынке ценных бумаг [5, с. 96].

Другой формой ответственности, которая очень широко используется за рубежом, является административная ответственность. В этой ситуации стороны являются уже не равноправными партнерами по сделке, а органами, наделенными полномочиями в лице государства и хозяйствующих субъектов [6, с. 18].

Административная ответственность за правонарушения на рынке ценных бумаг более жесткая. В ряде стран мира широко применяется административная ответственность за подобные правонарушения и предусматривает в качестве мер воздействия штрафы, временную приостановку деятельности компании и прекращение ее деятельности.

Кодекс об административных правонарушениях РК предусматривает в главе 15 «Административные правонарушения в области торговли и финансов» правонарушения в сфере рынка ценных бумаг, за которые наступает административная ответственность. К ним относятся ст. 193 «Представление недостоверных сведений уполномоченному органу на рынке ценных бумаг», ст. 194 «Нарушение прав держателей ценных бумаг», ст. 195 «Нарушение порядка совершения сделок с ценными бумагами», ст. 196 «Нарушение порядка регистрации сделок с ценными бумагами, учета и подтверждения прав по ним», ст. 199 «Опубликование эмитентом неполной или недостоверной информации о своей деятельности» и др. [7, с. 79-781].

Одним из мощных средств борьбы с различного рода противоправными деяниями в сфере экономики, в том числе на рынке ценных бумаг, безусловно, является уголовная ответственность [8, с. 23].

При этом уголовная ответственность применяется к конкретным должностным лицам, виновным в нарушении.

Нормы уголовного права направлены на борьбу с преступностью в сфере оборота ценных бумаг. Преступления в сфере оборота ценных бумаг - это опасные, уголовно наказуемые, умышленные действия, которые противоречат положениям законодательства о ценных бумагах, наносят крупный ущерб интересам государства, организаций, физических лиц, создавая опасность его причинения, или предполагают извлечение дохода в крупном размере.

Как экономический инструмент, рынок ценных бумаг свободен от злоупотреблений определенных сторон с целью собственного обогащения, противоречащих закону. Преступления сектора рынка ценных бумаг сложны и трудно доказуемы, особенно в суде, в рамках характеристики рынка, который очень чувствителен к существенным фактам.

Преступления в секторе рынка ценных бумаг имеют отличительные характеристики, ведь среди прочего «товаром», являющимся объектом преступления, является информация. К тому же, лица, совершившие эти преступления, полагаются не на физические способности, такие как кража или ограбление автомобиля, а полагаются больше на способность анализировать ситуацию на рынке и использовать ее в личных целях.

Уголовное законодательство стран с развитыми и развивающимися фондовыми рынками содержит большое число составов преступлений, совершаемых на рынке ценных бумаг. Основными из них являются: использование инсайдерской информации; манипулирование ценами; деятельность на рынке ценных бумаг без лицензии, если такая лицензия необходима: мошенничество на рынке ценных бумаг; злоупотребления при эмиссии ценных бумаг; незаконное использование средств клиентов; нарушение правил учета прав на ценные бумаги; злостное уклонение от раскрытия или предоставления информации. Некоторые из указанных составов преступлений идентичны составам административных правонарушений. В этих случаях уголовная ответственность устанавливается при условии причинения существенного ущерба или при наличии такого признака как злостность.

Так, мошенничество, ограниченное деятельностью по торговле ценными бумагами, включает предложение, покупку и/или продажу ценных бумаг, которые происходят в виде публичного предложения или происходят на или вне фондового рынка. Совершением мошенничества в соответствии с законодательством США является ложное заявление о существенных фактах или нераскрытие существенных фактов с целью получения выгоды (или предотвращение причинения вреда себе или другим сторонам). Такое заявление также может вводить в заблуждение с целью повлиять на другую сторону, чтобы приобрести или продать ценные бумаги [9, с. 15].

Манипулирование рынком в соответствии с законодательством США о рынке ценных бумаг - это действие, осуществляемое каждой стороной прямо или косвенно с целью создания ложного или вводящего в заблуждение представления о торговле, рыночных условиях или ценах на фондовой бирже. Манипулирование рынком - это незаконная покупка или продажа ценных бумаг с целью создания ложного впечатления, с целью убедить других людей приобрести больше акций или продать те, которыми они владеют [10, с. 21].

В практике международной торговли ценными бумагами существует несколько видов деятельности, которые можно отнести к манипулированию рынком, в том числе:

1) Захват рынка, - это предоставление ценных бумаг в больших количествах, чтобы они могли доминировать на рынке.

2) Пулы - это сбор больших сумм средств группой инвесторов, где средства управляются брокером или кем-то, кто понимает рыночные условия. Управляющий пулами покупает акции компании и продает их членам группы инвесторов, чтобы стимулировать частоту покупки и продажи ценных бумаг, для увеличения цен этих ценных бумаг.

3) Инсайдерская торговля. С технической точки зрения участников инсайдерской торговли можно разделить на два типа, а именно стороны, которым прямо или косвенно доверяют эмитенты или публичные компании, или также называемые сторонами в фидуциарном положении, и лица, получающие инсайдерскую информацию от первого лица. Сторонами, относящимися к первой группе, являются уполномоченные, директора или сотрудники, крупные акционеры эмитентов или публичных компаний. Кроме того, также запрещается

оказывать влияние на другие стороны с целью совершения покупки или продажи указанных ценных бумаг или предоставления инсайдерской информации любой стороне, которая обоснованно подозревает, что она может использовать указанную информацию для покупки или продажи ценных бумаг. Инсайдерская информация – это существенная информация, принадлежащая инсайдерам, которая еще не стала общедоступной и по-прежнему является конфиденциальной. Возможность совершения сделок с использованием инсайдерской информации может быть выявлена, в том числе, по наличию или отсутствию инсайдеров, осуществляющих операции с ценными бумагами компании, в которой заинтересованное лицо является инсайдером [11, с. 5].

В Казахстане уголовная ответственность за правонарушения на рынке ценных бумаг применяется гораздо реже. Это связано с тем, что рынок ценных бумаг в Казахстане существует относительно недолго и требует дальнейшего детального правового регулирования основных положений, включая вопрос уголовной ответственности за правонарушения в сфере оборота ценных бумаг.

В действующем Уголовном Кодексе в Главе 8 «Уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности» имеется ряд статей, специально предусматривающих ответственность за действия, причиняющие вред (ущерб) участникам рынка ценных бумаг [12, с. 96].

Прежде всего, к ним следует отнести ст. 224 «Нарушение эмитентом порядка выпуска эмиссионных ценных бумаг», которая предусматривает ответственность за составление заведомо недостоверного отчета об итогах размещения эмиссионных ценных бумаг [12, с. 102]

Объектом рассматриваемого преступления являются общественные отношения, складывающиеся по поводу выпуска (эмиссии) ценных бумаг.

Эмитентами, выпускающими ценные бумаги и несущими обязательства от их имени перед владельцами ценных бумаг, могут быть государство, государственные органы, органы местного самоуправления, предприятия и другие юридические лица, в том числе совместные предприятия и иностранные предприятия, зарегистрированные на территории Республики Казахстан.

Под выпуском ценных бумаг в обращение (эмиссия) понимается продажа ценных бумаг их первым владельцам (инвесторам) - гражданам и юридическим лицам.

Объективную сторону преступления образуют следующие действия:

1) внесение в проспект эмиссии ценных бумаг заведомо недостоверной информации (например, о размере прибыли, распределяемой между акционерами); об общем размере задолженности по кредитам банка; об общем размере и основных источниках формирования прибыли и т. п.;

2) утверждение проспекта эмиссии, содержащего заведомо недостоверную информацию;

3) утверждение заведомо недостоверных результатов эмиссии.

Обязательным условием уголовной ответственности за злоупотребления при выпуске (эмиссии) ценных бумаг является причинение крупного ущерба инвестору. Эти вредные последствия должны быть причинно связаны с вышеупомянутыми действиями.

Субъективная сторона преступления характеризуется прямым умыслом. Лицо осознает, что оно вносит заведомо ложную информацию в проспект выпуска ценных бумаг, или одобряет проспект, содержащий заведомо ложную информацию, или одобряет заведомо недостоверные результаты выпуска, и желает совершить эти действия.

Причинение крупного ущерба является не признаком объективной стороны, а условием уголовной ответственности, следовательно, отношение к нему не входит в содержание умысла.

Субъектом преступления являются руководители организаций-эмитентов, которые умышленно внесли ложную информацию в проспект эмиссии или подписали такой проспект. Субъектом преступления также может быть должностное лицо Министерства финансов Республики Казахстан, в обязанности которого входит утверждение проспектов эмиссии и ее

результатов. В то же время виновник должен знать о недостоверности информации, содержащейся в проспекте ценных бумаг.

Считаем важным в данном случае рассмотреть ст. 231 УК РК «Изготовление, хранение, перемещение или сбыт поддельных денег или ценных бумаг» [12, с. 104].

Объектом этого преступления является денежная система. Предметом преступления являются кредитные или расчетные карты, а также другие платежные документы, которые не являются ценными бумагами. Недавние преобразования в Республике Казахстан (например, активная торговля бездокументарными и производными ценными бумагами) создали основу для глубокого анализа концепции ценной бумаги, поскольку с появлением новых видов ценных бумаг сущность ценной бумаги раскрывается наилучшим образом.

Способы подделки банкнот или ценных бумаг не влияют на квалификацию преступления, но учитываются при индивидуализации наказания. Продажа может быть осуществлена путем оплаты покупки фальшивыми деньгами, предоставления кредита и т.д. Сбыт поддельных денег или ценных бумаг формируется как действиями лиц, занимающихся их изготовлением, так и действиями лиц, у которых они имеются в силу стечения обстоятельств.

Преступление признается завершенным с момента изготовления, хранения, перемещения или продажи хотя бы одного экземпляра поддельной банкноты (монеты) или ценной бумаги.

Субъективная сторона преступления предполагает вину в форме прямого умысла. Преступник осознает, что он изготавливает, хранит или продает поддельные деньги или ценные бумаги, и хочет совершить эти действия.

Субъективная сторона преступления в качестве обязательного признака включает цель сбыта, то есть введения их в оборот под видом подлинных. Отсутствие цели сбыта при изготовлении и хранении, а также при продаже сознания подделки банкноты или ценной бумаги исключает уголовную ответственность за подделку.

Субъектом преступления может быть любое лицо, достигшее 16-летнего возраста.

Необходимо отметить, что ч.2 ст. 231 УК РК предусматривает квалифицирующие признаки преступления в виде совершения преступления группой лиц по предварительному сговору; неоднократно; в крупном размере; с перемещением через Государственную границу Республики Казахстан.

Также, ч.3 ст.231 УК РК предусматривает особо квалифицирующие признаки в виде совершения преступления преступной группой.

1) Уголовное правонарушение признается совершенным группой лиц по предварительному сговору, если в нем участвовали лица, заранее договорившиеся о совместном совершении уголовного правонарушения.

2) Неоднократностью уголовных правонарушений признается совершение двух или более деяний, предусмотренных одной и той же статьей или частью статьи Особенной части настоящего Кодекса. Преступление и уголовный проступок не образуют между собой неоднократность.

3) Крупный размер предусматривает стоимость банкнот, монет, ценных бумаг, иностранной валюты, в отношении которых совершена подделка, в пятьсот раз превышающая месячный расчетный показатель.

4) Под перемещением через Государственную границу РК следует понимать выход каким-либо транспортом за пределы Государственной границы РК.

5) Преступную группу можно охарактеризовать как устойчивую группу лиц, заранее объединившихся для совершения одного или нескольких преступлений.

Кроме всего прочего Глава 8 УК РК предусматривает иные составы преступлений в сфере оборота ценных бумаг, такие как ст. 225 «Непредоставление информации либо предоставление заведомо ложных сведений должностным лицом эмитента ценных бумаг», ст. 226 «Внесение в реестр держателей ценных бумаг заведомо ложных сведений», ст. 227 «Предоставление заведомо ложных сведений профессиональными участниками рынка ценных бумаг», ст. 228 «Нарушение правил проведения операций с ценными бумагами», ст. 229 «Ма-

нипулирование на рынке ценных бумаг», ст. 230 «Незаконные действия в отношении инсайдерской информации», ст. 249 «Рейдерство» [12, с. 102-103, 112].

При этом следует отметить, что уголовная ответственность за правонарушения в сфере оборота ценных бумаг применяется очень редко. Это связано с тем фактом, что уголовное преступление очень трудно доказать.

В настоящее время в Казахстане создана, в целом, достаточная правовая база для работы на рынке ценных бумаг. Современный рынок ценных бумаг характеризуется высоким уровнем инфраструктуры и наличием крупных субъектов – акционерных обществ, коммерческих банков, страховых компаний, инвестиционных фондов, брокерских компаний, управляющих компаний, ассоциаций профессиональных участников рынка ценных бумаг, фондовых бирж.

В то же время анализ ситуации на рынке ценных бумаг указывает на негативные тенденции в этой отрасли и дальнейшее развитие процессов ее криминализации. Устойчивые тенденции к изменению структуры и динамики преступности в этом секторе экономики, появление новых способов посягательств – все это свидетельствует о том, что преступность в этой сфере экономики вышла на качественно иной уровень.

Таким образом, открывшиеся возможности для совершения преступлений, в том числе хищения значительных денежных средств, сделали сферу оборота ценных бумаг особенно привлекательной для преступников.

Список использованных источников

1. Егоршин В.М., Колесников В.В. Преступность в сфере экономической деятельности. – СПб., 2000. – 202 с.
2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Гражданское право. Том 1. Учебник для вузов (академический курс). – Алматы, 2000. – 704с.
3. Дегтярев О.И. Биржевое дело: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 289 с.
4. Жуков Е.Ф. Рынок ценных бумаг. – М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 567 с.
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая и Особенная части). – Алматы: ЮРИСТ, 2019. – 352 с.
6. Алешина А.В. Сравнительный анализ моделей регулирования фондовых рынков – Автореф. ... канд.дис.юрид.наук. – М., 2003. – 47 с.
7. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 г. – Алматы: ЮРИСТ, 2021. – 448 с.
8. Вавулин Д.А., Федотов В.Н. Уголовная ответственность за правонарушения в сфере рынка ценных бумаг / Право и экономика. – 2010. – Вып. 3. – С. 23-26.
9. U.S. Securities and Exchange Commission. “Selective Disclosure and Insider Trading”. // <https://www.sec.gov/rules/final/33-7881.htm>
10. U.S. Securities and Exchange Commission. “The Laws That Govern the Securities Industry”. // <https://www.investor.gov/introduction-investing/investing-basics/role-sec/laws-govern-securities-industry#secexact1934>
11. U.S. Securities and Exchange Commission. “Martha Stewart and Peter Bacanovic Agree to Settle SEC Insider Trading Charges”. // <https://www.sec.gov/litigation/litreleases/2006/lr19794.htm>
12. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 14 июля 2014 г.. – Алматы: ЮРИСТ, 2022. – 220 с.

Сведения об авторах

Избасова Асель Борановна – доктор философии, и.о. доцента кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Маликов Серик Балтабекович – м.ю.н., преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Абдукадыр Шыңғысхан Галимжанұлы – магистрант юридического факультета Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Избасова Асель Борановна – философия докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы доцентінің міндетін атқарушы.

Мәліков Серік Балтабекович – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.

Абдукадыр Шыңғысхан Галимжанұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті заң факультетінің магистранты.

Assel Boranovna Izbassova – Doctor of philosophy (PhD), Acting Associate Docent, Al-Farabi Kazakh National University.

Serik Baltabekovich Malikov– Master of Law, Lecturer of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University.

Shynggyskhan Galimzhanuly Abdukadyr– Master's student of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University.

А.Ж. Муратова¹, Б.Р. Таубаев², Р.Б. Тұрысбек¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
²Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан Республикасы

ЖАНУАРЛАРДЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДАҒЫ ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Мақалада жануарларға қатыгездік жасағаны үшін жауапкершілікті реттейтін әлемнің дамушы және дамыған елдерінің заңнамасының өзекті мәселелері қарастырылған. Бүгінгі таңда жануарларға қатыгездік көрсету мәселесі Қазақстан Республикасы үшін ерекше өзекті болып отыр. Заңнамалық деңгейде ізгілік, заңдылық, теңдік қағидаттарына негізделетін және жануарларға қатысты мемлекеттік саясаттың тиімді жұмыс істеуіне ықпал ететін жануарларға қатыгездікпен қарауды реттейтін тиісті заңдар мен нормативтік-құқықтық актілер қабылданған жоқ. Соңғы жылдары жануарларды аяусыз азаптау, өлтіру және осы құқық бұзушылықтарды танымал әлеуметтік желілерде жариялауды қоса алғанда, жануарларға қатысты қылмыстар күрт өсті. Осы мақаланың авторлары жануарларға қарсы қатыгездіктен қорғауға қатысты шетелдік заңнаманы зерделеу мен талдауды өзекті мәселе деп санайды. Авторлар осы құқық бұзушылықтың мәселелерін жан-жақты зерттеу үшін шет елдерді жан-жақты және салыстырмалы талдау маңызды деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: заң, жануарлар, қатыгездік, қорғау, жануарларға қатыгездік, қоғамдық қауіп.

Международный опыт зарубежных стран в уголовно-правовой охране животных

В статье рассматриваются актуальные вопросы законодательства развивающихся и развитых стран мира, регулирующих ответственность за жестокое обращение с животными. На сегодняшний день проблема жестокого обращения с животными особенно актуальна для Республики Казахстан. На законодательном уровне не приняты соответствующие законы и нормативно-правовые акты, регулирующие жестокое обращение с животными, которые будут основываться на принципах гуманности, законности, равноправие и будут способствовать эффективному функционированию государственной политики в отношении животных. За последние годы резко увеличилось количество правонарушений касательно жестокого отношения к животным, в том числе жестоких пыток и убийств животных и публикация данных правонарушений в популярных социальных сетях. Авторы данной статьи считают актуальным вопросом изучение и анализ зарубежного законодательства по защите прав животных. Авторы пришли к выводу, что всесторонний и сравнительный анализ зарубежных стран важен для тщательного исследования проблематики данного правонарушения, принятия и развития законодательной базы в отношении животных, в том числе жестокого отношения людей к животным.

Ключевые слова: право, животные, жестокое обращение, охрана, жестокое обращение с животными, общественная опасность.

International experience of foreign countries in the criminal law protection of animals

The article deals with topical issues of legislation of developing and developed countries of the world regulating responsibility for cruelty to animals. Today, the problem of cruelty to animals is especially relevant for the Republic of Kazakhstan. At the legislative level, the relevant laws and regulations regulating animal cruelty have not been adopted, which will be based on the principles of humanity, legality, equality and will contribute to the effective functioning of the state policy on animals. In recent years, the number of offenses related to cruelty to animals has increased dramatically, including cruel torture and killing of animals and the publication of these offenses in popular social networks. The authors of this article consider the

study and analysis of foreign legislation on the protection of animal rights to be an urgent issue. The authors concluded that a comprehensive and comparative analysis of foreign countries is important for a thorough study of the problems of this offense, the adoption and development of the legislative framework in relation to animals, including the cruel treatment of people to animals.

Keywords: law, animals, ill-treatment, protection, ill-treatment of livestock, public danger.

Бүгінгі таңда қазақ қоғамын жаһандану аясында құқықтық мемлекетті мақсатты және кезең-кезеңімен құру кезеңі ретінде сипаттаған жөн. Бұл ретте елімізде әлемдік стандарттарға сай жоспарлы әлеуметтік, әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізіліп, қоғам өмірінің барлық салаларын демократияландыру процесі жүріп жатыр. Құқықтық тәртіпті нығайтпай, адамгершіліктің жоғары деңгейін қамтамасыз етпейінше бұл реформалар мен демократияландыру үдерісі мүмкін емес.

Адам құқықтары мен бостандықтарын зерделеу барысында адамның мүдделерін, адам мен жануарларға деген жанашырлық сезімін, моральдық, этикалық және әлеуметтік, экономикалық және саяси ұстанымдарын ескермеу мүмкін емес. Адамның жан-жануарларға деген достық үндеуі, бірге өмір сүруі ерте заманда басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл адам қызметінің маңызды аспектісі.

Жануарларға қатыгездік қылмыскерлерде барлық тірі жандардың қасіретіне немқұрайлылық сезімін қалыптастыруға ықпал етеді, қоршаған әлемге қатысты агрессивтілік пен зорлық-зомбылықты тудырады.

Жануарларға қатыгездікпен күресу бойынша қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-процессуалдық сипаттағы шаралар жүйесін жетілдіру бойынша дәлелді ұсыныстарды одан әрі дамытудың бастапқы қадамы адамдардың жануарларға қатыгездікпен қарауын халықаралық-құқықтық реттеуді зерделеу болуы керек, ол жануарларға негізсіз азап пен қасірет келтіру.

Бұл зерттеудің объектісі авторлар Қазақстан Республикасының және шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасында көзделген жануарларға қатысты заңсыз қатыгез бұзушылықтар жасаудан туындайтын қоғамдық қатынастарды қарастырады. Зерттеу пәні – жануарларға қатыгездіктің құрамының белгілері, жануарларға қарсы қылмыстың криминологиялық ерекшеліктері, осы құқық бұзушылықты жасаған тұлғалар, шет мемлекеттердің халықаралық тәжірибесімен анықталған.

Бұл жұмысты жазу барысында заң ғылымында дәстүрлі түрде қолданылатын жалпы ғылыми, тарихи-құқықтық, салыстырмалы, формальды-логикалық, жүйелік-құрылымдық, тағы басқа әдістерді қолдандық. Жұмыста зерттеу міндеттерінің сипатына қарай түсіндірілетін жеке әдістер жиынтығы қолданылды: құжаттық дереккөздерді зерттеу; жануарларға қатыгездікпен қарауды реттейтін халықаралық құқықтық құжаттарды және ұлттық заңнаманың нормативтік құқықтық актілерін қарау мен талдаудың салыстырмалы құқықтық әдісі.

Жануарларға қатыгездік көрсетуге қатысты екі жаһандық мәселені заңмен шешу барлық елдер үшін барлық уақытта өзекті мәселе болды. Біріншісі – қоғамның осы құқық бұзушылықтардан қауіпсіздігін қамтамасыз ету және осы құқық бұзушылықтар мен оларды жасаған тұлғалардың статистикасы. Бірінші міндет - бұзақылық немесе пайдакүнемдік ниетпен, садистік әдістермен немесе жас балалардың қатысуымен жануардың өлуі немесе зақымдануы үшін жауапкершілікті қарастыратын қылмыстық заңмен шешіледі. Екінші тапсырма күрделірек және жүйелі тәсілді қажет етеді. Екінші тапсырма бойынша жануарларға жасалған қатыгездіктің санын ғана емес, сонымен бірге осы қылмыс түрінің криминологиялық ерекшеліктерін, қылмыскерлерді, себеп-салдарын, жануарларға қатыгездіктің алдын алуды ескеру қажет.

Жануарларға қатыгездік көрсету проблемасы бұрыннан жаһандық халықаралық проблема болды. Шет елдердің тәжірибесі оны қылмыстық-құқықтық шараларды қолданбай және кеңейтпей шешу мүмкін еместігін көрсетеді. Жануарларға адамгершілікпен қарауды реттейтін отандық заңнамада құқықтық нормалардың жоқтығы жануарларға қатыгездік

көрсетудің көптеген жағдайларына, көбінесе құқықтық шешімі жоқ әртүрлі жанжалды жағдайлардың туындауына әкеледі. Бірқатар елдерде қабылданған жануарларға қатыгездікті құқықтық реттеудің кейбір шаралары тиімсіз болған теріс тәжірибені қарастырған жөн.

Бүгінгі күні отандық заңнама, сондай-ақ Ресей заңнамасы жануарларды қылмыстық-құқықтық қорғау мәселесін шетелде және халықаралық деңгейде осы мәселені құқықтық реттеуге ұқсас түрде реттейді. Бұл тұрғыда жануарларға қатыгездік көрсету, олардың өмірі мен денсаулығына қол сұғу тек қоршаған ортаға немесе қоғамдық имандылыққа қол сұғу шеңберінде қарастырылады.

1959 жылы Жануарларды қорғаудың халықаралық қоғамы (ISPA) құрылды. 1981 жылы ол Дүниежүзілік жануарларды қорғау федерациясымен (WFPA) біріктіріліп, Дүниежүзілік жануарларды қорғау қоғамына (WSPA) айналды. Дүниежүзілік жануарларды қорғау өз мақсатын жануарлардың әл-ауқаты бағаланатын және қатыгездік жойылатын әлемде көреді, Дүниежүзілік жануарларды қорғау миссиясы жануарларды қорғаудың жаһандық қозғалысын құру болып табылады [1].

Еуропада жануарларға қатыгездік көрсету мәселесі қылмыстық құқық арқылы қоршаған ортаны қорғау туралы конвенцияда заңды түрде қарастырылған (Страсбург, 4 қараша 1998 ж.). Бұл Конвенция еуропалық деңгейде қоршаған ортаны қорғауды жақсартуға бағытталған, ауыр зиян келтіруі мүмкін мұндай әрекеттердің алдын алу және болдырмау үшін соңғы шара – қылмыстық жауапкершілікті қолдану арқылы. Ол қасақана немесе абайсызда ауаның, топырақтың, судың, жануарлардың немесе өсімдіктердің сапасына ұзақ мерзімді зиян келтіретін немесе келтіруі мүмкін, немесе кез келген адамның өліміне немесе ауыр жарақатына әкеп соқтыратын бірқатар әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тартады [2].

Жануарларды оларға қатыгездіктен қорғауды жүзеге асырудың басқа да әртүрлі тәсілдері ретінде Испания мемлекетінің заңнамасының қызықты тәжірибесін келтіру қажет. 1995 жылғы Испанияның Қылмыстық кодексінде жануарларға қатыгездік жасау қылмыстық құқық бұзушылық ретінде танылған. Испания Қылмыстық кодексінің «Өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қорғауға байланысты қылмыстар туралы» XVI бөлімінің 3-тарауында келтірілген залалға байланысты жануарлар дүниесіне қарсы қылмыстардың барлық жиынтығы үшін жазалар дербес қамтылған [3, 103 б.]. Сондай-ақ Польша Республикасының Қылмыстық кодексінде, атап айтқанда, жануарлар дүниесіне қол сұғушылық үшін жауапкершілікті реттейтін «Қоршаған ортаға қарсы қылмыстар» тарауы бар [4].

Сонымен қатар, шет елдердің көпшілігінде жануарларға қатыгездік қылмыс ретінде қарастырылған. Америка Құрама Штаттарында Техастың Қылмыстық кодексінде (42.09-бап) адам жануарды қасақана немесе саналы түрде азаптаса, кінәлі деп танылады; қарауындағы жануарға тамақ немесе баспана бермейді; жануардың еркіндігін аяусыз шектейді; заңды негізсіз жануарды өлтіреді, ауыр зақымдайды немесе уландырса; жануарды қауіпті жағдайларда қалдырады; жануарлар төбелесін ұйымдастырады; малды шамадан тыс жұмысқа бағындырады [5, 227 б.]. Австрияның Қылмыстық кодексінің XI тарауы §222 жануарларға қатыгездік жасағаны немесе оларға негізсіз азап шеккені үшін 1 жылға дейін бас бостандығынан айыру немесе 360 тәуліктік мөлшерлемеге дейін айыппұл салуды қарастырады. Сондай-ақ адамның жауапкершілігіне байланысты көп малды бағып-күту барысында оларды тамақтандырып жіберген немесе басқаша түрде тамақ пен судан айырған, оларға қасірет әкелген [6, 50 б.].

Қазіргі уақытта жануарларға қатыгездік жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік (заңсыз қол сұғушылықтың дербес түрі ретінде) Австрия, Алжир, Ауғанстан, Вануату, Гаити, Грузия, Индонезия, Испания, Италия сияқты көптеген елдердің заңнамасында әртүрлі деңгейде қарастырылған. Қазақстан, Канада, Қырғызстан, Коста-Рика, Кот-д'Ивуар, Латвия, Литва, Македония, Нигерия, Сан-Марино, Словакия, Словения, Судан, Таиланд, Украина, Финляндия, Франция, Хорватия және т.б. Жануарларға қатыгездік жасағаны үшін жазаның репрессивтілігі әр елде әртүрлі. Мысалы, Италия мен Коста-Рикада мұндай қылмыс үшін бір ғана санкция бар – айыппұл. Грузияның Қылмыстық кодексінде бір жылға дейін түзеу жұмыстары түріндегі жаза қарастырылған. Қазақстанның Қылмыстық кодексі - 6 айға дейін

бас бостандығынан айыру жазасы, Австрия мен Испания да бір жылға дейін бас бостандығынан айыруды қарастырса, Латвияда 4 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған [7, 213 б.].

Кейбір елдерде цирктерге жабайы жануарларды спектакльдер үшін пайдалануға тыйым салынады, кейбіреулерінде жануарлар әлемінің кез келген өкілдерін пайдалануға тыйым салынады. Жануарларды циркте бағып, үйреткен кездегі азап туралы мәселе қоғамда бір емес, бірнеше рет көтерілгендіктен, бұл шешім дұрыс және адамгершілікке негізделген сияқты.

Жануарлардың сезімтал екендігін мойындау, қатыгездіктің алдын алу және азапты азайту және ауыл шаруашылығы жануарлары сияқты жануарлардың әл-ауқат стандарттарын ілгерілету үшін ұсынылған үкіметаралық келісім болып табылатын Жануарлардың әл-ауқаты туралы жалпыға бірдей декларацияның (UDAW) [8] болуын атап өткен жөн. , серік жануарлар, ғылыми зерттеулердегі жануарлар, сызба жануарлары, жануарлар дүниесі және рекреация процесіндегі жануарлар. Біріккен Ұлттар Ұйымына UDAW қабылдау ұсынылады. Егер UDAW БҰҰ-да мақұлданса (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы сияқты), бұл жануарлардың сезімдерінің маңыздылығын және оларға қатысты адамның жауапкершілігін мойындайтын міндетті емес принциптер жиынтығы болар еді.

Декларация жануарларды тірі, тірі және сондықтан тиісті назар мен құрметке лайық деп тануға шақырады, сонымен қатар жануарлардың әл-ауқаты жануарлардың денсаулығын қамтиды және жануардың физикалық және психологиялық жағдайын қамтиды. Жануарларды қорғаудағы жақсы тәжірибе адамдарға және қоршаған ортаға үлкен пайда әкелуі мүмкін. Адамдардың осы планетада басқа түрлермен және басқа тіршілік формаларымен мекендейтінін және барлық тіршілік формалары өзара тәуелді экожүйеде бірге өмір сүретінін мойындау.

Шет мемлекеттердің заңнамасын зерделеу кезінде Германия, Швейцария, Франция елдерінің қылмыстық заңнамаларына ерекше көңіл бөлінеді.

Германия 2002 жылы мамырда 20а бабында жануарларды қорғау қажеттілігін конституциялық түрде бекіткен әлемдегі бірінші мемлекет болды, осыған байланысты елде Жануарларды қорғау туралы заң (Tierschutzgesetz), Иттер туралы жарлық (Hundeverordnung), сондай-ақ жануарларды қорғаудың заңнамалық реттелетін жүйесі. Елімізде «Жануарларды қорғаушы» деп аталатын кәсіп және «Жануарлар құқығы» (Tierrechte) заң саласы бар, онда білікті заңгерлер жануарлар иелерінің де, жануарлардың да мүдделері бұзылған жағдайда заңгерлік көмек көрсетеді.

Жануарлардың адамгершілікпен қарау құқығын мемлекет қорғайды. Қатыгездік иттің қаңғыбас жануарға айналуын тудырады, ал қолданыстағы заңнама жауапсыз иелеріне қатысты үшінші тұлғалардың шағымдарын ынталандырады. Жануарларды қорғау туралы заң жануарларды емдеу ережелерін бұзған жағдайда айыппұлдарды белгілейді. Мәселен, мысалы, жануарды көшеге лақтырып тастау (мінез-құлықтың бұл түрі қорлаумен тең) немесе оны рұқсатсыз жою үшін 25 000 еуро айыппұл салынады (егер қандай да бір себептермен жануарды үйде ұстау мүмкін болмаса), содан кейін қолданыстағы заңнамаға сәйкес баспанаға апару керек).

Мемлекет ресми тіркелген ұйымдардың мүшелері болып табылатын кәсіпқой селекционерлер арасында да туылған жануарлардың санын азайтуға ұмтылады - оларға квота беріледі, олардың асып кетуге құқығы жоқ. Жануарларды бақылаусыз өсіруге тыйым салынады. Үй жануарларының санын шектеудің жанама әдісі - жалдау шартында жануарды үйде ұстауға тыйым салуды белгілеуге рұқсат беру; Бұл зат үй иесінің қалауы бойынша. Екінші жағынан, шартта бұл тармақ жоқ болса, онда иесі жануарды күтпеген жерден көшеге лақтыруға мәжбүрлеуге құқығы жоқ. Сондай-ақ, келісім-шартта жануар ұстауға тыйым салатын тармақ болса да, жалға алушы үй жануарын үш айға дейін «алыста» ұстауға құқылы.

Германияда ит ұстауға салық бар. Оның жылдық мөлшері қалаға байланысты бірінші ит үшін жылына 100-ден 150 еуроға дейін, ал кейінгілері үшін 200-ден 300 еуроға дейін, иттің мөлшері мен тұқымына қарамастан өзгереді. Жалғыз ерекшелік - иттердің «төбелес» тұқымдары, оларды ұстауға салынатын салық жылына шамамен 615 еуроны құрайды. Се-

бептердің бірі - көшеде (және баспанада) жиі кездесетін иттер арасында ең көп таралған жауынгерлік тұқымдар, өйткені. дәл олармен олардың иелері жеңе алмайды. Күресетін иттердің иелері иеленуге арнайы рұқсат және иттің «сенімділігі» туралы сертификат алуы керек: «сенімділік» кезеңді түрде тестілеу арқылы тексеріледі. Жауынгерлік тұқымды иттерге (шабуылдардан, адамдарды тістеуден және т.б.) міндетті сақтандыру енгізілді.

Көптеген қалаларда кедейлер мен әлеуметтік көмек алушылар салық төлеуден босатылуы немесе айтарлықтай жеңілдіктер алуы мүмкін. Салық қызметтік иттерден, оның ішінде жолсерік иттерден алынбайды. Халық көп қалаларда салық мөлшері жоғары.

Қазіргі француз қылмыстық құқығы жануарлардың қылмыс жасаудағы әртүрлі рөлдерін жеткілікті шынайы бағалайды. Француз Қылмыстық кодексінің 132-75-бабының 4-тармағына сәйкес, кез келген жануарды өлтіру, жарақаттау немесе осы әрекеттерді жасаймын деп қорқыту үшін қару қолданумен тең. Бұл ретте қару ретінде өлтіру немесе жарақаттау үшін арнайы жасалған кез келген зат танылады. Бұл француз заң шығарушысының жануарларда қоғамдық қауіпті қасиеттердің бар екенін біледі және оларды өлімге немесе адам денсаулығына зиян келтіруге қабілетті деп таниды дегенді білдіреді. Францияның Қылмыстық кодексінің 521-1-бабында жануарларға қатыгездік жасағаны үшін 50 000 франк көлемінде айыппұл салумен бірге алты ай түрмеде отыру қылмыстық жаза қарастырылған.

Француз қылмыстық заңнамасы қауіпті жануарлардың шабуылынан қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін реттейтінімен қатар, жануарларды адал емес ұстау және оларға деген қатыгездіктен қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша ерекшеленетін адамгершілікке жатпайтын әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тартатын бірқатар баптарды қамтиды. Бұл қылмыстың субъектілері заңмен немесе нормативтік құқықтық актілермен жануардың амандығы мен күтіміне қамқорлық жасауға міндетті адамдар да, оны ұстауда көрсетілген зардаптарға әкеп соққан қадағалау, немқұрайлылық, немқұрайлылық немесе немқұрайлылық жасаған басқа да адамдар болуы мүмкін.

Сондай-ақ, Францияның Қылмыстық кодексінде жануарларға қатыгездік емес, асырап алынған жануарға қасақана қиянат жасаудан көрінетін әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Мұндай әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесі бұрынғыдан жоғары, ол айыппұл мөлшерінде көрінеді. Осылайша, француз қылмыстық құқығы жануарларды емдеуде туындайтын әртүрлі қылмыстық жағдайларды жан-жақты және егжей-тегжейлі реттейді. Француз қоғамының құқықтық санасының дамуындағы жетістік – абайсызда жануардың өліміне немесе жарақаттануына әкеліп соқтыру сияқты әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тарту.

Француз қылмыстық заңы жануарлардың қорғалатын мүдделерге шабуылынан қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде тиімді болып көрінеді. Заңмен бекітілген адам өлтіру, жарақаттау немесе субъектінің жануарды пайдалануы сияқты зардаптардың қауіпін жасау кезінде қаруды қолдануды теңестіру нанымды көрінеді [10].

Айта кетейік, қазіргі швейцариялық қылмыстық заңнама жануарлармен қарым-қатынасты жан-жақты реттемейді. Швейцарияның Қылмыстық кодексінде жануарларға қатыгездік жасауға тікелей тыйым салатын ереже жоқ, ал қолданыстағы ережелер жоқ айқын тыйымнан шыққан. 197-бап тек ішінара ғана жануарларға адамгершілікке жатпайтын әрекеттерге жол берілмейтіндігін белгілеуге ұқсайды, содан кейін тек ішінара жыныстық сипаттағы әрекеттерді жасау.

Швейцарияда жануарларды ұстау мәселелерінің көпшілігі әкімшілік және азаматтық құқық нормаларымен реттеледі. 2002 жылдан бастап Швейцарияда ұлттық деңгейде Жануарларды қорғау туралы қаулы қабылданды және ол әрекет етеді. Швейцариядағы үй жануарлары нақты құқықтарға жатпайды, бұл олардың табиғи құқықтарының заңды түрде танылуын көрсетеді.

Швейцарияда әрекет ететін гуманитарлық заңнама Швейцария қоғамында үй жануарларының құқықтары мен мүдделерін ескере отырып, қоғамдық қатынастарды құруға мүмкіндік беретін сана мен адамгершіліктің жоғары деңгейіне ие екендігін бекітуге мүмкіндік береді [11].

Жануарларға қатыгездік жасағаны үшін қылмыстық жауапкершіліктің белгілі бір нормалары роман-германдық, англосаксондық және дәстүрлі құқықтық жүйелер деп аталатын барлық дерлік елдердің әртүрлі қылмыстық кодекстерінде тікелей бекітілген деп айтуға болады.

Негізінен, әртүрлі жануарларға адамгершілік қатынасты қорғайтын көптеген мақалалардың зерттелген диспозицияларында өлімге немесе жарақат алуға бағытталған әрекеттердің әдістері мен мотивтерін сипаттайтын әртүрлі белгілер жоқ. Бұл нормалардағы санкциялар көбінесе балама болып табылады. Әдетте, бұл санкциялар айыппұл салу немесе бас бостандығынан айыру сияқты жазалар болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаев қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы осы саясатты мемлекеттік деңгейде жалғастырды және белсенді түрде жетілдірілуде және реформалануда [12].

Бағалау, яғни жануарларға қатыгездік квалификациялау саласындағы шетелдік қылмыстық заңнаманың даму динамикасында мүліктік қатынастардың белгілі бір түрін құқықтық реттеуден белгілі бір құқықтарды қылмыстық-құқықтық қорғауға көшу тенденциясы байқалады. моральдық құндылықтар. Жануарларды емдеу саласындағы қылмыстардың субъектісі жабайы және қолға үйретілген және, әрине, сүтқоректілер мен құстардың үйдегі түрлері.

Шет елдердің қылмыстық кодекстерінің нормаларын салыстырмалы-құқықтық талдау негізінде бұрын Қазақстанда қоғамдық қызметтің әртүрлі салаларында жануарларға адамгершілікке жатпайтын әрекеттерге қарсы тұруға ықпал ететін жануарлар құқығы туралы заң болмаған деген қорытынды жасауға болады. Әлемдік қауымдастық жануарлардың әртүрлі түрлеріне қатыгездікпен қарау үшін жауапкершілікті заңнамалық тұрғыдан бекітуге ұмтылуда. Дамыған елдерде бүгінгі күнге дейін жануарларды қорғауға бағытталған түрлі гуманитарлық заңдар әзірленіп, жеткілікті деңгейде қабылданған. Бұл заңдар қолданылған әртүрлі өте тиімді тетіктердің арқасында жүзеге асырылып жатқанын айту керек.

Пайдаланылған дерекздер тізімі

1. <https://www.worldanimalprotection.org> (жүктеу мерзімі: 09.12.2022).
2. Қылмыстық құқық арқылы қоршаған ортаны қорғау туралы конвенция, 1998 жылғы 4 қараша, Страсбург, <https://www.coe.int/en/> (жүктеу мерзімі: 07.12.2022).
3. Испания Корольдігінің Қылмыстық кодексі (1995 ж., 2013 ж.) <https://www.legislationline.org> (жүктеу мерзімі: 10.12.2022).
4. Польша Республикасының Қылмыстық кодексі, 1997 ж., <https://www.legislationline.org/> (жүктеу мерзімі: 10.12.2022).
5. Шалагин А.Е. Шет елдердегі қоғамдық адамгершілікті қылмыстық-құқықтық қорғау // Экономика және құқықтың өзекті мәселелері. – 2012. – №2 (22). – 224-230 бб.
6. Лобов И.И. Жануарларға қатыгездік жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік: дис. ... з.ғ.к.. – М., 2000. – 167 б.
7. Өскеев Д.Б. Шет мемлекеттерде жануарларға қатыгездік жасағаны үшін жауапкершілік туралы қылмыстық заңнаманы әзірлеу. – 2019. – №13 (251). – 211-214 б. <http://www.animalsprotectiontribune.ru> (жүктеу мерзімі: 14.12.2022).
9. Үйсіз жануарлардың мәселелерін шешудегі неміс тәжірибесі <https://animals.kharkov.ua/> (жүктеу мерзімі: 15.12.2022)
- 10 Француз Республикасының Қылмыстық кодексі, <https://www.legislationline.org/> (жүктеу мерзімі: 14.12.2022).
11. Швейцария Конфедерациясының Қылмыстық кодексі, 1937 ж. <https://www.legislationline.org/> (жүктеу мерзімі: 14.12.2022).
12. Алдиярхан М.А., Байсеитова А.Т. Қазақстан Республикасында қылмыстық жазаны қолданудың ғылыми негізділігі мен тәжірибелік сипаты// Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – №2(67). – 2021. – 148-157 бб.

Авторлар туралы мәліметтер

Муратова Алуа Жасланқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының 2 курс докторанты.

Таубаев Бауржан Рыспекулы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті құқық және экономика факультетінің деканы.

Тұрысбек Рысбек Берікұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының оқытушысы.

Муратова Алуа Жасланқызы – докторант 2 курса кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Таубаев Бауржан Рыспекович – доктор PhD, ассоциированный профессор, декан факультета права и экономики Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова.

Тұрысбек Рысбек Берікұлы – преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Muratova Alua Zhaslangyzy – is a doctoral student of 2 course of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Law Faculty of the Al-Farabi Kazakh National University.

Taubaev Baurzhan Ryspekovich – PhD, Associate Professor, Dean of the Faculty of Law and Economics of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov.

Turyzbek Rysbek Berikuly – lecturer at the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of the Al-Farabi Kazakh National University.

С.Б. Дүзбаева¹, А.К. Жанибеков¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ КОНСТРУКЦИЯ ПРОБАЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

В статье рассматриваются и анализируются современные тенденции и законодательная конструкция пробационного контроля в Республике Казахстан и зарубежных странах. В статье авторами рассматривается не связанная с лишением свободы санкция в виде испытательного срока, обычно используемого наказания, которое предполагает определенный надзор и контроль за правонарушителями в сочетании с программами по оказанию им помощи и реабилитации. В статье рассматривается юридическая природа и значимость пробационного контроля. Также даны некоторые предложения по внесению изменений в действующую систему probation. Авторы данной статьи считают актуальным вопросом изучение и анализ зарубежного законодательства и опыта касательно пробационного контроля. По мнению авторов, изучение опыта и истории развития пробационного контроля поможет не только посторить идеальную конструкцию пробационного контроля, но и поспособствует развитию и совершенствованию института probation. Анализ международного законодательства и опыта касательно института probation играет важную роль в развитии probation в отдельных государствах.

Исследование подготовлено в рамках проекта грантового финансирования (AP14973071) «Пробационный контроль как одна из форм гарантий прав и свобод людей».

Ключевые слова: probation, пробационный контроль, институт probation, испытательный срок, пенитенциарная система, служба probation.

Қазақстан Республикасындағы және шет елдердегі probationлық бақылаудың заманауи үрдістері мен заңнамалық құрылымы

Мақалада Қазақстан Республикасындағы және шет елдердегі probationлық бақылаудың заманауи үрдістері мен заңнамалық құрылымы қарастырылады және талданады. Мақалада авторлар қылмыскерлерге көмек көрсету және оңалту бағдарламаларымен бірге белгілі бір қадағалау мен бақылауды көздейтін сынақ мерзімі, әдетте қолданылатын жаза түріндегі бас бостандығынан айыруға байланысты емес санкцияны қарастырады. Мақалада probationлық бақылаудың құқықтық табиғаты мен маңыздылығы қарастырылады. Сондай-ақ, қолданыстағы probation жүйесіне өзгерістер енгізу бойынша кейбір ұсыныстар берілді. Осы мақаланың авторлары шетелдік заңнаманы және probationлық бақылауға қатысты тәжірибені зерттеу мен талдауды өзекті мәселе деп санайды. Авторлардың пікірінше, probationлық бақылаудың тәжірибесі мен даму тарихын зерттеу probationлық бақылаудың идеалды құрылымын құруға ғана емес, сонымен қатар probation институтының дамуы мен жетілуіне ықпал етеді. Probation институтына қатысты халықаралық заңнама мен тәжірибені талдау жекелеген мемлекеттерде probationны дамытуда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу гранттық қаржыландыру жобасы бойынша дайындалды (AP14973071) «Probation бақылауы адамдардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру нысандарынан».

Түйінді сөздер: probation, probationны бақылау, probation институты, сынақ мерзімі, пенитенциарлық жүйе, probation қызметі.

Current trends and legislative structure of probation control in the Republic of Kazakhstan and foreign countries

The article discusses and analyzes current trends and the legislative structure of probation control in the Republic of Kazakhstan and foreign countries. In the article, the authors consider a non-custodial sanction in the form of probation, a commonly used punishment that involves certain supervision and control over offenders in combination with programs to provide them with assistance and rehabilitation. The article discusses the legal nature and significance of probation control. Some suggestions for making changes to the current probation system are also given. The authors of this article consider the study and analysis of foreign legislation and experience regarding probation control to be an urgent issue. According to the authors, the study of the experience and history of the development of probation control will not only help to build an ideal design of probation control, but also contribute to the development and improvement of the institute of probation. Analysis of international legislation and experience regarding the institute of probation plays an important role in the development of probation in individual States.

The study was prepared under the grant funding project (AP14973071) "Probation control as one from the forms of guarantees of the rights and freedoms of people".

Keywords: probation, probation control, probation institute, probation period, penitentiary system, probation service.

В последние годы резко возросла важность пробации как разнообразной программы, поскольку многие страны разработали расширенные службы пробации в качестве альтернативы тюремному заключению.

Согласно статье 1 Закона Республики Казахстан «О пробации» от 30 декабря 2016 года, пробацией считается «система видов деятельности и индивидуально определяемых мер контрольного и социально-правового характера, направленных на коррекцию поведения лиц, категории которых определены законом, для предупреждения совершения ими уголовных правонарушений» [1].

Каждый вид наказания, не связанного с лишением свободы, предполагает различный уровень контроля и вмешательства в жизнь правонарушителя, начиная от освобождения под залог за хорошее поведение без надзора и заканчивая домашним заключением с его интенсивным контролем и руководством правонарушителем.

Организация Объединенных Наций определила «пробацию» как «метод обращения со специально отобранными правонарушителями и состоит из условного приостановления наказания, пока преступник находится под личным надзором и получает индивидуальное руководство или «лечение» [2, с. 4].

Обычно термин «испытательный срок» используется для обозначения освобождения правонарушителей в общество при условии их хорошего поведения, независимо от того, находится ли правонарушитель под постоянным надзором или нет. Исследуя пробационный контроль в Республике Казахстан и зарубежных странах стоит рассматривать испытательный срок как освобождение правонарушителя под личный надзор сотрудника службы пробации для прохождения той или иной формы реабилитации.

Международное сотрудничество в области предупреждения преступности, уголовного правосудия и поиска альтернатив тюремному заключению, по необходимости, должно включать широкий спектр мероприятий. Они включают разработку и реформирование существующих законов и политики, развитие организационных структур, которые поддерживают и направляют отправление уголовного права, модернизацию работы органов уголовного правосудия и исправительных учреждений, организацию ключевых учреждений по осуществлению, международные правовые и исправительные исследования, организация и проведение исследований, а также организация семинаров, практикумов и учебных программ, направленных на укрепление новых или существующих инициатив в области уголовного правосудия.

Восьмой конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (1990) принял Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила). Согласно данной резолюции государства-члены разрабатывают меры, не связанные с тюремным заключением, в рамках своих правовых систем с целью обеспечения других возможностей, сокращая тем самым применение тюремного заключения, и с целью рационализации политики в области уголовного правосудия с учетом необходимости соблюдения прав человека, требований социальной справедливости и потребностей правонарушителя в отношении возвращения к нормальной жизни в обществе [3].

Последующая работа показала, что, несмотря на широкое использование условного осуждения и его популярность как одного из традиционных видов наказания, не связанных с лишением свободы, в последнее время не проводилось ни одного крупного межрегионального сравнительного исследования.

По результатам анализа развития современной тенденции пробационного контроля во всем мире нельзя не отметить Межрегиональный научно-исследовательский институт Организации Объединенных Наций по вопросам преступности и правосудия (ЮНИКРИ), который работает над определением стратегий по предупреждению и контролю преступности в целях содействия социально-экономическому развитию и защите прав человека, а также над выработкой практических систем, направленных на обеспечение поддержки в формировании, осуществлении и оценке практической политики [4].

Изучив историю деятельности нельзя не отметить опыт Межрегионального научно-исследовательского института Организации Объединенных Наций по вопросам преступности и правосудия (ЮНИКРИ) и Министерства внутренних дел Великобритании, которые исследовали систему пробации и служб для совершеннолетних правонарушителей в десяти странах, включая хорошо обеспеченные ресурсами и высокопрофессиональные службы Великобритании и Израиля, Японии.

Результаты исследования показали, что ряд важных вопросов, требуют дальнейшего изучения и практической разработки в целях продвижения пробации как заслуживающей доверия и эффективной меры наказания, не связанной с лишением свободы, особенно в развивающихся странах.

Стоит отметить, что развитые и развивающиеся страны в связи с увеличением численности заключенных и переполненности тюрем рассматривают альтернативные и более экономичные варианты, не связанные с лишением свободы, с тем чтобы более гуманно обращаться с правонарушителем и уводить правонарушителей из пенитенциарной системы.

Испытательный срок является распространенным вариантом вынесения приговора во всем мире, хотя он принимает множество различных форм. В исследовании рассматривается, как пробация используется в Австралии, Великобритании и Соединенных Штатах, странах Европы. Испытательный срок имеет ряд преимуществ перед тюремным заключением, которые делают его популярным как у судов, так и у правительств.

В вышеперечисленных странах надзор за взрослыми правонарушителями, находящимися на испытательном сроке и в других исправительных учреждениях сообщества входит в обязанности Службы пробации и условно-досрочного освобождения. Сотрудники службы пробации осуществляют надзор, управление и оказывают помощь правонарушителям, находящимся на условной свободе, в том числе находящимся под залогом, испытательным сроком, общественные работы и условно-досрочное освобождение. Другой основной функцией Службы является предоставление консультаций судам и органам по условно-досрочному освобождению в отчетах о предварительном отбывании наказания и условно-досрочном освобождении.

Пробационный контроль отражает «социальный» подход к уголовному правосудию и подчеркивает необходимость обращения с правонарушителями как с личностями.

Пробационный контроль эволюционировал, чтобы облегчить жизнь тем лицам, чьи правонарушения рассматриваются в большей степени как результат социального неблагополучия или дезорганизации. Им часто не хватает социальной, экономической, эмоциональной и семейной поддержки, которая защищает или предотвращает их от создания преступных сообществ, а затем и преступного поведения. Модель социального обеспечения рассматривает реабилитацию как наилучшую защиту для общества, когда она применяется к тем правонарушителям, которые имеют возможность быть реабилитированными.

Если мы будем изучать историю надзора за пробацией, то можем заметить, что он начался в 19 веке в Соединенных Штатах и Соединенном Королевстве Великобритании и Ирландии как инициатива основанных на церкви добровольных групп, заинтересованных в исправлении преступников. В Англии и Уэльсе пробация берет свое начало в работе миссионеров трезвости, работавших в полиции и суде в конце 19 века, которые обеспечивали неофициальный надзор за правонарушителями по просьбе магистратов. В Соединенных Штатах испытательный срок развивался с самого начала работа активиста движения за трезвость в Бостоне в 1840-х годах, который убедил судей отдать пьяниц, а позже и некоторых других несовершеннолетних правонарушителей, на его попечение [5].

Массачусетс разработал первую общегосударственную систему пробации в 1878 году, а к 1920 году этому примеру последовал 21 другой штат. С принятием 5 марта 1925 года Национального закона о пробации, подписанного президентом Кэлвином Кулиджем, была создана Федеральная служба пробации США. Джон Огастес, «Отец пробации», признан первым настоящим сотрудником службы пробации [6].

На сегодняшний день сотрудники служб пробации и предварительного следствия США, считающиеся «глазами и ушами» федеральных судов, проводят расследования и осуществляют надзор за лицами, обвиняемыми или осужденными за федеральные преступления. Офицеры собирают и проверяют информацию о лицах, которые предстают перед судами, готовят отчеты, на которые опираются суды при принятии решений об освобождении и вынесении приговоров. также служба пробации в США и в Великобритании осуществляют надзор за лицами, освобожденными в общество судами и органами условно-досрочного освобождения, направляют лица, находящиеся под наблюдением, в службы, которые помогут им оставаться по ту сторону закона, включая лечение от злоупотребления психоактивными веществами, лечение психического здоровья, медицинскую помощь, обучение и помощь в трудоустройстве [7].

Полагается, используемый государством подход при построении уголовно-правовой политики, когда используются методы ужесточения и смягчения уголовно-правовой репрессии, является наиболее эффективным при предупреждении преступности, так как позволяет более детально дифференцировать формы реализации уголовной ответственности и учитывает особенности индивидуального поведения виновного, имеющие уголовно-правовое значение. В целях совершенствования уголовно-правовой политики при предупреждении преступлений, посягающих на безопасность личности, государственную и общественную безопасность, считается целесообразным и необходимым одновременно использовать методы как ужесточения, так и смягчения уголовно-правовой ответственности [8, с. 38].

Таким образом, пробация, какой мы его знаем сегодня, началась с того, что суды использовали свои полномочия по общему праву, чтобы передать правонарушителей на попечение благотворительных волонтеров. Профессиональная служба пробации, основанная на законе, начала развиваться только в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков. Эти благотворительные начинания оказали сильное влияние на характер испытательного срока. Испытательный срок, по первоначальному замыслу, должен был «консультировать, помогать и дружить» с правонарушителями, которые больше нуждались в помощи, чем в наказании. Постановления об испытательном сроке сами по себе не были наказаниями, а альтернативой наказанию; и цель испытательного срока состояла в том, чтобы дать правонарушителям

возможность отреагировать на несколько простых советов и указаний, основанных на здравом смысле.

Нам нужен новый подход к проблеме борьбы с преступностью. Чтобы сделать это в развивающихся странах, мы должны детально изучить тему исследования. В странах, которые еще не ввели пробационный контроль, эта проблема представляется одновременно и более легкой, и более трудноразрешимой. Это проще, потому что сотрудничество вполне могло бы стать целью новой службы и задачей для всех существующих учреждений в области уголовного правосудия. Это сложнее, поскольку может возникнуть неуверенность в себе по отношению к новой службе или недоверие к новой службе со стороны авторитетных стран в области уголовного правосудия.

Пробационный контроль относительно неизвестен во многих странах, но является стандартной мерой во многих других, особенно в странах, входящих в Содружество. Однако пробация признана на международном уровне как система, которая работает, и мы считаем, что долг тех стран, где действует служба пробации, в том числе и Республика Казахстан, периодически собираться вместе и сравнивать свой опыт, которым они затем могут поделиться с международным сообществом по предупреждению преступности и уголовному правосудию.

По итогам исследования, мы пришли к выводу о необходимости подготовки руководства по службам пробации - набора тщательно разработанных руководящих принципов для практиков и менеджеров службы пробации. Основной целью которого будет помочь в активизации существующих служб и в повышении значимости пробации там, где акцент уменьшился или сместился. Руководство по службам пробации будет предназначен для оказания помощи и руководства тем странам, которые либо находятся в процессе, либо заинтересованы в создании служб пробации/ условно-досрочного освобождения или последующего ухода, с набором практических рекомендаций и инструментов оценки потребностей, которые в дальнейшем будут определять и направлять процесс разработки, внедрения и оценки пробационного контроля. Таким образом, важность этого руководства невозможно переоценить, поскольку оно предоставит каждой стране, богатую и нужную информацию и рекомендации по реализации пробационного контроля.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 года № 38-VI ЗРК «О пробации» // Интернет-ресурс: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/>(дата обращения: 12.11.2022).
2. United Nations (1951) Probation and Related Measures, Document E/CN.5/230, New York: United Nations;
3. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила). Приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года // Интернет-ресурс: <https://www.un.org/ru/>(дата обращения: 12.11.2022).
4. <https://www.un.org/ru/ga/unicri/>
5. <https://www.nyc.gov/site/probation/about/history-of-probation.page>
6. https://angolatransparency.blog/en/what-is-the-history-of-probation/#Who_signed_the_first_probation
7. <https://www.uscourts.gov/services-forms/probation-and-pretrial-services/probation-and-pretrial-services-mission>
8. Сайтбеков А.М. Правовое регулирование оснований освобождения от уголовной ответственности и наказания как средство уголовной политики при обеспечении национальной безопасности // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан». – №3 (73). – 2022 – 275 с.

Сведения об авторах

Дүзбаева Салтанат Бекболатқызы – доктор PhD, и.о. доцента кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Жанибеков Акынқожа Каленович – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Дүзбаева Салтанат Бекболатқызы – PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының доценті м.а.

Жәнібеков Ақынқожа Қаленұлы – PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры.

Duzbayeva Saltanat Bekbolatqyzy – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of the Al-Farabi Kazakh National University;

Zhanibekov Akinkozha Kalenovich – PhD, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Law Faculty of the Al-Farabi Kazakh National University.

А. Амангелдықызы¹, А.Н. Цой¹

¹Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Мақалада отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтан қорғау саласындағы құқықтық реттеу мәселелері және Қазақстан Республикасындағы әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы құқықтық шараларды реттеу мәселелері қарастырылған.

Мақалада, тұрмыстық зорлық-зомбылық күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және (немесе) экономикалық зорлық-зомбылық түрі зерттелген. Сонымен қатар күш көрсету зорлық-зомбылығы - дене күшін қолданып, денені ауыртып денсаулыққа қасақана зиян келтіру, психологиялық зорлық-зомбылық – адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды немесе өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына әкелетін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту, сексуалдық зорлық-зомбылық – адамның жыныстың тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер, экономикалық зорлық-зомбылық – адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру мәселелеріне қарсы іс-қимылдың құқықтық реттелуі зерделеніп құқықтық нормалаға өзгерістер ұсынылды.

Түйінді сөздер: отбасылық-тұрмыстық қылмыс, отбасылық-тұрмыстық қатынастар, тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілері.

Правовые меры противодействия бытовому насилию в отношении женщин в Республике Казахстан

В статье рассмотрены проблемы правового регулирования в области защиты потерпевших от семейно-бытового насилия и правовые меры противодействия бытовому насилию в отношении женщин в Республике Казахстан.

В статье рассматривается бытовое насилие как форма насилия психологического, сексуального и (или) экономического насилия. Физическое насилие – это умышленное причинение вреда здоровью путем применения физической силы, причинения физической боли, психологическое насилие – это умышленное воздействие на психику человека, угрозы, оскорбления, вымогательство или совершение правонарушений либо создание опасности для жизни или здоровья, а равно психическое, унижение личности, чести и достоинства путем принуждения (невольного убеждения) к совершению действий, приводящих к физическим и личностным расстройствам, сексуальному насилию - умышленному деянию против права человека, угрожающему неприкосновенности пола или половой свободе, а также сексуальным домогательствам в отношении несовершеннолетних действия характера, хозяйственное насилие - умышленное лишение лица жилища, пищи, одежды, имущества, средств, на которые он имеет предусмотренное законом право, проанализирована правовая регламентация деяния и предложены изменения в правовую норму.

Ключевые слова: семейно-бытовая преступность, семейно-бытовые отношения, бытовое насилие, профилактика бытового насилия, субъекты профилактики бытового насилия.

Legal measures to counter domestic violence against women in the Republic of Kazakhstan

The article discusses the problems of legal regulation in the field of protection of victims of domestic violence and legal measures to counter domestic violence against women in the Republic of Kazakhstan.

The article considers domestic violence as a form of psychological, sexual and (or) economic violence. Physical violence is the intentional infliction of harm to health by the use of physical force, causing physical pain, psychological violence is the deliberate impact on the human psyche, threats, insults, extortion or the commission of offenses or the creation of a danger to life or health, as well as mental, humiliation of the individual. honor and dignity by coercion (involuntary persuasion) to commit acts that lead to physical and personal disorders, sexual violence - a deliberate act against human rights that threatens the inviolability of sex or sexual freedom, as well as sexual harassment of minors acts of character, economic violence - intentional depriving a person of housing, food, clothing, property, funds to which he has the right provided by law, the legal regulation of the act is analyzed and changes to the legal norm are proposed.

Keywords: family and domestic crime, family and domestic relations, domestic violence, prevention of domestic violence, subjects of prevention of domestic violence.

Әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылыққа бүгінде кезкелген қоғам мен мемлекет алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 17 бабына сәйкес, Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды деп көрсетілген [1]. Бұл конституциялық нормалар жеке адамның отбасындағы қол сұғушылықтан қауіпсіздігіне де қатысты.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық дегеніміз – отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның басқаға (басқаларға) қатысты дене зардабын және (немесе) психикалық зардап келтіретін немесе келтіру қаупі бар құқыққа қарсы қасақана әрекеті (іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі).

Тұрмыстық зорлық-зомбылық күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және (немесе) экономикалық зорлық-зомбылық түрінде болуы мүмкін. Күш көрсету зорлық-зомбылығы - дене күшін қолданып, денені ауыртып денсаулыққа қасақана зиян келтіру [2].

Психологиялық зорлық-зомбылық - адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды немесе өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына әкелетін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту.

Сексуалдық зорлық-зомбылық – адамның жыныстың тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер.

Экономикалық зорлық-зомбылық – адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық тек отбасылық қатынастардың бұзылуымен ғана емес, тұтастай алғанда отбасының негіздері мен моральдық құндылықтарының жоғалуымен тікелей байланысты болып табылады.

Адамдар өледі немесе дене жарақатын алады, мүгедек болады, балалар жетім қалады, отбасылық құндылықтар мен әлеуметтік, туыстық байланыстар бұзылады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сәйкес, Соңғы 12 ай ішінде жыныстық серіктес болып табылмайтын адамның тарапынан күш көрсету немесе сексуалды зорлық-зомбылыққа душар болған 15-75 жастағы әйелдердің үлесі 413, Серіктес болмаған тулғамен ұшыраған, зорлау – 105, зорлау әрекеті немесе сексуалды зорлық-зомбылық - 170, қайсы болса да сексуалды зорлық-зомбылық – 221 [3].

Қазақстан Республикасында әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негізі келесіден тұрады: Қазақстан Республикасының Конституциясы

[1], Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [4]. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ [5]. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ [6]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 04 қаңтар күнгі № 214 V Заңы [2]. Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы N 114-IV Заңы [7]. Құқық бұзушылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы [8]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандартын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2016 жылғы 21 желтоқсандағы № 1079 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2017 жылғы 20 қаңтарда № 14701 болып тіркелді [9]. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі [10].

Қазақстан Республикасы бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің 2022 жылы қаңтар – қазан айлары аралығында адамның өліміне әкеп соққан қасақана қылмыстардың саны туралы мәліметтерге сәйкес, осы уақытта 1058 адам құрбан болған, оның ішінде әйел адамы 148. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің келесі баптары бойынша әйел адамдары құрбан болған: 99-бап. Адам өлтіру - 97, 100-бап. Жаңа туған баланы анасының өлтіруі – 1, 106-баптың 3 бөлігі бойынша. Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру – 50, 104-бап. Абайсызда қазаға ұшырату – 7, 105-бап. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу – 59. 126-баптың 3 бөлігі 3 тармақшасы бойынша Бас бостандығынан заңсыз айыру – 1, 128-баптың 4 бөлігінің 2 тармақшасы бойынша Адам саудасы -1 оқиға орын алған [11].

Қазақстан Республикасы бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің 2022 жылы қаңтар – қазан айлары аралығында суицид туралы мәліметіне сәйкес, осы жылы жалпы саны 3107 оқиға орын алған, оның ішінде әел адамдарының саны 1137 [11].

Қазақстан ТМД-да бірінші болып тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы құқықтық актіні қабылдады. Осы Заңда тұрмыстық зорлық-зомбылық «бір адамның отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы басқа адамға (басқаларға) қатысты қасақана құқыққа қарсы әрекеті (әрекеті немесе әрекетсіздігі), физикалық және (немесе) психикалық азап шегу қаупін тудыратын немесе қамтитын әрекет» ретінде айқындалған.

Осылайша, заң отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы зорлық-зомбылықтың алдын алуды реттейді, яғни неке-отбасылық қатынастардағы адамдар, жеке тұрғын үй, пәтер немесе басқа тұрғын үй шегінде бірге тұратын адамдар, сондай-ақ бұрынғы ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастар.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық физикалық, жыныстық, психологиялық және экономикалық зорлық-зомбылыққа бөлінеді. Ол көбінесе қылмыстық заңда қылмыстық жаза қарастырылған қылмыстар санатына жататын тиісті әрекетке айналады.

Р.Е. Джансараева, С.Б. Дүзбаева, А.Ж. Жақыш пікірлерінше, Қылмыстық кодекске тұрмыстық зорлық-зомбылықтан бөлек «зорлық-зомбылық» ұғымын енгізу тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына әйелдерге ғана емес, балалар мен қарт ата-аналарға да уақтылы көмек көрсетуге мүмкіндік береді деп есептейді.

Сонымен қатар, олардың пікірлерінше зорлық-зомбылық-бұл пандемия бүкіл елде қамтылған және отбасы институтын бірлесіп сақтау және адамзаттың құқығы мен бостандығын сақтау үшін шешім қабылдауды талап етеді деп есептейді [12, 55 б].

Ал, ҚР Балабиев өзінің еңбегінде келесіні тұжырымдады, сексуалдық зорлық-зомбылық түрлерін көрген балалар мен жасөспірімдерге арналған оңалту орталықтарын құру мәселесі де өзекті мәселелердің қатарында. Бұл орталықтар медициналық орталықтардың базасында құрылуы мүмкін, олардың қызметі халықты олардың бар екендігі, олар жүзеге асыратын қызмет бағыттары туралы хабардар етумен ұштасып, мемлекеттік бюджеттен

қаржыландырылуы тиіс. Сондай-ақ кәмелетке толмағандар өмірлік қиын жағдайларда көмекке және қолдауға жүгіне алатын, құқықтары бұзылған жағдайда, оның ішінде жыныстық және өзге де қылмыстық қол сұғушылық жағдайларында қажетті құқықтық, психологиялық көмек ала алатын балаларға арналған бірыңғай сенім телефонын құру өзекті болып табылады. Мұндай телефон желілері Қазақстанның барлық аймақтарында пайда болуы және кәмелетке толмағандар үшін қолжетімді болуы керек [13, 121 б].

П.В. Шмарион ойынша, отбасылық зорлық-зомбылықтың түрлері, пайда болу негіздері, салдары сияқты бірқатар сипаттамалары бар. Отбасында жасалатын зорлық-зомбылық қылмыстарының санын азайту үшін құқық қорғау органдары қылмыстың осы түріне профилактикалық Ұқпал етудің белсенді шараларын әзірлеуі керек, ал жәбірленушілер өздерін және жақындарын қорғау мақсатында өз отбасында жасалған зорлық-зомбылық туралы үндемеуі керек [14, 42 б.].

Н.В. Платонова пікірінше, отбасының бір мүшесінің отбасының басқа мүшесіне қатысты зорлық-зомбылық жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікті күшейту, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне тиісті қылмыстық-құқықтық және әкімшілік-құқықтық санкцияларды қолдана отырып, осындай зорлық-зомбылықтың жүйелі көріністеріне неғұрлым белсенді және пәрменді ден қоюға мүмкіндік береді деп есептейді [15, 62 б.].

Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы шараларын қолдану кезінде туындайтын қатынастарды реттеу тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негіздерінде белгіленген ерекшеліктер ескеріле отырып жүзеге асырылады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке профилактикасы шаралары тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамның құқықтық санасына және мінез-құлқына жүйелі түрде мақсатты ұқпал ету үшін, оның тарапынан жаңа құқық бұзушылықтар жасалуының алдын алу және жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қолданылуы тиіс.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке профилактикасы шаралары: профилактикалық әңгімелесу; әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттаманы жасау не қорғау нұсқамасын шығару үшін тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамды ішкі істер органдарына жеткізу; қорғау нұсқамасы; әкімшілік ұстау; медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары; құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу; әкімшілік жаза қолдану; ата-ана құқығынан айыру не оны шектеу, бала (ұл, қыз) асырап алудың күшін жою, қорғаншыларды және қамқоршыларды өз міндеттерін орындауынан босату және одан шеттету, баланы патронаттық тәрбиешінің тәрбиесіне беру туралы шартты мерзімінен бұрын бұзу; іс жүргізудің мәжбүрлеу шаралары және қылмыстық процесте жәбірленушілердің қауіпсіздік шаралары қамтамасыз ету болып табылады.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылды құқықтық реттелуіне келесіні ұсынуға болады ұсыныстар жасағым келеді: отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу жөніндегі өңірлік мақсатты бағдарламаларды, оның ішінде ведомстваралық тәсілді, тұрақты статистикалық есептерді және Мемлекеттік дағдарыс орталықтарын міндетті мемлекеттік қаржыландыруды әзірлеу және бекіту; әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін ерлер мен әйелдердің гендерлік теңдігін көтермелеу; Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық жасағаны жеке жеке баптың диспозициясына енгізе отырып, жеке қылмыстық-құқықтық норма түріндегі қылмыстың дербес құрамын дайындау және қылмыстық жауаптылықты күшейту.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.
2. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы.
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. www.stat.gov.kz (жүктеу мерзімі: 14.11.2022).

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
5. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.
7. Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы N 114-IV Заңы.
8. Құқық бұзушылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы.
9. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандартын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2016 жылғы 21 желтоқсандағы № 1079 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2017 жылғы 20 қаңтарда № 14701 болып тіркелді.
10. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.
11. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметі. – Астана. – 2022 жыл. – gamgor.kz
12. Джансараева Р.Е., Дүзбаева С.Б., Жақыш А.Ж. Основные аспекты насилия в уголовном праве // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – №3(72). – 2022. – С.51-56.
13. Балабиев Қ.Р. Жыныстық қылмыстардың құрбандары – жас балалар мен кәмелетке толмағандарды әлеуметтік бейімдеу, көмек көрсету мәселелері // Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов ат. Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – №3(72). – 2022. – 115-121 бб.
14. Шмарион П.В. Насильственные преступления против жизни и здоровья, совершаемые в семье в отношении несовершеннолетних: криминологический аспект // Российский следователь. – 2017. – № 9. – С. 41-45.
15. Платонова Н.В. Проблемы сексуального насилия в детском возрасте // Психиатрия: научно-практический журнал. – 2007. – № 2(26). – С.60-66.

Авторлар туралы мәліметтер

Амангелдықызы Анар – Каспий қоғамдық университетінің PhD докторанты.

Цой Анжелика Никифоровна – Каспий қоғамдық университеті «Әділет» Жоғары құқық мектебінің қауымдастырылған профессоры, доцент, заң ғылымдарының кандидаты.

Амангелдықызы Анара – PhD докторант Каспийского общественного университета.

Цой Анжелика Никифоровна – Ассоциированный профессор Высшей школы права «Әділет» Каспийского университета, кандидат юридических наук, доцент.

Amangeldykyzy Anara – PhD doctoral student of the Caspian Public University.

Tsoy Anzhelika – Associate Professor at the Higher Law School "Adilet" of the Caspian University, PhD in Law, Associate Professor Almaty.

М.Ш. Құрманғали^{1,2}, М.К. Бисенова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

БҰҰ ЖҮЙЕСІНІҢ АДАМДЫ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУҒА ҚАТЫСТЫ ОРТАҚ ҰСТАНЫМЫНДАҒЫ (2021) ЖАҒАНДЫҚ ТҮРМЕ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ

Зерттелетін тақырыптың өзектілігі көптеген елдердегі пенитенциарлық жүйенің сотталғандарды түзеу мен әлеуметтік оңалтуға бағытталмағанымен, қылмыс жасаған адамды бас бостандығынан айыру арқылы жазалауға бағытталғандығымен түсіндіріледі. Түрмедегі қамалу жағдайларының халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі көптеген қылмыстық сот төрелігі жүйелерінің ресурстарының жетіспеушілігі мен жазалау тәсіліне байланысты. Түрмелерде туындайтын мәселелердің көпшілігі әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктер мен қылмыстық сот төрелігі жүйелеріндегі жүйелік кемшіліктердің нәтижесі болып табылады. Ғылыми зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстанның заңгерлердің кең қауымдастығын БҰҰ жүйесінің адамды бас бостандығынан айыруға қатысты ортақ Ұстанымында (2021) көрсетілген жаһандық түрме проблемаларымен таныстыру. Зерттеу әдістері: жалпы ғылыми әдістер (логикалық, құрылымдық және жүйелік талдау, синтез, салыстыру, индукция және дедукция), сондай-ақ құбылыстар мен процестерді зерттеудің арнайы әдістері мен тәсілдері, формальды-логикалық, құрылымдық функционалдық, салыстырмалы құқықтану әдісі.

Түйінді сөздер: қамауға алынғандар, пенитенциарлық жүйелер, жаһандық түрме сын-қатерлері, БҰҰ жүйесінің адамды бас бостандығынан айыруға қатысты ортақ Ұстанымы.

Глобальные тюремные вызовы согласно Общей позиции системы ООН в отношении лишения свободы (2021)

Актуальность исследуемой темы обусловлена тем, что пенитенциарная система в большинстве стран не нацелена на исправление и социальную реабилитацию осужденных, а просто направлена на наказание путем заключения преступников под стражу. Несоблюдение международных стандартов в отношении условий содержания под стражей вызвано нехваткой ресурсов и карательным подходом большинства систем уголовного правосудия». Многие проблемы, возникающие в тюрьмах, являются результатом социально-экономического неравенства и системных недостатков систем уголовного правосудия. Основной целью статьи является ознакомление широкой юридической общественности Казахстана с глобальными тюремными вызовами, изложенными в Общей позиции системы ООН в отношении лишения свободы (2021). Методы исследования: общенаучные методы (логический, структурный и системный анализ, синтез, сравнение, индукция и дедукция), а также специальные методы и приемы исследования явлений и формально-логический, структурно-функциональный, метод сравнительного правоведения.

Ключевые слова: заключенные; пенитенциарные системы; глобальные тюремные вызовы; Общая позиция системы ООН в отношении лишения свободы

Global Prison Challenges as outlined in the UN System Common Position on Incarceration (2021)

The relevance of the topic under study is due to the fact that the penitentiary system in most countries is not aimed at the correction and social rehabilitation of convicts, but is simply aimed at punishment by taking criminals into custody. Failure to meet international standards regarding conditions of detention is due to the lack of resources and the punitive approach of most criminal justice systems.” Many of the problems that arise in prisons are the result of socioeconomic inequalities and systemic weaknesses in criminal justice systems. The main purpose of the article is to familiarize the communities of lawyers of Kazakhstan with the global prison challenges set out in the UN System Common Position on Incarceration (2021). Research

methods: general scientific methods (logical, structural and system analysis, synthesis, comparison, induction and deduction), as well as special methods and techniques for studying phenomena and the formal-logical, structural-functional, method of comparative law.

Keywords: prisoners; prison systems; global prison challenges; UN System Common Position on Incarceration

Кіріспе

Дүние жүзіндегі сот және түрме жүйелері жаза ретінде бас бостандығынан айырудың түпкілікті мақсатына нұқсан келтіретін, атап айтқанда, қоғамды қылмыстан қорғау және сотталғандарды бостандыққа шыққаннан кейін олардың әлеуметтік реинтеграциясына оңалтуға және дайындауға қолдау көрсету арқылы қылмыстың қайталануының алдын алу сияқты түбегейлі қиындықтарға тап болуда. Қамауды шамадан тыс пайдалану, түрменің толып кетуі, ол жердегі нашар тұрмыстық жағдайлар және түрме қызметтеріне жұмысына немқұрайлы қарау, түрмелердің қылмыстық сот төрелігі жүйесінің әлсіз буыны болып табылатынын және реформалық күш-жігердің басымды бағыты болмай тұрғанын білдіреді. Қоғамдық қауіпсіздікке, денсаулыққа және адам құқығына тигізетін салдары, сондай-ақ осы кемшіліктерге байланысты қаржылық және әлеуметтік-экономикалық шығындар өте үлкен. Кейбір елдерде, соның ішінде қақтығыс, жанжалдан кейінгі және басқа да дағдарыстық жағдайларда түрмелердегі елеулі кемшіліктер бейбітшілікке, қауіпсіздік пен тұрақтылыққа кері әсерін тигізеді. Коронавирустық аурудың (COVID-19) түрме жағдайына пропорционалды емес әсері нашар жабдықталған түрмелер дағдарысқа тап болған кезде не болатынын көрсетті. Бас бостандығынан айырумен байланысты проблемаларды шешу, оның ішінде оны теріс пайдалану «жақсы сауығу» күш-жігерінің негізгі бөлігі болуы керек.

Түрмелерде туындайтын мәселелердің көпшілігі әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктер мен қылмыстық сот төрелігі жүйелеріндегі жүйелік кемшіліктердің нәтижесі болып табылады. Әлеуметтік, нәсілдік және басқа кемсітушілік нысандары қылмыстық сот төрелігі саясаты мен тәжірибесінде бірдей көрініс табуы мүмкін. Осылайша, тиімді және тұрақты реформалау қызметі шамадан тыс бас бостандығынан айырудың және түрмедегі сотталғандардың саны өсіп кетудің негізгі себептерін қарастыратын және саясатты бас бостандығынан айырудың алдын алу мен балама түрлеріне ауыстыратын реформаға тұтас көзқарасты талап етеді. БҰҰ-ның «ешкімді артта қалдырмау» міндеттемесі сотталғандарды кемсітуге және шеттетуге ұшырайтын ерекше осал және маргиналды топ ретінде таниды. Жеткілікті ресурспен қамтамасыз етілген, жақсы басқарылатын түрме қызметтері және бас бостандығынан айырудан тыс шараларды қолдайтын мемлекеттік саясат Тұрақты дамудың 2030 күн тәртібіне қол жеткізудің маңызды факторлары болып табылады.

БҰҰ жүйесінің адамды бас бостандығынан айыруға қатысты ортақ Ұстанымы осы ұйымға мүше мемлекеттерге қамауда ұстауға шектен тыс тәуелділікті азайту және түрме тұрғындарын қысқарту, түрмедегі басқаруды күшейту және түрме жағдайларын жақсарту, сондай-ақ сотталғандарды оңалту мен әлеуметтік реинтеграциялауға жәрдемдесу үшін ортақ негізді қамтамасыз етеді. Ол зерттеулерге негізделген және халықаралық адам құқықтары құжаттарына, сондай-ақ БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі саласындағы стандарттары мен нормаларына берік негізделген. Осылайша, ол БҰҰ-ның мүше мемлекеттердің түрме реформаларын жүзеге асыру жөніндегі күш-жігерін қолдау үшін дәйекті ақпараттық-түсіндіру мен көмек беру нұсқаулығы болып табылады.

БҰҰ жүйесінің адамды бас бостандығынан айыруға қатысты ортақ Ұстанымы

БҰҰ жүйесінің 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму күн тәртібінің бөлігі ретінде түрмелерден туындаған жаһандық мәселелерді шешуде мүше мемлекеттерге көмектесуге дайын. Түрмедегі жаһандық мәселелерді шешуге бағытталған барлық күш-жігер халықаралық адам құқықтары заңнамасына және БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі саласындағы стандарттары мен нормаларына, соның ішінде БҰҰ-ның қамауға алынған адамдармен қарым-қатынас жасаудың минималды стандартты ережелеріне (Нельсон Мандела ережелері) негізделеді. Бұл сотталғандардың адамдық қадір-қасиетін қамтамасыз ету үшін

ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қауіпсіздік пен жалпы қоғамның әлеуметтік біртұтастығын қамтамасыз етеді. БҰҰ жүйесі үлкен жұмыс атқару керектігін мойындайды және 3 тақырыптық бағытта жүйелі және кешенді түрде өз қызметін белсенді жүргізуді шешті:

- (a) саясатты қамаудың алдын алуға және қамаудан баламала жазаларға қарай жылжу;
- (b) түрмедегі басқаруды күшейту және түрмедегі жағдайды жақсарту;
- (c) қылмыскерлерді реабилитациялауға және әлеуметтік реинтеграциялауға жәрдемдесу².

Ол жаһандық, аймақтық және ұлттық деңгейлердегі түрмеге қатысты мәселелер мен қиындықтарды қарастырады және бас бостандығынан айыру мәселесі бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымының мүше мемлекеттерге қолдау көрсетуінің ортақ негізін ұсынады. Бұл құжат түрмеге және оны жүзеге асыруға, оның ішінде үйлестіруді жақсарту және біріктірілген күш-жігер арқылы ағымдағы шектен тыс тәуелділікті қайта қарастыру бойынша күш-жігерді қолдауға арналған «Бір БҰҰ» тәсілін көрсетеді. БҰҰ жүйесінің бас бостандығынан айыруға қатысты ортақ ұстанымы ешкімді негізсіз қамауға алуға немесе қамауға алуға болмайтынын түсінуге негізделген³ және қылмыстық айыптау немесе құқық бұзушылыққа байланысты бас бостандығынан айыру, ең алдымен, бас бостандығынан айырумен байланысты емес санкцияларды немесе шараларды ескере отырып, соңғы инстанция шарасы болуы керек. Ол сондай-ақ құқық бұзушыларға қылмыстық сот төрелігінің жекеленген, теңгерілген және пропорционалды жауап беруінің бөлігі ретінде жақсы басқарылатын түрмелер сот төрелігі тізбегінің маңызды аспектісі болып табылатынын мойындайды. Адам қадір-қасиетін құрметтейтін және халықаралық нормалар мен стандарттарға сәйкес жұмыс істейтін түрме қызметтері бейбітшілік пен қауіпсіздікті, қоғамдық қауіпсіздікті және адам құқықтарын құрметтеуді қолдау күштерінің негізгі элементі болып табылады.

Сондықтан түрме реформасы мен қамауға алынған адамдармен қарым-қатынас жасау 2030 жылға дейінгі тұрақты даму күн тәртібінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы керек, атап айтқанда бейбітшілік, әділеттілік және күшті институттар бойынша Тұрақты дамудың 16-мақсаты және денсаулық пен әл-ауқаттың жақсаруы жөніндегі 3-мақсатқа қатысты. Гендерлік теңдік бойынша 5-мақсат және теңсіздікті азайту бойынша 10-мақсатқа қатысты. Бұл мақалада негізгі назар қылмыстық сот төрелігі жүйесіндегі пенитенциарлық мекемелердегі бас бостандығынан айыруға бағытталған. Осылайша, бас бостандығынан айырудың басқа формаларын, мысалы әкімшілік сипаттағы қамау сияқты қарастырылмайды⁴. Бас бостандығынан айырылған балалардың нақты жағдайы егжей-тегжейлі талқыланбайды, өйткені ол қосымша құқықтық құралдармен, халықаралық міндеттемелердің жиынтығымен реттеледі⁵. Балалар деп бұл жерде – 18 жасқа толмаған барлық адамдар айтылады⁶.

Жаһандық түрме сын-қатерлері

Қылмыстық сот төрелігінің қылмыспен күресу шараларын, оның ішінде бас бостандығынан айыруды мемлекеттер әділеттік орнату үшін жүзеге асырады. Осылайша, бас бостандығынан айыру және құқықбұзушылармен қарым-қатынас мемлекеттің қолданыстағы адам құқықтарын толық сақтай отырып, сот төрелігін қамтамасыз ету, қоғамдық қауіпсіздікті қорғау және құқық бұзушыларды жауапкершілікке тарту міндетін көрсетуі тиіс. Келесі негізгі жаһандық түрме сын-қатерлерін бөлек қарастырайық: сотқа дейінгі қамауда ұстауды

² The United Nations system common position on incarceration was developed by a working group of relevant United Nations entities under the coleadership of the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), the Department for Peace Operations and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), within the framework of the Secretary-General's Executive Committee.

³ See Human Rights Committee, general comment No. 35 (2014) on liberty and security of person (CCPR/C/GC/35).

⁴ For relevant standards in this regard, see the guidance developed by the Human Rights Committee, the Working Group on Arbitrary Detention, the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, and the Committee on the Rights of the Child (CCPR/C/GC/35; A/HRC/39/45, annex; CMW/C/GC/3-CRC/C/GC/22; CMW/C/GC/4-CRC/C/GC/23).

⁵ Including the Convention on the Rights of the Child and relevant United Nations standards and norms in crime prevention and criminal justice, such as the United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (General Assembly resolution 45/113, annex), the United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules) (General Assembly resolution 40/33, annex) and the United Nations Model Strategies and Practical Measures on the Elimination of Violence against Children in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice (General Assembly resolution 69/194, annex).

⁶ Art. 1 of the Convention on the Rights of the Child.

және бас бостандығынан айыруды теріс пайдалану; кемсітушілік пен теңсіздіктің артуы; түрменің толып кетуі; түрме әкімшілігімен қызметкерлерінің жұмысына немқұрайлылы мен билікті теріс пайдалануы.

1) Сотқа дейінгі қамауда ұстауды және бас бостандығынан айыруды теріс пайдалану

2019 жылы дүние жүзінде түрмелерде 11 миллионнан астам адам, оның ішінде 410 мың бала қамауда болды, бұл 2000 жылмен салыстырғанда 25%-ға көп. Дүние жүзіндегі түрмедегі әйелдердің саны көптеген елдердегі азшылықты құраса да, олардың саны сол кезеңде 50 пайызға өсіп, 714 000-нан астам әйелге жетті⁷. Мемлекеттер түрмені қолдануға өте әртүрлі дәрежеде жүгінеді. Дүниежүзі бойынша адамды түрмеде ұстаудың орташа деңгейі 100 000 жалпы ұлттық халыққа шаққанда 150-ден аз қамауға алынған адамдарды құраса да, 25-тен астам БҰҰ мүше мемлекеттерде 100 000 жалпы ұлттық халыққа шаққанда 300-650 қамауға алынған адамдарға жетті⁸. Жүргізілген зерттеулер қылмыстың жалпы тенденциялары бас бостандығынан айырудың жалпы қолданылуын түсіндірмейтінін көрсетті. Сотталғандардың санына тіркелген қылмыстар да, виктимизация да қалай әсер еткені туралы жүйелі түрде көрсетілмейді⁹. Осы жағдайларға қарамастан, түрмеде ұстау қылмыстық мінез-құлыққа жалғыз жауап болмаса да, әдепкі таңдау болып қала беріп тұр. Бас бостандығынан айырумен байланысты емес шаралардың болуына, сапасына және қолданылуына инвестициялар назардан тыс қалуда. Бас бостандығынан айыру соңғы шара емес, ал қылмысқа автоматты түрде жасалатын жауап болып тұр. Бұл жазаларды қатаңдатуынан және пропорционалды емес жазалаудан, сотқа дейінгі тергеуде қамауда ұстауды шектен тыс қолданудан, түрмеде жазасын өтеудің ұзартылған мерзімінен және бас бостандығынан айыруға байланысты емес баламаларды аз қолданудан көрінеді.

Сонымен қатар, көптеген елдердегі пенитенциарлық жүйе сотталғандарды түзеу мен әлеуметтік оңалтуға емес, тек ғана қылмыскерлерді қамауға алу арқылы жазалауға бағытталған. Қамауға алу жағдайларына қатысты халықаралық стандарттарды сақтамау көптеген қылмыстық сот төрелігі жүйелерінің ресурстарының жетіспеушілігінен және осы жүйенің жазалаушылық сипатынан туындайды¹⁰. Халықаралық құқықтың тиісті ережелеріне қарамастан¹¹, сотқа дейінгі қамауда ұстаудың шамадан тыс қолданылуы мен шамадан тыс ұзақтығы жаһандық проблема болып қала береді.

Қылмыстық құқықбұзушылық жасады деп айыпталған көптеген адамдар қоғамдық қауіпсіздікке немесе сот төрелігін жүзеге асыруға қауіп төндірмейтініне қарамастан, олардың қамауға алынғандардың арасындағы саны 2000 жылдан бері 30%-ға өсіп, 3 миллионнан астам адамды құрады. Сотқа дейінгі қамауда ұсталғандардың саны БҰҰ 45 мүше-мемлекеттегі сотталғандардың санынан асып түседі; осы мемлекеттердің 14-інде сотқа дейінгі қамаудағылар 70 пайыздан астамын құрайды¹². Кейбір елдерде сотқа дейінгі қамауға алынғандар әдетте болжанған қылмысқа кінәлі деп танылған адамдарға қолданылатын жазадан ұзағырақ мерзімге қамауда қалады. Басқалары бұл мақсатқа арналмаған және бұл мақсатта пайдаланылмауы керек полицейлік изоляторларды ұзақ мерзімге қамауға алынады.

⁷ See the United Nations Surveys on Crime Trends and the Operations of Criminal Justice Systems, complemented by data from the “World prison population list” and the “World female imprisonment list”, compiled by the World Prison Brief, Institute for Criminal Policy Research, and Birkbeck, University of London; see also the report of the Independent Expert for the United Nations global study on children deprived of liberty (A/74/136). The 2019 estimate of the global prison population refers to the total numbers of prisoners

⁸ Ibid.

⁹ Tapio Lappi-Seppälä, “Causes of prison overcrowding”, paper submitted to the workshop on strategies to reduce prison overcrowding in correctional facilities; Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Salvador, Brazil, 12–19 April 2010); Oliver Roeder, Lauren-Brooke Eisen and Julia Bowling, What Caused the Crime Decline? (New York, Brennan Center for Justice, York University School of Law, 2015).

¹⁰ A/68/295, para. 85.

¹¹ International Covenant on Civil and Political Rights, art. 9, para. 3, and art. 14, para. 2. With regard to corresponding provisions in the United Nations standards and norms in crime prevention and criminal justice, see the United Nations Standards Minimum Rules for Non-Custodial Measures (the Tokyo Rules), rule 6.1.

¹² See the United Nations Surveys on Crime Trends and the Operations of Criminal Justice Systems, complemented by data from the “World pretrial/remand imprisonment list”, compiled by the World Prison Brief; see also Catherine Heard and Helen Fair, Pre-trial Detention and Its Over-use: Evidence from Ten Countries (London, Institute for Crime and Policy Research, Birkbeck, University of London, 2019).

Осы себептерге байланысты бейбітшілік, әділеттілік және күшті институттарға қатысты Тұрақты дамудың 16-мақсаты сот төрелігі жүйелерінің тиімділігі мен қолжетімділігін өлшеу үшін индикатор ретінде сотталғандар арасындағы сотқа дейінгі қамаудағылардың пайызын белгілейді¹³.

Занда көзделген бас бостандығынан айыруға баламалардың шектеулі шеңберінің нәтижесінде соттарда шығарылған үкімдердің қылмыстың ауырлығына, сипатына және мәнжайларына сәйкес келуін қамтамасыз етудің қажетті нұсқалары болмауы мүмкін. Алайда, көбінесе мәселе ұлттық заңнамада бекітілген бас бостандығынан айырудан тыс шараларды соттың қолданбауында. Бұл олардың тиімділігін білмеу немесе сенімсіздікпен қарау, мемлекеттік қолдаудың жоқтығы, және де денсаулық сақтау, тұрғын үй және әлеуметтік қызметтердің жеткіліксіздігімен байланысты болуы мүмкін. Бас бостандығынан айыруға баламаларды, соның ішінде қалпына келтіретін сот төрелігі тәсілдерін¹⁴ іске асыру үшін қажетті институттар мен инфрақұрылымның болмауы немесе жеткіліксіздігі мәселені одан әрі ушықтырады. Түрмеде ұстауды шамадан тыс пайдалану көбінесе «нөлдік төзімділік» саясаты¹⁵ және заңды қатаң сақтау мен үкім шығаруды күшейтуге шақыратын популистік риторикамен қоздырады¹⁶. Бұл зерттеу нәтижелеріне қарамастан орын алады. Зерттеулерге сәйкес, қылмыстың алдын алатын фактор – түрмеге қамалу мүмкіндігі немесе қамалу жағдайларының ауырлығы емес, ал ұсталу ықтималдығы болып табылады екен¹⁷.

Мысалы, 149 елде ең ауыр қылмыстық жаза ретінде өлім жазасын алмастырған өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасын қолдану 2000 жылдан 2015 жылға дейін 84 пайызға өсті. Сол жылғы статистика бойынша 479 000 тұтқын ресми түрде өмір бойына бас бостандығынан айырылды. Өлім жазасын бірте-бірте алып тастау бұл ұлғайтудың жалғыз себебі болмаған сияқты. Зерттеу¹⁸ сонымен қатар өмір бойына бас бостандығынан айырудың қылмыстардың кең ауқымына және ұзақ немесе белгісіз мерзімге, оның ішінде шартты түрде мерзімінен бұрын босатусыз өмір бойына бас бостандығынан айыруды қолдануды көрсетеді¹⁹.

2) Кемсітушілік пен теңсіздіктің күшеюі

Теңсіздік пен төмен әлеуметтік-экономикалық жағдай қылмыстың таралуына байланысты екені анықталды²⁰. Осылайша, бас бостандығынан айыру қоғамның кедейшілікте өмір сүретін немесе маргинализацияланған сегменттеріне пропорционалды түрде әсер етеді. Кейбір елдерде адамдар баспанасыз қалу немесе айыппұлдарды төлемеу сияқты кедейлікке тікелей байланысты факторлардың салдарынан бас бостандығынан айырылады. Кедейлік пен әлеуметтік аз қамтылғандар үшін әлеуметтік, медициналық және заңгерлік қызметтерге жеткіліксіз қолжетімділік «қылмысқа қарсы қатаң күреске» бағытталған саясатпен және кемсідудің жүйелі түрлерімен үйлескенде (мысалы, нәсіліне, этникалық тегіне немесе жы-

¹³ Indicator 16.3.2 (Unsentenced detainees as a proportion of the overall prison population) of target 16.3 (Promote the rule of law at the national and international levels and ensure access to justice for all) under Sustainable Development Goal 16 (Promote peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels).

¹⁴ Any process in which the victim and the offender, and, where appropriate, any other individuals or community members affected by a crime, participate together actively in the resolution of matters arising from the crime, generally with the help of a facilitator (Economic and Social Council resolution 2002/12, annex, para. 2).

¹⁵ 14 Including, inter alia, mandatory minimum sentencing laws, an increase in longer sentences and changes in the eligibility for early release.

¹⁶ This concern also represents a challenge in the context of immigration detention in countries that rely on criminal law to enforce immigration statutes – a problem in itself that risks leading to arbitrary detention (International Organization for Migration (IOM), World Migration Report 2020 (Geneva, 2019)).

¹⁷ 16 Daniel S. Nagin, “Deterrence in the twenty-first century”, *Crime and Justice*, vol. 42, No. 1 (August 2013).

¹⁸ Dirk van Zyl Smit and Catherine Appleton, *Life Imprisonment: A Global Human Rights Analysis* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2019).

¹⁹ Life without parole is a criminal sentence that requires the serving of a lifelong sentence in prison without the possibility of parole. Life without parole means that the sentenced person will spend the rest of his or her life in prison, where he or she will eventually die.

²⁰ Tim Newburn, “Social disadvantage, crime, and punishment”, in *Social Advantage and Disadvantage*, Hartley Dean and Lucinda Platt (Oxford, Oxford University Press, 2016); Pablo Fajnzylber, Daniel Ledermann and Norman Loayza, “Inequality and violent crime”, *Journal of Law and Economics*, vol. 45, No. 1 (April 2002).

нысына негізделген), оның нәтижесі азшылықтар мен қамаудағылар арасында маргиналды топтардың көбеюіне әкеп соғады. Олардың көпшілігі жеңіл және зорлықсыз қылмыстар үшін айыпталған да болуы мүмкін. Түрмеде өткізілетін уақыт жұмыссыздықты, баспанасыздықты және кедейлікті күшейтеді, осылайша адамның қиыншылықтар мен азап өмір жағдайынан шыға алмауын күшейтеді.

«Құқық қорғау органдарының қызметкерлері қылмыстылықтың индикаторлары ретінде «кедейшілік», «үйсіздік» немесе «жағдайы төмен» дегенді жиі қолданатындықтан, кедейшілікте өмір сүретін адамдар қылмыстық сот төрелігі жүйесімен басқаларға қарағанда жиі қатынасқа түседі. Сондай-ақ олар осы жүйеге кіру немесе шығу кезінде айтарлықтай кедергілерге тап болады. Нәтижесінде, ең кедей және маргиналдардың пропорционалды емес саны қамаққа алынады, ұсталады және түрмеге жабылады²¹. Адамдар сонымен қатар, қоғамдық моральға қарсы немесе «имандылыққа қарсы қылмыстар» үшін түрмеге жабылуы мүмкін, олардың көпшілігі гейлер, бисексуалдар, трансгендерлер немесе интерсексуалдар²².

Балалар тек адамның бала ретіндегі мәртебесі негізінде («мәртебелік құқық бұзушылықтар» деп аталатын) немесе балаларды күту және қорғау қызметтеріне жүгінудің орнына заңмен тыйым салынған қылмыстық емес әрекеттер үшін бас бостандығынан айырылуы мүмкін. Көптеген елдерде қауымдастықтың және денсаулық сақтау мекемелерінің қолдауының болмауына байланысты психикалық ауруы немесе психоәлеуметтік бұзылыстары бар адамдар ешқандай құқық бұзушылық жасамаса да немесе қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін сотталмаса да, жиі қамауға алынады. Жоғарыда аталған себептер бойынша бас бостандығынан айыру халықаралық нормалар мен стандарттарды бұза отырып, негізсіз ұстау болып табылады²³. Есірткімен байланысты қылмыстар үшін сотталғандардың саны әлемдегі қамауға алынғандардың жалпы санының 18 пайызын құрайды деген мәлімет бар²⁴.

Әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктерді көрсете отырып²⁵, есірткі қылмысы үшін қамауға алынғандар көбінесе есірткіні пайдаланатын немесе есірткіге байланысты денсаулығында бұзылулары бар адамдар, есірткі курьерлері²⁶ немесе ұсақ саудагерлер сияқты төмен деңгейдегі қылмыскерлер болып табылады. Есірткі қылмыстары үшін бас бостандығынан айырылған әйелдердің үлесі (35 пайыз) ерлерге қарағанда (19 пайыз) жоғары²⁷, бұл гендерлік кемсітушіліктің, теңсіздіктің және зорлық-зомбылықтың қиылысатын нысандарын шешу қажеттігін көрсетеді²⁸. Көптеген елдерде есірткіге қатысты ұлттық заңдарда кішігірім құқықбұзушылық жасағандар үшін де бас бостандығынан айыру жазасының балама түрі қарастырылмаған, немесе олар өте шектелген. Сонымен қатар, қолда бар дәлелдемелер есірткіні қолдану бұзылыстарын емдеу және түрмелерде есірткіні қолданудың денсаулыққа теріс салдарын азайту үшін дәлелді бағдарламалардың жоқтығын көрсетеді²⁹. Дәлелдер сонымен қатар есірткіні қайта пайдалану қаупінің жоғарылауын және қамаудан босатылған кезде адамдар есірткімен артық дозалануын көрсетеді³⁰. Есірткі пайдаланумен байланысты денсаулық бұзылулары бар сотталғандарды емдеуге дәлелді араласулар болған кезде, олардың ауыруларының рецидиві мен рецидивизм қаупін азайтатыны көрсетілген³¹.

²¹ A/66/265, para. 65.

²² Such as adultery, homosexuality or the mere act of accessing sexual or reproductive health care.

²³ International Covenant on Civil and Political Rights, arts. 9, 11, 17, para. 1, and 18, para. 1; United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), rule 109.

²⁴ World Drug Report 2016 (United Nations publication, 2016), pp. 101–102.

²⁵ World Drug Report 2020, booklet 5, Socioeconomic Characteristics and Drug Use Disorders (United Nations publication, 2020).

²⁶ Often referred to as “drug mules”; this term refers to people, often women, who agree to transport drugs within the borders of a country or from one country to another for small amounts of money.

²⁷ World Drug Report 2019, booklet 2, Global Overview of Drug Demand and Supply (United Nations publication, 2019).

²⁸ World Drug Report 2018, booklet 5, Women and Drugs: Drug Use, Drug Supply and Their Consequences (United Nations publication, 2018).

²⁹ World Drug Report 2019, booklet 2.

³⁰ Elizabeth L.C. Merrall and others, “Meta-analysis of drug-related deaths soon after release from prison”, *Addiction*, vol. 105, No. 9 (September 2010).

³¹ Amanda E. Perry and others, “Interventions for drugusing offenders with co-occurring mental health problems”, *Cochrane Database of Systematic Reviews*, No. 10, art. No. CD010901 (2019); Dominique de Andrade and others, “Substance use and recidivism outcomes for prison-based drug and alcohol interventions”, *Epidemiological Reviews*, vol. 40, No. 1 (May 2018).

Қамауға алынған әйелдер мен қыздардың ерекше табиғаты, мінезі және ерекше қажеттіліктері, әдетте елеусіз қалдырылады және түрмеде ұстаудың ерлерге арналған моделіне кіреді³². Бас бостандығынан айыру әйелдерге және олардың асырауындағы адамдарға қауіпсіздік, гендерлік зорлық-зомбылыққа, психикалық денсаулыққа және стигматизацияға ұшырау тұрғысынан әсіресе теріс әсер етеді. Осындай теріс әсер ішінара гендерлік аспектілерді ескермейтін түрмелерді басқару тәжірибесі мен реабилитациялау бағдарламалары салдарынан туындайды.

Қамаудың әсері сотталғандардың жеке бастарымен шектелмейді. Теңсіздік, кемсітушілік және қоғамнан оқшаулатуды үздіксіз жалғастыратын экономикалық жағдайы, бұзылған отбасылық байланыстары және стигматизация тұрғысынан мұны олардың отбасылары қатты сезінеді. Әсіресе, түрмеде отырған ата-аналардың балалары³³, соның ішінде бір ата-анасымен түрмеде уақытша тұруға рұқсат берілген балалар зардап шегеді. Зерттеулерге сүйенсек, қамаудағы қамқоршылардың балалары мінез-құлық, эмоционалдық және когнитивті проблемалардан зардап шегеді екен. Олардың ұрпақтан ұрпаққа қауіпті жүріс-тұрыспен қылмыстық сот төрелігі жүйесімен байланысты болудың қатыгез цикліне түсу ықтималдығы жоғары³⁴.

3) Түрмелерге адамдардың шектен тыс толуы

Түрмелерге адамдардың шектен тыс толуы адам құқықтарының, денсаулық пен қауіпсіздіктің жаһандық өткір дағдарысы болып табылады және түрмелердегі халықаралық минималды стандарттарды бұзудың негізгі себебі болып табылады. Бұл құбылыс дүние жүзіндегі мүше мемлекеттердің көпшілігіне (110 мүше мемлекет) әсер етуді жалғастыруда, 50-ден астам мүше мемлекеттер өздерінің ресми мүмкіндіктерінің 150 пайызынан астамын түрме қызметтерін пайдаланады³⁵. Көптеген түрмелерде адамдардың шектен тыс толып кеткені сонша, сотталушылар төсектерін бөлісуге, ауысыммен немесе бірінің үстіне бірі ұйықтауға немесе түнді тік тұрып өткізуге мәжбүр.

Дүние жүзінде түрмеге адам шектен тыс толуының басты себебі ретінде сотқа дейінгі қамауды шамадан тыс пайдалану аталды. Қамаудағылардың кінәсі сотпен дәлелденгенге дейін кінәсіз деп танылуы тиіс болса да, сотқа дейінгі қамауда ұстау жағдайлары көбінесе сотталғандардың жағдайларына қарағанда нашар. Атап айтқанда, олар нашар инфрақұрылыммен, нашар қызмет көрсетумен, түзеу бағдарламаларын нашар іске асырумен сипатталады. Түрмелердегі жоспарланған адам сыйымдылығының айтарлықтай асып кетуі тек орын жетіспеушілігінен ғана емес. Сондай-ақ тамақтану сапасына, санитария мен гигиенаға, медициналық көмекке, жұқпалы аурулардың таралу қарқынына, халықтың осал топтарына көмек көрсетуге, сотталғандардың физикалық және психикалық денсаулығына, олардың мазмұнды шаралар мен бағдарламаларға қол жеткізуіне айтарлықтай әсер етеді. Түрмеге адамдардың шектен тыс толуының жанжалды тудырады, зорлық-зомбылықты арттырады, түрме инфрақұрылымын бұзады және қауіпсіздік пен басқаруда үлкен проблемаларды тудырады. Адамдар шектен тыс толы түрмелердегі сотталғандарды қадағалау, қауіпсіздік және жіктеу схемаларының болмауы сотталғандарды қауіптілігі жоғары сотталғандардан немесе түрме бандыларынан қорғауға әрекет жасау қажеттілігіне әкелуі мүмкін, сонымен қатар радикализация мен зорлықтың қауіпті көзіне айналуы мүмкін. Бір сотталғанға шаққандағы түрмедегі қызметкерлер санының қысқаруы және қолайсыз еңбек жағдайлары қызметкерлердің жұмысына, көзқарасына және әл-ауқатына кері әсерін тигізді. Мұндай жағдайларда түрме қызметкерлері авторитарлы немесе теріс рөлге ие болуы мүмкін. Осылайша, түрмеге адамдардың шектен тыс толуы: түрмелерді адал басқару; сотталғандардың денсаулығын,

³² Prevention of torture and ill-treatment of women deprived of their liberty (CAT/OP/27/1).

³³ See A/74/136, chap. 10.

³⁴ Eric Martin, "Hidden consequences: the impact of incarceration on dependent children", National Institute of Justice Journal, No. 278 (2017); Adele D. Jones and Agnieszka E. Wainaina-Woźna, eds., Children of Prisoners: Interventions and Mitigations to Strengthen Mental Health (Huddersfield, United Kingdom, University of Huddersfield, 2013); Peter Scharff-Smith and Lucy Gampell, eds., Children of Imprisoned Parents (Copenhagen, Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre, 2011).

³⁵ See footnote 6.

қауіпсіздігін және әл-ауқатын қамтамасыз ету; түрмелерде реабилитациялау режимін жүргізу; түрме қауіпсіздігін сақтаумен байланысты пенитенциарлық қызмет бетпе-бет кездесетін қиындықтарды еселейді.

4) Түрме әкімшілігі мен қызметкерлерінің жұмысына немқұрайлылығы мен билікті теріс пайдалануы

Бас бостандығынан айыру жазасы сотталғандардың барлық күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыруды түрме қызметтеріне тәуелді қылатын жағдайды тудырады. Осылайша, БҰҰ мүше мемлекеттер қамауға алынғандардың адам құқықтарын құрметтеуге, қорғауға және қолдауға жоғары жауапкершілікке және ерекше жауаптылыққа ие болып табылады³⁶. Түрмелердің жабық болуына байланысты қоғамдық бақылаудың маңызы зор. Көптеген мүше мемлекеттерде осы факторларға қарамастан, түрмелерді басқару және құқықбұзушылармен айналысу басымдыққа ие болмай тұр. Түрмелер әдетте ресурстарға мұқтаж және қамауға алынғандардың ең қарапайым өмірлік қажеттіліктерін қиыншылықпен қанағаттандырады. Сенімді түрме инфрақұрылымына техникалық қызмет көрсетуге, жөндеуге және салуға арналған бюджеттер жеткіліксіз немесе олар қауіпсіз, лайықты және сау түрме ортасын қалыптастыратын нақты деректерге негізделген жобаларды есепке алмайды.

Бұл жағдай, қабылдау кезінде сотталғандардың денсаулығының жалпы нашарлауымен және денсаулық сақтау мекемелерімен нашар байланысымен салдарынан ушығып, жиі өлім-жітім мен түрмедегі жұқпалы³⁷ және жұқпалы емес³⁸ аурулардың таралуына әкеледі. Бұл аурулар сотталғандарға, олардың отбасыларына, келушілерге және түрме қызметкерлеріне ғана әсер етіп қоймайды, сонымен қатар жалпы қоғамның денсаулығына қосымша салмақ түсіреді. Түрмелер әсіресе коронавирустық аурудан (COVID-19) қатты зардап шеккені және қазірде олардың таралуы мен індеттің жоғарылау қаупі бар екені таңқаларлық жайт емес. 2021 жылдың сәуір айындағы жағдай бойынша, 122 елде 538,000-нан астам қамауға алынғандардың коронавирусқа оң сынақтан өтті, олардың 3,900-і COVID-19-дан қайтыс болды³⁹. Сонымен қатар, кейбір елдердегі зерттеулер жалпы халықпен салыстырғанда қамауға алынғандардың коронавирусты жұқтыруы және COVID-19-дан өлуі жиірек екенін көрсетеді. Қамау орындарына салақтықпен қарау – басқару, қадағалау және есеп беру тетіктерінің сәйкессіздігі тәуекелдерін арттырады. Тіпті еркектерді әйелдерден, ересектерді балалардан, сотталғандарды сотқа дейінгі қамаудағылардан⁴⁰ бөліп ұстау сияқты базалық және негізгі талаптар да көптеген елдерде әрдайым сақтала бермейді.

Сонымен қатар, сотталғандардың заңгерлік кеңес алуына, сондай-ақ тәуелсіз тексеруші органдардың өкілдеріне қол жеткізуіне айтарлықтай кедергі болуы немесе қиындықтар болуы мүмкін. Қылмыстық сот төрелігі жүйесінде жұмыс істейтін басқа мемлекеттік қызметкерлерге қарағанда түрме қызметкерлері⁴¹ әдетте аз құрметке ие. Әдетте олардың жалақысы төмен, кәсіби дайындық пен мансаптық өсу мүмкіндіктері аз болып келеді. Бұл билікті кадрларды іріктеуде қиындықтар туғызып қана қоймай, олардың моральдық және еңбек өнімділігіне кері әсерін тигізеді. Жоғарыда аталған факторлардың барлығы түрмелерде азаптау, қатыгездік және басқа да адам құқықтарын бұзу қаупін арттырады. Кең таралған сыбайлас жемқорлық⁴² және қауіпсіздікті бұзу, оның ішінде қамауда жалғасып жатқан қылмыстық әрекеттер де түрменің сыртындағы қоғамға да тұрақсыздандыратын әсер етуі мүмкін.

³⁶ Reports of the United Nations High Commissioner for Human Rights on human rights in the administration of justice (A/HRC/42/20) and on human rights implications of overincarceration and overcrowding (A/HRC/30/19).

³⁷ Such as tuberculosis, hepatitis C, sexually transmitted infections and blood-borne diseases, including HIV.

³⁸ Including mental health and substance use disorders.

³⁹ Justice Project Pakistan, COVID-19 and Prisoners, “COVID-19: infected prisoners and deaths across the world”. Available at www.jpp.org.pk/covid19-prisoners/.

⁴⁰ International Covenant on Civil and Political Rights, art. 10; the Nelson Mandela Rules, rule 11.

⁴¹ Alison Liebling, David Price and Guy Shefer, *The Prison Officer*, 2nd ed. (London, Routledge, 2012).

⁴² United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Handbook on Anti-Corruption Measures in Prisons*, Criminal Justice Handbook Series (Vienna, 2017).

Қорытынды

Жеке мемлекеттерде мақтауға тұрарлық бастамалар мен прогреске қарамастан, дүние жүзіндегі түрме жүйелері әлі де түбегейлі проблемаларға тап болуда. Бұл проблемалар бас бостандығынан айырудың түпкілікті мақсатына, яғни қоғамды қылмыстан қорғау және сотталғандарды бостандыққа шыққаннан кейін оларды әлеуметтік реинтеграциялауға дайындау және оңалтуды қолдау арқылы қылмыстың қайталануының алдын алуға нұқсан келтіреді. Түрмеге адамдардың шектен тыс толуына, қамалғандарды ұстаудың нашар жағдайларға және түрме қызметіне мемлекет тарапынан немқұрайлылық танытуға байланысты түрмелер қылмыстық сот төрелігі жүйесінің әлсіз буыны болып табылады. Тиісті реформалар кезінде түрмелерге басымдық берілмейді.

Қоғамдық қауіпсіздікке, денсаулыққа және адам құқықтарына тигізетін салдары және осы көптен бері жиналған проблемаларға байланысты қаржылық және әлеуметтік-экономикалық шығындар да орасан зор. Түрмелерді басқару және құқықбұзушылармен айналысу Тұрақты дамудың әртүрлі мақсаттары⁴³ және олармен байланысты міндеттер мен көрсеткіштерге қол жеткізуге ықпал етеді⁴⁴. Жеткілікті ресурспен қамтамасыз етілген және жақсы басқарылатын түрме қызметі мен бас бостандығынан айырумен байланысты емес шараларға жауапты ұйымдар 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму күн тәртібін жүзеге асырудың маңызды факторы болып табылады. БҰҰ-ның «ешкімді артта қалдырмау» міндеттемесі қамауға алынғандарды кемсітуге және шеттетуге ұшырайтын ерекше осал және маргиналданған топ ретінде таниды⁴⁵.

Түрмелердің жабық сипатын және олардың тән қатыгездік пен зорлық қаупін ескере отырып, бір жағынан түрме қызметі, екінші жағынан сыртқы тәуелсіз органдардан тұратын, түрме қызметінің тұрақты мониторингі мен тексеруінің дуальды жүйесі азаптау мен қатыгездіктің алдын алу үшін қажет. Түрмелерде көрініс табатын көптеген проблемалар қылмыстық сот төрелігі жүйесіндегі, соның ішінде нәсілдік және гендерлік әділеттілік пен балаларға әділеттілікке қатысты жүйелі кемшіліктердің нәтижесі болып табылады. Реформалаудың тиімді және тұрақты әрекеттері – заңнамалық кемшіліктерді, процедуралық кемшіліктерді және заң үстемділігін қамтамасыз етудің физикалық инфрақұрылымындағы кемшіліктерді таба алатын; қамауға алумен байланысты емес шараларды қолдануға және сапалы заң көмегіне қол жеткізуге инвестиция жасайтын тұтас көзқарасты талап етеді. Қылмыстық сот төрелігі жүйесіндегі расизм пен нәсілдік кемсітушіліктің алдын алу және адам құқықтары туралы нормаларға⁴⁶ сәй олармен күресу стратегиялары түрмелерді басқарудың және құқықбұзушылармен айналысудың арнайы шараларын қамтуы керек.

COVID-19 пропорционалды емес әсері шамадан тыс жүктелген және нашар жабдықталған түрмелер дағдарысты жағдайға тап болғанда қандай күйге түсетінін көрсетті. Адамды бас бостандығынан айырумен байланысты проблемаларды шешу, сот төрелігі мен денсаулық сақтау секторлары арасындағы үйлестірудің жоқтығын ескеріп, түрмелердегі жағдайды «жақсы қалпына келтіру» әрекеттерінің негізгі бөлігі болуы керек. COVID-19-дан кейінгі өмірдің қалпына келуі қылмыстық сот төрелігі жүйелеріне өздерінің созылмалы кемшіліктерін жойып, пенитенциарлық жүйенің тұтас реформасын өткізуге маңызды мүмкіндік береді. Төтенше жағдай туралы бастамаларына сүйене отырып дүние жүзі

⁴³ In addition to Goal 16 (peace, justice and strong institutions) and Goal 10 (Reducing inequalities), these include Goal 1 (Ending poverty), Goal 2 (Ending hunger), Goal 3 (Good health and well-being), Goal 4 (Quality education), Goal 5 (Gender equality), Goal 6 (Clean water and sanitation) and Goal 8 (Decent work and economic growth).

⁴⁴ Including, in particular, target 16.3 (Promote the rule of law at the national and international levels and ensure equal access to justice for all) and its indicator 16.3.2. (Unsentenced detainees as a proportion of the overall prison population), as well as target 10.3 (Ensure equal opportunity and reduce inequalities of outcome, including by eliminating discriminatory laws, policies and practices and promoting appropriate legislation, policies and action in this regard) and its indicator 10.3.1 (Proportion of population reporting having personally felt discriminated against on the basis of a ground of discrimination prohibited under international human rights law).

⁴⁵ United Nations System Chief Executive Board for Coordination, *Leaving No One Behind: Equality and Non-discrimination at the Heart of Sustainable Development* (New York, 2017).

⁴⁶ António Guterres, Secretary-General, “The highest aspiration: a call to action for human rights” (February 2020).

бойынша кемінде 700,000 сотталғандарды босатқан мүше мемлекеттер⁴⁷, осы нәтижелерді тұрақты түрде толық жүзеге асыру үшін және түрмеде ұстауды шамадан тыс пайдалануды шұғыл түрде қайта қарастыру үшін бірлескен әрекеттер қажет.

Көп жағдайда қылмыскер әйелдер қоғамдық қауіпсіздікке айтарлықтай қауіп төндірмейді. Жүктілік немесе күтім жасау міндеттері сияқты олардың нақты жағдайларын ескере отырып, түрмеде ұстаудың гендерлі-сезімтал баламаларын ілгерілету үшін көбірек күш салу қажет. Түрмедегі сотталған және қамауға алынған әйелдердің ерекше жағдайлары мен қажеттіліктеріне жауап беруді, соның ішінде олар бетпе-бет кездесетін негізгі әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешуге бағытталған әлеуметтік реинтеграциялау стратегиялары арқылы күшейту керек. Түрмеде болуына қарамастан, қамауға алынғандар қоғамның мүшелері болып қала береді. Тиісінше, азаматтық қоғамды құрайтын ұйымдар қоғамда және түрмеде құқықбұзушылармен айналысуды қолдауда, қосымша көмек беру, мониторинг және реабилитациялау мен әлеуметтік реинтеграцияға бағытталған қызмет көрсету арқылы маңызды рөл атқаруы тиіс.

Саясаткерлердің қылмыстылыққа қатысты көзғарастарына қоғамдық пікір үлкен әсер етеді. Қылмыстық сот төрелігінің жазалаушылық саясатын негіздеу үшін қылмыскерлерге неғұрлым қатаң жазалар қолдануды талап ететін қоғамдық пікірлер жиі пайдаланылады. Алайда, ақпарат алмасуды және хабардарлықты арттыру арқылы бұл мәселелерді дұрыс түсінуге болады. Мұқият зерттеулер, деректер, бұқаралық ақпарат құралдары және қауымдастықтармен тығыз ынтымақтастық пенитенциарлық реформаға қоғамдық қолдаумен саяси ерікті қалыптастырудың кілті болып табылады. Түрмедегі проблемалар әсіресе қақтығыстарда, қақтығыстардан кейінгі және басқа дағдарыстық жағдайларда өткір болуы мүмкін; олар адам құқықтарының өрескел бұзылуына ғана емес, сонымен қатар түрмедегі тәртіпсіздіктерге, жаппай қашуға және зорлық экстремистік идеологияның таралу ықтималдығының артуына әкеледі. Қақтығыстардың қозғаушы күші бола тұра және қоғамның заң үстемдігі институттарына деген сеніміне нұқсан келтіріп, мұндай оқиғалар БҰҰ-ның бітімгершілік миссияларының бейбітшілікті тұрақтандыру және сақтау бойынша әрекеттеріне елеулі түрде нұқсан келтіреді. Сонымен қатар, қарулы топтарға қарсы тұру, конфликтілермен байланысты ауыр қылмыстардың алдын алу, мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілердің қылмыстық жауаптылығын қамтамасыз ету бойынша әрекеттер пенитенциарлық жүйелердің қалыпты жұмыс істеуін талап етеді.

Авторлар туралы мәліметтер

Құрманғали М.Ш. – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Нархоз университеті.

Бисенова М.К. – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

Құрманғали М.Ш. – кандидат юридических наук, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, университет Нархоз.

Бисенова М.К. – кандидат юридических наук, доцент, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби.

Kurmangali M.Sh. – PhD in Law, al-Farabi Kazakh National University and Narхоз University.

Bissenova M.K. – PhD in Law, al-Farabi Kazakh National University.

⁴⁷ 46 United Nations Office on Drugs and Crime, COVID-19 Guidance Note: Emergency release mechanisms for detainees and prisoners during COVID-19: Findings and recommendations (Vienna, 2021).

Г.М. Атаханова¹, К.Ж. Агибаева¹, Ш.Д. Советхан²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
²Қ.А. Яссауи атындағы университет, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ЖАНУАРЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ҚАТЫГЕЗДІКТІҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қылмыстық құқық пен криминалистиканың отандық теориясы тұрғысынан «жануарларға қатыгездікпен қарау» ұғымы қарастырылған. Мақалада авторлар Сот практикасын зерделеу негізінде жануарларға қатыгездік қылмысты дайындалмай және жасырмай жасалу мүмкіндігіне назар аударады. Сот практикасын жалпылау қолданылған құралдарға байланысты жануарларға қатыгездік жасау тәсілдерінің жіктелуін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: жануарларға қатыгездікпен қарау, жануарларға қатыгездікпен қарау әдісі, садизм, садистік әдістер, аса қатыгездік әдістер, қылмыс жасау тәсілі, қылмысқа дайындалу, жануарларға қарсы қатыгездікті алдын алу.

Вопросы профилактики жестокого обращения с животными

В статье рассматривается понятие «жестокое обращение с животными» с точки зрения отечественной теории уголовного права и криминалистики. В статье автор обращает внимание на возможность совершения жестокого обращения с животными без подготовки и сокрытия преступления на основе изучения судебной практики. Обобщение судебной практики позволяет сформировать классификацию способов жестокого обращения с животными в зависимости от используемых средств.

Ключевые слова: жестокое обращение с животными, метод жестокого обращения с животными, садизм, садистские методы, методы особой жестокости, способ совершения преступлений, подготовка к преступлению, профилактика жестокого обращения с животными.

Issues of prevention of cruelty to animals

The article examines the concept of «animal cruelty» from the point of view of the kazakh theory of criminal law and criminalistics. In the article, the author draws attention to the possibility of committing cruelty to animals without preparation and concealment of the crime based on the study of judicial practice. Generalization of judicial practice allows us to form a classification of methods of cruelty to animals depending on the means used.

Keywords: cruelty to animals, method of cruelty to animals, sadism, sadistic methods, methods of special cruelty, method of committing crimes, preparation for a crime, prevention of cruelty to animals.

Жануарларға деген қатыгездіктің сезімі азаматтардың, әсіресе жасөспірімдер мен жастардың бойында тіршілік иелерінің қиналуына, немқұрайлықпен қарау, тіпті одан лязаттану, қоршаған ортаны, мәдени материалдық құндылықтарды тағылықпен бүлдіру, адамдарға үстемдік жүргізуге құмарлық тәрізді сезімдердің қалыптасуына ықпал етеді. Мұндай сезімдерден қоғамға қауіпті әрекеттер туындағанда қылмысқа айналатыны белгілі. Осылайша қылмысқа ұласатын әрекеттерге қарсы тұру мемлекеттік маңызды мәселесі болып табылады.

ҚР ҚК-нің 316-бабы диспозициясында жануарға оның мертігуімен алып келген қатыгездікпен қарау үшін жауапкершілікті белгілейді, алайда қолданыстағы Қылмыстық

Кодекстің түсінігінде жануарларға қатыгездікпен қарау қылмысы сипаттамасында жете анықтамасы қарастырылмаған. Ғылыми еңбектерде талдау көрсеткендей, көптеген зерттеушілер «жануарларға қатыгездік» ұғымын қылмыстық- құқықтық мағынада субъект жасаған белгілі бір әрекеттерді және субъект жүзеге асырудан бас тартқан әрекеттерді тізімдеу әдісімен сипаттайды. Кейбір зерттеушілер бұл ұғымның анықтамасын біздің ойымызша оның мәнін көрсетпестен береді [1, 31]. Мысалы, С.Т. Иксатова мынадай анықтамасын келтіреді: «Жануарларға қатыгездікпен қарау деп – оларды сусыз, тамақ бермей, ерекше суық немесе ыстық жерлерге ұстау, ұрып соғу, олармен ғылымға негізделмеген тәжірибелер жасау, оларды азаптап өлтіру және т.б.» [2, 36].

«Жануарларға қатыгездік» ұғымын қылмыстық-құқықтық мағынада келесідей тұжырымдауға болады: жануарларға қатыгездікпен қарау дегеніміз – бұл бұзақылық немесе пайдакүнемдік ниетпен немесе аса қатыгездікпен әдістерді қолдана отырып, кәметке толмағандардың көзінше жасалған және олардың өліміне, жарақаттануына әкеп соқтырған объективті түрде мәжбүр етілмеген ауырсыну, физикалық азап».

ҚР ҚК-нің 316-бабы бойынша қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін қылмыс жасау тәсілін белгілеудің маңызы зор. ҚР Қылмыстық Кодексінде «қылмыстық іс жасау тәсілі» ұғымының анықтамасы жоқ, ал қылмыстық құқық ғылымында бұл мәселе бойынша көзқарастардың плюрализмі бар. Қарама-қайшылыққа бой алдырмай, ғылыми әдебиеттерде ұсынылған тұжырымдаманың заманауи анықтамаларының біріне тоқталайық. Қылмыстық іс-әрекетті жасау тәсілі – бұл іс-әрекет нысаны мен кінәлілік нысанына қарамастан, әрбір қылмысқа тән қылмыстық іс-әрекет құрамының бейтарап жағының факультативті белгісі, ол белгілі бір ретпен орындалатын нәтижеге қол жеткізуге бағытталған іс-қимыл немесе әдістер жүйесі болып табылады [3, 10].

ҚР ҚК-нің 316-бабын зерделеуге сүйене отырып, жануарларға қатыгездікпен қарау әдісі заңда аса қатыгездік әдістерді қолдана отырып, жануарларға қатыгездік жасауды қарастырғанына байланысты қылмыстық іс-әрекет құрамының факультативті белгісі ретінде әрекет етеді. Қатыгездікпен қарау белсенді әрекет түрінде, сондай-ақ, әрекетсіздік арқылы да жасалуы мүмкін. Арнайы әдебиеттерді зерттеу іс-әрекет түріндегі қатыгездіктің көрінісі әртүрлі әдістер мен формаларға ие екенін көрсетеді. Бұл жағдайда (жануарды ұрып-соғу; жануарды әртүрлі сайыстарға қолдану (иттерді төбелестіру сайысы мен әтештерді өзара төбелестіру сайысы) оған қатысушының өлуіне, не мертігуіне әкеліп соқтыру) әдістерге қарағанда (жарақат келтіру, дене мүшесін зақымдау, азаппен ұштасатын жаттығулар мен үйретулер, ғылымға негізделмеген тәжірибелер жасау, жаралы қарулар мен құралдарды пайдаланып адамгершілікке жатпайтын тәсілдермен аң аулау) формалар жиі аталады.

Арнайы әдебиеттерде «аса қатыгездік әдістер» ұғымын қалай түсіндіруге болатындығы туралы мәселе екі жақты шешіледі. Кейбір авторлар аса қатыгездік әдістерді жануарларды қорлаудың моральдық тұрғыдан қолайсыз әдістерін (от, химиялық заттар және т.б.) қолдану ретінде анықтайды. Басқа авторлардың пікірлерінше, аса қатыгездік әдістер ерекше, күрделі қатыгездікпен ерекшеленеді (мысалы, жануарды азаптап өлтіру, тірі жануардың терісін жырту, тірі жануарға от қою, жүйелі ұрып-соғу, от немесе газды әсер ету және т.б.). Үшінші авторлар жануарларға қатыгездік жасаудың аса қатыгездік әдістерін жануарларға зиян келтірудің ерекше қорлау әдісі ретінде қарастырады. Зерттеушілердің төртінші тобы жануарларға қатыгездікпен қараудың аса қатыгездік әдістері жануарларға ерекше азап әкелетін ауыр емдеу әдістерін білдіреді (ауыр өлтіру немесе өзін-өзі зақымдау, азаптау, тірі жану, тұншығу және т.б.). Авторлардың бесінші тобы жауыздық күнделікті тұжырымдамасына сілтеме жасай отырып қатыгездікке патологиялық жебе, басқа адамдардың қайғы қасіретінен ләззат алу, садистік әдістер арқылы жануарға ерекше ауыр, ұзаққа созылған ауырсынуды (тірі жануардың терісін жырту, оны тірідей отқа жағу, аяқ-қолдарын немесе дененің басқа бөліктерін кесу және азаптаудың ұқсас әдістері) камтиды деп санайды [4, 462].

ҚР ҚК-нің 54-бабының 1-бөлігінің 9-тармақшасына сәйкес, ауырлататын мән-жайлар ретінде садизмді көздейтінін атап өткен жөн. Кейбір заңгерлер мен сот психиатрлары бұл

жаңалықты даулы деп санайды, өйткені бұл терминнің бірнеше мағынасы бар. И.А. Кудрявцев пен Н.А. Ратинова атап өткендей, «садизм» термині екі мағынада қолданылады: арнайы, медициналық және күнделікті. Бірінші мағынада, бұл ұғым «жыныстық қатынас түрі – физикалық ауырсыну немесе жыныстық сезімді қанағаттандыру үшін басқа адамды өлтіру» ретінде анықталады [5, 40].

Сот психиатриясында садизм өз құрбанын азаптап, азаптап жатқан адамның жыныстық тәжірибесімен байланысты тәуелсіз психикалық бұзылыс ретінде қарастырылады. Жануарларға қатыгездіктің садизм әдістері тірі жануардың терісін сылу, оны тірідей отқа жағу, аяқ-қолдарын немесе дененің басқа бөліктерін кесу немесе ағзаның функцияларын жоғалту, химиялық заттардың әсерінен, жүйелі түрде ұрып-соғу, көптеген ұсақ жарақаттар келтіру, іліп қою, күйдіру, тұншықтыру, бөлшектеу және т.б. Осылайша, жануарларға қатыгездіктің садистік әдістері екі фактормен сипатталады объективті – жануарға әсіресе ұзақ және ауыр ауырсыну тудыру және субъективті – кінәлі жануардың азабын көруге ляззат алады.

Сот практикасын зерттеу көрсеткендей, 30% жағдайда жануарларға қатыгездік жасау кезінде садистік әдістер қолданылған. Айтылғандарды нақыт мысалдармен суреттейік:

«19.02.2010 ж. Сағат 08.00 шамасында М. Горький көшесіндегі Республика алаңының ауданына А.Г. Торопкин көшеге итімен бірге серуендеуге шықты. Сол ауданда азаматша Т.А. Бежелева иттерін серуендеп жүрді, жол бойында Т.А. Бежелеваның итін көріп, Торопкин «Даша-Джесси» есімді итіне қатысты бұзақылық әрекеттер жасауға бағытталған қылмыстық ниетін білдірді. Қоғамдық орында тұрғанын түсініп, қоғамдық тәртіпті бұза отырып, бұзақылық ниетпен А.Г. Торопкин иттің асқазанына себепсіз соққы беріп, содан кейін ол газ құтысынан оның бетіне сеуіп, осылайша, «Даша-Джесси» есімді итіне қарсы қатыгездік жасады. Торопкиннің қылмыстық әрекеттерінің нәтижесінде лабрадор ретривері: көздің қан тамыры қабығы мен құлақ қалқаны химиялық күйігін алды» [6, 1].

«Алдын ала тергеу органы Д.А. Рекк 2012 жылдың шілдесінде үйден өтіп бара жатып, «алабай» тұқымды итті көріп, жануарға қатыгездікпен қарауға бағытталған қылмыстық ниет білдірді деп айыпталды. Осы мақсатта Д.А. Рекк итті шақырып, қақпаны ашып, оны босатып, жағасын ұстап алып, «Интернациональный» ауылына алып кетіп, онда ол иттің өліміне әкеліп соқтырды. Содан кейін, Д.А. Рекк жануардың терісін сылып, тамаққа тұтынды. Өз әрекеттерімен Д.А. Рекк садистік әдістерді қолдана отырып, оның өліміне әкеп соқтырған жануарға қатыгездік жасады» [7, 1].

«Шығыс Қазақстан облысы Өскемен қаласының № 2 соты ашық сот отырысында Р.Е. Құдобаевтың айыптауы бойынша қылмыстық істі қарады. Сонымен, Кривая көшесіндегі орналасқан № 54 үйдің жанынан өтіп бара жатып, Р.Е. Құдобаев Кривая көшесінде орналасқан № 54 үйдің аумағына барды, онда ол О.А. Мальцеваға тиесілі «Макс», «Линда» атты иттерді ұрып-соғуға бағытталған қылмыстық ниетін білдірді. Үйдің аумағында литовканы алып, садистік әдістерді қолдана отырып, Құдобаев үшін қауіп төндірмеген «Макс» және «Линда» атты иттерді ұрып-соғуға мәжбүр болды. Р.Е. Құдобаевтың қылмыстық әрекеттері, «Макс» атты итке бүкіл денеде кең гематомалар, бас сүйегі мен аяқ-қол сүйектерінің сынуы, көмей аймағында кесілген жаралар, жақтың бірнеше сынуы, көздері қағылды. «Макс» есімді ит бас сүйегінің кең сынуымен сол жерде қайтыс болды. «Линда» атты итке бастың, кеуде қуысының, арқа аймағының, жамбастың кең гематомалары келтірілді. Екі көз де сынған, екі жерде төменгі жақ сүйегі сынған, маңдай сүйегі сынған, кеуде қабырғасының сынуы, бас, кеуде, мойын аймағында кесілген жараларды алды. Келтірілген жарақаттар өмірге сәйкес келмеді» [8, 1].

«23.09.2012 жылы Зеренді ауылында Ансабаев Т.Ж. және Бурабаев алдын ала қылмыстық сөз байласып, Л.А. Алимоваға тиесілі күшікке қарсы жануарлардың өліміне әкеп соқтырған қатыгездікке бағытталған кенеттен пайда болған қылмыстық ниетті жүзеге асыра отырып, Л.А. Алимова мен оның жас қызы Алимованың көзінше күшіктің басын кесіп тастады. Бұл ретте Т.Ж. Ансабаев балтамен мойына соққы беріп, ал Ш.Р. Бурабаев күшікті ұстап тұрды» [9, 1].

Жануарлардың өліміне әкелетін қатыгездіктің кең таралған тәсілі – бұл жануардың әртүрлі беттерге (қабырғаларға, жерге, еденге және т.б.) қатты соғуы болып табылады.

Қазақстан Республикасында кейбір субъектілерінде жануарды өлтірудің мұндай тәсілі садистік деп саналса, ал басқаларында олай емес.

«2021 жылдың 30 мамырында Қарағандыда бұрын сотталған П мас күйінде, тұрғын үйдің кіреберісінде мысықты ұстап алып, оны темір есікке аса қатыгездікпен ұра бастады. Қылмыстық әрекеттердің нәтижесінде жануар сол жерде қайтыс болды».

Көрсетілген мысалда қылмыс жасау тәсілі садистік деп танылады. Алайда, келесі мысалда осындай әрекетті жасаудың әдісі садистік деп түсіндірілмейді:

«Қазақстан ПМ деректері бойынша 4 қазан күні сағат 22:00 шамасында Ақтауда 35 жастағы Д Ордабаев мас күйінде жануарға қатыгездікпен қарауға бағытталған қылмыстық ниет білдірді. Осы мақсатта Д Ордабаев аулада адамдардың көзінше мысықтың басына бірнеше рет секіре бастады. Д Ордабаев өзінің қылмыстық әрекеттерінің нәтижесінде садистік әдістерді қолдана отырып, ауыр жарақат алған жануарға қатыгездік жасады. Осындай қылмысты жасаған Д Ордабаевқа қатысты Ақтау қалалық соты 60 тәулікке дейін қоғамдық жұмыстарға тартты» [10, 1].

Тәжірибені зерттеу «садистік әдістер» терминің анықтау органдары екіұшты түсіндіретінін көрсетті. Ұқсас жағдайларда қылмыс жасаудың бірдей тәсілдері садистік деп бағалануы немесе танылмауы мүмкін.

Криминалистикада, қылмыстық құқықтық заңнамасына сәйкес, қылмыс жасау тәсілі туралы көптеген әртүрлі көзқарастар бар.

Бірқатар авторлардың пікірінше, бұл тұжырымдама қылмыстық жоспардың барлық кезеңдерін жүзеге асыру тәсілдерін, қылмыс жасаудың толық құрылымдық әдісі деп атайды (Р.С. Белкин, Э.Д. Куранова, Г.Г. Зуйков және т.б.). Басқа авторлар тергеу әдістемесінде қылмысты дайындау, жасау және жасыру тәсілдерін ажырату қажеттілігін негіздейді, себебі бұл әрекеттерді әр түрлі адамдар жасай алады және әртүрлі қылмыстық-құқықтық маңызы бар екенін атап көрсетеді (А.Н. Колесниченко). Үшінші көзқарасқа сәйкес, қылмысқа дайындалудың дербес тәсілдерін, қылмысты жасау тәсілі мен жасыру тәсілін «қылмыс тәсілі» интегралды тұжырымдамасының құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажет деп көрсетеді (Б.Н. Коврижных, А.Л. Дудников).

Бұл мәселеде терминологиялық түсініксіздіктен құтылу үшін «қылмыс тәсілі» терминің криминалистикалық мақсатта қолдану туралы ұсынысты қолдау қажет. Бұл мәселені шешудің практикалық маңызы бар, өйткені қылмыстың белгілі бір әдісінің құрылымын құру тергеуге оның іздерін, олардың арасындағы қатынастарды неғұрлым толық анықтауға, қатысы бар адамдарды анықтауға, олардың жауапкершілігін саралауға мүмкіндік береді, сондай-ақ, бұл қылмысты толық және объективті түрде ашуға мүмкіндік береді [11, 36].

Криминалистердің көпшілігі қылмыс жасау тәсілі туралы криминалистикалық тұжырымдаманың мазмұнына оны анықтайтын объективті және субъективті факторларды қосады. Қылмыс жасау тәсілінің ең толық анықтамаларының бірі келесідей: «жеке тұлғаның объективті факторлары мен психофизикалық қасиеттерімен анықталған, құралдарды факультативті қолданумен және қылмыстық әрекеттің интегралды құрылымын анықтайтын орын, уақыт және басқа жағдайларын қолданумен байланысты мақсатты әрекеттердің сайлау кешені» [12, 15].

Криминалистикада алдын-ала қарау әдісі болашақ дәлелдердің пайда болуының табиғи мүмкіндіктерінің бірі болып табылады. Қылмыс туралы ақпаратты оның нақты тәсілінің объективті арқылы қарастыру қажет, бұл дәлелдемелерді анықтау, бекіту, алу, пайдалану құралдары, әдістері мен тәсілдерін, тергеуге қатысты нақты ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік береді [13, 45].

Криминалистикадағы қылмыс тәсілінің құрылымы құбылмалы категория болып табылады [14, 39]. М.С. Уткиннің қылмыс жасаудың барлық тәсілдерін: 1) қылмыстарды дайындауды, жасауды және жасыруды қамтитын толық құрылымды (неғұрлым білікті); 2) біліктілігі төмен (бірінші типтегі келте): қылмыстар жасау және жасыру; 3) біліктілігі төмен

(екінші типтегі келте): қылмыстар жасау және жасыру; 4) тек қана қылмыс жасау жөніндегі ц тұратын біліктілігі жоқ (оңайлатылған) деп қарастырды [15, 213].

А.Л. Дудниковтың бұл классификацияның толық остігі туралы ескертуі әділетті, өйткені онда тек қылмыс жасауға дайындық әрекеттерін қамтитын әдістер тобы жоқ [11, 36].

Осы жіктеуге сүйене отырып, жануарларға қатыгездік жасау әдісіне қатысты жоғарыда айтылған ескертулерді ескере отырып, мыналарды атап өтуге болады: 98% жағдайда қылмыстың біліктілігі жоқ әдісі бар, яғни қылмыс жасау әрекеттерінен тұрады; 2% жағдайда бесіншіден басқа қылмыс тәсілдерінің барлық басқа түрлері, жануарларға қатыгездікпен қарауға оған дайындық әрекеттер кіреді.

ҚР ҚК-нің 24-бабының 2-тармағына сәйкес, жануарларға қатыгездікпен қарауға дайындалған үшін қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқтырмайды [16, 1].

Сондай-ақ, қылмыс тәсілінің ерекше криминалистикалық маңыздылығы қылмыстың әр түрі үшін қылмыс тәсілдерінің өзіндік жүйелі жиынтығы бар екенін атап өткен жөн [14, 39].

Қолданыстағы қылмыс жасау құралына байланысты жануарларға қатыгездік жасау тәсілдері келесідей бөлінеді:

1. Механикалық:

- жануардың өмірлік маңызды мүшелеріне доғал, шаншыпкесетін, кескіш, шапқыш, кесі құралдарымен механикалық зақым келтіру;
- атыс қаруынан;
- жануардың әртүрлі беттерге күшпен соғуы;
- биіктіктен түсіру;
- басқа жануарларды пайдалану.

2. Асфиксия:

- жануардың жоғарғы тыныс жолдарының қолымен, қабығымен, ілмегімен жабылуы;
- суға бату;
- тірідей көму;
- өкпенің механикалық қысылуы.

3. Химиялық;

4. Электр тогын қолдану;

5. Отты қолдану;

6. Жануарды физикалық кернеуге дейін жеткізу;

7. Аралас:

- жануарды тұншықтыру және механикалық зақым келтіру;
- жануарды тұншықтыру және электр тогын пайдалану;
- жануарға электр тогымен зақым келтіру және оны суға батыру.

Жоғарыда аталған жағдайларда жануарлардың өлімі орын алады.

Криминалистикада қылмыс жасау тәсілі қылмыстардың сериясын анықтау мәселесін шешуде маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы ҚК-тің 316-бабының жай диспозициясын сипаттамалы диспозицияға ауыстыру қажеттілігі туындап отыр. Атап айтқанда, қылмыстың белгілерін, объективтік жағын, субъектісін, субъективтік жағын сипаттайтын мәтінді айқындай түсіп, мазмұнын ашу керек. Жоғарыда айтылғандардан жануарларға қатыгездік жасау әдісі туралы ақпарат қылмысты дұрыс анықтау үшін де, жануарларға қатыгездікті ашу және тергеу бойынша нұсқаулық әзірлеу үшін де маңызды деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Лобов И. Ответственность за жестокое обращение с животными / И. Лобов // Уголовное право. – 2000.- №.2. – С. 31-32.
2. Иксатова С.Т. Адамгершілікке қарсы жасалатын қылмыстардың түрлері: оқу құралы / Павлодар, 2007. – 135 б.

3. Якубович О.Р. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение: автореф.... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.Р. Якубович. – М., 2004. – 33б.
4. Шергина К.Ф. Гл. 12. Преступления против здоровья населения и общественной нравственности / К.Ф. Шергина // Уголовное право. Особенная часть : учебник / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М: Новый Юрист, 1988. – 768 б.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / отв. ред. И.И. Рогов, Г.И. Баймурзин. – М: Жеті Жарғы, 2000. – 816 б.
6. Приговор по делу №1-1036/2010 от 28.07.2010 года Восточно-Казахстанский областной суд. 7 б.
7. Приговор по делу №1А-32/2013 от 29.12.2012 года Суд города Астаны. 6 б.
8. Приговор по делу №1-732/2010 от 24.05.2010 года Восточно-Казахстанский областной суд. 15 б.
9. Приговор по делу №1А-119/2012 от 13.02.2012 года Северо-Казахстанский областной суд. 5 б.
10. Приговор по делу в отношении Д., от 07.10.2022 года Актауский городской суд. 8 б.
11. Дудников А.Л. Криминалистическое понятие «способ преступления» / А.Л. Дудников // Проблемы законности. – 2012. - №120. – С. 232-242.
12. Великородный П.Г. Идентификационное исследование способа совершения преступления в целях поиска преступника / П.Г. Великородный. – Астархань: Астрах. гос. техн. ун-т, 2001.- 142 с.
13. Крестовников О.А. Механизм и способ преступления в составе расследуемого события / О.А. Крестовников // Юридические записки. – 2013. - №2. – С. 106-112.
14. Князьков А.С. Криминалистическая характеристика преступления в контексте его способа и механизма / А.С. Князьков // Вестник Томского государственного университета. 2011. - №1. – С. 51-64.
15. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – 304 б.
16. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ. <https://online.zakon.kz/m/amp/lawyer> (жүктеу мерзімі: 14.12.2022).

Авторлар туралы мәліметтер

Атаханова Г.М. – з.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Агибаева К.Ж. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің магистранты.
Советхан Ш.Д. – Қ.А. Яссауи атындағы университеттің оқытушысы.

Атаханова Г.М. – к.ю.н., профессор КазНУ имени аль-Фараби.
Агибаева К.Ж. – магистрант КазНУ имени аль-Фараби.
Советхан Ш.Д. – преподаватель университета им. К.А.Яссави.

Atakhanova G.M. – Candidate of Law, Professor of Al-Farabi Kazakh National University.
Agibayeva K.Zh. – Master's student of Al-Farabi Kazakh National University.
Sovetkhan Sh.D. – is a lecturer at the K.A. Yassavi University.

О.Н. Тлепбергенов¹, Т.А. Рахметова¹

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ САУЫҚТЫРУ МЕН ҚЫЛМЫСТАН САҚТАНДЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЙЛАНЫСЫ

Ұсынылып отырған мақалада Қазақстан Республикасындағы қазіргі заманғы қылмыстық-құқықтық жағдайға талдау жасалады және қылмыстық-құқықтық саясаттың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. Қоғам мен мемлекет дамуының қазіргі кезеңінде қылмыстық-құқықтық саясат мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі болып табылады, оны іске асырудың тиімділігіне халықтың әл-ауқаты мен өмір сүру сапасы тәуелді болады; қылмыстық-құқықтық саясаттағы гуманизм қағидаты қылмыстық заңнаманың репрессивтілігін төмендетуді көздейді; соңғы жылдары Қазақстанда қылмыстық заңнаманы жетілдіру және оның репрессивтілігін төмендету, сондай-ақ құқық қолдану практикасын жетілдіру жөнінде бірқатар шаралар қабылданды; құқық қолдану практикасының табыстылығына кедергі келтіретін факторлардың бірі заңнаманың тұрақсыздығы болып табылады; қылмыстық саясаттың тиімділігіне оң әсер ететін қағидаттарына ғылыми және жоспарлы қағидаттар жатқыза аламыз.

Соңғы жылдардағы статистика материалдарының негізінде жүзеге асырылып жатқан қылмыстық саясаттың белгілі бір реформалары қылмыстың тұрақты қысқаруына әкелмегені көрсетілген. Автор асырылып жатқан қылмыстық саясаттың тиімділігін арттыру жолдарын қылмыстық саясаттың ғылыми қағидаттарын сақтауда, құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын басым қолдануда; жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықтың бұлтартпастығы қағидатын сақтау және профилактикалық қызметті мөлшерлес қаржыландыру арқылы алдын алу шараларының тиімділігін арттыруда; қылмыстық істерді сотқа дейінгі тергеп-тексерудің сапасын жоғарлату, тұрақсыздықты жою жөнінде шаралар қабылдауда көреді.

Түйінді сөздер: қылмыстық-құқықтық сана, ұлттық психология, тұлға, қазақ билері, қылмыстылықпен күрес.

Правовая связь между оздоровлением национального сознания и предупреждения преступности

Уголовно-правовое сознание – означает наш взгляд на уголовно-правовые отношения и субъекты правовой политики, необходимые мнения, соображения по отношению к преступлению и борьбе с ним, положительно влияющие необходимости и данная профессиональная и общественная оценка совершенному преступлению через правовое сознание. Основа правовой политики, пути ее формирования берет истоки с бытия человека, истоков идеологии, социологии, философии. Личность и личностные качества независимого человека в формировании правовой политики, правового общества и правовой ситуации создают его единый человеческий облик, таким образом, человек адаптируется понятие общество. производственных отношений. Правовая политика Казахстана в качестве правового государства – комплексная совокупность привычных методов и противоречий ведущих европейских дореволюционных и советских правовых политик, учитывавших важные особенности, взаимные противоречия, охвативших особенности свойственные ей способы и особенности двух конкурентных систем (социализм и капитализм), государственно заинтересованных действий непрерывного развития.

Политика страхования от преступности – это выражение социальных отношений, приобретших политическое значение. Поэтому социальная сущность действий и деятельности специальных субъектов в системе уголовной политики нуждается в полномасштабном обсуждении. Социальная сущность уголовной политики-это многогранный характер деятельности, осуществляемой на основе прав

и обязанностей, интересов и целей государства и общества. Любое социально-правовое отношение не составляет предмет уголовной политики – если оно составляет: в основе этих отношений должны лежать политико-правовые связи. Правовая природа отношений в сфере уголовной политики находит отражение только в нормах права.

Ключевые слова: уголовно-правовое сознание, национальная психология, личность, казахские биы, борьба с преступностью.

The legal link between the rehabilitation of the national consciousness and crime prevention

The proposed article analyzes the current criminal law situation in the Republic of Kazakhstan and raises the problems of improving the effectiveness of Criminal Law Policy. At the current stage of development of society and the state, criminal law policy is one of the main directions of state policy, the effectiveness of which depends on the well-being and quality of life of the population; the principle of humanism in criminal law policy provides for reducing the repressiveness of criminal legislation; in recent years, Kazakhstan has taken several measures to improve criminal legislation and reduce its repressiveness, as well as improve law enforcement practice; one of the factors hindering the success of law enforcement practice is the instability of legislation; the principles of which have a positive impact on the effectiveness of Criminal Policy include scientific and planned principles.

Based on the statistical materials of recent years, it is shown that certain reforms of Criminal Policy carried out did not lead to a steady reduction in crime. The author considers ways to improve the effectiveness of the ongoing criminal policy in compliance with the scientific principles of Criminal Policy, Priority Application of measures to prevent offenses; compliance with the principle of inevitability of responsibility for the committed criminal offense and increasing the effectiveness of preventive measures through proportionate financing of preventive activities; he sees criminal cases in taking measures to improve the quality of pre-trial investigation, eliminate instability.

Keywords: criminal-legal consciousness, national psychology, person, Kazakh biys, fight against crime.

Бұл мақала қылмыстық саясаттың негізіне, оның жасалу жолдары – философиясының, әлеуметтануы мен идеологиясына негізделген. Қылмыстық құқықтық қатынас пен қылмыстық саясат қатысушыларының қылмысқа және қылмыспен күреске деген қажетті пайымдалуларды, тұжырымдарды, позитивті мұқтаждықтары және орын алған қылмысқа құқықтық таным арқылы берілгер кәсіби де қоғамдық баға деп түсінеміз. Еліміздің қылмыстық саясаттың дамуының негізгі бағыттары – қоғам мүшелерінің негізгі құқықтары және бостандықтарын, мүдделерін қорғау жолынды қызметтің үрдісінен көрініс табады. Осы жерде теория және практиканың қарама-қайшы тұстары прогресстің үрдісінің бағыттарын тежеп отырғандығы белгілі.

Қылмыстан сақтандыру саясаты – қоғамдық қатынастардың саяси сипатқа ия көрінісі болып табылады. Сол себептенде қылмыстық саясат жүйесінде арнайы субъектілердің әрекетін және қызметінің қоғамдық мағынасын толықтай қарастыруды қажетті. Қылмыстық саясаттың қоғамдық мәні ретінде мемлекет пен социумның құқықтары және міндеттері, мүдделері және мақсаттары негізінде жүзеге асырылатын қылмыстың сипаты қарастырылады. Қылмыстық саясат пәнін кез келген қоғамдық-құқықтық қатынас құрай алмайды, егерде құрай алатын болса: - бұл қатынастардың фундаментінде саяси-құқықтар байланыстар болуы тиіс. Заң нормалары арқылы ғана қылмыстық саясаты қатынастарының құқықтық табиғаты айқын түрде көрініс табады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті өзінің 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына «қазақстандықтардың әл-ауқатының жоғары қарай өсуі: табыс және тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауында «қауіпсіздік өмір сапасының ажырамас бөлігі болып табылатынын» атап көрсеткен болатын [1].

Қылмысқа қарсы іс-қимылға бағытталған қылмыстық саясат біздің қоғамдағы өмір қауіпсіздігін арттырады, халықтың өмір сүру сапасын жақсартады және сол арқылы мемлекеттің әлеуметтік саясатының бір бөлігі болады.

Мемлекеттік қылмыстық заңнама мен аталмыш заңнаманы қолданудың практикасын жетілдіре түсу жолымен қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы тұруға бағытталған әрекеттерді жоспарлау, сондай-ақ оны іске асыра білу қылмыстық саясат бағыттарының бірі болып табылады.

Қылмыстық-құқықтық саясаттың сәттілігі көбінесе оны қалыптастыратын принциптерге байланысты, олардың бірі гуманизм принципі болып табылады.

Соңғы сегіз жыл ішінде қылмыстық заңнамаға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларды талдау олардың көпшілігі қылмыстық заңнаманың репрессивтілігін төмендетуге және жазаларды жеңілдетуге бағытталғанын көрсетеді.

Біз қылмыстық-құқықтық санаға деген көзқарасымызды – қылмыстық-құқықтық қатынастар мен қылмыстық саясат субъектілерін кәсіби және қоғамдық бағалау, құқықтық сана арқылы қылмысқа және оған қарсы күреске қатысты қажетті пікірлермен, пайымдаулармен, оң қажеттіліктермен көрініс тапқан деп табамыз. Қылмыстық-құқықтық санаға деген көзқарасымызды – қылмыстық-құқықтық қатынастар мен қылмыстық саясат субъектілерінің құқықтық санасында қылмысқа және осы қылмысқа қарсы күреске қатысты көрсетілген кәсіби, сондай-ақ қоғамдық бағалауды деп көрсетеміз. Бұл тұжырымымыз бізге қылмыстан сақтандыруға байланысты келесідей тұжырым жасауымызға негіз болды:

- құқықтық қатынастарға қатысушылардың, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің жеке қасиеттері, сондай-ақ олардың біліктілігі, патриотизмі, мемлекеттік қызметті және оған жүктелген міндеттердің жауапкершілігін сезінуі-тек мемлекеттік міндет қана емес, сонымен қатар құқықтық қажеттілік;

- адам және азамат, сондай-ақ тұлға қылмыстан сақтандыру қызметіндегі қылмыстық саясаттың маңызды субъективтік факторы болып табылады. Индивид социумның аса өзекті мәселесіне сауапты да кәсіби көзқарас білдіре алатын, тынымсыз ізденумен қайтпас талпыныстың еңбегінің арқасында қоғамдық ортада өзіне тән ерекше рөлді иеленген жаратылыс.

- құқықтық идеологияны, құқықтық психологияны қоғамдық сананың құрамдас элементтері ретінде қалыптастыру және қарастыру тәртібі, сондай-ақ қылмыстық саясатқа қатысушылардың саяси шешімдері мен іс-әрекеттері қылмыстық саясаттың субъективтік факторларының және жеке тұлғаның рухани бейнесінің негізгі ерекшеліктерін көрсетеді [2].

Еліміздің қылмыстық саясаты тарихында қазақ билері қылмыстық саясаттың өзіне тән негізінің авторлары екендігі айдан анық. Мал ұрлығы және жесір дауы, сондай-ақ жер дауы секілді өзгеде мәселелер билердің қатысуымен және бастамашылығымен өз шешімдерін тұрақты да сауатты тауып отырған. Халқымыздың ерекше тұлғалар қатарына ұлы дана билеріміз және шешендеріміз өздерінің ерекше қасиеттерінің арқасында жатқандығын білеміз. Осы ерекше қасиет көптеген елдерде сирек кездеседі, ол ерекше қасиет - елді өзінің сөзіне құлақ астыра біліп, шұғыл мәселеге жедел шешімдер қабылдай білуі. Дәл осы қасиет тән қазақ билері көп екендігін білеміз, мысалыға Мәнді би, Оңқай би, Елсау би, Майқы би тәрізді ғұлама билердің құқықтық ойларының мұралары бүгінге дейін келіп жетті [3].

Құқықтық нормалардың мәніне ұлттық психология және ұлттық құқықтық сананың дағдылары мен әдеп-ғұрыптары ерекше серпін беріп отырғаны жасырын емес. Қазақ билері сотының тамаша прецеденттері және ұлы дала заңының өркениеттіліктің талаптарынан алыс еместігін, есесіне мәндес және мазмұндас екендігін негіздеуде қазақ заңгерлерінің еңбектері мен мұраларының құндылығы мәңгілік болып табылды. Құқықтық қатынастар және қылмыстық саясат қатысушыларының қажеттегілік деңгейі мен қажеттіліктері және мүддесі адамның құқықтық санасына бағынышты. Құқықтық сана – бұл Қазақстан Республикасының азаматтарының жалпы құқықтық мәртебесіне қатысты азаматтық және идеологиялық, сондай-ақ құқықтық пайымдаулар, көпвекторлы көзқарастар, тұжырымдар, ішкі бағалау жүйесі санасының бір түрі. Қоғамдағы демократиялық құндылықтарды түсінуді және барлық жариялылыққа негізделген бағыттағы үдерістерді жеделдетуді, жалпы барлық қоғамды демократияландыруды қоғамдық әділеттілік қағидасының негізінде жүргізуді құқықтық сананың жоғары болуы қамтамасыз етеді.

Ендігіде зерттеудің көрсетілген аспектілерінен қылмыстық саясаттың мазмұнын бекітетін объективтік фактор мен субъективтік фактордың негіздеріне тоқталып өтейік.

Қазіргі таңда қылмыстық саясаттың объективтік және субъективтік факторы болып адам мәселесі, оның дамуы мен мінез-құлқы және әлеуметтену білуі мен дүниетанымы қарастырылады. Адам болмысынан қылмыстық саясаттың негізі мен оның жасалу жолдарынан философия, әлеуметтану мен идеология негізі бастау алады. Адамның болмысы мен адамгершілігі тұлғаның келбетін қалыптастырады, сонан соң адам әлеуметтену бастайды. Адамның дінге көзқарасы мемлекеттің зайырлы немесе зайырлы болмауына қарамастан үлкен роль атқарады. Құқықтық экономика мен саясаттың нысанын қоғамдық өмірдің субъективтік және объективтік факторлардың ұғымы мен қолданыла білуі үлгілейді. Дәлел келтіретін болсақ, англо-саксондық құқықтық семьяның сот прецеденттері, романо-германдық семьяның классикалық құқықтық нормалары Еуропа елдерінің құқықтық жүйесінің, әлі күнге құрамдас элементтері екендігі айқын екендігі белгілі. Еліміз құқықтық мемлекет тұрғысынан қалыптасу процесінде қылмыстық саясатымыз жеке-дара тәуелсіз ұғымға және көптеген аспектілерге ие болды. Еліміздің мемлекеттігінің дамуы құқықтық қалыптасуымен тұстас, себебі әлеуметтік-экономикалық формациялар мен өндірістің дамуының табиғи сатылары мемлекет және құқықтық табиғи сатыларына сәйкес келеді. Қазірге таңда еліміз Ата Заң бойынша зайырлы мемлекет, сондықтан да еліміздің қылмыстық саясаты Еуропаның мемлекеттерінің революцияға дейінгі және КСРО-ның қылмыстық саясатының әдістерінің негативті жақтарын ескере отырып, жетістіктері мен жаңашылдықтарын сіңіре білген, жалпылама айтқанда еліміз либералдық және коммунистік тәжірибе ескерілген күрделі де кешенді жиын деп атасақ болады. Қазіргі таңда мемлекетіміздің қылмыстық саясатының объективтік сипатын осылайша ұсынамыз:

- Қылмыстық саясаттың прогресі - қоғамдағы сенімділікке, нақтырақ айтатын болсақ экономика мен саясаттың, өндіріс пен саяси қатынастардың дамуына тікелей бағынышты болып келеді;

- Қазақстан Республикасының әлеуметтік жүйесіндегі қылмыстық саясаты әртүрлі сатысында қылмыстық саясаттың жалғасы болғанымен де, қоғам дамуының жаңа заңдылықтарымен қайта қаралған және толықтырылған қылмыстық саясаттың жаңа түрі болып есептеледі;

- Қазақстандағы қылмыстық саясатты дамытудағы негізгі үрдістер қоғам мүшелерінің негізгі құқықтары мен бостандықтары мен мүдделерін қорғау процесі болып табылады. Теория мен практиканың қайшылықтары даму тенденцияларын бәсеңдететіні ешкімге құпия емес;

- Ұлы дала заңының дәстүрлі нұсқалары және дана билердің әділ шешімдері және шетелдік нұсқалардың позитивті тәжірибелері Қазақстандық қылмыстық саясаттың ұлттық және өркениетті негіздері.

- Қазақстанның қылмыстық саясаты қоғамдық дамудың заңдылығына байланысты тұрақты, қатаң сипатқа ие емес, бірақ оның дамуының тарихи кезеңдері өрескел түрде материалдық формадан рухани формаға өтетініне назар аударылады.

Сондай-ақ, 2009 жылы 1-2 шілдеде Нұр-Сұлтанда өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының III съезіне Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропа Қауіпсіздік және Үлкен Азиядағы Ұйымы, ЮНЕСКО секілді сыйлы ұйымдардың өкілдері кірген жиырмадан астам ел мен бірнеше діни ұйымдарды жинады. Конгреске католиктер, орыс православие шіркеуі, англикан шіркеуі, Константинополь православие шіркеуі, армян апостол шіркеуі, дүниежүзілік лютерандар федерациясы, иудаизм, Египет, Индонезия, Кувейт, Сауд Арабиясы Ислам дінінің және христиан конфессияларының өкілдері қатысты. Айта кету керек, мемлекеттік форма зайырлы деп танылғанмен, біздің қоғамда діни уағыздар мен дін қызметкерлерінің азаматтарды қылмыстан сақтандыруға әсері ерекше орынға ие.

Діннің қылмыстан қорғайтын маңызды негіздердің бірі екендігі көптеген жылдардан бері айдан анық. «Құран – әрбір адамзаттың тәрбиешісі. Құранның басты мақсаты – адам баласының жан-тәнін кірден арылтып, рухына ғайыптық қанат тағып, жәннатқа лайық ету.

Асылында, Құраннан тәлім-тәрбие алған адам рухының бұл дүниесі де жәннатқа ұқсас. Өйткені адамның жан дүниесі мен болмысын тәрбиелеуде ең кемел әдісті адамды жоқтан жаратқан Аллаһ Тағала ғана біледі. Ендеше, Құран – адамзаттың жалғыз тәрбиешісі». Бұған діни иландырудың қылмыстың алдын алуға және қылмыстың жолын кесуге белгілі бір ықпалы да белгілі бір күшке ие деген пікірді ғана білдіре аламыз [4]. Кейбір аумақтарда ұлттық қауіпсіздікке қауіп бар қылмыс қауіп мемлекеттің зайырлы, құқықтық нысанына залал келтіреді. Қазақстан халқы Ассамблеясының XV съезінде Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев дін істері агенттігін құру қажеттігін атап өтті. Біздің пікірімізше, құрылатын дін істері агенттігі адамдардың діни бағыт бойынша жаңылысуының алдын алып, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының жұмысын жолға қоюға да ықпал ететін болады. Бұл мәселелердің шешілмеуі қазіргі ТМД-ның бірқатар елдерінде күшейген мәселелер және Балқан мен Ирактың төңірегінде қалыптасатын жағымсыз құбылыстардың пайда болуына негіз бола алады. Өкінішке қарай, толып кеткен кемшіліктерден пайда болған қауіпі бар қайнар көздері адам өмірін қорғау жағынан қиындатып, оған қоса ең төменгі сатыға ығыстырып жатыр. Рухани өркендеу - Қазақстанның нигилистік ой пікіріне қарсы азаматтарының құқықтық деңгейіні мен қоғамдық құндылықтарды бағалау, оқу барысында тапқан ортақ қазынасы. Құқықтық мәдениет – тұлғаның іс-әрекетінің мінез құлық пен оның көзқарастарының – басқа қоғам мүшелеріне түрткі салуынан басталады. Құқықтық мәдениеттің қалыптасуына немесе құқықтық мәдениетті тұлғаның ой – пікіріне қарсылық білдіру – қылмыстың жасалуының ізгілікке қарсы бейқұқықтық негізі. Жұмыссыздықты құрту немесе керісінше азаматтарды жұмыспен қамтылуы қылмыстың деңгейін төмендетуге әсер етеді. Ұлы ақындардың бірі Абай Құнанбайұлы өзінің ғибратты тәлімдерінде «Қазақтың біріне – бірінің қаскүнем болмағының, жалпы жалған қылмыстық қудалаудың негізгі себебіне жалқаулықты, қайратсыздықты, ақылсыздықты, надандықты» - деп, билікке жету жолында адамсыздық қасиеттердің тізімін көрсеткен [5].

Әлеуметтік дамудың объективті факторы, біздің ойымызша, ішінара тәуелді жағдайлар мен қатынастар арқылы адам санасын жан-жақты игеру болып табылады: объективті фактор әлеуметтік және саяси, идеологиялық қатынастардың көрінісі бола отырып, қоғамның көптеген салаларын өз мүдделері үшін күресу әдістері мен әдістерінің жиынтығынан тұрады. Объективті факторлардың қалыптасуының негіздері мыналар болып табылады: адам психикасының жағымды бейнесі, қылмыстық жағдайдың тұрақтылығы, адам мен заңдылықтың «құқықтық» бірлігі, ізгілік, адамгершілік, этикалық және эстетикалық көріністер. Объективті фактор – субъектінің қоғамдық сана тұрғысынан, оның саналы деңгейіндегі сапасы. Ал қоғамдық сана – адамдардың рухани одағы, яғни олардың адамдық байланыстарының жемісі.

Жалпы адамның өмірі, оның сауаттылығына, дүниетанымының кеңдігіне, сонымен бірге, білімнің теңдігіне және де болашақ немесе қазіргі таңдағы тұлғалардың қасиеттерінің өзара үйлесуіне объективті және субъективті факторлардың күрделілігіне жол ашушы бола алады. Субъективті факторға тоқталатын болсақ, ол субъектінің қоғамдық-саяси және де рухани қызметінің жиынтығы, яғни нақтырақ айтсақ оның бағыты және міндеті болып табылады. Субъективті фактор әлеуметтік дамудың көрсеткіші ретінде жеке адамның іс-әрекетінің өлшемін және оның құқықтық мемлекет құрудағы мақсаттарының маңыздылығын анықтайды және тәртіпке байланысты адамның үлесін өлшейді. Егер біз толықтырсақ, онда әлеуметтік қажеттіліктер негізінде пайда болатын субъективті фактор - бұл адамның іс-әрекеті мен іс-әрекетінің әлеуметтік, идеологиялық, саяси мәнімен және адамның шынайы қажеттіліктерінің тізімімен үйлесуі. Сондай-ақ, объективті факторлар туралы жоғарыда келтірілген тұжырымдарды растай отырып, ғылыми дауда біз объективті фактор, дәлірек айтсақ қылмыстық саясатқа тікелей қарасты объективті фактор - басқа мәндегі субъективті факторлардың орын алуы және де қоғамдық күштер мен мүдделердің тынымсыз қақтығысының қоғамдық көрінісі деген тұжырымымызды қарастырамыз.

Негізінен заң ғылымы саясат, экономика, идеологиялық, сонымен қатар әлеуметтік дамудың бірқатар факторларымен қатар қылмыстық саясатты жүйелемейді. Яғни, бұл

дегеніміз осы құбылыстардың қылмыстық саясаттың әлеуметтік мәнін ашудың шарты ретінде қарастырылатынын көрсетеді.

Шын мәнінде, экономика мен саясат қылмыстық саясаттың мәнін тұжырымдап қана қоймайды, сонымен қатар оның семантикалық ерекшеліктерінің түпкі негізіне жатады. Қылмыстық саясат-бұл қылмысқа қарсы күрестегі мемлекеттік басқару нысаны және мемлекеттің қылмысқа құқықтық ықпал етудегі басымдығы.

Мемлекеттің қылмыспен күресте және одан сақтандыруда қылмыспен күрестің тоқтаусыз және сипатта болуы, сондай-ақ оның элементтерінің толықтығы жеңіске жетуге мүмкіндік бере алады.

Ұлы Абайдың ұлы шәкірті Шәкәрім:

Адамның айуаннан айласы мол,

Қит етсе, қиянатқа қояды қол.

Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек –

Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол – деген рубаяттары - иманның бағасына құн бере отырып, қазіргі заманауи қылмыстық саясаттың тынысымен үндесетіндігі – даусыз ақиқат [6].

Сондықтан елдегі шетелдік қызметкерлерді біртіндеп отандық қызметкерлермен алмастыра отырып, мемлекетте бейбітшілік пен келісімді сақтаудың маңыздылығын арттыруға, онда барлық қазақстандықтардың еңбекқорлығы мен табандылығын тәрбиелеуге болады. Ендігіде бұл өз кезегінде азаматтарымыздың қылмыстың фундаменті болып табылатын әлеуметтік қауіптен және әрекеттен, ой мен бастамадан шеттетуді меңзейді. Ендігіде бұл дегеніміз Қазақстанның Жұмыссыздықтың әлеуметтік қауіптілігі қылмыстың өсуіне әкеліп соқтыратындығымен ғана емес, сонымен бірге бұл фактор адамды қалыпты дамудан алшақтатып қана қоймай, сонымен бірге бүкіл адамды жақсы құбылыстарға қарсы қойып, өзекті мәселелерді талқылауға қатысу мүмкіндігін шектейді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бірқатар тұжырымдар мен ұсыныстар жасауға болады:

Біріншіден, қылмыстық саясат мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты болып табылады, өйткені халықтың әл-ауқаты, халықтың өмір сүру сапасы оның тиімділігіне байланысты. Соңғы бірнеше жыл ішінде біздің елімізде жүргізіліп жатқан қылмыстық саясаттың белгілі бір жетістіктері байқалғанына қарамастан, олар біздің елімізде қылмыстың тұрақты төмендеуіне әкелген жоқ. Өткен 10 жылдағы қылмыстық статистика материалдарын талдау тіркелетін қылмыстық құқық бұзушылықтар санының едәуір өскенін айғақтайды;

Екіншіден, елімізде тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санын тұрақты қысқарту үшін жоғарыда аталған проблемалық мәселелерді шешуге байланысты жүргізіліп жатқан қылмыстық саясаттың тиімділігін арттыру қажет. Осыған байланысты келесі ұсыныстар ұсынылады:

а) қылмыстық саясаттың ғылыми қағидаттарының сақталуына, құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын басым қолдануға қол жеткізу;

б) жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықтың бұлтартпастығы қағидатын сақтау және профилактикалық қызметті мөлшерлес қаржыландыру арқылы профилактикалық шаралардың тиімділігін арттыру;

в) қылмыстық істерді сотқа дейінгі тергеп-тексерудің сапасын арттыру бойынша шаралар қабылдау, өйткені оны жүргізу кезіндегі кемшіліктер мен қателер біздің елімізде сот төрелігін жүзеге асыруға теріс әсерін тигізеді;

г) қылмыспен күрес саласындағы заңнаманың тұрақсыздығы қылмыстық саясатқа келтіреді, сол себептен де елдегі қылмыстық заңнамаға, қылмыстық іс жүргізу заңнамасына және қылмыстық-атқару заңнамасына жиі өзгерістер мен толықтырулар енгізуді тоқтату қажет.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни: Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 5 октября 2018 года. Режим доступа (<http://www.akorda.kz/ru/>)`Дата обращения: 01.11.2022`
2. Ревин В.П. Уголовная политика: учеб. В.П. Ревин, Ю.С. Жариков, В.В. Ревина. - 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во «Юрайт» 2018. – 404 с.
3. Төрекұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2001. – 592 б
4. Исаұлы М. Құран кімнің сөзі? – Алматы, «Алтын қалам, 2004. – 252 б.
5. Абай. Қара сөз. Поэмалар – Алматы Ел, 1993. – 272 б.
6. Шәкәрім. Иманым. – Алматы «Арыс», 2000. – 321 б.

Авторлар туралы мәліметтер

Тлепбергенов Орынбасар Нусипалиұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс-жүргізу және криминалистика кафедрасының аға оқытушысы.

Рахметова Тұрсынқұл Аралбекқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс-жүргізу және криминалистика кафедрасының оқытушысы.

Тлепбергенов Орынбасар Нусипалиевич – старший преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Рахметова Турсынкуль Аралбековна – преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Tlepbergenov Orynbasar Nusipaliyevich – Senior Lecturer of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and criminalistics of the Faculty of Law of the Al-Farabi Kazakh National University.

Rakhmetova Tursynkul Aralbekovna – teacher of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and criminalistics of the Faculty of Law of the Al-Farabi Kazakh National University.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС,
КРИМИНАЛИСТИКА,
ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІ**

**УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС,
КРИМИНАЛИСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

**CRIMINAL PROCEDURE,
CRIMINALISTICS, OPERATIONAL
INVESTIGATIVE ACTIVITIES**

Е.К. Балымов¹, А.А. Сагынтаева²

¹Актюбинский юридический институт МВД Республики Казахстан имени М. Букембаева,
Актобе, Республика Казахстан

²Казахско-Русский Международный университет, Актобе, Республика Казахстан

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН ПРИ ПРИМЕНЕНИИ ЗАДЕРЖАНИЯ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

В статье рассматриваются проблемные аспекты задержания подозреваемого в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан. В результате изучения действующего законодательства и мнений ученых о данном институте уголовного процесса формулируются выводы: о сущности задержания подозреваемого как меры процессуального принуждения, о разграничении так называемых «фактического» и «процессуального» задержания, об обеспечении конституционных прав граждан при применении задержания в уголовном судопроизводстве. Основания задержания подозреваемого в совершении уголовного правонарушения следует рассматривать как аргумент, доказательство причастности лица к совершенному правонарушению.

Ключевые слова: задержание, подозреваемый, меры процессуального принуждения, уголовное судопроизводство, содержание под стражей.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде ұстауды қолдану кезінде азаматтардың конституциялық құқықтарын қамтамасыз ету мәселелері

Мақалада күдіктіні Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде ұстаудың проблемалық аспектілері қарастырылады. Қолданыстағы заңнаманы және осы қылмыстық процесс институты туралы ғалымдардың пікірлерін зерделеу нәтижесінде күдіктіні іс жүргізу мәжбүрлеу шарасы ретінде ұстаудың мәні туралы, «нақты» және «іс жүргізу» деп аталатындарды ажырату туралы, қылмыстық сот ісін жүргізуде ұстауды қолдану кезінде азаматтардың конституциялық құқықтарын қамтамасыз ету туралы тұжырымдар тұжырымдалады. Қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктіні ұстау негіздері адамның жасалған құқық бұзушылыққа қатысы бар екендігінің дәлелі ретінде қарастырылуы тиіс.

Түйінді сөздер: ұстау, күдікті, процесстік мәжбүрлеу шаралары, қылмыстық сот ісін жүргізу, қамауда ұстау.

Issues of ensuring the constitutional rights of citizens in the application of detention in criminal proceedings

The article discusses the problematic aspects of the detention of a suspect in the criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan. As a result of studying the current legislation and the opinions of scientists about this institution of criminal procedure, conclusions are formulated: about the essence of the detention of a suspect as a measure of procedural coercion, about the distinction between so-called "actual" and "procedural" detention, about ensuring the constitutional rights of citizens when using detention in criminal proceedings. The grounds for the detention of a suspect in the commission of a criminal offense should be considered as an argument, proof of the person's involvement in the committed offense.

Keywords: detention, suspect, measures of procedural coercion, criminal proceedings, detention.

Конституция Республики Казахстан определила защиту прав и свобод личности как одну из важнейших задач государства. В Республике Казахстан проводится неустанная, системная работа по совершенствованию и оптимизации системы, обеспечивающей защиту прав гражданина, личности. Центральным моментом в этой области является механизм структурирования уголовного процесса, который во многом на практике определяет отношение и участие государства к личности, ее достоинствам.

Права и свободы личности, его законные права и свободы являются важнейшим благом общества и государства. Эти положения закреплены как во Всеобщей декларации прав человека, так и во внутреннем законодательстве, в том числе и в нашей стране [1].

В вопросах уголовного судопроизводства основными приоритетами являются: повышение уровня защиты граждан в уголовном судопроизводстве и снижение его репрессивности; расширение состязательных основ уголовного судопроизводства, в первую очередь за счет расширения процессуальных возможностей адвокатов; усиленное расширение судебного контроля на досудебной стадии; упрощение процедур досудебного рассмотрения уголовных дел и обеспечение экономической эффективности уголовных действий.

Наиболее уязвимым в вопросах защищенности свобод человека в уголовной судопроизводственной сфере является соблюдение закона при использовании к субъектам, ставшими подозреваемыми лицами, обвиняемыми и подсудимыми мер процессуального принуждения, таких как пресечение, задержание, заключение (содержание) под стражу. Самым центральным принципом, определенным Конституцией РК по праву признается принцип «личной свободы каждого физического лица». Конституция РК (ст. 16) гарантирует гражданам «неприкосновенность личности и право личной свободы», а также указывает на то, что всякий субъект «имеет право на личную свободу». Согласно УПК Республики Казахстан, содержание под стражей в качестве меры пресечения по уголовному делу допускается только в случаях, установленных законом, и допускается к применению только после получения санкции следственного судьи с предоставлением задержанному лицу возможности обжаловать это решение.

При отсутствии вышеупомянутой санкции лицо может быть подвергнуто «задержанию на срок не более сорока восьми часов», а по категориям уголовных дел, характеризующихся повышенной опасностью, - не более чем на семьдесят два часа.

Каждый человек, который был задержан из-за появления подозрения в совершении уголовного преступления, может воспользоваться услугами профессионального защитника - адвоката - с фактического момента, соответственно, пресечения, задержания, тюремного заключения или содержания под стражей.

Необходимо сказать, что вышеуказанная цель Конституции Республики Казахстан имеет непосредственно направленное действие, и это приводит к тому, что в конкретном случае работник, наделенный властными полномочиями, в лице органов уголовного обвинения должен выполнять эти требования без любых оговорок на другие нормативные акты. Данное процессуальное условие является основной фактической гарантией права неприкосновенности лица, а не абстрактной. Принцип неприкосновенности личности кроме вышеуказанного условия, включает и некоторые иные важные составляющие: 1) это особенная процессуальная форма, для которой необходимо получение специального условия, которое указывается в протоколе допроса подозреваемого о разъяснении принадлежащих ему процессуальных прав и разъяснении содержания подозрения; 2) обязательство лица, проводящего допрос произвести вышеуказанную процедуру; 3) возможность подозреваемого лица на то, что изучить и внести поправки или изменения в протокол допроса; 4) и еще, право защитника присутствовать при проведении следственных мероприятий с участием подозреваемых лиц.

Пресечение преступных действий и содержание подозреваемого лица под стражей - это мера процессуального принуждения, применяемая властными органами уголовного преследования в целях остановить или прекратить преступление и разрешить вопрос, нужно ли применить к нему меру пресечения в виде содержания под стражей, а также, чтобы обеспечить ведение производственных процедур по делу, в котором есть обоснования того, что лицо может сбежать либо совершить более тяжкое деяние.

Уголовное обвинение в лице следователя или дознавателя имеет право применить задержание человека, которое подозревают в совершении уголовного правонарушения, и за которое грозит наказание в виде лишения свободы, если существует одна из следующих причин: 1) если лицо поймано в ходе совершения уголовного правонарушения или сразу после того, как лицо это сделало. Закон также допускает содержание под стражей сразу после совершения уголовного правонарушения, 2) если очевидцы, включая потерпевших, непосредственно указывают на то, что этот человек совершил уголовное правонарушение; 3) если на подозреваемом лице или на его одежде, при нем самом или у него дома, в жилище обнаружены видимые следы уголовного преступления; 4) если были получены в материалах оперативной-розыскной деятельности, контрразведывательной работы, а также в ходе проведения негласных следственных мероприятий в отношении человека и в этих материалах есть достоверные данные об уголовном правонарушении.

При наличии других данных, предоставляющих основание подозревать лицо в совершении уголовного правонарушения, оно может быть задержано лишь тогда, когда это лицо пыталось сбежать либо, когда это лицо не имеет постоянного места проживания, а также, если не установлена личность подозреваемого человека, либо когда в суд отправляется ходатайство или прошение о разрешении меры пресечения в виде заключения под стражей.

Протокол о проведении задержания должен содержать не только основы данного действия, но и факты, подтверждающие это обоснование. Если человек задержан или обыскан во время задержания, то необходимо составить отдельные протоколы об этом. Как доказательство протокол задержания имеет значение тем, что подтверждает, когда и где задержали определенное лицо, а также показания, сделанные во время задержания.

Для того, чтобы применить задержание лица недостаточно наличие оснований для его применения. Также нужны и иные общеправовые условия. По современному законодательству нашего государства уголовно-процессуальное задержание имеет законные основания лишь тогда, когда:

а) за совершенное уголовное деяние в части санкции соответствующей статьи имеется такое наказание как «лишение свободы»;

б) по уголовному делу уже начато или может начаться досудебное расследование по этому уголовному делу;

в) если задерживаемый человек представляет опасность для общества в соответствии с требованиями уголовного закона;

г) это уголовное или административное дело относится в компетенции соответствующего правоохранительного органа или должностного лица;

д) в случае, если основание пресечения (задержания) появляется внезапно и нет возможности получить сразу же постановление для этого [2].

Следующие этапы досудебного производства также связаны с содержанием под стражей:

- продолжить расследование обоснованности следственного действия;

- первый допрос задержанного;

- предъявление обвинения в задержании;

- выбор профилактических мер.

Предварительное заключение без составления постановления связано с действиями сотрудников полиции, которые не имеют полномочий следственных органов и органов дознания.

Систематизированный порядок задержания призван не только обеспечить защиту прав, свобод и гарантированных интересов задержанных, но и подготовить нужные предпосылки для проверки причастности к совершению уголовных деяний. Вопрос об использовании содержания под стражей как нужной меры пресечения будет решен только после этих процедур.

В законе имеется ряд ограничений на необходимость достижения целей содержания под стражей. К таким ограничениям относятся, в частности, личный досмотр, проверка вещей и, если это нужно, дактилоскопирование и фотографирование. Задержанным нельзя иметь у себя деньги, ценные предметы, а также иные вещи и документы, которые не разрешается хранить в местах изоляции свободы. Следует отметить, что на сегодня понятие задержания и заключения (содержания) под стражей является сложным и многоаспектным.

К примеру, в нормативных актах (законах, кодексах) данное понятие используется, чтобы обозначить разнообразные виды задержания, всякий из которых имеет свою специфику.

ку по своей юридической сущности, признакам, основаниям и процедуре применения. Например, Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях указывает, что административное задержание, «то есть кратковременное ограничение личной свободы физического лица, представителя юридического лица, должностного лица с целью пресечения правонарушения или обеспечения производства» (ст.787 КоАП РК). На основании Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан пресечения и дальнейшее заключение под стражу подозреваемого в совершении правонарушения является процессуально-принудительной мерой, используемой для определения вовлеченности подозреваемого в преступную деятельность и обоснованности применения мер пресечения к нему.

Сделанное вовремя задержание подозреваемого не дает возможности уклонения от дознания и предварительного следствия, тем самым препятствованию установлению правды по делу. Содержание под стражей напрямую влияет на неприкосновенность личности, гарантированную Основным законом нашего государства и нормами международного законодательства. «Никакой человек не может быть подвергнут произвольному аресту или содержанию под стражей, - гласит статья 9 Международного Пакта о гражданских и политических правах (Нью-Йорк, 19 декабря 1966 г.) - никто не должен быть лишен свободы иначе, как на таких основаниях и в соответствии с такой процедурой, которые установлены законом»[3].

Значение процедуры контроля суда на все этапы уголовного судопроизводства, в том числе включая досудебное производство, а также на содержание под стражей, этап организации судебного разбирательства (судопроизводства) и действия по подготовке к судебному заседанию, этап пересмотра судебных решений – это проявление глобализации.

К примеру, по мнению А.Б. Шариповой, проверка доводов следствия и санкционирование содержания под стражей, проверка обоснованности подозрения совершения преступления именно конкретным лицом, проверка фактических данных, свидетельствующих о том, что лицо может скрыться или воспрепятствовать объективному расследованию (основания ст. 136 УПК) возлагается на следственных судей, тогда как отсутствие проверки законности и обоснованности и проверка доводов досудебного расследования без предоставления фактических оснований, остается без должного внимания и надзора со стороны прокуратуры РК.

Указанное вытекает из сведений, что согласование прокуратурой ходатайства органа следствия о продлении меры пресечения, может означать для суда достоверность и обоснованность подозрения прокуратурой (ввиду органа, осуществляющего надзор за законностью), с учетом этого, судьями в большинстве случаев не проверяются указанные доводы следствия, так как последними после согласования прокуратуры, отпадает действия по проверке решения надзирающего органа.

Несомненно, в части согласования, надзора за законностью принятия решения органами досудебного расследования о вынесении ходатайства о применении меры пресечения в виде содержания под стражей и ее последующего продления, требует внесение в законодательство, в отдельные приказы Генерального Прокурора некоторых изменений, затрагивающие и направленные на обвязывание органов прокуратуры проверять достоверность доводов (временами и голословных) органа следствия, о том что подозреваемый, обвиняемый действительно могут скрыться от органа следствия [4, с.196-204].

Кроме того, очень важным является акцент на усиление состязательности производства по уголовному процессу, и в детальной подготовке процедур, направленных на упрощение уголовного производства. Не менее важным, наконец, является расширение вопросов и круга действия судебной санкции.

В рамках выполнения указаний главы государства в Плате нации «100 конкретных шагов» по реализации пяти институциональных реформ для вхождения Казахстана в тридцатку развитых стран мира была проделана большая работа, направленная на модернизацию уголовного законодательства и совершенствование правоохранительной, организационной и кадровой, материально-технической и других составляющих судебной системы страны [5, с.55].

Таким образом, благодаря изучению международного законодательства, рекомендаций иностранных экспертов и современной практики были разработаны соответствующие меры по совершенствованию уголовного процесса в пяти ключевых областях: 1) повышение уровня защиты прав человека и снижение репрессивности уголовного процесса; 2) повышение

конкурентоспособности сторон, прежде всего за счет расширения процессуальных возможностей юристов; 3) упрощение процедуры исследования и обеспечение эффективности процесса; 4) увеличение контроля суда; 5) устранение повторения и конкретное разделение функций и обязанностей между следственными органами, органами прокуратуры и судом. Эти рекомендации выполнены за последние несколько лет. Таким образом, срок содержания под стражей сокращается с 72 до 48 часов, а если он несовершеннолетний - до 24 часов. 48 часов является международным стандартом всех развитых стран.

72 часовый срок содержания под стражей вводится только для сложных случаев: 1) если задержание производится по подозрению в совершении человеком особо тяжкого преступления; 2) в случае задержания по подозрению в совершении лицом террористического или экстремистского преступления; 3) задержание по подозрению в совершении преступления во время массового беспорядка; 4) задержание по подозрению в совершении преступлений в составе криминальной группировки; 5) пресечение в случае подозрения в совершении преступных действий, связанных с незаконным криминальным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, прекурсоров, их аналогов, против сексуальной неприкосновенности детей, а также умышленных противоправных действий преступного характера, приведших к смерти человека; 6) в случае невозможности обеспечить быструю доставку лица следственному судье из-за удаленности или нехватки нужных средств связи, и еще в состоянии бедственного или чрезвычайного положения.

Список использованных источников

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г.) // Введ. Парламента Республки Казахстан.

2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.) // <https://online.zakon.kz> (дата обращения: 12.11.2022).

3. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of ", December 1966.

4. Шарипова А.Б., Ахмадиева С.Н. Теоретические аспекты прокурорского надзора за деятельностью органов досудебного расследования // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2022. – № 2 (71). – 293 с., – С -196.

5. Сапарғалиев М. Возникновение и развитие судебной системы. – Алматы: Мектеп. –2011. – С.55.

Сведения об авторах

Балымов Ерлан Куанышевич – заместитель начальника Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М. Букенбаева, доктор PhD, подполковник полиции.

Сагынтаева Асель Амангельдиновна – магистрант 2 курса Казахско-Русского Международного университета.

Балымов Ерлан Куанышұлы – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты бастығының орынбасары, PhD докторы, полиция подполковнигі.

Сагынтаева Әсел Амангелдіқызы – Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің 2 курс магистранты.

Yerlan Kuanyshevich Balymov – Deputy Head of the Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukembayev, PhD, police Lieutenant colonel.

Sagyntayeva Asel Amangeldinovna – 2nd year Master's student of the Kazakh-Russian International University.

Л.Ш. Берсугурова¹, А.С. Дюсембаева², А.Б. Шарипова¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан

²Казахстанско-Российский Медицинский университет, Алматы, Республика Казахстан

ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА

Анализируется генезис формирования объективных критериев определения эффективности норм уголовно-процессуального права. Акцент делается на новых правовых институтах, введенных в уголовный процесс Республики Казахстан. Анализируются особый порядок заключения процессуального соглашения, последствия заключения процессуального соглашения в форме сделки о признании вины в их правовой и практической реальности. Обращается внимание на разноречивую практику рассмотрения судами уголовных дел в согласительном производстве.

Изучено мнение зарубежных авторов, исследующих современные проблемы применения согласительных процедур. В статье проведен критический анализ отечественной правоприменительной практики. Отмечается, что допускаемые на этапе доследственного производства нарушения процессуального законодательства оказывают существенное воздействие на перспективы судебного рассмотрения дела. Верховный суд РК также обращает внимание на необходимость более четкого применения согласительных процедур и выработки единой правоприменительной практики.

Ключевые слова: уголовный процесс, процессуальное соглашение, процессуальное доказывание, эффективность процессуальных норм.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы нормаларын жүзеге асырудың тиімділігі туралы

Бітімгершілік рәсімдерді қолданудың заманауи мәселелерін зерттейтін шетелдік авторлардың пікірі зерделенді. Мақалада отандық құқық қолдану тәжірибесіне сыни талдау жасалған. Тергеуге дейінгі іс жүргізу сатысында жол берілген процестік заңнаманы бұзу істі сот тәртібімен қарау перспективасына айтарлықтай әсер ететіні атап өтілген. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты татуластыру рәсімдерін неғұрлым нақты қолдану және біртұтас құқық қолдану тәжірибесін дамыту қажеттілігіне де назар аударды.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы нормаларының тиімділігін анықтаудың объективтік критерийлерінің қалыптасу генезисі талданған. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіне енгізілген жаңа құқықтық институттарға баса назар аударылады. Процессуалдық келісімді жасаудың ерекше тәртібі, процестік келісімді кінәні мойындау туралы мәміле нысанында жасасудың салдары олардың құқықтық және практикалық шындығында талданады. Соттардың бітімгершілік іс жүргізуде қылмыстық істерді қарауының даулы тәжірибесіне назар аударылады.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс, процессуалды келісім, процессуалды дәлел, процессуалды нормалардың эффективтілігі.

On the effectiveness of the implementation of the norms of criminal procedure law

The genesis of the formation of objective criteria for determining the effectiveness of the norms of criminal procedure law is analyzed. The emphasis is on new legal institutions introduced into the criminal process of the Republic of Kazakhstan. A special procedure for concluding a procedural agreement, the consequences of concluding a procedural agreement in the form of a plea deal in their legal and practical reality

are analyzed. Attention is drawn to the controversial practice of considering criminal cases by courts in conciliation proceedings.

The opinion of foreign authors investigating modern problems of the application of conciliation procedures has been studied. The article provides a critical analysis of domestic law enforcement practice. It is noted that the violations of procedural legislation allowed at the stage of pre-investigation proceedings have a significant impact on the prospects for judicial consideration of the case. The Supreme Court of the Republic of Kazakhstan also draws attention to the need for a clearer application of conciliation procedures and the development of a uniform law enforcement practice.

Keywords: criminal proceeding, procedural agreement, procedural proof, effectiveness of procedural norms.

В правовом обществе право представляет собой важнейшее средство преобразования общественных отношений. Оно в демократической концепции права рассматривается как регулятор общественных отношений, который изучается с различных сторон юридической наукой.

Один из вопросов, поставленных современностью – вопрос о действии права, его реализации и эффективности. Особенно в период активного проведения правовых реформ, когда принимается много новых законов и теперь дело прежде всего за их точным и неуклонным осуществлением. Ведь любой закон живет только тогда, когда он выполняется всеми и повсеместно. Осуществление курса на строгое осуществление законодательных актов выдвигает принципиальное требование к качеству и эффективности правового регулирования. Поэтому важнейшей задачей юридической науки является изучение путей эффективного использования правовых средств для более успешного развития общества. Являясь важным средством реализации программных целей государства, законы все действенней и эффективней влияют на общественное развитие. Эффективное в целом правовое регулирование в обществе, однако, не снижает интереса к вопросу об эффективности отдельных правовых средств.

Правовая наука еще не достаточно сильна, чтобы удовлетворить все вопросы, касающиеся эффективности реализации права. В связи с этим следует отметить, что по вопросу об эффективности права традиционно выделяли три больших аспекта проблем. Нам представляется правильным несколько в ином плане расставить акценты в формулировании этих проблем. Первый круг проблем связан с условиями эффективности правового регулирования. Они в настоящее время недостаточно разработаны. Второй аспект проблем – это проблемы эффективности реализации права, обсуждение которого до сих пор носит дискуссионный характер. И третий аспект – это вопросы методики измерений эффективности правовых норм, которая бы позволила дать количественную характеристику действия тех или иных нормативных предписаний.

Многие исследования до сих пор носят постановочный характер и опираются на работы прошлых лет [1; 2].

Чтобы получить представление об этой сложной проблеме следует осмыслить исследования, проводимые учеными-правоведами и проанализировать некоторые теоретические и практические вопросы эффективности правового регулирования, основываясь на анализе конкретного правового института.

Выяснение понятия эффективности реализации права требует вводных замечаний относительно понятий реализации права, правоотношений, механизма правового регулирования. Эти понятия должны быть понятны в действительности. Бытие этих явлений, отраженных в указанных категориях, представляет собой интерес с позиций выяснения понятия эффективности реализации права.

Классические учебники по теории государства и права отмечают, что достаточно взглянуть на реализацию права как на «непосредственный результат правового регулирования, как на конкретное его проявление», то указанное понятие теряет смысл как правовое понятие, либо приобретает другое содержание, раскрытие которого перерастает в понятие

эффективности результата. Реализация права составляет непосредственный результат правового регулирования, как конкретное его проявление [3].

Нетрудно заметить, что в данном случае подмечено, что реализация права представляет собой нечто законченное, результативное, одноактное. Право направлено на реализацию. Реализация есть конечный пункт правового регулирования.

Небезынтересно здесь провести границу или выявить соотношение между действием норм и реализацией права. Действие правовых норм выражается наглядно в правовых отношениях. Одна лишь констатация прав и обязанностей у конкретных лиц не свидетельствует о действии права, а точнее, не выражает действие права [3]. Действие правовых норм и их реализация совпадают по своему отправному моменту своего существования. По своей социальной природе право представляет собой мощный инструмент. Право как средство воздействия предназначено для выполнения важнейших задач (поддержание общественного порядка, построение демократического правового государства...), применение, его реализация связана с выполнением, решением указанных задач. Реализация права начинается с момента приобретения нормативной силы юридическим актом и заканчивается социально значимым результатом, является целой вехой существования права в действительности, более-менее длительным процессом, который, в свою очередь может быть разделен на этапы. Явич Л.С., анализируя такие этапы осуществления права, по сути делает вывод, что «эффективность правоприменения по сути проявляется через организующее значение актов применения права» [4, с. 138]. Это очень важный для нас вывод, поскольку мы встречаемся в реальности с вопросом недостаточной эффективности нововводимых правовых норм (а иногда и правовых институтов), часто из-за нечеткой регламентации процедур их реализации. Хотя общий вывод достаточно однозначен: реализация права – это осуществление права. В этом понятии отражается результирующая роль права, которая связана с действием правовых норм, их воздействием на правовые отношения.

Понятие эффективности права в юридической науке разрабатывается довольно длительное время, но и до сих пор вопрос остается довольно дискуссионным. Возможно, сложившееся положение относительно оценки эффективности правовых норм (эффективности права) обусловлено прежде всего его сложностью, с одной стороны, а с другой – на настоящем этапе развития общества мы имеем большую и сложную систему общественных отношений и сложную систему права. В этой связи, конечно, возникает определенный интерес к проблеме эффективности действия права, но пути ее изучения еще основательно не проложены. Трудность исследования связана с тем, что социология, в частности социология права, еще не удовлетворяет потребностей теории и практики. Понятие эффективности права полностью или частично отождествляется с правильностью, обоснованностью самих норм права. Так М.П. Лебедев говорил об эффективности не только принятых, но и подготавливаемых правовых решений [5, с. 31]. Эта точка зрения подверглась серьезной критике. Однако мы усматриваем в ней и рациональные моменты. М.П. Лебедев характеризуя понятие эффективности государственных решений и мероприятий, формулирует вывод, что «определенное соотношение между тремя элементами: целью, результатом и средствами и дает структуру общего понятия эффективности управления обществом, а следовательно и управленческих решений» [6, с. 184, 194]. Интересна позиция В.В. Лазарева, который считал, что «полная эффективность правоприменительного акта достигается тогда, когда все цели и ближайшие и отдаленные, и конечные выполнены с наименьшим ущербом для различных социальных ценностей с наименьшими экономическими затратами в наиболее короткий срок [7, с. 98].

Интересны замечания относительно вхождения в понятие эффективности правоприменения признака экономичности. В.В. Лазарев, рассуждает, что «экономичность является также признаком, который характеризует степень эффективности правоприменительного акта» Он приводит такие рассуждения: 1) деятельность субъекта А эффективна, так как достигнута цель; 2) деятельность субъекта Б более эффективна, ибо цель достигнута в меньшие сроки, с меньшими затратами; 3) деятельность субъекта В отрицательно эффективна, потому, что затраты превышают ценность достигнутого результата.

Поэтому, когда говорят, например, что «расходы на правосудие – это все-таки одно из средств достижения целей правосудия, а не критерий его эффективности», авторы не учитывают следующее: признавая достижение цели мерилom эффективности, объявляя саму цель критерием эффективности, нельзя отказывать в этих качествах средствам, ведущим к данной цели в силу их диалектического единства и взаимообусловленности» [8, с. 25]. Большинство авторов в своих рассуждениях об эффективности правовых норм, как правило, исходят из устоявшегося мнения, что большинство принимаемых и действующих нормативных актов не связано с какими-либо дополнительными расходами на их осуществление, что для права вообще характерно, что материальное обеспечение его действия в виде формирования общественного производства и существующих конкретно-исторических субъектов, вынужденных вступать в отношения друг с другом, создано для него и вне его, что право использует уже имеющиеся ресурсы, что речь должна идти не о затратах как таковых, а об оценке социальных параметров, конституирующих социальные позиции, и обеспечивающие тот или иной уровень фактического признания формы типовой нормы, содержащейся в законе» [9, с. 36-37].

Одной из авторитетных точек зрения по вопросу о понятии эффективности правовых норм является взгляд В.Н. Кудрявцева, В.И. Никитинского, И.С. Самощенко, и др. На протяжении многих лет в различных работах они утверждали, что эффективность правовых норм – это соотношение цели, заложенной в норме права и ее результата [10, с. 24]. Эти же авторы указывали, что «внутренние свойства нормы определяют ее возможности в реальном регулировании общественных отношений. Имея в виду внутренние свойства правовых норм, можно, по видимому, говорить об их расчетной (прогнозируемой) эффективности. Нельзя, однако, забывать, что прогнозируемая способность норм к определенному целенаправленному воздействию на общественные отношения может по тем или иным причинам не превратиться в действительность [10, с. 25].

Презентуя Концепцию новой редакции Уголовно-процессуального кодекса РК законодатели указывали, что таким образом будет осуществлено дальнейшее совершенствование уголовного судопроизводства, что позволит упорядочить избыточность процедур, уменьшить процессуальные издержки, надлежаче обеспечить права и законные интересы участников уголовного процесса и в целом улучшить доступ к правосудию, что обозначено в Концепции как главная цель проводимой реформы [11].

В самой же Концепции указывалось также, что важнейшим показателем развития любого государства, стремящегося к достижению общепринятых мировых стандартов, является эффективность защиты конституционных прав и свобод граждан. Доступность и прозрачность правосудия... Для этого требуется разработка оптимальных правовых механизмов, предусматривающих эффективное применение уголовно-процессуального законодательства в целях быстрого раскрытия преступлений, привлечения к уголовной ответственности лиц, их совершивших, и справедливого судебного разбирательства [12; 13].

Также как и в самой Концепции, авторы зачастую употребляют термины «эффективность», «эффективность правовой нормы», «эффективное применение уголовно-процессуального законодательства». При этом как оказалось термин «эффективность» употребляется в разных значениях. Однако строгая научная логика требует употребления термина в более единообразном значении. Наиболее результативные выводы были сделаны в период дискуссии 70-х-80-х годов прошлого столетия, потому что этой проблемой занимались целые научные школы тогда еще советского периода, опиравшиеся на возможности изучения обширного научного материала и практического опыта всей страны. Дискуссия по вопросам определения значения и содержания термина «эффективность» не окончена. Она стала более востребована в период проведения концептуальных изменений уголовно-процессуального кодекса. Современные ученые ограничиваются изучением опыта правоприменения какой-либо одной нормы права или принципа, никак не расширяя изучение вопроса до оценки его эффективности, особенно по истечении определенного времени. Когда

уже можно реально оценить, так ли были необходимы все нововведения уголовного процесса, были ли они эффективны в действительности, в чем причина неэффективности и т.п.

Самые активные дискуссии в науке уголовного процесса вызвали вводимые новые правовые институты, к числу которых относится институт сделки о признании вины в уголовном судопроизводстве. Рассматривая этот вопрос в ретроспективе развития дискуссии о нем и процедурах утверждения в уголовном процессе Казахстана, мы обращаем внимание на некоторую поспешность его принятия при незавершенности дискуссии о его целесообразности. К примеру, к началу обсуждения вопроса о введении этого нового правового института в уголовное судопроизводство РК было подготовлено только одно диссертационное исследование Б.Б. Сарсенбаевой «Сделка о признании вины в уголовном судопроизводстве». В этой работе институт сделки о признании вины был рассмотрен в рамках изучения проблем совершенствования упрощенных процедур досудебного производства. Одновременно же ставилась цель проанализировать вопросы дальнейшего совершенствования уголовно-процессуальной доктрины и разработка предложений и рекомендаций по имплементации института сделки о признании вины в законодательство Казахстана [14, с. 8]. Для этого были предприняты попытки определения обстоятельств, детерминирующих развитие института сделки о признании вины в уголовном судопроизводстве США. При этом были сделаны выводы о том, что развитие сделки о признании вины были обусловлены не только высокой нагрузкой на суды и неспособность судебной системы обеспечить традиционный без изъятия порядок производства по всем уголовным делам. А целой совокупностью таких факторов как: усложнение судебного процесса; расширение сферы действия материального уголовного права и криминализация деяний, ранее не признававшихся преступлениями; общее повышение уровня преступности; увеличение доли участия профессиональных юристов в области отправления уголовного правосудия; расширения полномочий прокурора [14, с. 8]. В основу решения о введении в уголовный процесс РК согласительных процедур были положены почти такие же обоснования. Был даже разработан проект внесения изменений в уголовно-процессуальный кодекс. Однако в представленном для обсуждения проекте были обозначены только те вопросы, которые носили материально правовой характер, а касательно самой процедуры информация полностью отсутствовала даже на момент уже введения этих процедур в процессуальное законодательство. Анализируя понятие и причины введения института сделки о признании вины в уголовное судопроизводство США следует отметить, что начало введения этого правового института было положено еще в начале восемнадцатого века, но окончательное оформление он получил в Правилах 11 Главы IV Федеральных Правил уголовного процесса США (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 декабря 2014 года [15].

Согласно пункту (а) Правила 11 Федеральных правил уголовного процесса США, с согласия суда и правительства, ответчик может заключить сделку о признании вины или заявить об отказе оспаривать предъявленное обвинение (*nolocontendere*), оговорив в письменном виде право на апелляционное обжалование решения суда об отказе в указанном праве. В случае заявления об отказе оспаривать предъявленное обвинение (*nolocontendere*) до того, как суд примет такое заявление, суд должен принять во внимание мнения сторон, а также общественные интересы в области эффективности отправления правосудия.

Несмотря на широкое применение сделки о признании вины (*pleabargain*) в американском правосудии среди американских процессуалистов не прекращается дискуссия о природе этого института и последствиях, которое он оказывает не только на практику разрешения дел в судах, но и на всю юридическую доктрину уголовно-процессуального права [16;17;18;19].

Американским законодательством довольно четко были определены цели введения этого института и также четко было понимание основных проблем его существования.

Наши ученые, которые более глубоко изучали этот вопрос, высказывали довольно серьезные замечания по поводу включения этого института в процедуры нашего уголовного судопроизводства. По мнению Сарсенбаевой Б.Б. «совокупность проблем и дискуссионный характер теории и практики применения института сделки и признания вины связаны с по-

литикой назначения наказаний в американском уголовном судопроизводстве, то есть находятся в области материального, а не процессуального права» [14, с. 7]. Исследования наших авторов дают возможность обратить внимание на некоторые весьма важные моменты этого правового института: сделка о признании вины корреспондирует с вопросами назначения наказания [14, с. 7]; суд должен принимать во внимание не только мнения сторон, а в первую очередь, общественные интересы в области эффективности отправления правосудия [15]; истоки американского института сделки о признании вины хранятся в сущности уголовного процесса, концепция которого позволяет не выносить присяжными своего вердикта в случаях признания обвиняемым своей вины, - судья без них вправе применить уголовный закон, более того отпадает и необходимость в проверке доказательств [20, с. 51].

В.В. Хан, который впервые в отечественной уголовно-процессуальной науке подробно изучил англо-саксонский уголовный процесс и исследовал данный институт, отметил, что признание вины во всех смыслах весьма привлекательная цель, к которой стремиться обвинение и по этой причине кроет в себе опасность злоупотреблений [14, с. 12]. В частности, В.В. Хан отмечал, что главной причиной признания обвиняемых стало предположение, что судья будет рассматривать дело снисходительно и определит более легкое наказание, или что обвинитель (что часто бывало), не имея нужды доказывать преступление, перенесет обвинение на менее важный проступок [20, с. 52]. В результате проведенного исследования В.В. Хан делает некоторые очень полезные наблюдения. Он отмечает, что в Англии с давних времен и по сегодняшний день переговоры обвинителя и защитника о признании обвиняемого считаются недостойными профессионального юриста, более того в Англии и Уэльсе адвокаты и судьи не склонны даже признавать существование такой практики, в то время как в США начиная с 1969 года и по настоящее время примерно от 70 до 90 процентов уголовных дел разрешается именно таким способом [20, с. 53].

Резюмируя, В.В. Хан отмечает, что американская модель сделки о признании вины считается разумной и применимой к состязательному процессу частного-искового характера. Положительными аспектами института сделки о признании вины США является то, что она кажется целесообразной, поскольку упрощает процесс, разгружает судебную систему и базируется на почтении позиции человека, осознавшего вину, готового искупить её и стать на путь исправления, а также способствует «отсеиванию» виновных от невиновных. Отрицательные аспекты опровергают положительные и утверждают, что данный институт способствует самооговору и существенно нарушает конституционные права лиц, вовлеченных в орбиту уголовного судопроизводства. С учетом специфики отечественного законодательства американская модель сделки о признании вины является не приемлемой к правовой системе Республики Казахстан. Более целесообразным представляется развитие института деятельного раскаяния и создание конкретного механизма его реализации в практической деятельности судов [20, с. 32].

Наши ученые также неоднократно высказывали довольно критические замечания относительно проекта по введения института сделки о признании вины в отечественный уголовный процесс. Д. Канафинотмечал, что заключение соглашения о признании вины допустимо разрешить только после предъявления обвинения, когда все уголовно-правовые претензии в адрес привлеченного к уголовной ответственности лица четко сформулированы, по делу собрана определенная совокупность доказательств и обвиняемый ясно осознает свое правовое положение по делу [21].

Л.В. Головкин, проводя в 2012 анализ концептуальных положений проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшего реформирования уголовного процесса» отметил, что по его мнению основные технические проблемы, связанные с институтом «соглашения о сотрудничестве» законодательно не были решены. Это лишь усиливает сомнения в целесообразности имплементации в казахстанский уголовный процесс данного института» [22].

Таким образом мы проанализировали основные риски, связанные с введением института сделки о признании вины в отечественное уголовное судопроизводство, основанного на

положительных моментах его существования и развития в американском уголовном судопроизводстве. Теперь попробуем оценить эффективность введения этого правового института в отечественное уголовное судопроизводство, отметив, что все ранее рассмотренные точки зрения все же не совсем точно отражают понятие эффективности права, его реализации. Общим для всех обозначенных мнений пока что является признание, что свидетельством эффективности права служат прежде всего показатели, поэтому теоретики стремятся приблизить понятие эффективности к показателям. Однако до сих пор нет оценки эффективности введения института сделки в уголовный процесс РК, отсутствует статистика или нет доступа к количественным показателям, дающим представление об уровне успешности реализации этого правового института. Мы лишь имеем возможность знакомиться с разрозненной информацией деятельности отдельных ведомств по применению этого процессуального института. Например, по информации заместителя начальника 10-го Управления Главной транспортной прокуратуры Республики Казахстан по состоянию на февраль 2020 года в согласительном производстве в суде рассмотрены 123 дела в отношении 150 лиц, из них с вынесением приговора – 57 дел на 79 лиц [23]. При этом только подчеркивается, что основной целью заключения соглашения о признании вины является быстрое и полное раскрытие, расследование преступлений и оперативное выполнение задач уголовного процесса, путем ускоренного досудебного производства и осуществления судебного разбирательства дела в сокращенном порядке. Такая информация не дает возможности оценить качество этого правового института и эффективность его применения и тем более определить проблемные моменты его практической реализации.

Следует отметить, что Верховным Судом принято Нормативное постановление №4 от 07.07.2016 года «О практике рассмотрения судами уголовных дел в согласительном производстве», в котором для единства судебной практики и правильного применения законодательства при их заключении и рассмотрении в суде даны соответствующие разъяснения [24].

Таким образом не имея возможности оценить положительные аспекты применения института сделки о признании вины в уголовном судопроизводстве РК, мы однако получаем описание отрицательных аспектов его существования не только в отечественном уголовном процессе, но и в американском. Так, американский юрист Мелвин Вашингтон отмечает серьезные отрицательные последствия применения сделки о признании вины в правосудии США. «В новом отчете, выпущенном Институтом правосудия Веры при поддержке проекта «Безопасность и правосудие», рассматривается сложный и неубедительный комплекс исследований, касающихся заключения сделки о признании вины. Но частный характер сделки о признании вины - и нехватка исследований, ориентированных на людей, на которых больше всего повлияли его результаты, - затрудняют истинное понимание этого краеугольного камня американской правовой системы.

Что мы действительно знаем, так это то, что нынешняя система просьб создает более быстрые диспозиции - иногда в ущерб индивидуальной справедливости. Адвокаты и судьи принимают решения, имея мало контекстной информации о обвиняемом или основных обстоятельствах произошедшего, отчасти потому, что сделки о признании вины уменьшают потребность в более прозрачном изучении фактов, которое может произойти в ходе судебного разбирательства» [25]. Эмилио К. Виано более резко выражает свое отношение к состоянию применения процедур сделки о признании вины. В своей статье «Сделка о признании вины в Соединенных Штатах: извращенное правосудие» он отмечает также, что «Сделка о признании вины лишает сообщество защиты от преступников, которой оно заслуживает, поскольку преступники быстро возвращаются на улицы для совершения новых и новых преступлений благодаря мягким приговорам, которые выносятся путем переговоров о признании вины» [26].

Таких аргументов в среде американских юристов довольно много. И это при том, что история развития этого правового института в США имеет вековую историю и традиции. Наши отечественные авторы получили реальную возможность оценивать результаты введе-

ния этого правового института в уголовное судопроизводство РК сравнительно недавно. Но тем не менее присутствуют довольно отрицательные отзывы о его сущности.

А. Рахметулин - председатель судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда РК отмечал на расширенном совещании по итогам отправления правосудия за 2017 год: «сделки о признании вины стали очень удобными для следствия. Подозреваемый признал вину, и в связи с этим по другим участникам процесса сбор доказательств уже не принципиален». Он также отметил, что «сделки о признании вины в ходе расследований зачастую приводят к слабой доказательной базе в отношении виновности других людей по крупным делам. В 2017 году окончено с процессуальными соглашениями 4 240 дел, но практика показывает, что применение процессуальных соглашений требует совершенствования. В первую очередь они должны соответствовать законности, справедливости и не нарушать права и интересы других. Верховный суд отменил девять приговоров в отношении 17 лиц. Это связано с мягкостью наказания, фактами принуждения к сделке» [27].

На этом же совещании было отмечено также, что выделение дел в отдельное производство в связи с применением сделки о признании вины может отразиться на полноте и объективности исследования обстоятельств, затрагивающих права других участников. Такая практика особенно чревата негативными последствиями по большим групповым делам. В ходе досудебного производства сделка о признании вины стала очень удобной. Доказательства по делу не надо собирать, достаточно, чтобы признали вину – и материалы направляют прокурору. Таким образом, есть риски, что вернёмся к принципу: признание вины – царица доказательств [28].

Известный адвокат, ученый-правовед Д. Канафин в интервью газете «Время» высказал мнение относительно применений сделки о признании вины в отечественном уголовном процессе: «не стану нарушать стандарты профессиональной этики и делать какие-то выводы относительно дела, в котором не участвовал. Но в целом как исследователь практики уголовного судопроизводства могу сказать, что процессуальные соглашения о признании вины по некоторым делам превратились в механизм подавления воли обвиняемых и понуждения их к признанию вины или даче показаний против других фигурантов дела. В системе уголовного процесса, где шанс быть оправданным не превышает 1-2 процентов, люди вынуждены выбирать из двух зол меньшее и идти порой на сомнительные договоренности. В чем еще одна трагедия нашего уголовного правосудия? В том, что порой сотрудничающие со следствием люди уходят от ответственности в обмен на нужные, но порой необязательно достоверные показания против другого человека. В итоге обвинение получает устраивающий их результат. Но получает ли общество по-настоящему справедливое решение? Это весьма большой вопрос. Такие дела не смогут пройти проверку в независимом, объективном и беспристрастном суде присяжных [29].

Закключение

В период правовых реформ особенно актуальными становятся вопросы определения эффективности правовых норм. Но поведение правовых реформ порождает и определенные обязательства. Чтобы реформа в целом была эффективной, необходимо, чтобы эффективными были отдельные правовые нормы и правовые институты. Особые дискуссии вызывают вводимые правовые новеллы. Презентуя концепции или правовые институты всегда употребляют термины «эффективность»: «эффективность реформы», «эффективность правового института» (особенно вновь вводимого), «эффективность правовой нормы». При этом, как оказывается, термин «эффективность» употребляется и в разных значениях. Однако строгая научная логика требует употребления терминов (особенно процессуальных) в более или менее единообразном понимании. Проблемы эффективности права, эффективности правоприменения актуализируются не только в период правовых реформ, но и в значительной степени по истечении определенного времени после введения правовых (процессуальных) новел.

Таким периодом стала реформа процессуального права в РК. Когда начинается правовая реформа, определяется концепция реформы, заявляется важнейшая цель ее проведения: разработка оптимальных правовых механизмов, предусматривающих эффективное применение

ние уголовно-процессуального законодательства в целях быстрого раскрытия преступлений, привлечения к уголовной ответственности лиц, их совершивших, и справедливого судебного разбирательства. Одним из основных направлений совершенствования уголовно-процессуального права Концепцией правовой политики было определено упрощение и повышение эффективности уголовного процесса, в том числе упрощение порядка досудебного производства.

Современные дискуссии по определению эффективности введения новых процессуальных институтов не окончены, но наиболее значимые предположения были сделаны в период предварительных обсуждений их необходимости. Проблемами определения эффективности права с давних пор занимались целые научные школы, опиравшиеся на возможности изучения общепринятого научного материала и широкого практического опыта (всего в прежнее время советского пространства). Современные ученые ограничиваются изучением опыта правоприменения какой-либо одной нормы права или принципа. Никак не расширяя изучение вопроса до оценки его эффективности, особенно по истечении определенного времени.

Хорошую оценку качества применения или вообще целесообразности существования того или правового института можно дать, опираясь на статистику. Но возможности научного анализа вопроса обычно ограничены недоступностью такой статистики, либо ее отсутствием. Научный поиск может оперировать лишь некоторой разрозненной информацией.

Особое внимание привлекают институты согласительных производств в уголовном судопроизводстве. Широкое применение наказания в виде штрафов (в определенных судом размерах), значительное снижение мер наказания с указанием о применении сделки о признании вины, вызывает неоднозначное отношение социума к этим процедурам, изменение общественного отношения к общей оценке справедливости судебных приговоров. Следует обратиться к изучению вопроса об эффективности правовых институтов, появившихся в результате реформы уголовного судопроизводства, изучить состояние вопроса, определить проблемы их реализации и внести изменения в их регламент.

Список использованных источников:

1. Курочкин С.А. Эффективность правовых норм как условие результативности правового воздействия (на примере норм процессуального права) // <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 11.11.2022).
2. Герасимова Н.Р., Демин А.В. Эффективность норм права // <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 10.11.2022).
3. Зубанова С.Г. Эффективность правовых норм // Теория государства и права // <https://be5.biz/pravo/t020/38.html>. (дата обращения: 10.11.2022).
4. Явич Л.С. Общая теория права. – М., Л., 1976. – 286 с.
5. Лебедев М.П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения. – Советское государство и право. – 1963. – №6. – С.31.
6. Лебедев М.П. Государственные решения в системе управления социалистическим обществом. – М.:Юрлитиздат, 1974. – С. 184, 194.
7. Лазарев В.В. Эффективность правоприменительных норм: Изд-во Казанского университета. - 1975. – 207 с.
8. Рожкова Л.П. К вопросу о понятии эффективности правового регулирования // Проблемы эффективности правового регулирования. – Куйбышев, 1976. – С. 25.
9. Гилинский Я.И., Ловчикова Е.Н. и др. Эффективность действия правовых норм. – Ленинград, 1977. – С 36-37. – 143 с.
10. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. – М., 1980. – 280 с.
11. Ахпанов А.Н. Конструктивно-критический подход к проекту новой редакции УПК Республики Казахстан // Обсуждение проекта новой редакции Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан: Материалы международной экспертно-практической конференции. – Астана, 15 ноября 2013г. // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 11.10.2022).
12. Концепция проекта Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан // <https://cdn.penalreform.org/> (дата обращения: 08.11.2022).

13. Концепция к проекту Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам внедрения трехзвенной модели с разграничением полномочий и зон ответственности между правоохранительными органами, прокуратурой и судом» // <https://legalacts.gov.kz/> (дата обращения: 10.11.2022).
14. Сарсенбаева Б.Б. Сделка о признании вины в уголовном судопроизводстве: автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Алматы, 2009. – С. 8.
15. Federal Rules of Criminal Procedure (2014). Printed for the use of the committee on the judiciary house of representatives U.S. Government printing office Washington : 2014 // https://www.uscourts.gov/sites/default/files/federal_rules/FRCrP12.1.2014.pdf
16. Theodore Ferdinand. Boston's Lower Criminal Courts 1814-1815. – New-York: University of Delaware Press, 1992. //
17. Lawrence M. Friedman. Crime And Punishment In American History. – 1994. – 1994. - Law . - <https://books.google.kz> › books // <https://books.google.kz/books?id=dIE4DgAAQBAJ&pg=PT508&lpg=PT508&dq=theodore+ferdinand.+boston+lowers&source=bl&ots=AO82mKj9dU&sig=ACfU3U3PxpATas9ftvjQov9DtqHshfSh-g>
18. George Fisher. A History of Plea Bargaining in America. - <https://books.google.kz/books?id=dIE4DgAAQBAJ&pg=PT508&lpg=PT508&dq=theodore+ferdinand.+boston+lowers&source=bl&ots=AO82mKj9dU&sig=ACfU3U3PxpATas9ftvjQov9DtqHshfSh-g>
19. Clark Neily. Cato Institute. Prisons are packed because prosecutors are coercing plea deals. And, yes, it's totally legal // <https://www.nbcnews.com/think/opinion/prisons-are-packed-because-prosecutors-are-coercing-plea-deals-yes-ncna1034201>
20. Хан В.В. Англо-американская типология уголовного досудебного производства: эволюция и современные тенденции развития. – Алматы: «TST Company», 2011. – 270 с.
21. Канафин Д. К вопросу о внедрении в уголовное судопроизводство института соглашения о признании вины // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 10.11.2022).
22. Головкин Л.В. Анализ концептуальных положений проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшего реформирования уголовного процесса» // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 11.11.2022).
23. Давлетов М.Ж. О проводимой работе по заключению процессуальных соглашений в форме сделки о признании вины // <https://www.gov.kz/memleket/> (дата обращения: 11.11.2022).
24. О практике рассмотрения судами уголовных дел в согласительном производстве: Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 7 июля 2016 года № 4 (с изм., внесенными нормативным постановлением Верховного Суда РК от 11.12.2020, № 6 // <https://adilet.zan.kz/rus/> (дата обращения: 12.11.2022).
25. Melvin Washington II. What the predominance of plea bargaining can teach us about (in) efficiency // <https://www.safetyandjusticechallenge.org/2020/09/what-the-predominance-of-plea-bargaining-can-teach-us-about-inefficiency/>
26. Emilio C. Viano. Plea bargaining in the United States: a perversion of justice // <https://www.cairn.info/revue-internationale-de-droit-penal-2012-1-page-109.htm>
27. Сделки о признании вины стали очень удобными для следствия – Верховный суд // <https://informburo.kz/> (дата обращения: 12.11.2022).
28. Мягкими наказаниями за сделку о признании вины недовольны в Верховном суде // <http://kazcourt.kz/ru/news/> (дата обращения: 12.11.2022).
29. Козачков М. Интервью с Д. Канафиным // газета «Время» 07 ноября 2018 г. // <https://time.kz/articles> (дата обращения: 12.11.2022).

Сведения об авторах

Берсугурова Лязиза Шалтаевна – доктор юридических наук, доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби.

Дюсембаева Алина Сунгатовна – врач-резидент, Казахстанско-Российский медицинский университет.

Шарипова Асель Бостановна – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби.

Берсүгірова Лязиза Шалтайқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, заң ғылымдарының докторы.

Дюсембаева Алина Сунгатқызы – Қазақ-Ресей медициналық университетінің резиденті.

Шарипова Әсел Бостанқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты.

Bersugurova Lyaziza Shaltayevna – Doctor of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University.

Dyusembayeva Alina Sungatovna – doctor-resident, Kazakh-Russian Medical University, Kazakhstan, Almaty.

Sharipova Assel Bostanovna – Candidate of Legal Sciences, associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University.

М.Ө. Қалыбеков¹

¹Қазақстан Республикасы ПИМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ЭКСТРЕМИСТІК МАТЕРИАЛДАРДЫ ТАРАТУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ

Бұл мақалада экстремистік сипаттағы ақпараттық материалдарды анықтау процесі, тергеуге дейінгі тексерулер мен қылмыстық тергеп-тексерулер шеңберінде тиісті зерттеулер мен сот-медициналық сараптамаларды қамтамасыз ету қажеттігі қарастырылады. Экстремистік материалдарға қатысты қылмыстарды тергеу үшін сараптама топтары бөлінеді: лингвистикалық және психолінгвистикалық зерттеулер мен сараптамалар. Құқық қорғау органдарының экстремистік қызмет фактілерін тергеуге дейінгі тексеру, материалдарды зерттеу және одан әрі бағалау үшін экстремистік сипаттағы материалдарды табу фактілері бойынша іс-шаралар жүргізуі сипатталған. Экстремистік қызмет фактілерін тергеуге дейінгі тексеру барысында сарапшы мен маманды міндетті түрде тарту қажет. Олардың қызметінің сипаттамасы құқық қорғау қызметінің экстремистік сипаттағы материалдарды зерттеудегі, тыйым салынған әдебиеттерді таратумен байланысты қылмыстардың жолын кесудегі жұмысын егжей-тегжейлі көрсетеді.

Түйінді сөздер: экстремистік материалдар, экстремистік ақпараттық материалдар, маман, сарапшы, насихаттық, психолінгвистикалық сараптама, сот-психологиялық және лингвистикалық сараптама.

Расследование преступлений, связанных с распространением экстремистских материалов

В данной статье рассматривается процесс выявления информационных материалов экстремистского характера, необходимость обеспечения проведения соответствующих исследований и судебных экспертиз в рамках доследственных проверок и расследования уголовных дел. Выделяются группы экспертиз для расследования преступлений связанных с экстремистскими материалами: лингвистические и психолингвистические исследования и экспертизы. Описывается проведение правоохранительными органами мероприятий по доследственной проверке фактов экстремистской деятельности, фактов обнаружения материалов экстремистского характера для исследования и дальнейшей оценки материалов. В ходе проведения доследственной проверки фактов экстремистской деятельности обязательное привлечение эксперта и специалиста. Описание их деятельности подробно раскрывает работу правоохранительной службы в исследовании материалов экстремистского характера, пресечения преступлений связанных с распространением запрещенной литературы.

Ключевые слова: экстремистские материалы, информационные материалы экстремистского характера, специалист, эксперт, пропаганда, психолингвистическая экспертиза, судебная психологическая экспертиза.

Investigation of crimes related to the distribution of extremist materials

This article discusses the process of identifying information materials of an extremist nature, the need to ensure appropriate research and forensic examinations in the framework of pre-investigation checks and criminal investigations. Groups of expertise are allocated to investigate crimes related to extremist materials: linguistic and psycholinguistic research and expertise. It describes the conduct by law enforcement agencies of measures for pre-investigation verification of the facts of extremist activity, the facts of the discovery of extremist materials for research and further evaluation of materials. During the pre-investigation verification of the facts of extremist activity, it is mandatory to involve an expert and a specialist. The description of their activities reveals in detail the work of the law enforcement service in the study of extremist materials, the suppression of crimes related to the distribution of prohibited literature.

Keywords: extremist materials, extremist information materials, specialist, expert, propaganda, psycholinguistic expertise, forensic psychological and linguistic expertise.

Экстремистік материалдар – бұл ақпарат құралы болған экстремистік бағыттағы қылмыстық қол сұғушылықтар.

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы №31 Заңында «Экстремистік материалдарды әкелуге, басып шығаруға, дайындауға және таратуға жол бермеу» 2-бабы көзделген Қазақстан Республикасының аумағында экстремизмді жүзеге асыру үшін байланыс желілері мен құралдарын пайдалануға, сондай-ақ экстремистік материалдарды әкелуге, басып шығаруға, дайындауға және таратуға тыйым салынады [1].

Қазақстан аумағына әкелінетін, басып шығарылатын, дайындалатын және таратылатын және экстремизм белгілері бар ақпараттық материалдарды прокурордың өтініші бойынша сот осындай талаптарды мәлімдеген прокурордың орналасқан жері бойынша немесе оларды әкелуге, басып шығаруға, дайындауға және таратуға тыйым салынған осындай материалдар табылған жер бойынша экстремистік деп таниды.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі Қылмыстық-процестік кодексінің 79 және 80-баптарына сәйкес осы үшін тиісті арнайы білімі бар адам ғана аталған материалдарға баға бере алады.

Бұл үшін тиісті арнайы білімі бар адам ғана аталған материалдарға баға бере алады. Аталған мәселені шешу үшін заң шығарушы білімді тұлғаларды – маман мен сарапшыны тергеуге қатысудың әртүрлі нысандарын қарастырды.

Экстремистік сипаттағы ақпараттық материалдар анықталған кезде тергеуге дейінгі тексерулер мен қылмыстық істерді тергеу шеңберінде тиісті зерттеулер мен сот сараптамаларын жүргізуді қамтамасыз ету, оң сараптамалық қорытындылар болған кезде ақпараттық материалдарда экстремизм белгілерінің бар-жоғын анықтау және оларды экстремистік деп тану туралы арыздарды соттарға жіберу туралы мәселені уақтылы шешу қажет.

Экстремистік қызмет фактілерін тергеуге дейінгі тексеру барысында материалдарды зерттеу және одан әрі бағалау үшін маманды тарту міндетті.

Маман-қылмыстық процеске қатысушыларға өзінің арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды қолдану арқылы дәлелдемелерді жинауға, зерттеуге және бағалауға жәрдемдесу үшін қажетті арнайы білімі бар іске мүдделі емес тұлға (ҚР ҚІЖК 80-бабының 1-бөлігі).

Сарапшы-арнайы ғылыми білімі бар іске мүдделі емес тұлға (ҚР ҚІЖК 79-бабының 1-бөлігі) [2].

Қылмыстық процесте арнайы білім институты ерекше орын алады. Арнайы білімді пайдалану экстремистік бағыттағы қылмыстармен күресудің өте маңызды аспектісі болып табылады. Қазір тергеу кезінде арнайы білім қолданылмайтын қылмыстық істерді кездестіруге болмайды.

Маман мен сарапшының міндеті – зерттелетін материалдың мазмұны туралы нақты және бейтарап қорытынды жасау. Бірақ толық және толық жауап беру үшін тиісті сұрақты ресми және мағыналы түрде дәл және сауатты түрде қою керек.

Зерттеулер мен сараптамаларды екі топқа бөлуге болады. Бірінші топ сөйлеу өнімдеріне қатысты. Бұл топқа лингвистикалық және психолінгвистикалық зерттеулер мен сараптамалар кіреді.

Мұндай зерттеулер барысында жағдайлардың тұтас кешенін анықтау қажет: зерттелетін мәтіндердің авторлары мен дистрибьюторлары, олардың әрекеттерінің ықтимал себептері мен себептері, олардың болжамды үміттері, осы мәтіндердің таралу тәсілі, авторлар мен мәтіндерді таратушылар қолданатын арнайы тілдік, логикалық және психологиялық әдістердің сипаты.

Тиісті зерттеулер мен сараптамалардың тәжірибесі мәтіндердің семантикалық бағытын ғана емес, сонымен бірге қолданылатын насихаттау әдістерін, әлеуметтік психология мен

психолінгвистиканың құзыреті болып табылатын белгілі бір идеялар мен көзқарастарды енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Лингвистикалық сараптама.

Лингвистикалық сараптама ұлтаралық және діни алауыздықты жала жабу, қорлау және өршіту туралы қылмыстық істерді тергеу үшін қажет. Сондай-ақ, нормативтік құқықтық актілердің ережелерін түсіндіру қажет болған жағдайда.

Сараптама, егер қажет болса, біріншіден, егер мәлімдемелерде (мәтіндерде) арнамысқа, қадір-қасиетке және іскерлік беделге нұқсан келтіретін мәліметтердің болу фактілерін; мәлімдемелерде (мәтіндерде) қорлайтын сөздер мен сөз тіркестерінің болу фактілерін; мәлімдемелерде (мәтіндерде) ұлтаралық және діни алауыздықты қоздыруға, біреуінің қадір-қасиетін кемсітуге шақырулардың болу фактілерін анықтау қажет болса, тағайындалады басқа ұлтқа қатысты ұлттар.

Сараптама объектілері ақпараттың материалдық жеткізгіштерінде тіркелген ауызша және жазбаша мәтіндер болып табылады. Көбінесе лингвистикалық сараптамаға баспа басылымдары, сөздердің аудио - бейнежазбалары ұсынылады.

Қазіргі уақытта сараптаманың осы түрі бойынша ауызша экстремизм істері бойынша сарапшы-лингвистің рұқсатына қойылатын үлгілік мәселелердің үлгілік тізбесі жасалды:

- Осы парақшаларда, кітаптарда, дәптерлерде, дәптерлерде, парақ үзінділерінде қолданылған ауызша құралдар қандай да бір этникалық, нәсілдік, діни топқа (қайсысына) немесе оның өкілдері ретінде жеке тұлғаларға қатысты қорлайтын сипаттамаларды, жағымсыз эмоционалдық бағалауларды және теріс көзқарастарды білдіре ме?

- Ұсынылған парақшаларда, кітаптарда, дәптерлерде, дәптерлерде, парақ үзінділерінде қандай да бір ұлтқа, нәсілге, дінге, (қайсысы) немесе оның өкілдері ретінде жеке тұлғаларға қарсы іс-қимылға итермелейтін ақпарат бар ма?

- Ұсынылған парақшаларда, кітаптарда, дәптерлерде, дәптерлерде, парақ үзінділерінде арнайы тілдік немесе өзге де құралдар (қайсысы) қандай да бір ұлтқа, нәсілге, дінге (қайсысына) немесе оның өкілдері ретінде жекелеген адамдарға қарсы әрекеттерге бағытталған қорлау сипаттамаларын, теріс эмоционалдық бағалауларды, теріс көзқарастар мен импульстарды беру үшін пайдаланылды ма?

- Мәтінде діни төзімсіздік туралы куәландыратын парақшалар, кітаптар, дәптерлер, дәптерлер, парақтардың үзінділері бар ма, оларды түсінетіндер қоғамдағы діни араздықтың қозуын жоққа шығармайды?

- Парақшаларда кітаптарда, дәптерлерде, дәптерлерде, парақ үзінділерінде азаматтардың дінге, ұлтқа немесе нәсілге қатыстылығына қарай эксклюзивтілігін насихаттау элементтері бар ма?

- Сараптамаға ұсынылған парақшалардың, кітаптардың, дәптерлердің, дәптерлердің қандай үзінділерінде ұлттық, нәсілдік немесе діни араздықты, ұлттық қадір-қасиетті қорлауды, азаматтардың дінге, ұлтқа немесе нәсілдік көзқарасына қарай айрықша, артықшылығын не кемістігін насихаттау элементтері бар? [3, 41 б].

Сот-психологиялық-лингвистикалық сараптама.

Психолінгвистикалық сараптама-бұл сот-психологиялық сараптаманың ерекше түрі, ол өзінің пәндік саласымен, зерттеудің ерекше объектісімен, нақты әдістерімен ерекшеленеді.

Араздық пен жеккөрушілікті қоздыруға бағытталған бұқаралық ақпарат құралдары материалдарының семантикалық бағыты психолінгвистикалық сараптамалар арқылы анықталады. Олардың зерттеу нысаны-хабарламалар, бұқаралық ақпарат құралдары, материалдар, көпшілік алдында сөйлеу, мәлімдеме және т.б. психолінгвистикалық сараптаманың мәні ұсынылған материалдың семантикалық бағыты болып табылады [3, 134 б.].

Сот-психологиялық, лингвистикалық сараптама қажет болған жағдайда зерттеуге ұсынылған ақпараттың мағынасын, оның әлеуетті тыңдаушының санасына әсерін анықтау үшін тағайындалады.

Психолінгвистика саласындағы мамандар жетіспейтіндіктен және мұндай істер бойынша сот сараптамалары мен зерттеулер жүргізу тәжірибесі аз болғандықтан, зерттеу

үшін бұқаралық коммуникацияларды, насихат психологиясын, топаралық, атап айтқанда ұлтаралық қатынастарды зерттеу саласында тәжірибесі бар әлеуметтік психология мамандарын, сондай-ақ лингвистиканың ғылыми аппаратын меңгерген филологтарды тартқан жөн және семантика.

Сараптамаға құжатты жалпы семантикалық контекстен үзбей, шығыс деректері сияқты әртүрлі деректемелерді көрсете отырып, қайта өңделген, қайта ойластырылған нұсқалар немесе үзінділер емес, құжаттардың түпнұсқалары ұсынылуы қажет.

Мұндай зерттеуден кейін ғана сарапшы адамдардың психологиялық портретінің ерекшеліктері, оның сипаты, қылмыстың себептері, себептері және т. б. туралы сұрақтарға жауап бере алады.

Жоғарыда келтірілген сұрақтар сарапшыны материалды терең психолингвистикалық зерттеуге бағыттауы керек және жалпы пайымдау мен субъективті бағалаумен шектелмеуі керек.

Сарапшының алдына келесі сұрақтарды қою ұсынылады:

- Ұсынылған материалдарда Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздерін күштеп өзгертуге және тұтастығын бұзуға бағытталған шақырулар бар ма?

- Осы материалдарда пайдаланылған ауызша (бейнелеу) құралдар қандай да бір этникалық, нәсілдік, діни немесе әлеуметтік топқа (қайсысына) немесе оның өкілдері ретінде Жеке тұлғаларға қатысты қорлайтын сипаттамаларды, теріс эмоционалдық бағалауларды және теріс көзқарастарды білдіре ме?

- Бұл материалда қандай да бір этникалық, нәсілдік, діни немесе әлеуметтік топқа (қайсысы) немесе оның өкілдері ретінде Жеке тұлғаларға қарсы әрекет етуге итермелейтін ақпарат бар ма?

- Ұсынылған материалдарда адамның әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық немесе діни қатыстылығына байланысты эксклюзивтілігін, артықшылығын не кемістігін насихаттауға бағытталған шақырулар бар ма?

- Осы материалдарда арнайы тілдік немесе өзге де құралдар (қайсысы) қорлау сипаттамаларын, жағымсыз эмоционалдық бағалауларды, теріс көзқарастар мен қандай да бір ұлтқа, нәсілге, дінге немесе оның өкілдері ретінде жекелеген адамдарға қарсы іс-қимылға итермелеуді мақсатты түрде беру үшін пайдаланылды ма?

- Мәтінде көрсетілген үндеулер азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделеріне қол сұғатын іс-әрекеттерге, сондай-ақ әлеуметтік араздықты қоздыруға бағытталған іс-әрекеттерге түрткі бола ала ма?

- Осы мәтінді (суретті) орналастырған адамдардың іс-әрекеттері жария, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып жасалған болып табыла ма? [4, 55 б].

Екінші топты зерттеулер мен сараптамалар құрайды, олардың мақсаты келтірілген ережелердің, ұсынылған тезистердің қазіргі ғылым деректеріне нақты сәйкестігін анықтау, олардың дұрыстығын, дәлелділігін, дұрыстығын тексеру болып табылады. Бұл қазіргі ғылымның ең кең салалары болуы мүмкін: мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану, тарих, этнография және т. б.

Сараптама мен зерттеудің маңызды міндеті-экстремизм белгілері бар мәтіндерді, яғни жеккөрушілік пен араздықты қоздыратын мәтіндерді қоршаған шындыққа радикалды көзқарастарды білдіретін мәтіндерден бөлу. Тарихи, діни, саяси сипаттағы белгілі бір шыннайы фактілерді баяндау және мәліметтерді хабарлау мәтіннің ұлттық, нәсілдік немесе діни араздықты қоздыруға бағытталғандығын білдірмейді. Мұндай хабарламалардың семантикалық функциясы шешуші рөл атқарады, олар қандай көзқарастар мен идеяларды растау үшін қолданылады, қандай идеялар мен көзқарастар жүзеге асырылады, олар қандай тәсілдермен насихатталады, оқырмандарға, тыңдаушыларға немесе көрермендерге жүктеледі.

Ғылыми білімнің тиісті салаларындағы мамандардың алдына келесі сұрақтарды қоюға болады:

- Басылымда келтірілген ережелер қазіргі ғылымның (тарих, дінтану, антропология, генетика, деректану және т. б.) деректеріне сәйкес келе ме?

- Бұл ережелер ғылыми негізделген, дәлелденген бе?

- Жарияланымда келтірілген мәліметтерге (тарихи, экономикалық, саяси және т. б.) негізделген тұжырымдар мен тұжырымдар дұрыс па?

Дінтану сараптамасы.

Дінтану сараптамасы діни мазмұндағы құжаттардың, рухани (діни) білім беру бағдарламаларының, діни мазмұндағы ақпараттық материалдардың және діни мақсаттағы заттардың Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкестігін белгілеу мақсатында жүргізіледі [5, 42 б].

Сараптама ұсынылған материалдың (мәтіндік ақпараттың) мазмұнында діни алауыздықты насихаттайтын белгілерді анықтауға, бір діни топтың дұшпандық әрекеттерін екіншісіне жатқызу туралы идеяларды уағыздауға бағытталған: белгілі бір діни топтардың мақсатты іс-әрекетінің өткендегі, қазіргі және болашақтағы қайғы-қасіреті мен қолайсыздығын түсіндіру [6, 56 б].

Дінтану сараптамасына қатысты сұрақтар тізімі:

- Бұл немесе басқа ұйым діни бірлестік пе?

- Дін негіздерінде Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына қайшы келетін ережелер жоқ па?

- Ұсынылған баспа өнімдерінде (парақшалар, кітаптар, дәптерлер және т. б.) Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31 «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңында көзделген экстремистік қызметтің белгілері бар ма?

- Сараптамаға ұсынылған материал Қазақстан Республикасының аумағында сот шешімі бойынша қызметіне тыйым салынған діни бірлестікке (ұйымға) жата ма?

- Қазақстан Республикасының аумағында тарату үшін сот шешімі бойынша сараптамаға ұсынылған материалға (оның ішінде анонимді материалға) тыйым салынады ма?

- Сараптамаға ұсынылған материал Қазақстан Республикасы мойындаған және ратификациялаған, сондай-ақ Қазақстан Республикасы орындауға міндетті Халықаралық немесе мемлекетаралық актілермен қызметіне тыйым салынған діни бірлестікке (ұйымға) тиесілі ме?

Нәтижесінде дінтану сараптамасын жүргізу нәтижелері талданады және сотқа дейінгі ден қою шеңберінде жұмыс жүргізу жөнінде тиісті шаралар қабылданады, сондай-ақ материалдарды заңсыз және таратуға тыйым салынған деп тану жөнінде талап-арыз жұмыстары жүргізіледі.

Егер кешенді сараптама жүргізілсе, онда ол әр маман өз бетінше зерттейтін бірқатар арнайы объектілерге бөлінеді. Мұндай сараптаманы бір жалпы жарлықпен тағайындау мүмкін емес, өйткені ол бірнеше зерттеулерден тұруы керек және бірнеше қорытынды жасаумен немесе жалпы қорытындымен аяқталуы керек. Бұл ретте әрбір сарапшы өз құзыреті шегінде зерттеудің тек бір бөлігіне және заң бойынша жеке жауапты болатын өз қорытындыларына қол қояды. Егер бір мамандық бойынша сарапшылардың пікірлері сәйкес келмесе, иссалы қорытындылар жасауға мүлдем жол берілмейді [7, 81 б].

Осылайша, сарапшы мен маманның әртүрлі ақпарат көздерінен табу жөніндегі жұмысы, экстремистік, террористік және деструктивті сипаттағы материалдардың болуы құқық қорғау органдарының экстремизмнің жолын кесу және алдын алу жөніндегі жұмысына тиімді көмектеседі.

Ел азаматтарын қылмыстардан қорғаудың кепілі арнайы білімді пайдаланбай мүмкін емес жоғары білікті тергеу болып табылады. Тергеудің сапасы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қылмыстарды дұрыс саралау мүмкіндігіне байланысты. Арнайы білімді пайдалану қылмысты тергеуді және елдегі құқықтық тәртіпті нығайтуды сапалы және тиімді жүргізуге көмектеседі.

Тергеушінің арнайы білімді қолдануы оның белгілі бір қылмыс жасауға және қылмыскерге профилактикалық әсер етуге ықпал еткен себептерді анықтауға мүмкіндік береді.

Алдын ала тергеу барысында жасалған қылмыстың егжей-тегжейін толық ашу, субъектіні заңсыз әрекетке итермелеген себептерді анықтау мүмкін болмаған кезде тергеу жағдайлары туындайды. Жасалған әрекеттің мән-жайын анықтау үшін арнайы білімді қолдану қажет. Арнайы білімді пайдалану қылмыстарды ашу және тергеу міндеттерін дұрыс шешуге және экстремистік материалдарды таратумен байланысты қылмыс жасаған адамдарға қатысты алдын алу шараларын жүргізуге ықпал етеді.

Экстремизмге қарсы тұруда, құқық қорғау қызметінің басқа түрлеріндегідей, бұл құбылыстың маңызды белгілерін дұрыс түсіну маңызды. Ішкі істер органдарының қызметкерлері экстремизм белгілері бар аудио, бейне және баспа материалдарының пайда болуына уақтылы және барабар жауап беруі тиіс. Экстремизмнің қазіргі заманғы көріністерінің динамикасы мен әртүрлілігі бұл процеске ресми көзқарасты мүмкін емес етеді. Сонымен қатар, құқық қорғау қызметінің ерекшелігі белгілі бір алгоритмдерді қажет етеді.

Қазақстанда құқық қорғау органдары өз мазмұнында терроризм немесе экстремизм белгілері бар материалдарды анықтау бойынша тұрақты жұмыс жүргізуде. Экстремистік сипаттағы материалдарды анықтау мәніне әлеуметтік желілердің мониторингі «Қазақстан Республикасының аумағында таратылатын бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жүргізу қағидаларын және оны есептеу әдістемесін бекіту туралы» ақпарат және қоғамдық даму министрінің 2019 жылғы 29 сәуірдегі №84 бұйрығына сәйкес жүзеге асырылады.

Заңсыз мазмұны бар топтарға қол қойылған Интернет-ресурстарды пайдаланушылардың парақтары белсенді түрде бақыланады. Қазақстанда құқық қорғау органдары өз мазмұнында терроризм немесе экстремизм белгілері бар материалдарды анықтау бойынша тұрақты жұмыс жүргізуде. Заңсыз мазмұны бар топтарға қол қойылған әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың беттері белсенді түрде бақыланады. Әкімшілік практика барысында құқық қорғау органдары дін саласындағы заңсыз уағыздау қызметіне, діни жиналыстар өткізуге, парақшалар таратуға, экстремистік сипаттағы материалдарды және басқа да тыйым салынған әдебиеттерді заңсыз сақтауға және таратуға қатысты дін саласындағы заңнама нормаларының бұзылуын анықтау бойынша жұмыс жүргізеді. «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңының 12, 16-баптарына сәйкес Интернетте экстремистік сипаттағы әдебиеттердің таралуына қарсы күрес Қазақстан аумағында экстремизмді жүзеге асыру үшін байланыс желілері мен құралдарын пайдалануға, сондай-ақ экстремистік материалдарды басып шығаруға және таратуға тыйым салынатынын көздейді. Егер бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік сипаттағы материалдарды пайдалану байқалса, әлеуметтік желілер иесінің қызметі тоқтатылады. Экстремистік материалдарды таратудың осы бұқаралық ақпарат құралын пайдаланумен байланысты екендігі анықталған жағдайда сот тыйым салады. Қазақстан Республикасының аумағында таратылатын және экстремизм белгілері бар ақпараттық материалдарды сот прокурордың өтініші бойынша, осындай талаптарды мәлімдеген прокурордың орналасқан жері бойынша экстремистік деп таниды [8].

Интернет желісінде террористік, экстремистік және деструктивті сипаттағы материалдарды анықтау және бұғаттау (жою) жөніндегі тиімді шаралар құқық қорғау органдарының қызметінде маңызды болып табылады. Соңғы жылдары интернет ресурстар әкімшілерінің сайттарынан діни экстремизм мен терроризмді насихаттайтын қашықтағы материалдардың саны артты.

Осылайша, Қазақстанда экстремистік, террористік және насихаттық сипаттағы материалдардың Интернетте таралуын болдырмау үшін бірқатар алдын алу шаралары жүргізілуде: материалдарды сайттардан алып тастау, кейбір Интернет-ресурстарға қолжетімділікті шектеу, әлемдік Интернет компаниялардың өкілдерімен байланыстарды дамыту, консультативтік орталықтар ашу, дін саласындағы іс-шараларды жариялау.

Бұл мақалада экстремистік материалдарды таратуға байланысты қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолданудың процедуралық формалары, экстремистік сипаттағы материалдарды анықтауда сараптамаларды қолдану, сондай-ақ материалдарды таратудың алдын алу және жолын кесу туралы айтылады. Анықталған материалдарды сараптау

парақшаларды, әдебиеттерді, ашық үгіт-насихат жүргізетін сайттарды, террористік және экстремистік сипаттағы материалдарды тарататын адамдарды анықтау бойынша сотқа дейінгі тергеуді одан әрі тезірек және тиімдірек жүргізуге мүмкіндік береді.

Құқық қорғау органдары жұмысының кең ауқымын, экстремистік, террористік сипаттағы материалдардың таралуының алдын алу және жолын кесу жөніндегі міндеттерді, қылмыстарды тергеудің әртүрлі нысандары мен әдістерін ескере отырып, зерттеу объектісі әлеуметтік желілерді мониторингтеу, бақылау және халықпен өзара іс-қимыл процесінде анықталған экстремистік сипаттағы материалдар болды.

Осылайша, терроризм мен экстремизм белгілері бар материалдардың таралуына қарсы іс-қимылды құқық қорғау органдары экстремистік мазмұндағы әдебиеттердің таралуының алдын алуға, жолын кесуге, себептер мен жағдайларды анықтауға бағытталған кешенді іс-шаралар жүргізе отырып, арнайы білімді пайдалана отырып жүзеге асыруға тиіс. Ол үшін құқық қорғау органдарын мемлекеттік деңгейде экстремизмге, терроризмге және экстремистік материалдарды таратуды насихаттауға қарсы күресте тиімді жұмыс істеу және тез ден қою үшін барлық қажетті өкілеттіктермен және құралдармен қамтамасыз ету қажет

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі

1. «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2005 жылғы 18 ақпан №31 // <https://online.zakon.kz/> (жіктелу күні 10.11.2022 ж.).
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі 2014 жылғы 4 шілде (18.11.2022 ж. жағдай бойынша өзгертулер мен толықтырулармен) [электрон. ресурс] // <https://online.zakon.kz/document/> (жіктелу күні 10.11.2022 ж.).
3. Карбузов К-К. Ж. «Хизб-ут-Тахрир» халықаралық экстремистік діни-саяси ұйымының мүшелеріне қатысты қылмыстық істі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 164-бабының 1-бөлігінің, 337-1-бабының 2-бөлігінің көзделген қылмыс белгілері бойынша тергеу: практика. жәрдемақы // К-К. Ж. Карбузов, Е.С. Тілеубаев. – Астана. – 2013. – 134 б.
4. Әубәкірова А.А., Исатаева Б.Т. Экстремистік сипаттағы қылмыстар бойынша сараптама тағайындау // Терроризм: қарсы іс-қимыл мәселелері: Мат. халықаралық ғылыми.- тәжірибе. конф. - Алматы: Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясы, 2013. – 55 б.
5. Степанов С.Н. . Организация досудебного производства по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности: дисс. ... к.ю.н. 2009. – 42 с.
6. Мусина Д. Сотты тағайындау және өткізу ерекшеліктері дінтану сараптамасы: Заңгер. – 2015. – № 9 (170) – 56 б.
7. Сулонов П.Е. Организация противодействия экстремизму: практическое пособие / П. Е. Сулонов, К. В. Злоказов, Е. С. Губина; под общ. ред. П. Е. Сулонова. – Екатеринбург: Уральский юридический институт МВД России, 2013. – 81 с.
8. Интернет ресурс <https://digital.report> (жіктелу күні 18.11.2022 ж.).
9. Мухитдинов А.А. Государственная политика в сфере противодействия религиозному экстремизму // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2022. – №2(71) 279-286 б. // [электрон. ресурс] <https://apa.gov.kz> (дата обращения: 12.11.2022).
10. The Federal list of extremist materials as a cultural artifact fan // [электрон. ресурс] // <https://doaj.org/article/f185849de2b045da8395c238b304a008> .

Автор туралы мәліметтер

Қалыбеков Мүсілім Өрісбекұлы – Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының Экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша мамандарды даярлау орталығының бастығы, полиция подполковнигі.

Қалыбеков Муслим Урисбекович – начальник Центра по подготовке специалистов по противодействию экстремизму Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, подполковник полиции.

Kalybekov Muslim Urisbekovich – Head of the Center for training specialists in countering extremism of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makan Esbulatov, police lieutenant colonel.

А.Б. Шарипова¹, С.Н. Ахмадиева¹, Е.М. Рахымберлі¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

**ПОНЯТИЕ, РОЛЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ СТОРОН
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ (ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ
СТОРОН С УЧАСТИЕМ СТОРОНЫ ЗАЩИТЫ И ГОСУДАРСТВЕННОГО
ОБВИНИТЕЛЯ, ОРГАНОВ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ)**

В настоящей статье анализируется понятие состязательности сторон, его роль, проблемные аспекты участия защитника в уголовном судопроизводстве, в том числе на стадии досудебного расследования, разграничение прав органа осуществляющего досудебное расследование, полномочия прокурора и государственного обвинителя.

Ключевые слова: органы прокуратуры, органы досудебного расследования, принцип состязательности сторон, равноправия сторон, права на защиту, досудебное расследование, ограничение прав, роль государственного обвинителя, полномочия защиты.

**Қылмыстық процесте тараптардың бәсекелестік қағидатының түсінігі, ролі және мазмұны
(қорғаушы тарап пен мемлекеттік айыптаушының, сотқа дейінгі тергеп-тексеру
органдарының қатысуымен тараптар бәсекелестігінің проблемалық аспектілері)**

Осы мақалада тараптардың бәсекелестік ұғымы, оның ролі, қорғаушының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының мәселелерінің аспектілері, оның ішінде сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізіндегі, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органның құқықтарының аражігін ажырату, прокурор мен мемлекеттік айыптаушының өкілеттіктері талданады.

Түйінді сөздер: прокуратура органдары, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары, тараптардың бәсекелестік қағидаты, тараптардың теңдігі, қорғауға, сотқа дейінгі тергеп-тексеруге құқықтар, құқықтарды шектеу, мемлекеттік айыптаушының ролі, қорғау өкілеттігі.

**The concept, role and content of the principle of adversarial parties in criminal proceedings
(problematic aspects of the adversarial parties with the participation of the defense
and the public prosecutor, pre-trial investigation bodies)**

This article analyzes the concept of adversarial parties, its role, problematic aspects of the defender's participation in criminal proceedings, including at the stage of pre-trial investigation, the differentiation of the rights of the body carrying out pre-trial investigation, the powers of the prosecutor and the public prosecutor.

Key words: prosecutor's offices, pre-trial investigation bodies, the principle of adversarial nature of the parties, equality of the parties, the right to defense, pre-trial investigation, restriction of rights, the role of the public prosecutor, the powers of the defense.

Как известно из норм ст. 7 Всеобщей декларации прав человека, принятой резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года (далее – Декларация), следует, что «Все люди равны перед законом и имеют право, без всякого различия, на равную защиту закона. Все люди имеют право на равную защиту от какой бы то ни было дискриминации, нарушающей настоящую Декларацию, и от какого бы то ни было подстрекательства к такой дискриминации».

Также, согласно ст. 11 Декларации «Каждый человек, обвиняемый в совершении преступления, имеет право считаться невиновным до тех пор, пока его виновность не будет

установлена законным порядком путем гласного судебного разбирательства, при котором ему обеспечиваются все возможности для защиты.

Никто не может быть осужден за преступление на основании совершения какого-либо деяния или за бездействие, которые во время их совершения не составляли преступления по национальным законам или по международному праву. Не может также налагаться наказание более тяжкое, нежели то, которое могло быть применено в то время, когда преступление было совершено» [1].

Все основополагающие принципы равенство граждан, участников уголовного процесса, в той или иной мере закреплены как в международных договорах ратифицированные Республикой Казахстан, так и находят свое отражение во внутригосударственных нормах Конституции, Законах, Нормативно-правовых актах и т.д. и ее соблюдение несомненно носит императивный характер (*кроме случаев прямо установленных международными договорами и законами нашей страны не противоречащие международным*).

Из Венской конвенции о праве международных договоров, принятой 23 мая 1969 года, следует, что каждый действующий договор обязателен для его участников и должен ими добросовестно выполняться.

Участник не может ссылаться на положения своего внутреннего права в качестве оправдания для невыполнения им договора. Это правило действует без ущерба для статьи 46 (ст.ст. 26, 27) [2].

Так, приступая к раскрытию природы принципа состязательности сторон, и роли государственного обвинителя в лице прокуратуры в компетенции которого находится под надзором то или иное дело, несомненно затрагиваются как внутригосударственные нормы права, так и нормы международного права.

Согласно ст.23 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (Далее – УПК РК) гласит: «Уголовное судопроизводство осуществляется на основе принципа состязательности и равноправия сторон обвинения и защиты». Несомненно, это важная норма на пути демократических преобразований. Однако, закон не определил сущность состязательности, а указал лишь на то, что суд сохраняя беспристрастность, должен обеспечить равенство прав сторон и создать им необходимые условия для всестороннего и полного исследования обстоятельств дела. То есть, как указано в п.6 ст.23 УПК, суд, сохраняя объективность и беспристрастность, обязан создать необходимые условия для выполнения сторонами их процессуальных обязанностей и осуществления, предоставленных им прав. Такая трактовка оставалась весьма расплывчатой. Задачами уголовного процесса являются пресечение, беспристрастное, быстрое и полное раскрытие, расследование уголовных правонарушений, изобличение и привлечение к уголовной ответственности лиц, их совершивших, справедливое судебное разбирательство и правильное применение уголовного закона, защита лиц, общества и государства от уголовных правонарушений.

Существенным новшеством относительно нового УПК РК стало закрепление этого принципа в ст.15 УПК., где не только суд, но и орган, ведущий уголовный процесс, обязан охранять права и свободы граждан, участвующих в уголовном процессе, создавать условия для их осуществления, принимать своевременные меры к удовлетворению законных требований участников уголовного процесса.

Условием установления истины по уголовным делам является всестороннее, полное и объективное исследование обстоятельств дела, где подобное исследование можно провести только в состязательном уголовном процессе. По определению, состязательность – это такое построение судебного разбирательства, в котором обвинение отдельно от суда, решающего дело, и в котором обвинение и защита осуществляются сторонами, наделенными равными правами для отстаивания своих утверждений и оспаривания утверждений противной стороны, причем обвиняемый (подсудимый) является стороной, пользующиеся правом на защиту. Суду же в свою очередь принадлежит руководство процессом, активное исследование обстоятельств дела и решение самого дела. В соответствии с нормами УПК РК, основными элементами принципа состязательности сторон выступает (1) отделение функ-

ции обвинения и защиты и разрешения уголовного дела, (2) наделение сторон обвинения и защиты равными процессуальными правами для осуществления своих функций, (3) обеспечение судом, не являющимся органом уголовного преследования, необходимых условий для исполнения сторонами их процессуальных обязанностей и осуществления предоставленных им прав и т.д. [3].

Однако, получает ли подозреваемый (обвиняемый) сторона его защиты такие права на состязательность при регистрации уголовного дела в ЕРДР и в рамках досудебного расследования, где функции прокурора не будучи государственным обвинителем носят функции надзирающего характера в отношении дела, которое в последующем будет представлено ему в качестве уголовного дела, по обвинению стороны, которое несомненно в рамках защиты своих интересов, подозреваемый (обвиняемый) и сторона его защиты в рамках досудебного расследования будут принимать все необходимые меры, предусмотренные законом, на выявление нарушения закона и признании тех или иных действий органа досудебного расследования незаконными и недопустимыми в качестве доказательств.

Вопрос о том, как в действительности принцип состязательности и равноправия сторон соблюдается в уголовном судопроизводстве нашего государства, является одним из самых сложных в юридической науке. Общеизвестно, что в основу организации нашего уголовного процесса положена, так называемая «смешанная» модель, где состязательность почти в полном объеме гарантирована только на судебных стадиях, а досудебное расследование фактически носит инквизиционный (розыскной) характер, с явным доминированием стороны обвинения, и весьма ограниченными полномочиями стороны защиты.

При таких обстоятельствах, несомненно, закон наделил подозреваемого определенными правами, предусмотренные ст.64 УПК, теоретическое применение которых носят определенный характер состязательности сторон, тогда как практическое ее применение, то ли в силу инерции прошлого, то ли по обстоятельствам недопустимости «заламывания» дела, применяются всяческие попытки проявления волокиты, и толкования норм права, ограничивающие те или иные действия стороны защиты в рамках расследуемого дела.

В этом, по принципу состязательности сторон, все же у органов расследования, прокуратуры остается все больше полномочий, в доступе к материалам дела, к доказательствам, нежели доступ к материалам стороны защиты, которые до окончания досудебного расследования не имеют право полного доступа к материалам дела.

В реалиях доктрины уголовно-процессуального права современного периода остается много спорных моментов в больших полномочиях органа прокуратуры нежели доступа и деятельности адвокатов по вопросам его процессуального положения, приоритетным из которых, выступает возможность адвоката собирать доказательства, о силе таких доказательств, достоверности, допустимости и ведении своего адвокатского расследования и самостоятельного установления версии и обстоятельств по делу.

Из ст. 111 УПК, установлено, что доказательствами по уголовному делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном настоящем Кодексе порядке орган дознания, дознаватель, следователь, прокурор, суд **устанавливают** наличие или отсутствие деяния, предусмотренного УПК, совершение или не совершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, его виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела [4].

Между тем, из положения указанной статьи, следует, что обстоятельства по предоставленным доказательствам, их допустимость устанавливают именно органы следствия, дознания, **прокуратуры** и суд.

Так, например, вопросы относимости и допустимости собранных доказательств все же остается за решением органа (лица) ведущего уголовный процесс (которые в свою очередь фактически согласовывают с органом прокуратуры).

Таким образом, остается дискуссионным положение п.3 ст. 112 УПК, где отражается, что недопустимыми в качестве доказательств, могут признаваться фактические данные, по-

лученные в связи с проведением процессуального действия лицом, не имеющим права осуществлять производство по данному уголовному делу, тем самым само разрешение вопросов допустимости доказательств, также остается на усмотрении органа досудебного расследования и надзирающего прокурора, что в свою очередь нельзя назвать состязательным, так как сторона защиты всегда будет зависима от решений органа уголовного преследования.

Независимость следователя обеспечивается также тем, что стадия предварительного следствия **исключает** реализацию принципа состязательности и равноправия сторон, так как свидетель и потерпевший допрашиваются исключительно следователем, результаты которого также закрепляются в качестве доказательств, **отсутствует** понятие перекрестного допроса, применяемого во многих развитых странах, так как у адвоката и обвиняемого в совершенной якобы преступлении **нет возможности** поставить последним свои вопросы, исключить или зафиксировать давление со стороны органа уголовного преследования.

Такой порядок вещей нельзя признать справедливым, поскольку подавление защиты на следствии может привести к нарушению прав человека, необъективности собранных по делу доказательств, неоправданно суровому применению мер принуждения. Неравенство полномочий сторон на этом этапе судопроизводства, концентрация власти только в руках органов уголовного преследования, слабость защиты становятся причинами произвола и беззакония, дискредитации правосудия и в действительности выгодны только не демократическому, не правовому, основанному на подавлении личной свободы государству.

Суть проблемы состязательности сторон на предварительном следствии уходит корнями в прошлое уголовного судопроизводства, в особенности воспринятой когда-то и пока не отвергнутой старинной правовой традиции. Очевидно, что без краткого экскурса в историю невозможно объективно оценить сложившуюся ныне ситуацию, понять причины существующих трудностей и предложить идеи по дальнейшему совершенствованию процесса в этой части.

Мало кто будет спорить с тем, что уголовное судопроизводство в Казахстане представляет собой систему правовых отношений, в основе которой лежат институты, перенесенные из советского законодательства. Оно же, в свою очередь, произрастает из дореволюционных процессуальных форм, кардинально измененных в период коммунистического режима. Однако, некие внутренние контуры системы настолько хорошо сохранились, что в определенной степени позволяют обрисовать общий итог трансформации принципа состязательности в уголовном процессе.

Постепенно в течение последних 20 лет, путем точечного изменения законодательства, подозреваемому (обвиняемому) все же были предоставлены дополнительные права, такие как, право на свидетельский иммунитет, на доступ к защитнику с момента задержания, а не окончания следствия, право на представление доказательств, обжалования **в суд незаконных действий** органов уголовного преследования. Также не так уж давно было внедрено судебное санкционирование ареста, предоставлено право инициирования экспертиз и пр.

В этой связи можно привести пример, связанный с судебным санкционированием ареста которое остро обсуждалось в правоприминительной и теоритической практике. Такой интерес был вызван присоединением Республики Казахстан к Международному пакту о гражданских и политических правах, заключенному в Нью-Йорке 16 декабря 1966 года. Как известно, 28 ноября 2005 года первым Президентом Республики Казахстан был подписан Закон о ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах.

Между тем, согласно положениям вышеуказанного пакта, право на санкционирование ареста принадлежит только судебным органам. Так, в п.4 ст.9 Пакта о гражданских и политических правах отмечено: «каждому, кто лишен свободы вследствие ареста или содержания под стражей, принадлежит право на разбирательство в суде, чтобы суд мог безотлагательно вынести постановление относительно законности его задержания и распорядится о его освобождении, если задержание незаконно».

Между тем, п. 2 статьи 16 Конституции РК **ранее гласил**: «Арест и содержание под стражей допускаются только в предусмотренных законом случаях и лишь с санкции суда или

прокурора». Это означало, что согласно Конституции Республики Казахстан санкцию на арест и содержание под стражей могли давать суды и прокуратура, что противоречило Международному пакту о гражданских и политических правах.

Причем этот вопрос неоднократно был предметом толкования Конституционного Совета РК.

Так, в Постановлении Конституционного Совета от 26 декабря 2000 г. разъясняется пункт 1 статьи 83 Конституции: прокуратура в случаях, порядке и в пределах, установленных законом, осуществляет уголовное преследование, что означает, что правовое установление конкретного механизма осуществления функции уголовного преследования регулируется законом.

Вторично этот вопрос был рассмотрен Конституционным Советом 5 августа 2002 г., где было отмечено, что «в рамках функции уголовного преследования и функции высшего надзора находится санкционирование прокурором действий должностных лиц, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, дознание и следствие, в том числе ареста и содержания под стражей, что корреспондируется с нормами пункта 1 статьи 83 и пункта 2 статьи 16 Конституции Республики». Постановление от 5 августа 2002г. признало указанное полномочие прокуратуры конституционным. На это постановление ссылается Конституционный Совет в своем постановлении от 31 декабря 2003г.

Третий раз статью 16 Конституции Республики Казахстан Конституционный Совет рассмотрел 31 декабря 2003г. и принял постановление «Об официальном толковании статей 16 и 83 Конституции Республики Казахстан». О разъяснении статей 16 и 83 Конституции Республики Казахстан в Конституционный Совет обратились депутаты Мажилиса Парламента Республики Казахстан.

В постановлении говорится, Конституционный Совет считает, что предусмотренное законом санкционирование следственных действий, оперативно-розыскных мероприятий, задержания, ареста и содержания под стражей лица является одной из форм, предусмотренных Конституцией, высшего надзора прокуратуры за законностью оперативно-розыскной деятельности, дознания и следствия, а также осуществления прокуратурой уголовного преследования.

Оснований для установления полномочий суда по санкционированию им оперативно-розыскных мероприятий и следственных действий в Конституции -нет, говорится в постановлении Конституционного Совета. Их установление противоречило бы конституционному предназначению судебной власти и нормативным постановлениям Конституционного Совета от 5 мая 1999 г. № 8/2 и от 10 июля 2000г. № 14/2, от 20 декабря 2000г. №21/2 [5].

Что касается полномочий судебных органов, то этот вопрос рассматривался Конституционным Советом 29 марта 1999 г. Подтверждается, что согласно пункта 2 статьи 76 Конституции «суду на основании закона предоставлено право выносить решения, приговоры и иные постановления, допускающие ограничение некоторых конституционных прав человека и гражданина, рассматривать жалобы на неправомерные действия должностных лиц, отменять незаконные акты государственных органов в случаях, установленных Конституцией и законами Республики».

Таким образом, постановление Конституционного Совета вступило в законную силу, обретя силу официального толкования конституционной нормы.

Однако этот вопрос оставался весьма актуальным, о чем свидетельствовало его активное обсуждение на страницах республиканской печати. В последующем на основании Закона Республики Казахстан 21 мая 2007 г. «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» пункт 2 статьи 16 был изложен в новой редакции: «Арест и содержание под стражей допускаются только в предусмотренных законом случаях и лишь с санкции суда с предоставлением арестованному права обжалования. Без санкции суда лицо может быть подвергнуто задержанию на срок не более семидесяти двух часов» [6]. Этим шагом Республика Казахстан привела в соответствие свой Основной закон в соответствии с международными обязательствами.

Таким образом, приведение в соответствие норм внутригосударственного права в соответствии с международными договорами ратифицированные Республикой Казахстан, несомненно является первостепенной задачей нашего государства в нормотворческой деятельности. С учетом указанного, необходимо отстранение от инерции прошлого расследования досудебной стадии расследования, где стирается полномочия защитника и диктуется в большей степени полномочия надзирающего прокурора.

Несомненно, в этой части, введение института следственных судей сыграла большую роль в разрешении некоторых вопросов состязательности сторон, однако согласно ст.106 УПК, и Нормативного постановления Верховного суда о рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования (статья 106 УПК РК) вопросы касаемые доказательств и обжалования квалификации деяния подозреваемых, все же не входит в полномочия следственных судей по рассмотрению вышеуказанные нарушений, и данная ограничение в ст.106 УПК [7], несомненно отражается на принципе состязательности сторон участвующего адвоката/защитника, так как допустимость доказательств органом следствия была принята, квалификация согласована с органами прокуратуры, а ее обжалование может рассматривать лишь та же прокуратура либо вышестоящая инстанция прокуратуры, которые фактически сами рассмотрели вопросы согласования квалификации!

На основании изложенного, учитывая становление нашего государства в правовую, считаю необходимым все же расширения института адвокатуры и следственных судей по вопросам улучшения состязательности сторон лиц участвующих в деле, путем обеспечения состязательности и равноправия сторон в уголовном процессе, посредством изменения полноценного судебного контроля за законностью и соблюдением прав человека при производстве по уголовным делам, путем внедрения в ст.106 УПК полномочий следственных судей по рассмотрению вопросов допустимости и недопустимости доказательств на досудебных стадиях процесса, в том числе внедрением рассмотрения следственными судьями незаконных действий (бездействия) по квалификации деяния подозреваемых, конкретизировать в УПК полномочия адвокатов по собиранию доказательств, детально описав процессуальную форму депонирования фактических данных, допроса свидетелей, назначения и производства экспертиз, получения образцов для сравнительного исследования, истребования предметов и документов, использования возможностей частной адвокатского следствия.

В итоге можно констатировать, что существующие права стороны защиты и возможности реализации в ходе уголовного производства, сегодня, является лишь общей декларацией. По-прежнему сторона обвинения играет ведущую роль и имеет беспрекословно больше прав и процессуальных возможностей реализовать свою позицию. Сторона защиты имеет определенный круг остаточных широких прав, но не имеет разумных механизмов их реализации, ни реальных правовых гарантий, что в конечном итоге лишает права подозреваемого (обвиняемого) на качественную и полноценную защиту, как это предусмотрено требованиями ведущих международных стандартов по реализации принципа состязательности.

Список использованных источников

1. Всеобщая декларация прав человека, принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года, ст.7,11.
2. Венская конвенция о праве международных договоров, принята 23 мая 1969 года, ст.26,27.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2022 г.);
4. Ст.11 уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2022 г.);
5. Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан от 30 декабря 2020 года №165 «Об утверждении Инструкции по организации надзора за законностью уголовного преследования»;
6. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 2005 года.
7. Нормативное постановление Верховного суда о рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования (статья 106 УПК РК) Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 июня 2012 года № 3.

Сведения об авторах

Шарипова Асель Бостановна – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби, кандидат юридических наук.

Ахмадиева Сания Нурлановна – магистрант 2 курса Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Рахымберлі Ерсұлтан Мейіргалиұлы – магистрант 2 курса Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Шарипова Әсел Бостанқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты.

Ахмадиева Сания Нурланқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2 курс магистранты.

Рахымберлі Ерсұлтан Мейіргалиұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2 курс магистранты.

Sharipova Assel Bostanovna – Candidate of Legal Sciences, associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University.

Ahmadiyeva Sania Nurlanovna – 2nd year master's student, Al-Farabi Kazakh National University.

Rakhymberli Yersultan Meyirgaliuly – 2nd year master's student, Al-Farabi Kazakh National University.

В.В. Хан¹

¹Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

ДИХОТОМИЯ «ИРРАЦИОНАЛЬНОЕ/РАЦИОНАЛЬНОЕ» КАК ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

В рамках развития научной школы «дихотомия иррационального/рационального в уголовном процессе» представлена попытка моделирования теории познания принципов уголовного процесса как фундаментальной основы построения и развития уголовно-процессуальной формы, институтов, процессуальных норм и актов. В этой связи автором раскрывается семантическая канва категорий «иррациональное», «рациональное», «нерациональное» и «внерациональное», через призму отождествления их основных существенных признаков с объективной и субъективной сторонами правовой действительности. При этом в статье подвергается критическому анализу устоявшееся в теории права понимание данных категорий, моделируются возможные смысловые проекции на примере смежной отрасли права и в результате обосновывается собственная модель их смыслового содержания, в полной степени отражающих диалектическую природу принципов уголовного процесса.

Ключевые слова: иррационально/рациональное, теория познания, принципы уголовного процесса, интерпретативная и функциональная парадигма

Қылмыстық процессуал принциптерін білу теориясы ретінде «иррационалдык/рационалды» дихотомия

«Қылмыстық процестегі иррационалдык/рационалды дихотомия» ғылыми мектебін дамыту шеңберінде қылмыстық процесті құру мен дамытудың іргелі негізі ретінде қылмыстық процестің принциптерін білу теориясын модельдеуге әрекет жасалуда. Нысаны, институттары, іс жүргізу нормалары мен актілері. Осыған орай автор олардың негізгі мәнді белгілерін құқықтық шындықтың объективті және субъективті жақтарымен сәйкестендіру призмасы арқылы «қисынсыз», «рационалды», «рационалды емес» және «қисынсыз» категорияларының мағыналық контурын ашады. Сонымен бірге, мақалада құқық теориясында бекітілген осы категориялардың түсінігі сыни тұрғыдан талданады, мүмкін болатын семантикалық болжамдар іргелес құқық саласының мысалында үлгіленіп, соның нәтижесінде оның өзіндік моделі жасалған. Олардың мағыналық мазмұны негізделіп, қылмыстық процестің принциптерінің диалектикалық сипатын толық көрсетеді.

Түйінді сөздер: иррационалдык/рационалды, таным теориясы, қылмыстық іс жүргізу принциптері, интерпретациялық және функционалдык парадигма.

The «irrational/rational» dichotomy as a theory of knowledge of the principles of the criminal procedure

As part of the development of the scientific school "irrational/rational dichotomy in the criminal process", an attempt is made to model the theory of knowledge of the principles of the criminal process as a fundamental basis for the construction and development of the criminal procedure form, institutions, procedural norms and acts. In this regard, the author reveals the semantic outline of the categories "irrational", "rational", "irrational" and "irrational", through the prism of identifying their main essential features with the objective and subjective aspects of legal reality. At the same time, the understanding of these categories that has been established in the theory of law is critically analyzed in the article, possible semantic projections are modeled on the example of an adjacent branch of law and, as a result, its own model of their semantic content is substantiated, fully reflecting the dialectical nature of the principles of the criminal process.

Keywords: irrational/rational, theory of knowledge, principles of criminal procedure, interpretive and functional paradigm

Каждая наука по мере своего развития находится в поиске качественно нового подхода, теории, метода научного познания, позволяющего более эффективно решать собственные методологические проблемы. Относительно науки уголовного процесса актуальной проблемой представляется отсутствие методологической основы познания принципов уголовного процесса как феномена общественной жизни, феномена единой системы духовных и материальных ценностей личности, общества, государства. В таком контексте дихотомия «иррациональное/рациональное» обретает интегративную концептуализацию институционального (формального) и социокультурного подходов, предоставляющих возможность более детального развертывания интерпретативной и функциональной модели принципов уголовного процесса.

Но, прежде чем перейти к построению интерпретативной и функциональной модели принципов уголовного процесса, основанной на дихотомии «иррационального/рационального», необходимо определиться со смысловой нагрузкой самих диалектических категорий «иррациональное/рациональное» применительно к контексту предлагаемой системы знаний. Ведь здесь следует отдавать себе отчет, что при всей всеобщности и универсальности диалектических категорий в толковании их смысла могут иметь место принципиальные разногласия, которые исходят как из предметного, дисциплинарного характера познания, так и из внутридисциплинарной типологии концептуализации научного знания, парадигмы, теории, школы. В последнем случае смысловое значение категорий «иррациональное/рациональное» варьируется вплоть до кардинально противоположных значений: рациональное может рассматриваться в качестве иррационального и наоборот [О проблеме понимания категорий иррационального/рационального см.: 1-8].

Применительно к правовой науке категория «иррациональное» в качестве доминанты рассматривается с психологической парадигмы и отождествляется с понятием «бессознательного» [см.: 9-12], в то время как доминанта «рациональное» представляет собой сам результат человеческой деятельности, объективированный продукт в форме правовой нормы и соответствует понятию «разумного» [см.: 9, 162-182 сс.; 13-15]. И действительно, развивая и конкретизируя такое обобщенное понимание об «иррациональном/рациональном» в правовой науке, достаточно эффективно было бы представить категорию «иррациональное» в качестве имплицитной формы, субъективной стороны права, а «рациональное» в эксплицитной, объективной стороны. Используя такую конструкцию, мы смогли бы углубиться в гносеологическую природу правовой действительности и извлечь из правоприменительной практики больше пользы чем имеем на сегодняшний день.

К примеру, учение о составе преступления в уголовном праве обогатилось бы более глубинным познанием объективной и субъективной стороны преступления, что закономерно отразилось бы и на кардинальном изменении парадигмы пенитенциарного права, идеальной и реальной эффективности достижения основной цели наказания – исправление осужденного. Поменялось бы представление и о материальном признаке преступления – общественной опасности, что привело бы к правильному пониманию смысла «процессуальной квалификации» преступлений или говоря иначе, действенному применению альтернатив уголовному преследованию, развитию институтов экономии уголовных репрессий и т.д.

Далее, рассуждая о специфике такого подхода, следует акцентировать внимание на возможности кардинальной модернизации представлений о преступлении и наказании, благодаря более углубленному погружению в познание субъективной (иррациональной) стороны противоправного поведения, позволяющему вскрыть пласт причинности самой преступной деятельности субъекта и с помощью объективной (рациональной) стороны права, разрабатывать, применять действенные механизмы коррекции криминального сознания правонарушителя. Модернизация воззрений на институт преступления и наказания, в какой-то мере в плоскости философской мысли произведений Ф.М. Достоевского, путем более углубленного познания духовной составляющей преступления и тончайшей работы с совестью правонарушителя позволило бы минимизировать асимметрию иррациональной доминанты наказания

с рациональной, а, следовательно, трансформировать реакционную, карательную уголовную политику в восстановительное правосудие.

Можно было бы применить данную конструкцию и к нашей научной теории интерпретации и функционирования принципов уголовного процесса, в которой под «иррациональным» обозначить субъективную сторону уголовно-процессуальной действительности, а под «рациональным» - объективную. Иррациональное играла бы роль чувственного познания, основывалось на ощущениях человека в интерпретации и реализации принципов уголовного процесса в его практической деятельности. И тогда наша теория легла бы в копилку мировоззренческой концепции принципов уголовного процесса, существенно обогащая ее.

Однако такая конструкция не способна отразить всю глубину, полноту и всесторонность интерпретативной парадигмы познания принципов уголовного процесса, предикатов и детерминантов развертывания, конкретизации, дополнения их содержания в нормах и институтах уголовно-процессуального права, актах правоприменительной деятельности. По этой причине понимание категорий «иррациональное/рациональное» предлагается нами рассматривать с позиции производственных отношений, в которых принципы права представляются в качестве сырья производства, подлежащего в процессе творческой деятельности юриста распаковки и преобразованию в определенную модель правовой системы, отрасли, института, нормы, акта.

Принципы по своей природе инварианты и представляют собой материальное выражение основных идей, исходных положений, фундаментальных ценностей права каковыми являются естественные, неотчуждаемые права человека на: жизнь, свободу и личную неприкосновенность; уважение чести и достоинства; признание правосубъектности; свободу передвижения и выбора места жительства; равенство перед судом, презумпция невиновности, судебную защиту и пересмотр осуждения; неприкосновенность собственности, жилища, личной и семейной тайны; свободу мысли, слова, совести, религии; равенство перед законом и запрет дискриминации, защиту этнических, религиозных и языковых меньшинств и другие.

В то же время содержание иррационального компонента является вариативным, оно не всегда и не везде подается одинаковой интерпретации, поскольку рационализация принципов права, их фиксация, развертывание, детализация, зависит от национальных архетипов, оказывающих существенное влияние на происходящие общественные процессы в конкретный исторический период. Иными словами, успех экспликации иррационального компонента принципов права зависит от уровня культурного, экономического, политического потенциала конкретного общества, влияния архаичных норм, обветшавших общественных стереотипов на мировоззрение социальных групп.

По этой причине, развертывание, детализация, дополнение содержания принципов уголовного процесса в каждом государстве происходит по-разному, в частности, презумпция невиновности в европейских правовых системах выражается не только в признании лица виновным вступившим в законную силу приговором суда, но и в дифференциации самих приговоров по форме и времени их вынесения: 1) о признании лица виновным и 2) о назначении наказания. Кроме того, в содержание принципа презумпции невиновности в национальных системах европейского права входит положение о недопустимости повторного осуждения человека за одно и то же правонарушение, находящее свое объективное выражение в запрете на пересмотр приговора суда в сторону ухудшения положения осужденного.

И напротив, в советской и постсоветской юриспруденции, вопросы виновности и наказания решаются одним процессуальным актом, а неоднократный пересмотр приговоров, вступивших в законную силу, в сторону поэтапного ухудшения положения осужденных до применения в отношении их исключительной меры наказания, смертной казни («дело валютчиков»), рассматриваются исключительно с позиции применения обратной силы уголовного закона и никогда не отождествлялись с нарушением принципа презумпции невиновности – повторным осуждением за одно и то же преступление.

Таким образом, диалектическая природа принципов уголовного процесса, представляется нами в виде единства «иррационального/рационального», обусловленного постоянной трансформацией иррациональной (всеобщей) манифестации естественных прав и свобод человека в рациональную (общеобязательную) правовую форму конкретного государства.

Иррациональный компонент принципов уголовного процесса обозначает всеобщий характер системы вечных гуманитарных ценностей, естественных прав человека, находящихся в постоянной оппозиции с прагматизмом позитивного права. Иррациональная сторона принципов уголовного процесса является плодом самой природы социального взаимодействия, существование и действие которой не подвергается временному и пространственному измерению (с этой позиции она является идеальной).

Рациональная сторона принципов уголовного процесса обозначает их фиксацию, развертывание, детализацию и дополнение в нормах национального права, придающая общеобязательный характер их действию во временных и пространственных координатах (является формальной). Иными словами, содержание принципов уголовного процесса локализовано (рационализировано) и является генетическим продуктом изобретения человека, модернизация которого обуславливается динамикой развития общественной (национальной) практики.

Всеобщий характер иррационального компонента принципов уголовного процесса и общеобязательный нрав рационального, позволяют нам определить эти понятия («всеобщность/общеобязательность») в качестве дифференциальных признаков категорий «иррациональное/рациональное» по отношению к нашему объекту познания уголовно-процессуальной действительности.

Всеобщность, определяющая иррациональную сторону принципов уголовного процесса, обозначает не только их существование вне зависимости от чей-либо воли, единство для всех, в том числе и для государства, но и позволяет разграничить правовые принципы от идеологических установок и иных внеправовых форм регулирования общественных отношений. В компаративном аспекте принципы права, в отличие от обычая, морали, религии, политической идеологии, свободны от безоговорочного, одностороннего подчинения одной субстанции (патриарху, духовному отцу, государю, партии) являющейся источником и интерпретатором правил общественного поведения. Источником правовых принципов является сама жизнь, естественный ход вещей, более глубокие, исходные начала социального взаимодействия, мирного сосуществования людей в едином обществе, не зависимо от мировоззрения, предпочтений отдельного субъекта или социальной группы. Всеобщий характер принципов уголовного процесса указывает на недопущение каких-либо изъятий из системы неотъемлемых прав человека, поскольку любая дискриминация приводит к противоречию особенных, частных норм с их общими, исходными началами, что, в конечном счете, негативно отражается на всем обществе в целом. До правовые формы регулирования общественных отношений распространяются на отдельные социальные группы и в отличие от всеобщности принципов права, не регулируют взаимодействие людей вне зависимости от общества, группы, пола, расы, языка, вероисповедования.

Всеобщность принципов права определяет свободу и равенство людей в правах, отсутствие у какого-либо, каких-либо привилегий. Благодаря всеобщности принципов уголовного процесса, равноправия, уголовно-процессуальное право симметрично корректирует права участников уголовного судопроизводства, создает дифференцированные формы для людей с ограниченными возможностями, физическими, физиологическими особенностями, предоставляя дополнительные (усиленные) процессуальные гарантии несовершеннолетним, женщинам, людям, страдающим психическими заболеваниями, направленные на обеспечения главной цели – справедливого правосудия и достижения истины по уголовному делу.

Исторически теоретические воззрения на средства и методы борьбы с преступностью строятся на противоречии общественного и частного интереса. В этой связи идеологию доминирования общественного интереса над частным, ставящей под сомнение всеобщую значимость принципов уголовного процесса и необходимость их соблюдения в отдельных сложных критических ситуациях, следует признать спекулятивной, поскольку системная реализация прав и свобод равноправных индивидов не может вступать в противоречие с общественным интересом: «диапазон осуществления прав одним индивидом ограничен пределами пользования теми же правами других членов общества». Так, абсолютное право на жизнь и здоровье, честь и достоинство, одномоментно защищает индивида от проявления физического и психического насилия со стороны правонарушителя, и не позволяет ему самому осуществлять подобные действия в отношении других лиц. Или, если разговор индивидов

выходит за рамки личного и составляет угрозу общественной безопасности (направлен против безопасности других индивидов), то он выходит и за рамки действия абсолютного права на неприкосновенность частной жизни (тайна переговоров), которое по своей природе не подлежит ограничению ни под каким предлогом.

В праве не допустима схоластика, оно не может быть оторвано от жизни. Всеобщность права еще не означает общеобязательность, это свойство (общеобязательность) обретается правом, только после официального признания, формально-юридического закрепления права в конкретном государстве на уровне закона. Трансформируясь на государственный уровень право, обретает национальные модификации, детерминированные экономическим, политическим, культурным потенциалом конкретного общества. Однако сами детерминанты являются следствием исходных факторов, обозначаемых в философии категориями «время» и «пространство».

Общеобязательность представляет собой рациональную сторону принципов уголовного процесса, эксплицитный признак, локализирующий и обеспечивающий реализацию прав человека в конкретный исторический период отдельного государства. Имманентным свойством общеобязательности является формально-юридическая определенность, объективированное закрепление понятия, сущности и содержания принципов уголовного процесса, позволяющее придать обязательный характер их функционированию, действию во времени, пространстве и по кругу лиц, а также обеспечить их реализацию мерами государственного принуждения (процессуальным и материальным законами).

Уголовно-процессуальное право фиксируется системой нормативных предписаний, устанавливающих правила поведения, взаимодействия участников уголовного процесса, построенного на взаимном уважении и соблюдении прав, свобод каждого субъекта правоотношения. Предметом уголовно-процессуального права является уголовный процесс, соответственно, уголовно-процессуальные нормы определяют задачи, принципы, права и обязанности участников уголовного судопроизводства, устанавливают положения, регламентирующие процессуальную форму и порядок движения уголовного дела. Уголовно-процессуальный закон, закрепляя исходные объективные критерии принципов уголовного процесса, обеспечивает тем самым справедливое судопроизводство и возможность достижения истины по делу, при условии точного и неуклонного развития их (принципов) маркеров в нормах и институтах уголовно-процессуального права, соблюдения в правоприменительной деятельности органов, ведущих уголовный процесс.

Общеобязательность означает, что установленные требования нормативных предписаний выполняются всеми членами общества, гражданами, должностными лицами, организациями, корпорациями, государственными органами и самим государством. Цивилизованное, правовое государство обеспечивает реализацию, охрану естественных прав человека мерами правового воздействия, организует свою деятельность в строгом соблюдении прав и свобод человека, не позволяет никому выходить за рамки установленных законом требований.

Игнорирование общеобязательности принципов уголовного процесса, применение дифференцированного подхода к соблюдению нормативных предписаний, дезорганизует, подрывает законный, а, следовательно, и правовой характер деятельности государства, общественного взаимодействия. Аксиома Л. Фуллера: «человек может подчиниться правилу, которым пренебрегают те, кому поручено его соблюдение, но в какой-то момент повиновение утрачивает свой смысл» [16], обосновывает бессмысленность соблюдения закона, в то время, когда основание самой модели режима (принципа) законности деформировано и выстроено в форме попирания прав и свобод человека. Вполне разумно, что при таких условиях право поражается и сменяется произволом.

В этой связи, применение сингуляристического подхода, в рамках правового рационализма является неприемлемым, опасным и чуждым, в силу всеобщего характера принципов права. Сингуляристический подход зиждется на принятии волюнтаристских решений, признающих или отрицающих те или иные права человека в интересах определенной группы, оккупировавшей институты государственной власти. Сингуляристический подход использует особые правовые конструкции перехода одного источника права в другой, выхолащивая истинное значение принципов права, трансформируя явный смысл в имплицитную форму, в

угоду «политического» прагматизма, подменяет правовой закон фабрикацией произвольного закона [о проблеме правового закона см.: 17-20].

Так, если уголовно-процессуальное право представить в виде биологического организма, состоящего из органов (институтов), тканей (процессуальных форм) и клеток (процессуальные нормы и акты), то принципы станут контролирующим центром – ядром уголовного процесса, находящимся в постоянном взаимодействии, устойчивой связи с клетками тканей. Принципы, являясь ядром уголовного процесса, определяют генетически сформировавшийся (иррациональный) код, подлежащий декодированию (рационализации) с помощью процессуальных норм, формирующих процессуальную форму и институты. В этом ключе следует осознавать, что диапазон вариативности декодирования иррационального компонента достаточно широк и зависит от ряда факторов, способных привести, в том числе и к отчуждению самих принципов.

Заклячая в себе основные идеи охраны прав, свобод и законных интересов каждой личности, каждого человека, принципы устанавливают исходные начала господства людей над отношениями в сфере уголовного судопроизводства, правосудия. Однако гиперболизация рациональной доминанты содержательного компонента принципов, стремление к поиску более эффективных, а вернее быстрых и зрелищных карательных средств, лишает человека возможности управлять процессами правовой действительности и приводит к реакционному механизму уголовного судопроизводства, господствующего над ним самим. В этом и заключена особая опасность отчуждения принципов для всего организма уголовного процесса, поскольку его иммунная система (принципы) фактически подавляется токсичными веществами, инфекционными агентами (вирусами) – нормами, отчуждающими естественные права и свободы человека (иррациональная доминанта).

Очищение организма от токсинов происходит за счет устранения противоречий бинарной оппозиции «иррациональное/рациональное», путем восстановления внутреннего единства, логической взаимосвязи элементов системы формально определенных правил поведения (юридических норм), образующих своей совокупностью уголовно-процессуальное право. Маршрут преодоления юридических коллизий составляет не прекращаемый процесс рационализации, включающий в себя, как сам процесс трансформации, так и модернизацию, устранение недостатков производства с помощью технологии, методологии позитивного права. В этой связи процессуальные институты, нормы и акты, отчуждающие принципы уголовного процесса, умоляющие и противоречащие системе естественных прав и свобод человека, следует обозначить понятием «**нерациональное**», позволяющим выделить их в отдельную категорию, группу для последующей переработки или утилизации.

Иррациональный компонент принципов права носит имплицитный, скрытый характер, он обозначает саму идею права, идеал, определяющий цель, потребность субъекта правотворческой и правоприменительной деятельности, а, следовательно, ни один акт государства не может быть признан рациональным (правовым), если он каким-либо образом отчуждает естественные права и свободы человека. Следовательно, в основании любого акта государственной воли (законодательного или правоприменительного) должно находиться мировоззрение «правовой» интерпретации – в пользу и с позиции естественных прав и свобод человека, исходить не из интересов «сакрального авторитета», а от разумных интересов «рядовой» личности.

В национальном уголовном процессе это требование находит свое материальное выражение в неотъемлемом элементе принципа презумпции невиновности, конституционном положении о том, что «любые сомнения в виновности лица толкуются в пользу обвиняемого» (пп. 8) п. 3 ст. 77 Конституции РК). Данный элемент имеет важное значение в обеспечении реализации иррационального компонента, который в эксплицитной форме устанавливает требования об интерпретации наличия сомнений, не только относительно виновности обвиняемого (подозреваемого, подсудимого) с позиции интересов «рядовой» личности, неотъемлемых прав человека, но и применения самих уголовного и уголовно-процессуального законов. Или, говоря иначе, у судьи не должно быть ни малейшего сомнения в виновности лица, характере и степени его вины, законности применения норм уголовного и уголовно-процессуального закона при вынесении обвинительного приговора. В противном случае, судья должен постановить оправдательный приговор, признать полученные доказательства не-

допустимыми, изменить квалификацию преступного деяния, прийти к правильному применению уголовного и уголовно-процессуального законов.

Рационализм предполагает стремление каждого цивилизованного общества, государства к позитивному (нормативному) воплощению принципов права. В современной истории правовые государства консолидируются в единое правовое межгосударственное пространство (Право Европейского союза) с целью сужения вариативности модификаций развертывания, коррекции, уточнения содержательной составляющей принципов права, движения в сторону совершенства, универсализации, всеобщности права как социального института регулирования общественных отношений.

В то же время успех рационализации зависит не только от конкретизации объективных критериев, формальном выражении (отражении) наиболее существенных признаков принципов права и их развернутой интерпретации в процессуальных институтах, нормах и актах, но и от элементов духовно-практической жизни конкретного общества. Социокультурная рефлексия отражает систему ценностей, формирующих правовое поведение индивидов, состояние юридической практики, качество опредмечивания принципов в парадигме правотворческой и правореализующей культуры. В этой связи нельзя претендовать на всесторонность и полноту исследования проблемы интерпретации и функционирования принципов уголовного процесса, без погружения в субъективную реальность уголовно-процессуальной деятельности, основанной на степени юридического профессионализма.

Кроме того, иррациональный компонент принципов уголовного процесса не всегда способен подвергаться логической параметризации, представляя собой своеобразные чувственные установки, которые переживаются и не могут быть представлены в виде структурированных постулатов правовых знаний. Такие иррациональные компоненты принципов уголовного процесса, эксплицируются в виде универсальных правовых категорий (справедливость, внутреннее убеждение, разумный срок и др.), содержание которых находится в постоянном движении, является отражением исторически меняющейся объективной действительности. Соответственно, в большинстве понятиях принципов уголовного процесса до сих пор не отражены их объективные свойства, правовая наука не выработала единой терминологии, обозначающей иррациональное содержание правовых постулатов, они отдаются на откуп субъекту правоприменения, его правовой культуре, правосознанию, господствующей идеологии.

В этой связи профессиональная компетенция субъекта производственных отношений занимает ключевую позицию в процессе рационализации. Субъективная сторона уголовно-процессуальной действительности является важным элементом трансформационного процесса интерпретативной парадигмы иррационального рациональным, заполняющим эфемерное пространство в дихотомии «иррациональное/рациональное», обозначаемое нами понятием **«внерациональное»**.

«Внерациональное» определяет потенциал накопленных духовных богатств, особое качественное состояние субъективного (правового) сознания, воплощающееся в особенностях правовой материи. Процессуальная норма или процессуальный акт, интерпретирующий и реализующий иррациональный компонент принципов уголовного процесса, имманентно представляют собой элемент правовой культуры конкретного общества, его духовное здоровье и уровень национального правосознания. Познавая культурный потенциал общества, мы определяем детерминанты, отражающиеся на качестве уголовного судопроизводства, справедливости уголовного правосудия.

Качественные характеристики рационального, развернутой интерпретации объективных критериев иррациональных компонентов принципов уголовного процесса, находятся в устойчивой связи с общественным сознанием, позволяющим за счет самосознания утверждать и осмысленно приводить в действие манифестацию естественных прав и свобод человека, переходит от декларации к действительности. Степень осознания человеком себя в качестве носителя фундаментальных ценностей права, высшей ценностью государства, а государственной власти своей роли по обеспечению реализации прав и свобод человека, является движущей силой преобразования качественных характеристик рационального.

Таким образом, дихотомия «иррациональное/рациональное» проецируя сквозную идею научной теории интерпретации и функционирования принципов уголовного процесса, рас-

крывает их диалектическую природу и формирует методологическую основу познания принципов в качестве исторического и культурного феномена общественной жизни, разграничения права и произвола, интегрирования в практическом нормативно-технического и гуманитарного компонентов.

Иррациональную доминанту принципов уголовного процесса следует рассматривать в качестве всеобщей системы вечных гуманитарных ценностей, идей права, исходного начала, выраженного в категориях естественных прав человека. При этом генетическим источником формирования категорий естественных прав человека является сама жизнь, естественный ход вещей, что олицетворяет имманентное свойство прав человека (иррациональной доминанты), присущих ему вне зависимости от чьего-либо желания и признания. Неотъемлемым, общим и существенным признаком иррациональной доминанты является ее вневременной, внепространственный и бессубъективный характер.

Рациональная доминанта представляет собой развернутую, национальную интерпретативную экспликацию системы неотъемлемых прав и свобод человека в институтах, нормах и актах национального уголовно-процессуального права, придающих общеобязательный характер их действию во времени, пространстве и по кругу лиц. Вариативность декодирования иррационального компонента принципов уголовного процесса, национальная модификация (локализация, развертывание, детализация), детерминирована культурным и как следствие, экономическим и политическим потенциалом общества. Иными словами, «рациональное», есть национальная развернутая интерпретация объективных критериев, признаков, свойств категорий естественных прав человека, общеобязательность которых обеспечена формами общественного сознания, правового воздействия, государственного принуждения.

В негативном смысле рациональное выражается в форме отчуждения естественных прав и свобод человека (иррациональной доминанты). Процесс преобразования иррационального в рациональное бесконечен, постоянен и находится в синтагме с динамикой общественной практики и культурного потенциала общества. В этом контексте прежний формат развернутой интерпретации принципов уголовного процесса в последующем утрачивает свой «рациональный» характер по мере наращивания культурного потенциала общества и обретает форму «нерационального» с позиции трансформированного общественного правосознания, неудовлетворенности социума качеством опредмечивания принципов.

Вместе с тем «нерациональное» может стать следствием гиперболизации «рационального», полным или вариативным отрицанием «иррациональной» доминанты принципов уголовного процесса, ее объективной природы. При таких условиях «нерациональное» обретает форму попираания прав человека и господства антриправового закона, основанного на сингуляристическом подходе, субъективной воли законодателя, игнорирующего, в том числе существующую объективную действительность и как следствие, подменяющего правовой закон фабрикацией произвольного закона, право произволом. По этой причине «нерациональное» является объектом переработки или утилизации.

«Внерациональное» – это процесс взаимодействия объективного и субъективного, правовых норм и общественного правосознания в системе правоотношений, правового поведения. Внерациональное является субъективной стороной уголовно-процессуальной действительности, определяющей потенциал правовой культуры конкретного общества, состояние юридической практики, правового поведения и правоотношений, уровень правосознания, юридического образования, а также влияние правовой науки на процесс правотворчества и правореализации. Внерациональное образует эфемерную зону, трансформационного процесса (рационализации), творческой деятельности субъекта, этап опосредования непосредственного, интегрирование институционального и социокультурного, работу творца, носителя, пользователя права с материалом производства, иррациональной доминантой.

Список использованных источников

1. Даниелян Н.В. Философские основания научной рациональности. Дисс. ... канд. философ. наук. – М., 2002. – С. 16-83.
2. Жуколина М.В. Рациональное и иррациональное в познавательной деятельности человека. Дисс. ... канд. филос. наук.: 09.00.01 – Онтология и теория познания. – Иваново, 2005. – С. 13-42

3. Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания: опыт логико-гносеологического исследования. – М.: «Наука», 1973. – С. 122-142.
4. Мудрагей Н.С. Рациональное и иррациональное: историко-теоретический очерк//Монография. – М.: «Наука», 1985. – С. 6-12.
5. Мудрагей Н.С. Рациональное – иррациональное: взаимодействие и противостояние // Исторические типы рациональности / Отв. ред. В.А. Лекторский. – Т. 1. – М., 1995. – С. 71-87.
6. Русаков В.М. Русакова О.Ф. Проблема и критерии рационального и иррационального в классическом марксизме // Дискурсология: методология, теория, практика. 11-я Международная научно-практическая конференция. Россия-Мексика / под общей редакцией В.Е. Хвощева и М.А. Малышева. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ; Издательство НОЦ «КПСР», 2018. – С. 190-222
7. Панков В.В. Проблема рационального и иррационального в историческом познании (онтогносеологический аспект). Дисс. ... канд. филос. наук.: 09.00.01 – Онтология и теория познания. – Магнитогорск, 2006. – С. 8-42.
8. Панкратова О.А. Проблема соотношения рационального и иррационального в познавательной действительности. Дисс. ... канд. филос. наук.: 09.00.01 – Онтология и теория познания. – Ульяновск, 2014. – С. 21-51 и др.
9. Бернацкий Г.Г. Развитие представлений о природе естественного права в истории правовой мысли: дисс. ... докт. юрид. наук. – СПб, 2001. – С. 44.
10. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 1. – СПб: «Слово», 1907. – 308 с.
11. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология. СПб: Ю.Н. Эрлих, 1905. – 311 с.
12. Четвернин В.А. Современные концепции естественного права. – М.: Наука, 1988. – С. 85-100.
13. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 57-58.
14. Лапаева В.В. Коммуникативные концепции права в контексте актуальных задач российской правовой теории и практики (с позиций либертарного правопонимания) // Правоведение. – 2014. – № 6 (317). – С. 77-100.
15. Матюхин А.А. Государство в сфере права: институциональный подход. – Алматы: ВШП «Әділет», 2000. – С. 284-286.
16. Lon L. Fuller. The Morality of Law: Revised edition. – New Haven and London. Yale University Press. 1969. P. 39
17. Бирюков С.В., Бирюкова Т.А. Неправовой закон: проблемы его установления и применения (теоретический аспект) // Правоприменение. – 2018. – № 4. – С. 16-24.
18. Власова О.И. Либертарно-юридическая концепция В.С. Нерсесянца в контексте нашего времени // Социально-экономические явления и процессы. – 2011. – № 3-4 (025-026). – С. 362-368.
19. Нерсесянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. – М.: Издательство группа НОРМА-ИНФРА·М, 1998. – С. 49-52.
20. Хан В.В. «Правовой закон»: дихотомия иррационального/рационального в праве // Вестник Академии правоохранительных органов. – 2021. – № 4 (22). – С. 10-16.

Сведения об авторе

Хан Виталий Вячеславович – профессор Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, кандидат юридических наук.

Хан Виталий Вячеславович – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты.

Vitaliy V. Khan – Professor of the Academy of Law Enforcement Agencies at the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Legal Sciences.

Е.Т. Алимкулов¹, Г.Н. Мухамадиева¹, А.А. Арын¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ЧАСТНАЯ ДЕТЕКТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматривается правовая природа частной детективной деятельности как элемента механизма реализации прав и свобод личности в уголовном процессе. В данной связи авторы актуализируют суть, важность и роль частной детективной деятельности, выступающей гарантией реализации прав и свобод личности в уголовном процессе. Для этого в работе исследуются правовые основы частной детективной деятельности как деятельности, связанной с защитой законных прав и интересов личности; нормы законодательства Республики Казахстан, регулируемый ими круг однородных общественных отношений по вопросам реализации прав и свобод личности в уголовном процессе; практика применения названного законодательства, на основе изучения которой разрабатываются предложения по совершенствованию законодательства, также исследования практики правоприменения по рассматриваемым вопросам в Республике Казахстан. Обоснована необходимость принятия закона о частной детективной деятельности, внесении изменений в уголовно-процессуальный закон. В результате исследования определено, что участие частного детектива в уголовном процессе послужит гарантией соблюдения и охраны прав и законных интересов личности.

Исследование подготовлено в рамках проекта программно-целевого финансирования (АР09260964) «Частная детективная деятельность как особый элемент механизма правоохранительных органов современного государства».

Ключевые слова: права человека, уголовный процесс, частная детективная деятельность, детектив, принцип неприкосновенности личности, гарантии.

Қылмыстық процестегі жеке детективтік қызмет

Мақалада қылмыстық процесте жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру механизмінің элементі ретінде жеке детективтік қызметтің құқықтық сипаты қарастырылады. Осыған байланысты авторлар қылмыстық процесте жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың кепілі болып табылатын жеке детективтік қызметтің мәнін, маңыздылығы мен рөлін өзектендіреді. Ол үшін жұмыста жеке детективтік қызметтің құқықтық негіздері тұлғаның заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға байланысты қызмет ретінде зерттеледі; Қазақстан Республикасы заңнамасының нормалары, олар реттейтін қылмыстық процесте жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мәселелері бойынша біртекті қоғамдық қатынастар шеңбері; аталған заңнаманы қолдану практикасы, оның негізінде заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірленеді, сондай-ақ Қазақстан Республикасында қаралатын мәселелер бойынша құқық қолдану практикасын зерттеу. Жеке детективтік қызмет туралы заңды қабылдау, қылмыстық іс жүргізу заңына өзгерістер енгізу қажеттілігі негізделген. Зерттеу нәтижесінде жеке детективтің қылмыстық процеске қатысуы жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау мен қорғаудың кепілі болатындығы анықталды.

Зерттеу «Жеке детективтік қызмет қазіргі заманғы мемлекеттің құқық қорғау органдары механизмінің ерекше элементі ретінде» бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыру жобасы (АР09260964) аясында дайындалды.

Түйінді сөздер: адам құқықтары, қылмыстық процесс, жеке детективтік қызмет, детектив, жеке тұлғаның иммунитеті қағидаты, кепілдіктер.

Private detective activity in criminal proceedings

The article examines the legal nature of private detective activity as an element of the mechanism for the realization of individual rights and freedoms in criminal proceedings. In this regard, the authors actualize the essence, importance and role of private detective activity, which acts as a guarantee of the realization of individual rights and freedoms in criminal proceedings. For this purpose, the paper explores the legal foundations of private detective activity as an activity related to the protection of the legitimate rights and interests of the individual; the norms of the legislation of the Republic of Kazakhstan, the range of homogeneous public relations regulated by them on the implementation of individual rights and freedoms in criminal proceedings; the practice of applying the said legislation, based on the study of which proposals for improving legislation are being developed, as well as studies of the practice of law enforcement on the issues under consideration in the Republic of Kazakhstan. The necessity of adopting a law on private detective activity, amendments to the criminal procedure law is substantiated. As a result of the study, it was determined that the participation of a private detective in the criminal process will serve as a guarantee of compliance and protection of the rights and legitimate interests of the individual.

The study was prepared within the framework of the program-targeted financing project (AP09260964) "Private detective activity as a special element of the mechanism of law enforcement agencies of the modern state".

Keywords: human rights, criminal procedure, private detective activity, detective, the principle of non-foundation of personality, guarantees.

Проблема ограничения свободы физического лица остро стоит в тех случаях, когда он стал участником уголовного судопроизводства и введены в действие ограничения, предусмотренные нормативными правилами процессуального принуждения. Ведь именно в данной сфере человек приобретает специфический уголовно – процессуальный статус и попадает под действие самой суровой уголовной системы государственного принуждения. До признания подозреваемого виновным в совершении уголовного правонарушения он подвергается мерам уголовно – процессуального принуждения, посредством которых объем его личной свободы существенно ограничивается.

Правоограничительная направленность принуждения в уголовном процессе вытекает из общей аксиомы государственного принуждения, которое рассматривается как физическое или психическое воздействие путем причинения личных, материальных и моральных ограничений в целях подчинения требованиям государства, которые обозначены в ст.8 УПК под названием задачи уголовного процесса [1]. Нетрудно заметить, что в этом определении в качестве главной цели принуждения выступили исключительно государственные интересы. Об этом говорится и в Концепции правовой политики до 2030 года: «По-прежнему преобладают ведомственные показатели (раскрываемость, направление в суд) над соблюдением прав человека» [2]. Представляется, что данное определение недостаточно полно выражает сущность принуждения, поскольку в тени остается его праворегулирующий характер. Следует согласиться с казахстанским ученым А.Н. Ахпановым, считающим, что «Государственное принуждение следует рассматривать как один из методов регулирования общественных отношений. Такое понимание сущности принуждения позволяет выделить в нем наиболее характерное, основное качество, соединяющее в себе как целевое, так и инструментальное предназначение принудительных мер». Под целевым предназначением автор понимает «совокупность задач, решаемых при помощи государственного принуждения. Инструментальное предназначение принуждения обуславливает выбор и оперирование специфическими средствами и способами в целях достижения имеющихся задач» [3, 34].

Для полноценного определения статуса личности, «достаточности» той ее свободы, о которой говорится в Конституции и других международных актах необходимы «определенные пределы» за которыми свобода личности остается неприкосновенной даже в условиях, когда она вовлечена в сферу уголовного судопроизводства и претерпевает ограничения принудительного порядка. Такие «пределы» очерчиваются правовыми, и, прежде всего, конституционными гарантиями реализации прав и свобод личности. В нормах уголовно-

процессуального права гарантии конкретизируются применительно к специфике уголовного процесса и мерам процессуального принуждения.

Так, например, в Конституции Республики Казахстан неприкосновенность личности защищается правовыми гарантиями при применении задержания и содержания под стражей.

Наиболее лаконичное содержание этих противоборствующих начал (принуждение; свобода личности; гарантии прав и свобод) мы находим в норме Основного закона страны. Так, в ч.1 ст. 16 Конституции Республики Казахстан установлено: каждый имеет право на личную свободу [4]. В содержание личной свободы законодатель вкладывает «неотъемлемое и абсолютное право, возникающее в силу естественной природы самого человека». Личная свобода является «высшей социальной ценностью и принципом, который служит критерием человеческого прогресса», связующим звеном прав и свобод индивида» [5, 15]. Также в соответствии со статьей 13 Конституции Республики Казахстан каждый вправе защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами. В этой связи, введение института частной детективной деятельности в Республике Казахстан имеет под собой конституционную основу. При этом главными его задачами должна стать расширение возможности граждан по защите своих прав и законных интересов [6]. Частная детективная деятельность – лицензируемый вид деятельности по оказанию на возмездной договорной основе детективных услуг, связанных с защитой законных прав и интересов заказчика. Основной целью частной сыскной деятельности является оказание правовой помощи в интересах защиты прав личности и обеспечения безопасности собственности и имущества граждан и юридических лиц, в том числе оказание содействия правоохранительным органам в борьбе с уголовными правонарушениями их профилактике. Основной задачей частной детективной деятельности является защита прав и законных интересов личности [7].

Несмотря на то, что детективная деятельность не является новой в мире, деятельность частных сыщиков в Казахстане до сих пор не регламентирована. Первый законопроект был разработан в 2012 году, но так и не принят.

Ранее мы писали, что в использовании предоставленных законом возможностей защищаться самому, так и с помощью частного детектива (сыска), у индивида в уголовном процессе появляется гарантия соблюдения и охраны его прав и законных интересов. Также нами предлагалось определить место и роль частного детектива в качестве участника уголовного процесса, что послужило бы гарантией реализации прав и свобод личности в уголовном процессе.

На сегодняшний день защита личности в уголовном процессе, неприкосновенность ее конституционных и процессуальных свобод является проблемой государственной важности, возведенной в ранг соблюдения конституционной законности в Республике Казахстан. Исходя из общих социальных, нравственных, психологических и т.п. тенденций мы можем также говорить и об ограничении свобод тех субъектов – участников уголовного процесса, к которым в соответствии с нормами уголовно – процессуального закона меры принуждения не применены. Так, например, лицо, осуществляющее досудебное расследование, привлекая, в порядке ст. 197 УПК РК к участию в следственных действиях предусмотренных законом лиц, обязан разъяснить им права и обязанности, а также порядок производства следственного действия [4]. Здесь граждане попадают в органы, обладающие государственными властными полномочиями и в случае неисполнения следователем своих процессуальных обязанностей, становятся «жертвами» служебного произвола. В данном случае мы упомянули о правах подозреваемых, обвиняемых, которым корреспондируют многочисленные обязанности органов следствия и дознания, объем и содержание которых предопределяет гарантированность прав и свобод указанных лиц. Так, например, в соответствии с ч. 3 ст. 14 УПК РК каждому задержанному немедленно сообщаются основания задержания, а также юридическая квалификация уголовного правонарушения, в совершении которого он подозревается или обвиняется. Основу данной гарантии содержит норма ч. 3 ст. 18 Конституции РК, устанавливающая, что государственные органы, общественные объединения, должностные лица и средства массо-

вой информации обязаны обеспечить каждому гражданину возможность ознакомиться с затрагивающими его права и интересы документами, решениями и источниками информации.

Таким образом, мы говорим о правовых гарантиях, посредством которых реализуются нормы законодательства, основывающегося на принципах являющихся, в свою очередь, стержнем для всего отраслевого законодательства Республики Казахстан. Поэтому, актуализируя проблему прав и свобод личности в уголовном процессе законодатель выстроил строгую систему основополагающих положений, характеризующихся определенностью и гарантированностью их соблюдения. Эти положения являются руководящими и определяют демократическое, гуманное, соответствующее социально-экономическим условиям развития общества, построение уголовного процесса.

Из анализа законодательства в области частной детективной деятельности и оперативно-розыскной деятельности [8] видно, что они имеют общие признаки. И та и другая деятельность являются видами профессиональной сыскной деятельности. В ходе осуществления каждой из них осуществляется сбор сведений, для защиты законных прав и интересов человека и гражданина. Согласно ч.2 ст.120 УПК РК материалы, в которых зафиксированы фактические данные о противоправных действиях, полученные с соблюдением требований законов Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», «О контрразведывательной деятельности», являются документами и могут использоваться в уголовном процессе в качестве доказательств. Исходя из этого, мы предлагаем внести дополнение в УПК о том, что результаты частной детективной деятельности могут быть использованы в доказывании по уголовным делам для подготовки и осуществления следственных и судебных действий.

Исследование причин и условий нарушения принципа неприкосновенности личности в оперативно-розыскной деятельности, обстоятельств, способствующих этим нарушениям, свидетельствуют, что большинство нарушений совершаются не только вследствие низкой профессиональной подготовки, но и в связи с недобросовестным отношением исполнителей к своим служебным обязанностям. Также бытует мнение, что отсутствие инструкций, правил по действиям оперативных сотрудников в различных ситуациях «неизбежно наталкивает на этические оценки, суждения о моральной дозволенности или недопустимости тех или иных конкретных способов решения задач, возникающих в сфере оперативно-розыскной деятельности» [9].

Вполне можно согласиться с утверждением, что частный сыщик должен сочетать в себе все черты всего сыска в т.ч. розыскные, разведывательные и контрразведывательные и при проведении сыскных действий, комбинаций, для достижения своих целей, вправе прибегать к тактическим приемам указанных выше сыскных направлений [10]. Авторы, составившие данный портрет сыщика, предлагают следующее:

1. Сыск должен быть профессиональным, но иметь обоснованные запреты на его занятие.
2. Допускается конкуренция между государственным и негосударственным профессиональным сыском на основе ФЗ «О защите конкуренции».
3. Результат профессиональной сыскной деятельности - информационный продукт.
4. Негосударственная профессиональная сыскная деятельность - это предпринимательская деятельность юридического характера, подлежащая лицензированию [10].

В Македонии уголовно-процессуальный закон предусматривает участие частного детектива в расследовании дела клиента или обвинения, что означает, что частный детектив по просьбе защитника или вовлеченной стороны собирает доказательства, которые необходимы стороне для обеспечения или осуществления своих прав перед судом или другими учреждениями [11].

Профессор криминологии Портсмутского университета MarkButton делит следователей на четыре основные группы: частные следователи (или детективы), следователи, работающие на бухгалтеров-криминалистов, штатные частные следователи и штатные общественные следователи (неполицейские). В проведенном ими исследовании вторым по распространен-

ности видом деятельности частных следователей были разведывательные расследования из открытых источников, получившие 1,79 балла, третье место заняли расследования должной осмотрительности, получившие 2,36 балла, что соответствует расследованию пропавших без вести, процессное обслуживание было четвертым с баллом 2,38, кража персонала и неправомерное поведение. 2,45 и 2,48 соответственно. Наименее предпринятыми действиями были электронные контрмеры (3,34), генеалогия (3,16) и корпоративный шпионаж (3,04). Расследование мошенничества было наиболее часто выполняемой функцией, получив 1,44 балла, 1,69 для частных следователей, 1,14 для бухгалтеров-криминалистов, 1,28 для государственных штатных сотрудников и 1,29 для штатных частных [12].

Так, MarkButton указал на значительные изменения в частной полиции, которые произошли в ответ на основные технологические преобразования, произошедшие за последние 20 лет. В статье утверждается, что это представляет собой «вторую тихую революцию» с появлением множества новых форм частной полиции [13].

Уголовно-процессуальный кодекс буквально «напичкан» гарантиями неприкосновенности, о которых обычный гражданин не осведомлен. Тем более данная проблема остро стоит по причине того, что подозреваемый, обвиняемый ограничены в свободах и действиях, которые он мог бы направить в свою собственную защиту. По нашему мнению, здесь важным является постановка проблемы вокруг правовой образованности и профессиональной пригодности органов, ведущих уголовный процесс, органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность и тех лиц, кто будет осуществлять частную детективную деятельность, что, в свою очередь, предполагает особую подготовку профессиональных кадров.

Так как, оперативно-розыскная деятельность осуществляется государственными органами, допускающих ограничение конституционных прав граждан, результаты оперативно-розыскной деятельности используются для защиты интересов стороны обвинения. В качестве гарантии неприкосновенности может послужить предположение использования результатов частной детективной деятельности в интересах стороны защиты.

Подводя итоги, определяя систему гарантий в качестве важнейшего звена казахстанского уголовного процесса и их роли в реализации прав и законных интересов граждан, вовлеченных в сферу уголовного судопроизводства, мы можем утверждать, что правовые гарантии – это важнейший правовой инструмент реализации норм и принципов права. Основные гарантии установлены в Конституции Республики Казахстан. Отсутствие же таких правовых гарантий придает законодательству лишь декларативный характер, реализация которого имеет весьма плачевные последствия. Витки правовых реформ также доказали, что практика правоприменения и формальность права должны тесным образом взаимодействовать и соотноситься. Норма права лишь тогда имеет законченный и логически верный вид, когда она подкреплена гарантией реализацией – первопричиной ее жизнедеятельности.

Список использованных источников

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/> (дата обращения: 05.11.2022).
2. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674. «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» // <https://adilet.zan.kz/rus/> (дата обращения: 12.11.2022).
3. Ахпанов А.Н. Проблемы уголовно-процессуального принуждения в стадии предварительного расследования. – Алматы: Жеті-Жарғы, 1997. - 176 с.
4. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями от 21.05.2007 г).
5. Конституция РК: Научно-правовой комментарий. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 429 с.
6. Прогнозы возможных экономических, социальных, правовых, экологических последствий действия принимаемого Закона Республики Казахстан «О частной детективной деятельности» // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 14.11.2022).
7. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 5480 проекте Закона Республики Казахстан «О частной детективной деятельности» // <https://adilet.zan.kz/rus/> (дата обращения: 14.12.2022).

8. Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ. Об оперативно-розыскной деятельности // <https://adilet.zan.kz/rus/>(дата обращения: 14.12.2022).
9. Каримова А. Д *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*. №2 (82). 2017 // <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/967>
10. Зникин В.К., Карпович Д.Н. Частный сыскной процесс в уголовном процессе. Пробелы в российском законодательстве. *Юридический журнал* // <https://cyberleninka.ru/>(дата обращения. 15.12.2022).
11. Evidence for court proceedings. Detective agency DEA DETECTIVE Macedonia https://www-detective-mk.translate.google/evidence-for-court-proceedings/?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc
12. Mark Button, Richard Kapend, Peter Stiernstedt *Investigative private policing beyond the police: an exploratory study* 15 May 2022 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10439463.2022.2071894>
13. Mark Button *The “New” Private Security Industry, the Private Policing of Cyberspace and the Regulatory Questions* *Journal of Contemporary Criminal Justice* December 4, 2019 // <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1043986219890194>

Сведения об авторах

Мухамадиева Гульжан Нусупжановна – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ им. аль-Фараби, к.ю.н.

Алимкулов Ербол Темирханович – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ им. аль-Фараби, к.ю.н.

Арын Айжан Арыновна – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ им. аль-Фараби, доктор PhD.

Мухамадиева Гүлжан Нүсіпжанқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының доценті, з.ғ.к.

Әлімқұлов Ербол Темірханұлы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, з.ғ.к.

Арын Айжан Арынқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, PhD докторы.

Mukhamadiyeva Gulzhan Nusupzhanovna – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University.

Alimkulov Erbol Temirkhanovich – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University.

Aryn Aizhan Arunovna – PhD, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University.

Ш.Б. Маликова¹, О.Н. Тлепбергенов¹, А.Т. Назарова¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ЭКСПЕРТИЗА СЛЕДОВ ШИН АВТОТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ НА МЕСТЕ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

В современном высококомобильном обществе преступники часто используют транспортные средства для поездок на места совершения преступлений и обратно. Во многих случаях их транспортные средства проезжают по поверхностям, на которых остаются отпечатки одной или нескольких шин, что является доказательством присутствия их транспортных средств. Эти отпечатки варьируются от частичного отпечатка до полного набора следов, представляющих все четыре шины. Надлежащее восстановление отпечатков следов с помощью замеров на месте преступления, фотографирования и литья служит способом сохранения улик для последующего сравнения с шинами и размерами подозреваемого транспортного средства.

Ключевые слова: судебная экспертиза, оттиски, отпечатки шин, место преступления, дорожка следов

Қылмыс жасалған жерде автокөлік құралдары шиналарының іздерін сараптау

Қазіргі жоғары мобильді қоғамда қылмыскерлер Көлік құралдарын қылмыс орындарына бару және қайту үшін жиі пайдаланады. Көптеген жағдайларда олардың көліктері бір немесе бірнеше шиналардың іздері қалатын беттерден өтеді, бұл олардың көліктерінің бар екендігінің дәлелі. Бұл іздер ішінара басып шығарудан бастап барлық төрт шинаны білдіретін іздердің толық жиынтығына дейін. Қылмыс орнында өлшеу, суретке түсіру және құю арқылы із іздерін дұрыс қалпына келтіру күдікті көлік құралының шиналары мен өлшемдерімен кейінірек салыстыру үшін дәлелдерді сақтау тәсілі ретінде қызмет етеді.

Түйінді сөздер: сот сараптамасы, бедерлер, шиналардың іздері, қылмыс орны, іздер жолы

Examination of tire tracks of motor vehicles at the crime scene

In today's highly mobile society, criminals often use vehicles to travel to and from crime scenes. In many cases, their vehicles pass over surfaces on which the prints of one or more tires remain, which is proof of the presence of their vehicles. These prints range from a partial print to a complete set of footprints representing all four tires. Proper restoration of footprints by means of measurements at the crime scene, photographing and casting serves as a way to preserve evidence for later comparison with the tires and dimensions of the suspect vehicle.

Keywords: forensic examination, impressions, tire prints, crime scene, trail of footprints.

Отпечатки шин – это следы, которые остаются в результате рисунка протектора шины после того, как они проходят по поверхности. Как и в случае любого следа или оттиска, детализация, сохраняемая поверхностью, варьируется в зависимости от множества факторов, таких как качество основания, текстура, цвет, количество и тип остатков на шине, влажность и т.д. [1, с.14].

Существует три основных типа конструкции шин: наклонные, с косым поясом и радиальные. У наклонной шины слои будут проходить под углом наклона поперек шины. Шина со смещенным поясом будет иметь те же слои, но с добавлением ремня под областью протектора. Радиальная шина будет иметь слои, проходящие в радиальном направлении, от бор-

та к борту. Шины с уклоном и поясом со смещением менее эффективны в снижении изгиба шины, то есть степени сжатия протектора шины под нагрузкой. Таким образом, отпечаток, оставленный наклонной шиной или шиной со смещенным поясом, может казаться более узким, а канавки в оттиске могут казаться более закрытыми [2, с. 56]. Радиальные шины, благодаря радиальному направлению их слоев, уменьшают количество извивов и практически не приводят к разнице в размерах. При экспертизе тестовые оттиски шины, сделанные во время нахождения на транспортном средстве, необходимы для обеспечения сопоставимого стандарта для сравнения со снимком с места преступления.

Шины состоят из множества компонентов, включая вкладыш, компоненты боковин, борт, слои, ремни и резину протектора. Они собраны на вращающемся и разборном барабане. После сборки компонентов «зеленая шина», резина протектора которой на данный момент не содержит рисунка протектора, переносится в форму [3, с. 74]. В пресс-форме, при экстремальном нагреве и давлении, компоненты шины будут вулканизированы и соединены вместе. Пузырь под давлением пара надуется внутри шины и прижмет зеленую шину к поверхности формы. Именно здесь дизайн протектора и боковин будет отлит в резину.

Существуют тысячи моделей шин, в том числе для легковых автомобилей, легких, средних и тяжелых грузовиков, сельскохозяйственной техники, внедорожников и мотоциклов. С 1960-х годов Руководство по дизайну протектора предлагает список и фотографии большинства конструкций шин.

Руководство опубликовано в печатном виде, которая включает более 11 000 конструкций шин. Он подразделяется по типу категории шин, т.е. ребристая шина, метрическая шина, шина с волочением и т.д. Что облегчает поиск в компьютерном формате ПК. Эти источники предоставляют следователю метод привязки отпечатка с места преступления к конкретной конструкции шины и производителю. После этого дополнительную информацию, имеющую отношение к делу, можно запросить у соответствующего производителя [4, с. 112].

Также были созданы некоторые базы данных, содержащие различные данные о колесной базе, ширине колеи и радиусе поворота. Это позволило бы вводить эти данные, полученные с места преступления, в целях определения потенциальных типов и марок транспортных средств.

Шины оригинального оборудования (ОЕ) - это шины, которые устанавливаются на транспортное средство при его изготовлении. Сменные шины - это те, которые приобретаются для замены шин ОЕ или других запасных шин, когда они изнашиваются. Конкретный автомобиль с четырьмя шинами ОЕ не будет редким явлением, поскольку многие тысячи таких автомобилей были бы проданы с таким же дизайном и размером оборудования ОЕ. С другой стороны, транспортное средство с одной или несколькими сменными шинами на нем встречается гораздо реже, поскольку другие транспортные средства этого типа и марки с меньшей вероятностью будут иметь сменные шины той же марки и стиля. Транспортное средство с тремя или четырьмя различными конструкциями сменных шин определенного размера представляет собой случай, который, вероятно, не повторится из-за большого количества доступных конструкций и размеров [5, с. 144].

На протяжении многих лет размеры шин определялись различными способами. Обозначения размеров шин, которые были использованы, приведены ниже.

Метрика: 195R14

195 = приблизительная ширина сечения в миллиметрах R = радиальная шина 14 = диаметр обода

T-метрика: P 195/75 R 14 P = пассажирская шина

195 = приблизительная ширина сечения в миллиметрах 75 = соотношение сторон R = радиальная шина 14 = диаметр обода

Соотношение сторон, иначе известное как профиль шины, представляет собой отношение высоты шины к ее ширине. С точки зрения внешнего вида шина с низким профилем или соотношением сторон, выглядит более плоской и пропорционально шире, в то время как шина с более высоким профилем, выглядит более обычной. Сегодня все большее число легко-

вых автомобилей оснащается низкопрофильными шинами для повышения тяги и производительности [6, с. 16].

Когда шина проходит через цикл напряжений сжатия и расширения, вибрация отдельных элементов конструкции создает гармонику, или шум. Производители пытаются устранить и уменьшить этот «шум», изменяя высоту или размер элементов дизайна по мере их расположения вокруг шины. Звуки, издаваемые с разной высотой тона, создают лучшие гармоник, чем звуки, издаваемые с одной и той же высотой тона многократно. Это называется «обработкой от шума». Обработка шума может быть такой же простой, как создание элементов дизайна трех размеров [7, с. 34].

При ненаправленной обработке шума последовательность подачи будет повторяться с обеих сторон шины. Независимо от того, в каком направлении движется шина, она оставит идентичную повторяющуюся последовательность. Изучение отпечатка с места преступления, оставленного шиной с ненаправленной шумоизоляцией, не позволит определить направление движения транспортного средства только на основании этого.

Направленная обработка шума имеет последовательность подачи, которая устанавливает различную последовательность обработки шума в каждом направлении относительно направления его перемещения. Отпечаток, оставленный шиной с обработкой направленного шума, позволил бы определить направление движения транспортного средства по отпечатку, при условии, что положение шины (левая или правая сторона транспортного средства) и способ крепления шины на колесе (какая сторона снаружи, какая сторона внутри) был известен. Направленную шумоизоляцию не следует путать с направленной шиной, которая должна быть установлена предписанным образом и направление которой можно визуально различить [8, с. 187].

Обработка шин шумом используется во время исследования отпечатков шин, чтобы помочь определить возможное положение или позиции шины, которые могли бы оставить определенный отпечаток. Средняя шина для легковых автомобилей или легких грузовиков может иметь 2 м или более протектора по всей окружности. Фотография места преступления или слепок отпечатка шины могут иметь длину всего 0,25-0,5 м. Этот отпечаток с места преступления представляет собой лишь небольшую часть шины, которая его сделала. Если оттиск короткий и обработка шумом повторяется вокруг шины, на шине может быть несколько мест, которые соответствуют обработке шумом в рассматриваемом оттиске. Каждый из них должен быть тщательно изучен на предмет дополнительных признаков износа и приобретенных характеристик. Восстановление более длинных сегментов отпечатков на местах преступлений позволяет более точно определить участок шины, на котором был оставлен отпечаток.

Каждый эксперт, проводящий судебно-медицинскую экспертизу отпечатков шин, должен быть осведомлен о шумоизоляции конструкции протектора и о том, насколько это важно в процессе сравнения.

Известные стандарты шин делятся на две разные категории. Они включают в себя те, которые получены для шин, которые отличаются по дизайну от поставленного под сомнение впечатления и поэтому могут быть легко устранены, и те, которые схожи по дизайну и должны быть тщательно сопоставлены с отпечатком в отношении характеристик дизайна протектора, размеров, износа и индивидуальных характеристик.

Если шина похожа по дизайну на поставленный под сомнение слепок, требуется настоящая шина. При изъятии шины из транспортного средства следует отметить ее положение на транспортном средстве (левая передняя, правая задняя и т.д.) и сторону шины, обращенную наружу (сторона белой стенки или сторона черной стенки), и нанести ее непосредственно на шину, прежде чем она будет извлечена из транспортного средства. Чтобы помочь в процессе сравнения, необходимо получить известные отпечатки шины по всей окружности, чтобы помочь в этом процессе сравнения. Это достигается с помощью чернил или порошков на длинных кусках картографической доски с твердой сердцевиной или на прозрачной полиэфирной пленке, нанесенной поверх картографической доски. Это может быть сделано на самом по-

дозрительном транспортном средстве или на транспортном средстве, на котором будет установлена шина.

В случаях, связанных с большими грузовиками или прицепами, при получении известных оттисков следует использовать эти грузовики или прицепы. Шины не следует снимать с любых грузовиков, у которых с каждой стороны установлены двойные шины, если их необходимо сравнить с отпечатками двойных шин с места преступления. Только после того, как будут сделаны оттиски, их следует удалить для более детального изучения. Это связано с тем, что относительное положение шин друг к другу при их монтаже имеет большое значение. Удаление шин привело бы к потере этого важного аспекта улики.

Судебно-медицинская экспертиза сначала оценивает общие классовые характеристики конструкции и размеров протектора. Если рисунок протектора на заданном отпечатке отличается от рисунка конкретной шины, эта шина может быть устранена [4, с. 8]. Если рисунок протектора похож, продолжается более детальное обследование, для которого требуются полные оттиски этой шины по окружности. С помощью отпечатков по всей окружности можно сравнить конкретную конструкцию протектора и его размеры, включая соответствие или несогласие с шумоизоляцией. Это помогает определить конкретную конструкцию, размер и особенности шумоподавления, а также характеристики износа и индивидуальные характеристики. Если конструкция, размер и шумоизоляция соответствуют, продолжается дальнейшее сравнение шины или покрышек. Любые характеристики износа, такие как изношенный рисунок протектора, прорезы, неравномерный износ шин и индикаторы износа протектора, помогут дополнительно определить возможную область или участки шины.

Наконец, изучаются любые случайные индивидуальные характеристики, включая царапины, разрывы, порезы, зацепы за камни и повреждения от проколов, которые появляются на шинах и четко видны на отпечатке. Их присутствие на шине носит случайный характер и приводит к тому, что шина отличается от других шин с таким же размером протектора и дизайном. Наличие случайных индивидуальных характеристик будет способствовать или являться основой для идентификации этой шины как производящей впечатление на месте преступления. Шины очень долговечны, но они быстро изнашиваются и повреждаются, что делает их очень индивидуальными. Когда в допрошенном впечатлении сохраняется достаточная детализация этих признаков, легко возможна положительная идентификация.

При проведении экспертизы между отпечатком шины с места преступления и шиной подозреваемого возможен целый ряд выводов. Можно сделать вывод, что шина произвела именно этот отпечаток. Это может произойти, когда отпечаток с места преступления и подозрительная шина соответствуют дизайну, шумоизоляции, размерам, состоянию износа, а также имеют некоторые случайные индивидуальные особенности. При менее убедительных экспертизах все еще часто можно связать отпечаток шины с места преступления как имеющий существенные общие черты с подозрительной шиной, такие как дизайн, шумоизоляция, размеры и состояние износа. Из-за большого количества возможных конструкций, размеров и условий износа, особенно когда речь идет о сменных шинах, эта категория выводов по-прежнему является очень важным доказательством. Наконец, существенные различия в классовых характеристиках размера или конструкции, в обработке шума или значительные различия в состоянии износа могут способствовать или быть основой для устранения шины.

Отсутствие случайных индивидуальных характеристик, будь то в отпечатке с места преступления или в шине, не является основанием для неидентификации по нескольким причинам. Отпечаток, возможно, не сохранил достаточной детализации, чтобы можно было рассмотреть эти области, или достаточный дополнительный пробег транспортного средства, возможно, привел к стиранию старых характеристик, или он, возможно, приобрел новые характеристики.

Колесная база транспортного средства - это размер, измеренный в продольном направлении между осевыми линиями переднего и заднего колес. Эквивалент колесной базы может быть измерен как расстояние между передними кромками следов передних и задних шин, как в случае, когда шины утонули в земле или повернулись. Измерения следует проводить с

каждой стороны отпечатка, так как передний край шины при повороте приведет к увеличению или уменьшению этого измерения, в зависимости от того, какая сторона шины используется для измерения [7, с. 77].

Шины, расположенные в задней части транспортного средства, при повороте автомобиля прокладывают дорожку к внутренней стороне шин, расположенных спереди. Это полезно при восстановлении положения шин на месте преступления и последующей привязке аналогичных положений к соответствующим шинам.

У каждого транспортного средства есть радиус поворота или диаметр поворота, который представляет собой наименьший радиус, который данный конкретный тип транспортного средства может повернуть по кругу. Изображение места преступления со следами передних колес, которые резко поворачивают, может быть измерено и использовано для включения или исключения транспортных средств, которые могут или не могут поворачивать с таким диаметром или меньше. Измерение дорожки должно производиться по ее внешнему краю.

Общее обследование места преступления и качественная фотосъемка отпечатков шин на месте преступления проводится таким же образом, как и для следов обуви, за одним исключением. Это исключение связано с необходимостью иногда документировать длинный отпечаток шины, который длиннее, чем обычно снимается на одной фотографии экзаменационного качества. Обычно это относится к оттискам, длина которых превышает 0,5 м. Оттиски длиной более 0,5 м требуют последовательности перекрывающихся фотографий, которые после обработки и увеличения можно объединить, чтобы воссоздать оттиск длинной шины для сравнения. Чтобы делать последовательные фотографии, вдоль всей длины длинного оттиска следует проложить рулетку. Эта мера, как только она установлена и как только начинается фотографирование, не должна нарушаться. Она не будет использоваться в качестве масштаба, а только для того, чтобы помочь восстановить последовательность и соединить фотографии вместе. Следует использовать вторую шкалу и расположить ее в каждом сфотографированном отдельном сегменте отпечатка шины. Эта шкала должна располагаться рядом с отпечатком шины, но на той же плоскости (уровне), что и нижняя часть. Фотография каждого участка должна быть примерно 0,5 м и перекрывать предыдущую фотографию на 6-10 см. С помощью этого метода длинный оттиск может быть сфотографирован в нескольких сегментах, каждый из которых точно представляет соответствующий участок. Увеличенные в натуральную величину сегменты могут быть собраны вместе, чтобы воссоздать полное впечатление.

Слепки трехмерных отпечатков шин бесценны для исследования, и их всегда следует брать с собой. Они фиксируют контуры и неровности отпечатков шин, которые не всегда очевидны или могут быть восстановлены на фотографиях [6, с. 65]. При более глубоких оттисках часто записываются обработки боковых стенок, раскрывающие потенциально важную информацию. По этой причине литейному материалу следует дать возможность полностью заполнить оттиск шины и вытекать из него. Из-за шумоизоляции также желательно отливать как можно больший сегмент шины, насколько это возможно. Оттиски длиной 1 м или менее обычно не представляют проблемы и всегда должны быть отлиты целиком. По возможности следует рассмотреть дополнительные слепки, особенно более детализированных сегментов дорожек. На обратной стороне слепка следует отметить информацию о каждом оттиске и его относительном направлении. Гусеницы, сделанные грузовиками с двумя шинами с каждой стороны, установленными бок о бок, должны быть отлиты как один двухшинный блок. Это гарантирует, что будет произведена запись точного взаимного расположения этих шин друг относительно друга.

Повторно обработанные шины изготавливаются с использованием одного из двух процессов. Каждый из этих процессов оставляет характеристики, которые показывают, что шина является переработанной, а также могут способствовать индивидуальности шины. Они известны как процесс отверждения в форме и процесс предварительной обработки. В процессе отверждения в форме используются полоски необработанной резины, которые наносятся на

каркас использованной шины, который затем помещается в форму, где формируется новый протектор. Полученная шина похожа на новую шину. В процессе предварительной обработки используется предварительно сформованная резина, содержащая рисунок протектора, который затем приклеивается к оригинальному каркасу шины. Он будет содержать стыковое соединение, а в некоторых случаях и два стыковых соединения, которые показывают, где была соединена предварительно обработанная резина протектора. Положение этого шарнира будет отличаться от большинства других шин с повторной обработкой такой конструкции и будет очень важным, если оно будет сохранено в отпечатке шины на месте преступления.

Список использованных источников

1. Тишин Б.М. Автотехническая экспертиза. Справочно-методическое пособие. – М.: Инфраинженерия, 2017. – 252 с.
2. Криминалистическая экспертиза: Трасология: Учебник. – Вып.6. – М., 1968. – 248 с.
3. Маханек А.Б. Расследование пожаров автотранспорта: Научно-практическое пособие. – Калининград: Калининградский филиал Санкт-петербургского ун-та МВД России, 2016. – 68 с.
4. Треушников М.К. Судебные доказательства. - 5-е изд., доп. – М.: Городец, 2017. – 304 с.
5. ГОСТ 5513-64. Шины пневматические для грузовых автомобилей, автобусов, автоприцепов и троллейбусов // <https://standartgost.ru> (дата обращения: 14.11.2022).
6. Судебная автотехническая экспертиза в предупреждении автодорожных происшествий. // Сб. «Вопросы криминалистики и судебной экспертизы». – № 4. – Душанбе, 1965.
7. Криминалистика. / Под ред. Р.С. Белкина. – М., 2011. – 235 с.
8. Автомобильные происшествия и меры борьбы с ними // Вопросы государства и права. Сб. трудов юридического факультета КазГУ им. С.М.Кирова. – Алма-Ата, 1963.

Сведения об авторах

Маликова Шолпан Балтабековна – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского Национального университета имени аль-Фараби, к.ю.н.

Тлепбергенов Орынбасар Нусипалиевич – старший преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского Национального университета имени аль-Фараби, к.ю.н.

Назарова Айжан Талгатовна – магистрант 2 курса Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Мәлікова Шолпан Балтабековна – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының доценті, з.ғ.к.

Тлепбергенов Орынбасар Нусипалиұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к.

Назарова Айжан Талгатқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2 курс магистранты.

Malikova Sholpan Baltabekovna – Candidate of Juridical Sciences, docent of al-Farabi KazNU.

Tlepbergenov Orynbasar Nusipaliyevich – Senior Lecturer of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and criminalistics of the Faculty of Law of the Al-Farabi Kazakh National University.

Nazarova Aizhan Talgatovna – 2nd year master's student of Al-Farabi Kazakh National University.

А.Б. Избасова¹, А.Г. Кан², К.М. Каракулова¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

²Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова,
Алматы, Республика Казахстан

УСТАНОВЛЕНИЕ ДАВНОСТИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ДОКУМЕНТОВ ПРИ ПОМОЩИ СУДЕБНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДОКУМЕНТОВ

В данной статье отмечается, что при расследовании уголовных правонарушений лицо, проводящее досудебное расследование, часто сталкивается с необходимостью поиска и изучения документов, которые являются предметом и средством совершения этих противоправных действий. В частности, речь идет об использовании поддельных документов, что является уголовно-наказуемым правонарушением с предусмотренной законодательными актами ответственностью. В связи с чем правоохранительным органам требуется использование специальных знаний в работе по своевременному выявлению, раскрытию и расследованию уголовных правонарушений. Одной из форм использования таких знаний является назначение соответствующих судебных экспертиз. Для исследования документов в целях расследования и раскрытия уголовных правонарушений назначается и проводится экспертиза установления давности изготовления документов. Учитывая задачи, которые решаются при установлении абсолютной и относительной давности изготовления документов, а также научные и нормативно-правовые источники, регулирующие судебно-экспертную деятельность выделяются следующие объекты рассматриваемого вида экспертного исследования: реквизиты документа, материалы письма и сравнительный материал. В то же время отмечается определенная сложность установления абсолютной давности изготовления документа с существующими на сегодняшний день современными методическими и техническими возможностями ее проведения.

Ключевые слова: объект экспертизы, относительная давность, абсолютная давность, реквизиты документа, материалы документа.

Құжаттардың сот-техникалық сараптамасының көмегімен құжаттарды дайындау мерзімін белгілеу

Бұл мақалада қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу кезінде сотқа дейінгі тергеу жүргізетін адам көбінесе осы заңсыз әрекеттерді жасаудың мәні мен құралы болып табылатын құжаттарды іздеу және зерделеу қажеттілігіне тап болатындығы атап өтілген. Атап айтқанда бұл заңнамалық актілерде көзделген жауапкершілікпен қылмыстық жазаланатын құқық бұзушылық болып табылатын жалған құжаттарды пайдалану туралы. Осыған байланысты құқық қорғау органдары қылмыстық құқық бұзушылықтарды уақтылы анықтау, ашу және тергеу жұмыстарында арнайы білімді пайдалануды талап етеді. Мұндай білімді пайдаланудың бір түрі тиісті сот сараптамаларын тағайындау болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу және ашу мақсатында құжаттарды зерттеу үшін құжаттарды дайындаудың ескіру мерзімін белгілеу үшін сараптама тағайындалады және жүргізіледі. Құжаттарды дайындаудың абсолютті және салыстырмалы ескіруін белгілеген кезде шешілетін міндеттерді, сондай-ақ сот-сараптама қызметін реттейтін ғылыми және нормативтік-құқықтық көздерді ескере отырып, сараптамалық зерттеудің қарастырылып отырған түрінің мынадай объектілері бөлінеді: құжаттың деректемелері, хат материалдары және салыстырмалы материал. Сонымен қатар қазіргі заманғы әдістемелік және техникалық мүмкіндіктері бар құжатты дайындаудың абсолютті ескіруін белгілеудің белгілі бір қиындығы байқалады.

Түйінді сөздер: сараптама объектісі, салыстырмалы ескіру, абсолютті ескіру, құжат деректемелері, құжат материалдары.

Establishment of the limitation period for the production of documents with the help of forensic technical examination of documents

This article notes that when investigating criminal offenses, a person conducting a pre-trial investigation often faces the need to search and study documents that are the subject and means of committing these illegal actions. In particular, we are talking about the use of forged documents, which is a criminally punishable offense with liability provided for by legislative acts. In this connection, law enforcement agencies require the use of special knowledge in the timely detection, disclosure and investigation of criminal offenses. One of the forms of using such knowledge is the appointment of appropriate forensic examinations. For the study of documents in order to investigate and disclose criminal offenses, an examination is appointed and conducted to establish the limitation period for the production of documents. Taking into account the tasks that are solved when establishing the absolute and relative limitation of the production of documents, as well as scientific and regulatory sources regulating forensic expert activity, the following objects of the type of expert research under consideration are distinguished: document details, letter materials and comparative material. At the same time, there is a certain difficulty in establishing the absolute prescription for the production of a document with the current modern methodological and technical capabilities of its implementation.

Keywords: object of expertise, relative prescription, absolute prescription, document details, materials of the document.

Введение.

Экспертиза установления давности документа, как и любой другой вид судебной экспертизы, имеет присущий ей объект и предмет исследования. Без выяснения содержания последних невозможно установить сущность указанного экспертного исследования, а также определить тактические и методические основы его проведения. Любая экспертиза имеет свой объект исследования, без существования которого невозможно проведение экспертизы вообще. При этом объект экспертизы считается отличительной и важной особенностью родовой принадлежности к одному из видов судебных экспертиз, источником информации о тех или иных, с ним связано установление границ компетенции экспертов и многое другое. [1, 205 с.]. В связи с указанным крайне актуальным является установление объекта экспертизы установления давности документа.

Вопросы по сущности, видам и характеристикам объектов судебных экспертиз, в частности отдельных их разновидностей, неоднократно исследовались в научных трудах многих исследователей, а именно Аверьяновой Т.В., Белкиным Р.С., Коруховым Ю.Г., Колдиным В.Я. и др. Полученные наработки, несомненно, обогатили вклад науки в уточнении объектов судебных экспертиз отдельных видов. Однако в части выделения и характеристики объектов экспертизы установления давности документа научные положения не сформулированы, а имеющиеся фрагментарны и в основном касаются такого рода судебных экспертиз, как судебно-техническая экспертиза документов.

Современные возможности установления давности изготовления документов подробно рассматривают зарубежные ученые и исследователи, труды которых затрагивают методические и технические основы проведения такого вида экспертного исследования.

В связи с указанным в статье рассматриваются задачи по установлению содержания понятий «объекты судебной экспертизы», «объекты экспертизы установления давности документа», а также выделение и характеристика объектов экспертизы установления давности документа. Также внимание уделяется методическим и техническим возможностям установления абсолютной и относительной давности изготовления документов в контексте рассматриваемого экспертного исследования.

Методология.

Объектом исследования является определение основ проведения судебно-технической экспертизы документов по установлению относительной и абсолютной давности их изготовления с указанием объектов исследования. При написании статьи использовались специаль-

ные научные методы, методы анализа действующих и вновь разработанных методик проведения исследований, а также методы диалектики, дедуктивной и индуктивной логики.

Благодаря диалектическим подходам к пониманию объекта судебной экспертизы создана наиболее оптимальная система знаний, отражающая данные о значении определения объекта судебной экспертизы, в частности выделены объекты исследования установления давности изготовления документов как одной из задач судебно-технической экспертизы документов. Индуктивный подход позволил рассмотреть объект исследования с разных сторон и выявить различные характерные особенности.

Методы толкования права применялись на этапе изучения объектов судебной экспертизы, а также установления требований к оформлению документов, в частности, определен круг объектов относящихся к реквизитам документов.

Основная часть.

Обязательным признаком любого рода, вида (подвида) экспертизы или экспертного исследования являются именно объекты, содержащие необходимую информацию для решения предметного круга вопросов, которые имеют значение для выяснения обстоятельств происшествия. Безусловно, что родовая или видовая принадлежность экспертизы по умолчанию определяет необходимый круг изучаемых объектов через призму используемых методов. На эту черту указывает и Ю.Г. Корухов, по мнению которого, объект исследования является важной особенностью видовой и родовой принадлежности экспертного исследования, под которым понимают источник фактических данных, по которым устанавливают определенные данные, имеющие существенное значение для дела [2, с. 15].

Заслуживает внимания трактовка термина «объекта судебной экспертизы», предложенная в учебном пособии «Основы судебной экспертизы». В частности, под этим термином следует понимать вещественные носители информации, изучаемые судебным экспертом в рамках предмета экспертного исследования: вещественное доказательство, образец, документ, тело живого человека, состояние психики человека, труп человека (его частицы), животное (ее труп или частицы), растение, вещество, предмет, здание, сооружение, участок местности и т.п., а также сведения, зафиксированные в материалах дела (производства) и других носителях информации. Интересна позиция относительно классификации объектов судебной экспертизы. Отмечается, что в связи с вовлечением в сферу судебно-экспертной деятельности все новых и новых отраслей знаний естественных и технических наук вместе с развитием криминалистической и экспертной техники наблюдается расширение круга объектов судебной экспертизы. При этом исходя из правового обоснования объекта судебной экспертизы и специфики методики проведения экспертного исследования, ученые указывают на то, что объектами являются только вещественные образования, которые являются способом определения фактов и обстоятельств интересующих уполномоченное лицо (орган). В частности, материальные объекты представлены вещественными доказательствами, предметами и другими образованиями, на которых зафиксированы следы; живые лица; труп или его части; животные; растения; сооружения; место происшествия; образцы для сравнительного исследования; обнаруженные экспертом латентные (скрытые) следы и микрочастицы; сравнительные материалы, которые имеются в банке информационных данных судебно-экспертного учреждения [3, с. 164].

Материализованные объекты судебной экспертизы также могут содержать сведения, зафиксированные в материалах дела (производства) и других носителях информации (материалы, полученные в ходе оперативно-розыскной или следственной деятельности и т.п.). При этом все указанные объекты являются источником сведений, посредством которых эксперты путем применения знаний из разных областей судебной экспертизы устанавливают фактические данные и обстоятельства, составляющие предмет экспертизы [4, с. 16].

Наряду с научными источниками следует рассмотреть положения нормативно-правовых актов, регламентирующих судебно-экспертную деятельность, в части трактовки объектов судебной экспертизы. В частности, в Законе Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности» термин «объекты судебной экспертизы» употребляется в следую-

щем значении: вещественные доказательства, документы, тело человека, состояние психики человека, трупы, животные, образцы, а также относящиеся к предмету судебной экспертизы сведения, содержащиеся в материалах дела, по которому производится судебная экспертиза представляют собой объекты судебной экспертизы. Вместе с тем под сравнительным материалом (образцами) предложено понимать материальные предметы, отображающие свойства живого человека, трупа, животного, растения, предмета, материала или вещества, необходимые для проведения судебной экспертизы [5].

Итак, с учетом научных подходов к определению объектов судебной экспертизы, а также нормативной регламентации указанной сферы можно отметить, что объекты судебной экспертизы в целом и экспертизы установления давности документа, в частности, представлены материализованными носителями информации, а также образцами для сравнительного экспертного исследования. Установление более подробного перечня объектов экспертизы установление давности документа напрямую связано с выяснением объектов исследования судебно-технической экспертизы документов.

В частности, О.В. Воробей, исследуя основные понятия, возникновение и перспективы развития судебно-технической экспертизы документов, отмечает, что объекты судебной экспертизы можно систематизировать по двум категориям: их правовой природе (доказательственной ценности) и материальной природе. При классификации объектов судебно-технической экспертизы документов по правовой природе различаются документы, предметы и вещества, которые являются носителями доказательных сведений. Также к ним можно отнести документы, заверяющие конкретные обстоятельства, имеющие значение для негосударственных организаций и предприятий, а также индивидуальных граждан. Что касается документов, привлекаемых к уголовным делам, как объектов указанного рода судебной экспертизы предложено выделять две группы: проверяемые и сравнительные. По материальной природе объекты классифицируются на документы, приспособления и вещества для их изготовления [6, с. 20].

М.Ю. Будиевский отмечает, что к объектам непосредственно судебно-технического исследования документов относятся сам документ, который в экспертном исследовании в основном является листом бумаги с нанесенным, как правило, печатным способом текстом, графами, рисунком, средствами защиты (защитной сеткой, защитными волокнами и т.п.) или с другими необходимыми элементами, предназначенными для составления документа по установленной форме; реквизиты документов, представляющих собой совокупность необходимых обозначений, индивидуализирующих документ; следообразующие поверхности, с помощью которых производится документ; объекты, расположенные на случайных предметах, аналогичны объектам, вошедшим в понятие «содержание документа» [7, с. 10].

Таким образом, объектами судебно-технической экспертизы документов являются непосредственно документы (их фрагменты), материалы и средства изготовления документов, сравнительный материал, так как судебно-техническое исследование документа содержит изучение реквизитов документа и материальной субстанции (материалов документа).

Поэтому, говоря об объектах экспертизы установления давности документа, следует акцентировать внимание на структурных элементах документа, в том числе его реквизитах. Последние является обобщенным названием текстов, изображений, выполненных полиграфическим способом или на печатных устройствах, рукописных записей, подписей, оттисков печатей и штампов. Термин «реквизиты документа» используют в двух значениях: 1) совокупность необходимых обозначений документа (текст, оттиски печатей и штампов, нумераторов и других печатающих устройств, номер, фотография владельца и т.п.); 2) совокупность данных, индивидуализирующих документ (номер, наименование, дата выдачи, организация и лицо, выдавшее документ, фамилию владельца и т.п.).

Согласно требованиям к оформлению документов указанных в Постановлении Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил документирования, управления документацией и использования электронного документооборота в государственных и негосударственных органах», существует стандарт по составу реквизитов документов; требова-

ний к содержанию и их размещению; требований к бланкам и оформлению документов; требований к производимым документам с помощью печатающих средств. В частности, состав реквизитов документов может быть представлен изображением Государственного Герба Республики Казахстан; изображением эмблемы, логотипа организации или товарного знака (знака обслуживания); изображением штампа, воспроизводящего наименование организации, путем проставления его оттиска в левом верхнем углу без использования бланка организации; официальное наименование организации, издавшей документ, либо оттиск штампа, воспроизводящего наименование организации, издавшей документ; наименование вида документа; дата документа; регистрационный номер (индекс) документа; наименование должности лица, подписавшего документ, подпись и расшифровка подписи; оттиск печати организации, если данное юридическое лицо в соответствии с законодательством Республики Казахстан должно иметь печать [8].

При этом, согласно основным принципам делопроизводства, при составлении документа изначально наносится текст документа, а затем уже подпись, которая удостоверяется печатью. Если такая последовательность нанесения реквизитов документа будет изменена, то это является отличительным признаком подделки документа.

Имеющиеся методики в экспертной практике (методика судебно-экспертного исследования отпечатков документов и компьютерного оборудования, используемого для их изготовления) предоставляют возможность решения таких задач по штрихам (текста, подписей и оттисков печатей). Также существует выработанная методика, которая позволяет установить последовательность исполнения реквизитов, написанных от руки и реквизитов, исполненных при помощи копировально-множительной техники даже при отсутствии взаимопересечения их штрихов.

Вышеуказанное относится к установлению относительной давности изготовления документа, что подразумевает за собой определение последовательности выполнения частей (текста, подписей, реквизитов) документа. К примеру, выяснение вопроса о том, что было нанесено ранее на данный документ - подпись или отпечаток печати. В криминалистике и судебной экспертизе различают также абсолютную давность изготовления документов. Под абсолютной давностью понимается определенный временной период, исчисляемый днями, месяцами, годами, в пределах которого был изготовлен тот или иной документ.

Наряду с реквизитами документа при установке давности его изготовления исследованию подлежат такие материальные объекты, как материалы документа. Материалы документа – это условное название материалов и веществ для изготовления документов, к которым относятся материалы письма (применяемые для выполнения реквизитов в документе), основа документа (бумага, картон), вспомогательные материалы (применяемые для скрепления, брошюровки частей документа, для корректировки реквизитов).

В частности, относительно экспертизы установления давности документа речь идет о слеодообразующей поверхности средств письма и других технических средств (печатных форм, печатей, штампов, факсимиле и т.п.), с помощью которых производятся документы и их реквизиты на определенных материальных носителях. Кроме того, в процессе определения давности исполнения документа анализу подвергаются жидкие и полужидкие (вязкие) материалы, с помощью которых написан или напечатан документ: пишущий состав гелевых и шариковых ручек; чернила для струйных принтеров [9, с. 55].

Наибольшую сложность представляет определение абсолютной давности изготовления документа. К сожалению, не существует надежных методов установления давности чернил на бумаге, несмотря на усилия судебно-технических экспертов за последние тридцать лет. После того, как на лист бумаги нанесена чернильная линия, некоторые летучие компоненты чернил рассеиваются в атмосфере - было приложено много усилий, чтобы определить скорость, с которой эти летучие компоненты рассеиваются с течением времени. Например, феноксэтанол, присутствующий в чернилах шариковой ручки, очень быстро уменьшается сразу после письма, а затем медленнее в течение более длительного периода [10]. Однако после двух лет хранения документа вряд ли произойдут какие-либо измеримые изменения количе-

ства этого соединения в чернилах. Любую реалистичную оценку возраста чернил можно провести только в течение двух лет после их написания. Тем не менее, это остается весьма спорной областью, поскольку некоторые чернила выделяют феноксиэтанол быстрее, чем другие. Скорость выделения такого вещества также зависит от условий, в которых хранится документ: документ, хранящийся при высокой температуре, «старее» намного быстрее, чем тот, который хранится при более низких температурах. В настоящее время в мировой практике очень мало лабораторий, которые занимаются установлением абсолютной давности изготовления документов. В США их несколько, но не все из них можно считать категоричными [11, с. 167].

Но это не значит, что установить абсолютную давность изготовления документов невозможно. Можно использовать ряд более косвенных методов, охватывающих исследование чернил, деталей, структур и внешнего вида линий пера, печати и бумаги.

В таких случаях жизненно важную роль здесь играет видеоспектральный компаратор, так как он был специально разработан для оказания помощи судебному эксперту в дифференциации чернил (красителя) с использованием полностью неразрушающих документ процессов. Однако иногда для дифференциации чернил приходится прибегать к деструктивному типу исследования. Например, тонкослойная хроматография используется для разделения красящих компонентов чернил после удаления небольшого участка линии пера, который затем экстрагируется растворителем [12, с. 212].

Однако помимо красителей штрихов есть и другие компоненты, и для их изучения был разработан в основном неразрушающий метод романовской спектроскопии (спектры комбинационного рассеяния) [13, с. 10]. Метод романовской спектроскопии является относительно «молодым» методом химического анализа, который получил значительное развитие и внедрение в чрезвычайно важные области науки в последние несколько десятилетий. Как и многие другие спектральные методы анализа, спектроскопия комбинационного рассеяния дает возможность проводить анализ образца без его разрушения, что является безусловным преимуществом этого метода. Также спектры комбинационного рассеяния дают возможность работать с водными растворами, что и отличает его от родственного метода инфракрасной (ИК) спектроскопии. Романовская спектроскопия предоставляет широкий круг возможностей для идентификации химических соединений, а также позволяет наблюдать виртуально за течением реакций органического синтеза и полимеризации в режиме реального времени

Деструктивный анализ исследования документов также включает газовую хроматографию-масс-спектроскопию, но это оборудование обычно доступно только в узкоспециализированных аналитических лабораториях. Полученные с помощью масс-спектрометрического детектора спектры, дают такую информацию о качественном составе пробы, какую не могут дать иные методы химического анализа.

Некоторые пишущие ручки, особенно шариковые, неравномерно наносят чернила во время письма. Грязь и мусор могут скапливаться между шариком и окружающим его корпусом (стержнем), что приводит к соскабливанию чернил с шарика в процессе письма. Небольшие дефекты в корпусе шара произведут аналогичный эффект. Образовавшаяся красочная линия демонстрирует полосатость и при микроскопическом рассмотрении может показаться очень характерной особенностью. Рисунок штриховки внутри линии пера останется прежним, пока перо находится в том же положении в руке. Если перо положить и снова поднять так, чтобы ориентация пера была другой, рисунок штриховки будет другим. Таким образом, можно показать, что два рукописных текста, предположительно написанные с разницей в несколько месяцев или лет, могут иметь одинаковую штриховку.

Бывают случаи, когда требуется установить последовательность выполнения рукописной и печатной надписи в конкретном документе. На самом деле это крайне сложное исследование, легче определить последовательность линий рукописной надписи и печатного оттиска. Это часто требуется, когда возникает спор о том, был ли документ подписан до того, как были напечатаны реквизиты документа. Процесс пересечения ручкой отложений тонера из лазерного принтера изменяет внешний вид красящего вещества (тонера). Очень часто в

случае шариковых ручек маслянистые отложения чернил видны поверх тонера, в других случаях сжатие поверхности тонера по-разному отражает свет. Соответствующее освещение тонера демонстрирует эти различия в отражении, и результирующее изображение может быть зафиксировано.

Также представляется возможным на экспертном уровне определить последовательность линий печати и пера, когда нет прямого их пересечения. Документ, напечатанный на лазерном принтере, может казаться белым, если на нем нет изображения, нанесенного тонером, на самом же деле, если смотреть под микроскопическом увеличением, можно увидеть, что случайные частицы тонера разбросаны по всей поверхности бумаги.

На сегодняшний день широко доступна струйная печать. Такая печать, как правило, очень стабильна, хотя и усложняется тем фактом, что принтеры могут печатать в различных режимах, тем не менее, микроскопическим исследованием видов печати на принтерах разных производителей можно различить. И когда обнаруживается значительная разница в микроскопическом изображении печати на одном листе из многостраничного документа, это явный признак того, что страницы имеют разное происхождение. Также удается выявить дефекты струйной печати, вызванные закупоркой отдельных сопел в печатающей головке, в результате чего через печать проступает белая полоса, что является характерной особенностью печатного документа. Точно так же различные режимы печати, которые кажутся похожими невооруженному глазу, можно различить под микроскопом, так что современные лазерные отложения тонера можно отличить от других типов печати, таких как офсетная литография, струйная печать или термопечать [14].

Нередко документы могут быть изготовлены с использованием технологии печати, которая не была доступна на указанную дату создания документа. Сочетание компьютерно-программного обеспечения и принтеров приводит к появлению огромного количества различных шрифтов. Однако ряд различных шрифтов, хотя и кажущихся невооруженным глазом очень похожими, можно различить при рассмотрении мелких деталей. Например, шрифты Arial и Helvetica очень похожи между собой, но при более внимательном рассмотрении можно увидеть различия в мелких деталях, таких как длина засечек, кривизна элементов и внутренние пропорции. Этот способ можно использовать для определения того, достоверен ли конкретный документ или все же были внесены в него дополнения. Хотя диапазон доступных шрифтов в текстовых редакторах очень велик, многие люди склонны прибегать к шрифту по умолчанию в своем конкретном пакете обработки текстов, что затрудняет процесс исследования.

Процесс обнаружения электростатических разрядов (ESDA) для идентификации отпечатков на документах является новым методом, который стал доступен судебным экспертам в последнее десятилетие [15]. Например, вмятины от нанесенной надписи остаются на документе, который во время письма лежит под выполненным документом. Полученные отпечатки часто не видны невооруженным глазом, но их можно визуализировать с помощью этого неразрушающего документа электростатического метода. Такие оттиски можно использовать для определения происхождения исследуемых документов, они могут быть связаны между собой, что может подтвердить время их изготовления. Иногда эту технику можно использовать для определения последовательности письма от страницы к странице.

Аппарат электростатического обнаружения (ESDA), который используется для выявления вмятин - это специализированное оборудование, обычно используемое для изучения поддельных документов с целью выявления вмятин или отпечатков на бумаге, которые в противном случае могут остаться незамеченными. Его главное преимущество в том, что это неразрушающий метод, что позволяет проводить дополнительные исследования документов [16].

Сравнительный материал как объект экспертизы установления давности документа, следует отметить, что в качестве образцов отбираются оригиналы документов, которые изготовлены в конкретный промежуток времени с использованием одного и того же печатного устройства, клише печати, штампа. Кроме того, в случае назначения экспертиз по документам, изготовленным с помощью компьютерной техники, наряду со съемными частями копи-

ровально-печатных приборов необходимо также предоставить свободные образцы, изготовленные на этом же принтерном периоде, соответствующий периоду изготовления исследуемых документов. Также в случае действительной необходимости, которая может возникать при невозможности моделирования процесса старения исследуемого материала письма, эксперт может заявить о предоставлении образцов для сравнительного исследования.

В качестве примера назначая экспертизу с целью установления относительной давности изготовления документа, в экспертное учреждение органом (лицом), который назначил экспертизу, обязательно предоставляются свободные образцы оттисков печати с их сопроводительным письмом. Достаточность и пригодность образцов определяются экспертом при их исследовании. При этом указанные образцы должны удовлетворять таким требованиям, как достоверность, должное качество и количество, отвечающие методическим требованиям такого исследования (репрезентативность), сравнимость (отсутствие отличий сравниваемых изображений, одинаковое качество бумаги).

Выводы.

Следовательно, с учетом задач, решаемых при установлении абсолютной и относительной давности изготовления документа, а также методов проведения исследования представляется возможным выделить следующие объекты экспертизы установления давности документа: реквизиты документа, материалы письма и сравнительный материал. При этом при установлении относительной давности изготовления документа объектами исследования являются документ с имеющимися участками штрихов реквизитов (печати, подписи, текста). При установке абсолютной давности изготовления документа объектами исследования являются следующие реквизиты документа: текст, выполненный на струйном принтере, рукописный текст и подписи, выполненные чернилами на основе гликолей и водорастворимой основе, оттиски печатей и штампов, выполненные штемпельной краской.

Фундаментальные методы экспертного исследования документов при установлении давности их изготовления основаны на исследовании физико-химических свойств красителя, которым выполнялись записи. Такие методы являются разрушительными для самого документа, так как существенно повреждают его, что делает невозможным их дальнейшее почерковедческое или судебно-техническое исследование. На сегодняшний день разработаны современные методы физико-химического анализа документов, к таким методам можно отнести спектральные методы, которые характеризуются высокой технологичностью, точностью и экспрессностью. Типичным представителем спектральных методов химического анализа является метод спектроскопии комбинационного рассеяния (рамановской спектроскопии).

Список использованных источников

1. Аверьянова Т. Судебная экспертиза: Курс общей теории. М.: Норма, 2006. – 480 с.
2. Корухов Ю. Понятие «предмет экспертизы» и его практическое значение. Научно-практический журнал: Эксперт-криминалист. – № 1. – 2013. – С. 15-17.
3. Основы судебной экспертизы: учебное пособие для специалистов, намеренных получить или подтвердить квалификацию судебного эксперта/авт.-состав. : Л.М. Головченко, А.И. Лозовой, Э.Б. Симакова-Ефремян и др. Харьков: Право, 2016. – 928 с.
4. Россинская Е. Современная судебная экспертология – наука о судебной экспертизе и судебно-экспертной деятельности. Теория и практика судебной экспертизы. Том 4(40), 2015. – с.10-18.
5. Законе Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности» от 10 февраля 2017 года № 44-VI. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 10.10.2022).
6. Воробей О.В. Судебно-техническая экспертиза документов: основные понятия, возникновение и развитие. Судебная практика: научно-практический юридический журнал. – № 11-12. – 2010. – С. 19-26.
7. Будиевский М.Ю. Техничко-криминалистическое исследование документов на транспортные средства: автореф. дис. ... канд. Юрид. наук : 12.00.09. – Запорожье, 2009. 20 с.
8. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил документирования, управления документацией и использования электронного документооборота в государ-

ственных и негосударственных органах от 31 октября 2018 года № 703.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/>(дата обращения: 12.10.2022).

9. Weyermann C. Минимальные требования для применения методов датирования красителей, основанные на анализе растворителей. [Minimum requirements for application of ink dating methods based on solvents analysis in casework]. *Forensic Science International*, 210 (1-3), p.52-62.

10. Giles, A. Судебно-документальная экспертиза - наука сегодня. [Forensic document examination - the science today]. *Trust Quarterly Review*.

11. Koenig, A. Датировка чернил с помощью анализа растворителей: на пути к разработке прозрачного метода [Ink dating by solvent analysis: Towards the development of a transparent method]. Thesis, University of Lausanne. P.261.

12. Kaur R. Применение Video Spectral Comparator (спектры поглощения) для установления хронологического порядка пересечения печатных штрихов и штрихов пишущего пера. [Application of Video Spectral Comparator (absorption spectra) for establishing the chronological order of intersecting printed strokes and writing pen strokes]. *Science & Justice : Journal of the Forensic Science Society*, 53(2), p.212-219.

13. Mojica, E-R. Применение новых методов рамановской спектроскопии в криминалистике [New Raman spectroscopic methods' application in forensic science]. *Talanta Open*. Volume 6, p.10.

14. Общоевропейское судебно-техническое круговое исследование: профилирование и визуализация судебно-технических доказательств, часть 1: подделка документов. [Research Paper: Profiling and imaging of forensic evidence – A pan-European forensic round robin study part 1: Document forgery]. *Science & Justice*. Volume 62, Issue 4, July 2022, Pages 433-447 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.sciencedirect.com>. (дата обращения: 12.10.2022).

15. Saini M. (2015) Conventional and Computational Features in Document Examination. *Journal of Forensic Science & Criminology*. Vol. 3. Issue 3.

16. Li B. (2016). Актуальные вопросы и будущее направление судебно-медицинской экспертизы документов в Китае [The Hot Issues and Future Direction of Forensic Document Examination in China]. *Forensic Sci Med*; 2: 7-22.

Сведения об авторах

Избасова Асель Борановна – доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Казахского Национального университета имени аль-Фараби, доктор PhD.

Кан Александр Герасимович – начальник научно-исследовательского центра Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, кандидат юридических наук, полковник полиции.

Каракулова Қуаныш Мейрамовна – магистрант Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Избасова Асель Борановна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және сот сараптамасы кафедрасының доценті, PhD докторы.

Кан Александр Герасимович – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы Ғылыми-зерттеу орталығының бастығы, заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі.

Каракулова Қуаныш Мейрамқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты.

Izbasova Asel Boranovna – Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Forensic Science of Al-Farabi Kazakh National University, PhD

Kan Alexander Gerasimovich – Head of the Research Center of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Candidate of Law, Police Colonel

Karakulova Kuanysh Meiramovna – Master's degree of the Kazakh National University named after al-Farabi.

Т.Б. Жұмағазин¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

СОБЛЮДЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена проблематике соблюдения конституционных прав и свобод граждан при осуществлении досудебного расследования.

Учитывая, что в основном нарушения прав и свобод граждан имеет место на стадии сбора доказательств, а именно в ходе проведения оперативно-следственных мероприятий в отношении подозреваемых и свидетелей в процессе получения показаний, предложено направить усилия на поиск эффективных законных способов и методов взаимодействия между работниками следствия, органа дознания и лицами, защищающими свои права и интересы.

Основная идея исследования заключается в том, чтобы использовать нормы уголовного законодательства, предусматривающие ответственность лиц за действия так или иначе препятствующих правосудию и досудебному расследованию в интересах оперативно-следственных органов. То есть рекомендуется шире применять статьи Уголовного кодекса: № 421 «Отказ свидетеля или потерпевшего от дачи показаний», согласно которой в случае отказа свидетеля от дачи показаний в ходе досудебного расследования может быть наказан лишением свободы до 5 лет и № 420, где предусмотрена ответственность за заведомо ложные показания свидетеля, потерпевшего до 6 лет лишения свободы.

По мнению автора именно использование данных норм в качестве законной меры воздействия на так называемых «несговорчивых» свидетелей и потерпевших позволит снизить риски недозволенных мер со стороны сотрудников полиции.

Автором проведен анализ правоприменительной практики данных статей уголовного кодекса и обращено внимание на то, что они в настоящее время являются не рабочими нормами.

Кроме того, предложено рассмотреть вопрос внесения изменений в статью 421 УК РК, а именно ввести в качестве гипотезы данной нормы по преступлениям тяжкой и особо тяжкой категорий. А правоохранительные органы призвать к нулевой терпимости по фактам отказа от показаний свидетелей, потерпевших.

Ключевые слова: конституционные права граждан, правоохранительные органы, досудебное расследование, пытки, ущемление прав граждан, превышение власти, отказ от дачи показаний.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының сақталуы

Мақала сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының сақталу мәселесіне арналған.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзу негізінен дәлелдемелерді жинау сатысында, атап айтқанда, айғақ алу процесінде күдіктілер мен куәларға қатысты жедел-іздістіру іс-шараларын жүргізу кезінде орын алатынын ескере отырып, нәтижелі анықтауға күш салу ұсынылады. Тергеушілер, анықтау органы және олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайтын тұлғалар арасындағы өзара іс-қимылдың құқықтық жолдары мен әдістері қарастырылады.

Зерттеудің негізгі идеясы – жедел-іздістіру органдарының мүддесінде сот төрелігі мен сотқа дейінгі тергеп-тексеруге қандай да бір түрде кедергі келтіретін әрекеттері үшін тұлғалардың жауапкершілігін қарастыратын қылмыстық құқық нормаларын пайдалану. Яғни, Қылмыстық кодекстің баптарын кеңінен қолдану ұсынылады: No 421 «Куәгердің немесе жәбірленушінің айғақ беруден бас тартуы», оған сәйкес, егер куә сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде айғақтар беруден бас тартса, ол 5 жылға дейін бас бостандығынан айыру және 6 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасына кесілген куәнің көрінеу жалған айғақ бергені үшін жауапкершілікті қарастыратын No 420.

Автордың пікірінше, дәл осы нормаларды «талғамсыз» деп аталатын куәгерлер мен жәбірленушілерге ықпал егудің заңды шарасы ретінде пайдалану полиция қызметкерлері тарапынан заңсыз шаралар қолдану қаупін азайтады.

Автор Қылмыстық кодекстің аталған баптарының құқық қолдану тәжірибесін талдап, олардың қазіргі уақытта жұмыс істейтін стандарттарға сәйкес келмейтініне назар аударды.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 421-бабына өзгерістер енгізу туралы мәселені қарау, атап айтқанда, ауыр және аса ауыр санаттағы қылмыстар бойынша осы норманы гипотеза ретінде енгізу ұсынылды. Ал құқық қорғау органдары куәгерлердің, жәбірленушілердің айғақтарынан бас тарту фактілеріне мүлдем төзбеуге шақыруы керек.

Түйінді сөздер: азаматтардың конституциялық құқықтары, құқық қорғау органдары, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, азаптау, азаматтардың құқықтарын бұзу, билікті асыра пайдалану, айғақ беруден бас тарту.

Observance of the constitutional rights and freedoms of citizens in the course of pre-trial investigation

The article is devoted to the issue of observance of the constitutional rights and freedoms of citizens in the course of pre-trial investigation.

Considering that the violation of the rights and freedoms of citizens mainly takes place at the stage of collecting evidence, namely during the conduct of operational and investigative measures against suspects and witnesses in the process of obtaining testimony, it is proposed to direct efforts to find effective legal ways and methods of interaction between investigators, the body of inquiry and persons protecting their rights and interests.

The main idea of the research is to use the norms of criminal law, which provide for the responsibility of persons for actions that in one way or another impede justice and pre-trial investigation in the interests of the operational-investigative bodies. That is, it is recommended to apply the articles of the Criminal Code more widely: No. 421 "Refusal of a witness or victim to testify", according to which, if a witness refuses to testify during a pre-trial investigation, he can be punished with imprisonment up to 5 years and No. 420, which provides for liability for knowingly false testimony of a witness who has suffered up to 6 years in prison.

According to the author, it is the use of these norms as a legal measure of influence on the so-called "intractable" witnesses and victims that will reduce the risks of unlawful measures on the part of police officers.

The author analyzed the law enforcement practice of these articles of the Criminal Code and drew attention to the fact that they are currently not working standards.

In addition, it was proposed to consider the issue of amending Article 421 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, namely, to introduce this norm on crimes of grave and especially grave categories as a hypothesis. And law enforcement agencies should call for zero tolerance on the facts of refusing the testimony of witnesses, victims.

Keywords: constitutional rights of citizens, law enforcement agencies, pre-trial investigation, torture, infringement of the rights of citizens, abuse of power, refusal to testify.

Статья 2 Конституции Республики Казахстан гласит: права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными и неотчуждаемыми, определяют содержание и применение законов и иных нормативных правовых актов [1, с. 1].

Главная цель и прямая обязанность правоохранительных органов – это защита и охрана прав и свобод человека и гражданина. В своей повседневной работе сотрудники правоохранительных органов сталкиваются с нарушенными правами граждан и причиненным вредом.

И к сожалению, защищая права одних, им приходится ограничивать, а порой даже и ущемлять права других граждан. Это долгая и постоянная дискуссия на тему круга дозволенных действий со стороны правоохранителей в отношении нарушителей закона. Любое современное общество и государство находится в постоянном поиске баланса между дозволенными действиями представителя власти и рамками ограничения прав граждан. Не утихают дебаты между правозащитниками по кругу вопросов, начиная от всеобщей идентификации граждан и связанной с этим постановкой на геномный и дактилоскопический учеты населения страны, заканчивая обсуждением проблем нарушения тайны переписки и телефонных переговоров для борьбы с преступностью. Можно сказать общество разделилось на две части, одни за ограничение прав в целях всеобщей безопасности, другие против такой безопасности ценой таких ограничений прав и свобод граждан. При этом в разных странах по-разному общество и государство относятся к решению данного вопроса. Если заглянуть в историю хотя бы последних 100 лет, взгляд на человеческие права и свободы менялся кардинально противоположно.

Общество Казахстана сегодня – это не общество 90-х или 2000-х. Оно на много стало грамотней в правовом смысле, лучше технически оснащено. И если в 90-х или даже в 2000-х была кое какая возможность при выполнении функциональных обязанностей пренебрегать правами граждан, попирая или игнорируя их, то сегодня ситуация крайне изменилась. Сегодня общество зная хорошо свои права, а главное, зная что у них есть возможность использовать все возможные технические средства (телефоны с видео камерами, камеры и другие технические средства) для защиты своих прав и свобод сильно ограничили действия правоохранительных органов обязывая их выполнять свои функциональные задачи только в пределах правового поля и не при каких обстоятельствах не выходить за рамки правового поля ущемляющих права и свободы каждого гражданина [2, с. 69].

«Мы признали факты, когда сотрудники правоохранительных органов применяли к задержанным запрещенные методы дознания и даже пытки. Такие варварские проявления средневековья противоречат принципам любого прогрессивного общества. Они неприемлемы и для нас. Как только появились первые сообщения о подобных случаях, мною были даны поручения тщательно расследовать их. Кроме того, в активную работу практически с первых дней включилась Уполномоченный по правам человека», - сказал Президент страны Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана [3, с.1].

Мы юристы должны четко понимать, что в себя включает нарушение прав и свобод граждан. Согласно действующему уголовному и административному законодательствам под нарушением конституционных прав и свобод граждан подразумевается ряд уголовных и административных правонарушений.

Так, в Уголовном кодексе Республике Казахстан в главе № 1 в ст.113 УК РК «Причинение тяжкого вреда здоровью при задержании лица, совершившего преступление» предусмотрено наказание за умышленное причинение тяжкого вреда здоровью, совершенное при превышении мер, необходимых для задержания лица, совершившего преступление; в главе № 3 «Уголовные правонарушения против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина» предусмотрено 15 уголовных правонарушений, напрямую связанных с этой категорией. Среди них пытки, нарушение неприкосновенности частной жизни, жилища, незаконное нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений. Кроме того, в главе № 15 «Коррупционные и иные уголовные правонарушения против интересов государственной службы и государственного управления» предусмотрено 1 уголовное правонарушение – «превышение власти или должностных полномочий». Вместе с тем в главе № 17 «Уголовные правонарушения против правосудия и порядка исполнения наказаний» предусмотрено 5 правонарушений: Привлечение заведомо невиновного к уголовной ответственности; Заведомо незаконные задержание, заключение под стражу или содержание под стражей; Принуждение к даче показаний; Фальсификация доказательств и оперативно-розыскных, контрразведывательных материалов, а также в эту главу введена 1 статья – 412-1 «Провокация преступления» [4, с. 223].

В Кодексе Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» в главе 33 «Административные правонарушения, посягающие на институт государственной власти» предусмотрено 7 составов административных правонарушений, связанных с защитой прав и свобод граждан в ходе административного судопроизводства: Статья 658 – Отказ или уклонение свидетеля от дачи показаний; Статья 659 – Заведомо ложные показания свидетеля, потерпевшего, заключение эксперта или неправильный перевод; Статья 660 – Укрытие административного правонарушения и фальсификация доказательств по делам об административных правонарушениях; Статья 662 – Нарушение личного поручительства о явке обвиняемого (подозреваемого); Статья 664 – Непринятие мер по частному определению, постановлению суда, представлению прокурора, следователя или дознавателя; Статья 665 – Неявка к прокурору, следователю и в орган дознания, судебному исполнителю, судебному приставу; Статья 667 – Неповиновение законному распоряжению или требованию сотрудника (военнослужащего) правоохранительного или специального государственного органа, органа военной полиции, государственной фельдъегерской службы, судебного пристава, судебного исполнителя [5, с.354].

Таким образом и уголовным и административным законами надёжно защищены права и свободы граждан.

В целях определения масштабов данной проблемы проведен сравнительный анализ правовой статистики зарегистрированных правонарушений в 2015 и 2021 годах, который показал, что за 6 лет количество уголовных правонарушений, где объектом посягательства являлись конституционные права и свободы граждан, заметно снизилось. [6, с.1-15]

Так, в 2021 году зарегистрировано 425 преступлений против 1340 в 2015 году, связанных с нарушением право и свобод граждан в ходе осуществления досудебного расследования. В том числе в разрезе по статьям УК РК:

По Ст.113 «Причинение тяжкого вреда здоровью при задержании лица, совершившего преступление» - 0 против 1.

По ст.146 «Пытки» - 114 преступлений против 121, в суд не направлено ни одного дела против 2 в 2015 году, прекращено по реабилитирующим основаниям, т.е. п.1,2,5,6,7,8, ч.1 ст.35 УПК РК 34 уголовных дела против 82.

По ст.148 «Незаконное нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений» зарегистрировано 5 преступлений против 0, в суд дела не направлялись, а по 3 против 2 делам прекращены производства по реабилитирующим основаниям.

По ст. 149 «Нарушение неприкосновенности жилища» - 90 преступлений против 324, 41/150 окончено производством, 16/37 направлено в суд. К сожалению, из-за отсутствия полного доступа к сведениям УКПСиСУ ГП РК, не представилось возможным проанализировать и показать сколько из этих преступлений совершено с использованием служебного положения т.е. по ч.3 данной статьи.

По ст. 362 «Превышение власти или должностных полномочий» - зарегистрировано 148 преступлений против 731, в течении 2021 года ни одно уголовно дело не было направлено в суд против 14 в 2015 году, а 63 прекращены производством по реабилитирующим основаниям против 647.

По ст.412 «Привлечение заведомо невиновного к уголовной ответственности» - зарегистрировано 2 преступления против 15, 1 прекращено по реабилитирующим основаниям против 3.

По ст.412-1 «Провокация преступления» - данная статья введена в УК РК в октябре 2020 года и с этого момента по сегодняшний день зарегистрировано всего лишь 1 преступление по указанной статье.

По ст.414 «Заведомо незаконное задержание, заключение под стражу или содержание под стражей» - 4 преступления против 30, в суд по этой статье не направлялось против 1 и 1 уголовное дело прекращено по реабилитирующим основаниям против 14.

По ст.415 «Принуждение к даче показаний» - 1 преступление против 1 и 2 прекращено производством по реабилитирующим основаниям против 4. По ст.416 «Фальсификация доказательств и оперативно-розыскных, контрразведывательных материалов» - зарегистрировано 61 правонарушений против 117, направлено в суд 1 против 16, прекращено производством по реабилитирующим основаниям 11 дел против 44.

Кроме того, по данным правовой статистики в 2021 году привлечено к уголовной ответственности 23 сотрудника органов внутренних дел Республики Казахстан за совершение уголовных правонарушений, связанных с нарушением конституционных прав и свобод граждан. Из них за пытки – 4, за превышение власти или должностных полномочий – 13, за заведомо незаконное освобождение от уголовной ответственности – 1, за фальсификацию доказательств и оперативно-розыскных материалов – 1, за заведомо ложные показания, заключение эксперта, специалиста – 1, за укрытие уголовного правонарушения – 3 работника.

Видится множество мер и конкретных дел, направленных на предотвращение нарушений прав человека. Но всё же требуется на постоянной основе глубокий анализ и серьезные исследования причин и условий, способствующих посягательствам на права и свободы граждан со стороны представителей власти. Откровенно говоря, и любой практик это подтверждает, что причин далеко искать нет необходимости. Одна из причин возникновения нарушений прав и свобод граждан в уголовном процессе это то, что в некоторых случаях у работников следствия и органов дознания в силу их неопытности и слабой теоретической подготовки, а также сложности расследуемого дела, в их распоряжении находится недостаточное количество, а иногда и полное отсутствие эффективных и действенных в рамках закона инструментов, рычагов воздействия на подозреваемых лиц, результативных способов и приёмов разоблачения их преступной деятельности. Если так можно выразиться от бессилия перед «опытными» преступниками, от безысходного положения и безвыходной ситуации, в которой оказываются сотрудники, когда в отношении подозреваемого лица отсутствуют доказательства, а есть только подозрения им приходится прибегать к насилию и применять недозволённые методы раскрытия преступления.

Пытки, принуждения, другие запрещенные действия – это пережитки следственной практики средних веков времен инквизиции. Теории известно, что уголовный процесс в своем развитии прошел несколько исторических этапов. Ученые выделяют 4 из них: классический уголовный процесс (Древняя Греция и Древний Рим); ранний обвинительный процесс (9-12вв.); инквизиционный процесс (10-15вв.); состязательный процесс (с 18 по настоящее время) [7, с. 40].

Инквизиционная модель уголовного процесса нередко именуется также розыскной или следственной. Основная идея инквизиционного процесса заключалась также в том, что лицо, ведущее производство по делу, обязано активно собирать одновременно и обвинительные, и оправдательные доказательства, действуя не в качестве стороны или нейтрального арбитра, а в целях установления материальной (объективной) истины, что затем позволяет тому же лицу оценить все собранные доказательства и самостоятельно разрешить дело по существу. Понятно, что в такой ситуации ни о каком разграничении функций обвинения, защиты и разрешения дела не могло быть и речи: инквизиционный процесс полностью отрицал разграничение процессуальных функций, наличие неких «сторон» и т.д. Иначе говоря, все основные уголовно-процессуальные функции – обвинения, защиты и разрешения дела – были сосредоточены в руках судьи-следователя. Сам обвиняемый не рассматривался в качестве активной стороны, будучи не столько субъектом процесса, сколько в большей мере объектом исследования-расследования, под которым в ту историческую эпоху понимались не только допрос или обыск, но и нормативно регламентированные пытки. Уголовный процесс начинался со стадии дознания, когда судья-следователь, получив жалобу или сообщение прокурора, собирал доказательства, прежде всего пытаясь добиться признания вины обвиняемым, которого он с этой целью допрашивал без присяги в отсутствие защитника. При некоторых условиях он мог прибегнуть и к пытке. После предварительного следствия дело передавалось в коллегиальный суд (в его состав входил все тот же судья-следователь). Во время негласного су-

дебного разбирательства подсудимый вновь подвергался допросу, в ходе которого мог представить средства своей защиты. В определенных случаях здесь опять-таки допускалась пытка [8, с. 3].

Формально наука и практика уголовного процесса далеко шагнула в сторону гуманизации, демократизации и защиты прав человека, однако, к сожалению, всё еще остаются рудименты инквизиционного суда.

Учитывая немалое количество уголовных дел, начатых по пыткам (114 дел) и превышениям власти и должностных полномочий (148 дел) можно сделать вывод, что в основном нарушения прав и свобод граждан имеет место на стадии сбора доказательств, а именно в ходе проведения оперативно-следственных мероприятий в отношении подозреваемых и свидетелей в процессе получения показаний. Следовательно, необходимо все усилия направить на поиск эффективных законных способов и методов взаимодействия между работниками следствия, органа дознания и лицами, защищающими свои права и интересы. При этом ничего нового изобретать не предлагается. Достаточно всего лишь обратить внимание на уже имеющиеся у правоохранительных органов полномочия и компетенции.

К примеру, в уголовном законодательстве предусмотрена ответственность лиц за действия, так или иначе препятствующих правосудию и досудебному расследованию. Среди них можно отметить всем известные статьи Уголовного кодекса: ст.421 «Отказ свидетеля или потерпевшего от дачи показаний», согласно которой в случае отказа свидетеля от дачи показаний в ходе досудебного расследования может быть наказан лишением свободы до 5 лет и ст.420, где предусмотрена ответственность за заведомо ложные показания свидетеля, потерпевшего до 6 лет лишения свободы. Довольно серьезная ответственность. Об этом прекрасно знает каждый сотрудник ОВД, однако на практике всё ограничивается предупреждением участников уголовного процесса и ознакомлением с данной нормой, а за редким исключением уголовное преследование по этим статьям и то это имеет эпизодический характер. Кстати, для сведения за весь 2021 год по ст.421 УК РК «Отказ свидетеля или потерпевшего от дачи показаний» зарегистрировано всего 1 преступление, да и то прекращено производством по реабилитирующим основаниям. Почему бы не использовать данную норму в качестве законной меры воздействия на так называемых «несговорчивых» свидетелей и потерпевших. Например, в случае, когда потерпевший по огнестрельному либо другому ранению, явно видевший кто и как ему причинил вред здоровью или свидетель, рядом находившийся в момент преступления отказываются давать показания, тем самым затрудняют ход следствия. А в случае дачи заведомо ложных показаний свидетелем, потерпевшим в ходе досудебного расследования также привлечь его к уголовной ответственности.

Но прежде, чем применять, по-нашему мнению, статья 421 УК РК требует доработки. Дело в том, что состав данной нормы формальный, т.е. исходя из диспозиции статьи одного только отказа от дачи показаний в ходе досудебного расследования достаточно, чтобы человека лишить свободы на 5 лет. При этом тяжесть расследуемого преступления не учитывается, а значит можно привлечь к уголовной ответственности свидетелей, потерпевших как по преступлениям небольшой тяжести, так и средней, тяжкой и особой тяжкой категориям. Представьте себе если данная норма заработает сколько законопослушных граждан окажутся в местах лишения свободы или как минимум судимыми. Вероятно поэтому статья на сегодняшний день «не рабочая». В этой связи предлагается, внести изменения в статью 421 УК РК, а именно ввести в качестве гипотезы данной нормы слова – «по преступлениям тяжкой и особо тяжкой категорий».

Общественная опасность преступления состоит в неисполнении обязанности каждого гражданина содействовать отправлению правосудия. Отказ или уклонение от дачи указанными лицами показаний могут оказаться серьезными препятствиями для успешного расследования и рассмотрения дела в суде, интересов правосудия и нормальной деятельности органов, участвующих в осуществлении правосудия [9, с. 973].

Вместе с тем, правоохранительные органы необходимо призвать к нулевой терпимости по фактам отказа от показаний свидетелей, потерпевших.

Только когда указанные выше нормы заработают в полную силу, в обществе, во-первых, сложится устойчивое мнение, что отказ от показаний искажает доказательственную основу процесса, может привести к утрате важных улик и тем самым к вынесению неправо-судного приговора или иного судебного акта, а во-вторых, перед конкретным гражданином будет стоять выбор между укрывательством преступника и личной ответственностью по уголовному закону.

Список использованных источников

1. Конституция Республики Казахстан от 1995 г. 30 августа (с поправками от 5 июня 2022 г.).
2. Журнал «Ученые труды Алматинской Академии МВД Республики Казахстан». – 1(70). – 2022.
3. Попытки неприемлемы для нашего общества – Президент РК НУР-СУЛТАН. КАЗИНФОРМ – Президент РК Касым-Жомарт Токаев заявил о неприемлемости применения пыток к заключенным, передает корреспондент МИА «Казинформ». <https://www.inform.kz/ru> (дата обращения: 10.10.2022).
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 года.
5. Кодекс Республики Казахстан Об административных правонарушениях от 05.07.2014 года.
6. Правовая статистика УКПСиСУ при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан.
7. Уголовный процесс. Учебник /Под редакцией И.Л.Петрухина. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. – 520с.
8. <https://pravo163.ru/istoricheskie-formy-modeli-ugolovnogo-processa/> Исторические формы (мо-дели) уголовного процесса. (дата обращения. 11.10.2022).
9. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120с.

Сведения об авторе

Жұмағазин Т.Б. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, Ақтөбе облысының ішкі істер департаментінің зейнеткері.

Жумагазин Т.Б. – преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ им. аль-Фараби, магистр права, пенсионер ДВД Актюбинской обла-сти.

Zhumagazin T.B. –Lecturer of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of KazNU named after Al-Farabi, Master of Laws, pensioner of the Department of Internal Affairs of Aktobe region.

А.К. Байгеленова¹, В.В. Хан¹

¹Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТЕРГЕУ ОРГАНЫНЫҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІ ОРГАНДАРЫМЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

Мақаланың өзектілігі бүгінгі таңда тергеуші анықтау органымен жедел іздестіру қызметі арасындағы қарым-қатынас мәселесі өте маңызды екендігіне байланысты. Алдын ала тергеу органдарының анықтау органдарымен және жедел-іздестіру қызметімен сапалы, тиімді өзара іс-қимыл жасауынсыз істі толық, жан-жақты қарау, сондай-ақ ол бойынша дәлелдемелерді жинау мүмкін емес. Тергеушілерге іс бойынша барлық фактілерді, шындықты анықтау қылмысты тергеуге басқа қатысушылардың көмегінсіз өте қиын. Мақаланың мақсаты тергеушінің анықтау органы және жедел-іздестіру қызметімен өзара әрекеттесу ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Осы баптың мәні тергеушінің, анықтау органдарының және жедел-іздестіру қызметінің жағдайын реттейтін Қазақстанның қылмыстық құқығының ережелері деп атауға болады. Бұл мәселені зерттеудің жетекші әдісі модельдеу әдісі болып табылады, сондықтан біз бұл мәселені біліктілікті арттырудың мақсатты және ұйымдастырылған процесі, сондай-ақ тергеушінің анықтау және жедел іздестіру органдарымен өзара әрекеттесу мәселесін тиімді зерттеуге мүмкіндік беретін арнайы құзыреттілік ғалымдарын қалыптастыру ретінде қарастыра аламыз. Ұсынылған құрылымдық-функционалдық модельдің құрылымы тергеушінің анықтау және жедел іздестіру органдарымен бірлесіп жұмысын зерттеуге бағытталған. Жұмыс сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылын жетілдірудің теориясы мен практикасын жаңа кешенді зерттеу болып табылады.

Түйінді сөздер: құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы, алдын ала тергеу органы, тергеуші, анықтаушы, куәгер, күдікті, сотқа дейінгі тергеп тексеру, заң, жедел-іздестіру қызметі.

Взаимодействие следственного органа с органами дознания и оперативно-розыскной деятельности в досудебном расследовании в Республике Казахстан

Актуальность статьи обусловлена тем, что на сегодняшний день проблема взаимоотношений следователя и органа дознания и оперативно-розыскной деятельности является очень важной. Полное, всестороннее рассмотрение дела, а также сбор доказательств по нему невозможны без качественного, эффективного взаимодействия органов предварительного следствия с органами дознания и оперативно-розыскной деятельности. Установлению всех фактов, правды по делу следователям очень трудно без помощи других участников расследования преступления. Целью статьи является изучение особенностей взаимодействия следователя с органами дознания и оперативно-розыскной деятельности. Предметом настоящей статьи можно назвать положения уголовного права Казахстана, регулирующие положение следователя, органов дознания и оперативно-розыскной деятельности. Ведущим методом исследования данной проблемы является метод моделирования, поэтому мы можем рассматривать эту проблему как целенаправленный и организованный процесс повышения квалификации, а также формирования ученых специальных компетенций, позволяющий эффективно исследовать проблему взаимодействия следователя с органами дознания и оперативно-розыскной деятельности. Структура представленной структурно-функциональной модели направлена на изучение работы следователя совместно с органами дознания и оперативно-розыскной деятельности. Рабо-

та представляет собой новое комплексное исследование теории и практики совершенствования взаимодействия правоохранительных органов в ходе досудебного расследования.

Ключевые слова: взаимодействие правоохранительных органов, орган предварительного следствия, следователь, дознаватель, свидетель, подозреваемый, досудебное расследование, закон, оперативно-розыскная деятельность.

Interaction of the investigative body with the bodies of inquiry and operational investigative activities in pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan

The relevance of the article is due to the fact that today the problem of the relationship between the investigator and the body of inquiry and operational investigative activity is very important. A full, comprehensive examination of the case, as well as the collection of evidence on it, is impossible without high-quality, effective interaction of the preliminary investigation bodies with the bodies of inquiry and operational investigative activities. It is very difficult for investigators to establish all the facts and the truth about the case without the help of other participants in the investigation of the crime. The purpose of the article is to study the features of the investigator's interaction with the bodies of inquiry and operational investigative activities. The subject of this article can be called the provisions of the criminal law of Kazakhstan, regulating the position of the investigator, the bodies of inquiry and operational investigative activities. The leading method of studying this problem is the modeling method, so we can consider this problem as a purposeful and organized process of professional development, as well as the formation of scientists of special competencies, which allows us to effectively investigate the problem of interaction of the investigator with the bodies of inquiry and operational investigative activities. The structure of the presented structural and functional model is aimed at studying the work of the investigator together with the bodies of inquiry and operational investigative activities. The work is a new comprehensive study of the theory and practice of improving the interaction of law enforcement agencies during pre-trial investigation.

Keywords: interaction of law enforcement agencies, preliminary investigation body, investigator, inquirer, witness, suspect, pre-trial investigation, law, operational investigative activity.

Кіріспе

Тергеушінің жедел-іздістіру қызметі органымен әртүрлі қылмыстарды тергеу кезіндегі өзара әрекеті олардың ортақ міндетін – қылмысты тез және толық ашуға және тергеуге бағытталған үйлестірілген қызметі деп түсініледі. Тергеуші мен анықтау органының өзара әрекетін қылмыстық юрисдикция субъектілерінің қызметін үйлестіруді және олардың өкілеттіктерін, әдістері мен құралдарын дұрыс үйлестіруді қамтамасыз ететін әдістер мен олардың арасындағы қатынастардың құрылымы ретінде анықтауға болады. Тергеу органдарының лауазымды адамдарының қылмыстық істің мән-жайларын анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін нақты құралдар мен әдістер берілген әкімшілік нормативтік құқықтық актілері болады. Мұндай өзара іс-қимылдың бір нысаны анықтау органының тергеушінің жазбаша нұсқауларын орындауы болып табылады. Тергеу органы жеке тергеу әрекеттерін жүргізуге, процестік мәжбүрлеу шараларын (мінез-құлық, ұстау және т.б.) қолдануға, жедел-іздістіру іс-шараларын жүргізуге жауап бере алады. Мұндай өзара әрекеттесудің мазмұнын Б.А. Викторов тұжырымдады: «Тергеуші мен жедел уәкілдің өзара әрекеттесуінің мәні, ең алдымен, қылмыстарды ашудағы күш-жігерінің үйлесімінде, заңдылықты қатаң сақтау және олардың әрқайсысының тергеушінің жетекші ролінде өз міндеттерін өз бетінше орындауы кезінде әрекеттерді үйлестіруде көрінеді» [1, 63 б.]. Тергеушінің нұсқауынсыз жедел қызметкерлер бірыңғай тергеу жоспарынан басқа, өзіне тікелей міндетті тергеу әрекеттерін жүргізеді. Жедел тергеу негізінде тергеу органы тергеуге қызығушылық тудыратын және іс бойынша шындықты анықтау үшін қажетті мәліметтерді ұсына алады. Осы деректерді ескере отырып, тергеуші неғұрлым мақсатты тергеу жүргізу мүмкіндігіне ие, өйткені жедел тергеу іс-шараларын қолдана отырып, сіз тергеу іс-шараларын жүзеге асыру кезінде кейде мүмкін болмайтын оқиға туралы толық ақпарат ала аласыз [2, 64-68 б.]. Тергеуші мен жедел-іздістіру қызметі ЖІҚ арасында ақпарат алмасу жүктеу үшін қажетті шарт болып табылады. Бұл модельдегі өзара әрекеттесудің мазмұны жедел зерттеу қызметі мен жалпы

қызығушылық тудыратын зерттеу процедуралары кезінде алынған ақпаратты бір-бірімен бөлісуден тұрады. Тергеушілер ЖІҚ-мен әртүрлі нысандарда өзара әрекеттеседі. Сонымен қатар, бұл модельдер биліктің қылмыстық істерді қалай қозғайтынына және тергеуге (органдардың немесе тергеушілердің тергеуіне), тергеушілермен (атқарушы лауазымды тұлғалармен немесе басқа бөлімшелердің қызметкерлерімен) байланысқа түсетініне, тергеудің қай кезеңінде бұл өзара әрекеттесу жүргізілгеніне және т.б. байланысты. Дәстүрлі түрде тергеушінің жедел уәкілмен өзара әрекеттесуінің процедуралық және процедуралық емес формалары ерекшеленеді. Криминалистік бөлімшелер қызметкерлері қызметінің іс жүргізу нысаны және олардың тергеушімен өзара іс-қимылы Қазақстан Республикасының заңнамасымен және бірінші кезекте, Law of the Republic of Kazakhstan no-мен реттеледі. [3, 17 б.] және [4, 31 б.] Criminal Procedure.

Қылмыстарды тергеу кезінде тергеушінің, анықтаушының, ЖІҚ өзара іс-қимылы мынадай нысандарда жүреді: тергеу органының қылмыстар туралы деректерді немесе есептерді қарауы, тергеушіні оқиға туралы хабардар етуі және ол алған материалдарды беруі; оқиға болған жерді қарап қорғау және қылмыскерді ұстау жөнінде шаралар қабылдауы; тергеу органы тергеушіге тергеу рәсімдерін жүргізуде көмек көрсетеді; тергеу және жедел-іздістіру іс-шаралары, сондай-ақ басқа да іс-әрекеттер барысында алынған деректер туралы ақпарат береді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізі танымның диалектикалық әдісінің негізгі ережелері болып табылады. Сонымен қатар, танымның арнайы әдістері қолданылды: Тарихи, логикалық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік-құрылымдық және басқа да жеке ғылыми зерттеу әдістері. Зерттеу сотқа дейінгі өндірістің құқықтық және ұйымдастырушылық проблемаларына қатысты отандық және шетелдік заңгер-ғалымдардың теориялық әзірлемелеріне негізделетін болады [5, 3].

Біріншіден, зерттеудің негізгі әдістерін құқықтық әдіс, оның ішінде заңды және техникалық әдістер мен заңды итермелеу әдістері деп санауға болады. Құқықтық және техникалық әдіс нормалауда кеңінен қолданылады. Осы Кодексте көрсетілген баптардың әрқайсысы нақты, анық және қисынды дәйекті болу үшін нормаларды диспозициялау мен санкциялаудың белгіленген ережелеріне сәйкес келуі тиіс. Заңды түсіндіру грамматикалық, логикалық, салыстырмалы, көлемі бойынша - шынайы, кеңейтетін, шектейтін мағынасы мен заңды формасын түсіну арқылы мүмкін болады.

Екіншіден, зерттеу қылмыстық-статистикалық әдісті ұсынады, ол сандық көрсеткіштер бойынша қылмыстық-құқықтық құбылыстар мен ұғымдардың сапалық ерекшелігін білу ретінде сипатталады. Осы әдісті қолдана отырып, жалпыланған және сандық өлшеу жүргізіледі, мысалы, нормалар, олардың диспозициялары мен санкциялары, қылмыстық жауапкершілік құрылымы, соттылық.

Үшіншіден, зерттеу әлеуметтік әдісті қамтиды, оған әртүрлі санаттағы адамдардың – құқық қорғау органдары қызметкерлерінің, халықтың, сотталғандардың және т.б. сауалнамалары (сауалнамалар, сұхбаттар, сарапшылардың қорытындылары) кіреді. Мысалы, егер мұндай мүмкіндік алушыларда (респонденттерде) болса, қылмыстан бас тарту себептерін, қандай да бір қылмыстардың жасырыну (тіркеуден жасыру) дәрежесін, қылмыстық заңдардың тиімділігі туралы және т. б. ұзақ және егжей-тегжейлі зерделейді.

Төртіншіден, жүйелік әдіс бар. Ол қылмыстық құбылыстарды зерттеуге және оларды жүйе, яғни ішкі жүйелер мен элементтерден тұратын тұтас жиынтық ретінде түсінуге міндеттенеді. Бұл әдіс заңнамада, құқық қолдану мен құрылыс теориясында, танымда, қылмыстық құқық, құқық принциптері, қылмыс, кінә, бірнеше қылмыс, қатысу, қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босату сияқты жүйелік институттарды қолдануда қолданылады. Жүйелілік қағидаты кодекстегі бөлімдердің, тараулардың, нормалардың орналасуына сәйкес келуге тиіс. Макрожүйе – бұл жалпы Қазақстанның Қылмыстық кодексі. Микрожүйе-бұл ереже, оның диспозициясы қылмыстың құрамын, ал санкция-жазаның сипаты мен мөлшерін сипаттайды.

Бесіншіден, қылмыстық-құқықтық ғылымда әртүрлі құқықтық жүйелер мен мемлекеттердің кодтарын салыстыру кезінде қолданылатын салыстырмалы (компаративистік) әдістің маңызды әдісі берілген [6, 192-194 б.].

Зерттеудің теориялық негізін тергеушінің жедел-іздігі және сараптамалық-криминалистикалық қызмет органдарымен өзара іс-қимылын талдаудың теориялық және практикалық мәнін ашатын қылмыстық құқық, криминалистика және басқа да заң ғылымдары саласындағы ғалымдардың жұмыстары құрады. Автор өз зерттеуінде Қазақстанның қылмыстық құқығының теориялық институттарының негізгі ережелеріне, сондай-ақ қылмыстық саясаттың негізгі бағыттарына сүйенді. Бұл ережелерді қазақ ғалымдары да, шет елдердің ғалымдары да әзірледі. Зерттеудің нормативтік базасы халықаралық-құқықтық актілер, шет елдердің қылмыстық құқығы, Конституция және Қазақстанның қылмыстық құқығы болып табылады. Қазақстанның құқықтық статистика комитетінің статистикалық деректері зерттеудің тәжірибелік-эксперименттік базасы болып табылады.

Зерттеу бірнеше кезеңде жүргізілді:

1. Біріншіден, криминалистикалық ғылыми әдебиеттердегі қолданыстағы әдіснамалық тәсілдерге теориялық талдау жасалды, тергеушінің жедел-іздігі және сараптамалық-криминалистикалық қызмет органдарымен өзара іс-қимылы тақырыбы бойынша зерттеулер жүргізілді; зерттеу мәселесі, мақсаты мен әдістері анықталды, зерттеу жоспары жасалды, оның аясында зерттеулер жүргізілді.

2. Екінші кезеңде тергеушілердің арнайы дағдыларын қалыптастыру моделі жасалды; тергеушінің жедел-іздігі және сараптамалық-криминалистикалық қызмет органдарымен тиімді өзара іс-қимылы үшін жағдайлар кешені анықталды және негізделді; эксперименттік жұмыс жүргізілді, эксперименттік жұмыс барысында алынған қорытындылар талданды, тексерілді және нақтыланды.

3. Үшінші кезеңде эксперименттік жұмыс аяқталды, теориялық және практикалық қорытындылар нақтыланды, алынған нәтижелер жинақталып, жүйеленді. Нәтижелері Жүйелі тәсіл негізінде тергеушінің жедел-іздігі және сараптамалық-криминалистикалық қызмет органдарымен өзара іс-қимылының құрылымдық-функционалдық моделі жасалды.

Тергеушінің жедел-іздігі қызметі органдарымен өзара іс-қимыл жасау нысандары. Тергеушінің анықтау органына жедел-іздігі іс-шараларын жүргізу туралы жазбаша нұсқаулары. Мұндай нұсқауларды тергеуші қылмыстық іс бойынша жедел-іздігі шараларын жүргізу қажеттілігі туындаған жағдайларда береді, өйткені тергеу және өзге де процестік әрекеттерді жүргізу арқылы қажетті нәтижелерді алу мүмкін емес. Мысалы, қылмыстың куәгерлерін (көргендер), ұрланған мүлікті немесе қылмыс жасаған адамдарды анықтау қажет болған кезде осындай нұсқаулар бере отырып, тергеуші анықтау органдарына мақсатқа жету үшін қандай күштер мен құралдарды ұсынуға құқылы емес. Сондықтан, мұндай бұйрық, әдетте, жасалған қылмыстың мән-жайын және нені анықтау немесе қарау қажет екендігі туралы нақты тапсырманы ғана қамтиды. Қажет болған жағдайда қосымша ақпаратты тергеуші тапсырысты орындаушыға ауызша ұсынады. Ұстап алу, күштеп әкелу (күдіктіні, айыпталушыны, куәні, жәбірленушіні), тұтқындау туралы процестік шешімдердің орындалуы туралы тапсырмалар және өзге де процестік әрекеттер тергеушінің қаулысы арқылы жүзеге асады.

Күдіктіні, айыпталушыны іздігі алдын ала тергеу барысында да, оны тоқтата тұрумен бір мезгілде де жариялануы мүмкін. Тапсырыстың мазмұны осыған байланысты. Егер тергеу барысында тінту жарияланса, онда анықтау органына тергеу әрекеттері де, жедел іздігі шаралары да тапсырылуы мүмкін. Егер күдіктіні немесе айыпталушыны іздігі туралы өкім тергеу тоқтатыла тұрғаннан кейін жүзеге асырылса, онда өкімде тергеу әрекеттерін жүргізу туралы арыз қамтылмайды, өйткені оларды жүргізу мүмкін емес. Анықтау органы қызметкерлерінің қатысуымен жекелеген тергеу немесе іс жүргізу әрекеттерін жүргізу анықтау органы қызметкерлерінің жекелеген тергеу немесе іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге қатысу қажеттілігі тергеушіге практикалық, тактикалық,

ұйымдастырушылық және техникалық көмек қажет болған кезде туындауы мүмкін. Мысалы, үлкен аумақта немесе үлкен бөлмеде тінту жүргізу қажет болған кезде, хабардар болу кезінде, келесі эксперимент кезінде, ақпарат алуға көмек көрсетілуі мүмкін, Келесі әрекеттің нәтижелерін тіркеу (үлкен жерде келесі эксперимент кезінде), көлік құралдарын беру және пайдалану, сүйемелдеуді қамтамасыз ету және басқа да арнайы және техникалық құралдар. Іздестіру нәтижелері туралы тергеушіні енгізе отырып, қылмыс жасаған адамды анықтау бойынша іздестіру және жедел-іздестіру іс - шараларын жүзеге асыру керек.

Тергеушіге жедел-іздестіру іс-шараларының нәтижелерін ұсынуды жүзеге асыратын орган басшысының шешімі бойынша ведомстволық актілерде көзделген тәртіппен жүзеге асырылады. Ведомстволық нормативтік актілер тергеушіге жедел және ресми құжаттарда көрсетілген, сондай-ақ ақпараттың материалдық жеткізгіштерінде тіркелуі мүмкін нәтижелерін беру тәртібін айқындайды. Жедел-іздестіру іс-шараларының нәтижелерін ұсыну мыналарды қамтиды: ЖІҚ жүзеге асыратын бөлімнің бастығы тергеушіге тергеу нәтижелерін ұсыну туралы хабарлама жасайды; ілеспе құжаттарды дайындауды және материалдарды іс жүзінде беруді дайындау. Іздестіру нәтижелері туралы тергеушіге хабарлай отырып, қылмыс жасаған адамды анықтау бойынша іздестіру және жедел-іздестіру іс - шараларын жүзеге асыру.

Анықтау органына күдіктіні немесе айыпталушыны іздестіру туралы нұсқау тергеп-тексеруді тоқтата тұру туралы қаулыда да, жеке қаулыда да қамтылуы мүмкін. Осылайша, өзара әрекеттесудің осы нысаны үшін заң тергеушінің жеке құжат – тапсырманың осы түрі үшін басқа құжатты – қаулыны анықтайтын анықтау органына тапсырма жасау қажеттілігін көрсетпейді. Сонымен бірге, тергеуші жасырынып жүрген күдіктіні немесе айыпталушыны іздестіру бойынша жеке тергеу іс-шараларын дербес жүргізуге құқылы екенін атап өткен жөн (мысалы, әртүрлі ведомстволар мен ұйымдарға, медициналық мекемелерге, аумақтық полиция бөлімдеріне сұрау салу, мұрағаттық қылмыстық істерді зерделеу, адамдардан сұрау салу және т.б.).

Ең маңыздысы қылмысты тергеудің бірінші кезеңі болып табылады, бұл кезеңде хат келіп түскен оқиғаның мән-жайлары анықталады; алынған ақпаратта қылмыс белгілерін көрсететін және қылмыстық қудалауға әкелетін деректер жеткілікті екені анықталады; дәлелдеуге жататын мән-жайлардың жиынтығы жоспарланады; ақпаратты жинау және тексеру бойынша шаралар қабылданады. Бұл міндет тергеушінің немесе ЖІҚ қызметкерінің міндетіне кіреді, олар тығыз жұмыс істеуі керек. Сонымен қатар, олардың әрқайсысы тек өз міндеттерін орындауға міндетті.

Тергеу бірінші кезекте сәтті болуы үшін оқиға орнына баруды жоспарлау, салымшылардан, куәлардан, жәбірленушілерден яғни, іске қатысы бар деп тапқан барлық мүмкіндікті жібермей жауап алу ұсынылады. Жоғарыда аталған тергеу іс-әрекеттерімен қатар, тергеудің басында қызметтік иттерді пайдалану, куәгерлерді анықтау және кез-келген күдікті деп тапқан деректерге сүйене отырып барлық жерлерін тексеру сияқты шаралар жоспарлануы керек. [7, 143-148 бб.]. Қылмысты тергеу тапсырылған жедел бөлімшелер мен ЖІҚ қылмыстарды толыққанды және дереу ашу үшін өздерінің нақты құралдары мен әдістерін белсенді түрде қолдануы және тергеушінің нұсқаулары мен ұсынымдарын анық және дереу орындауы керек. Егер тонау жасаған қылмыскер қылмыс орнында немесе жеке-дара ұсталмаса, қылмыс орнын тексергеннен, куәлардан жауап алғаннан және тергеу органдарының қызметкерлері барлық алынған ақпаратты пайдалана отырып, қажетті жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізгеннен кейін тергеуші қылмыскердің жеке басын анықтау және іздестіру жөніндегі жұмысты жалғастыруды жоспарлайды [8, 182-184 бб.].

Ұрлықты тергеу кезінде тергеушіге қылмыс жасаған адамдар туралы хабарлай алатын азаматтарды анықтау өте маңызды. Мұндай азаматтардан куәгер ретінде жауап алу керек. Жедел қызметтер және тергеу органдарының басқа қызметкерлері бұл адамдардың жеке басын анықтауда маңызды көмек бола алады. Сондықтан тергеуші жедел іздестіру қызметкеріне куәгерлердің жеке басын анықтау туралы нақты нұсқаулар беруі керек. Бұл ақпараттар жедел тексеру және тергеу процедураларында алынады. Күліктіңі қамауға алудан бұрын бақылауда ала отырып, нақты деректерге жүгінеді. Содан кейін қылмыс құрамы

болып жатса оны қылмыстық істер жөніндегі тергеуші жүргізеді. Тергеу органының қызметкерлері тергеушінің тапсырмасы бойынша жүзеге асыратын күдіктіні ұстау кезінде тергеушінің болғаны жөн, өйткені кейде күзетпен ұстау орнын тексеру және үй-жайларды тексеру талап етіледі. Ауыр қылмыстарды тергеудің келесі кезеңі дәлелдемелер жинау жалғасып жатқандығымен сипатталады, ал алынған дәлелдер істің барлық жағдайларын анықтау үшін тексеріліп, бағаланады. Тергеуші тергеу кезінде өте күрделі істерді, тек тергеу және тергеу процедураларымен шешу мүмкін емес кездер болады. Мәселе мынада, бұл кезеңде басқа қатысушылардың қылмыстарын анықтау үшін жиі жұмыс істеу керек: жоспарланған қылмыс туралы алдын-ала білетін немесе оны кім жасағанын білетін адамдар; тергеліп жатқан оқиға немесе оған қатысы бар адамдар туралы басқа ақпарат бар азаматтар, сондай-ақ ұрланған мүлікті, қаруды, қылмыстарды және т.б. іздеу осы тұста бірлесіп тергеу тобын құрып жұмыс жасаса нәтижелі болады [9, 27]. Тәжірибе көрсеткендей, тергеуші, әдетте, ұрланған мүлікті өз бетінше іздеген кезде жеңе алмайды. Табыс жедел зерттеу органдарымен өзара әрекеттесу шебер ұйымдастырылған жағдайда ғана пайда болады. Сондықтан кейде қылмыскерлер ұрланған адамды сату кезінде ұсталмауы үшін ұрланған заттарды сатып алушыларға әртүрлі заттарды сатады. Бұл деректер тергеушіге қол жетімді болған кезде, уәкілетті органға осы тұлғаның жеке басын анықтау және осы нысандарды жою үшін тергеуді жалдауды тапсыруыңыз керек [10, 21 б.]. Тергеушілер тергеудің осы кезеңінде белгілі бір тергеу әрекеттеріне жиі қатысады. «Жедел деректерді қолдана отырып, тергеуші зерттеу тақырыбын, қылмыстық құралдар мен ұрланған мүлік сақталатын жерлерді, баспаналардың орналасқан жерін, қылмыскердің қамауға алынғанға дейінгі мінез-құлқын және т.б. жақсы біледі». Мұның бәрі оған қажетті тергеу процедураларын жақсы дайындауға, оларды тез, тиімді және күтпеген жерден қылмыскер үшін өткізуге мүмкіндік береді» [11, 14 б.].

Талқылау.

Тергеудің әр кезеңінде ЖІҚ кезінде алынған криминалистік маңызды ақпарат нақты тергеу әрекеттерін талап етеді. Өз кезегінде, тергеушінің қылмыстық іс бойынша жинаған дәлелдері белгілі бір жедел іздестіру әрекеттеріне әкелуі мүмкін Өзара әрекеттесу мақсатты болуы керек. Бұл тергеушінің, сот-медициналық маманның және тергеу органының белгілі бір қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі ең тиімді қызметі үшін міндетті және қажетті шарт болып табылады. Тергеушінің тергеу органына берген нұсқаулары мен нұсқаулары ресми және міндетті болып саналады. Қылмыстың белгілері анықталғаннан кейін тергеу органы қылмыстық іс қозғауға және қылмыстың іздерін анықтау үшін жедел тергеу әрекеттерін жүргізуге міндетті (тексеру, тінту, алып қою, тексеру, ұстау, күдіктілерді, жәбірленушілер мен куәларды жауап алу). Тергеу аяқталғаннан кейін алдын ала тергеу міндетті болып табылатын жағдайлар тергеушіге беріледі [12, 187 б.].

Екінші жағдайда, егер тергеуші істі қабылдағанға дейін қылмыс ашылмаған болса, заң тергеу органына кінәліні анықтауға міндеттейді. Тергеушінің нұсқаулары мен нұсқауларын орындау міндеттемесінен басқа, бұл жағдайда тергеу органы жедел-іздестіру қызметін жалғастырып, өз нәтижелері туралы уақтылы хабарлауға тиіс. Осыған сүйене отырып, тергеуші анықтау органының іс-әрекетін өз ісімен тиімді үйлестірудің объективті мүмкіндігін алады. Күрделі немесе аса қауіпті қылмыстарды (тапсырысты кісі өлтіру, бандитизм, аса ірі ауқымды ұрлық, экономикалық қылмыстар, контрабанда және т.б.) ашу үшін тергеу-жедел топтары (СОГ) құрылады [13, 189-211 б.]. Топ мүшелері, тергеушілер және қызметкерлер тергеудің жеке салалары немесе эпизодтары үшін жауап береді. Содан кейін бір күнге немесе бірнеше күнге жазбаша жұмыс жоспары жасалады. Бұл жоспар барлық орындаушылар үшін бірдей немесе бөлек болуы мүмкін. Жеке жоспарлар, егер жедел іздеу әрекеттерін егжей-тегжейлі сипаттау қажет болса, қажет, оларды қарау жалпы жоспарда мүмкін емес [14, 29 б.].

Тергеушінің жедел іздестіру бөлімшелерінің алдындағы міндеттері топ жетекшісі, әдетте, жедел қызметкерлерге қойылған міндеттерді шешу үшін қажетті шаралар мен құралдарды анықтай отырып, жедел іздестіру шараларына тікелей қатыса алмайды. Ол жазбаша тапсырманы тиісті жедел органның немесе бөлімшенің басшысына жібереді. Тиісті

жедел органның немесе бөлімшенің басшысына тапсырманың құрылымдық моделі мынадай түрде болады: 1) тергеп-тексерілетін істің сюжетін сипаттау; 2) тергеп-тексеру барысында алынған деректерді ұсыну; 3) жедел іздестіру барысында жауап беру қажет нақты сұрақтардың тізімі. Жедел-тергеу тобының құрамына кіретін бөлімшелердің неғұрлым тиімді өзара іс-қимылын ұйымдастыру үшін басшы топтың әр мүшесінің объективті факторлары мен субъективті мүмкіндіктерін, атап айтқанда, оның қалай жұмыс істейтінін ескеруі керек, атап айтқанда: 1) жедел-іздестіру бөлімшелерінің қызметкерлері өздерінің функционалдық міндеттеріне сәйкес күрделі эпизодты егжей-тегжейлі дәлелдеуден гөрі қылмыстың барлық эпизодтарын ашуға және оны жасаған адамдарды анықтауға көбірек мүдделі болады. Бұл жұмыс тергеушілерге жүктелуі керек; 2) процестік, жедел-іздестіру және өзге де сипаттағы ақпараттың санкцияланбаған жария болуын болдырмау үшін қызмет бағыттары бойынша топ мүшелерін іріктеп, бөлген дұрыс; 3) келісілген шараларды іске асыру құралдары мен әдістерін таңдау кезінде жедел-іздестіру бөлімшелері қызметкерлерінің тәуелсіздігін ескеру қажет; 4) іс-әрекеттің рәсімдік және процессуалдық емес әдістерін ақылға қонымды үйлестіру қажет; 5) ынтымақтастық шеңберінде міндеттерді, оларды шешу мерзімдерін, есептілік нысанын айқындай отырып, топтың әрбір мүшесінің нақты міндеттерін белгілеу маңызды (мысалы, іс бойынша ведомствоаралық жедел кеңестерде); 6) топтың барлық мүшелері арасында алынған ақпаратпен тұрақты алмасуды қамтамасыз ету қажет; 7) тергеп-тексерудің аяқталуын (сот шешімін) күтпей-ақ топ мүшелерін лауазымында жоғарылату туралы өтініш беруге негіздер болған кезде тоқтатылады. Тергеушінің тінту жүргізу туралы бұйрығын орындау кезінде шұғыл тергеу әрекеттері қажет болған жағдайлар болуы мүмкін, мысалы, іздеу салынған қылмыс құралын алып, тінту, оның орналасқан жері жедел құралдармен анықталады. Анықтау органына жүктелген тергеу әрекеттерінің көлемі заңмен анықталмаған, бірақ ол тергеушінің іс жүргізу міндетін құрайтын әрекеттерді орындамауы керек. Тергеудің бастапқы кезеңінде тергеу тобының мүшелерінен тұратын мамандандырылған кіші топтар [15, 121 б.] эксплуатацияға бағытталған зерттеу және нұсқаулық бола алатын заттарды анықтау (қылмыскерлерді қызғылықты қудалау, аумақты тарақтау, скрипка және Қылмыстық жолмен алынған тауарларды сатуды монополиялауды дереу бақылау және т.б.); серіктестерді анықтау, күдіктілердің жеке басы туралы мәліметтерді жинау және т. б. үшін кіші топ; тексерулер, тінту, мүлікті алып қою және тергеудің басқа да мобильді процедураларын жүргізу үшін кіші топ; Мемлекеттік кәсіпорындардың қызметін тұтастай қамтамасыз ету үшін жинақталған ақпарат жиынтығын талдау, кез-келген талап-арызда көрсетілген өтініштер, объективті мәліметтер дайындау, барлық құжаттардың өңделуін бақылау және іс-қимыл жоспарларына өзгерістер енгізу; арнайы қосалқы бөлім: сот сарапшылары, бейнеоператорлар, Құзыретті тұлғалар, Қосалқы персонал (хатшылар, жүргізушілер, жұмысшылар). Қылмыстық іс жүргізу кодексі тергеу рәсімдерін жүргізуді және мәжбүрлеудің іс жүргізу шараларын қолдануды егжей-тегжейлі регламенттейді. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында немесе тікелей заңда көрсетілген қылмыстық істі қарау кезінде жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізу туралы өкім алу мүмкіндігі, мұндай қаулыны жіберу тәртібі мен мазмұны заңнамалық түрде белгіленбеген [16, 169 б.]. Тергеушінің жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізу қажеттігі туралы қаулысы әрбір қылмыстық істе-іс жүргізуінде қылмыстық іс жатқан лауазымды адам толыққанды мұқият және объективті тергеу жүргізу үшін заңда көзделген барлық құралдарды пайдалануға тырысады.

Қорытындылар

Тергеушінің жедел-іздестіру қызметі органдарымен өзара іс-қимылы олардың арасындағы Әртүрлі байланыстар мен қатынастардан тұрады. Бұл қатынастардың нақты әдістері мен тәртібі олардың қызметінің үйлесімділігін және олардың әрқайсысына тән өкілеттіктердің, жұмыс әдістері мен құралдарының дұрыс үйлесімін қамтамасыз ететін белгілі бір нысандарда көрінеді. Өзара іс-қимыл нысандарын рәсімдік және ұйымдастырушылық нысандарға бөлу туралы ұстанымды ұстана отырып, біз мынадай рәсімдік нұсқауларға жатқызамыз: тергеу, іздестіру және құпия тергеу әрекеттерін жүргізу

жөніндегі тергеу нұсқаулықтары (Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 60-бабының 9-бөлігі); тергеу әрекеттерін жүргізуге жәрдемдесу (Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 60-бабының 9-бөлігі); тергеу, жедел-тергеу тобын құру (Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 194-бабы). Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысындағы өзара іс-қимылдың ұйымдастырушылық нысандары: бірлескен жоспарлау; өзара ақпарат алмасу болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңы тергеушінің жеке өзі қандай тергеу әрекеттерін жүргізу керектігін, қандай қылмыстық іс бойынша іс жүргізіліп жатқанын және ол тергеушіге немесе анықтау органына бұйрық ретінде орындауды тапсыруы мүмкін екенін анықтамайды. Заң тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізуге жәрдемдесу туралы анықтау органына жолданған өтінішхаты қандай нысанда ресімделуге тиіс екенін нақтыламайды. Қылмыстық, ауыр және аса ауыр қылмыстарды сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында тергеуші мен анықтау органдарының өзара іс-қимылының тиімді нысаны олардың тергеу, жедел-тергеу тобының құрамындағы бірлескен қызметі болып табылады. Ол өзара әрекеттесудің барлық түрлерінің ерекшеліктерін тамаша үйлестіреді. Тергеу, жедел-тергеу тобын құру бір органның ғана емес, кейде бірнеше құқық қорғау органдарының қызметкерлерін топ жетекшісіне бағындыруға әкеледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында құқықтық және ұйымдастырушылық проблемаларды жою, Ішкі істер органдары мен басқа да құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылын ұйымдастыру мақсатында құқықтық және ұйымдастырушылық базаны оңтайландыруға бағытталған шара ұсынылады, атап айтқанда: қылмыстық іс жүргізу заңы тергеушіге анықтау органына тергеу, іздестіру және жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу туралы міндетті жазбаша нұсқаулар беру құқығын берді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне тергеу тапсырмаларын орындау шарттары туралы толықтыру енгізу қажет, бұл ретте тергеуші бұйрықта оны орындау үшін міндетті мерзім белгілеуге құқылы екенін көрсету қажет.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Шашин Д.Г., Афанаскин П.В. Қылмыстарды тергеу кезінде тергеу және жедел бөлімдердің өзара әрекеттесуінің мәні мен маңыздылығы// Заң ғылымының өзекті мәселелері. – 2019. – 2(2). – 63 б.
2. Попова Т.В., Харченко С. В.. Қылмыстарды алдын ала тергеуді жедел-іздестіру қамтамасыз ету туралы мәселеге// Мемлекеттік қызмет және персонал. – 2019. – № 3. – 64-68 б.
3. «Сот-сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының № 44-VI Заңы. 2017, ақпан. <https://adilet.zan.kz/rus/> (жүктеу мерзімі: 12.10.2022).
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі. 2014. <https://online.zakon.kz/>(жүктеу мерзімі: 10.10.2022).
5. Багмет А.М. Қылмыстарды тергеу кезінде тергеушінің анықтау органдарымен іс жүргізу әрекеті// Қылмыстарды тергеу: мәселелер мен шешімдер. – 2017. – № 3. – 31-35 б.
6. Кругликов А.П. Қылмыстарды тергеу және ашу процесінде тергеушілер мен анықтау органдарының өзара іс-қимылының тұжырымдамасы мен нысандары жүйесі туралы// Қазіргі ғылымның жетістіктері. – 2017. – №3. – б 192-194.
7. Krupennikova K. Yu. types and forms of interaction of the investigator with operational search units. Problems of justice in criminal cases in modern Russia: theory and practice. Collection of scientific articles of the IV International Scientific and practical conference: Part 2, 2015 pp. 143-148.
8. Хамхоев Б.М. Тергеушінің жедел-іздестіру органдарымен өзара әрекеттесуі: теория мен практика мәселелері// Гуманитарлық, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік ғылымдар. – 2018. б 6, 182-184 б.
9. Лозовский Д.Н. Ұйымдасқан қылмыстық әрекетті тергеу әдістері. – Майкоп: "Сапа" ЖШС. 2010 ж. –27 б.
10. Селютина, Е.Н. Заң ғылымының тарихы мен әдістемесі: жоғары оқу орындарына арналған оқулық және практикалық курс. – М.: Юрайт, 2020. – 21 с.
11. Шаблова, Е. Г.. Заңтану. Екатеринбург: Орал баспасы. 2016 ж. – 14 б.
12. Алферов В.Ю., Гришин А.И., Ильин Н. И. Жедел-іздестіру қызметінің құқықтық негіздері. Саратов: Саратов әлеуметтік-экономикалық институты (филиалы) Ресей экономикалық университеті, 2016. – 187 б.

13. Бастрыгин А.С. Жедел-тергеу тобының қызметін қазіргі заманғы тұжырымдама, мазмұны, жіктелуі және криминалистикалық қамтамасыз ету// КубГАУ ғылыми журналы. – 121(07). – 189-211 б.

14. Данильян С.А. Құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы. – Краснодар: Кубан мемлекеттік аграрлық университеті, 2016. – 29 б.

15. Plekhanov A.V. investigative and operational group as one of the organizational forms of interaction between investigative and investigative bodies. Actual problems of Legal Sciences: materials of the I International Scientific Conference. Chelyabinsk: two Komsomol. 2012. pp 121.

16. Коржумбаева Т.М., Абдуллина С.Х. Деятельность оперативных аппаратов ОВД в процессе расследования уголовных правонарушений в сфере информатизации и связи// Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми еңбектері.– №3(72). – 2022. – 168-176 б.

Авторлар туралы мәліметтер

Байгеленова Айнур Казезбекқызы – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының 3 курс докторанты, полиция майоры.

Хан Виталий Вячеславович – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының жалпы құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты.

Байгеленова Айнур Казезбековна – докторант 3 курса Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, майор полиции.

Хан Виталий Вячеславович – профессор кафедры общеправовых дисциплин Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, кандидат юридических наук.

Baygelenova Ainur Kazbekovna – is a 3rd-year doctoral student of the Academy of Law Enforcement Agencies at the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, a police major.

Vitaliy V. Khan – Professor of the Department of General Legal Disciplines of the Academy of Law Enforcement Agencies at the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Law.

Е.Т. Алдияров¹, Д.Р. Мырзабаева¹

¹Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты,
Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПОЛИЦИЯСЫ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ НЫСАНДАРЫ

Мақалада Қазақстан Республикасында қылмыстық іс жүргізу қызметінің даму тарихы жалпықұқық нормалары қарастырылған. Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының тұжырымдамасына сәйкес қылмыстық процестегі сотқа дейінгі тергеп-тексеру нысандары мазмұндалған. Қылмыстық саясаттағы қылмысқа қарсы іс-қимыл шараларымен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау, оның туындау себептері келтірілген. Алдын ала тергеу органдарының қызметін регламенттейтін негізгі нормативтік-құқықтық актілерге талдау жүргізілген.

Түйінді сөздер: құқық, қылмыс, қылмыстық процес, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, тергеу, анықтау.

Формы предварительного расследования в деятельности полиции Республики Казахстан

В статье рассматривается история развития уголовно-процессуальной деятельности в Республике Казахстан. В соответствии с концепцией уголовной политики Республики Казахстан рассмотрены формы досудебного расследования в уголовном процессе. Приведены меры по сохранению и защите прав и свобод человека и гражданина, причины его возникновения. Проведен анализ основных нормативно-правовых актов, регламентирующих деятельность органов предварительного следствия.

Ключевые слова: право, преступление, уголовный процесс, досудебное расследование, следствие, дознание.

Forms of preliminary investigation in the activities of the police of the Republic of Kazakhstan

The article examines the history of the development of criminal procedural activity in the Republic of Kazakhstan. In accordance with the concept of criminal policy of the Republic of Kazakhstan, the forms of pre-trial investigation in criminal proceedings are outlined. The measures for the preservation and protection of human and civil rights and freedoms, the causes of its occurrence are given. The analysis of the main normative legal acts regulating the activities of the preliminary investigation bodies is carried out.

Key words: law, crime, criminal process, pre-trial investigation, investigation, inquiry.

Қазақстан Республикасында қылмыстық іс жүргізу қызметінің даму тарихы жалпықұқық нормаларын ескере отырып, кейбір іс жүргізу әрекеттерін жүргізу шеңберінде қазақтардың әдеттегі құқығы негізінде, қылмыстық іс жүргізу қызметін жүргізу бойынша жалпы нормативтік-құқықтық шаралар қабылданғанға дейін ашылды.

Сонымен, бірнеше ғасырлар бойы қазақтың әдеттегі құқығын (адат) қарау және талдау кезінде оған белгілі бір белгілер тән болды, олар: көптеген өмірлік институттар мен ережелер болған кезде – қандыкек алу әдеті, барымды заңдастырылған институттар, өзін-өзі ұстау және басқалар; қылмыстық құқық бұзушылықты азаматтық құқық бұзушылықтан бәсең ажыратуда; қылмыстық құқық бұзушылыққа жиі меншік құқығы болмаған кезде; қоғамның феодалданатын топтарының құқықтары артықшылықтарының таптық сипатында; жеке

меншік құқығын және басқару органдарына қарсы қылмыстарды бұзғаны үшін жазалау шараларының салыстырмалы адамгершілігінде; процестің ауызша түрінде және т.б.

Қазақтардың әдеттегі құқығының қайнар көздері: құқықтық, ауызша әдет-ғұрып (адат, заң); сот прецеденті; билер съездерінің ережелері (сирек) болды. Қазақтың әдеттегі құқығының тарихи ескерткіштеріне жүргізілген талдау ежелгі Қазақстанда мұндай алдын ала тергеу институты болмағанын, бірақ белгілі бір билік өкілеттіктері (хандар, би) немесе халық арасында сөзсіз беделі бар адамдардың (ақсақалдар, ру ақсақалдары және т.б.) ауызша рұқсаты түрінде әрекет еткенін көрсетті) қылмыс жасаған адамдарға қатысты белгілі бір мәжбүрлеу әрекеттерін жүргізді. Сондай-ақ, «Тәуке ханның мемлекеттік кодекстерінің жинағы (Жетіжарғы)» құқығының ең көне көзінде қазақ қоғамында қалыптасқан қылмыстық-процестік қатынастарды реттейтін нормалар болған, олар «шағымдарды шешу билер мен ақсақалдарға жүктелетінін» тікелей көрсеткен. Билер сотының тәжірибесі қазақтың әдеттегі құқығының қолданыстағы ережелерін толықтырды және кейіннен билер әдеттегі құқық нормасы ретінде қолдана алатын сот прецеденті болды. Билердің шешімдері негізінен фольклорлық дереккөздерде болды, себебі олар XIX ғасырдың екінші жартысына дейін жазбаша түрде рәсімделмеген болатын.

Қазақстанның қоғамдық өмірінің барлық салаларында түбегейлі өзгерістер Кіші жүздің 1731 жылы Ресейге қосылуынан кейін орын алды, бұл әдеттегі құқық пен сот прецеденттерінің ережелерінің негіздеріне әсер етті. 1734 жылы императрица Анна Ивановнаның нұсқауы негізінде Орынборда қазақтар мен орыстар арасында туындайтын істерді талдау үшін «арнайы сот» құрылды. Екатерина II-нің жарлығымен 1784 жылы Орынборда шекара соты құрылды, ол 1799 жылы Орынбор шекара комиссиясы болып қайта құрылып, қазақтар мен басқа да желілік тұрғындар арасында туындаған қылмыстық істерді қарады. Алайда, қылмыстық істердің көпшілігі мен барлық азаматтық істерді қазақ билер соты қарауды жалғастырды. Тек 1822 жылғы Сібір қырғыздары туралы жарғының негізінде мемлекетке опасыздық, кісі өлтіру, тонау, барымта, белгіленген билікке айқын бағынбау бүкілресейлік заңдарға сәйкес зерттелді. Қылмыстық істердің қалған санаттары жәбірленушінің тарапы алдын ала тергеу жүргізген «талап қою» санатына жатқызылды, ал түпкілікті тергеу мен сот қорытындысын билер соттары әдеттегі құқық негізінде жүргізді [1]. 1822 жылғы Сібір қырғыздары туралы жарғы билер соттарының үкімдеріне шағымдану тәртібі белгіленді. Үкімдер түпкілікті емес деп танылды, наразы тарап олардың бекітілуіне немесе бекітілмеуіне байланысты облыстық сатыға шағым бере алады.

Қазақтардың құқықтық мәдениетін, олардың өмір салтын өзгертпестен қылмыстық-процестік реттеуді енгізу әрекеттері сәтсіздікке ұшыраған болуы мүмкін және ол көптеген авторлармен сәтсіз деп бағаланды. Мәселен, мысалы, Ж.С. Мәжитова «анықтау органдары жүргізген тергеу әрекеттері қазақтардың үрейлі көңіл-күйін, сенімсіздігін тудырды, өйткені жәбірленушінің тарапы әдеттегі құқық нормаларына сәйкес осындай іс-шараларды өзі жүргізді» деп атап өтті [2].

Сайып келгенде, мұндай жағдай 1917 жылы Қазақстанда Кеңес өкіметінің құрылуына дейін байқалды, сол кезде ел аумағында жұмысшы-шаруа үкіметінің жарлықтарының ережелері қолданыла бастады, соған сәйкес қарапайым құқық нормалары өлкеде қолданылып, басшылыққа қабылдануы керек еді, себебі олар құқық негіздеріне және қабылданған кеңестік заңдарға қайшы келмеді. Алайда, Т.М. Культелеев келтірген мәліметтерге сәйкес, әдеттегі құқық нормаларын қолдану 1922 жылға дейін, басқа авторлардың зерттеулері бойынша – 1925 жылға дейін жалғасты [3].

1923 жылы 15 ақпанда Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетімен «РСФСР қылмыстық іс жүргізу кодексін бекіту туралы» қаулы қабылдағанымен, оның негізінде сол кездегі Қазақстан аумағында алдын ала тергеу жүргізу регламенттелген бірінші заңнама болып табылады. Осы ҚІЖК-нің 5-тармағында «тергеуші» деген сөздің астында – халықтық тергеушілер, губерниялық соттарда тұратын аға тергеушілер, халықтық Әділет комиссариаты мен Жоғарғы Сот жанындағы маңызды істер бойынша тергеушілер және әскери көлік трибуналдарының тергеушілері» делінген. Бұл ретте РСФСР ҚІЖК 14 тараудан

тұрды – VII тарау «қылмыстық іс бойынша іс қозғау», VIII тарау «анықтау туралы», IX тарау «алдын ала тергеу жүргізудің жалпы шарттары», X тарау «тергеу учаскелері туралы», XI тарау «айыптау және жауап алу», XII тарау «бұлтартпау шаралары», XIII тарау «куәгерлер мен сарапшылардан жауап алу», XIV тарау «тінту және алу», XV тарау «тексеру және куәландыру», XVI тарау «айыпталушының психикалық жағдайын анықтау», XVII тарау «алдын ала тергеудің аяқталуы», XVIII тарау «тергеушінің әрекеттеріне шағымдану», XIX тарау «істі тоқтату және сотқа беру жөніндегі прокурордың әрекеттері», XX тарау «істі тоқтату және сотқа беру бойынша соттың әрекеттері».

Қылмыстық іс жүргізу қызметі институты 1959 жылғы 22 шілдедегі Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінде 1960 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген және 1998 жылғы 1 қаңтарға дейін қолданыста болған жаңа қылмыстық іс жүргізу кодексінің қабылдануымен өзінің дамуының келесі кезеңін алды.

Осылайша, қылмыстық процестің даму тарихы заң шығарушының әрқашан біріздендіруге қол жеткізуге ұмтылғанын көрсетеді, бұған қылмыстық істердің жекелеген санаттары бойынша тергеу мерзімдерін қысқартудан (анықтау өндірісі); қолданыстағы сотқа дейінгі (материалдарды сотқа дейін дайындаудың хаттамалық нысаны) немесе сот (жеке айыптау істері) мерзімдерін қысқартудан бастап салалық заңнамаға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар дәлел бола алады) рәсімдер; дәлелдеуде ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану (хабарламаларды ұстау, келіссөздерді тыңдау және жазу, оқиға болған жерді тексеру кезінде куәгерлерді тарту мүмкін болмаған кезде техникалық құралдарды пайдалану және т.б.); тергеп-тексеру жүргізу кезінде айыпталушының да, жәбірленушінің де жеке басының құқықтарының кепілдіктері қысқартылғанға дейін (қылмыстық істердің санаттарына байланысты) қылмыстық процесті жүргізетін органдардың мамандануын енгізу (жәбірленушіні іс материалдарымен таныспай анықтау немесе тиісті қаулы шығармай айыпталушының мәртебесін белгілеу мүмкіндігі). Екінші жағынан, тергеушінің құқықтық мәртебесін арттыру, оны ведомстволық бағыныстылықтан шығару және тергеуде оған барынша процестік тәуелсіздік беру арқылы тергеу қызметінің тиімділігіне қол жеткізуге талпыныстар жасалды (мысалы, Қазақстанда Мемлекеттік тергеу комитетінің жұмыс істеу тәжірибесі). Соған қарамастан, Қазақстанның ұлттық құқығының қазіргі ережелерінде әдеттегі құқықтың жекелеген нормаларын және билердің сот ісін жүргізу ерекшеліктерін заңнамалық бекітудің мысалдарын табуға болады, атап айтқанда, ҚР ҚПК-де қылмыстық процестің осындай қағидаттары бекітілген, жариялылық ретінде, тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі негізінде сот ісін жүргізу, істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. Осылайша, қылмыстық сот ісін жүргізу саласында құқықтық саясат тұжырымдамасында 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге қойылған, оны сабақтастық пен кезеңділік негізінде одан әрі дамытуды көздейтін міндеттер іске асырылатынын айтуға болады.

Бүгінгі таңда кез келген мемлекет жүргізетін қылмыстық саясат қылмысқа қарсы күрес шараларымен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау және оның пайда болу себептерін жою саласын қозғайды. Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының тұжырымдамасы бүгінде қоғамды, мемлекетті және тұлғаны қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау саласындағы норма шығармашылық және құқық қолдану қызметінің мәнін, мақсатын, бағыттарын, басымдықтары мен тиімділік өлшемдерін айқындайтын, бірінші кезекте қылмыстық, қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару заңнамасының құралдары арқылы мемлекетте ресми қабылданған ережелер жүйесі ретінде ұсынылады [4].

Бұл тұрғыда қылмыстарды ашуға және тергеуге және істі сотта қарауға байланысты уәкілетті тұлғалардың қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен реттелген қызметі туралы, сондай-ақ уәкілетті субъектілер бір-бірімен және қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге тартылатын басқа да субъектілермен кіретін құқықтық қатынастар жүйесі туралы мәселе өзекті болып қала береді.

Қазақстан Республикасында 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген 2014 жылғы 4 шілдеде жаңа қылмыстық іс жүргізу кодексінің (бұдан әрі – ҚПК) қабылдануымен елдің барлық заң қоғамдастығы алдында тұжырымдамалық деңгейде сотқа дейінгі іс жүргізу құрылымын іс жүзінде өзгерткен қылмыстық-процестік заңнаманың жаңа моделіне көшу үшін оңтайлы жағдайлар жасау туралы мәселе туындады. Тергеу. Мәселен, жаңа ҚПК редакциясында: «жасырын тергеу әрекеттері», «қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері», «іс жүргізу келісімі жасалған істер бойынша іс жүргізу», сотқа дейінгі жедел тергеу және т.б. жаңа тараулар көзделген.

Алдын ала тергеу ең маңызды қылмыстық іс жүргізу институттарының бірі болып табылады. Көптеген жағдайларда қылмыстық істі сотта қарау алдын-ала тергеу жүргізбестен мүмкін болмас еді. Өкінішке орай, ҚР ҚПК бірқатар ұстанымдар бойынша әрқашан қоғамның қылмысқа қарсы күрес саласындағы объективті мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне бағдарланбайды және алдын ала тергеу тұжырымдамасына қатысты бөлігінде мінсіз емес.

Мысалы, заң тергеушіні полиция қызметкері ретінде айыптау тарапынан қылмыстық процеске қатысушылардың қатарына жатқызады. Нақты іс жүргізу қатынастарының қарапайым және түсінікті логикасы қылмыстық процестің кез-келген қатысушысы, оның ішінде айыпталушы тергеушіні кезекті айыптаушы емес, қоғам мен мемлекеттің тәуелсіз және бейтарап өкілі ретінде көргісі келетіндігін дәлелдейді. Ол қылмыстық процестің басында-ақ істің мән-жайын білікті түрде түсініп, оларға объективті құқықтық баға бере алады. Осы себепті тергеушінің іс жүргізу міндеттерін құрылымға енгізу өте күмәнді қылмыстық қудалау. Заң шығарушының мұндай шешімі тергеушінің қызметінде айыптаудың көрінісін тудыруы мүмкін, әділеттіліктің көрінісі ретінде сот төрелігін жүзеге асыру процесіне айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін.

Тергеу қызметінің баламасы тергеудің бүкіл процесіне енеді және тек заңнамалық реттелген процедуралармен ғана емес, сонымен қатар тергеуге қатысушылар арасындағы тиісті өзара әрекеттесуді қамтамасыз етумен, оларды таңдаумен, рұқсат етілген дәлелдемелерді алу үшін қалыпты жағдай жасаумен, қажетті тергеу әрекетін немесе процедуралық шешімді таңдаумен және т.б. байланысты ұйымдастырушылық сипаттағы мәселелермен байланысты. Іс жүргізіліп жатқан қылмыстық іс бойынша жұмысты білмеу немесе ұйымдастыра алмау тергеу қызметінің тиімділігін айтарлықтай төмендетеді, ол адам қызметінің кез келген басқа түрі сияқты жылдамдықтан, үнемділіктен, орындаудың қарапайымдылығынан тұрады және қылмыс жасалған сәтті жаза тағайындалған сәтке барынша жақындатуға бағытталған [5].

Сондай-ақ, заң шығарушының ситуациялық және құқықтық бейімделуді тиісті түрде түсінбестен және қажет етпестен бәсекелестіктің жекелеген элементтерін тікелей тергеу әрекеттерін жүргізу рәсіміне енгізуге деген ұмтылысы аз сенімді. Тергеу аппараты қызметінің заңдылығын процестік бақылау мен қадағалауды тиісінше ұйымдастыру шартымен ҚР ҚПК-де тергеушінің адамдарды жауапқа тарту мәселелеріндегі процестік өкілеттіктерін шектеу бойынша қабылданған шаралар ақталуы екіталай екенін де назардан тыс қалдыруға болмайды, жоғары әкімшілік және саяси лауазымдарды атқаратын және осы мақсатта қылмыстық істер бойынша ерекше іс жүргізуді енгізу. Әкімшілік-саяси аппараттың белгілі бір бөлігінің қылмыстық сот ісін жүргізу саласында артықшылықтар мен иммунитеттерге ие болуға деген ұмтылысы азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігінің Конституциялық қағидатына сәйкес келмейтіні анық.

Сондай-ақ, нормативтік құқықтық актілерді талдау заң шығарушының заңнамаға шетелдік азаматтардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізудің кейбір ерекшеліктерін қосқанын көрсетті, бірақ басқа нормативтік және заңға тәуелді актілер қылмыстық істер бойынша іс жүргізу процесінде шетелдік азаматтармен туындайтын қатынастарды реттеуде жеткіліксіз. Сонымен қатар, ішкі істер органдарының практикалық қызметкерлеріне жүргізілген сауалнама тергеушілердің жартысынан көбі екенін көрсетті, анықтаушылар мен жедел қызметкерлер шетелдік азаматтардың қатысуымен тергеу әрекеттерін дайындау мен жүргізуде қиындықтарға тап болады.

Кез келген мемлекет жүргізетін қылмыстық саясат қылмысқа қарсы күрес шараларымен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау және оның туындау себептерін жою саласын қозғайды. Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының тұжырымдамасы бүгінде қоғамды, мемлекетті және тұлғаны қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау саласындағы нормашығармашылық және құқық қолдану қызметінің мәнін, мақсатын, бағыттарын, басымдықтары мен тиімділік өлшемдерін айқындайтын, бірінші кезекте қылмыстық, қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару заңнамасының құралдарымен мемлекетте ресми қабылданған ережелер жүйесі ретінде ұсынылады [4].

Тергеу органдарының қызметін реттейтін негізгі құжат, ең алдымен, қылмыстық процестегі демократиялық принциптерді едәуір кеңейткен Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. А.С. Пиголкин атап өткендей, бұл мемлекеттің бүкіл құқықтық жүйесінің өзегі, жоғары заңды күші және оның нормаларының тікелей әсері бар [6].

Бұл жағдайда тақырыпқа қатысты ҚР Конституциясының 13-бабында, 14-бабында, 16-19-баптарында, 25-бабында, 34-бабында, 77-бабында бекітілген конституциялық ережелер маңызды мәнге ие екенін атап өткен жөн, тергеу іс-әрекетінің тек қоғамдық биліктің мүдделеріне жауап беретін айыптаушыға айналуына жол бермейтін ерекше маңызы бар.

Тергеу қызметін құқықтық реттеуге әсер ететін халықаралық құжаттардың ішінде 1948 жылғы 10 желтоқсандағы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 1950 жылғы 4 қарашадағы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық Конвенция, 1966 жылғы 19 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт сияқты нормативтік құқықтық актілерді бөліп көрсету қажет БҰҰ Бас Ассамблеясы қандай да бір нысанда ұсталған немесе қамауға алынған барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы (1988 жылғы 9 желтоқсандағы қарар), 1984 жылғы 10 желтоқсандағы азаптаудың және адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынастың немесе жазаның алдын алу жөніндегі Еуропалық конвенция, 1955 жылғы 30 тамыздағы тұтқындарға қатысты ең төменгі стандартты ережелер, БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 10 желтоқсандағы қарарымен қабылданған кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты БҰҰ-ның ең төменгі стандартты ережелері («Пекин ережелері»), Бас Ассамблеяның 1990 жылғы 14 желтоқсандағы қарарында қабылданған БҰҰ-ның құқықтық тәртіпті сақтау жөніндегі мінез-құлық кодексі, БҰҰ-ның бас бостандығынан айырылған кәмелетке толмағандарды қорғауға қатысты 1990 жылғы 14 желтоқсандағы ережелері түрмеге қамалмайтын шараларға қатысты ең төменгі стандарттық ережелері («Токио ережелері»), заңды түрде міндетті, бірақ олардың негізгі ережелерін тергеу органдарының қызметін реттеу бөлігінде салалық заңды қалыптастыру кезінде отандық заң шығарушы ескереді. Сондай-ақ, әртүрлі мемлекеттердің құқық қорғау органдарының қылмысқа қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастығы мәселелері шешілетін құқықтық көмек туралы шарттардың (мысалы, Ресей Федерациясы, Армения Республикасы, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова басшылары қол қойған азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және құқықтық қатынастар туралы Конвенция) практикалық маңызы зор, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан және Украина Кишинев қаласында 2002 жылғы 7 қазанда, Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 10 наурыздағы Заңымен ратификацияланған).

Алдын ала тергеу органдарының күнделікті қызметін регламенттейтін негізгі нормативтік-құқықтық акт ретінде Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодекстерін қараған жөн, онда қылмыстық процесс үшін аса маңызды барлық ережелер шоғырланған. Шын мәнінде, бұл тұтастай алғанда қылмыстық сот ісін жүргізудің бүкіл процесін және оның жекелеген бөліктерін, кезеңдерін, институттарын реттейтін құқықтық нормалардың жүйелі жиынтығы [7].

Келесі топқа Қазақстан Республикасының өзге де қылмыстық-процестік заңдары ұсынылады. Қазақстан Республикасындағы бұл заңдарға Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 21 желтоқсандағы «Ішкі істер органдары туралы», 1995 жылғы 21

желтоқсандағы «Ұлттық қауіпсіздік органдары туралы», 1997 жылғы 5 желтоқсандағы «Адвокаттық қызмет туралы», «Жедел-іздістіру қызметі туралы» (15.09.1994 ж.) сияқты заң күші бар жарлықтары жатады.

Бұл көздер осы органдардың негізгі функцияларын жүзеге асыру процесінде туындайтын қылмыстық іс жүргізу қатынастарын үзінді-үзік реттеумен сипатталады. Бұл заңдардың ережелері ҚПК ережелеріне сәйкес келеді, оларға қайшы келмейді, бірақ соңғысын толықтырады және дамытады.

Сондай-ақ, басқа заңдарға қолданыстағы заңнаманы толықтыру және өзгерту туралы заңдар кіреді. Бұл көздердің дербес реттеуші маңызы жоқ, бірақ ұлттық заңнаманы дамыту процесінде бұған қажеттілік жиі туындайды және жаңадан қабылданған актілер қылмыстық іс жүргізу кодексіне енгізілуге жатады. Бұл қолданыстағы салалық заңдарға белгілі бір ережелерді енгізуді көздейтін жекелеген ережелерді қабылдау арқылы жүзеге асырылады.

Л. Головки атап өткендей, ведомстволық нұсқаулықтарды шығару қажеттілігі келесідей түсіндіріледі. Полиция (оның құрамына алдын ала тергеу органдары да кіреді) атқарушы билік бөлімшелерінің бірі бола отырып (оның негізгі мақсаты қоғамдық тәртіпті күшпен қолдау болып табылады) қылмыстық процестің шеңберінде тек қылмыстық әрекеттің физикалық жолын кесуге және гипотетикалық қылмыстар туралы дәлелді мәліметтерді білікті жинауға дейін азайтылатын функцияларды ғана жүзеге асыра алады. Аталған функциялардың біріншісін орындау кезінде полиция жеке тұлғаның конституциялық құқықтарын сағатпен есептелетін өте қысқа уақытқа шектеуге құқылы. Жинау кезінде полицияда мұндай құқықтың дәлелі жоқ. Полиция қызметкері қылмыстық іс жүргізу құқығының тиісті бөлімі немесе заңның орындалуы үшін тиісті ведомство шығарған арнайы нұсқаулық орындайтын нұсқаулықты қатаң сақтауы керек [8].

Бұл тұрғыда қылмыстарды ашуға және тергеуге және істі сотта қарауға байланысты уәкілетті тұлғалардың қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен реттелген қызметі туралы, сондай-ақ уәкілетті субъектілер бір-бірімен және қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге тартылатын басқа да субъектілермен кіретін құқықтық қатынастар жүйесі туралы мәселе өзекті болып қала береді.

Шетелдік тәжірибені ескере отырып жүргізілген реформалар нәтижесінде қабылданған қылмыстық-процестік заңнама шарттарында Қазақстан Республикасында 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген 2014 жылғы 4 шілдеде жаңа қылмыстық-процестік кодекстің (бұдан әрі – ҚПК) қабылдануымен елдің барлық заң қоғамдастығы алдында тұжырымдамалық деңгейде сотқа дейінгі іс жүргізу құрылымын іс жүзінде өзгерткен қылмыстық іс жүргізу заңнамасының жаңа моделіне көшу үшін оңтайлы жағдайлар жасау туралы мәселе туындады [9]. Мәселен, жаңа ҚПК редакциясында: «Жасырын тергеу әрекеттері», «Қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері», «Іс жүргізу келісімі жасалған істер бойынша іс жүргізу», сотқа дейінгі жедел тергеу және т. б. жаңа тараулар көзделген.

Алдын ала тергеу ең маңызды қылмыстық іс жүргізу институттарының бірі болып табылады. Көптеген жағдайларда қылмыстық істі сотта қарау алдын-ала тергеу жүргізбестен мүмкін болмас еді. Өкінішке орай, ҚР ҚПК бірқатар ұстанымдар бойынша әрқашан қоғамның қылмысқа қарсы күрес саласындағы объективті мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне бағдарланбайды және алдын ала тергеу тұжырымдамасына қатысты бөлігінде мінсіз емес.

Мысалы, заң тергеушіні полиция қызметкері ретінде айыптау тарапынан қылмыстық процеске қатысушылардың қатарына жатқызады. Нақты іс жүргізу қатынастарының қарапайым және түсінікті логикасы қылмыстық процестің кез-келген қатысушысы, оның ішінде айыпталушы тергеушіні кезекті айыптаушы емес, қоғам мен мемлекеттің тәуелсіз және бейтарап өкілі ретінде көргісі келетіндігін дәлелдейді. Ол қылмыстық процестің басында-ақ істің мән-жайын білікті түрде түсініп, оларға объективті құқықтық баға бере алады. Осы себепті тергеушінің іс жүргізу міндеттерін құрылымға енгізу өте күмәнді қылмыстық қудалау. Заң шығарушының мұндай шешімі тергеушінің қызметінде

айыптаудың көрінісін тудыруы мүмкін, әділеттіліктің көрінісі ретінде сот төрелігін жүзеге асыру процесіне айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін.

Тергеу қызметінің баламасы тергеудің бүкіл процесіне енеді және тек заңнамалық реттелген процедуралармен ғана емес, сонымен қатар тергеуге қатысушылар арасындағы тиісті өзара әрекеттесуді қамтамасыз етумен, оларды таңдаумен, рұқсат етілген дәлелдемелерді алу үшін қалыпты жағдай жасаумен, қажетті тергеу әрекетін немесе процедуралық шешімді таңдаумен және т. б. байланысты ұйымдастырушылық сипаттағы мәселелермен байланысты. Іс жүргізіліп жатқан қылмыстық іс бойынша жұмысты білмеу немесе ұйымдастыра алмау тергеу қызметінің тиімділігін айтарлықтай төмендетеді, ол адам қызметінің кез келген басқа түрі сияқты жылдамдықтан, үнемділіктен, орындаудың қарапайымдылығынан тұрады және қылмыс жасалған сәтті жаза тағайындалған сәтке барынша жақындатуға бағытталған [10].

Сондай-ақ, заң шығарушының ситуациялық және құқықтық бейімделуді тиісті түрде түсінбестен және қажет етпестен бәсекелестіктің жекелеген элементтерін тікелей тергеу әрекеттерін жүргізу рәсіміне енгізуге деген ұмтылысы аз сенімді. Тергеу аппараты қызметінің заңдылығын процестік бақылау мен қадағалауды тиісінше ұйымдастыру шартымен ҚР ҚПК-де тергеушінің жоғары әкімшілік және саяси лауазымдарды атқаратын адамдарды жауапқа тарту және осы мақсатта қылмыстық істер бойынша ерекше іс жүргізуді енгізу мәселелеріндегі процестік өкілеттіктерін шектеу жөнінде қабылданған шаралар ақталуы екіталай екенін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Әкімшілік-саяси аппараттың белгілі бір бөлігінің қылмыстық сот ісін жүргізу саласында артықшылықтар мен иммунитеттерге ие болуға деген ұмтылысы азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігінің Конституциялық қағидатына сәйкес келмейтіні анық.

Сондай-ақ, нормативтік құқықтық актілерді талдау заң шығарушының заңнамаға шетелдік азаматтардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізудің кейбір ерекшеліктерін қосқанын көрсетті, бірақ басқа нормативтік және заңға тәуелді актілер қылмыстық істер бойынша іс жүргізу процесінде шетелдік азаматтармен туындайтын қатынастарды реттеуде жеткіліксіз. Сонымен қатар, Ішкі істер органдарының практикалық қызметкерлерінің сауалнамасы тергеушілердің, анықтаушылардың және жедел қызметкерлердің жартысынан көбі шетелдік азаматтардың қатысуымен тергеу әрекеттерін дайындау мен жүргізуде қиындықтарға тап болғанын көрсетті.

Жоғарыда көрсетілген және олардың қоғамдық маңыздылығына байланысты алдын-ала тергеудің кейбір басқа мәселелері жан-жақты теориялық талдауды қажет етеді және осы салада зерттеудің өзектілігі мен уақтылығын анықтайды.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Материалы по казахскому обычному праву / Под общ.ред. Т.М. Культелеева, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаева. – Алматы, 1998. – С. 88.
2. Мажитова Ж.С. Суд биев в пореформенный период (XIX век): современная российская и казахстанская историография вопроса // Университетский научный журнал. – 2015. – № 4. – С. 103.
3. Зиманов С.З. Казахский суд биев - уникальная судебная система. - Алматы: Атамұра, 2008.
4. О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года: Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 // akorda.kz.
5. Аширов Р.Д. Институт ускоренного производства как средство повышения эффективности советского уголовного процесса // Вопросы эффективности советского уголовного процесса. - Казань: «Издательство Казанского Университета», 1976. - С. 63.
6. Систематизация законодательства в Российской Федерации / Под ред. А.С. Пиголкина. - СПб., 2003. С. 90-91.
7. Курс лекций по Общей части уголовного процесса. – Барнаул, 2000. – С. 24.
8. Головкин Л.В. Новая роль судьи при производстве полицейского расследования в уголовном процессе постсоветских государств // Зангер. Вестник права Республики Казахстан. – 2010. – № 1(102). – С. 79-84.

9. Жомарт А.Ш. К вопросу об истории становления и развития института депонирования показаний потерпевшего, свидетеля в уголовном процессе Казахстана // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2(59) 2019. – С. 41-44.

10. Когамов М.Ч. Государственный следственный комитет: версии, опыт, проблемы, решения: 2-е изд. – Алматы: Жеты жаргы, 2004.

Авторлар туралы мәліметтер

Алдияров Ерлан Тойбазарович – Қазақстан Республикасы М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты көлік объектілерінде қауіпсіздікті ұйымдастыру кафедрасының аға оқытушысы, полиция майоры.

Мырзабаева Даметкен Раимовна – Қазақстан Республикасы М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе Заң институты көлік объектілерінде қауіпсіздікті ұйымдастыру кафедрасының аға оқытушысы, полиция майоры.

Алдияров Ерлан Тойбазарович – старший преподаватель кафедры организации безопасности на объектах транспорта Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М. Букенбаева, майор полиции.

Мырзабаева Даметкен Раимовна – старший преподаватель кафедры организации безопасности на объектах транспорта Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М. Букенбаева, майор полиции.

Aldiyarov Yerlan Toybazarovich – Senior Lecturer of the Department of Security organization at transport facilities of the Aktobe law institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukenbayev, police major.

Myrzabaeva Dametken Raimovna – Senior Lecturer of the Department of Security organization at transport facilities of the Aktobe law institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukenbayev, police major.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW

K.N. Shakirov¹, A.A. Aryn², A.B. Otarbayeva¹

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

EXAMINATION OF NORMATIVE LEGAL ACTS AND THEIR DRAFT IN THE EAEU COUNTRIES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

The article discusses the general rules for conducting an examination of regulatory legal acts draft in the Republic of Kazakhstan and in the EAEU countries. Since it is the examination of draft regulatory legal acts or an adopted regulatory legal act for its compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the legislation of the Republic of Kazakhstan that is especially relevant.

Based on the analysis, it is noted that the regulation of examinations of regulatory legal acts and their projects in the EAEU countries is not unambiguous, which, from the point of view of the Republic of Kazakhstan, requires its careful study and the use of best practices in the current legislation of our country. In addition, our legislation in this area requires certain adjustments in order not only to develop clear types of examinations, but also to obtain objective expert opinions in the process of their production.

Keywords: expertise, Republic of Kazakhstan, EAEU, legislation, regulations and their projects.

ЕАЭО елдеріндегі нормативтік-құқықтық актілер мен олардың жобаларына сараптама: салыстырмалы-құқықтық анализ жасау

Мақалада Қазақстан Республикасында және ЕАЭО елдерінде нормативтік-құқықтық актілердің жобаларына сараптама жүргізудің жалпы ережелері талқыланды. Себебі, нормативтік-құқықтық актілердің жобаларына немесе қабылданған нормативтік-құқықтық актілерге сараптама жүргізу ғана оның ҚР Конституциясына және ҚР заңнамасына сәйкестігін анықтау ерекше өзекті болып табылады.

Талдау негізінде ЕАЭО елдерінде нормативтік-құқықтық актілерге және олардың жобаларына сараптама жүргізуді реттеу біркәнді емес екендігі атап өтілді, бұл ҚР тұрғысынан оны мұқият зерделеуді қажет ететінін көрсетіп, ең үздік тәжірибені еліміздің қолданыстағы заңнамасын жетілдіруде пайдалану қажеттігін көрсетті. Сонымен қатар, осы саладағы заңнама сараптамалардың нақты түрлерін әзірлеп қана қоймай, оларды жасау процесінде объективті сараптамалық қорытындылар алу үшін белгілі бір түзетулер жасау қажеттігін байқауға болады.

Түйінді сөздер: сараптама, Қазақстан Республикасы, ЕАЭО, заңнама, нормативтік-құқықтық актілер және олардың жобалары.

Экспертиза нормативных правовых актов и их проектов в странах ЕАЭС: сравнительно-правовой анализ

В статье рассматриваются общие правила проведения экспертизы на проекты нормативно правовых актов в Республике Казахстан и в странах ЕАЭС. Так как именно проведение экспертизы проектов нормативных правовых актов либо принятого нормативного правового акта на предмет его соответствия Конституции РК и законодательству РК является особенно актуальным.

На основании проведенного анализа отмечается, что регламентация экспертиз нормативных правовых актов и их проектов в странах ЕАЭС не является однозначным, что с точки зрения РК требует внимательного ее изучения и использования передового опыта в действующем законодательстве нашей страны. Кроме того, наше законодательство в данной сфере требует внесения определенных корректировок с целью не только разработки четких разновидностей экспертиз, но и получения в процессе их производства объективных экспертных заключений.

Ключевые слова: экспертиза, Республика Казахстан, ЕАЭС, законодательство, нормативно-правовые акты и их проекты.

High-quality and effective legislation is one of the key factors of the successful development of society. Since only well-researched legal acts can effectively regulate all social relations in the country, they are able to effectively contribute to the solution of existing and emerging problems of the legal development of the state. Any inaccuracy or shortcomings in the process of lawmaking can lead to adverse consequences, up to distrust of the authorities.

At the same time, it should be considered that lawmaking activity, as one of the most important functions of the state, is a complex and multifaceted process that requires a careful and balanced approach in its organization. In this regard, the issues of ensuring the quality and effectiveness of the adopted regulatory legal acts are of relevance for any legal system. Taking into account the importance and complexity of this issue in legal science and practice, various methods and tools have been developed and are being applied both at the stage of preparing a regulatory legal act draft and during other stages of the procedure for its adoption, including by presenting special requirements for the professionalism of persons responsible for the preparation of normative legal acts drafts. One of these means is the examination of a normative legal act drafts or an earlier adopted act [1, p. 15]. It is the examination of regulatory legal acts drafts or an adopted regulatory legal act for its compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the legislation of the Republic of Kazakhstan that is especially relevant.

This measure can significantly improve the quality of the legislative process in the country, prevent possible conflicts, contradictions, and legal uncertainty in it, eliminate possible negative consequences in the implementation of the adopted regulatory requirements. At the same time, mandatory legal expertise of normative legal acts draft is a traditional and proven type of expertise, the main purpose of which is to build an effective system of legislation based on our scientific basis and meeting national interests.

It should be noted that the issues of quality and efficiency of legal acts are in the focus of modern legal science not only in the Republic of Kazakhstan, but also in other countries of the EAEU. Truly recognized that earlier in educational publications on normography, lawmaking, legislative technique, legal technique, rather modest attention was paid to the legal examination of normative legal acts, however, in the recent period, attempts have been made to develop a categorical apparatus and unify the issues to be clarified in the course of its implementation [2, p. 8].

However, the study of generalizations of the practice of producing legal expertise of normative legal acts presented in scientific publications of specialists, although they have become extensive, is not always identical.

So, for example, in their studies, scientists, referring to the classification of legal expertise, subdivide them into several types, which can contribute to high-quality and effective lawmaking. For example, A.V. Kudashkin singled out “depending on the need to obtain objective knowledge, the following types of examinations of regulatory legal acts and their projects: legal, criminological, anti-corruption, public, independent, environmental, scientific, linguistic, financial and economic, social, gender, technical, etc.” [3, p.17].

O.A. Korotkova names such types of legislative expertise as judicial, legal, gender, socio-psychological, normative-technical, hermeneutic, linguistic, scientific-prognostic, anti-corruption and economic [4].

E.V. Zhurkin, “depending on the field of knowledge, science, technology or art to which the subject of expertise belongs, he distinguishes biological, art criticism, historical, medical and social, scientific, legal, technical, financial, environmental, economic, ethnographic and other types of expertise of regulatory legal act” [5].

It turns out that the types of expertise given by the authors do not belong to legal ones, because, in their opinion, it has an independent status, along with the listed types.

E.V. Skurko also singles out legal expertise and expertise on the merits of the draft law. At the same time, substantive examination here means the issues of the need to regulate these social relations; whether the objective and subjective conditions of reality, in which the law is adopted and

the consequences of its adoption, have been investigated. Legal examination of the bill, according to E.V. Skurko is an assessment of the compliance of a draft law with the Constitution, its place in the system of current legislation and international treaties and the establishment of their quality in terms of the rules of legislative technique with the requirements of efficiency [6].

Obviously, the above types of examinations prove that at the stage of development and adoption of regulatory legal acts, depending on the area of regulation of their features, they must undergo different types of examinations.

Given the importance of the development and adoption of high-quality regulatory legal acts, in the territory of the Republic of Kazakhstan, special attention has been paid to the institution of their examination. The need for an examination of draft laws was recognized at one time in the republic, which was first introduced in 2002 by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2002 No. 598 “On measures to improve rule-making activities” (invalid by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 31, 2016 No. 497) [7]. According to which, the procedure for conducting scientific, legal, environmental, economic, financial, and other types of examinations was determined, depending on the legal relations regulated by the legislation.

Subsequently, the legal and organizational aspects of scientific expertise have undergone significant changes. The following expertise were introduced: scientific criminological expertise (in 2003), scientific legal expertise of draft law concepts (in 2007), scientific anti-corruption expertise (in 2009), scientific linguistic expertise (in 2011). Due to complaints about the quality, as well as the possibility of identifying corruption risks within the framework of legal expertise and scientific legal expertise, scientific anti-corruption expertise was excluded in 2014 [8].

In 2016, with the adoption of the Law “On Legal Acts”, the requirements for conducting a criminological examination, as well as a scientific legal examination of the concepts of draft laws, were eliminated. As for the financial expertise, the monitoring of the current legislation carried out by the Ministry of Justice showed that this type of expertise turned out to be “non-working”. In 2016, this type of examination was also abolished. Thus, to date, the types of examinations have undergone several changes and, in accordance with the current Law “On Legal Acts”, a scientific (legal, anti-corruption, linguistic, economic, etc.) examination of legislative acts draft is carried out in the country [9].

It should be noted that the Law uses two independent concepts: “legal expertise” and “scientific legal expertise”.

Firstly, legal expertise is part of the mechanism for state registration of normative legal acts, carried out by the justice authorities. So, in accordance with paragraph 1 of Art. 44 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Legal Acts” “state registration of a normative legal act includes the conduct of legal expertise by the justice authorities for the presence of a rule of law in the act and the decision on the need for its state registration, determining the compliance of a normative legal act with the legislation of the Republic of Kazakhstan and introducing it into Register of state registration of normative legal acts with the assignment of a state registration number.

Secondly, according to paragraph 8. Art. 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Legal Acts”, legal expertise is “checking a draft regulatory legal act or an adopted regulatory legal act for its compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the legislation of the Republic of Kazakhstan, including legislation in the field of combating corruption.” According to the Law, scientific anti-corruption expertise of legal acts draft should not be carried out by a state body but should be the prerogative of the scientific and expert community. According to regulatory legal acts draft submitted for consideration by the Parliament of the Republic of Kazakhstan, scientific expertise is mandatory, depending on the social relations regulated by them, except for cases when draft legislative acts are introduced in the manner of the legislative initiative of the President of the Republic of Kazakhstan, when scientific expertise may not be carried out [10].

Article 31 defines the persons and organizations that carry out the examination and the requirements for them. At the same time, it is worth noting that the scientific and legal expertise itself has been outsourced, while maintaining competitive functions between the experts included in the

Register. Such an approach makes it possible to involve not only legal scholars, but highly specialized specialists in the examination, thereby these measures are aimed at strengthening the quality of draft laws, as well as ensuring the stability of the country's legislation.

The legal grounds for regulating this type of expertise are the Law “On Legal Acts” of April 06, 2016 and the Government Decree “Some Issues of Organizing and Conducting Scientific Expertise” of June 8, 2021 No. 386, as well as the order of the Minister of Justice “On Certain Issues of Ensuring the Conduct of Scientific legal expertise of draft laws, international treaties, to which the Republic of Kazakhstan intends to become a party, as well as draft international treaties subject to ratification” dated June 24, 2021 No. 532 [11].

Article 32 of the Law regulates the issue of initiative when submitting regulatory legal acts draft for examination. So, in part 1 it is noted that the decision to conduct an examination of a draft regulatory legal act can be made:

1) the President of the Republic of Kazakhstan or, on his instructions, the Head of the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan, deputies of the Parliament of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan, submitting a draft to the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan in the manner of a legislative initiative;

2) an authorized body;

3) by the body-developer, if the regulations of this body or other regulatory legal acts grant these persons and structural subdivisions such a right.

Part 2 of the article stipulates that in cases where a draft normative legal act is prepared on a contractual basis, an examination of the project may be carried out at the decision of the customer of the project.

Thus, we can say that in the Republic of Kazakhstan, the examination of regulatory legal acts draft has been carried out for almost twenty years, during this time, due to the prevailing circumstances, some types of examinations have shown their inefficiency, while others have been introduced. The subjects that carry out scientific and legal expertise have also changed; at present it is outsourced.

Here, I would like to consider the experience of other EAEU countries regarding the examination of draft regulatory legal acts, since this experience can be useful for the Republic of Kazakhstan.

1. Russian Federation.

An analysis of the federal legislation of the Russian Federation “On Regulatory Legal Acts” makes it possible to single out the following types of expertise of regulatory legal acts and their drafts: legal expertise, scientific expertise, environmental expertise, anti-corruption expertise, risk expertise [12].

Legal expertise involves an assessment of a normative legal act in terms of the compliance of its provisions with the norms of the Constitution of the Russian Federation; links with the general system of current legislation; correlation with international legal acts; the validity of the choice of the form of the act; provision with financial, organizational and other measures, measures of responsibility (sanctions), incentives; compliance with the rules of legal technology. Legal expertise is carried out in order to develop federal government bodies within their powers arising from point A of paragraph 1 of Article 72 of the Constitution of the Russian Federation, together with government authorities of the constituent entities of the Russian Federation, of measures to ensure compliance with constitutions, charters, laws and other legal acts Constitution of the Russian Federation and federal laws.

The main subjects that carry out legal expertise of normative legal acts (their drafts) are: the Ministry of Justice of the Russian Federation and its territorial bodies; bodies of the prosecutor's office of the Russian Federation; legal departments of the executive authorities of the constituent entities of the Russian Federation, as well as representative (legislative) authorities of the constituent entities of the Russian Federation, which conduct legal expertise in relation to the normative legal acts adopted by them [13, p. 89].

Scientific expertise is carried out by scientific institutions and higher educational institutions of the relevant profile, experts from among scientists and specialists, depending on the content of the projects under consideration.

Environmental expertise is carried out by the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of the Russian Federation and its territorial bodies in accordance with the Federal Law “On Ecological Expertise”, other regulatory legal acts of the Russian Federation and regulatory legal acts of the constituent entities of the Russian Federation.

Anti-corruption expertise is carried out by the federal executive body in the field of justice, as well as bodies, organizations, their officials - in the manner prescribed by the regulatory legal acts of the relevant federal executive bodies. In accordance with the Federal Law of July 17, 2009 No. 172-FL “On Anti-Corruption Expertise of Regulatory Legal Acts and Draft Regulatory Legal Acts”, the legal and organizational foundations for the anti-corruption expertise of regulatory legal acts and draft regulatory legal acts have been established in order to identify corruption-causing factors in them and their subsequent elimination [14]. At the same time, the law does not define either the concept of expertise, or the requirements for experts, or the responsibility of persons who carry out this expertise. In development of the norms of this law, the corresponding Decree of the Government of the Russian Federation dated February 26, 2010 No. 96 “On anti-corruption expertise of regulatory legal acts and draft regulatory legal acts” [15] was adopted, which additionally approved the Rules of conducting anti-corruption expertise of regulatory legal acts and draft regulatory legal acts and methodology of conducting anti-corruption expertise of regulatory legal acts and draft regulatory legal acts.

Risk expertise, in accordance with which a regulatory legal act draft that affects the income or expenditure of the federal budget, the budgets of the constituent entities of the Russian Federation, local budgets and budgets of state off-budget funds, is subject to submission to the Ministry of Finance of the Russian Federation for a conclusion, which provides an assessment of the financial consequences making appropriate decisions for the specified budgets and extra-budgetary funds.

2. Republic of Belarus.

In accordance with the Law of the Republic of Belarus “On Normative Legal Acts” 130-3 dated July 17, 2018, a mandatory legal examination (Art. 47) is provided; in cases determined by law, a criminological examination (Art. 49) and other types of examinations (Art. 45) (financial-economic, environmental, linguistic and other expertise) [16]. A distinctive feature of the legislation of the Republic of Belarus can be called the passage of legal expertise of normative legal acts, the evaluation criteria are expanded and include an assessment of compliance with both international treaties and other international legal acts, including the requirements for unification and harmonization of legislation within the framework of integration associations, a member of which one is the Republic of Belarus.

The legislation also establishes the rules for conducting a mandatory legal examination of non-normative legal acts, local acts, technical regulatory legal acts that are not related to the field of technical regulation and standardization (Articles 47-48; 5, p. 3.6; 6, p. 1.1). The fact that the objects subject to mandatory legal expertise in the Republic of Belarus include not only regulatory legal acts, but also draft technical regulatory legal acts that are not related to the field of technical regulation and standardization, non-normative legal acts and local acts prepared by law-making bodies, - their legal services, is quite interesting from a legal point of view and deserves attention. In other EAEU countries, non-normative legal acts are not subject to mandatory legal expertise.

Mandatory legal expertise of a draft code is carried out within thirty days, another draft law - within fourteen days, a draft of another regulatory legal act - within five working days from the date of their receipt, unless otherwise provided by legislative acts.

If it is necessary to obtain additional information, as well as for particularly complex draft regulatory legal acts, the head of the state body (organization) carrying out the mandatory legal examination of the draft regulatory legal act, in agreement with the subject of the right to legislative initiative (state body (organization), which sent the draft regulatory legal act for mandatory legal expertise) a longer term for the mandatory legal expertise may be established.

In accordance with paragraph 1 of Art. 49. normative legal acts draft (normative legal acts) are subject to criminological examination in cases and in the manner determined by the President of the Republic of Belarus.

Criminological examination is carried out to identify in draft regulatory legal acts norms, the application of which may result in negative consequences in various areas of public relations due to the presence of criminogenic risks.

Risks of a criminogenic character are understood as destructive factors contained in draft regulatory legal acts (regulatory legal acts) that create objective prerequisites (conditions) for motivating illegal behavior or abuse of the right (powers, legally protected interests), regardless of whether such behavior is a criminally punishable act.

According to paragraph 1 of Art. 40 subjects of the rule-making initiative are state bodies, other organizations (officials), citizens who, in accordance with the law, have the right to submit to the rule-making body (official) a draft normative legal act or a reasoned proposal on the need for adoption (publication), amendment, official interpretation, suspension, renewal, extension and termination of a normative legal act (its structural elements). Paragraph 2. State bodies, other organizations (officials), citizens who are not subjects of a rule-making initiative, submit a draft normative legal act or a reasoned proposal for the adoption (issue), amendment, official interpretation, suspension, renewal, extension and termination of the normative legal act (its structural elements) to state bodies (officials) having the appropriate powers, in the manner prescribed by law.

3. Republic of Armenia.

According to paragraph 1 of Art. 6 of the Law of the Republic of Armenia “On Normative Legal Acts” dated 21.03. In 2018, a state-legal examination was carried out to determine the compliance of the draft regulatory legal act with the Constitution and the law “On regulatory legal acts” [17]. P. 2 Art. Article 6 states that a draft normative legal act is subjected to an examination at the Ministry for the Development and Implementation of the Government's Policy in the Sphere of Justice, after which a conclusion is issued. Paragraph 3. Draft legislative and subordinate normative legal acts are subject to mandatory expertise, except for the cases provided for by this Law. Paragraph 4. The draft normative legal act, together with the rationale, is sent for examination to the body or member of the Government authorized to adopt the relevant act. However, in Art. 6 of the law establishes the terms of the legal examination of the draft regulatory legal act, namely: “... the completion of the examination of the draft legal act must be given within 15 working days from the date of entry into force of the draft regulatory legal act, unless otherwise provided by this law. The examination of a draft of a more complex or extensive regulatory legal act may be extended for up to ten working days” (P. 6, Article 6). In addition, in this article, the subject of the legislative initiative or the state authority that initiated the examination of the draft by-law is guaranteed the timely implementation of the examination procedure: “... if the ministry does not issue an expert opinion on the draft by-law or does not extend the term, the body adopting the act may accept and send it without publishing an expert opinion” (P. 7, Article 6).

In Art. 7 specifies normative legal acts that are not subject to examination, according to which 1. Draft resolutions of the Government on the declaration of martial law and a state of emergency are not subject to examination. 2. Draft decisions of the Council of the Central Bank aimed at determining the norm of required reserves or special economic norms, the amount of the calculated rate of bank interest by the Central Bank, are not subject to examination. In the event of significant shocks in the financial markets, or a real danger of their occurrence, or a declaration of martial law or a state of emergency, the Central Bank has the right not to send decisions on determining the economic standards for the activities of banks and restrictions on financial activities. mandatory check-ups. 3. Normative legal acts on calling a referendum or elections, as well as draft normative legal acts of the Central Election Commission during the election period are not subject to expert examination. 4. Draft decisions of the Commission for the Regulation of Public Services of the Republic of Armenia on tariffs, mandatory payments and their amounts are not subject to expert examination.

4. Kyrgyz Republic

In accordance with paragraph 1 of Art. 20 of the Law of the Kyrgyz Republic dated July 20, 2009 No. 241 “On normative legal acts of the Kyrgyz Republic” normative legal acts draft on ensuring the constitutional rights, freedoms and duties of citizens; legal status of public associations, mass media; state budget, tax system; environmental safety; fight against crimes; introduction of new types of state regulation of entrepreneurial activity should be subject to legal, human rights, gender, environmental, anti-corruption and other scientific expertise (depending on the legal relations that the draft regulatory legal act is aimed at regulating) [18]. In accordance with paragraph 3 of this article, the examination may be carried out by invited scientists and specialists from other states. The project can be sent for scientific expertise to an international organization. Clause 4. Persons who were not directly involved in the preparation of the draft normative legal act should be involved as experts. Paragraph 5. Accreditation of independent experts (individuals and legal entities) for the right to carry out specialized types of examinations is carried out by the authorized state body in the field of accreditation, determined by the Government.

The given data show that within the framework of the EAEU, the legal regulation of the institution of examination of regulatory legal acts and their projects are of a different nature. Also, almost all EAEU countries, except for the Kyrgyz Republic, adopted (2018-2020) a new law in this area.

In the legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, the types of examinations carried out for regulatory legal acts are detailed and a definition is given to each of them.

The legislation of the Republic of Armenia provides a general description of the ongoing state-legal examination of normative legal acts and their drafts, but the detailed definition is not displayed in the law.

In the legislation of the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the deadlines for completing the examination of a draft legal act are clearly indicated. In the Republic of Kazakhstan, the terms for conducting the examination are established by separate Resolutions, for example, in paragraph 18 of Article 4 of the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan “On Certain Issues of Conducting Scientific Anti-Corruption Expertise” dated July 16, 2020 No. 451 scientific anti-corruption expertise is carried out within a period not exceeding 15 working days from the date of submission to the draft coordinator of the legislative act and materials to it, and within a period not exceeding 10 working days from the date of submission to the project coordinator of the by-law normative legal act and materials to it [19]. If necessary, the period established in part one of this paragraph may be extended to 5 working days with the consent of the developer, except for cases when there is an instruction from the President of the Republic of Kazakhstan, the leadership of the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan, the Security Council of the Republic of Kazakhstan, the Government of the Republic of Kazakhstan on the need for its carrying out.

It is also interesting that in the Republic of Belarus legal expertise is mandatory, while in the Republic of Kazakhstan, only for regulatory legal acts draft submitted for consideration by the Parliament of the Republic of Kazakhstan, scientific expertise depends on the public relations regulated by them. In addition to draft legislative acts submitted for consideration by the Parliament of the Republic of Kazakhstan, drafts of other regulatory legal acts are also subject to mandatory scientific anti-corruption expertise. Draft regulatory legal acts, the implementation of which may lead to negative impacts on the environment, are also subject to mandatory state environmental expertise.

The legislation of the Republic of Armenia contains a detailed list of normative legal acts where state-legal expertise is not required. In the Republic of Kazakhstan, scientific legal, scientific economic and scientific anti-corruption expertise is not carried out on draft laws on the republican budget, on a guaranteed transfer from the National Fund of the Republic of Kazakhstan, on the volume of transfers of a general nature between the republican and regional budgets, budgets of cities of republican significance, the capital and projects laws on amendments and additions to them, as well as on other acts.

It should be noted here that the indication of the mandatory examination of regulatory legal acts is a positive factor in the Republic of Kazakhstan, at the same time, the position of the legisla-

tor is not entirely clear, allowing for the optional scientific examination of draft legislative acts recommended as a legislative initiative of the President of the Republic Kazakhstan. It is quite natural that the draft laws initiated by the Head of State most often require urgent adoption, however, in terms of their content, when compared with other normative acts, they should have the same status from the point of view of law enforcement, which should not exclude the obligatory nature of their scientific expertise for compliance with those presented by themselves. legislators' requirements. We consider this provision to be a significant gap in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Legal Acts", which is a prerequisite for the introduction of corruption-prone norms into regulations, especially since the version of this law that was in force before the recent changes excluded anti-corruption expertise as an independent class.

Thus, it is easy to see that the regulation of examinations of regulatory legal acts and their projects in the EAEU countries is not unambiguous, which, from the point of view of the Republic of Kazakhstan, requires its careful study and the use of best practices in the current legislation of our country. Moreover, in our opinion, our legislation in this area requires certain adjustments in order not only to develop clear types of examinations, but also to obtain objective expert opinions in the process of their production.

The article was written within the framework of grant funding for research by young scientists under the Zhas Galym project for 2022-2024: AP14972687. Project name: Independent anti-corruption examination of regulatory acts as means of ensuring activities of law enforcement agencies in protecting national security.

List of used literature

1. Bogoleiko A.M. On the issue of determining the quality and effectiveness of normative legal acts and their projects of public authorities. // Improving the quality of legislation as a means of legal security: materials of the international. round table, Minsk, Belarus, November 16, 2018 / Belarusian State University, Faculty of Law, Dept. constitutional law; [ed. G.A. Vasilevich, T. S. Maslovskaya]. – Minsk: BSU, 2019. – P. 15-27.
2. Yurkovskiy, A. V. Anti-corruption expertise of normative legal acts and their projects / A.V. Yurkovskiy, O.V. Kostyunina, V.P. Lyubushkina. – Irkutsk Law Institute (branch) of the Academy of the Prosecutor General's Office of the Russian Federation, 2014. – 91 p.
3. Kudashkin A.V. Anti-corruption expertise: theory and practice: scientific and practical guide. – M., 2012. – P. 17.
4. Korotkova O.A. Examination of bills and legislative acts: theoretical and legal aspect: diss ... cand. legal Sciences. – M. 2010. – P. 28-31.
5. Zhutkina E.V. Legal expertise of a normative legal act as a means of improving the effectiveness of legislation: c.l.s. dis. ... – M., 2009. – P. 49.
6. Skurko E.V. Some issues of integration of expert knowledge into legislative activity // Representative power – XXI century: legislation, comments, problems. 2002. – No. 2-3. – P. 46.
7. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2002 No. 598 "On measures to improve the rule-making activity" (Voided by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 31, 2016 No. 497) / Information and legal system of NPA "Adilet" [Electronic resource]. – Access mode: Омерахпосовершенствованиюнормотворческойдеятельности - ИПС "Әділет" (zan.kz).
8. Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the issues of delineation of powers between levels of government" dated September 29, 2014 No. 239-V / Information and legal system of NPA "Adilet" [Electronic resource]. – Access mode: О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам разграничения полномочий между уровнями государственного управления - ИПС "Әділет" (zan.kz)
9. Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V "On legal acts" / Information and legal system of NPA "Adilet" [Electronic resource].- Access mode: On legal acts - "Adilet" LIS (zan.kz)
10. Gabdualiev M.T. To the question of the need to introduce anti-corruption expertise of draft regulatory legal acts./ Information and legal system NPA "zakon.kz" [Electronic resource].- Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35832577&pos=3;-53#pos=3;-53

11. Kazbaeva A.G. Issues of improving the institute of scientific legal expertise in Kazakhstan. / Information and legal system NPA “zakon.kz” [Electronic resource]. – Access mode: Вопросы совершенствования института научной правовой экспертизы в Казахстане (Казбаева Асель Габиденовна, заместитель директора РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан») (zakon.kz)
12. On normative legal acts in the Russian Federation (initiative draft federal law). 5th ed., revised and additional / handed. count T. Ya. Khabrieva, Yu. A. Tikhomirov. – M., 2019. – 88 p.
13. Guidelines for the preparation of municipal regulatory legal acts / authors-compilers: Atagimova E. I., Makarenko T. N., Rybakova O. S., Sarapkina E. N. – M., 2018. – 136 p.
14. Federal Law No. 172-FZ dated July 17, 2009 “On Anti-Corruption Expertise of Regulatory Legal Acts and Draft Regulatory Legal Acts” / [Electronic resource]. – Access mode: They are subject to anti-corruption expertise. Anti-corruption expertise of regulatory legal acts and their projects: theory and practice. Normative legal acts and their drafts (anavotograf72.ru)
15. Decree of the Government of the Russian Federation “On anti-corruption expertise of regulatory legal acts and draft regulatory legal acts” dated February 26, 2010 No. 96. / [Electronic resource]. – Access mode: Постановление Правительства РФ от 26.02.2010 N 96 (ред. от 10.07.2017) “Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов” (вместе с “Правилами проведения антикоррупционной экспертизы нормативных... \ Консультант Плюс (consultant.ru)
16. Law of the Republic of Belarus “On regulatory legal acts” 130-3 dated 07/17/2018 / [Electronic resource]. – Access mode: National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus (pravo.by)
17. Law of the Republic of Armenia “On normative legal acts” dated 21.03.2018 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=129477>
18. Law of the Kyrgyz Republic “On regulatory legal acts of the Kyrgyz Republic” dated July 20, 2009 No. 241 / [Electronic resource]. – Access mode: Law of the Kyrgyz Republic dated July 20, 2009 No. 241 “On regulatory legal acts of the Kyrgyz Republic” (minjust.gov.kg)
19. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan “On some issues of conducting scientific anti-corruption expertise” dated July 16, 2020 No. 451 / Information and legal system of NPA “Adilet”. [Electronic resource]. – Access mode: О некоторых вопросах проведения научной антикоррупционной экспертизы - ИПС “Әділет” (zan.kz)

Information about authors

Shakirov Karimzhan Nurumovich – Doctor of Law, Professor of the Department of International Law, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University.

Aryn Aizhan Arynkyzy – PhD, Director of the Center for Teaching Excellence, Almaty Management University.

Otarbayeva Aina Bolatovna – Master of Law, Senior Lecturer, Department of International Law, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University.

Шакиров Каримжан Нурумович – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық қатынастар факультеті халықаралық құқық кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы.

Арын Айжан Арынқызы – Алматы Менеджмент Университеті, Педагогикалық шеберлік басқармасының директоры, PhD,

Отарбаева Айна Болатовна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық қатынастар факультеті халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі.

Шакиров Каримжан Нурумович – профессор кафедры Международного права факультета международных отношений КазНУ им. аль-Фараби, доктор юридических наук.

Арын Айжан Арынқызы – Директор Управления педагогического мастерства Алматы Менеджмент Университета, PhD.

Отарбаева Айна Болатовна – старший преподаватель кафедры международного права факультета международных отношений КазНУ им. аль-Фараби, магистр юридических наук.

Ә.А. Жақсылықбаева¹, С.Ж. Сулейменова¹, А.А. Аубакирова²

¹«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАР ШЕҢБЕРІНДЕГІ КРИПТОАКТИВТЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Бұл жұмыста авторлар криптоактивтерді шығару, қорғау және айналым саласындағы мемлекетаралық бірлестіктердің құқықтық реттеу тәжірибесін талдайды. Бұл талдау криптоактивтердің субъективті құрамы мен түрлерін олардың мақсаттарына, бағыттылығына (токендеріне) байланысты неғұрлым нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Осы мақаланы жазу кезінде жалпы ғылыми және жеке ғылыми сипаттағы әдістер, соның ішінде салыстырмалы-құқықтық, логикалық және ресми-құқықтық әдістер қолданылды. Зерттеу барысында MiCA regulation деп аталатын Еуропалық Парламент пен кеңестің криптоактивтер нарығы және 2019/1937 (ЕО) Директивасына өзгерістер енгізу туралы Қаулысы, виртуалды активтерге және ФАТФ виртуалды активтер қызметтерін жеткізушілерге (2021) тәуекелге бағдарланған тәсіл бойынша жаңартылған Нұсқаулық және тәжірибе мен әртүрлі шет елдердің заңнамасы негізге алынды.

Авторлар криптоактивтерді реттеудің неғұрлым табысты тетігіне сүйене отырып, криптоактивтерді (майнерлер) шығаруды жүзеге асыратын субъектілердің және криптоактивтер саласында өз қызметтерін ұсынатын субъектілердің (провайдерлердің) тұжырымдамалық аппаратын ажырату керек деген қорытындыға келді. Бұл мәселе криптоактивтер нарығының айналымы барысында жауапкершілік, салық салу, рұқсат ету шеңберін неғұрлым нақты айқындау үшін қажет екендігі дәлелденді.

Авторлар сонымен қатар бұл халықаралық тәжірибені отандық юрисдикция аясында қолданудың тиімділігін талдай отырып, оның біздің жағдайда қаншалықты оңтайлы әсер ететіндігіне тоқталады.

Түйінді сөздер: криптоактив, виртуалды актив, цифрлық актив, криптовалюта, таңбалауыш, ЕО, ФАТФ.

Правовое регулирование криптоактивов в рамках международных организаций

В данной работе авторы анализируют опыт правового регулирования межгосударственных объединений в сфере выпуска, защиты и оборота криптоактивов. Данный анализ позволит более четко разобрать субъектный состав и виды криптоактивов в зависимости от их целей, направленности (токены).

При написании данной статьи были использованы методы общенаучного и частнонаучного характера, в том числе сравнительно- правовой, логический и формально-юридический. За основу были взяты Регламент европейского парламента и совета о рынках криптоактивов и внесении изменений в Директиву (ЕС) 2019/1937, так называемый MiCA regulation, Обновленное Руководство по риск-ориентированному подходу к виртуальным активам и Поставщикам услуг виртуальных активов ФАТФ (2021) и опыт, законодательство различных зарубежных стран.

Авторы пришли к выводу что опираясь на более успешный механизм регулирования криптоактивов стоит разграничить понятийный аппарат субъектов осуществляющих выпуск криптоактивов (майнеров) и субъектов предоставляющих свои услуги в сфере криптоактивов (провайдеры). Данный вопрос более четче определить рамки ответственности, налогообложения, дозволенности в ходе оборота рынка криптоактивов.

Авторы также озадачены вопросом стоит ли перенимать международную практику в рамках отечественной юрисдикции, если да то насколько оно эффективно и положительно скажется на нашей практике.

Ключевые слова: криптоактив, виртуальный актив, цифровой актив, криптовалюта, токен, ЕС, ФАТФ.

Legal regulation of cryptoassets within the framework of international organizations

In this research, the authors analyze the experience of legal regulation of intergovernmental organizations in the field of release, protection and circulation of cryptoassets. This analysis will make it possible to more clearly analyze the subject composition and types of crypto assets, depending on their goals, direction (tokens).

Methods of general scientific and private scientific nature, including comparative legal, logical and formal legal were used. The analyse was based on the Resolution of the European Parliament and the Council on crypto asset markets and amendments to Directive (EU) 2019/1937, the so-called MiCA regulation, Updated Guidelines on a risk-based Approach to Virtual assets and Virtual Asset Service Providers FATF (2021) and experience, legislation of various foreign countries.

The authors came to the conclusion that relying on a more successful mechanism for regulating crypto assets, it is worth distinguishing the conceptual apparatus of entities issuing crypto assets (miners) and entities providing their services in the field of crypto assets (providers). This issue should more clearly define the scope of responsibility, taxation, and permissiveness during the circulation of the crypto assets market.

The authors is also puzzled by the question whether it is worth adopting the international practice within the domestic jurisdiction, if so, how effective and positive it will be for our practice.

Key words: cryptoasset, virtual asset, digital asset, cryptocurrency, token, EU, FATF.

Кіріспе

Өздеріңіз білетіндей, криптовалюта өзінің дамуының бастапқы кезеңінде мемлекет тарапынан да, халықаралық бірлестіктер тарапынан да өз ерекшелігіне байланысты қорқыныш пен күмән тудырды. Басты алаңдаушылық оның қандай да бір елдің заңнамасына бағынбауы болды. Былайша айтқанда, крипто нарығының өздігімен пайда болуы кез-келген құқықтық өрістерден тыс жүзеге асырылды. Мұның түсіндірмесі-криптовалюта материалдық әлемнің объектісі емес және мемлекет пен халықаралық қауымдастық тарапынан қол жеткізуі қиын және реттелетін кеңістікте, яғни виртуалды желіде - Интернетте әрекет етеді. Бірақ ұзақ уақыт бойы криптовалюта нарығын елемеу мүмкін болмады.

Криптовалюта айналымына байланысты тәуекелдер, ең алдымен, ақшаны жылыстату, терроризмді қаржыландыру, көлеңкелі экономика және т.б. сияқты қылмыстық әрекеттермен байланысты. Алайда, мемлекеттер криптовалютанан төлем құралы немесе электронды ақша ретінде енгізе алмады, бұл оңтайлы әрі дұрыс шешім деп санаймыз, себебі криптовалютаның ерекшеліктері оларды ақша санатына жатқызуға мүмкіндік бермейді. Мұндай ерекшеліктерді олардың орталықсыздандырылуы, транзакцияның анонимділігі, тиісті уәкілетті органдарға есеп бермеуі және т. б. Тіпті мұндай қадамға цифрлық ақша идеясы пайда болған ел – Жапония, қаржылық құқықтық тәртібі дамыған ел – Швейцария, экономикалық аймақтық гегемондар – Қытай мен АҚШ және т. б. бел буған жоқ. 2021 жылдың шілдесінде заңды төлем құралы ретінде Биткойнді (BTC) заңды түрде бекіткен жалғыз ел Сальвадор ғана болды [1]. Мұндай тәжірибе сәтсіздікке ұшырайтынын мойындау керек, себебі биткойнге заңды төлем құралы мәртебесін бергеннен кейін Халықаралық қаржы қоры Сальвадорға 1,3 млрд несие беруден бас тартты, бұл биткойннің қаржылық тұрақсыз виртуалды актив болып табылатындығынан бас тартуға түрткі болды [2]. Бұл Сальвадор Биткойнді заңды төлем құралы ретінде қабылдауға байланысты соңғы кедергі емес деп санаймыз. Сондай-ақ, криптоактивтер айналымы саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өткен жөн, өйткені крипто-активтер әзірленетін таратылған тізілім жүйесінің (DLT) өзі

трансұлттық шекараларды танымайды. Осылайша, осы жұмысты зерттеудегі халықаралық аспект еш күмән тудырмайды.

Халықаралық аспект күмән тудырмайтынын қайталай отырып, Алисия Шмитдтің пайымдауын келтіру жөн деп санаймыз: «физикалық қолма-қол ақшадан айырмашылығы, виртуалды активтер юрисдикция шекараларын тез және оңай кесіп өтуі мүмкін және бұл тәуекелдерді жою үшін халықаралық ынтымақтастықпен жаңа тәсіл қажет» [3, 333].

Бүгінгі күні криптоактивтердің саласын реттейтін кодификацияланған халықаралық акт әлі жоқ. Алайда, үкіметаралық ұйымдар шеңберінде ұсыныстар мен стандарттар түрінде жеке қабылданған актілер бар. Осындай бірлестіктердің бірі ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобы (бұдан әрі-ФАТФ) болып табылады. Қазақстан Республикасы ФАТФ типі бойынша өңірлік бірлестіктер тобына кіретін қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық Топтың (ЕАТ) қатысушысы болып табылады. ҚР 2012 жылғы 21 ақпанда ратификациялаған 2011 жылғы 4 шілдедегі Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топ туралы келісімге сәйкес ЕАТ-тың негізгі мақсаты «ЕАТ-қа мүше мемлекеттердің ФАТФ ұсынымдарына сәйкес қылмыстық кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимылдың халықаралық жүйесіне өңірлік деңгейде тиімді өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығын және интеграциясын қамтамасыз ету» болып табылады.

Осылайша, 2019 жылы ФАТФ шеңберінде виртуалды активтер мен виртуалды активтер провайдерлері бойынша тәуекелге бағдарланған тәсілді қолдану бойынша нұсқаулық қабылданды [4]. Алдымен виртуалды активтер сөзі нені білдіретінін талдайық. ФАТФ Глоссарийіне сәйкес виртуалды активтер – бұл цифрлық түрде саудаланатын немесе аударылатын және төлемдер немесе инвестициялар мақсатында пайдаланылуы мүмкін құнды сандық түрде көрсету құралы. Сондай-ақ, фиат валютасы цифрлық түрде виртуалды активтердің түсінігіне жатпайды, басқаша айтқанда электрондық ақша виртуалды активтер емес. Біздің отандық заңнамамызға келетін болсақ, «Ақпараттандыру туралы» Заңға сәйкес криптоактивтер цифрлық актив ретінде қарастырылады, сондай-ақ осы Заңда келесідей анықтама берілген: цифрлық актив - қаржы құралы болып табылмайтын криптография және компьютерлік есептеулер құралдарын пайдалана отырып, электрондық-цифрлық нысанда жасалған мүлік, сондай-ақ электрондық-цифрлық актив мүліктік құқықтарды куәландыру нысаны. Бірақ ҚР-да цифрлық активтердің қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген түрлері бар екенін атап өткен жөн. Алайда, Ақпараттандыру туралы Заңда көрсетілген жоғарыда аталған анықтама деп қамтамасыз етілген цифрлық активтер түсініледі. Қамтамасыз етілмегендер «Астана» халықаралық қаржы орталығының актілерімен реттеледі. Азаматтық заңнама цифрлық активтерді мүліктік игіліктерге жатқызады, бұған ҚР АҚ 115-бабының 2-1-тармақшасы дәлел бола алады [5]. Ал АХҚО ФАТФ сияқты оларды инвестицияларға жатқызады.

ФАТФ ұсыныстарына сәйкес виртуалды активтер қызметтерін жеткізушілер өз қызметін жүзеге асыру үшін олар құрылған юрисдикцияларда тіркелуі немесе лицензия алуы керек [4]. Сондай-ақ, ФАТФ 77 ұсынысына сәйкес «елдерді виртуалды активтер провайдерлерін лицензиялауға және/немесе тіркеуге жауапты бір немесе бірнеше органдарды тағайындауға шақырады» деп айтылған. Біздің тәжірибемізде мұндай орган қаржы саласында ерекше құқықтық режимі бар АХҚО болып табылады. Түсіндіруді және ажыратуды қажет ететін сәттер мен ұғымдар бар, мысалы, майнер және виртуалды активтер қызметтерін жеткізуші. Ақпараттандыру туралы Заңда «цифрлық активтерді шығару, олармен сауда-саттықты ұйымдастыру, сондай-ақ цифрлық активтерді ақшаға, құндылықтарға және өзге де мүлікке айырбастау жөніндегі қызметтерді ұсыну жөніндегі қызметті жүзеге асыратын тұлға» деген ұғым бар, ал ФАТФ Глоссарийіне сәйкес виртуалды активтер қызметтерінің провайдері басқа жеке немесе заңды тұлға үшін немесе оның атынан төменде көрсетілген бір немесе одан да көп қызмет түрлерін немесе операцияларды

коммерциялық негізде жүзеге асыратын кез келген жеке немесе заңды тұлға болып табылады:

- виртуалды активтерді фиат валютасына және кері айырбастау;
- виртуалды активтердің бір немесе бірнеше нысанын басқа виртуалды активтерге айырбастау;
- виртуалды активтерді аудару;
- виртуалды активтерді немесе виртуалды активтерді бақылауға мүмкіндік беретін құралдарды жауапты сақтау және/немесе басқару; және
- эмитенттің виртуалды активтерін ұсынуға және/немесе сатуға байланысты қаржылық қызметтерді ұсынуға және ұсынуға қатысу.

Жеке және заңды тұлғалар үшін ФАТФ тіркеу мен лицензиялаудың әртүрлі тетіктерін ұсынады.

Жоғарыда айтылғандай цифрлық активтерді шығару жөніндегі қызметті жүзеге асыратын тұлға және виртуалды активтер қызметтерін жеткізуші бір субъект деген қорытынды жасауға болады, алайда бірінші жағдайда біз қамтамасыз етілген цифрлық активтер туралы айтып отырғанымызды және бұл тұлға «Рұқсаттар мен хабарламалар туралы» Қазақстан Республикасының Заңында белгіленген тәртіппен уәкілетті органға қызметтің басталғаны немесе тоқтатылғаны туралы хабарлама жіберуге міндетті» деп атап өткен жөн, ал соңғысында ФАТФ олардың түріне қарамастан жалпы криптоактивтер нарығын қарастырады және міндетті тіркеу мен лицензиялауды ұсынады. Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, криптоактивтерді шығаруды және айналымды жүзеге асыратын тұлғалардың қызметін жүзеге асыру тәртібі мен механизміндегі сәйкессіздікті байқауға болады. Мұндай талдауда хабарлама емес, лицензиялау тәртібін белгілеу тиімдірек болар еді деп ойлайды, себебі бұл салық салу мәселесіне де қатысты. Айта кетейік, цифрлық майнингті жүзеге асыратын тұлғаларға электр энергиясын тұтынғаны үшін салық салынады (ҚР Салық кодексінің 606-1-бабы) [6].

Өз қызметін криптоактивтер бойынша жүзеге асыратын тұлғаға (субъектіге) және криптоактивтерді өздері әзірлейтіндерге қатысты шатасуды болдырмау үшін цифрлық активтер бойынша майнер мен қызмет провайдерінің нақты тұжырымдамасын бөліп, берген жөн болар еді. Бұл шатасуды тудыратындықтан және салық салу мәселесі үшін, мысалы, Салық кодексінде цифрлық майнинг үшін тқлем ақысы қарастырылған. Бұл төлемді төлеушілер цифрлық майнингті жүзеге асыратын тұлғалар, бір сөзбен айтқанда майнерлер болып табылады. Негізінде, бұл жағдайда эмитенттің мәртебесін майнерлермен теңестіруге болады. Екеуі де бірінші жағдайда ақша, екінші крипто-активтер шығарумен айналысады.

Сондай-ақ, бүгінгі таңда криптоактивтер саласындағы табысты реттеушілердің бірі Еуропалық Парламент пен Кеңестің криптоактивтер нарығы және MiCA Regulation деп аталатын 2019/1937 директивасына (ЕО) өзгерістер енгізу туралы регламенті болып табылады [7]. Осы Регламентке түсіндірме жазбада қаулы цифрлық қаржы пакетінің бөлігі болып табылатыны және мақсаттардың бірі «ЕО қаржылық қызметтерінің нормативтік-құқықтық базасын қамтамасыз ету, ол инновациялар үшін қолайлы болуы және жаңа технологияларды қолдануға кедергі келтірмеуі үшін» болып табылатыны айтылды, жаңа технологиялар деп криптоактивтер, блокчейн технологиясы және т. б. түсініледі. Бірақ MiCA Regulation сәйкес крипто активтері қалай реттеледі бұл басқа мәселе. Яғни, жоғарыда талданған ФАТФ Нұсқаулығынан біршама ажыратылатыны байқалады.

Регламенттің 3-бабында «криптоактив», «криптоактивтер эмитенті», «активке байланған токен» (көбінесе «тұрақты монета» ретінде сипатталады), «электрондық ақша таңбалаушы», «криптоактивтер қызметтерін жеткізуші», «токен» және басқалар сияқты анықтамаларды қоса алғанда, осы Регламенттің мақсаттары үшін пайдаланылатын терминдер мен анықтамалар көрсетілген.

Айта кету керек, ЕО-ның жоғарыда аталған регламентіндегі ФАТФ нұсқаулығы сияқты, субъективті құрамның айырмашылықтары бар, мұны «криптоактивтер эмитенті» сол майнкp және «криптоактивтер қызметтерін жеткізуші» сол «виртуалды активтер

қызметтерінің провайдері» терминдері дәлелдейді. Осылайша, Регламенттің 3-бабының 1-тармағының (б) тармақшасына сәйкес «криптоактивтер эмитенті-жұртшылыққа криптоактивтердің кез келген түрін ұсынатын немесе мұндай криптоактивтерді криптоактивтер үшін сауда платформасына жіберуге ұмтылатын заңды тұлға болып табылады», яғни ол осы криптоактивтің өзі әзірледі ме, жоқ па, сөз қозғалмайды [4]. Ал кәсіптері немесе бизнесі кәсіптік негізде үшінші тұлғаларға бір немесе бірнеше криптоактив қызметтерін ұсыну болып табылатын кез келген тұлға криптоактив қызметтерін провайдері болып саналады.

Сондай-ақ, біз криптоактивтер тек биткойндер (Bitcoin), Эфирлер (Ethereum) және т. б. сияқты танымал криптовалюталар ғана емес, сонымен қатар олар криптографиялық цифрланған фиат валюталары (мысалы, Цифрлық теңге, Цифрлық евро) немесе цифрлық платформа мен цифрлық қызметтердің жұмыс істеуіне байланысты «қызметтік таңбалауыштар» криптографиясының элементтері бар, соңғыларының әдеттегідей қаржылық мақсаты жоқ. Отандық заңнамада мұндай санатқа бөлу жоқ. Бұл сондай-ақ қайтадан жаңылыстыруы мүмкін, себебі көпшілік ойлайтын криптоактив бұл тек «электронды ақша» ғана емес, сонымен қатар оның көпшілік ойлағаннан да қолдану аясы мен көкжиегі әлдеқайда кең.

Біз MiCA Regulation сәйкес крипто активтерінің жекелеген түрлерін олардың таңбалауыштарының бағытынан талдаймыз. Регламент крипто-активтердің үш кіші санатын анықтайды [7]:

1. Қызметтік таңбалауыштарға негізделген криптоактив;
2. Криптоактивтер шынайы активтерге байланысты таңбалауыштарға негізделген. Активтерге байланысты мұндай таңбалауыштар заңды төлем құралы болып табылатын бірнеше валюталарға, бір немесе бірнеше тауарларға, бір немесе бірнеше крипто активтерге немесе осындай активтер корзинасында байланыстыру арқылы тұрақты құнды сақтауға бағытталған;
3. Электрондық ақша таңбалауыштарына негізделген криптоактивтер. Бұл тек бір фиат валютасына байланыстыру арқылы олардың құнын тұрақтандыру мақсатында ең алдымен төлем құралы ретінде жасалған криптоактивтер. Мұндай криптоактивтердің қызметі Еуропалық Парламент пен Кеңестің 2009/110/ЕС директивасының 2-бабының 2-тармағында анықталғандай электрондық ақша функциясына өте ұқсас. Электрондық ақша сияқты, мұндай криптоактивтер монеталар мен банкноттардың электронды суррогаттары болып табылады және төлемдерді жүзеге асыру үшін қолданылады.

Мәселен, криптоактивтердің соңғы түрі санатына «Цифрлық теңгені» жатқызсақ болады.

Сондай-ақ, Регламентте криптоактивтер туралы ақпаратты міндетті түрде ашуды қамтитын ақпараттық құжат болып табылатын «ақ кітап» (white paper) ұғымы бар. Мұндай криптоактивтер жөніндегі техникалық құжатта эмитент туралы, тартылған капиталмен жүзеге асырылатын жоба туралы, криптоактивтерді жария түрде ұсыну туралы немесе оларды криптоактивтер үшін сауда платформасында сауда-саттыққа жіберу туралы, криптоактивтермен байланысты құқықтар мен міндеттер туралы, осындай активтер үшін пайдаланылатын базалық технология туралы және олармен байланысты тәуекелдер секілді жалпы ақпарат қамтылуға тиіс.

Біздің заңнамада жоғарыда айтылғандай криптоактивтер екі түрге бөлінеді: қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген. MiCA актісінің логикасы бойынша қамтамасыз етілгендерге электрондық ақша таңбалауыштарына негізделген криптоактивтер және қызметтік таңбалауыштарға негізделген криптоактивтер жатады. Бірақ нақты активтерге байланысты таңбалауыштарға негізделген криптоактивтердің ішкі санатын қамтамасыз етілмеген сандық активтерге жатқызуға болады.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандарды тұжырымдамалық аппарат пен криптоактивтер айналымы саласындағы субъектілерге қатысты мәселені қозғауға тура келеді. Криптоактивтерін тікелей дамытумен айналысатын адамдар мен осы саладағы

қызметтерді (провайдерлер) жүзеге асыратын адамдарға нақты ажырату қажет. Бұл ұсыныс криптоактивтерге салық салу мәселелерінде және айқындыққа ықпал етеді.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Сальвадор первым в мире узаконил биткоин как средство платежа // Ғаламтор ресурсы: <https://www.forbes.ru/newsroom/finansy-i-investicii/431775-salvador-pervym-v-mire-uzakonil-bitkoin-kak-sredstvo-platezha> : 20.09.2022

2. Crypto // Ғаламтор ресурсы: <https://www.bloomberg.com/crypto?sref=Y0jVLcFo>: 20.09.2022

3. Alicia Schmidt, Virtual assets: compelling a new anti-money laundering and counter-terrorism financing regulatory model, International Journal of Law and Information Technology, Volume 29, Issue 4, Winter 2021, Pages 332–363.

4. Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers: <http://www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/Guidance-RBA-virtual-assets.html>

5. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі: ҚР азаматтық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІ.

6. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі: салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (салық кодексі) ҚР Кодексі 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ.

7. Proposal for a regulation of the european parliament and of the council on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593>

Авторлар туралы мәліметтер

Жақсылықбаева Әсем Алмазқызы – заң ғылымдарының магистрі, «Тұран» университетінің докторанты.

Сүлейменова Сәуле Жусупбековна – заң ғылымдарының докторы, «Тұран» университетінің Заңтану және халықаралық құқық кафедрасының профессоры.

Аубакирова Анна Александровна – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы кәсіби-психологиялық даярлық және ІО басқару кафедрасының бастығы, заң ғылымдарының докторы, профессор, полиция полковнигі.

Жақсылықбаева Әсем Алмазқызы – магистр юридических наук, докторант Университета «Тұран».

Сүлейменова Сауле Жусупбековна – доктор юридических наук, профессор кафедры «Юриспруденция и международное право» Университета «Тұран».

Аубакирова Анна Александровна – начальник кафедры профессионально-психологической подготовки и управления ОВД Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова, доктор юридических наук, профессор, полковник полиции.

Zhaksylykbaeva Asem Almazkyzy – master of legal sciences, doctoral student of the University «Turan».

Suleimenova Saule Zhusupbekovna – doctor of legal sciences, Professor of the Department «Jurisprudence and International Law» of the University «Turan».

Aubakirova Anna Alexandrovna – Head of the Department of Professional Psychological Training and Management of the DIA of Almaty Academy of Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Doctor of Law, Professor, Police Colonel.

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК
В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ
TO HELP THE TEACHER

S.B. Tleubaev¹, A.M. Ibragim¹, Ye.M. Bimoldanov²

¹Kazakh national University named after al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after M. Esbulatov, Almaty, Republic of Kazakhstan

THE USE OF SPEECHWRITING TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF LANGUAGE COMPETENCIES OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

In practice, in the process of official activities, police officers constantly face tasks of a psychological nature, the solution of which takes place in conditions of an acute shortage of time, when it is necessary to recognize the nature of an impending or already occurring event in a short period of time, objectively evaluate it and make the right decision. The author of the article finds the solution to this problem in the training of police officers by improving the psychological readiness for professional communication, the ability to resolve conflicts, and increasing the communicative competence of various categories of personnel of the internal affairs bodies. The purpose of the work is to consider and analyze the features of the formation of language competencies of law enforcement officers in the context of speechwriting technologies. The article deals with the problems of the concept and meaning of speech writing. A practical analysis of the language competencies of law enforcement officers in the context of the communicative, linguistic, resource, expressive functions of the language was carried out. Ways have been developed to improve the use of speechwriting technologies in the activities of law enforcement officers.

Key words: speechwriting, language competence, law enforcement officers, police modernization, service model, communication skills, internal affairs bodies.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тілдік құзыреттерін қалыптастыру үшін спичрайтинг технологияларын пайдалану

Тәжірибеде қызметтік іс-әрекет процесінде полиция қызметкерлері үнемі психологиялық сипаттағы міндеттермен бетпе-бет келеді, оларды шешу уақыттың өткір тапшылығы жағдайында, алдағы немесе орын алған оқиғаның сипатын тану қажет болғанда жүзеге асырылады. қысқа мерзімде оны объективті түрде бағалап, дұрыс шешім қабылдау. Мақала авторы бұл мәселенің шешімін полиция қызметкерлерінің кәсіби қарым-қатынасқа психологиялық дайындығын, жанжалдарды шешу қабілетін арттыру, ішкі істер органдары жеке құрамының әртүрлі санаттарының коммуникативтік құзыреттілігін арттыру арқылы оқытудан табады. Жұмыстың мақсаты – құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру ерекшеліктерін спичрайтинг технологиялары контекстінде қарастыру және талдау. Мақалада спичрайтингтің түсінігі мен мағынасын талдау арқылы мәселелер қарастырылады. Тілдің коммуникативтік, тілдік, ресурстық, экспрессивті функциялары тұрғысынан құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тілдік құзыреттеріне практикалық талдау жүргізілді. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметінде спичрайтингтік технологияларды пайдалануды жетілдіру жолдарын әзірленді.

Түйінді сөздер: спичрайтинг, тілдік құзырет, құқық қорғау органдары қызметкерлері, полицияны жаңғырту, қызмет көрсету үлгісі, коммуникативті дағдылар, ішкі істер органдары.

Использование технологий спичрайтинга для формирования языковых компетенций сотрудников правоохранительных органов

На практике в процессе служебной деятельности перед работниками полиции постоянно возникают задачи психологического характера, решение которых происходит в условиях острого дефицита времени, когда нужно в короткий промежуток времени распознать характер назревающего либо уже происходящего события, объективно его оценить и принять правильное решение. Решение дан-

ной проблемы автор статьи находит в подготовке сотрудников полиции путем совершенствования психологической готовности к профессиональному общению, умению разрешать конфликты, повышении коммуникативной компетентности различных категорий личного состава органов внутренних дел. Цель работы – рассмотреть и проанализировать особенности формирования языковых компетенций сотрудников правоохранительных органов в контексте технологий спичрайтинга. В статье рассматриваются проблемы понятия и значение спичрайтинга. Проведен практический анализ языковых компетенций сотрудников правоохранительных органов в разрезе коммуникативной, языковой, ресурсной, экспрессивной функций языка. Разработаны пути совершенствования использования спичрайтинговых технологий в деятельности сотрудников правоохранительных органов.

Ключевые слова: спичрайтинг, языковые компетенции, сотрудники правоохранительных органов, модернизация полиции, сервисная модель, коммуникативные навыки, органы внутренних дел.

Strengthening the quality of intellectual potential, as one of the main directions in the construction of a new Kazakhstan - Zhana Kazakhstan, requires updating the format and content of police training. First of all, there was a need to train the leadership of law enforcement agencies, with new thinking and competencies, able to effectively manage the police department in line with modern realities and the needs of the state.

It is a call of the times to meet the high demands of society, to have communication skills in using modern management tools, to be able to manage risks and challenges based on information technology and innovative approaches.

The task of increasing the level of training of police personnel was also named among the priorities by the Head of State Kassym-Jomart Kemelevich Tokayev.

In order to implement the instructions of the President of the country, the Ministry of Internal Affairs is carrying out a large and large-scale work in terms of modernizing its activities, aimed at ensuring the openness and transparency of the police [1, 207 b.]. Not without reason, as priority areas of police activity, the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan Akhmetzhanov M.M. First of all, it was determined to increase the confidence of citizens and protect their constitutional rights as a guarantee of further improving the level of law and order in the country.

To solve these important tasks, highly qualified specialists and managers are needed. In improving the personnel policy and increasing the professionalism of law enforcement officers, a huge role is assigned to the system of departmental education. After all, the possibilities of educational systems that provide knowledge once and for a lifetime are now practically exhausted. With this in mind, as part of the retraining of personnel and advanced training of police officers, a multi-aspect program of additional education has been created. Its tasks are to integrate into an integral system of consistent formation and professional development of the personnel of the internal affairs bodies throughout the entire period of service.

For law enforcement agencies, this is especially important in the context of a dynamic change in the legislative framework, increasing requirements for the professionalism of personnel, whose activities are not only complex, but also versatility and great responsibility.

Its successful implementation requires deep knowledge and competencies in the field of communications, solid practical skills and skills in their application. And for the quick, clear and correct performance of their professional tasks, intellectual and communicative qualities are in demand more than ever. Modern conditions for the development of Kazakhstani society impose increased requirements on the efficiency and quality of the performance of professional duties by law enforcement officers. First of all, the prestige of the law enforcement service and the formation of a positive opinion on the perception of the activities of the Kazakh police by civil society institutions depend on the business abilities, competence, and personal qualities of each police officer.

Communicative competence includes personal properties that allow an employee to successfully solve communication problems, establish and maintain contact when communicating with various categories of citizens, the ability to listen carefully, explain intelligibly and clearly, structure and professionally correctly evaluate the information received, the ability to win over people. It is

also necessary to know the social norms that allow the employee to navigate in situations of communicative interaction, the behavioral ability to implement the communicative plan.

In the professional training of law enforcement officers, special oral and written communication skills are required: the ability to raise questions, justify and adequately formulate decisions in rule-making and law enforcement practice, accurately interpret the meaning of verbal messages containing this or that legal information, speak publicly, adequately translate oral speech into written presentation, etc. Law enforcement specialists with higher education, who are sent to their places of work, often face significant difficulties in expressing their opinions orally and in writing in a state language, as well as in using speech etiquette when communicating with the local population.

The work used educational and scientific literature on speechwriting technologies, printed media materials, as well as the author's own developments. Consider the main sources for preparing the work.

Textbook Boyko T.N. "Fundamentals of Speechwriting Mastery" reflects the basic technologies of speechwriting. The author explores the main mistakes in the development of texts, as well as the features of the public speaking of speakers [2]. In the textbook Goykhmane O.Y. "Theory and practice of referent activity" considered the stages of the referent's work in the preparation of written orders: the study of the development topic, the collection of material for work, the processing of the collected material, the methodology for writing the work. This textbook is the first experience of comprehensive training of referents. Recommendations on how to read quickly, listen carefully, write correctly and speak beautifully, comply with protocol requirements, etc.

It is impossible to study speechwriting technologies without exploring the concept of Public Relations. To study this issue, the books of Didenko O.V. "Public Relations", Makova V.V. "Public Relations", Shishkina M.A. "Public Relations in the System of Social Management".

The Russian philologist noted that "each profession has its own language, its own lexical system. The number of professionalisms depends on the degree of development of the corresponding production" [3, p.257]. The requirements that apply to a person's professional speech in any area of his social activity are high, and they are especially high if this area is law enforcement. Linguistic knowledge and speech skills are extremely important for the profession of a policeman, since legal work largely depends on the understanding of linguistic aspects and on the ability to use them. Lawyers are convinced that language plays a huge role as a substratum of legal language, as a means of persuasion, as a way of influencing society as a whole and the individual in particular.

Language competence is genetically "embedded" in the structure communicative competence and communicative culture, which, in turn, is one of the fundamental formations of the professionalism of employees of internal affairs bodies.

Law enforcement has always been and remains speech. The verbal way of regulating social behavior is the most civilized, it is preferable to brute force. The word helps to resolve conflict and reach agreement. The professional activity of law enforcement officers is connected with people and information. "The word is a powerful sword for police officers" [4, p. 19], - said the German police commissioner, expert of the Council of Europe P. Scholz, - and therefore we must train officers, strengthening their communication skills. There must be a high level of language proficiency" [4, p. 20].

A high level of word proficiency is the most important element of the professionalism of employees of internal affairs bodies, specialized training in the state language is necessary in order to improve the quality and efficiency of police training in the Republic of Kazakhstan.

The specifics of building interpersonal relationships with peoplelaw enforcement officials determine special conditions of service, unusual circumstances and dissimilar cases and situations. Professional necessity often forces a specialist to deal with citizens whose deeds and actions do not arouse sympathy. Moreover, from the very beginning, they can cause a negative reaction to the features of their personality structures. Every law enforcement officer knows that he must have the art of interacting with any person regardless of your relationship with him. Each specialist also knows that the effectiveness of all her work as a whole will depend on the correctness of his communication with each individual and the implementation of an individual approach.

The most important component of professionalculture of speech is the possession of the terminology of a professional field of knowledge, the ability to build monologue speech, organize and

manage a professional dialogue. The main way of developing these skills (in addition to theoretical studies) should be recognized as observation of exemplary speech, this is the basis for improving independent personal statements on a professional topic.

A law enforcement officer constantly has to "translate" everyday language into special terminology and "explain legal terms to citizens using everyday language. Grammatically incorrect, undeveloped speech of an employee of the internal affairs bodies "makes it difficult for him to communicate, causes a feeling of bewilderment and discredits him as a representative of the civil service"[5].

Therefore, in our opinion, it is important for a law enforcement officer to be able to: relieve tension with the help of speech means (correct reaction to the manifestation of negative emotions - fear, anger; calm, unhurried, rather quiet speech, manifestation interest in the interlocutor); correctly direct verbal communication; use simple and clear words, speak to each person in "his" language; speak in an even tone, without irony; to be polite.

The question of the degree of influence of speechwriters on the formation of the linguistic personality of a political leader has always been a debatable one. All over the world, there is a rather ambiguous attitude of the public towards such a profession as a "speechwriter". In many countries speechwriters are not public people, they are always in the shadow of big politics. In the United States, a political speechwriter is a well-known person who influences not only the formation of the speech style of the president, but also the ideology of the state.

Speechwriting is the preparation and writing of texts for oral presentations in front of an audience [6]. At the present stage, the services of speechwriters are especially in demand in the socio-political processes of society. This phenomenon is widespread in political technologies. The writing of the text in speechwriting takes place under the control of a politician. If necessary, it is indicated what changes should be made to the text of the speech, what to focus on and what, on the contrary, to pay a minimum of attention to when writing a speech. The task of the speechwriter is to convey thoughts in the most interesting way for the audience, so that the performance is remembered and left a pleasant impression.

Speechwriting technologies are much broader than just the preparation and collection of information for its further use in compiling the text of a public speech. As L.V. Minaeva, "a speechwriter helps to cope with many difficulties that state and political figures and businessmen face, who are forced to participate in presentations, rallies, meetings and meetings that require speaking skills in front of a large audience". That is, the speechwriter is, based on this statement, a kind of communicative coach of his speaker.

Based on the last definition, it can be understood that in the practice of referent activity and the methodology of its teaching as an academic discipline, there is an understanding of speech writing as a technique and technology for writing any kind of text on behalf of an official that is pronounced publicly or functions in public communications in the form of a document, then there is speechwriting is considered only as the activity of the secretary-referent.

Speechwriting can be considered as one of the areas (sections) of business rhetoric. To reveal the essence of speechwriting, let's consider the structure of practical rhetoric in the form in which it is presented by the author of one of the authoritative textbooks on rhetoric, I.A. Sternin:

1. Speaker and text (preparation for a speech, notes, collection of material, plan, etc.).
2. The behavior of the speaker in the audience (the development of confidence, the personality of the speaker, the first impression, the speaker's reaction to interference, the movement of the speaker in the audience, etc.).
3. Argumentation technique (introduction, attention capture, attention maintenance, speech strategy, argumentation techniques, speech language, presentation of the main idea, regulations, completion of the speech, answers to questions, features of different types of speeches, etc.)
4. The speaker and the audience (taking into account the characteristics and interests of the audience, the effectiveness of public speaking) [7].

In this case, business rhetoric appeals to the oratory skills of a particular person, while the speechwriter's activities are focused on preparing the text and preparing the speaker to "perform" such a speech, in other words, speechwriting is business rhetoric for another person (first, official) and in his interests. We find confirmation of this idea in Yu.M. Demin, who believes that the es-

sence of speechwriting "reduces to the ability and readiness of the employees of the public relations department to invent and record in writing the texts of speeches, speeches and statements voiced for the media on behalf of the company's management" [8].

At present, the need to improve the development of the methodology for teaching the professional state language through the formation of a system of effective exercises based on speechwriting technologies and an integrative approach with the help of innovative pedagogical technologies is very important in shaping the communication culture of future law enforcement officers.

List of sources used

1. Сабирдинов Б.С., Сайтбеков А.М. О соблюдении прав сотрудников органов внутренних дел в рамках сервисной модели полиции // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова. – 2022. – №2 (71). – 206-213 с.
2. Бойко Т.Н. Основы мастерства спичрайтера – М.: Гардарика, 2009. – 160 с.
3. Голев Н.Д., Матвеева О.Н. Значение лингвистической экспертизы для юриспруденции и лингвистики П. Ценаслова. Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации. - М.: [б. и.], 2002. - С. 257-266
4. Демин Ю.М. Секретарское дело: универсальный справочник: справочник. – М., Берлин: Директ-Медиа, 2014. - 323 стр.
5. Karen Zeigler and Steven A. Camarota. "One in Five U.S. Residents Speaks Foreign Language at Home, Record 61.8 million" Center for Immigration Studies, October, 2014.
6. Pritchett, L. G. (1993). Interpersonal Communication Improving Law Enforcement's Image". FBI Law Enforcement Bulletin 62, 7, // <https://www.ncjrs.gov/App/publications/abstract>
7. Woods, J. Marilyn (2000). Interpersonal Communication for Police Officers: Using Needs Assessment to Prepare for Skeptical Trainees". Business Communication Quarterly 63, 4, // <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177>.
8. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика – М.: Просвещение, 1987. – 160 с.

Information about the authors

Tleubaev Sovetkhan Bayanuly – Kazakh national University named after al-Farabi, Ph.D., senior lecturer.

Ibragim Ayagoz Maratkyzy – Kazakh national University named after al-Farabi, doctoral student.

Bimoldanov Yerzhan Malaevich – Deputy Head of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, PhD in Law, Associate Professor, Police Colonel

Тілеубаев Советхан Баянұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.

Ибрагим Аяғоз Маратқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, докторант.

Бимолданов Ержан Малаевич – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы бастығының орынбасары, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, полиция полковнигі.

Тлеубаев Советхан Баянович – Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, кандидат филологических наук, старший преподаватель.

Ибрагим Аяғоз Маратқызы – Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, докторант.

Бимолданов Ержан Малаевич – заместитель начальника Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, кандидат юридических наук, доцент, полковник полиции.

Д.Ж. Белхожаева¹

¹Евразиялық инновациялық университет, Павлодар, Қазақстан Республикасы

ОҚЫТУШЫ ЖӘНЕ ҒАЛЫМ: МӘРТЕБЕСІ МЕН МҮДДЕНІ ҮЙЛЕСТІРУ МӘСЕЛЕСІ

Осы зерттеу жоғары мектеп оқытушысы мен ғалымының мәртебесі мен қызығушылығын үйлестіру мәселесін талдауға арналған. Бұл мақалада жоғары білім берудің өзекті мәселелерінің негізі ретінде оқытушылардың кәсіби шеберлігін арттыру үшін жағдай жасау, ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асыру және жоғары білім сапасын қамтамасыз ету кезінде жоғары оқу орындары оқытушыларының мәртебелік көрсеткіштерін анықтауда проблемалар белгілеу, оларды қазіргі жағдайда шешу жолдарын талқылау болып табылады. Білім беру саласының қазіргі проблемаларын шешуде бастамашылық таныту жоғары мектеп оқытушысының әлеуметтік мәртебесін арттыруға үлкен үлес болып табылады. Авторлардың мәселені шешуі жоғары мектеп оқытушысы мен ғалымының имиджін, олардың қазіргі білім беру және ғылыми ортадағы мәртебесі мен мүддесін арттырудан көрінеді.

Түйінді сөздер: білім беру қызметі, жоғарғы мектеп, еңбек құқығы, еңбек заңнамасы, оқытушы, ғалым, мәртебе, мүдде

Преподаватель и ученый: проблема статуса и интереса

Исследование посвящено анализу проблемы гармонизации статуса и интереса преподавателя и ученого высшей школы. В данной статье в качестве основы актуальных проблем высшего образования выступают создание условий для повышения профессионального мастерства преподавателей, установление проблем в определении статусных показателей преподавателей вузов при осуществлении научно-исследовательской деятельности и обеспечении качества высшего образования, обсуждение путей их решения в современных условиях. Проявление инициативы в решении существующих проблем сферы образования служит отличным вкладом в повышение социального статуса преподавателя высшей школы. Решение проблемы авторами видится в повышении имиджа преподавателя и ученого высшей школы, их статуса в современной образовательной и научной среде.

Ключевые слова: образовательная деятельность, высшая школа, трудовое право, трудовое законодательство, преподаватель, ученый, правовой статус, интерес

Legal regulation of the status of higher school teachers: comparative analysis

The research is devoted to the analysis of the problem of harmonization of the status and interest of a teacher and a scientist of a higher school. In this article, the creation of conditions for improving the professional skills of teachers, the establishment of problems in determining the status indicators of university teachers in the implementation of research activities and ensuring the quality of higher education, the discussion of ways to solve them in modern conditions serve as the basis of topical problems of higher education. The manifestation of initiative in solving existing problems in the field of education serves as an excellent contribution to improving the social status of a higher school teacher. The authors see the solution of the problem in improving the image of a teacher and a scientist of a higher school, their status in the modern educational and scientific environment.

Keywords: educational activity, higher school, labor law, labor legislation, teacher, scientist, legal status, interest

Жоғары мектептің ғылыми-педагогикалық қызметкерлері ұлттық байлық, сөзсіз олардың қоғамдағы мәртебесінің орнықты болуын және әлеуметтік қорғауды талап етеді. Осыған орай, отандық жоғары мектептің профессорлық-оқытушылық құрамын сақтау және одан әрі дамыту елге ұзаққа созылған дағдарыстан шығуға ғана емес, оның болашақтағы жедел әлеуметтік-экономикалық дамуына кепілдік береді.

«Жоғары мектеп оқытушысы» мамандығының, ғылыми дәрежелер мен ғылыми атақтардың беделі мәселесі барған сайын айқындала түсуде. Елдегі әлеуметтік және экономикалық қатынастардың түбегейлі өзгеруі білім мен ғылым саласындағы негізгі тірек құрылымдардың әлсіреуіне әкеп соқтырды. Үздіксіз білім беру реформасы барысында Жоғары мектеп оқытушыларының менталитет құрылымында білім беру құндылықтары өзгереді.

Тәуелсіздік жылдары кеңестік дәуірде білім беру ошағының бет-бейнесі болған оқытушылар қауымы да өзгеріске ұшырады. Түрлі себептермен жоғарғы оқу орындарында дәріс оқитын оқытушылардың кеңестік кезеңде қалыптасқан қоғам алдындағы мәртебесіне селкеу түсті [1].

Университет оқытушысы қызметінің күрделілігі мен алуан түрлілігін ерекше атап өткен жөн. Әр оқытушы өз күшімен барлық қызмет салаларында өзінің негізгі жұмысының тиімділігін арттыруға тырысады. Сонымен қатар, оның жұмысының жетістіктері, ең алдымен, оқытушының жеке қасиеттерімен анықталады. Қазіргі уақытта жоғары мектеп оқытушысынан «өз саласында ғана емес, қазіргі оқыту әдістемесінде де құзыретті болу» талап етіледі.

Оқытуды ғылыми қызметпен қалай үйлестіруге болады? Бұл мәселені жоғары оқу орындарының көптеген оқытушылары өздері шешеді. Еңбек шарттарында бекітілген профессорлық-оқытушылық құрам үшін ресми түрде ғылыммен айналысу міндеті жүктеледі. Алайда, еңбек шартының тұжырымдамалары, көбінесе бұлыңғыр, әрдайым сандық көрсеткіштерді білдірмейді (кафедра қызметкеріне қанша мақала жазу керек), олар абсолюттандырылған бауы керек, бірақ белгілі бір нұсқаулар береді. ЖОО оқытушысының ғылыми қызметінің сандық (артықшылығы бойынша) және сапалық көрсеткіштері бірнеше жағдайларда: жылдық ғылыми есепті тапсыру кезінде, жалақыға ынталандырушы үстемеақылар жөніндегі комиссия жұмысының жағдайында және кәсіби бірегейлікті ресми растау ретінде қарастыруға болатын қайта аттестаттау жағдайында өзекті болады.

Білім беру және ғылыми ұйымдар қызметкерлерінің әлеуметтік мәртебесі айтарлықтай төмендеді. Көптеген ғылыми және педагогикалық мектептер өмір сүруін тоқтатты. Не болып жатқанының себептерін анықтау өзекті бола түсуде. Бұл ретте білім және ғылым саласындағы көптеген қиындықтарды жинақтайтын басты мәселе білім беру және ғылыми ұйымдар қызметкерлерінің еңбек беделін арттыру болып табылады.

«Жоғары мектеп оқытушысы» мамандығының беделі қоғам мен мемлекеттің жоғары мектепке деген көзқарасына, оның тиімділігін бағалауға негізделген және ел өмірінде болып жатқан өте күрделі процестерді көрсетеді. Жоғары оқу орындарының білім беру ортасы қалыптастыратын ішкі құрамдас бөлікке студенттердің оқытушыны бағалауы және оқытушылардың кәсіби қоғамдастығының сараптамалық бағасы кіреді. Дәстүр бойынша, бұл, ең алдымен, оқытушының педагогикалық шеберлігі мен жалпы мәдениетінің деңгейімен, оның кәсіби саладағы шығармашылық әлеуеті мен эрудициясымен анықталады, яғни көбінесе оқытушының жеке қасиеттерімен байланыстырады [2, 39 б.]. Қоғам мен мемлекеттің қатысуымен қалыптасатын жоғары мектеп оқытушысы беделінің сыртқы құрамдас бөлігі елдің білім беру саясатының стратегиялық басымдықтарына байланысты және көбінесе қоғам дамуының және мемлекеттіліктің қалыптасуының белгілі бір кезеңіндегі әлеуметтік, экономикалық және басқа басымдықтарға байланысты болады.

Соңғы жылдары тұтыну қоғамын құруға деген ұмтылыс айқын бола бастады. Алайда, жасампаздық қоғамынан тұтыну қоғамына көшу кезінде ел азаматтарының зияткерлік әлеуетін арттыру талап етілмейді. Тұтыну қоғамында кәсіпқойлардың беделі басымдықты жоғалтатыны белгілі. Білім қоғамын құрудың тамаша идеясының көрінісі болып табылатын

тұтыну қоғамы мен жасампаздық қоғамының кадрлық басымдықтары арасында қайшылық туындайды. Бұл ретте білім беру проблемалары және, ең алдымен, қоғам үшін маңызды басымдықтар арасындағы Жоғары мектеп проблемалары артта қалатыны анық. Мұндай жағдайда қоғам мен мемлекеттің жеке тұлғаның зияткерлік әлеуетін талап ету деңгейі төмендейді. Нәтижесінде бір мезгілде жоғары мектеп оқытушысы мамандығының беделі төмендейді. Бұған дәлел, атап айтқанда, еліміздің профессор-оқытушылар құрамының ұзақ уақыт бойы сақталып келе жатқан жоғары орта жасы, талантты жастардың кетуі бола алады.

Ғылыми-педагогикалық жұртшылық жоғары білім беру саласындағы қалыптасқан жағдайға алаңдаулы. Мемлекеттік басқару органдары елдегі білім берудің рөлін арттыруға, оны жетілдіруге, яғни Қазақстандық ЖОО-ның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында бағытталған белгілі бір күш-жігер жұмсауда [3]. Алайда, жоғары мектептің негізгі мәселелерін шешуге дейін, олардың арасында жоғары білім сапасы мәселесі басым, оның тиімділігі әлі де алыс. Бұл мәселелерді шешу көбінесе «жоғары мектеп оқытушысы» мамандығының, ғылыми дәрежелер мен ғылыми атақтардың бедел деңгейіне байланысты екендігі айқын бола бастады.

Қазіргі уақытта «жоғары мектеп оқытушысы» мамандығының беделінің төмендеуі жалғасуда, ол негізінен анықталады:

- жоғары мектеп оқытушысы мамандығының еңбек саласына сұраныс деңгейі, сондай-ақ ЖОО түлектерінің кәсіби жетістіктері;

- білім беру саласы қызметкерлерінің еңбекақы төлеу деңгейі төмен болып қалады және бұл ретте оның шамасы ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағының болуына байланысты азаяды;

- жоғары мектеп оқытушыларының оқу және оқу жүктемесінің артуы байқалады. Олардан шексіз есеп беру, білім беру стандарттарын үздіксіз қайта құру, оқу-әдістемелік құжаттаманы жаңарту талап етіледі, бұл ғылыммен айналысуға және студенттермен жұмыс істеуге іс жүзінде уақыт қалдырмайды. Сонымен қатар, 1:12 оқытушы-студент нормативіне көшу іс жүзінде оқытушының жұмысын қолөнерге айналдырады, бұл оны аз тартымды етеді;

- міндетті 5 жылдық келісімшарттан жаппай бас тарту жоғары оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамының сенімділігі мен еңбек уәждемесін төмендетеді;

- профессор-оқытушылар құрамының академиялық еркіндіктерін шектеу.

Оқытушылардың ректорды өз бетінше таңдау құқығынан айыру жоғары оқу орындарындағы зияткерлік атмосфераның бұзылуына, оқытушылардың беделіне нұқсан келтіруге алып келеді. Сондықтан оқытушының қалған артықшылықтары (бос жұмыс кестесі, демалыстың ұзақ ұзақтығы) жас мамандардың өсіп келе жатқан шығындарын өтей алмайды.

Оқытушыда ғылыммен айналысуға мүмкіндіктер азайып барады. Лев Андреевич Арцимович айтқандай: «ғылыммен айналысу - бұл мемлекет есебінен өзінің қызығушылығын қанағаттандыру» [4, 52 б.]. Бұл көптеген адамдар үшін жоғары мектеп мұғалімінің жұмысында өте тартымды сәт болды. Бүгінгі таңда, өкінішке орай, іс жүзінде ЖОО-да ғылым жоқ деуге болады. Оқытушының ғылымға дейін қоюға мүмкіндігі жоқ.

Жоғары мектеп оқытушысының беделіне еліміздің жоғары оқу орындарын рейтингтерге ұмтылуға тарту теріс әсер етеді. Университеттің жетістіктерін бағалау шетелдік отандық білім беру жүйесі бойынша жүзеге асырылады, оны қолдану оқытушының жеке басын, оның даралығын теңестіреді. Сонымен бірге білім беру кеңістігін қалыптастырудың жаңа құралдарының пайда болуы жоғары мектеп оқытушысының өнімді ғылыми-педагогикалық қызметі үшін нақты жағдайлар жасауды талап етеді.

Жоғары оқу орындарының білім беру ортасына нарықтық қатынастарды енгізу және еңбекақы төлеу жүйесін өзгерту, жоғары мектеп оқытушыларын тиімді келісімшартқа ауыстыру жоғары мектеп оқытушысы мамандығының беделін арттыруға ықпал етпейді. Сонымен қатар, мұндай ауысу университет оқытушыларының жұмысын бағалау үшін тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін толығымен ойластырылмаған қолданумен қатар жүреді, олардың көмегімен олар әдетте компанияның пайдасын, кірістілігін немесе

капиталдандырылуын бағалайды, содан кейін әрбір жеке қызметкердің жұмыс көрсеткіштерін анықтайды. Қаржы қаражатын бөлудің ашықтығы болмаған жағдайда оқытушылардың жұмысын бағалаудың объективтілігі төмендейді. Сондықтан жоғары оқу орны оқытушыларының еңбекті ынталандыру мен белсенділігін ынталандырудың тамаша және тиімді жүйесін құруға бола ма деген сұрақ туындайды.

Қойылған сұрақтың жауабы айқын көрінуі мүмкін. Жоғары мектеп оқытушыларын қамтуы керек шығармашылық еңбек адамдары үшін оқытушылардың еңбегін бағалаудың мұндай жүйелері іс жүзінде пайдасыз болғандықтан, сонымен қатар жоғары мектептің білім беру қызметінің сапасын арттыруға ықпал етпейтін зиянды болуы мүмкін. Оларды енгізу көбінесе таңқаларлық критерийлер негізінде жүреді, кафедра ұжымдарында шиеленісті тудырады, мұғалімнің сыртқы факторларға тәуелділігін тудырады және, әрине, одан көп уақытты алатын шексіз есептермен бірге жүреді.

Оқытушылар қызметінің рейтингтік бағасын және соған байланысты тиімді келісімшартты енгізу оқытушылар корпусының едәуір бөлігімен теріс қабылданады. Әдістемелік жұмыс көлемінің ұлғаюымен дәстүрлі оқу жұмысына уақыт нормаларының болмауы оқытушылардың жүктемесін едәуір арттырды. Оқытушылардың педагогикалық жұмысқа деген ынтасы төмендейді. Нәтижесінде көптеген оқытушылардың жұмысқа деген қызығушылығы жоғалады. Жоғары мектеп оқытушылары педагогикалық еңбекке бейімділіктен емес, материалдық үстемеақыларға кепілдік беретін көрсеткіштер үшін жұмыс істейтін уақыт жақындап келеді, бұл білім берудің онсыз да төмен сапасын төмендетеді. Оқытушылық қызмет жақсы болу үшін олардың жұмысын түсінікті нәтижемен қызықты ету керек, сонымен қатар әр оқытушының жұмысына қолайлы жағдай жасауға ықпал ету керек. Сондықтан жоғары мектеп оқытушысына қойылатын талаптарды арттыру оған және оның жұмысына барынша құрметпен қарауға тиіс.

ПОҚ-ның еңбек уәждемесін өлтіретін негізгі факторлар жалақының төмендігімен қатар мемлекеттік деңгейдегі оқытушылардың қажеттіліктерін елемеу, жоғары мектеп қызметін бюрократияландыру, жүктеменің негізсіз өсуі, университетішілік басқарудың тиімсіздігі деп айтуға толық негіз бар. Бұл пессимизмді, апатияны тудырады және сайып келгенде кәсіби өнімділікке кедергі келтіреді [5].

Әрине, жоғарыда айтылғандардың бәрі жоғары мектеп оқытушы беделіне нұқсан келтіреді. Мұндай жағдайда жастарды жоғары оқу орындарына оқытушылық жұмысқа тарту үшін басты кедергі оқытушылық қызметтің қоғамдық беделінің және «жоғары мектеп оқытушысы» мамандығының әлеуметтік мәртебесінің төмендеуі болып қала береді. Көптеген ғалымдар дәреженің беделі жеткілікті жоғары болған кезді есіне алады. Бұл ретте ғылыми дәреже беру арқылы ұзақ және ауыр еңбектің нәтижелері тіркелгені маңызды рөл атқарды. Бұған белгілі бір шығармашылық қабілеті бар жоғары ынталы жастар ғана дайын болды [6].

Ғылыми дәрежелер беру туралы ережеде тұжырымдалған критерийлерге сәйкес, ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация тиісті білім саласын дамыту үшін маңызы бар мәселені шешуді қамтитын немесе ғылыми негізделген жаңа техникалық, технологиялық немесе өзге де шешімдер мен әзірлемелерді баяндайтын ғылыми-біліктілік жұмысы болуы керек. Басқаша айтқанда, диссертацияны дайындау және қорғау мақсатқа жетуге бағытталған әрекеттердің өте күрделі жиынтығы болды. Ұзақ уақыт бойы ғылыми дәреже жоғары мектептің де, әртүрлі ғылыми ұйымдардың да лауазымдық білім беру және ғылыми иерархиясымен тығыз байланысты болды. Бұл лауазымды ілгерілету және еңбекақыны арттыру мәселелерінде сенімділік сезімімен қатар жүрді. Сондықтан, диссертацияны сәтті қорғағаннан кейін, ғылыми дәреже иегері, әдетте, кәсіби Жұмыспен қамтудың әртүрлі салаларында қызықты, жоғары ақы төленетін жұмысқа сене алады.

Қазіргі уақытта біздің елімізде ғалым мәртебесінің төмендеуі байқалады. Бұл үшін бірқатар себептер бар. Алдымен, ғылыми дәреже мен оның иесінің лауазымдық мәртебесі арасындағы байланыс барған сайын айқын бола бастайды. Нарықтық қатынастарды енгізу және білім беру және ғылыми ұйымдардың еңбекақы төлеу жүйесінің өзгеруімен бірге тиімді

келісімшартқа көшуі, жоғарыда айтылғандай, ғылыми дәреженің болуын іс жүзінде ескермейді. Көптеген ғылыми дәрежелер иелері ғылыми жұмыстарды тастап, бизнеске кетеді.

Сонымен қатар, докторантура қол жетімді болды, ал диссертацияны орындау аз уақытты қажет етеді. Ұзақ уақыт бойы бірқатар мамандықтар бойынша докторантураға конкурс іс жүзінде жоқ. Сонымен қатар, докторантураға ең талантты емес, ең қабілетті емес адамдар жиі түседі. Содан кейін шығармашылық жұмысқа қосылып, белгілі бір дағдылар мен білім алу үшін, содан кейін жеке тәртіптің қазіргі мәселелерін шешу үшін емес. Диссертация дайындаған және қорғаған докторантура түлектері көбінесе жоғары оқу орындарында немесе ғылыми-зерттеу институттарында лайықты жалақы деңгейімен кәсіби амбицияларына сәйкес жұмыс таба алмайды. Дәреже оның иесінің біліктілігін растау емес, белгілі бір атрибутиканың элементіне айналуға.

Диссертациялық зерттеулердің жалпы ғылыми деңгейінің төмендеуі байқалады, бұл ғылыми дәрежелердің өзін девальвациялайды. Көптеген жағдайларда диссертацияның сапасы көп нәрсені қалайды. Мүмкін, сондықтан жұмысқа орналасу кезінде ғылыми дәреженің болуы көбінесе оның иесіне ешқандай артықшылық бермейді. Бірақ сонымен бірге ғылыми дәреже иелері де зардап шегеді, олардың кәсіби дайындық деңгейі ғылым кандидаттарына қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

Докторантураға білім беру бағдарламасының мәртебесін берумен байланысты қосымша белгісіздіктер туындайды, бұл, сайып келгенде, диссертация деңгейінің төмендеуіне, ғылыми дәрежеге деген қызығушылық пен олардың қоғамдағы беделіне әкеледі.

Осыған байланысты жұмыс берушілердің ғылыми дәрежеге қатынасы өзгереді. Көбінесе ғылым кандидатына ғылыми дәрежені қажет етпейтін лауазым ұсынылады. Басқаша айтқанда, ғылым кандидаты дәрежесі еңбек нарығында сұранысқа ие болмайды. Ғылым кандидаты дәрежесі бар адамдардың магистратура бағдарламаларын игеру жағдайлары жиілеп кетті. Сондай-ақ, соңғы онжылдықтарда ғылыми дәрежеге ие болу қажет деп саналатын ғылыми зерттеулердің нақты саласы - ғылымды қажет ететін салалардың ауқымы айтарлықтай төмендегенін есте ұстаған жөн.

Мысалы, Кеңес заманында университет оқытушысы қоғамда жоғары мәртебеге ие болды және табыс деңгейі жеткілікті болды. Бұл мәртебеге ие болу оңай болған жоқ, өйткені жаңадан келген қызметкер барлық сатыларды – ассистент, аға оқытушы, доцент және профессорды дәйекті түрде аяқтады. Бұл жол көп уақытты қажет етті, адамнан айтарлықтай күш жұмсауды талап етті, сондықтан кәсіби иерархиядағы ең жоғары деңгейге бәрі жете алмады. Бірақ доценттің позициясы кәсіби және әлеуметтік тұрғыдан өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік берді, лайықты материалдық байлық берді [6]. Оқытушылық жүктеме жұмсақ болды, ең жақсы әлемдік стандарттарға сәйкес (профессор шамамен 150-200 ауд болды. сағат. жылына, доцент – 450-500). Бұл ереже оқытушыларға көп оқуға, кәсіби саладағы ең жаңа тенденцияларды бақылауға мүмкіндік берді және ғылыми жұмыстармен айналысуға мүмкіндік берді.

Оқытушылар мәртебесі мен табысынан басқа, тағы бір маңызды артықшылыққа ие болды – уақытты салыстырмалы түрде еркін басқару мүмкіндігі. Жоғары оқу орындарының оқытушыларында «тұрақты емес» жұмыс күні болды. Бұл шынымен де солай болды, өйткені жоғары оқу орындарындағы аудиториялық сабақтар мен қатысу сағаттарынан басқа, оқытушының жұмысы дәрістер мен семинарларға үлкен дайындықты, кәсіби деңгейін көтеру үшін үнемі жұмыс істеуді, ғылыми зерттеулерге, жарияланымдарға қатысуды және т.б. талап етеді. Бірақ оқу сағаттары мен қатысқан күндер аз болғандықтан, ғылыми шығармашылыққа уақыт қалды. Оқытушының академиялық еркіндік дәрежесі университетке байланысты екенін атап өткен жөн: оқытуды қатаң әкімшілік бақылау қамтамасыз етілген институттар болды.

Бірақ оның артықшылықтары да болды: әдістемелік бақылау оқу процесінің бірлігін және тәжірибе алмасу мүмкіндігін қамтамасыз етті. Университет оқытушысының ұстанымы беделді болып саналды, сондықтан жас кадрларды жалдауда проблемалар болған жоқ.

Университет оқытушысының позициясының артықшылығы тұрақтылық, айқын иерархия және барлық белгілі ережелер бойынша ілгерілеу дәйектілігі болды. Адамдар не істеу керектігін білді. Жүктеме жұмсақ болды. Профессор элиталық лауазым болды.

1990 жылдар бір жағынан, академиялық бостандықтардың кеңеюі, авторлық бағдарламалар мен жеке жоғары оқу орындарын құру мүмкіндігі, екінші жағынан — білім беру саласын жеткіліксіз қаржыландыру, оқытушылардың жалақысының күрт төмендеуі және жас кадрлардың басқа салаларға кетуі әкелінді. Осы уақытта білім берудің негізі өзгеруде: «білім берудің негізділігі байқалмай жоғала бастады.

2000 жылдардың басында Болон процесіне қосылуы, бұл жағдайды нашарлатты, өйткені үкімет қатар жоғары оқу орындарын, ең алдымен қаржыландыру көлемі бойынша стратификациялау саясатын жүргізе бастады. Ресурстарға қол жетімділіктің әртүрлі көлемі оқытушылардың ресурстармен қамтамасыз етілмеген жоғары оқу орындарынан жақсы қаржыландырылатын жоғары оқу орындарына ауысуына әкелді. Ғылым кандидатының орнына Философия докторы ауыстырылды. Философия докторы (PhD) – Қазақстан Республикасында немесе одан тысқары жерлерде ғылыми-педагогикалық бағыт бойынша докторантураның бағдарламасын меңгерген және диссертация қорғаған адамдарға берілетін, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен танылған дәреже [7].

Енді қысқаша шетелдегі, яғни АҚШ-тағы ғылыми дәреженің беделі нені анықтайтыны туралы бірнеше сөз. Бұл жағдайда біз PhD дәрежесі туралы, ең алдымен, докторлық бағдарламаларға түсу өте маңызды конкурспен қатар жүретінін атап өткен жөн. АҚШ-та PhD дәрежесін алу - ғылыми ортада мансапқа жетудің тамаша мүмкіндігі. Американдық университеттер ғылыми-зерттеу жұмыстарына үлкен көңіл бөледі және жыл сайын зертханалар мен ғылыми орталықтарды салуға және күтіп ұстауға үлкен қаражат жұмсайды [8].

Американдық және еуропалық PhD докторларының арасында екі негізгі айырмашылық бар. Егер Еуропада докторантураға үміткерлер дереу ғылыми қызметке және академиялық жұмысқа ауысса, онда АҚШ-та докторантураның бірінші және екінші курстарында оқу көптеген сабақтар мен емтихандарды қамтиды, оларды тапсырғаннан кейін студент тақырыппен және ғылыми жетекшімен анықталады. Нәтижесінде дәреже алу уақыты 5-6 жылға созылады. АҚШ-тағы PhD бағдарламасы түлегінің орташа жасы - 31,6 жас.

PhD дәрежесінің болуы оның иесіне өз бетінше зерттеу жүргізуге және жұмыс барысында тұрақты бақылауды қажет етпестен күрделі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе жұмыс берушілер тарапынан жоғары бағаланады. Сонымен қатар, PhD дәрежесін қоғам иесінің зияткерлік қабілеттерін растау ретінде қабылдайды. PhD дәрежесінің болуы құрметке ие, кәсіби байланыстардың дамуына ықпал етеді, қоғам бағалайды және мойындайды. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, оның иесі, әдетте, орта таптың жоғарғы қабатының мүшесі болады, бұл ғылыми дәреженің беделінің өсуіне ықпал ете отырып, өмірлік жайлылықтың белгілі бір деңгейіне сәйкес келеді [8].

Ғылыми атақ академиялық иерархияның жекелеген сатыларында ғылыми және ғылыми-педагогикалық қызметкерлерді дәрежелеуге мүмкіндік беретін жоғары мектеп пен ғылымдағы біліктілік жүйесінің құралы ретінде енгізілді. Ғылыми атақтар жоғары оқу орындарының оқытушылары мен ғылыми қызметкерлеріне олардың ғылыми біліктілігіне және олар шешетін ғылыми-педагогикалық немесе зерттеу міндеттерінің күрделілігіне қарай беріледі. Белгілі бір ғылыми атақ беру, әдетте, үміткердің ғылыми дәрежесінің болуымен байланысты және оның беделін растайтын құралдардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, ғылыми дәреженің болуы ғылыми атақ берудің қажетті, бірақ жеткіліксіз шарты болып табылады. Жоғары мектеп оқытушысына ғылыми атақ беру туралы сөз болғанда, белгілі бір ғылыми атаққа үміткер талап ететін білім беру немесе ғылыми иерархия сатысында ғылыми дәреже иесіне қойылатын талаптар мен лауазымдық талаптардың интеграциясы болады. Сонымен қатар талантты жастар мен жоғары білікті мамандарды ғылымға тарту және ұстап қалу проблемасы сақталуда. Ғылыми кадрлардың зерттеу дағдылары жеткіліксіз, ағылшын тілін меңгеру деңгейі төмен және технологиялық даму мен

инновация саласындағы дағдылары әлсіз. Елімізде 1 млн. халыққа 662 ғалымнан келеді, бұл Ресейге қарағанда (2852) 4,3 есе, Беларуське қарағанда (1805) 2,7 есе және АҚШ-қа қарағанда (4256) 6,4 есе аз [9].

Сонымен, ғылыми атақ жоғары мектеп оқытушысы беделінің ішкі құрамдас бөлігі, ғылыми-педагогикалық қоғамның оның кәсіби мәртебесін тану тетігі болады. Өйткені «профессор» ғылыми атағын алу ізденушіде осы атақтың үлкен педагогикалық және ғылыми еңбегінің болуын болжайды: оқу-әдістемелік жұмыстар, оқулықтар мен оқу құралдары, ғылыми журналдарда жарияланымдар, оның жетекшілігімен кандидаттық диссертацияларды қорғаудың белгілі бір саны, ізденушілерге ғылым докторы дәрежесіне ғылыми кеңес беру, белгілі бір педагогикалық жұмыс өтілі және т.б. Бұл ретте, ғылыми атақ беделі проблемасының сыртқы құрамдас бөлігі ғылыми дәрежеге немесе «жоғары мектеп оқытушысы» мамандығына қатысты айқындықты сақтайды.

Отандық білім беру саласындағы болып жатқан оқиғаларды ескере отырып, алдағы жылдары «жоғары мектеп оқытушысы» мамандығының, ғылыми дәрежелер мен ғылыми атақтардың беделі мәселесін толық көлемде шешуге сену екіталай. Білім мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламаларында бар барлық іс-шараларды біріктіріп, қажет болған жағдайда олардың тізбесін толықтыра отырып, осы мәселені шешудің жол картасын әзірлеу қажет.

Мемлекет тарапынан жоғары мектеп оқытушысы мамандығының беделін, ғылыми дәрежелер мен ғылыми атақтардың мемлекеттік және қоғамдық мәртебесін арттыруға бағытталған кешенді сипаттағы неғұрлым жігерлі шаралар қажет екені анық. Бұл ретте ғылыми-педагогикалық жұртшылық осындай шараларды әзірлеуге бастамашылық жасауға және олардың практикалық іске асырылуын құқықтық және нормативтік қамтамасыз етуді құруға белсенді қатысуға міндетті [10, 26-32 бб.].

Сонымен қатар, оқытушылық қызмет пен ғылыми зерттеулер адамның әртүрлі психологиялық қасиеттерінің болуын білдіреді, кем дегенде ғылыми қарым-қатынас пен студенттермен қарым-қатынас әртүрлі дискурстарға жататындығына байланысты. ЖОО-да жұмыс істей отырып, оқытушылар ғылыми жұмысқа әрдайым қатысы жоқ, бірақ оқу процесі үшін маңызды іс-шараларға қатысады (бұл конкурстар, концерттер және студенттердің қатысуымен өтетін басқа да бұқаралық іс-шаралар, ашық есік күндері, қабылдау комиссиясында жұмыс істеу, студенттердің тәжірибесін ұйымдастыру). Университет оқытушысының уақытының белгілі бір бөлігін оқу-әдістемелік жұмыс алады, ол жұмыс бағдарламаларын, оқу-әдістемелік кешендерді және т.б. жобалауға көптеген формальды және үнемі өзгеріп отыратын талаптарды сақтауды талап етеді. Ғылыммен байланысты емес және көп жұмыс және тіпті жұмыс істемейтін уақытты қажет ететін қызмет университет оқытушысының қалыптасқан кәсіби сәйкестігінде жасырын ішкі жанжалға әкелуі мүмкін, үлкен оқу жүктемесі мен сабақтан тыс іс-шаралардың шамадан тыс жүктелуіне байланысты ғылыми зерттеулерге уақыт қалмайды.

Қорыта келе, ғылымды жетілдіру үшін, оқытушы мен ғалым арасындағы үйлесімді арттыру мақсатында аталған мәселенің шешімі оқытушының аудиториялық жүктемесін қысқарту арқылы қол жеткізуге болады. Бастапқы кезеңде белгілі бір уақыт шығындарымен бұл нақты ғылыми қызметке уақыт бөлуге мүмкіндік береді. Ғылыми және оқытушылық қызметті бөлу мәселесін шешудің екінші жолы қазіргі кезде кейбір жоғары оқу орындарында қолданылатын оқытушы-зерттеушілер мен оқытушы-практиктерге бөле отырып, университеттің штаттық құрылымын жетілдіру болуы мүмкін. Мысалы, оқыту жағдайында практика оқытушылары жаңадан бастаушыларға арналған топтарды басқара алады, дегенмен бұл, біздің ойымызша, мамандығы бойынша ғылыми-әдістемелік жұмыстарды оқудан алғашқыларды босатпайды. Өзінің әдістемелік тәжірибесін жинақтау және оқыту әдістемесі бойынша мақалалар жазу оқытушы-практиканың оқытушы-зерттеуші лауазымына ауысуына негіз болады.

Профессор-оқытушылар құрамы үшін оқыту және ғылыми қызмет бойынша міндеттерді штаттық кестеде тиісті градациямен неғұрлым егжей-тегжейлі бөлу мүмкін, бұл

отандық жоғары мектепте білім беру сапасын да, жоғары оқу орындарындағы ғылыми зерттеулердің тиімділігін де арттыруға ықпал етеді. Осы негізде төмендегідей шаралар жүргізілуі тиіс:

- «ЖОО оқытушысы» мамандығының беделін арттыру, қоғамның кәсіби және әлеуметтік капиталын қалыптастыратын шығармашылық тұлға ретінде оқытушының имиджін мақсатты қалыптастыру;

- ЖОО корпоративтік мәдениетінің өкілі ретінде оқытушының эталондық имиджін модельдеу;

- ЖОО оқытушылары ғылыми жұмыстарының бағасын айқындауда қазақстандық ұлттық модель қалыптастыру қажет.

Пайдаланған дереккөздер тізімі

1. Өміржанов Е. ЖОО: оқытушы мәртебесі. Ол қандай болуы керек? // <https://abai.kz/post/17149>(қарау күні 02.09. 2022).

2. Жусупов А.М., Жусупова К.А., Жаксыбекова К.А., КабатаеваБ.С. Профессиональная деятельность преподавателей вузов Казахстана в условиях интеграции в мировое образовательное пространство // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – 2013. – №2 (39). – С.38-41.

3. «Білімді ұлт» «сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы №726 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (қарау күні 02.09. 2022)

4. Арцимович Л.А. (воспоминания, статьи, документы): К 100-летию со дня рождения / сост. Е.П. Горбунов. –М.: Физматлит, 2009. – 416 с.

5. Святлов С.А. Актуальные проблемы современного высшего образования // <https://articlekz.com/> (дата обращения: 10.09.2022)

6. Кабацков А., Лейбович О. «По духу времени и вкусу...»: доцент как невольник // Гефтер. URL.: <http://gefeter.ru/archive/21773>(дата обращения: 10.09.2022)

7. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (қарау күні 02.09. 2022)

8. Докторантура (PhD) в США // <https://www.begin.ru/add/spravochnik/doktorantura-phd/doktorantura-phd-usa.html>(қарау күні 02.09. 2022)

9. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <https://primeminister.kz/kz/> (қарау күні 02.09. 2022)

10. Белхожаева Д.Ж. Жоғарғы оқу орнындағы оқытушылардың еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық мәселелері // Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – 2021. – №4(69). – 26-32 б.

Автор туралы мәліметтер

Белхожаева Динара Жомартовна – Евразиялық инновациялық университетінің 3 оқу жылының докторанты

Белхожаева Динара Жомартовна–докторант 3 года обучения Евразийского инновационного университета

Belkhozhayeva Dinara Zhomartovna– 3rd year doctoral student of the Eurasian Innovation University

ЖАС МАМАНДАР СӨЗ АЛАДЫ

СЛОВО МОЛОДЫМ

A WORD TO THE YOUNG

Ж. Нурақынов¹

¹Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ҚАУІПТЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ (ИНТЕРНЕТ АЛАЯҚТЫҚ МЫСАЛЫНДА)

Мақалада автормен Интернет алаяқтық сияқты киберқылмыстылықтың ең типтік түрі мысалында киберқауіпсіздік мәселелеріне зерттеу жүргізді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасы тұрғысынан киберқылмыстылықпен күресу мәселелері қарастырылады. Зерттеу негізінде автор жаңа, теориялық және құқық қолдану тәжірибесі үшін маңызды тұжырымдарға келеді. Ұлттық қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді. Қорытындылар мен ұсыныстар автордың зерттелетін тақырып бойынша қолжетімді нормативтік-құқықтық актілердің үлкен көлемін, арнайы әдебиеттерді, құқық қолдану тәжірибесі мен құқықтық статистика материалдарын пайдалануды зерттеуі негізінде тұжырымдалған. Жұмыста киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимыл бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қылмыстық қудалау органдарының заңнамасын және тәжірибесін жетілдіру бойынша дәлелді ұсыныстарды әзірлеуге бағытталған мәселелердің шешімдері қамтылған.

Түйінді сөздер: ұлттық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік, киберқылмыс, инфокоммуникациялық технологиялар, интернет-алаяқтық, кибералаяқтыққа қарсы іс-қимыл.

Cyber security threats research (by the example of internet fraud)

In the article, the author conducted a study of cybersecurity problems on the example of the most typical type of cybercrime as Internet fraud. The issues of combating cybercrime in the light of the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan are considered. Based on the study, the author comes to new, theoretically, and important for law enforcement practice, conclusions. Proposals for further improvement of the national criminal legislation are formulated. Conclusions and suggestions are formulated on the basis of the study by the author of a large volume of regulations available on the topic under study, special literature, the use of materials from law enforcement practice and legal statistics. The paper contains solutions to problems aimed at developing evidence-based proposals for improving legislation and the practice of criminal prosecution bodies in the course of pre-trial investigation in counteracting cybercrime.

Keywords: national security, information security, cybercrime, infocommunication technologies, Internet fraud, cyber fraud counteraction.

Исследование проблем угроз кибербезопасности (на примере интернет мошенничества)

В статье автором проведено исследование проблем кибербезопасности на примере наиболее типичного вида киберпреступления как Интернет мошенничество. Рассматриваются вопросы противодействия киберпреступности в свете действующего уголовного законодательства Республики Казахстан. На основании проведенного исследования, автор приходит к новым, в теоретическом отношении, и важным для правоприменительной практики, выводам. Сформулированы предложения по дальнейшему совершенствованию национального уголовного законодательства. Выводы и предложения сформулированы на основе изучения автором большого объема имеющихся по исследуемой теме нормативных актов, специальной литературы, использования материалов правоприменительной

практики и правовой статистики. В работе содержатся решения задач, направленные на разработку научно обоснованных предложений по совершенствованию законодательства и практической деятельности органов уголовного преследования в ходе досудебного расследования в противодействии киберпреступлениям.

Ключевые слова: национальная безопасность, информационная безопасность, киберпреступность, инфокоммуникационные технологии, Интернет мошенничество, противодействие кибермошенничества.

Жаһандық желілердің дамуы адамдардың қарым-қатынасы мен мәліметтерді беру процесін жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) арқылы да, тікелей Интернетте де жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жаңа элементтерінің пайда болуына қолайлы жағдай туғызды. Қазіргі уақытта киберқылмыстылыққа «жаңа» қылмыстар, яғни ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың арқасында пайда болған қылмыстар тобы кірді, мысалы, адамның жеке өміріне қарсы, компьютерлік деректер мен жүйелердің құпиялылығына, тұтастығына және қолжетімділігіне қарсы қылмыстар, сондай-ақ компьютерлік құралдарды пайдаланумен байланысты құқық бұзушылықтар және компьютерлік деректердің мазмұнына қатысты құқық бұзушылықтарды қоса алғанда, жаңа технологиялар бойынша дәрежелері әртүрлі қылмыстарды жасауға жеңілдетілген дәстүрлі қылмыстар. Дегенмен, заманауи қылмыстылықта цифрлық және желілік технологиялардың арқасында ауқымы жаһандық сипатқа ие болған алаяқтық, алдау, буллинг (қорқыту) және бопсалау сияқты «дәстүрлі қылмыстар» бар екенін атап өткен жөн.

Мұндай қылмыстық көріністер ықтимал бопсалау немесе өзге де мақсаттар үшін беделді түсіретін материалдарды таратуға, қылмыстық жолмен алынған капиталмен операцияларды жүзеге асыруға, жеке деректер ұрланатын «спамды» таратуға, заңсыз қаржылық операцияларды жүзеге асыруға байланысты әрекеттер, қоғамның барлық салаларына әсер ететін инфокоммуникациялық технологияларды дамытуға және кеңінен таратуға байланысты коммерциялық және құпия ақпаратты тегін, заңсыз көшіру, кибералаяқтық және басқа да қоғамдық қауіпті әрекеттер болып табылады [1, 15 б.].

Мысалы, зерттеушілер М. Alazab пен R. Broadhurst белсенді түрде таратылатын спамды жаһандық проблема деп есептейді, өйткені бұл ақпарат таратудың, соның ішінде жәбірленуші мен ықтимал құқық бұзушы арасында байланыс орнатудың негізгі тәсілі. Себебі, киберқылмыскерлер фишингтік хаттар мен жөнелтілімдерді жіберуге байланысты схемаларды жиі пайдаланады, олар арқылы жеке деректерге заңсыз қол жеткізеді, соның салдарынан жәбірленушілерге материалдық және басқа да зиян келтіреді [2].

Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын қолдану тәжірибесі киберқылмыстылыққа қарсы күрестегі проблемалар, ол әрекеттер мен осындай қылмыстық құқық бұзушылықтарды дәлелдеу бойынша ресми нұсқаулардың, ғылыми-әдістемелік ұсынымдардың болмауынан, қылмыстық заңнаманың жетілдірілмегендігінен, оларды түсіндірудің сәйкессіздігінен туындайтынын көрсетеді.

Барлық дерлік мемлекеттер ғаламдық байланыс желілері саласындағы жоғары технологиялық жабдықтар арқылы жасалған қылмыстармен күресудің құқықтық құралдарын әзірлеу және жетілдіру қажеттілігімен бетпе-бет келіп отыр. Мысалы, Филиппиннің 2012 жылғы жаңа заңы, Киберқылмыстылықтың алдын алу туралы No.10175 (RA10175) Республика заңы, 1930 жылғы қайта қаралған Қылмыстық кодекске сәйкес қылмыстарды жіктейтін жеке ережені және АКТ қолдану арқылы жасалған жағдайда киберқылмыстылық деп есептелетін және жазалауға әкеп соғатын арнайы заңдарды қамтиды, бұл қайта қаралған Қылмыстық кодексте көзделген жазалардан бір дәрежеге жоғары [3].

Осыған ұқсас тәжірибе Украинада да байқалады, онда қабылданған «Киберқылмыстылық туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Украина Заңына өзгерістер енгізу туралы» Заң ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар санының төмендеуіне ықпал етті [4, 135 б.].

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізін диалектикалық және дедуктивті әдістер, жүйелі көзқарас пен талдау, гносеология әдістері, формальды логика және әлеуметтік басқару сияқты жалпы ғылыми әдістер құрайды.

Сонымен қатар, жұмыста арнайы зерттеу әдістері қолданылды: салыстырмалы құқықтық және статистикалық әдістер, оның ішінде негізгі қорытындыларды Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіне қайта бағдарлай отырып, дамыған елдердің қолданыстағы тәжірибесін егжей-тегжейлі талдау, сондай-ақ сараптамалық бағалау әдісі, нақты социологиялық және формальды құқықтық әдістер. Жоғарыда аталғандардың ішінде Қазақстан Республикасының аумағында киберкеңістіктің кеңеюі кезінде ықтимал тәуекелдерді болжау, сондай-ақ заңнаманы әзірлеу мен қабылдаудың салдарын бағалау бойынша жұмыста қолданылатын сараптамалық бағалау әдістерін ерекше атап өткен жөн. «Киберқылмыстылықпен күрес туралы» статистикалық әдіс АКТ арқылы немесе киберсалада қылмыстық құқық бұзушылықтардың қандай түрлері жасалатынын ғылыми сенімділікпен анықтауға мүмкіндік берді, бұл саладағы құқық бұзушыларды анықтау және анықтаудың ұйымдастырушылық мәселелерін шешуге тиісті көңіл бөлуге мүмкіндік береді. Жаһандық ақпараттық-коммуникациялық желілерде құқық бұзушылық фактілерін анықтау және жолын кесу қиын, өйткені операциялық компания үшін алаяқтардың әрекеті алғашында заңды болып көрінеді. Құқық қорғау органдарының қылмыстық әрекеттерін анықтау фактісі айтарлықтай уақыт кезеңінен өтеді, бұл қылмыскерлерді іздеуді және олардың кінәсін дәлелдеуді қиындатады. Талдау нәтижесінде Еуропалық Одақ Соты, ол мемлекетте заңмен қорғалатын контенті бар сервердің орналасуы, қорғалатын интеллектуалдық құқықтың иеленушісі тиісті деректерді қорғайтын мемлекеттің сотына талап қоюды құрайтын маңызды прецедент құрды. Сонымен қатар, мұндай мемлекеттің пайдасына юрисдикцияны бөлу шарты, құқық бұзушының осы мемлекеттегі пайдаланушыларға дау туғызатын контентке қол жеткізуді қамтамасыз ету ниетінің болуы [5, 117 б.].

Белгілі бір тұлғаның жеке қауіпсіздігіне де, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне де әсер етуі мүмкін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудан туындайтын қауіп-қатерлерді негізге ала отырып, мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті – отандық операторлардың шетелдік қызметтермен өзара іс-қимылы және бағдарламалық өнімдерді пайдалану негізінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүдделерін сақтай отырып, әлемдік ақпараттық кеңістікте қажетті құқықтық тетіктердің қауіпсіз болуын құру. Осыған байланысты мемлекеттің ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы уәкілетті субъектілері ақпаратты қорғау, коммуникациялар мен дербес деректерді қорғау саласындағы заңнамалық базаны одан әрі жетілдіру мен дамытуға назар аударуы қажет, бұл оның ақпараттық қауіпсіздікті қорғаудың, сондай-ақ ұлттық ақпараттық ресурстардың деңгейін арттыру үшін қажетті жағдайлар жасайды [6].

Әлемдік ақпараттық технологиялар жүйесінің жетістіктеріне қол жеткізу АКТ дамуының тенденцияларын да, мемлекеттік басқару саласындағы АКТ-ны енгізудің ең озық және табысты тәжірибесін де қадағалауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық шаралары контекстінде АКТ-ны қолдану тәсілдерін енгізу бойынша Корея, Канада, Аустралия, Сингапур, Финляндия, Малайзия сияқты алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін зерделеу қажет. Musa M.K., Williams M., & Pearson O., Kerstens J. & Jansen J., Chalmers, C., Campbell, M., Spears, B., Butler, D., Cross, D., Slee, P. & Kift, S. өз зерттеулерінде сипаттаған әлеуметтік мәселелерге қатысы бар кибернетикалық кеңістікте құқыққа-қайшы жүргізілуін бақылауға мүмкіндік беретін мысалдар өте айқын. Бұл, атап айтқанда, киберкеңістікте орын алатын бопсалау, қорқыту, жала жабу және қорлаумен байланысты жеке тұлғаның, оның ішінде кәмелетке толмаған баланың психикасына келтірілген залалға қатысты [7].

Мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен жариялылығын арттыру, олардың қызметінің нәтижелерін АКТ саласында жаңа өнімдер мен қызметтерді құруда пайдалану мүмкіндігін жасау мақсатында «ашық деректер» ұғымын енгізу қажет, Конституцияға [8] сәйкес неғұрлым нақтырақ, жеке деректер туралы ресми ақпаратты разрядтау, қажет болған

жағдайда осы санаттағы ақпаратты «сұр аймақтан» мемлекеттік құпиялар саласына ауыстыру. Мұндай шара азаматтардың жеке деректерінің сыртқа шығуын болдырмайды, осылайша заңсыз қызметпен айналысатын тұлғалардың жеке деректерге қол жеткізуін барынша азайтады. Жасыратыны жоқ, әр түрлі көздерден құпия дербестендірілген деректерді «сыртқа шығып кету» тәжірибесінің артуы халық арасында елеулі алаңдаушылық тудырып, ақпаратты жинауға және сақтауға, сондай-ақ ақпаратты заңсыз тарату мен пайдаланудан қорғауды қамтамасыз етуге жауапты мемлекеттік органдарға деген сенімге нұқсан келтіреді. Бұл ретте, алынған ақпаратты пайдалана отырып, заңсыз әрекеттер жасауға қажетті жағдайлар жасалады. Сыртқа шығып кету деректерінің көптігін ескерсек, әлеуметтік желілерде және адамдардың басқа да ақпараттық ресурстарында қолдануға болатын логиндер мен парольдердің жарамды «көтерме» дерекқорын алу қиын емес. Мұндай базалар DarkNet-те белсенді түрде сатылады - бұл Интернеттің қараңғы жағы, оған кіру қарапайым адам үшін шектеулі. Бұл желіні әртүрлі қылмыскерлер белсенді пайдаланады: хакерлер, есірткі сатушылар, алаяқтар, террористер және т.б. Дәл DarkNet-те адамдардың жеке және төлем деректерімен алмасу үлкен ақшаға жүреді [9]. Статистика көрсеткендей, адамдар әртүрлі қызметтерде бірдей құпия сөздерді басым түрде пайдаланады, бұл қылмыстық ниеті бар тұлғалардың әрекетін жеңілдететіні сөзсіз [10].

Осы жерде айта кететін жайт, жеке деректерге заңсыз қол жеткізумен байланысты қылмыстық көріністердің ең көп тараған түрі жәбірленушілерге жиі ірі материалдық шығын келтіретін кибералаяқтық болып табылады. Оларды жасаудың ең көп тараған жолдары - жарнамалар арқылы өнім немесе қызмет үшін аванстық төлем алу. Олардың үлесіне интернет-алаяқтықтың тең жартысы келеді, одан кейін шағын несие ұйымдарының сайттарында онлайн-несие беру – «Халыққа ақша», «Займер», «Тенго» және т.б., азаматтардың жеке деректерін алғаннан кейін банк шоттарынан қаражатты ұрлау. Көп жағдайда алаяқтар банк қызметкері болып көрініп, жалған нөмірлерден қоңырау шалады. Бірқатар жағдайларда, 2020 жылғы деректер бойынша 1000-нан астам құрбан болғандар өз деректерін «фишинг» интернет-ресурстарына өз еркімен енгізген. Ал түрлі жобаларға, ойындарға, инвестицияға, ставкаларға және т.б. ақша тігіп, пайда көресің деген желеумен 2 мыңға жуық алаяқтық жасалды [11].

Қазақстан Республикасының ПМ-нің мәліметінше, цифрлық технологиялардың дамуы оларды пайдалану арқылы жасалған ұрлық фактілерінің артуына әкеліп соқты. Егер 2019 жылы мұндай қылмыстардың саны 7700 болса, 2020 жылдың соңына қарай 14 мыңнан асты [12]. Интернеттің танымал болуына, қызметтердің және көптеген қызмет түрлерінің цифрлануына, сондай-ақ электронды төлем құралдарының (Qiwi, PayPal, Яндекс ақша) және криптовалюталардың (биткойн, эфириум, лайткойн) пайда болуына байланысты, интернеттегі алаяқтық әдістері мен түрлері, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдаланудан жасалған ұрлық көбейіп келеді. Интернет-алаяқтардан ең көп зардап шегетін платформалар: OLX.kz, Kolesa.kz, Krisha.kz, Market.kz, Instagram және V Kontakte.com әлеуметтік желісі, ал алаяқтар жиі қолданатын төлем жүйесі «Qiwi» электронды әмиян және «KaspiGold» банк картасы болып табылады [13, 113-114 б.б.].

2020 және 2021 жылдары жоғарыда аталған онлайн-жарнама платформаларында тауарларды, қосалқы бөлшектерді және автомобильдерді сатып алуға байланысты кибералаяқтықтың айтарлықтай өсуі байқалады. Бұл жарнамалардың көпшілігі жасырын болып қалатынын есте сақтаңыз. Осыған байланысты, көрсетілетін қызметті пайдаланушыларды тіркеу ережесін өзгерту қажеттілігіне, яғни көрсетілетін қызметті алушы туралы сенімді және толық ақпаратты сұрауға байланысты келесі проблемалар жойылғанға дейін платформалардың қызметін тоқтату ұсынылады. Тіркеу кезінде FaceID арқылы жеке сәйкестендіруді пайдаланыңыз, содан кейін бұл деректердің барлығы дискіде сақталады, осылайша құқық қорғау органдары жарнама орналастыру қызметтерін ұсынатын компанияларға хабарласқанда, олар алаяқты іздеуді және ұстауды жеделдету үшін барлық қажетті ақпаратты бере алады. Онлайн платформаларда жарияланған күдікті хабарландыруларды бақылап, қажет болған жағдайда алаяқтық жарнамаларды блоктау.

Жарнаманы жіберген кезде онлайн платформаларды пайдаланушыны автоматты түрде теруге міндеттеу, осылайша оның географиялық орны мен телефон байланыстары туралы деректерді алдын ала және сенімді өңдеуді жүргізу. Осылайша, басқа елде немесе аймақта орналасқан және пайдаланушы ретінде көрінеу жалған ақпарат берген адам бұғаттау арқылы жарнамаларды жіберу үшін қолданбаларды пайдалана алмайды.

Тәжірибеде осымен қатар ақпараттық жүйелердің өмірлік циклінің рәсімдерін реттеу мәселелеріне, меншік иелерінің, пайдаланушылардың, жеке тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ету кезінде оларды қорғау үшін барлық қажетті шараларды қабылдау жөніндегі тұрақты міндетті орындамағаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауаптылықты қамтамасыз ету мәселелеріне ерекше назар аудару қажет.

Ақпараттандыру саласындағы құқық бұзушылыққа қарсы іс-қимылдағы маңызды кедергі бірінғай тұжырымдамалық аппараттың жоқтығы болып табылатынын, соның нәтижесінде Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасында дәл осындай заңсыз әрекет «Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық» [14], ал халықаралық нормаларда «компьютерлік қылмыс» деп аталатынын атап өткен жөн [15]. Бұл ұғымдардың мағыналық және мазмұндық жүктемесі мүлде басқа. Сонымен, «компьютерлік қылмыс» терминіне келесідей анықтама берілген: «Компьютерлік қылмыс – адамның және азаматтың, қоғам және мемлекеттің құқықтарына, бостандықтары мен мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін компьютерлік технология саласындағы қылмыстар мен делдалдық қоғамға қауіпті әрекеттердің жиынтығы» [15]. Ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтар, өз кезегінде, өз сипаты бойынша тек компьютерлік емес ақпаратқа заңсыз қол жеткізуге, өзгертуге, таратуға бағытталған заңсыз әрекеттерді білдіреді [16, 134 б.]. Тиісінше, Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасында қолданылатын ұғымдар «компьютерлік қылмыстар» терминінен біршама кеңірек.

Сонымен қатар, компьютерлік технологиялардың дамуымен Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің нормаларында көзделген барлық белгілі құқық бұзушылықтар компьютердің және оған қатысты технологиялардың көмегімен оларды жасау нәтижесінде өзгертілуі мүмкін.

Мысалы, автоматтандырылған жүйеге енгізілген деректерді қасақана бұрмалау немесе жасыру, компьютерлік бағдарламаларды жасау және пайдалану, деректерді теріс пайдалану және ақпараттық процеске басқа да құқыққа-қайшы әсер етуді білдіретін ғаламдық байланыс желілерінде алаяқтық орын алған кезде «алдау» ұғымы кеңейіп келеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күрес саласындағы Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасы қазіргі заманғы шындыққа сәйкес келмейді және жетілдіруді қажет етеді. Біріншіден, өзгерістер компьютерлік технологиялар саласындағы қылмыстар субъектісіне әсер етуі керек. Яғни, біздің ойымызша, 14 жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға қылмыс субъектісі ретінде танылуы тиіс. Бұл қылмыстың ерекшелігіне байланысты, атап айтқанда, кибералақтық сияқты заңсыз әрекетке қатысты. Мұндай қажеттілікті пайдаланушылар 14 жасқа толмаған [17], бірақ ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, заңсыз әрекеттерді жасауға қажетті дағдылары мен қабілеттері болған кездегі жасалған фактілермен расталады [18].

Сондай-ақ киберқылмыстарды дәрежелеу мәселесіне бірінғай көзқарасты әзірлеу қажет. Бұл қолданыстағы қылмыстық және қылмыстық-процесстік заңнаманың жетілдірілмегендігіне байланысты, бұл өз кезегінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында жасалған контекстте сотқа жетпейтін қылмыстар санының артуына ықпал етеді.

Киберқылмыстылықтың сандық және сапалық сипаттамаларының қазіргі жағдайы себеп-салдарлық байланыстар мен негізгі мақсаттарды терең талдау негізінде киберқылмыс жасағаны үшін осы саладағы құқық қорғау органдарының тиімділігін арттыруға көмектесетін тиісті өзгерістер мен толықтырулар қабылдау арқылы ұлттық заңнаманы жедел жетілдіру қажеттілігін талап етеді. Кез келген қылмыстың, оның ішінде киберқылмыстың алдын алу жан-жақты болуы және тек қана мемлекеттік органдардың құзыретіне жатқызылуы тиіс. Осыған байланысты мемлекеттік аппараттың күштері мен құралдары жүзеге асыратын ақпараттық қауіпсіздік

жүйесін құру және оның жұмыс істеу процесін ұйымдастыру қажет, оның ішінде инфокоммуникациялық технологиялар саласындағы қылмыстардың алдын алу бойынша заңнамалық және ұйымдастырушылық-техникалық шаралар, олар бағытталған шаралар кешені болып табылады.

Интернеттегі алаяқтықтың орны туралы іс жүзінде шешілмеген мәселе аумақтық юрисдикция мәселесін тудырады, сондықтан бұл мәселені заңнамаға мұндай орынның нақты анықтамасын енгізу арқылы шешу қажет. Осы қылмыстың орын алған жерін оның зардаптарының болған жері ретінде қарастыру ұсынылады.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Тедеев А.А. Информационное право (право Интернета): Учебное пособие. – М., 2015. – 464 с.
2. Alazab, M. & Broadhurst, R. (2015). The Role of Spam in Cybercrime: Data from the Australian Cybercrime Pilot Observatory. *Cybercrime Risks and Responses*. Palgrave Macmillan, 103-120
3. https://www.unodc.org/documents/e4j/Cybercrime/Cybercrime_Module_2_General_Types_of_Cybercrime_RU.pdf
4. Dzhanaidlov, Olzhas M.; and Azhibayev, Marat G. 2019. Problems of Countering Criminal Offenses in Information and Communication Networks, *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, Volume X, Spring, 1(39): 134 – 143. DOI: 10.14505/jarle.v10.1(39).14.
5. Ерджанов Т.К. «К вопросу об определении юрисдикции в отношении споров, связанных с деятельностью в Интернете» - Сборник материалов международной научно-практической конференции: «Правовое регулирование потенциально опасных информационных технологий и новых видов оружия». – Алматы, 2017. – С.115-127
6. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы // <https://online.zakon.kz/>(жүктеу мерзімі:10.11.2022).
7. Chalmers, C., Campbell, M., Spears, B., Butler, D., Cross, D., Slee, P. & Kift, S. (2016) School policies on bullying and cyberbullying: perspectives across three Australian states. *Educational Research*, 58, 91-92; // DOI 10.1080/00131881.2015.1129114
8. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) // <http://adilet.zan.kz/>(жүктеу мерзімі: 11.11.2022).
9. Утюпин Д. Даркнет в Казахстане: как он устроен? // <https://masa.media/ru/>(дата обращения: 12.11.2022).
10. Кибербезопасность: нарушения и защита персональных данных // <https://strategy2050.kz/ru/news/>(дата обращения: 12.11.2022).
11. Киберқылмыстың өршуі: жымқыру әдістері және оның алдын алу шаралары // <https://strategy2050.kz/ru/news/> (дата обращения: 12.11.2022).
12. <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat> – (дата обращения – 18.10.2022.).
13. Байсеитов Б.Т. Қазақстан Республикасындағы киберқылмыспен күресу мәселелері // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есболатова. – 2021. – №2 (67). – 113-116 бб.
14. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі // <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 12.11.2022).
15. Computer Crime Convention (Council of Europe Convention on Cybercrime, Convention on Cybercrime CETS No. 185) (Budapest, November 23, 2001) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556
16. Бимолданов Е.М., Естеусизов Е.Н. және т.б. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы. Ерекше бөлік: оқу құралы. – Алматы: Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ҒЗЖРБЖҰБ, 2019. – 421 б.
17. <http://donbass.ua/news/technology/2010/01/22/samyi-molodoi-v-mire-sisadmin-devjatiletinii-malchik.html>;
18. Vesti.az - <http://vesti.az/news/9835>;

Автор туралы мәліметтер

Нурақынов Ж. – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты.

Нурақынов Ж. – докторант Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. Макана Есбулатова.

Nurakupov Zh. – Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makana Esbulatova.

А.Қ. Әбілқасым¹

¹Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАС САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ: ҰЛТТЫҚ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ БОЛАШАҒЫ

Мақалада зорлық-зомбылық адамдардың қарым-қатынасының барлық салаларында сөзсіз көрініс беретіні, онда кейбіреулердің еркіне басқалардың еркіне бағынуы, отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынастардан бастап, деңгейіне қарамастан, әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесуімен аяқталатыны атап өтілген. қоғамның дамуы. Шетелдік тәжірибені зерделеу негізінде автор тұрмыстық зорлық-зомбылық проблемаға айналып бара жатыр деген қорытындыға келеді. Ұлттық құқық қорғау органдарының қызметіне тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресудің оң тәжірибесін енгізу бойынша ұсыныстар әзірленді. Тұрмыстық зорлық-зомбылық проблемасын шешу тек кешенді көзқараспен, зорлық-зомбылық әрекеттерінің алдын алуға бағытталған мақсатты шараларды жүзеге асырумен мүмкін болады. Зорлық-зомбылық құрбандарын оңалту үшін жағдай жасау, отбасы мен өмір саласындағы құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік мәселелерін реттейтін заңнамалық базаны жетілдіру қажет.

Түйінді сөздер: қылмыстық зорлық-зомбылық, отбасы - тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық қылмыспен күресу, зорлық-зомбылық құрбаны, қорлау, қорғау тәртібі, тұрмыстық зорлық-зомбылық.

Зарубежный опыт превенции криминального насилия в сфере семейно-бытовых отношений: перспективы использования в национальной практике

В статье отмечается, что насилие неизбежно проявляется во всех сферах человеческого общения, где присутствует подчинение воли одних воле других, начиная с отношений между членами семьи и заканчивая взаимодействием социальных групп, независимо от уровня развития общества. На основе изучения зарубежного опыта, автор приходит к выводу, что насилие в семейно-бытовой сфере превращается в проблему. Разработаны предложения по внедрению положительных практик противодействия семейно-бытовому насилию в деятельность национальных органов правопорядка. Решение проблемы семейно-бытового насилия возможно только при условии комплексного подхода, проведения целевых мероприятий, направленных на профилактику насильственных действий. Необходимо создание условий для реабилитации жертв насилия, совершенствование нормативно-правовой базы регламентирующей вопросы ответственности за правонарушения в сфере семьи и быта.

Ключевые слова: преступное насилие, семейно-бытовое насилие, противодействие бытовой преступности, жертва насилия, жестокое обращение, защитное предписание, домашнее насилие.

Foreign experience in the prevention of criminal violence in the sphere of family relations: prospects of use in national practice

The article notes that violence inevitably manifests itself in all spheres of human communication, where there is a subordination of the will of some to the will of others, starting with relations between family members and ending with the interaction of social groups, regardless of the level of development of society. Based on the study of foreign experience, the author comes to the conclusion that domestic violence is becoming a problem. Proposals have been developed to introduce positive practices for combating domestic violence in the activities of national law enforcement agencies. Solving the problem of domestic violence is

possible only with an integrated approach, the implementation of targeted measures aimed at preventing violent acts. It is necessary to create conditions for the rehabilitation of victims of violence, improve the legal framework regulating the issues of responsibility for offenses in the sphere of family and life.

Keywords: criminal violence, domestic violence, combating domestic crime, victim of violence, abuse, order of protection, domestic violence.

Әлеуметтік-бағдарлық құқықтық мемлекет үшін оның институттарының тиімді жұмыс істеуінің негізгі бағыттарының бірі отбасы институтына қамқорлық пен қолдау көрсету болып табылады. Мемлекет тарапынан отбасын қорғаудың басымдығы халықаралық құқықтың жалпы қабылданған нормаларында да [1], Қазақстан Республикасының заңнамасында да бекітілген [2; 3; 4]. Мемлекет жүзеге асырып жатқан ішкі саясат отбасы мен дәстүрлі отбасы құндылықтарын нығайтуға, оның мүшелері арасындағы өзара жауапкершілік пен көмек негізінде қарым-қатынасты құруға әлеуметтік бағытты болуы тиіс. Дегенмен, қазіргі уақыттағы қазақстандық қоғамда тұрмыстық саладағы қылмыстық зорлық-зомбылықтың қарқынды өсуімен байланысты жағымсыз тенденция сақталуда.

Осы саладағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жай-күйін талдаудың нәтижесі көрсеткендей, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық жәбірленушілер үшін психофизикалық, эмоционалдық және әлеуметтік аспектілерде ауыр зардаптарға әкеп соғатын зорлық-зомбылықтың кең таралған түрлерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметі бойынша, 2022 жылдың 9 айында ғана 35 мың жанұялық жанжал шығарушылар әкімшілік жауаптылыққа тартылды, оған қоса полиция қызметкерлерімен 60 мыңнан астам қорғау нұсқамасы шығарылды. 3500 шектеуді бұзғаны үшін жауапкершілікке тартылды [5]. Отбасылық және күнделікті өмірдегі зорлық-зомбылық қылмыстарының латенттілігінің жоғары деңгейін ескере отырып, осы мәселенің ғылыми дискурсымен айналысқан зерттеушілердің көпшілігінің, соның ішінде шетелдік ғалымдардың пікірімен келісе отырып [6, 39 б.], қаралып отырған аумақтағы қылмыстың сандық көрсеткіштерінің нақты жағдайын көрсететін объективті мәліметтерді ұсынудың мүмкін еместігін мойындаймыз.

Отбасылық-тұрмыстық қылмыстық көріністерге қарсы іс-қимыл мәселелері жалпыға танылған халықаралық стандарттарға негізделген құқықтық жүйесі дамыған кез келген мемлекеттің құқық қорғау органдары қызметінің басым бағыттарының бірі болып табылатыны сөзсіз. Ұлттық құқық қорғау органдары қазіргі уақытта модернизациялау мен полиция қызметінің жаңа үлгілеріне көшу үдерісін бастан өткеруде, бұл бірінші кезекте халықпен жұмыс істеу бойынша «әлеуметтік серіктестік» терминінде көрініс табатын, «Community Policing» тұжырымдамасына сәйкес, әртүрлі елдердегі полиция күштерінің оң тәжірибесіне негізделген жұмыс форматының өзгеруімен байланысты.

Өткен ғасырдың ортасынан бастап ғылыми дискурста Батыс Еуропа қоғамы мен Америка Құрама Штаттарының демократиялық институттары мен дәстүрлерінің ықпалының күшеюіне байланысты полиция қызметінің концептуалды негіздеріне назар аударыла бастады. Ұлттық және халықаралық заңнамада көрсетілген полицияның миссиясын, мақсаттарын және қызметін қайта қарау талаптары ғылыми зерттеулердің орбитасына көбірек еніп отыр.

Полиция қызметінің құқыққа-қайшы іс-әрекеттердің салдарын жоюмен байланысты дәстүрлі саласына қарағанда, қылмыстардың алдын алуға және ескертуге баса назар аударып отырып, полицияның профилактикалық рөлін күшейту қажеттілігі туралы идея барған сайын басым бола бастады. Сол кезден бастау алған бұл ғылыми зерттеу бағыттың қазіргі тек заң саласында ғана емес, сондай-ақ басқа да қоғамдық ғылымдарда ізбасарлары көп. Осылайша, Martin, D., Англия мен Уэльстегі полицияның кәсібилігінің бағытын қалыптастыратын факторларды, соның ішінде кәсіби және институционалдық логиканың әсерін зерттей отырып, әсер ететін негізгі аспектілерді анықтау үшін кәсіпқойлықтың бар түсінігін қайта концептуализациялау мен кәсіби сәйкестікті түрлендіру қажеттілігін негіздейді [7].

Сонымен қатар, құқық қорғау қызметінің форматына сервистік модельді енгізу мүмкіндігі, қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша сервистік модельдің мәнін түсіну және

оның қағидаттарын іске асыру әдістемесі туралы даулы мәселелер өзекті болып қала береді. Қазіргі уақытта халықтың полиция жұмысына сенімін арттыру мәселесі өзекті бола түсуде және полицияны жаңғыртудың негізгі ұйымдастырушылық стратегиясы ретінде әріптестік байланыстар орнатуға ерекше рөл берілуде. Полиция ұйымын мемлекеттік құқық қорғау саласындағы қызметтерді көрсетуге бағытталған полиция қызметіне айналдыруға бағытталған реформаларды жүргізу полиция парадигмасын өзгертудің негізгі тұжырымдамасына айналуға [8].

Бұл зерттеудің мақсаты, отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстық зорлық-зомбылықпен күресудің шетелдік тәжірибесін ғылыми тұрғыдан түсіну болып табылады. Теориялық талдау арқылы автормен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саласындағы шет мемлекеттердің құқық қорғау және басқа да органдарының қызметінде оң тәжірибесін қолдану, құқық бұзушылық саласындағы қылмыстық зорлық-зомбылық мәселелерін реттейтін ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді. Отбасылық-тұрмыстық қатынастардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында шетелдік тәжірибені қолданудың әдістемелік тұрғыдан қаншалықты негізделгенін түсіну маңызды. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, қол жеткізілген нәтижелердің деңгейі мен олардың полиция қызметінде жүргізілген реформалардан күткендегі сәйкестік барлық жерде бірдей емес [9]. Соны ғылыми қабылдау және талдау ұлттық құқық қорғау органдарының алдын алу іс-әрекетінде басқа да тәжірибелерді, оның ішінде белгілі бір қоғамдастық үшін сәтті, бірақ басқалар үшін психикалық тұрғыда қолайсыз тәжірибелерді енгізудің ықтимал теріс салдарын болдырмауға мүмкіндік береді.

Отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың шетелдік тәжірибесін ғылыми меңгеру процесінде қолдану объектінің сипатымен және оны зерттеу мақсаттарымен анықталатын әртүрлі әдістер қолданылды. Зерттеу мақсатына жету бірқатар міндеттерді шешу қажеттілігін білдіреді, атап айтқанда, зерттеу объектісінің ғылыми құқықтық танымның мәнін, ерекшеліктерін және нысандарын сипаттау, құқықтық білімдегі тарихи-құқықтық зерттеулерді қарастыру және функцияларын ашу, зерттеу объектісінің тарихи әдістерінің, құқықтық білім әдістері жүйесіндегі логикалық әдістердің қызметін қарастыру.

Салыстырмалы әдісті авторлар әртүрлі мемлекеттердің отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу тәжірибесін салыстыру үшін пайдаланды. Оның негізінде қарастырылып отырған саладағы құқық қорғау органдарын өзгертуге бірқатар мемлекеттердің көзқарастарындағы ортақ және ерекше белгілер, өзгерістердің қаншалықты сәтті болғаны және бейімделу үдерісінің қаншалықты ауыртпалықсыз өткендігі зерттелді. Сонымен қатар, осы әдістің арқасында мемлекеттердің заңнамасында бұл механизмді бекіту жолдары салыстырылды. Салыстырып қою арқылы автор Қазақстанның құқық қорғау жүйесі үшін отбасында және тұрмыста қылмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саласындағы полиция қызметінің ең қолайлы және ұтымды үлгілерін белгілей алды.

Біртұтас объект пен зерттеу пәнін жан-жақты зерттеу мақсатында оның құрамдас бөліктеріне бөлуді білдіретін талдау әдісі қолданылды. Осыған сәйкес талдау әдісі зерттеу объектісінің барлық қажетті элементтерін зерттеу мүмкіндігін қарастырды. Тұрмыстық саладағы қылмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық қылмыспен күресуге азаматтар мен азаматтық қоғам институттарын тарту, зерттеу саласындағы құқық қолдану стандарттары сияқты ұғымдар айқындалып, бөлек қарастырылды. Осының арқасында шетелдік полиция тәжірибесінің негізгі белгілері мен ерекшеліктерін зерделеу, сондай-ақ оларды әртүрлі елдердің заңнамасында бекіту әдістерін белгілеу мүмкін болды, бұл сөзсіз полицияны қайта құрудың ұлттық тәжірибесінде ескеруді қажет етеді.

Синтездеу әдісі тұрмыстық қылмыстықтың алдын алу тұжырымдамасының негізін құрайтын ұғымдарды өзара байланыс пен бірлікте зерттеуге мүмкіндік берді. Осының арқасында олардың арасындағы байланыс пен құрылымды орнатуға, атап айтқанда, ортақ және ерекше белгілерді қадағалауға мүмкіндік туды. Шетел мемлекеттерінің тәжірибесінде көрініс тапқан белгілері бойынша ұқсас механизмдерді сапалы зерделеу, тұрмыстық сала-

дағы қылмыстық зорлық-зомбылықпен тиімді күресу бойынша қазақстандық полицияның қызметін жаңғырту және жетілдіру мақсатында полиция қызметінің шетелдік тәсілдерін зерттеудің маңыздылығын анықтау маңызды болды. Сонымен қатар, тұрмыстық салада қылмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу жөніндегі шаралар жүйесі, оның ішінде шет мемлекеттердің тиімді әзірлемелері мен заңнамалық тәжірибелерін зерделеу және енгізу арқылы одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Полиция қызметінің әлемдік және отандық тәжірибесі полицияның қоғаммен ынтымақтаспай жалғыз өзі қылмыстылықпен тиімді күресе алмайтынын көрсетеді. Қоғамның қолдауы мен сенімі, полиция мен халық арасында әріптестік қарым-қатынас орнату арқылы ғана заңдылық пен құқықтық тәртіпті әлеуметтік бекітілген деңгейде қамтамасыз етуге болады. Осыған орай Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында: «Бүгінгі таңда Қазақстанның алдында тұрған міндеттер мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдардың өзара іс-қимылын күшейтуді, азаматтық қоғам институттарын жүйелі түрде қайта іске қосуды талап етеді», - деп атап өтті [10]. Бұл жағдай отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуды жалпыұлттық міндет ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, оның шешілуі тек мемлекет пен оның құқық қорғау органдарының ғана емес, сонымен бірге қоғамның күш-жігерімен қамтамасыз етіледі.

Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесі тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде өзекті болып отыр. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың шекарасы жоқ және ешқандай әлеуметтік топтармен, біліммен немесе елдің экономикалық дамуымен байланысты емес. Тұрмыстық зорлық-зомбылық агрессияның ең кең таралған және қоғамға қауіпті түрлерінің бірі болып табылады, сондықтан көптеген елдердің заңнамасында тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы арнайы заң бар. Оң тәжірибені пайдалану үшін тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуда шетелдік тәжірибені зерттеуге жүгіну қажет сияқты.

Батыс қоғамдарындағы зорлық-зомбылық соңғы бірнеше онжылдықта қоғам мен заңгерлердің назарына ілікті, бірақ зорлық-зомбылық мінез-құлқының төмендегені туралы дәлелдер бар. Айқын өзгерістерге ұшыраған және құқықтық араласуды күшейткен зорлық-зомбылықтың ерекше түрі – тұрмыстық зорлық-зомбылық. Адамдардың зорлық-зомбылықтың барлық түрлеріне сезімталдығы арта ма, қандай жағдайда тұрмыстық зорлық-зомбылық полицияның араласуын күшейтуді қажет ететін қылмыс ретінде ерекшеленбейді. Авторлар Isham, L., Hewison, A., Bradbury-Jones, C. полицияның міндеті ретінде тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайларына араласудың маңыздылығы туралы қоғамдық қабылдауды талдайды [11]. Полиция тапсырмаларының басқа түрлерінің болжамды маңыздылығымен салыстыру көзқарастардың кеңірек контекстіндегі өзгерістерді бағалау үшін жүргізіледі және сауалнама деректерінен анықталған үрдістерге қарсы полицияның ресми статистикасы көрсетіледі. Нәтижелер бойынша, тұрмыстық зорлық-зомбылық полиция міндеттерінің маңыздылығының өзгеруімен салыстырғанда ерекшеленеді. Жоғарғы мәдени сезімталдық гипотезасы қылмыстың барлық түрлеріне немесе тіпті зорлық-зомбылық қылмыстарына қатысты емес. Нәтижелер бұрын қылмыстық әрекет белгілері жоқ және бұл полицияның мәселесі емес, біреудің жеке шаруасы ретінде қарастырылған мәселеге жоғары мәдени сезімталдық теориясын қолдайтынын түсінуге болады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, отбасындағы зорлық-зомбылық жеке мәселе ретінде қарастырылды, бұл оқиғаларға құқық қорғау органдарының әрекетін шектеді. Уақыт өте келе тұрмыстық зорлық-зомбылыққа деген көзқарастың өзгеруі және тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарын қорғау үшін қоғамның қысымының артуы қылмыстық сот төрелігі жүйесінде тұрмыстық зорлық-зомбылық оқиғаларына тиімдірек әрекет ету үшін күш салуға әкелді. Атап айтқанда, отбасындағы зорлық-зомбылық бойынша Миннеаполис тәжірибесіне негізделген міндетті қамауға алу саясаты қайта қылмыс жасау ықтималдығын азайту және соның нәтижесінде виктимизацияның қайталанбауы мақсатында кеңінен тарады [12]. Тәжірибенің кейінгі қайталануы жалпы алғанда, тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамдарды қамауға алу кейінгі кезеңде басқа қылмыс жасау ықтималдығын төмендетпейтінін көрсетті. Тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін міндетті қамауға алудың тиімділігіне

қатысты аралас тұжырымдарды сұрыптау үшін Норре, S.J., Zhang, Y., Hayes, B.E., Bills, M.A. қамауға алудың тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін қамауға алынғаннан кейін жасалған қылмыстарға әсер ететінін анықтау үшін жарияланған 11 зерттеудің нәтижелерін қорытындылау. Мета-талдау нәтижелері көрсеткендей, қамауға алу кейінгі кезеңдерде басқа қылмыс жасау ықтималдығын шектемеген және тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған құқық бұзушыларға тосқауылдық әсер етпеген болуы мүмкін [12].

Айта кету керек, көптеген елдерде, әдетте, зорлық-зомбылық көрсеткен тұлғаны емес, жәбірленуші оқшаулайды. Мұндай шұғыл шараларды қолдану Еуропаның басқа елдеріне де тән. Мысалы, Австрияда құқық бұзушы бір үйде тұратын адамды қорқытса немесе оған зиян келтірсе, полиция қылмыскерді ортақ тұрғын үйден қуып шығып, үй иесі болса да, сол жерге қайтып оралуына тыйым салуы керек. Францияда, егер ажырасу туралы арыз берілсе, зорлық-зомбылық жасаған жұбайға бірінші зорлық-зомбылық әрекеттерінен кейін және ажырасу басталғанға дейін, егер ажырасу туралы өтініш келесі төрт ай ішінде берілсе, пәтерге кіруге тыйым салынады [13, 53 б.].

Осылайша, кейбір елдерде әкімшілік-құқықтық алдын алу шараларын қолдану отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында құқық бұзушылықтың белгіленген оқиғасының болуымен және азаматтардың өтініштеріне жауап беру шеңберінде жүзеге асырылуымен байланысты. Мұндай ықпал етуді пайдалану тәртібі нормативтік-құқықтық актілермен қатаң реттеледі. Басқа елдерде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына жедел және тиімді қолдау көрсетуге, сондай-ақ әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық фактілеріне кешенді ден қою үшін шұғыл шаралар қабылдауға бағытталған.

Жалпы, Қазақстан тәуелсіздік жылдарында тұрмыстық қылмыстылықтың алдын алу, әйелдердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау саласында біршама жетістіктерге қол жеткізді. Сонымен қатар, бұл мәселені тек заңнамалық шаралармен шешуге болмайтынын түсінген жөн және бүгінгі таңда отбасындағы тәрбиеге, оның ішінде отбасылық дәстүрлердің сақталуына, бір-бірін құрметтеуге және мінез-құлық мәдениеті қалыптасуына көп көңіл бөліну қажет.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық проблемасы әлеуметтік мәселе болып табылады және оны шешуде барлық алдын алу субъектілерінің үйлестірілген жұмысы ғана оң нәтижелерге қол жеткізеді және тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде өзекті болып табылады. М.Е. Берлыбекованың «Жалпы әлеуметтік шаралар қоғамдағы әлеуметтік көріністердің, соның ішінде қылмыстылықтың алдын алу бойынша кез келген күш-жігердің негізі болып табылады, дегенмен бұл шаралар бастапқыда қоғамның неғұрлым жаһандық мәселелерін шешу үшін жоспарланып, жүзеге асырылса да, оның дамуының қажеттіліктерімен шартталған деген пікірімен келісеміз. Мысалы, экономикалық реформалардың мақсаты қылмыстың алдын алу емес. Алайда, дәл солардың арқасында қылмыстық көріністерге түрткі бола алатын кедерілік, баспанасыздық, жұмыссыздық, тұрмыстың бұзылуы, күнделікті өмірдегі және отбасындағы келеңсіздіктер мен шиеленіс сияқты келеңсіз құбылыстардың ауқымы азайды» [14, 188 б.].

Зерттеу нәтижесі тек полицияның күшімен отбасындағы және тұрмыстағы зорлық-зомбылықтың алдын алудың тиімділігін арттырмайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, өйткені отбасылық және тұрмыстық зорлық-зомбылық себептері әлеуметтік-психологиялық аспектілерге ие, бұл жоғарыда аталған әрекеттердің құрбандарын қорғау және олардың қауіпсіздігін жалпы алдын алу субъектілермен қамтамасыз ету бойынша тиімді шараларды әзірлеу бойынша одан әрі әрекет жасауын талап етеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210) // <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=210>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. // [https://adilet.zan.kz/kaz/\(жүктеу мерзімі: 14.11.2022\)](https://adilet.zan.kz/kaz/(жүктеу мерзімі: 14.11.2022)).

3. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы. // <https://adilet.zan.kz/> (жүктеу мерзімі: 12.11.2022).
4. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы. // <https://adilet.zan.kz/>(жүктеу мерзімі: 12.11.2022).
5. <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators/administrative> (дата обращения: 14.11.2022).
6. Мусабеков Е.А., Сапаралиева С.М. Проблемные вопросы привлечения к административной ответственности за правонарушения в сфере семейно-бытовых отношений // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова. – 2021. – №2 (67). – С.39-46
7. Martin, D. Understanding the reconstruction of police professionalism in the UK (2021) Policing and Society. // [https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85118730001&doi=10.1080%2f10439463.2021.1999447&partnerID=40&DOI: 10.1080/10439463.2021.1999447](https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85118730001&doi=10.1080%2f10439463.2021.1999447&partnerID=40&DOI=10.1080/10439463.2021.1999447)
8. Gjelsvik, I.M. Police reform and community policing in Kenya: The bumpy road from policy to practice (2020) Journal of Human Security, 16 (2), pp. 19-30 // <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85087913225&doi=10.12924%2fjohs2020.16020019&partnerID=40&md5=DOI: 10.12924/johs2020.16020019>
9. Boatright, R., Fisher, C., Atherley, L. Lessons Learned from a Decade of Reform and a Season of Protest: An Enterprise Risk Management Approach to Officer Wellness & Early Intervention (2021) Criminology, Criminal Justice, Law and Society, 22 (2), pp. 50-59. // <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85119896625&partnerID=40&md5=43a30a9695d8532f13c42c2e1abb19f3>
10. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» 2022 жылғы 16 наурыз // <https://www.akorda.kz/kz>(жүктеу мерзімі: 14.11.2022).
11. Isham, L., Hewison, A., Bradbury-Jones, C. When Older People Are Violent or Abusive Toward Their Family Caregiver: A Review of Mixed-Methods Research (2019) Trauma, Violence, and Abuse, 20 (5), pp. 626-637. // DOI: 10.1177/1524838017726425
12. Hoppe, S.J., Zhang, Y., Hayes, B.E., Bills, M.A. Mandatory arrest for domestic violence and repeat offending: A meta-analysis (2020) Aggression and Violent Behavior, 53, ст. № 101430 // <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85084387570&doi=10.1016%2fj.avb.2020.101430&partnerID=40&md5=bd52a9076a584302b0c22a00943705b1> DOI: 10.1016/j.avb.2020.101430
13. Теохаров А.К., Зарубежный опыт предупреждения семейного насилия // Отбасылық-тұрмыстық қатынастарға байланысты қылмыстардың алдын алудағы заманауи мәселелер: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (15 мамыр 2019 ж.) = Современные проблемы предупреждения преступлений в сфере семейно-бытовых отношений: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Қазақстан Республикасы ИМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, ФЗО, 2019. – 292 б. – С.49-55
14. Берлыбекова М.Е. Предупреждение убийств, совершенных в семейно-бытовой сфере // // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова. – 2021. – №3 (68). – С. 186-192.

Автор туралы мәліметтер

Әбілқасым Айдана Құланқадырқызы – Қазақстан Республикасы ИМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты, полиция аға лейтенанты.

Абылкасым Айдана Куланқадыровна – докторант Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова, старший лейтенант полиции.

Abylkasym Aidana Kulankadyrovna – is a doctoral student of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, senior police lieutenant.

А.К. Байгеленова¹

¹Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ ҚҰҚЫҒЫ ЖОҚ АДАМҒА ЖОЛ БЕРІЛМЕЙТІН НАҚТЫ ДЕРЕКТЕРДІ ТАНУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі таңда азаматтардың проблемаларын жай ғана есту және көру жеткіліксіз, бастысы оларға дұрыс және объективті жауап беру. Алда мемлекеттің азаматтардың мүдделеріне қызмет етуінің жаңа стандарттарын әзірлеу бойынша үлкен жұмыс күтіп тұр. Мұнда құқық қорғау және сот жүйелері маңызды рөл атқарады. Бірақ шындыққа жету жолында көп күш-қуат құрылымдарына сүйеніп, озық жұмыс әдістерін, соғұрлым нақты іске кірісіп кету контекстін халықаралық тәжірибеден алумыз керек дегендей, мақала осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуде тергеушінің рөлі және істі құқығы жоқ адам жасаған іс жүргізу әрекетіне байланысты дәлелдеме ретінде жол берілмейтін фактілерді танудың негізгі критерийлері қаралады.

Түйінді сөздер: құқықтық сана, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, жаза, дәлелдеме, іс жүргізу әрекеті, қылмыстық іс, тергеуші.

Проблемы признания фактических данных, полученных в результате проведения процессуального действия лицом, не имеющим права на его проведение, в уголовном процессе Республики Казахстан

Сегодня недостаточно просто слышать и видеть проблемы граждан, главное-правильно и объективно на них реагировать. Предстоит большая работа по разработке новых стандартов обслуживания государством интересов граждан. Важную роль здесь играет правоохранительная и судебная системы. Статья посвящена исследованию роли следователя, осуществляющего производство по уголовному делу, а также рассмотрению фактических данных, недопустимых в качестве доказательств, полученных в результате проведения процессуального действия лицом, не уполномоченным на его проведение.

Ключевые слова: правосознание, досудебное расследование, наказание, доказательство, процессуальное действие, уголовное дело, следователь.

Problems of recognition of factual data obtained as a result of a procedural action by a person who does not have the right to conduct it in the criminal process of the Republic of Kazakhstan

Today it is not enough just to hear and see the problems of citizens, the main thing is to respond to them correctly and objectively. There is a lot of work to be done to develop new standards for serving the interests of citizens by the state. The law enforcement and judicial systems play an important role here. The article is devoted to the study of the role of the investigator conducting the proceedings in a criminal case, as well as the consideration of factual data that are inadmissible as evidence obtained as a result of a procedural action by a person not authorized to conduct it.

Keywords: legal awareness, pre-trial investigation, punishment, criminal enforcement system, evidence, procedural action, criminal case, investigator.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес қылмыстық іс жүргізу құқығын дамыту басымдықтарының бірі адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған қылмыстық сот ісін жүргізудің негізін қалаушы қағидаттарын дәйекті түрде одан әрі іске асыру болып қала береді. Осыған байланысты қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңмен белгіленген тәртібі негізсіз айыптау мен соттаудан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден мүлтіксіз қорғауды қамтамасыз етуге, кінәсіз адамды заңсыз айыптаған немесе соттаған жағдайда оны дереу және толық ақтауға, сондай - ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстың алдын алуға, құқыққа құрметпен қарауды қалыптастыруға ықпал етуге тиіс [1]. Бұл қағидаларды ғалымдар мен практиктердің үнемі назарында болатын дәлелдемелер мен дәлелдеу мәселелерін реттейтін нормаларсыз жүзеге асыру мүмкін емес. Заңдылық, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, кінәсіздік презумпциясы, сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру, істі жан-жақты, толық және объективті зерттеу, дәлелдемелерді ішкі наным бойынша бағалау және қылмыстық процестің басқа да қағидаттары негізінде жүзеге асыру дәлелдемелерді, дәлелдемелердің қасиеттері мен мазмұнын жинауды, зерттеуді, бағалауды және пайдалануды Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 8-бабында санамаланған қылмыстық процестің міндеттеріне қол жеткізу қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы, айыпталушының кінәлілігі және жасалған іс пен әрекетті дұрыс заңдық бағалау үшін қажетті басқа да мән-жайлар жағдайында ғана мүмкін болады. Бұл деректерді анықтау құралы сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында жиналған және қылмыстық іс бойынша сот талқылауы кезінде ұсынылған дәлелдемелер болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңының барлық критерийлеріне сәйкес келетін дәлелдемелердің болуы ғана заңды, негізделген, әділ үкім шығарылады. Қылмыстық іс бойынша дәлелдерге үлкен мән бере отырып, әйгілі ағылшын заңгері И.Бентам «сот ісін жүргізу өнері іс жүзінде дәлелдемелерді пайдалану өнерінен басқа ештеңе емес» деп жазды [2, б 2]. Р.Н. Юрченко мен А.Д. Рахметулин: «тек қылмыстық іс жүргізу заңының барлық талаптарын сақтай отырып, іс бойынша жиналған дәлелдемелердің жиынтығы негізінде ғана анықтау жүргізетін адам, тергеуші, сондай-ақ іс материалдарын тексеретін, айыптау қорытындысымен келісетін және айыпталушыны сотқа беретін прокурор, және, ақырында, сот үкім шығарған кезде қылмыс оқиғасының дәлелденгені немесе дәлелденбегені, айыпталушының оны жасағаны үшін кінәлілігі, істі дұрыс шешу мүмкін болмайтын басқа жағдайлардың болуы туралы қорытындыға келеді», - деп атап өтті [3, б 7]. Айта кету керек, дәлелдемелік құқық мәселелері әлі күнге дейін өзекті бола бермейді, бұған отандық және шетелдік авторлардың көптеген жарияланымдары дәлел бола алады. Ғылыми қызығушылық тудыратын ережелердің бірі қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер ретінде рұқсат етілмеген нақты деректерді тану болып табылады. Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 112-бабына сәйкес, егер іс жүзіндегі деректер қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын бұза отырып алынса, олар процеске қатысушыларды заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе қысым көрсету жолымен немесе істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе сотта талқылау кезінде қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу арқылы алынған нақты деректердің анықтығына, оның ішінде алынған фактілерге ықпал етсе немесе ықпал етуі мүмкін болса, дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін деп танылуға:

1) азаптауды, зорлық-зомбылықты, қорқытуды, алдауды, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттер мен қатыгез қарым-қатынасты қолданып;

2) қылмыстық процеске қатысатын адамның өз құқықтары мен міндеттеріне қатысты түсіндірілмеуі, толық немесе дұрыс түсіндірілмеуі салдарынан туындаған жаңылысын пайдалана отырып жүргізіледі;

- 3) осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты;
- 4) қарсылық білдірілуге жататын адамның процестік әрекетке қатысуына байланысты;
- 5) процестік әрекетті жүргізу тәртібін елеулі түрде бұза отырып жүзеге асырылады;
- 6) белгісіз көзден не сот отырысында анықталуы мүмкін емес көзден;
- 7) дәлелдеу барысында қазіргі заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы [4].

Қылмыстық процесте дәлелдемелерге жол бермеу мәселесін қарастыра отырып, осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты нақты деректерді дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін деп тануды белгілейтін Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 112-бабының 1-бөлігінің 3-тармағына толығырақ тоқталғым келеді. Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 125-бабына сәйкес әрбір дәлелдеме қатыстылығы, жол берілуі, дұрыстығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалануға тиіс. Бұл ретте дәлелдеме танылады:

- егер ол осы іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар екендігі туралы қорытындыларды растайтын, жоққа шығаратын немесе күмән тудыратын нақты деректерді білдіретін болса, іске қатысты деректер болып табылады;

- егер ол қылмыстық іс жүргізу заңында белгіленген тәртіппен алынса, жол беруге болады;

- егер тексеру нәтижесінде оның шындыққа сәйкес келетіні анықталса, сенімді. Дәлелдемелердің жиынтығы, егер іске қатысты дәлелдеуге жататын мән-жайлардың барлығы және әрқайсысы туралы ақиқатты еш күмәнсіз және даусыз анықтайтын жол берілетін және дұрыс дәлелдемелер жиналса, қылмыстық істі шешу үшін жеткілікті деп танылады (ҚР ҚПК 125-б.6-б.).

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын талдау қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдемелердің жарамдылығын анықтайтын төрт негізгі критерийді анықтауға мүмкіндік береді:

- 1) процестік әрекеттерді жүзеге асыруға құқылы субъект алуға тиіс;
- 2) тиісті көзден алынуы тиіс;
- 3) нақты деректер тиісті процестік әрекетті жүргізу нәтижесінде алынуға тиіс;
- 4) іс жүзіндегі деректер процестік әрекетті жүргізу тәртібін қатаң сақтаған кезде алынуға тиіс.

Дәстүрлі түрде тергеушінің жедел уәкілмен өзара әрекеттесуінің процедуралық және процедуралық емес формалары ерекшеленеді. Криминалистік бөлімшелер қызметкерлері қызметінің іс жүргізу нысаны және олардың тергеушімен өзара іс-қимылы Қазақстан Республикасының заңнамасымен бірінші кезекте реттеледі [5, б 31]. Субъектінің процестік әрекеттерді жүргізу жөніндегі өкілеттігіне байланысты дәлелдемелерге жол беру критерийлерін қарай отырып, Қазақстан Республикасының ҚПК дәлелдемелерді жинау жөніндегі қызметті жүзеге асыруға құзыретті адамдардың толық тізбесін регламенттейтінін атап өту қажет. Оларға мыналар жатады: сот, қылмыстық қудалау органы: прокурор, тергеуші, анықтаушы, анықтау органының қызметкері, сондай-ақ қорғаушы. Ешқандай басқа лауазымды адамдардың немесе азаматтардың, мемлекеттік органдардың немесе қоғамдық ұйымдардың қылмыстық іс бойынша процестік әрекеттерді жүргізуге құқығы жоқ. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне түсініктеме, осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты нақты деректерді дәлелдемелер ретінде тануға жол берілмейтіні туралы норманы түсіндіре отырып, оның қылмыстық процесті жүргізетін лауазымды адамдардың әрекеттеріне де, іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге мүлде құқығы жоқ басқа адамдарға да бірдей қолданылатынын атап көрсетеді. Мысалы, судьяның, прокурордың, тергеушінің, анықтаушының іс бойынша олардан бас тарту шарттары (жағдайлары, негіздері) болған кезде іс жүргізу әрекеттерін жүргізу. Егер іс жүзіндегі деректер анықтаушының, тергеушінің

жұртшылық өкілдерінің тапсырмалары бойынша іс жүргізу әрекеттерін жүргізу арқылы алынса, олар дәлелдемелер ретінде де жол берілмейді. Жоғарыда аталған барлық жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізудегі адамның рөлі мен тағайындалуы бұрмаланады, нәтижесінде олар алған дәлелдердің сапасыздығы презумпциясының жоғары деңгейі. Көрсетілген негіз шеңберінде істі тыңдауға дайындау кезінде судья үшін істің осы соттың соттылығына жататындығы туралы мәселені анықтаумен қатар, тергеліп тергеп-тексерілген қылмыстық істің прокурор арқылы сотқа келіп түскен алдын ала тергеу органына бар-жоғы туралы мәселені зерделеу немқұрайлы болуға тиіс. Судьялар, әдетте, бұл мәселелерді қарастырмайды, дегенмен тергеліп жатқан қылмыстық іс бойынша, әсіресе біріккен қылмыстық іс бойынша тергеулікті дұрыс анықтамау жағдайлары жиі кездеседі және егер бұл прокурордың мұндай істі тергеуге жатпайтын тергеу органының іс жүргізуіне қабылдағаны туралы жазбаша нұсқауы болмаса, қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын айқын бұзу байқалады [6]. Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі N4 нормативтік қаулысы 4-тармақта Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген адам мен азаматтың құқықтары бұзылған, Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 112-бабында көрсетілген мән-жайлар анықталған кезде дәлелдемеге жол берілмейді деп танылады. Сонымен қатар, сот іс бойынша дәлелдерге жол бермеу туралы мәселені шеше отырып, әр жағдайда жасалған бұзушылықтың нақты не екенін анықтауы керек. Және сот отырысында дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін нақты деректерді зерттеуге жол бермеуі тиіс [7].

1. Тергеуші істі өз өндірісіне қабылдаған жоқ. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді істі өзінің іс жүргізуіне қабылдаған тергеуші ғана жүргізеді. Бұл ретте тергеуші істі өзінің іс жүргізуіне қабылдау туралы қаулы шығарады (ҚР ҚПК 60-бабының 2-бөлігі). Осы Ережеге сәйкес, егер қылмыстық іс бір тергеушіде болса, онда іс жүргізу әрекеттерін Қазақстан Республикасы ҚПК 60-бабының 9-бөлігі тәртібімен қылмыстық іс жүргізуінде жатқан тергеушінің тапсырмасы бойынша басқа лауазымды адам жүргізетін жағдайларды қоспағанда, ешқандай басқа тергеушінің немесе өзге лауазымды адамның осы қылмыстық іс бойынша қандай да бір іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге құқығы жоқ. Осыған байланысты, сотқа дейінгі тергеп-тексеруге кіріспес бұрын тергеуші алдымен тиісті қаулы жасай отырып, қылмыстық істі өзінің іс жүргізуіне қабылдауға міндетті. Істі өзінің іс жүргізуіне қабылдау туралы қаулы шығару іс жүргізуінде қылмыстық іс болатын нақты тергеушінің сотқа дейінгі іс жүргізуді бастауы үшін қажетті шарт болып табылады. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 198-бабына сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның кез келген процесік шешімі оның жасалған орны мен уақыты, осы адамның тегі мен лауазымы, қабылданатын шешімнің мәні мен негіздері, қаулы шығаруға негіз болған ҚПК-нің баптары көрсетілетін қаулы түрінде ресімделуге тиіс. Қылмыстық істі өзінің іс жүргізуіне қабылдау туралы қаулы да ерекшелік емес. Сол сияқты, бұл жағдайда судья мәселені шешеді. Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 319-бабына сәйкес қылмыстық іс сотқа келіп түскен кезде соттың төрағасы немесе оның тапсырмасы бойынша басқа судья істі сотта іс жүргізуге қабылдау туралы мәселені шешеді. Іс бойынша шешім қаулы нысанында қабылданады, онда:

- қаулының шығарылған уақыты мен орны;
- қаулыны шығарған судьяның лауазымы мен тегі; қабылданған шешімдердің негіздері мен мәні көрсетілуге тиіс.

2. Тергеуші тергеу тобына кірмейді. Іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру қиын немесе көлемі үлкен болған жағдайда тергеушілер мен анықтау органының қызметкерлері тобына (тергеу, жедел-тергеу тобына) тапсырылуы мүмкін, ол туралы қаулы шығарылады (ҚР ҚПК 194-б.)

Бұл жағдайда күдікті, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері тергеушілер тобы, анықтау органы қызметкерлері тергеп-тексеру туралы қаулымен таныстырылуға тиіс және оларға осы топ басшысынан, сондай-ақ топ құрамындағы кез келген тергеушіден, анықтау органы қызметкерінен бас тарту құқығы

түсіндіріледі. Тергеу тобына сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын бірнеше органның тергеушілері, анықтау органының қызметкерлері кіруі мүмкін. Мұндай топты құру туралы шешім прокурордың нұсқауы бойынша да, тергеу бөлімі немесе анықтау органы бастықтарының бастамасы бойынша да қабылдануы мүмкін. Мұндай шешім бірлескен қаулымен ресімделеді. Топ басшысы өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдайды, топтың жұмысын ұйымдастырады, басқа тергеушілер мен анықтау органдары қызметкерлерінің іс-әрекеттеріне басшылық жасайды (ҚР ҚПК 195-бабының 1-бөлігі).

Жоғарыда көрсетілген жағдайдағыдай, тергеу тобына енгізілмеген және тергеу тобын құру туралы қаулыда көрсетілмеген тергеуші осы қылмыстық іс бойынша қандай да бір тергеу әрекеттерін жүзеге асыра алмайды.

3. Тергелу дегеніміз осы қылмыстық іс жүргізу заңында белгіленген белгілердің жиынтығы, олар бойынша осы қылмыстық құқық бұзушылықты тергеу сол немесе басқа қылмыстық қудалау органының құзыретіне жатады (46-т.). б. 7 ҚР ҚПК). Қылмыстық істің лауазымды адамның тергеуіне жатпайтынын көрсететін мән-жайлар анықталған кезде, ол оны тергеулігі бойынша беруге міндетті.

4. Тергеушінің тергеудің белгіленген мерзімі өткеннен кейін тергеу әрекеттерін жүргізуі.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімдері және оларды ұзарту тәртібі Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 192-бабында белгіленген. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасының осы талаптарын бұзу бұл ретте алынған дәлелдемелерді жол беруге болмайды деп тануға әкеп соғады. Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі қорытынды жасауға болады.

1. Заңдылық, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, кінәсіздік презумпциясы, сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру, істі жан-жақты, толық және объективті зерттеу, дәлелдемелерді ішкі наным бойынша бағалау және қылмыстық процестің басқа да қағидаттары негізінде жүзеге асыру дәлелдемелерді, дәлелдемелерді қасиеттері мен мазмұнын жинауды, зерттеуді, бағалауды және пайдалануды

2. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын талдау қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдемелердің жарамдылығын анықтайтын төрт негізгі критерийді анықтауға мүмкіндік береді:

- 1) процестік әрекеттерді жүзеге асыруға құқылы субъект алуға тиіс;
- 2) тиісті көзден алынуы тиіс;
- 3) нақты деректер тиісті процестік әрекетті жүргізу нәтижесінде алынуға тиіс;
- 4) іс жүзіндегі деректер процестік әрекетті жүргізу тәртібін қатаң сақтаған кезде алынуға тиіс.

3. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы мен құқық қолдану практикасын талдау Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 112-бабы 1-бөлігінің 3-тармағында регламенттелген норманы қолдану мынадай жағдайларда туындауы мүмкін екенін көрсетті:

- 1) тергеуші істі өз өндірісіне қабылдаған жоқ;
- 2) тергеуші тергеу тобына кірмейді;
- 3) тергеуші тергеушілік туралы нормаларды бұзса;
- 4) тергеушінің тергеудің белгіленген мерзімі өткеннен кейін тергеу әрекеттерін жүргізуі.

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 112-бабына сәйкес жоғарыда көрсетілген барлық жағдайларда нақты деректерге жол берілмейді және қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдемелер ретінде пайдаланылмайды. Сот іс бойынша дәлелдемелерге жол бермеу туралы мәселені шеше отырып, әрбір жағдайда жол берілген бұзушылықтың нақты нені білдіретінін білу керек. Және сот отырысында дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін нақты деректерді зерттеуге жол бермеуге жағдай туғызуымыз шарт.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығы // <http://adilet.zan.kz/rus/>(жүктеу мерзімі: 12.11.2022).
2. Бентам И. Сот дәлелдері туралы. – М., 1986.
3. Юрченко Р. Н., Рахметулин А. Д. қылмыстық процестегі дәлелдемелерді қарастыру: судьяларға арналған оқу құралы. – Алматы, 2005. – 74 б.
4. Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі. – Алматы: Заңгер, 2021. – 370 б.
5. Байгеленова А.К. Взаимодействие следственного органа с оперативно-розыскной и экспертно-криминалистической деятельности при расследовании различных преступлений // Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – №4.(69) – 2021. – 328-337 б.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне түсініктеме // <http://historich.ru/> (жүктеу мерзімі: 14.11.2022).
7. Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі N4 нормативтік қаулысы // <http://adilet.zan.kz/rus/>(жүктеу мерзімі: 12.11.2022).

Автор туралы мәліметтер

Байгеленова Айнуր Казезбекқызы – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының 3 курс докторанты, полиция майоры.

Байгеленова Айнур Казезбековна – докторант 3 курса Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, майор полиции.

Baygelenova Ainur Kazezbekovna – 3rd year doctoral student of the Academy of Law Enforcement Agencies at the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, police major.

M.T. Koilybaev¹

¹Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after
Maka na Esbulatov, Almaty, Republic of Kazakhstan

METHODOLOGICAL FEATURES OF THE STUDY OF ORGANIZED CRIME PHENOMENON

In the article, the author considers some aspects of criminological research of organized crime. The historical stages of countering organized crime and its features at the present stage are revealed. The opinions of foreign and domestic scientists on the phenomenon of organized crime are studied. The author has developed his own approaches to the interpretation of the concept of organized crime. The methodological features of the study of organized crime in different periods have been established. Conclusions are drawn about the need to correctly establish the object of study in order to achieve the goals of scientific understanding.

Keywords: criminology, organized crime, banditry, criminal law, crime prevention, national security, public danger.

Ұйымдасқан қылмыстылық құбылысын зерттеудің әдістемелік ерекшеліктері

Мақалада автор ұйымдасқан қылмыстың криминологиялық зерттеулерінің кейбір аспектілерін қарастырады. Ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимылдың тарихи кезеңдері және оның қазіргі кезеңдегі ерекшеліктері ашылды. Ұйымдасқан қылмыс феноменінің шетелдік және отандық ғалымдарының пікірлері зерттелді. Автор ұйымдасқан қылмыс ұғымын түсіндірудің жеке тәсілдерін әзірледі. Өртүрлі кезеңдердегі ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеудің әдіснамалық ерекшеліктері белгіленді. Ғылыми түсіну мақсатына жету үшін зерттеу объектісін дұрыс орнату қажеттігі туралы қорытындылар жасалады.

Түйінді сөздер: криминология, ұйымдасқан қылмыстылық, бандитизм, қылмыстық заң, қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл, ұлттық қауіпсіздік, қоғамдық қауіптілік.

Методологические особенности исследования феномена организованной преступности

В статье автором рассматриваются некоторые аспекты криминологических исследований организованной преступности. Раскрыты исторические этапы противодействия организованной преступности и его особенности на современном этапе. Изучены мнения зарубежных и отечественных ученых феномена организованной преступности. Автором разработаны собственные подходы к трактованию понятия организованной преступности. Установлены методологические особенности исследования организованной преступности в различные периоды. Сделаны выводы о необходимости правильного установления объекта исследования для достижения целей научного осмысления.

Ключевые слова: криминология, организованная преступность, бандитизм, уголовный закон, противодействие преступности, национальная безопасность, общественная опасность.

The study of organized crime in the former USSR began already in the 1970s, when for the first time after a long and forced silence of legal scholars, caused by the prohibition of the policy pursued in the country about the impossibility of the existence of organized crime in the conditions of the socialist development of the state, the concept of "organized crime" began to be used.

More substantive research into the problems of organized crime began in the mid-1980s. The

practical specialization of the fight against organized forms of crime, the provision of this fight in organizational and legal aspects occur even later - only from the end of the 1980s. [1, p.78]

In relation to the present in Kazakhstan, the problems of organized crime are studied by subordinate educational institutions and specialized institutions of law enforcement agencies.

The accumulated experience of research work by scientists from near and far abroad countries, as well as Kazakhstan, indicates differences in the content and forms of organized crime. Thus, each state has its own characteristics of organized crime associated with the specific social system in which it operates.

In the Republic of Kazakhstan, since the acquisition of sovereignty, much attention has been paid to the problems of combating organized crime. Thus, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 17, 1992 "On measures to strengthen the fight against organized forms of crime and corruption" was of great importance in organizing the fight against organized crime [2].

According to this Decree, in order to strengthen the fight against organized crime, prevent and combat corruption, historic decisions were taken that made a significant contribution to combating organized crime. Thus, the interregional department for combating organized crime was transformed into the Main Department for Combating Organized Crime and Corruption of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, with the task of identifying, suppressing and investigating the activities of organized criminal communities.

The Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 17, 1995, having the force of law No. 2122, which for the first time introduced criminal liability for organizing or leading a criminal group or criminal community, participation in a criminal community, was also of historical importance.

The structure of organized crime was first mentioned at the official level in the speech of the President of the Republic of Kazakhstan at a meeting on the fight against crime and corruption held on April 19, 2000, where Nazarbayev N.A., giving an assessment of the criminal situation in the country, noted that everywhere there is revival of criminal traditions and customs, professionalization and specialization of the underworld. The criminal business becomes the main source of income for individual citizens. Thieves in law appeared, distributing spheres of influence between criminal gangs. The drug trade is flourishing, alcohol smuggling, trade in stolen cars, prostitution have become commonplace. And all this is done not by scattered groups, but by well-organized criminal communities with "roofs" in law enforcement agencies [3].

As the results of research by foreign scientists show, each state has its own peculiarities of understanding organized crime, which are associated with a specific social system in which it operates.

According to the Russian scientist S.M. Inshakova, organized crime is a relatively new object of study for domestic criminology. One wording is impossible to define the numerous types of organized crime formed by various factors, including ethnic, economic. However, in general, this phenomenon can be characterized as complex criminal activities carried out on a large scale by organizations and other groups with an internal structure that receive financial profit and gain power through the creation and exploitation of markets for illegal goods and services [4, p.151].

Speaking about the established approaches to the study of organized crime, we can note the generally accepted and established characteristics of this type of crime.

This is, first of all, the classification of organized crime as a source of increased public danger. The second generally accepted understanding of organized crime is its quantitative indicator, since this type of crime cannot be committed by one specific person. There must be a group of people present. The third generally accepted understanding of organized crime is that this phenomenon cannot exist without a high organization of labor of its participants. The fourth determinant of organized crime is the presence of a specific goal of this association, as a rule, subordinated to the extraction of certain benefits and advantages. The fifth sign of organized crime generally recognized by all scientists is its latency, caused by a high degree of conspiracy or legalization of its activities. The sixth provision, which is difficult to dispute and with which most researchers agree, is the in-

sufficient knowledge of organized crime.

However, with good reason today it can be argued that it is organized crime that poses an increased danger to the stable development of the economy and the security of society and the state and is the object of independent research.

According to the famous scientist V.V. Lunev, the concept of "organization in crime" is broader than the concept of "organized crime". In his opinion, it can hardly be argued that organized crime is the highest level of criminal formation. Organization is one of the most important features of the considered type of criminal activity. It is very important to find its exact criterion, which would make it possible to distinguish the criminal community of organized criminals from other groups that commit crimes by prior conspiracy [5, p.24-25].

As a result of the above problems in the study of organized crime in science, there is no single generally accepted approach to understanding the essence of this phenomenon.

The problem is that, agreeing with the opinion of T.K. Akimzhanov, the concept of organized crime is blurred from simple complicity (criminal group) to the most complex one, called a criminal community (organization) [6, p.12].

Another Russian researcher E.O. Alaukhanov points out that "organized crime is a special kind of criminal phenomenon that has extreme danger, a high ability for self-determination and purposeful change in the social environment in its own interests.

At the same time, it itself changes in accordance with the conditions in which it has to function. Therefore, the fight against this crime should be based on a comprehensive analysis of its characteristics in specific temporal and spatial conditions" [7, p.12].

Due to the vagueness of the object and insufficient knowledge, when considering organized crime, various images are given to it, all kinds of interpretations are given that overestimate the omnipotence and permissiveness of this phenomenon, which contributes to the formation of public opinion about the impossibility of counteracting the considered negative social phenomenon. For example, organized crime is compared with a state within a state [8], since it relies in its activities on state institutions of power and completely legalizes and legitimizes its work. Sometimes it is compared with a cancerous tumor, bearing in mind that it, like a deadly disease, leads to the degradation of the social organism, and that society has not found effective measures to get rid of it.

Consideration of modern approaches to the definition of the concept and features of organized crime, as well as the state of scientific development of the problem, allows us to conclude that it is necessary to use a special methodology and methodology for studying organized crime, different from the study of ordinary crime. Because the conventional methodology and methodology used to study organized crime does not give the desired results.

The need to use a special methodology and methodology for the study of organized crime, different from the study of general crime, is caused by the content of organized crime itself. So, for example, according to many researchers and scientists, organized crime is latent in nature, associated with a high conspiracy of illegal activities, as well as full or partial legalization of their criminal activities [9].

The methodology of the study of organized crime can be represented as a set of cognition methods used in the study of crime in general, including a certain set of specific research methods necessary for the study of organized crime as an independent and integral part of general crime.

The leading Kazakh criminologist E.I. Kairzhanov, revealing the content and significance of the method, that without the use of a certain method it is impossible to solve any scientific and practical problems [10, p.243].

The research methodology involves the doctrine of the scientific method of cognition: the principles and methods of organization and practical activities; "a set of methods used in any science, or a system of principles of scientific research, which determines to what extent the collected facts can serve and correspond to the objective value [11, p.24].

Noteworthy is the opinion of Russian scientists that the methodology of criminological research, like any other, depends on the subject and object of research, the tasks facing the researcher. It is quite obvious that the method of studying a person cannot be identical to the method of study-

ing inanimate nature, and the method of studying society differs from the method of studying a person [12, p.36].

With regard to organized crime, an important condition for its study is the correct definition of the object and subject of research.

Let us turn to the understanding of this type of crime.

According to V.B. Kulik, organized crime as a phenomenon can be assessed and even measured in certain quantitative and qualitative indicators, which is very important for understanding the essence of this phenomenon, identifying its internal relationships, dependence on external factors. Without an objective assessment of the scale of organized crime, it is impossible to adequately prepare for the fight against it and develop appropriate measures to effectively influence it [13, p.7].

Another well-known criminologist G.M. Minkovsky, using the features of organized crime, defines it as a type of crime, a systemically related set of crimes committed by members of stable, hierarchized, systematically operating criminal structures (groups, communities, associations), whose activities are directly or indirectly mutually reinforced or coordinated, being aimed at extracting the maximum profit from the criminal business in a certain territory or in a certain area taken under control [14, p.347].

Thus, when studying organized crime, the object of study may include the following constituent elements.

The first element is crimes recorded by law enforcement agencies, committed in a particular region by organized criminal groups or with their participation. In our case, we are talking only about qualified complicity, provided for in part 3 of Art. 31 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [15].

The second element is various types of crimes committed by organized groups at the regional level (organized crime in the economic sphere [16], latent crimes committed by organized criminal groups that are out of registration).

The third element of the object of study is the criminal and non-criminal activities of organized criminal groups.

The fourth element of the object of study of organized crime is the organized group itself that commits crimes.

The fifth element of the object of study includes the causes and conditions that contribute to the commission of crimes, as well as the creation and functioning of organized criminal groups.

The definition of the object, and hence the completeness of the study, is influenced by the signs of organized crime that are inherent in it and characterize its increased social danger.

The definition of the object of research is also difficult because the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan lacks a definition of organized crime itself.

In accordance with this goal, it is possible to formulate the objectives of the study:

- establishing the general criminological characteristics of organized crime as an object of scientific research, its genesis and reproduction in modern conditions, the specifics of the formation and activities of criminal associations;

- to show the role and place of corruption in the system of reproduction of organized crime;

- study of the causes and conditions of crimes committed by organized criminal groups;

- consider the legislative and design features of the signs of organized crime at the regional level, regulated by law and its compliance and inconsistency with existing law enforcement practice;

- to analyze modern methods of prevention of organized crime;

- assess the role and place of local and republican law enforcement agencies in the fight against organized crime and its prevention;

- to analyze and evaluate the peculiarities of interaction between law enforcement agencies in the fight against organized crime;

- to show the role and importance of international experience in the fight against organized crime and its prevention.

Organized crime acts as an integral part of the overall structure of organized crime, whose ac-

tivities are considered within a particular region or sector of the economy.

The implementation of the organized crime research methodology can take place in a research program, that is, a working document explaining the order and sequence of the research being conducted.

The well-known scientist V.N. Kudryavtsev noted that the confrontation between the state and its institutions and crime led to the creation of a certain structure of law enforcement agencies and the formation of a number of principles for their activities. Their structure is characterized, even with the separation of powers, by a significant degree of centralization (and coordination), similar in terms of training methods, constant budgetary funding, interconnected information support, etc. But the most important thing, it seems, is the formation of state policy in the field of combating crime. It consisted of a number of strategies used at different times, for different purposes and under different circumstances [16, p.26].

Organized crime is no exception in this regard. When choosing the forms and methods of combating organized crime, one should take into account the peculiarity of organized crime, which was described by the famous Russian criminologist I. Dolgova, as the desire to rely on the institutions of the state and society, to use them for their own purposes [17, p.56]. At the same time, she notes that criminal activity is closely intertwined with legal entrepreneurship, other permissible and even encouraged by society activities, which creates difficulties in isolating the actual activities of these organizations and responding to it without causing discontent among part of the population. There is also a careful conspiracy, anticipation of the legislator and the skillful use of his miscalculations, active prevention of unwanted legal decisions [17, p.56].

In relation to our reality, when adopting the new criminal legislation of the Republic of Kazakhstan in 2014, the problem of organized crime was given sufficient attention.

Firstly, in paragraphs 23), 24), 25), 31), 33), 34), 35), 36) of Article 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the concept of basic concepts relating to organized crime was enshrined [15].

Secondly, a new form of complicity was proposed as a criminal group, which combines all possible forms of group criminal complex complicity, where it is fixed that a criminal group is an organized group, a criminal organization, a criminal community, a transnational organized group, a transnational criminal organization, a transnational criminal community, terrorist group, extremist group, gang, illegal paramilitary formation [15].

Thus, the methodology of the study of organized crime is the main and necessary component of the knowledge of organized crime. Without adhering to the methodology it is difficult to establish the true nature of organized crime.

At the same time, of course, we do not claim the exclusivity of our judgments, but only make an attempt to study organized crime in a different aspect, which allows us to look at the problem of organized crime in a slightly different way.

As Saitbekov A.M. in the study of problems and the development of effective measures to combat corruption crime "The current illegal situation that threatens the national security and economic development of our country cannot last forever." [18, p. 49]. This judgment is fully applicable to the study of the legal phenomenon of organized crime. The correct definition of the object of study is one of the most important problematic issues in the study of organized crime. In our opinion, his decision will clarify the understanding of the essence of organized crime and the scientific and theoretical development of countermeasures.

References

1. Долгова А.И. Криминология. Учеб. для вузов / А.И. Долгова. - Изд. группа НОРМА-ИНФРА - М, 1997. - 856 с.
2. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 17, 1992 "On measures to strengthen the fight against organized forms of crime and corruption"// http://adilet.zan.kz/rus/docs/U920000684_
3. Speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at a meeting on combating crime and corruption (April 19, 2000) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30097705

4. Криминология: Учебное пособие для студентов вузов / А.В.Боков, С.А. Солодовников, Е.А. Антонян и др. / Под ред. проф. С.М.Иншакова. - М.,2005. - 224 с.
5. Организованная преступность / Под ред. А.И. Долговой, С.В. Дьякова. - М., 1989. - 352 с.
6. Akimzhanov, T., Tleukhan, L.N.R., Smatlayev, L.N.B., Kairzhanova, S., Irubayeva, A. Theoretical and legal basis of conception of organized crime in modern era (2017) Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, 20 (3) // <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85041546197&partnerID=40&md5=881444192ad46552c989a2f65f14aaf2>
7. Алауханов Е.О. Организованная преступность в Республике Казахстан: социальные и процессуально-правовые аспекты. Учебное пособие. - Алматы: Издательство «NURPRESS», 2012. - 150 с.
8. Sergi, A. National Security vs Criminal law. Perspectives, Doubts and Concerns on the Criminalisation of Organised Crime in England and Wales (2016) European Journal on Criminal Policy and Research, 22 (4), pp. 713-729. // <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84957587302&doi=10.1007%2fs10610-016-9304-3&partnerID=40&md5=DOI:10.1007/s10610-016-9304-3>
9. Ward, G. The slow violence of state organized race crime (2015) Theoretical Criminology, 19 (3), pp. 299-314. // <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84938239296&doi=10.1177%2f1362480614550119&partnerID=40&md5=DOI:10.1177/1362480614550119>
- 10.Каиржанов Е.И. Криминология. Общая часть: Учебник для юридических вузов. - Алматы, 2000. - 296 с.
- 11.Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов; Отв. ред. В. Н. Иванов; АН СССР, Ин-т социол. исслед. - М. : Наука, 1987. - 245 с.
- 12.Учебник для вузов / Под общей редакцией доктора юридических наук, профессора А. И. Долговой. - М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА– ИНФРА • М), 2001. - 784 с.
- 13.Кулик В.Б.Организованная преступность как социальное и правовое явление: учеб. пособие / В.Б. Кулик ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. - Москва : МПСИ ; Воронеж : НПО "МОДЭК", 2005 (ФГУП ИП фирма Воронеж). - 239 с.
- 14.Криминология: Учебник / Под ред. Кузнецовой Н.Ф. и Миньковского Г.М. - М., 1998. - 566 с.
- 15.Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. - Алматы: «Издательство «Норма-К», 2018. - 244 с.
- 16.Акимжанов Т.К., Сарсембаев А.Б. Экономическая безопасность в Казахстане (криминологические и уголовно-правовые аспекты): Монография. - Костанай, 2009. - 120 с.
- 17.Долгова А.И. Криминология. - М, 1997. - 856 с.
18. Сайтбеков А.М. Актуальные вопросы противодействия коррупции в системе государственных органов Республики Казахстан // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова. – 2021. – №3 (68). – С.45-50.

Information about the author

Koilybaev Medet Temirkhanovich – Deputy Head of the Department of Physical Training of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, police lieutenant colonel

Қойлыбаев Медет Темірханұлы – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының дене шынықтыру даярлығы кафедрасы бастығының орынбасары, полиция подполковнигі.

Koilybaev Medet Temirkhanovich – заместитель начальника кафедры физической подготовки Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, подполковник полиции.

¹Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ О СОБЛЮДЕНИИ РАЗУМНЫХ СРОКОВ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ И ПРОИЗВОДСТВА ЭКСПЕРТИЗ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В данной статье автором проведен анализ реализации положения о соблюдении разумного срока расследования уголовных правонарушений. Отмечается, что довольно часто срок расследования увеличивается в связи с назначением судебных экспертиз по уголовным делам, срок производства которых может затягиваться. В этой связи автором предлагается внесение изменения в нормативно-правовой акт, предусматривающий полномочие органов, ведущих уголовный процесс, по контролю срока производства экспертизы.

Ключевые слова: разумный срок, принцип, уголовное судопроизводство, разумность, уголовный процесс, установление сроков, Европейский суд по правам человека.

Қазақстан Республикасында қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу мен сараптама жүргізудің ақылға қонымды мерзімдерін сақтау туралы мәселе

Бұл мақалада автор қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудің ақылға қонымды мерзімін сақтау туралы ереженің орындалуына талдау жасады. Тергеу мерзімі көбінесе қылмыстық істер бойынша сот сараптамаларын тағайындауға байланысты ұзартылатыны атап өтілді, олардың мерзімі кешіктірілуі мүмкін. Осыған байланысты автор қылмыстық процесі жүргізетін органдардың сараптама жүргізу мерзімін бақылау жөніндегі өкілеттігін көздейтін нормативтік-құқықтық актіге өзгеріс енгізуді ұсынады.

Түйінді сөздер: ақылға қонымды мерзім, принцип, қылмыстық іс жүргізу, парасаттылық, қылмыстық іс жүргізу, мерзімдерді белгілеу, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот.

On the issue of compliance with reasonable deadlines for preliminary investigation and consideration of criminal cases in the Republic of Kazakhstan

In this article, the author analyzes the implementation of the provision on compliance with a reasonable period of investigation of criminal offenses. It is noted that quite often the investigation period increases due to the appointment of forensic examinations in criminal cases, the production period of which may be delayed. In this regard, the author proposes amendments to the regulatory legal act providing for the authority of the bodies conducting criminal proceedings to control the term of the examination.

Keywords: reasonable time, principle, criminal proceedings, reasonableness, criminal procedure, setting deadlines, European Court of Human Rights.

Среди задач уголовного процесса, закрепленных в ст. 8 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (*далее УПК РК*), среди которых такие, как:

- пресечение преступлений;
- беспристрастное и полное раскрытие, расследование уголовных правонарушений;
- избличение и привлечение к уголовной ответственности лиц, их совершивших;
- справедливое судебное разбирательство и правильное применение уголовного закона;
- защита лиц, общества и государства от уголовных правонарушений;
- защита лиц от необоснованного обвинения и осуждения;

- в случаях незаконного обвинения или осуждения невинного – незамедлительная и полная их реабилитациях[1], задача по быстрому раскрытию и расследованию является основополагающей, поскольку от ее успешного решения зависит решение всех остальных задач.

Бесспорным является факт того, что несвоевременное реагирование уполномоченных органов на факт совершенного правонарушения либо «заволокичивание» в расследовании делает невозможным решение всех задач уголовного процесса.

Возможно с учетом этого обстоятельства в отечественное уголовно-процессуальное законодательство было введено понятие «разумного срока». К сожалению, официального разъяснения содержания этого понятия не дано. В то же время, к примеру, в главе 6 УПК РК (Процессуальные сроки), в которой сосредоточены нормы, предусматривающие порядок исчисления, соблюдения и продления процессуальных сроков, о разумном сроке ничего не сказано.

Тем не менее, понятие «разумного срока» относительно деятельности органов уголовного преследования применено в редакции текстов следующих статей УПК: 192 (Срок досудебного расследования), 203 (Определение квалификации деяния подозреваемого). Так, в части первой ст.192 УПК РК сказано, что «досудебное расследование должно быть закончено в разумный срок с учетом сложности уголовного дела, объема следственных действий и достаточности исследования обстоятельств дела, но не более срока давности уголовного преследования, установленного Уголовным кодексом Республики Казахстан»[1].

Рассмотрение вопроса о толковании и исчислении «разумного срока» в практической деятельности органов уголовного преследования, на наш взгляд, необходимо начинать с официальных статистических данных, в которых отображены данные о том, в какие сроки завершается расследование в досудебной стадии уголовного процесса. Анализу будут подвергнуты данные правовой статистики в период с 2018 по 2021 годы.

Таблица № 1 Показатели работы органов уголовного преследования Республики Казахстан по срокам досудебного расследования по уголовным делам в период с 2018 по 2021 годы.

годы	Всего находилось в производстве уголовных дел	Окончено в срок от 1-го месяца до 2-х месяцев/ % к числу находящихся в производстве	Окончено в срок свыше 9-ти месяцев	Остаток неоконченных дел со сроком расследования свыше 9-ти месяцев, но не более 12-ти месяцев	Остаток неоконченных дел со сроком расследования свыше 12-ти месяцев
2018	588864	3670 или 0,6%	475	136	113
2019	513956	4125 или 0,8%	380	1154	154
2020	409234	5031 или 1,2%	466	1134	165
2021	424868	4857 или 1,1%	3364	1435	179

Как свидетельствует официальная статистика, процент оконченных уголовных дел в срок от 1-го месяца до 2-х месяцев, как это предусмотрено законом, очень низок. В анализируемый период наилучший показатель был зафиксирован в 2020 году, и он составил всего 1,2 % от числа всех уголовных дел, находившихся в производстве.

В данной ситуации можно сослаться на то, что в связи с упразднением стадии возбуждения уголовного дела, который выполнял функцию своеобразного фильтра и не допускал до регистрации заявления и сообщения, не имеющие перспективы уголовно-правовой оценки, значительно увеличивается количество сообщений, зарегистрированных в ЕРДР. Однако

даже с учетом этого обстоятельства процент дел, оконченных в установленные законом сроки очень низок.

При этом следует учесть, что в указанные в таблице статистические данные входят уголовные дела расследуемые, как органами следствия, так и дознания. Как известно, срок расследования уголовных дел органами дознания не должен превышать одного месяца.

Срок расследования по довольно большому количеству уголовных дел составляет свыше 9-ти месяцев. Количество неоконченных уголовных дел, по которым срок расследования составил свыше 9-ти, но не более 12 месяцев также остается большим. Остаток неоконченных дел со сроком расследования свыше 12-ти месяцев в анализируемый период имеет тенденцию к росту.

В данном случае возникает закономерный вопрос, соответствуют ли разумному сроки расследования уголовных дел, законченных в срок свыше 9-ти, но не более 12-ти месяцев, а также в срок свыше 12-ти месяцев.

В ч.1 ст.192 УПК РК сказано, что «при определении срока уголовного судопроизводства учитываются такие обстоятельства, как правовая и фактическая сложность уголовного дела, реализация процессуальных прав участниками досудебного производства, способ реализации лицом, осуществляющим досудебное расследование, своих полномочий в целях своевременного осуществления досудебного производства»[1].

Часть 4 ст.192 УПК устанавливает, что районный и приравненный к нему прокурор вправе продлить установленный разумный срок досудебного расследования по мотивированному ходатайству следователя, начальника органа дознания ввиду сложности дела на разумный срок, но не более чем до трех месяцев.

Ввиду особой сложности, а также при решении вопроса о направлении материалов уголовного дела в иностранное государство прокурор области и приравненный к нему прокурор или их заместители вправе продлить срок расследования на разумный, но не более чем до двенадцати месяцев.

Дальнейшее продление срока досудебного расследования допускается в исключительных случаях и может быть осуществлен Генеральным Прокурором Республики Казахстан, его заместителем на разумный срок, но не более срока, установленного частью первой ст.192 УПК [1].

Получается, что в каждом конкретном случае прокурор, в полномочие которого входит продление сроков расследования, должен определять новые границы разумного срока. Основанием к тому должны служить материалы, указывающие на правовую или фактическую сложность либо особую сложность дела.

А.Л. Хан и Т.С. Биндюкова справедливо отмечают, что «установление «разумного срока» процессуальным прокурором носит характер императива на основе его субъективного мнения (внутреннего убеждения). При этом процессуальный прокурор должен исходить из того, что «разумность», это оценочное понятие, рассчитанное на деятельность абстрактного, усредненного следователя (дознателя), раскрываемые через указание на обстоятельства, которые следует учитывать при оценке отклонения от процессуального срока по уголовному делу, как модель возможного его поведения в конкретной следственной ситуации» [2].

В рассматриваемом контексте ключевое значение приобретают понятия «правовой и фактической сложности» уголовного дела. Что подразумевает законодатель под этими понятиями?

Правовая сложность, по всей видимости, заключается в правильной квалификации деяний подозреваемых лиц в стадии досудебного производства и назначении наказания в стадии судебного разбирательства.

Правоприменительная практика знает немало примеров возникновения определенных сложностей при квалификации деяний подозреваемого лица. Однако также общеизвестно, что разрешение этого сложного вопроса не требует длительного времени, так как подлежит разрешению более компетентными специалистами, каковыми могут быть надзирающие и

вышестоящие прокуроры. Не исключается возможность обращения к судьям соответствующего уровня.

Фактическая сложность уголовного дела, по нашему мнению, связана с трудностями, возникающими в процессе установления всех обстоятельств совершения уголовного правонарушения, которые имеют существенное значение для правильного разрешения дела.

Таковыми могут быть:

- назначение и проведение криминалистической экспертизы (трудности в поиске надлежащего эксперта, обеспечение полноты необходимого материала для экспертного исследования, сложности самой экспертной процедуры, продолжительное время, необходимое для завершения экспертизы по делам о причинении телесных повреждений и т.д.);

- установление свидетелей, допрос которых имеет существенное значение;

- множество эпизодов преступной деятельности, надлежащее установление обстоятельств которых требует много времени;

- множество лиц, привлекаемых к уголовной ответственности, что многократно увеличивает объем следственной работы;

- множество лиц, потерпевших от уголовного правонарушения;

- большая «география» места совершения преступления.

Возникает вполне закономерный вопрос, какие из перечисленных обстоятельств следует отнести к «сложным», какие к «особо сложным» и какие к «исключительным случаям»?

Статья 192 УПК РК предусматривает градацию по категории сложности лишь с учетом уровня полномочий прокурора, полномочного осуществлять продление сроков следствия. Так, ввиду «сложности» дело продлевается районным и приравненным к нему прокурором, дело «особой сложности» подлежит продлению прокурором области, а в «исключительных случаях» за продлением срока необходимо обращаться к Генеральному Прокурору Республики Казахстан, его заместителю.

Это дает основание полагать, что законодатель допускает возникновение любых указанных выше обстоятельств, обуславливающих фактическую сложность дела, на любом уровне категории сложности, то есть и тогда, когда признается «сложность» и «особая сложность» дела, а также в «исключительных случаях».

Это, в свою очередь, означает, что обстоятельства, обуславливающие необходимость дополнительного времени для расследования, не могут быть приведены к какому-либо единому оценочному трафарету и в зависимости от этого классифицированы. Иными словами, эти обстоятельства уникальны, и зависят от индивидуальных особенностей каждого уголовного дела.

Получается, что препятствием к определению единого критерия разумности процессуальных сроков являются индивидуальные особенности уголовных дел, которые предоставляют органам расследования возможность устанавливать границы разумного срока по собственному усмотрению.

Данное обстоятельство обуславливает необходимость более пристального рассмотрения ситуаций, относимых к фактическим сложностям уголовного дела.

Наиболее распространенным обстоятельством, определяющим фактическую сложность расследования, является необходимость назначения и проведения криминалистической экспертизы. При этом, как выше упоминалось, трудности связывают с поиском надлежащего эксперта, обеспечением полноты необходимого материала для экспертного исследования, сложностями самой экспертной процедуры, продолжительностью времени, необходимого для завершения экспертизы по делам о причинении телесных повреждений и т.д.

Как известно, ст. 271 УПК РК устанавливает перечень обстоятельств, при которых назначение криминалистической экспертизы обязательно. Во всех остальных случаях экспертиза может быть назначена по усмотрению лица, проводящего досудебное расследование, а также по ходатайству сторон.

Однако, даже в тех случаях, когда проведение экспертизы обязательно, закон не устанавливает сроки их назначения и проведения. Тем более, при не проведении экспертизы в

ходе досудебного производства она может быть назначена и проведена в судебных стадиях уголовного процесса. Так, статья 341 УПК РК гласит, что назначение экспертизы является основанием для отложения слушания по делу. После получения заключения экспертизы судебное разбирательство продолжается [1].

В данном случае мы обращаем внимание на то, что следует дифференцировать понятия: «назначение» и «проведение», поскольку от своевременного назначения экспертизы зависит срок его проведения. Особенно это становится важным в случаях проведения сложных, комплексных, комиссионных экспертиз. Очевидно, что несвоевременное назначение экспертизы существенным образом повлияет на сроки расследования, так как проведение некоторых экспертиз может потребовать много времени.

В то же время общеизвестным является факт того, что необходимость назначения экспертизы может возникать не всегда в начале досудебного производства. Такая необходимость может возникнуть на любом этапе расследования.

Следует отметить, что в некоторых случаях невозможно говорить о своевременности назначения криминалистических экспертиз, поскольку в ходе расследования может появиться необходимость проведения:

- дополнительных экспертиз в связи с появлением новых обстоятельств, обнаруженных в процессе экспертного исследования и необходимостью в связи с этим расширения круга вопросов, поставленных на разрешение эксперта;

- повторных экспертиз в связи с возникновением сомнений в достоверности выводов, изложенных в заключении.

Уголовно-процессуальный закон регламентирует лишь порядок назначения экспертизы и, связанные с этим, права сторон. Само производство криминалистической экспертизы находится за пределами уголовного процесса и потому сроки его проведения находятся вне зависимости от полномочий лиц, ведущих уголовное судопроизводство.

В рассматриваемых случаях получается, что процессуальные сроки подлежат продлению по обстоятельствам, не зависящим от воли и полномочий должностных лиц, ведущих уголовный процесс.

В этой связи мы обратились к нормативной базе, регламентирующей сроки производства судебных экспертиз. В первую очередь к таковым относятся положения ст.276 УПК РК где сказано следующее: «Руководитель органа судебной экспертизы обязан ... не нарушая независимости судебного эксперта, обеспечить контроль за соблюдением срока производства судебной экспертизы, всесторонностью, полнотой и объективностью проводимых исследований, обеспечением сохранности объектов судебной экспертизы» [1].

Правилами организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы, утвержденными Приказом Министерства юстиции Республики Казахстан от 27 апреля 2017 года установлено, что максимальный срок производства экспертизы не должен превышать тридцати суток [3].

В литературе встречается указание на необходимость внесения изменений в законодательные акты и введения отдельной нормы, указывающей на необходимость проведения экспертизы «в разумные сроки» [4, с. 143-147]. На наш взгляд, в этом есть логика, поскольку экспертные исследования проводятся для нужд уголовного процесса, который подчинен принципу о разумном сроке, то и экспертиза должна осуществляться в разумные сроки.

Мы обратили внимание на то, что в Нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан от 26 ноября 2004 года «О судебной экспертизе по уголовным делам» сказано, что «судам следует контролировать срок производства экспертизы и в необходимых случаях запрашивать экспертные учреждения о готовности экспертного заключения» [5].

Однако необходимость контроля срока производства экспертизы возникает и в стадии досудебного производства, причем чаще, чем в судебных стадиях. Как показывает практика, сроки производства судебных экспертиз в некоторых случаях не укладываются в рамки разумного срока. В то же время результаты экспертного исследования имеют существенное значения для правильного разрешения дела. Это обстоятельство обуславливает ситуацию,

при которой без получения заключения экспертизы невозможно завершить расследование уголовного дела.

По нашему мнению, следует внести изменение в пункт 10 Нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан от 26 ноября 2004 года «О судебной экспертизе по уголовным делам», в соответствии с которым второй абзац данного пункта изложить в следующей редакции: «*органам, ведущим уголовный процесс*, следует контролировать срок производства экспертизы и в необходимых случаях запрашивать экспертные учреждения о готовности экспертного заключения».

Список использованных источников

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан // Электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/> (дата обращения: 12.11.2022).
2. Хан А.Л., Биндюкова Т.С. «Разумный срок» в уголовном процессе Республики Казахстан (Хан А.Л. Карагандинский ЧУ «Болашак»; Биндюкова Т.С. КЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова) // <https://www.zakon.kz/> (дата обращения: 14.11.2022).
3. Правила организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы, утвержденные Приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 27 апреля 2017 года № 484 // Электронный ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 12.11.2022).
4. Данильян Н.А. О разумных сроках уголовного судопроизводства в контексте производства судебной экспертизы // Судебная экспертиза. – 2011. – № 4. – С. 143-147.
5. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 26 ноября 2004 года N 16 «О судебной экспертизе по уголовным делам» // Электронный ресурс: <https://online.zakon.kz/> (дата обращения: 14.11.2022).

Сведения об авторе

Абзелов Арнур Абдуахыпович – докторант 3-го года обучения Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан.

Арнұр Абдуахыпұлы Абзелов – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары Академиясының 3-ші оқу жылының докторанты.

Arnur Abduakhypovich Abzelov - is a doctoral student of the 3rd year of study at the Academy of Law Enforcement Agencies at the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan.

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИМ МАҚАН ЕСБОЛАТОВ
АТЫНДАҒЫ АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ»
ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ЖАРИЯЛАНЫМДАРҒА
ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР**

«Қазақстан Республикасы ИМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері» журналында жариялау үшін заңтану, құқық қорғау қызметі, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби даярлығының өзекті мәселелері бойынша дайындалған қазақ, орыс және шет тілдеріндегі ғылыми мақалалар қабылданады.

Жариялауға ұсынылған мақалалардың қолжазбалары бұрын басқа басылымдарда жарияланбауы тиіс.

Мақала ғылыми жаңалықтың, теориялық және практикалық маңыздылықтың талаптарына сәйкес келуі керек, онда автордың ғылыми зерттеулерінің, эксперименттік немесе аналитикалық қызметінің өзіндік тұжырымдары мен аралық және түпкілікті нәтижелері көрсетілуі керек. Мақала бірлескен авторлықта дайындалуы мүмкін (үш автордан артық емес).

Мақала бір данада (электрондық және қағазда басып шығарылған түрде) ұсынылады. Мақаланың басып шығарылған нұсқасына автор (авторлар) қол қоюы тиіс. Қабылданатын материалдарға қойылатын талаптар келесідей: мақала Word редакторында терілуі тиіс, парақ форматы – А4, қаріп Times New Roman (Kz Times New Roman), шрифт өлшемі – 14, абзац жол – 1 см, мәтін ені бойынша және беттерді нөмірлемей тураланады, жоларалық интервал бір, жиегі (жоғарғы, төменгі, сол, оң) – 2 см, мақала көлемі 8-ден 12 бетке дейін.

Мақалаға қоса беріледі:

1. Авторлар туралы мәліметтер: автордың аты-жөні, тегі, жұмыс орны, лауазымы, атағы, ғылыми дәрежесі орыс, ағылшын және қазақ тілдерінде (шетелдік авторлар үшін орыс және ағылшын тілдерінде). Байланыс телефонының нөмірі.

2. ЭОЖ индексі (эмбебап ондық жіктеу).

3. ҒТАМР (Ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы «ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ АҚПАРАТТЫҢ МЕМЛЕКЕТАРАЛЫҚ РУБРИКАТОРЫ ҚҰРЫЛЫМЫ, ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ ЕРЕЖЕЛЕРІ» 7.77-98 Мемлекеттік стандартқа сәйкес қойылады).

4. Мақала атауы қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (шетелдік авторлар үшін орыс және ағылшын тілдерінде).

5. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (шетелдік авторлар үшін орыс және ағылшын тілдерінде) зерттеудің негізгі нәтижелері жазылған аннотация (түйіндеме). Аннотация мәтіні 7-8 сөйлемнен кем болмауы тиіс.

6. Түйінді сөздер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (6-7 сөз) (шетелдік авторлар үшін орыс және ағылшын тілдерінде).

7. Ғылым докторы, кандидаты немесе PhD докторы қол қойған, жұмыс орны бойынша мөрмен расталған 2 сын-пікір (ішкі және сыртқы).

8. Бөлімше бастығының қолы қойылған, мөрмен расталған ғылыми мақаланы жариялауға ұсыным беру туралы бөлімше отырысы хаттамасынан үзінді (құқық қорғау органдарының ведомстволық жоғары оқу орындарында жұмыс істейтін авторлар үшін).

Мақаланы дайындау кезінде пайдаланылған дереккөздердің тізімі мақаланың соңында орналастырылады. Дереккөздер мақаладағы сілтемелердің кезектілігі тәртібімен көрсетіледі. Мақала мәтініндегі сілтеме нөмірі шаршы жақшада ресімделеді, мысалы: [1, 7 б]. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» 7.1-2003 Мемлекеттік стандартымен ресімделеді. Интернет-ресурстарға сілтемелерде автор, мәтіннің атауы, дереккөз, материалдың толық электрондық мекенжайы, оның ашылған күні көрсетіледі.

Мақалада «Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері» журналының алдыңғы шығарылымындағы кемінде бір мақалаға сілтеме, сондай-ақ кемінде шет тіліндегі 2 дереккөзіне сілтеме болуы тиіс.

Суреттер (графиктер, схемалар, диаграммалар) компьютерде орындалуы керек.

Жариялануға ұсынылған барлық мақалалар редакциялық алқа мүшелерінің немесе тәуелсіз сарапшылардың міндетті түрде рецензиялауынан, сондай-ақ плагиатқа тексеруден өтеді.

Ресімделуі мен мазмұны көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін мақалалар жариялауға жіберілмейді. Редакция сондай-ақ журнал тақырыбына қатысы жоқ материалдарды қабылдамауға құқылы. Редакция мен қайтарылған материалдар талқылауға жатпайды.

Қолжазбалар авторларға қайтарылмайды. Жарияланған материалдар бойынша қаламақы төленбейді. Мақаланың мазмұнына автор (авторлар) жауапты.

Журнал редакциясының алдын ала жазбаша келісімінсіз ресми сайтта жарияланған немесе орналастырылған материалдарды қайта басуға, орналастыруға немесе таратуға жол берілмейді. Редакцияның жариялауға берілген және редакция өңдеген материалдарды пайдалануға айрықша құқықтарын бұзу заң бойынша қудаланады.

Пайдаланылған дереккөздерді ресімдеу үлгісі:

Диссертация:

Жумабаев Е.Ж. Уголовно-правовая политика Республики Казахстан в сфере защиты прав человека: дис...заң ғыл.канд., – Қарағанды, 2006. – 141 б.

Автореферат:

Абжапарова Ч.М. Применение принудительных мер воспитательного воздействия к несовершеннолетним: автореф. ... заң ғыл. канд., – Бішкек, 2014. – 24 б.

Интернет көзі:

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Отбасы істері және гендерлік саясат жөніндегі Ұлттық комиссия туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 1 ақпандағы №56 Жарлығы // Интернет-ресурс: <http://akorda.kz/ru/category/komissiya-ro-delam-zhenshchin> мысалы, өтініш беру күні.: 13.09.2012.

Журналдағымақала:

Ахметов А.А. О состоянии разработанности терминологического аппарата в сфере предупреждения преступности несовершеннолетних // Правовая реформа в Казахстане. – 2012. – №4(60). – Б. 41- 43.

Конференция материалдарындағы мақала:

Ахметов А.А. Роль и место предупреждения преступности несовершеннолетних в системе общего предупреждения преступности // Вхождение Казахстана в мировое сообщество: поиск перспективных путей развития в условиях всеобщей глобализации и модернизации: халықар. ғыл.-тәжіриб. конф. – Алматы: АГТУ, 2012. – Б. 284-287.

Шет тіліндегі дереккөз:

John Bowlby, Attachment and Loss: Attachment. – NY: Basic Books, 1993. – 329 p.

Дәрістер курсы:

Российская правовая политика: Дәрістер курсы/ ред. М.И. Матузоважәне А.В. Малько. – М.: Норма, 2003. – 528 б.

Сөздік:

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. – 4-ібас., қос. – М.: ООО «А ТЕМП», 2006. – 944 б.

Оқулық:

Криминология: оқулық: / жалпы ред. А.И. Долгова. – 4-ші басылым., өңдеужәнеқосымша. – М.: Норма: Ақпар. – М, 2010. – 1008 б.

Оқу құралы:

Идрисова С.Ф., Дусяцкая Л.М. Уголовно-правовые и криминологические аспекты предупреждения преступности несовершеннолетних: оқу құралы. – Ижевск: Ақпар.Ресей ПМ, 2003. – 77 б.

Монография:

Жетписбаев Б.А., Айтбаева А.К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан. – Алматы: Заңгер, 2002. – 266 б.

Газет:

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-IV Қазақстан Республикасының Заңы // Казахстанская правда. – 2012. – 17 қаңтар. – №19-20(26838-26839).

Мекен-жайымыз: 050060,

Алматы қ., Өтепов көш., 29

e-mail: gylumi_bolim@mail.kz

Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы ҒЗЖРБЖҰБ

тел: (8-727) 3378086

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ В ЖУРНАЛЕ «УЧЕННЫЕ ТРУДЫ АЛМАТИНСКОЙ АКАДЕМИИ МВД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ИМЕНИ МАКАНА ЕСБУЛАТОВА»

Для публикации в журнале «Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан» принимаются научные статьи на казахском, русском и иностранных языках, подготовленные по актуальным проблемам юриспруденции, правоохранительной деятельности, профессиональной подготовки сотрудников правоохранительных органов.

Представленные для публикации рукописи статей не должны быть ранее опубликованы в других изданиях.

Статья должна соответствовать требованиям научной новизны, теоретической и практической значимости, в которой должны быть изложены собственные выводы и промежуточные или окончательные результаты научного исследования, экспериментальной или аналитической деятельности автора. Статья может быть подготовлена в соавторстве (не более трех авторов).

Статья представляется в одном экземпляре (электронном и распечатанном виде). Распечатанный вариант статьи должен быть подписан автором (авторами). Требования к принимаемым материалам следующие: статью следует набрать в редакторе Word, формат листа – А4, шрифт TimesNewRoman (KZ TimesNewRoman), размер шрифта – 14, абзацный отступ – 1 см, текст выровнен по ширине и без нумерации страниц, межстрочный интервал одинарный, поля (верхнее, нижнее, левое, правое) – 2 см, объем статьи от 8 до 12 страниц.

К статье прилагаются:

1. Сведения об авторах: инициалы, фамилия автора, место работы, должность, звание, ученая степень на русском, английском и казахском языках (для зарубежных авторов на русском и английском языках). Номер контактного телефона.

2. Индекс УДК (Универсальная десятичная классификация).

3. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации выставляется в соответствии с ГОСТ 7.77-98 «МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЙ РУБРИКАТОР НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ СТРУКТУРА, ПРАВИЛА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ВЕДЕНИЯ»).

4. Название статьи на казахском, русском и английском языках (для зарубежных авторов на русском и английском языках).

5. Аннотация (резюме) с изложением основных результатов исследования на казахском, русском и английском языках (для зарубежных авторов на русском и английском языках). Текст аннотации должен быть не менее 7-8 предложений.

6. Ключевые слова на казахском, русском и английском языках (6-7 слов) (для зарубежных авторов на русском и английском языках).

7. 2 рецензии (внутренняя и внешняя), подписанные доктором, кандидатом наук или доктором PhD, заверенные печатью по месту работы.

8. Выписка из протокола заседания подразделения о рекомендации к публикации научной статьи с подписью начальника подразделения, заверенная печатью (для авторов, работающих в ведомственных ВУЗах правоохранительных органов).

Список использованных при подготовке статьи источников располагается в конце статьи. Источники указываются в порядке очередности ссылок на них в статье. Номер ссылки в тексте статьи оформляется в квадратных скобках, например: [1, с. 7]. Список использованных источников оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». При ссылках на Интернет-ресурсы указывается автор, название текста, источник, полный электронный адрес материала, с указанием даты его открытия.

Статья должна содержать ссылку не менее чем на одну статью в предыдущих выпусках журнала «Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан», а также ссылки не менее чем на 2 источника на иностранном языке.

Иллюстрации (графики, схемы, диаграммы) должны быть выполнены на компьютере.

Все представленные для публикации статьи проходят обязательное слепое рецензирование членами редакционной коллегии или независимыми экспертами, а также проверку на плагиат.

Статьи, оформление и содержание которых не соответствует указанным требованиям, к публикации не допускаются. Редакция также вправе отклонить не относящиеся к тематике журнала материалы. Редакция не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

Рукописи авторам не возвращаются. Гонорар по опубликованным материалам не выплачивается. Ответственность за содержание статьи несет автор (авторы).

Перепечатка, размещение или распространение опубликованных или размещенных на официальном сайте материалов без предварительного письменного согласия редакции журнала не допускается. Нарушение исключительных прав редакции на использование переданных для публикации и обработанных редакцией материалов преследуется по закону.

Образец оформления использованных источников:

Диссертация:

Жумабаев Е.Ж. Уголовно-правовая политика Республики Казахстан в сфере защиты прав человека: дис...канд. юрид. наук. – Караганда, 2006. – 141 с.

Автореферат:

Абжапарова Ч.М. Применение принудительных мер воспитательного воздействия к несовершеннолетним: автореф. ... канд. юрид. наук. – Бишкек, 2014. – 24 с.

Интернет-источник:

Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2006 года №56 «О Национальной комиссии по делам семьи и гендерной политике при Президенте» Республики Казахстан // Интернет-ресурс: <http://akorda.kz/ru/category/komissiya-po-delam-zhenshchin> дата обращения напр.: 13.09.2012.

Статья в журнале:

Ахметов А.А. О состоянии разработанности терминологического аппарата в сфере предупреждения преступности несовершеннолетних // Правовая реформа в

Статья в материалах конференции:

Ахметов А.А. Роль и место предупреждения преступности несовершеннолетних в системе общего предупреждения преступности // Вхождение Казахстана в мировое сообщество: поиск перспективных путей развития в условиях всеобщей глобализации и модернизации: матер. междунар. науч.-практ. конф. – Алматы: АГТУ, 2012. – №4(60). – С. 41- 43.

в мировое сообщество: поиск перспективных путей развития в условиях всеобщей глобализации и модернизации: матер. междунар. науч.-практ. конф. – Алматы: АГТУ, 2012. – С. 284-287.

John Bowlby, Attachment and Loss: Attachment. – NY: Basic Books, 1993. – 329 p.

Источник на иностранном языке:

Курс лекций:

Российская правовая политика: Курс лекций / под ред. М.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Норма, 2003. – 528 с.

Словарь:

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. – 4-е изд., доп. – М.: ООО «А ТЕМП», 2006. – 944 с.

Учебник:

Криминология: учебник: / под общ.ред. А.И. Долговой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: Инфа-М, 2010. – 1008 с.

Учебное пособие:

Идрисова С.Ф., Дусяцкая Л.М. Уголовно-правовые и криминологические аспекты предупреждения преступности несовершеннолетних: учебное пособие. – Ижевск: ИФНА МВД России, 2003. – 77 с.

Монография:

Жетписбаев Б.А., Айтбаева А.К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан. – Алматы: Юрист, 2002. – 266 с.

Газета:

Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года №527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» // Казахстанская правда. – 2012. – 17 января. – №19-20(26838-26839).

Адрес: 050060,

г. Алматы, ул. Утепова, 29

ОНИИиРИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова

e-mail: gylumi_bolim@mail.kz

тел: (8-727) 3378086